

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1893.

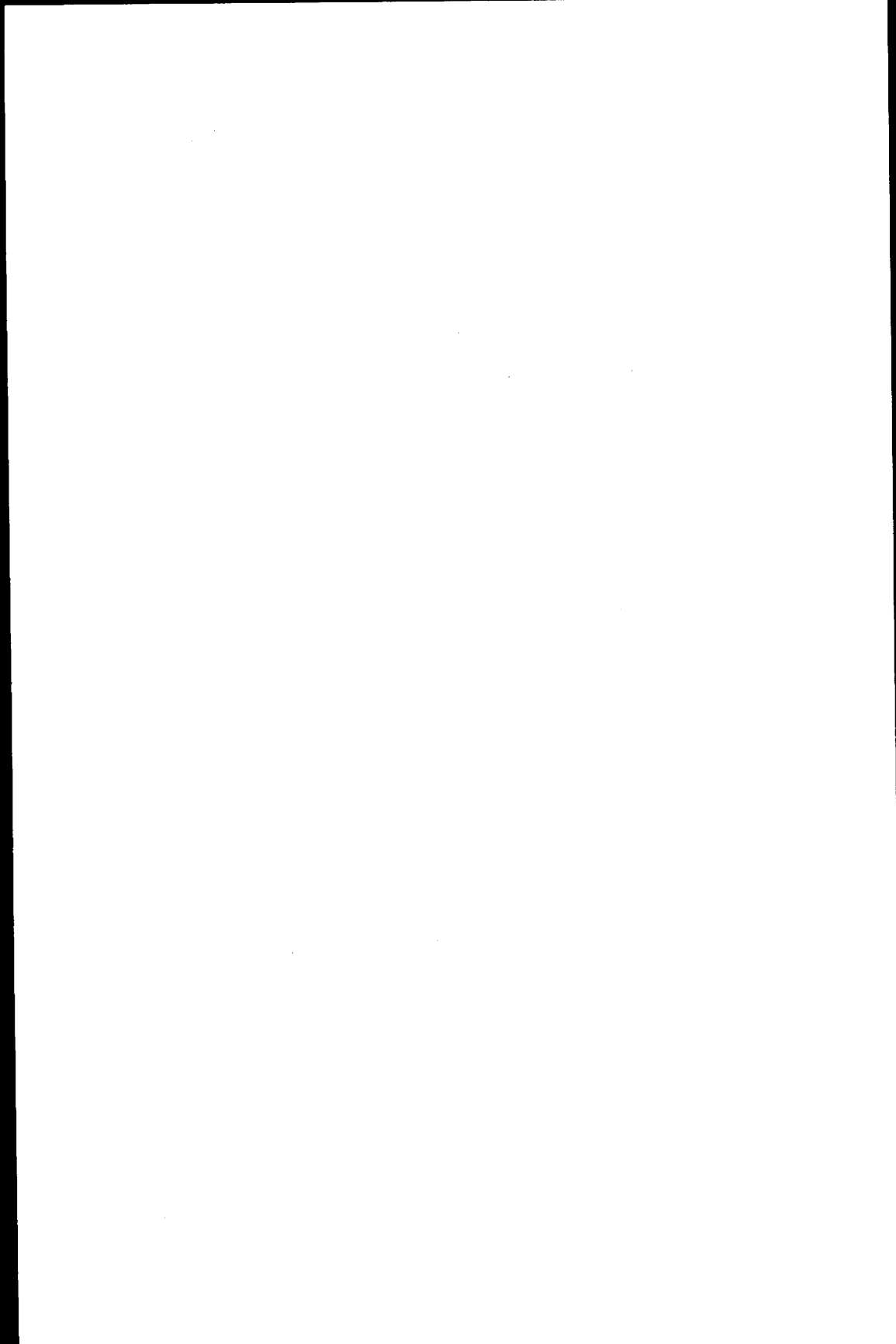
ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

I—IV. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1893.

TARTALOM.

I.

Értekezések, tanulmányok.

	Lap
1. Adalékok az elkeresztelési vita megvilágításához. VÁRNAI SÁNDOR	1
2. Fáy András mint protestáns. RÁCZ KÁLMÁN.....	16, 162
3. A profetizmus lényege és jelentősége. PUKÁNSZKY BÉLA.....	51
4. Képek Pázmány és elleneinek polemijából. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	80
5. A placetum. (Három közl.) DR. BARTHA BÉLA	149, 309, 405
6. Derecskei Ambrus. ZOVÁNYI JENŐ	197
7. Hodosi Sámuel. THURY ÉTELE	211
8. Renan Ernő. DR. RÁCZ LAJOS	221
9. Valláspolitikai reform és liberalismus. VÁRNAI SÁNDOR.....	327
10. Dévai Biró Mátyás. DR. TÜDŐS ISTVÁN... ..	342
11. Jan Kollár mint pap, költő és tudós. VÁRNAI SÁNDOR	422

II.

Missió-ügy.

1. Belmissiói levelek. CSIKY LAJOS	103, 270
--	----------

III.

Történelmi emlékek.

1. A tállyai ref. egyház templom-foglalási pöréből. GYÓRFFY JÓZSEF	117
2. Néhány adat a prot. pátens történetéhez. KÁRMÁN PÁL	232
3. Egy nevezetes úrasztali terítő. RÉVÉSZ KÁLMÁN	385
4. Egy kis helyreigazítás. SZERK.	388

IV.

Könyvismertetés.

1. Shedd, Dogmatic Theology. SZÓTS FARKAS.....	129
2. Schmidt, Den Galaterbrief. RÁCZ KÁLMÁN	285
3. Fürstenau, Das Grundrecht der Religionsfreiheit. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	458

V.

A M. Prot. Irod. Társ. felolvasásai.

	Lap
1. Az ó-testamentom társadalmi eszméi és intézményei. KENESSEY BÉLA.	242
2. Az új testamentom társadalmi eszméi és intézményei. PETRI ELEK.	361
3. A régi socialismusról. DR. CSIKY KÁLMÁN.	434

VI.

Irodalmi Szemle.

1. Hazai irodalom.	140, 299, 390,	467
2. Külföldi irodalom.	145, 306, 398,	474

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként
és pedig mindig
januárius 1-én, április 1-én, július 1-én és október 1-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

A jelen füzethez mellékelt Felhívást ajánljuk olvasóink becses figyelmébe.

A jelen füzethez postai utalványlap is van mellékelve a tagdíjak beiktatására.

A fővárosban lakó t. tagtársakat is kérjük, hogy ez utalványlapokon küldjék be tagdíjaikat, miután a Társaság még külön pénzbeszedőket nem alkalmaz.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ERTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. Adalékok az ekkeresztelési vita megvilágításához. <i>Várnai Sándor</i>	1
2. Fáy András, mint protestáns. <i>Rácz Kálmán</i>	16
3. A profetizmus lényege és jelentősége. <i>Pukánszky Béla</i>	51
4. Képek Pázmány és elleneinek polemiájából. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	80
 II. MISSIÓ ÜGY:	
Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	103
 III. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK:	
A tályjai ref. egyház templomfoglalási pöréből. <i>Győrffy József</i>	117
 IV. KÖNYVISMERTETÉS:	
7. Dogmatic Theology, by William G. T. Shedd. <i>Szöts Farkas</i> ...	12
 V. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	140
b) Külföldi irodalom	145

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztárnoki hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7.sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

Kéziratok beküldési határideje *november, februárius, május* és *augusztus* hónapok *20-dik napja*. Kéziratok kívánatra csak a bérmentesítés összegének a beküldése mellett küldetnek vissza.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátrálékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkimélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

ADALÉKOK AZ ELKERESZTELESI VITA MEGVILÁGÍTÁSÁHOZ.

Törvényalkotásunk újabb iránya makacsul kitért azon nagyfontosságú kérdések megoldása elől, melyeket az egyházak természetes fejlődése magával hozott. Még a hol a jogélet mindennapi gyakorlati érdekei követelték is egyfelől az egyház és állam, másfelől az egyházak egymásközi viszonya sürgős rendezését, rendesen megelégedtünk részleges és incidentális expediensekkel, melyek semmikép sem illettek bele a törvényhozás organicus egységébe. Pedig sehol kevésbé helye az experimentationának, az esetről esetre való kormányzásnak, mint azokban a nagy elvi kérdésekben, melyek az egyházak historiai szervezeteit mozgatják. Csak ezzel magyarázható, hogy az elkereszteleési kérdés lavinája egész görgetegét indithatta meg a reformkérdések sorozatának, melyek egyenként és együttvéve az egyházak legvitalisabb érdekeit, sőt főnnállásuknak valódi alapjait érintik.

Mi annak a kérdésnek, melyet a jelenlegi bonyodalmak nagy részének előidézője gyanánt tekinthetünk, historiai genesisé, dogmatikai jelentősége és politikai természete?

Hogy ezt megérthessük, vissza kell nyulnunk azon időre, melyben a protestáns egyház autonomikus fejlődése kezdetét veszi, szemben azzal az állami szervezettel, melyet a testvérhazában már megalakulása első idejében biztosítottak számára a kedvező viszonyok.

Erdély történetének lapjai telvék a trónvillongások, török betörések, a testvérharcz és politikai pártviszály véres színjátékaival. De hogy Erdély mindezek daczára a vallási béke classicus hazája volt, az az egy bizonyos. Vallási üldözések, felekezeti háborgások nélkül alakult meg a XVI. század közepétől a meggyőződés szabadsága, s a lelkiismereti kény-

szert államelvvé tenni, egy kormányhatalomnak sem sikerült volna. Ugyanaz a kantonális szellem, mely Flandriában fennen lobogtatta a hitújítás és protestáns individualismus zászlóját, Erdély függetlenségét is megóvta a fanatizmus zsarnokságától, úgy hogy közel negyven éven át a kis ország minden jelentékenyebb országgyűlése újra és újra proklamálta a hitszabadság elismerését. Így az 1554-diki medgyesi, az 1557-diki tordai, az 1564-diki segesvári, az 1566-diki szebeni, az 1571-diki vásárhelyi, az 1595-diki gyulafejérvári, stb. határozatok és articulások.

Innen az, hogy Erdélyben, hol a felekezetek sokféle elvegyülése és békés összeférése a katolicizmus törekvéseinek sokáig útját állta, vegyes házasságok a protestáns fél lelkésze előtt is igen gyakran kötöttek, s a szokás általában a házasságból eredő *mindkét nemű* gyermekek protestáns hitben való neveltetésének kedvezett. Leopold császár 1699-diki resolútiójára volt szükség, hogy a katolikusokra nézve a paritas egy neme álljon elő. Még ekkor nem többről volt szó, mint arról, hogy a felekezeti egyenjogúság a katolikusokra is kiterjesszék. A protestáns vallási jogok ez erős várát még Mária Terézia 1751. augusztus 19-ki leirata sem tudta megkerülni: a mit ez megállapít, csak annyi, hogy jövőre a különböző vallásfelekezetű személyek közt, ha azok egyike katolikus, a házasság *csak püspöki engedélylyel* legyen megköthető.

De ez volt éppen a rés, melyen át a visszaélések, a torzsalkodások előtt megnyílt az út. Természetes, hogy a püspökök csak oly feltétellel adták engedélyöket, ha a házasságból eredő gyermekek részére nem-külömbőség nélkül biztosítatik az egyedül üdvözítő egyház tanaiban való neveltetés. A reversálisok szomorú harca megkezdette dulásait a családok körében. Az a jelentés, melyet Bajthay püspök küld a *Sacra congregatio de propaganda fide*-hez Rómába, egy hódító hadvezér diadalittas bulletinje a megtéritett tévelygő lelkekről, kik a reversálisoknak voltak foglyai.

Lényegesen más irányt vesz a felekezeti viszály kifejlődése ugyanazon időben a társország vallásügyi életében.

Az elnyomatás hosszú századain át a protestáns hitelvek legsarkalatosabb tételeit akként kezelte az államhatalom, a mint az céljainak legjobban megfelelt. Az 1731-diki resolúció 5-dik articulusa a protestáns lelkészeket a katolikus püspökök visitatiója alá állította annak kiderítése végett, hogy helyesen keresztelnek-e? Egy ilyen vizsgálatnál a pécsi egyházmegyében kiderült, hogy a protestáns lelkészek eltiitották a

szülésznök által eszközölt szükségbeli keresztséget. Bármint vélekedjünk a tilalom valódi okai felől, a felől kétség nem lehet, hogy az a protestáns dogmaticai álláspontba bele nem ütközött, mert hiszen a protestantismus elismeri, hogy isten a keresztségben nem részesült gyermeket más úton is üdvözítheti, mi több, meg van győződve, hogy csak a praedestináltakat segíti a keresztség is üdvözülésre. Ennek daczára Mária Terézia 1743. szept. 15-diki rendelete úgy találta, hogy e tan homlokegyenest ellenkezik a keresztyénségben régóta elfogadott elvekkel és szokásokkal, s azért szigorúan és büntetés terhe alatt meghagyta a helvét hitvallású lelkészeknek, hogy a szükségbeli keresztségeket el ne tiltsák.

Nem telt bele azonban huszonöt év, s a kormány homlokegyenest ellenkező meggyőződésre jutott, mert most már meg indokoltnak látta a protestáns felekezetek javára gyakorolt szükségbeli keresztségeknek gördíteni akadályokat útjába, a mint ezt az 1769. nov. 20-diki határozat csodálatosan tanúsítja. Mi több, Selmecezen a bányahatóság erővel is megakadályozta evangélikus-gyermekeknek az evangélikus templomban való keresztelését, s megtörtént, hogy egy gyermek-ágyból felkelt nőt, a mikor gyermekét kereszteni vitte, egy katolikus tanuló s egy városi drabant megtámadtak és erővel a jezsuitákhoz hurczoltak, hogy ott vezettesse be gyermekét az anyakönyvbe.*)

Ellenben a protestáns lelkeket a katolikus propagandának kiszolgáltató reversalisokat ismételten védelmébe vette a bécsi absolutismus, így az 1764. júl. 28-ki, az 1769. május 22 diki, az 1777. május 5-diki és október 2-diki resolúciókban. Sőt az 1762. október 11-diki, az 1764. április 5-diki, 1778. június 1-i rendeletek egyenesen büntető fenyegetéseket tartalmaztak a reversalisok megszegői ellen. És pedig pénzbüntetést szabott ki az 1759. december 19-diki és 1768 július 28-diki rendelet; testi fenyítéket az 1762. október 11-iki, míg az 1753. december 10-diki rendelet fiscalis actiót állapított meg a reversalisok ellen vétőkkel szemben, az 1769 július 10-diki pedig azoknak országszerte leendő körözését rendelte el. Ilyen gyümölcsöket termett a Carolina resolutio 7-dik articulusa, mely a vegyes házasságokat felszabadította ugyan, de csak azon föltétel mellett, hogy a copulatio római katolikus pap előtt történjék.

*) Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der Protestantischen Kirche in dem Königreiche Ungarn. stb. 1745.

A magyar protestantizmus, hogy a nagyobb előnyért a kisebbet el ne szalaszsa, egyelőre tűrte a katolikus egyház gyámkodását. Annál inkább tehette ezt, mert hiszen ugyanazon resolutio látszólag a protestánsok házasság-ügyeit is lényeges cautelákkal vette körül, a midőn azokat az egyházmegyei püspökök elé utalta ugyan, de azzal a határozott kijelentéssel, hogy azok tartoznak a protestáns hitelvek szerint eljárni. Rövid időn azonban bebizonyult, hogy mindez csak mézes madzag volt, s hogy e tisztán politikai rendszabályokkal a hatalomnak korántsem volt célja a katolikus egyház dogmakörébe avatkozni; előállt tehát az azóta számtalanszor ismétlődött helyzet, hogy az engedmények e machiavellistikus politikájában a törvény polgárilag kötelező rendelkezéseit a clerus könnyen kijátszhatta a lelkiismereti aggályokra és dogmáira való hivatkozással. A protestánsok még sokkal jobban tartottak attól, hogy a reversalisok eltörlése magát a vegyes házasságok létrejövetelét kockáztathatná, semhogy egyenesen föl mertek volna lépni a lélekvásár rút üzelmei ellen. És a protestantizmus ezen magatartásában tagadhatatlanul mély bölcsesség rejlett az akkori időhöz képest, melynek csupán a passiv oltalom politikája felelt meg s melyben a protestantizmusnak politikai nimbusra is volt szüksége, hogy fejlődésének biztos alapjait letehesse s ez a politikai nimbus mindennek fölött az autonom szellem féltékeny védelmében nyert kifejezést még ott is, a hol a felülről jövő gyámkodás tán nem egy tekintetben előnyökkel járt volna.

A kérdés fejlődésére nézve minden esetre jellemző körülmény, hogy a protestánsok 1823/4-diki, az elenchusok ügyében a fejedelem elé terjesztett kérelmökben még magok is arra az álláspontra helyezkedtek, épen mint ma a katolikusok, hogy a törvény (az 1790—1-iki 26. t.-cz.) a vegyes házasságokból születendő gyermekek vallása tekintetében nem érinti a szülők szabad egyezkedését, sőt inkább a törvény csak akkor nyer subsidiarius alkalmazást, ha a gyermekek által követendő vallásra nézve a szülők előzetesen megegyezni nem tudtak.

Ugyde a reversalisok nem voltak a szülők szabad egyezkedésének tekinthetők, sőt nincs kétség abban, hogy azok nyílt ellentétben állottak az 1790—1-diki 26. t.-cz. 15. §-ának azon intézkedésével, mely egyenesen eltiltotta azt, hogy a vegyes házasságok megkötése elé akadályok gázdíttessenek. Kétségtelen, hogy a reversalisok eltörlésében semmi sem lett volna, a mi a szülők azon természetes jogát, hogy szerződések szabadon köthessenek, illetéktelenül korlátolta volna,

még akkor sem, ha ily szerződések jogérvényességét azoknak legalább vegyes deputatiók előtt történt kötése biztosította volna, a mire nézve itt-ott emelkedtek is közvetítő hangok. Mert még föltéve is, hogy a reversalisok érvényes szerződések, ámbar ez nem áll, mert szerződések csak oly dolgok felett köthetők, melyek a szerződéseknek jogilag tárgyai is lehetnek, ez esetben pedig nem állítható, hogy még a szülők is szerződésileg érvényesen rendelkezhetnének gyermekeik lelkiismerete felett — de a mi legfőbb, a házasságra lépő felek nincsenek is abban a lélekállapotban, hogy a szerződéskötésre képességgel bírnának. Hiszen ha a születendő gyermek vallása feletti rendelkezés tényleg meggyőződésen alapulna, akkor mi volna természetesebb, mint hogy első sorban maga a szülő lépne át a másik vallásba?

Világos ezekből, hogy a protestáns meggyőződést a reversalisok és elkeresztelések ellen nem a szülők ugynevezett természetes jogának tagadása vitte harcza. a mely jelszónak diadalmas hangoztatását ujabban a katolikus egyház részéről megindult mozgalomban legelső sorban halljuk, hanem épen az ellenkező. Viszont világos az is, hogy ha a szülők ezen természetes jogának hangsúlyozása őszinte volna a katolikus clerus részéről, akkor a törvénynek az esztergomi primás által védett declaratorius értelmezésével, abból az is kimagyarázható volna, sőt szük-ségképenileg folyna, hogy ha az apa lemond arról a jogáról, hogy gyermekeit saját vallásában neveltesse, lemondhat arról nemcsak okvetlenül a másik házasság vallásának, hanem bármely más vallásfelekezetnek javára is. Ezt a következtetést pedig aligha fogadná el a katolikus clerus.

De sem az 1868-iki 53. t.-cz., sem az 1790/1-iki 26. t.-cz. azon felfogásából, hogy azok csupán declaratorius intézkedést tartalmaznak, ellenben nem érintik a szülők szabad egyezkedését, nem következik egyáltalában az, hogy e törvények ily értelmezés mellett is tág kaput nyitnának a vallási proselytismus titkos manőverjeinek, akár a múltban, az írott reversalisok alakjában, akár a jelenben, az elkeresztelések és szóbeli reversalisok vételének formájában. Föltéve, hogy a törvény intézkedése tisztán persvasorius volna és csupán annak a kijelentésnek szándékára szorítkoznék, hogy vegyes házasságoknál a protestáns apa fiúgyermekei — az 1868-diki 53. t.-cz. óta természetesen kiterjesztve a protestáns anya leánygyermekeire is — apjuk, illetőleg anyjuk vallását *követelik*, vagy *követik*, a miben természetesen benn fog-

laltatik az is, hogy az illető szülő e jogáról, ha neki úgy tetszik, le is mondhat: vajjon jogszerűvé tenné-e ez eset is a szülők akaratának bármily egyezkedés által való megkötését? Teljességgel nem. Mert ha a lemondás a szülő elhatározási szabadságának természetszerű kifolyása, úgy annak ép oly legalis alakja kell, hogy legyen azon fentartás is, hogy lemondását esetleg később megváltoztassa. Már pedig a katolikus egyház ép ebben az irányban törekszik megkötni a szülők jogkörét, álláspontja tehát nem a természeti jog álláspontja, hanem éppen megfordítása annak.

És valóban, egész az 1833-diki országgyűlés nagy egyházpolitikai vitáig, a reversalisok alóli föloldattatásnak nem is maradt más útja fentartva, mint a kegyelem. Azonban a rendek azon határozata, melylyel a reversalisok eltörlése iránti óhajtaikat formulázták, csak a hibás lépések számát szaporította ezen a téren, a mennyiben nyílt ellenmondást teremtett meg. Azzal ugyanis, hogy a múltban adott reversalisokat fentartandóknak mondta ki, beismerte azt is, hogy azok a szerződő feleket törvényerővel kötelező szerződés jellegével bírnak. Ugyde ez esetben ellenmondás volt azoknak, mint tisztán magánjogi cselekményeknek, érvényességét a jövőben is el nem ismerni. Nem volt alkalmas e hibát helyreütni az az indokolás, hogy a törvénynek visszaható erőt tulajdonítani nem lehet. Mert eltekintve attól, hogy törvények és törvényes intézkedések visszaható erővel való felruházására sok esetben van példa, arra itt szükség sem volt, mert valamint magánjogi szerződéseknek (a mennyiben a reversalisok ilyenekül tekinthetők) érvényességét semmi törvény ki nem mondhatja, ép úgy nem akadályozhatja azok érvénytelenítését sem, ha önmagokban semmisek. Nyilvánvaló, hogy itt a törvényhozás előtt nem az a feladat állott volt, hogy hatályon kívül helyezzen egy előbbi törvényt, hanem hogy megörvösöljön egy fennálló visszaélést, e tekintetben tehát egész helytelenül vettetett fel a törvény visszaható erejének kérdése. Sőt a contemplált helyzet annyiban rosszabb volt még a protestantismusra az eddigi helyzetnél, a mennyiben a fennálló reversalisok épségben hagyásával azokat mintegy legalisálta és jövőre az azok alóli föloldást is lehetetlenné tenni segítette.

Pedig akkor már fölmerült a helyes és practicus eszme, mely sok visszavonásnak vehette volna elejét, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek az *annus discretionis* eléréséig, tehát 18 éves korukig, *nemkülömbőség nélkül*

atyjuk vallását kövessék. Helyesnek kell elismernünk ezt a megoldást, mert bizonyos az, hogy a gyermekek nem szerinti elkülönítése csak állandósítja a felekezeti eltéréseket, a helyett hogy az ellentétek elosztatását segitené elő. A nehézség azonban, melylyel az 1833-diki országgyűlésnek a kérdés eldöntésénél előbb megbirkóznia kellett, az volt, hogy vajjon az 1790—1-diki 26. t.-cz., mely a vegyes házasságokból született gyermekek nem szerinti elkülönzését megállapítja, oly alaptörvény-e, melyen változtatni nem lehet?

Katholikus részről nem késtek az 1790—1-diki 26. t.-cz. alaptörvényi jellegét a megtámadhatatlanság nimbusával övezni, de ugyanakkor hangsúlyozták, hogy sem a reversalisok, sem az ez alapon gyakorolt elkeresztelesek teljességgel nem ellenkeznek az 1790—1-i 26. articulus szellemével, a mennyiben ez nem azt mondja, hogy az apának gyermekeit a maga vallásában *kell* neveltetnie, hanem csak azt, hogy abban *nevelheti*. Kétségkívül ennek a felfogásnak hódolt a primás is a főrendiház ez évi megnyitó ülésén tartott beszédében, melyben az 1868. 53. t.-cz. rendelkezését declaratoriusnak nevezte, a melynek a törvényhozás szándékosan nem tulajdonított sanctiót. Amde az 1790—1-diki 26-dik articulus szerkezete egészen másra tanít. E magyarázat szövszólóit tévedésbe ejtette a törvény körmönfont szövegezése, melyből nem könnyű azt a gondolatmenetet construálni, mely a törvényhozó lelke előtt tényleg lebeghetett, a mikor a vegyes házasságokból született gyermekek vallási hovátartozását megállapította.

Miféle főelvet állapít meg tulajdonképen az 1790/1-iki 26. törvényezikk? Azt, hogy ha az apa katolikus, a gyermekek nemkülönbség nélkül az ő vallását követik; ha ellenben az anya katolikus, úgy az apa vallását *csakis* (nonnisi) a fiúgyermekek követhetik. A törvény tehát nem a vegyes házasságból született gyermekek nem szerinti megkülönböztetéséből indul ki már elvileg, hanem ezt a megkülönböztetést csak azért teszi, hogy a katolikus vallásnak egyoldalú kedvezményt nyújtson. *A szabály nem az, hogy a gyermekek vallása nem szerint oszoljon meg a szülők közt, ez csak kivétel a katolikus hitfelekezet javára, eltérés a szoros viszonyosságtól.* Nem azért követik a gyermekek a katolikus apa vallását, mert katolikus, hanem mert az ő részén áll az apai tekintély, ellenben a katolikus anyától származott leánygyermekek anyjuk vallását egyenesen azért követik, mivel katolikus, nem pedig

mivel anyjok, mert a két felekezet közt a törvény még nem helyezkedik a teljes viszonyosság alapjára. — Ha 78 évvel utóbb a törvényhozás helyreállította ezt a viszonyosságot, úgy az 1790—1-iki 26. törvényczikk szellemében ezt csak az apai jog feltétlen elsőségének elismerésével lett volna szabad észszerűen tenni, s csak ez lett volna helyes irányban fejlesztése annak az alapnak, mely a vegyes házasságokból született gyermekek felekezeti viszonyai szabályozását tűzte ki elvül. Nem lehet azt mondani, hogy a gyermekek vallási nevelésének ez a kettéosztása a vegyes házasságok könnyebb tétele érdekében lett volna. Már a reversalisok elleni mozgalmaknál az volt a katolikus álláspont egyik leggyakoribb fegyvere, hogy a reversalisok eltörlése a vegyes házasságokat nehezítné meg. Pedig a vegyes házasságok számarányának állandó emelkedése egész a legutóbbi időkig kimutatta ez aggodalom alaptalanságát.

De époly tarthatatlan az az okoskodás, mely az elke-rezstelések és reversalisok törvényességét az 1868-diki 53. t.-cz. 12. §-ának az 1790—1: 26. t.-czikkel való egybevetése útján megkísérlett értelmezéséből akarja levezetni. É felfogás abban culminál, hogy sem az 1868: 53. t.-cz. 12. §-a, sem pedig az 1790—1-iki 26. t.-cz. nem rendelik kötelezőleg, hogy a protestáns fél megfelelő nemű gyermeke a protestáns szülő vallását kövesse, hanem hogy csak *követi*, illetőleg *követheti* (sequi possunt). Csakhogy a «sequi possunt» kifejezés egészen más világitásban áll előttünk, ha nem a mondatból kiragadva, hanem azzal grammatikai és logikai összefüggésben vizsgáljuk, a mely összefüggésben értelmét a «nonnisi» adja meg. «Nonnisi — sequi possunt — nem annyi, hogy a fiúk apjok vallását *követhetik* persvasorius értelem-ben, hanem hogy *csakis* ők követhetik, illetve, hogy rajtok kívül a leánygyermekek *nem követhetik*. A «nonnisi — pos-sunt» nem megengedést fejez ki a fiúgyermekek irányában, hanem egyenes tilalmat a leánygyermekek irányában.

Általában három főelv szerint módosulhat a vegyes házasságból született gyermekek vallásos neveltetése, illetőleg három módozatát különböztethetni meg a legislatorius intéz-kedéseknek, mely a születendő gyermekek felekezeti státuszát törvényesen szabályozhatja. Első ezek közt a szülők szabad egyezkedése. Láttuk már fentebb is, hogy mennyire hibás azon okoskodás, mely ezt az expedienst minden garancia nélkül a valóságos természetjogi állásponttal azonosítani törekszik s az orthodox szabadelvűség nimbusába öltözteti. A következő lehe-

tőség az, ha az állam saját iniciatívájából avatkozik be a vegyes házasságokból származó gyermekek felekezeti viszonyai rendezésébe s azt egy állandó, önmaga által statuált elv szerint viszi keresztül, mely lehet egészen esetleges és mechanicus, de bizonyos határig mégis jogosult, mert az állam souverainitásából természetszerűleg folyik, hogy rendet csináljon ott, a hol rendetlenséget talál, s ne tűrjön kétes jogállapotokat a maga legspecialisabb feladatai körében, melyeknek célja a jogrend, a jog uralma megvalósítása a gyakorlati élet viszonyainak minden terén. Végre egy további mozzanatát a legislatio állaspontjának ebben a működésében az képezheti, ha a gyermekek vallási neveltetése az apai jog, a patria potestas attributumául nyilvánítatik s e jog épen úgy kiterjesztetik a nevelés és oktatás vallási, mint bármely más gyakorlati irányára, melyben a döntés az apai, a családfői tekintélyt illeti meg.

Ki kételkedhetnék ugyanis abban, hogy annak meghatározása, hogy egy gyermek mily vallásban neveltessék fel, első sorban az apai jogkört érinti? Ha a személyek bizonyos többségének családi egységben élése a hatalmi jogkörök tisztába hozatalát teszi szükségessé, ha a rendezett együttélés lehetővé tétele egy bizonyos akarat fölényét kívánja meg a többi felett, egy tekintély elismerését minden más felett, úgy nem tűr kétséget, hogy ez a hatalom, ez az akarat, ez a tekintély csak az apáé lehet, kit ereje és kötelességei nagyobb mértéke mellett a jogositványoknak is nagyobb mértéke illet meg, mint a nőt. De a gyermek viszont a családhoz tartozik, sőt bizonyos határig ennek tulajdona. A gyermek atyjának nevét, rangját, társadalmi állását örökli, mért ne örökölhetné vallását is? Atyjának engedelmességgel, tisztelettel tartozik, ez dönt hivatása, pályaválasztása fölött; mért ne dönthetne, minden más beavatkozást kizárólag, felekezeti állása fölött is, mint ezt oly kiváló jogászok is elfogadják, mint Puchta? Az apa és gyermeke közötti viszony tényleg a legegyszerűbb természeti érzésen alapul, annak kiterjesztése a *mindkét nembeli* gyermekek valláserkölcsei világra, egészen logikus.

Ezen a logikus gondolatmeneten rést tört az 1868-iki 53. t.-cz., mikor a vegyes házasságból eredő gyermekeknek szülőik vallásában nem-szerinti neveltetését statuálta egy hamis theoria kedvéért s egy időben, a reversalisok eltörlésével, garantia nélkül hagyta a szülők szabad egyezkedését. Már pedig jogi és czélszerűségi okokból lehetne szólni a szülők

valamelyikének nagyobb, sőt egyenesen kizáró competenciájáról is, a gyermekek vallási nevelése irányzásában, de nem lehet sem jogi, sem lélektani, sem czélszerűségi okokból indokolni azt a módozatot, mely egész esetleges körülményekre fekteti le a gyermekek valláserkölcsei jövőjét. Egy szellemes francia politikus, *Girardin Emül*, a példa rá,¹ hogy még a matriarchatus egy nemét is lehet komolyan kontemplálni és nyomatékos okokkal megvédelmezni, mikor arról van szó, hogy a törvényes és törvénytelen gyermekek közötti különbség elenyésztessek és hogy a házasság egyházi jellege megóvassék.

E részben igen tanulságosan mutatja a legislatió fejlődését Poroszország házasságjoga, mely még az Allg. Landrecht 78. §-ában szintén a nem szerinti megkülönböztetés mellett foglalt állást, annak hangsúlyozásával azonban, hogy a szülők szabad egyezkedésébe senkinek beleszólnia nem lehet. De már az 1803. nov. 21-diki declaratió hatályon kívül helyezte e paragrahust s a gyermekek vallási hovatartozását az apa vallása szerint nyilvánította megállapítandónak. És tényleg ma már, Bajorországot, Mecklenburg-Schwerint és Gothát kivéve, nincs német particularis jogterület, mely a nem szerinti megkülönböztetést fentartotta volna. Ellenben mindkét nemű gyermekeknél az apa vallásának követését szabja elő: a hannoverai 1826. július 31-diki rendelet, a württembergi 1806. október 15-diki vallásügyi edictum, a badeni 1860. október 9-diki, a hesseni 1853. április 13-diki, a nassauai 1808. márczius 26-diki, Hessen nagyhercegségi 1825. július 18-diki rendelet, továbbá a szász-weimareisenachi 1857. május 6-iki törvény, a szász 1836. november 1-i törvény, a braunschweigi 1867. márcziusi 10-diki, schwarzburg-sonderhauseni 1872. márczius 1-i, a waldeckpyrmonti és a lippe-detmoldi 1854. márczius 9-iki törvények.

Érdekes megjegyezni, hogy a porosz declaratióra okot egy eset szolgáltatott, mely szerint Sziléziában egy katolikus férjnek nem engedték meg, hogy egy elvált evangélikus nőtől származott leányát saját vallásában neveltesse, mint fiát is. A király véleményét kérték ki s ő az igazságügyi miniszter ellenzése daczára úgy találta, hogy a kérdéses rendelet alkalmas lenne a katolikus proselytismus ellensúlyozására.

¹ «La liberté dans le mariage par l'égalité des enfants devant la mère.»

Mind e felsorolt törvényalkotások teljességgel nem érintették a szülők azon szabadságát, hogy belátásukhoz képest gyermekeiket abban a hitben neveltessék, melyre nézve kölcsönös megállapodásra sikerült jutniok. Sőt inkább az apa azon joga, hogy mindkét nemű gyermekeit saját felekezetének vindikálhassa, csak subsidiarius alkalmazást nyer benők azon esetre, ha kölcsönös megállapodás létre nem jöhet s így az apai tekintély szava kell hogy döntson. De az apa jogát még az az állam is elismeri, mely a legmerekvebben avatkozik be a vegyes házasságból eredő gyermekek felekezeti viszonyai szabályozásába, t. i. Bajorország, mely, eltekintve a vegyes házasságoknál követett azon elvétől, hogy a gyermekek nemök szerint követik atyjok vagy anyjok vallását, nem vegyes házasságoknál a szülők közt fölmerült véleménykülönbség esetén szintén az apát ruházza fel a döntés jogával. (Lásd: Verwaltungsgerichtshof 1882. június 23-diki döntvénye.)

A reversalisokban nálunk sem annyira az volt a hiba tehát, hogy azok egyáltalán előfordultak, hanem hogy nem polgári törvényes formában vétettek ki, mint a hogy azt a szász törvény helyesen előírja (7. §.), mely szerint a szülők ellenkező megegyezésüket polgári bíróság előtt kell hogy bejelentsék s jegyzőkönyvbe vétessék pap jelenléte nélkül, s ez alkalommal a bírónak tiltva van minden rábeszélés, bármely irányban befolyásolja is az a feleket.

Viszonyaink között a kérdés ily eldöntése nemcsak alkalmas lett volna, de lege lata szólva, enyhíteni azt a resensust, melyet az állam egyoldalú politikai beavatkozása hívott fel a katolikus egyház részéről, de protestáns szempontból is előnyökkel kecsegtetett volna. Népeességi statisztikánk szerint ugyanis be van igazolva, hogy a hazánk területén kötetni szokott vegyes házasságok túlnyomó részében a férfi a protestáns. Ha csak ezek legnagyobb számában érvényesült volna is az az elv, mely — mint fennebb láttuk — a modern törvényhozásokat mindenütt áthatja, ebből a magyar protestantismusnak több előnye lett volna, mint az 1868-iki 53. t.-cz. és az 1890-iki februáriusi 25-diki rendelet intézkedéseihöz való merev ragaszkodásból.

Nem mintha e rendelet törvényességét a legtávolabbról is érinteni akarnók. Hiszen még a mi annak jogászi szempontból legélesebben támadott büntető szankcióját illeti is, hivatkozhatnánk Szászország példájára, hol az 1836. nov. 1-i törvény 20. §-a ugyanazon büntető szankciót tartalmazza

a vegyes házasságban élő szülőket fenyegetés, ígéret vagy erőszak útján gyermekeiknek más, mint a törvényben megállapított vallásfelekezethen való nevelésére csábítók ellen. Igaz, hogy a büntető fenyegetés a törvény rendelkezéseit áthágó lelkészek ellen csupán hivatalvesztést állapított meg, de az 1845. június 10-diki kultuszminiszteri rendelet később rájuk is kiterjesztette a pénzbüntetést.

Szerintünk az elméleti nehézség inkább abban áll, hogy ha az állam büntetésreméltó cselekményt lát fenforogni a jogszolgáltatlan elkeresztelésben, úgy akkor ehhez azon szoros föltétel is járul, hogy legyen hatalma a tiltott cselekmény által megzavart jogrendet helyreállítania is, legyen hatalma visszakeresztelni is. Ez azonban lehetetlen, mert az elkeresztelés ha polgárilag érvénytelennek jelentetett is ki, azért az illető felekezethez való felvétel mégis ténynyé vált, azt megbolygatni kényszer útján nem lehet, az állam egyházilag érvényes cselekményt egyházi téren többé nem irritálhat.

Tudjuk ugyan, hogy e nehézségeket felső bíróságaink gyakorlata azáltal próbálta megkerülni, hogy kimondotta, mikép maga a keresztelés nem jelenti még a felvételt valamely confessióba, ahhoz más körülmények is szükségesek; úgyde e felfogás, mely különben teljesen megfelel a német bírósági praxisnak is, mint a katolikus egyház dogmáiba s nevezetesen a tridenti zsinat határozásaiába (conc. Trid. sess. VII. de bapt. can. 7. és 8.) ütköző, nem érvényesülhetett mérvadó módon s csakhamar el lőn egészen ejtve.

Ily körülmények közt természetesen nehéz arra gondolni, hogy az élére állított helyzet palliatív rendszabályokkal orvosolható legyen. De a kilátásba helyezett nagy állami reformokkal szemben joggal föl lehet vetni mégis a kérdést, vajjon a protestantismus, vajjon az állam nagy érdekei megkívánják-e, hogy egy egészen epizodikus ügy miatt a radikális experimentumok egész sorának tétessék ki az állam és egyház consolidált viszonya, hogy egy önmagában jelentéktelen interconfessionalis kérdés valóságos kulturharc hullámaivá tornyosuljon a «szabad egyház szabad államban» elvének megingatásával s hogy végül mindebben mily határig azonosíthatják magokat a magyar protestans egyház liberális tradíciói, történelmi szervezete és hitelvei a világi kormányzat sajátképeni feladataival.

Kétségtelen, hogy a jelszavak néha a terrorismus egy nemét gyakorolják a tömegre, s ez soha sem mutatta ki magát jobban, mint a közvéleményt ez idő szerint foglalkoz-

tató fontos egyházpolitikai kérdéseknél. Azonban helyesen jegyezte meg Deák, hogy a szabadelvűség nem mindig abban áll, a mit alatta gondolunk, mert hiszen akkor a legliberálisabb reformok aeráját egyházi téren egyenesen az abszolutizmusnak kellene köszönnünk. Azt, a mit az abszolutizmus megkísérelt, nemzeti és alkotmányos kormány soha sem merte volna megkísérelni nálunk. Hiszen maga Deák Ferencz jelentette ki a perrendtartási javaslat 1868. október 2-iki tárgyalása alkalmával, mikor a jogügyi bizottság a házassági pereknek világi bíróságok elé utasítása érdekében adott be módosítványt, melyet Tisza Kálmán is magáévá tett, hogy világi házassági bíraskodás polgári házasság nélkül nonsens, már pedig nálunk a nép még nem eléggé érett a kötelező polgári házasság behozatalára, mely egyedül felelne meg a czélnek. És ebben a felfogásában Deákot és a többséget nemcsak a magyarországi protestáns papság is támogatta, mely természetesen maga is meg akarta óvni az 1790—91-diki 26-ik t.-cz. által elvben biztosított ítélkezési jogát válóperekben, hanem a mi különösebb, az akkori ellenzék radikalizmusa sem terjedt odaig, hogy a liberalizmus ügyéért a hazafias papsággal ujjat huzni érdemesnek tartotta volna.

A szentszékek fentartása azonban szerencsétlen gondolatnak bizonyult házasságjogunk egységes alakulása szempontjából. Azoknak eltörlése bizonynyal kevésbé érintette volna az egyházak vitális érdekeit, mint érintené ma, ha a kötelező polgári házasság behozatalával az állam a házasságkötés impedimentumait is elvonná az egyházi kanonok uralma alól. Az, a mit Deák szeme nonszensnek látott, t. i. a házasságkötés egyházi módjának fentartása mellett a házassági bíraskodás világivá tételét, előttünk nemcsak hogy viszonyaink közt egyedül megfelelőnek, de sőt egészen logikusnak tűnik föl. Valóban, ha már egyszersmindenkorra ki kell vonni a határt az állam és egyház kölcsönös hatalmi köre közt, hol volna az nagyobb praecisítással kivonható, mint épen a házasság felbontása körülményeinél? Az, hogy Magyarországon a házasság soha sem tekintetett tisztán polgári szerződésnek, hanem lényegesen egyházi institúciónak, bizonyításra nem szorul. Ebben tehát joggal megilleti az egyházat az a hatáskör, hogy a házasság létrejöhetésének erkölcsi feltételeit megszabja. De viszont az állam souverainitása is respektálást követel ott, a hol az egyház functiója már úgyis csak negatív, a hol az egyház korlátai közül a polgári intézmények szabadabb létkörébe való átlépés lehetőségére keressük a módot,

tehát a házasság felbontásánál. Az egyház tekintélye és az attól való függőség kényszere nem terjedhet túl a tényleges életközösségen, nem terjedhet tovább, mint az az akarat, melynek a házasság jogszerű folyamánya s mely ismét a maga részéről a házasságnak erkölcsi és észszerű alapja. Vagyis más szavakkal: az egyház jogosítva van a házasságkötés módjait, a házassági akadályokat a maga souverain körében meghatározni, s az államhatalomnak nem áll jogában az egyházzal megállapított akadályokat megszüntetni; de viszont aztán az meg az államhatalom kizárólagos joga, hogy polgárainak a módot megadja arra, hogy a maga intézményeiben oltalmat találjanak, hogy a maga illetékességét és fenntartását érvényre tudja emelni azon jogviszonyokban, melyekben többé az egyén politikai és lelkiismereti szabadsága és önrendelkezése feletti egyházi gyámkodásnak emberileg positiv alapja nincs.

Hogy a házasság egyházi és erkölcsi természetének bizonyos megővésére egy vagy más irányban, t. i. vagy a házasság megkötése, vagy annak felbontása tekintetében, feltétlenül szükség lesz a polgári házasságnál is, azt az mutatja, hogy éppen azokban az országokban, hol a polgári házasság kötelező formája behozatott, nehezített meg egyúttal a házasság felbontása is. Mindenek felett nyilvánvaló azonban, hogy nálunk specialis viszonyainknál és a felekezetek tarka elvegyülésénél fogva nem annyira a házasság felbontása, mint inkább megkötése szorul bizonyos korlátozásokra a család szellemi egysége érdekében. Azok, a kik a polgári házasság doctrinair formája behozatala érdekében buzgólkodnak, a külföld példájára való hivatkozással, egészen feledik, hogy mennyire sajátságosak a mi viszonyaink. Tényleg nálunk a vegyes házasságok száma sokkal nagyobb, mint Európa bármely más államában, s ehhez hasonló kedvezőtlen arányt mutat a protogam házasságok aránya is az ismételt házasságok számához viszonyítva.

Semmi sem volna kockázatosabb és a vallási közöny mételyeinek terjesztésére alkalmasabb vállalkozás, mint viszonyaink között a kötelező polgári házasság behozatalának megkísérlése a nélkül, hogy eltérő viszonyaink kellő figyelemben részesülnének. Pedig az eltérés fontosságára nézve ropant horderővel bírnak a felekezeti statistica adatai. Mért lehetséges a polgári házasság Franciaországban, Belgiumban, Olasz- és Németországban? Egyszerűen azért, mert Olaszországban, Belgiumban a népesség csaknem kizárólag katho-

likus, mert Franciaországban szintén a népesség 98 %-át teszik ki a katolikusok, Németországban pedig legalább a két fő felekezet, a római katolikusok és protestánsok *együttes számaránya* oly kedvező — 98·5 % — és ez is szoros területi megoszlásban (!) — hogy mellette a többiek számba alig jöhetnek. Holott nálunk abszolút többséget még a római katolikusok sem érnek el.

Kiindultunk az elkereszteelési kérdésből s jeleztük annak történeti megvilágításánál, hogy a mennyiben a mai surlódások főképp e körül forognak, a protestantizmusnak nincs oka idegenkedni egy oly megoldástól, mely a sérelmes februári rendelet elejtése mellett az 1868-iki 53. t.-cz. 12. §-ának oly módosítását czélozná, hogy a vegyes házasságokból születendő gyermekek nem-különbség nélkül az apa vallását kövessék, nem érintve ezzel természetesen a szülők azon jogkörét, hogy gyermekeik vallása felett szabadon egyezkedhessenek, csupán azon megszorítással, hogy ily egyezkedések polgári bíróság előtt, polgári szerződés formájában, egyházi személyek és minden idegen befolyásolás mellőzésével jöjjenek létre. Nem tekintjük itt lényegesnek azt az akademikus és az újabb jogelméletben controvers véleményekre okot szolgáltatott megkülönböztetést, hogy vajjon a szülők egyessége a házasságot megelőzőleg, vagy azt követőleg jön-e létre, a mennyiben első esetben olybá volna az tekinthető, mint a mely nélkül a házasság létre sem jött volna. Ellenben az eddiginél részletesebb törvényhozási intézkedésekre volna szükség mindenesetre azon esetekkel szemben, mikor az apa «in articulo mortis» tér át, mikor akár az egyik, akár mindkét fél későbbi áttérése folytán nem vegyes házasságból lesz vegyes, vegyes házasságból lesz nem vegyes, vegyes házasságból lesz ismét vegyes, vagy nem vegyesből ismét nem vegyes, megjegyezve, hogy ily esetekben a család felekezeti homogeneitása és az a körülmény igényel legelső sorban figyelmet, hogy az áttérés idején a gyermekek vallás-erkölcsi nevelése be volt-e fejezve már confirmatio vagy bérmálás útján, vagy pedig nem, mert előbbi esetben a szülők vallásváltoztatása a gyermeket magától érthetőleg nem érintheti. Végül megfelelő szempontok szerint rendezendő a gyermekek felekezeti állása akkor is, ha a szülők egyike elhalálozik s az életben maradt fél új házasságra lép; továbbá a lelenczek, az örökbefogadottak s a házasságon kívül nemzett, de utólag elismert gyermekek felekezeti viszonya.

A mi a polgári házasság tervezett reformját illeti, lehe-

tetlen annak részletes ismerete nélkül véleményt kockáztatni. De míg egyfelől, mint fentebb kimutatni igyekeztünk, a felekezetek házasságjogi szabványainak épségben tartása a házasság megkötésénél teljességgel nem zárja ki a házasságjogi kérdések egységes rendezését az állam által a világi bírások érvényesítése útján, másfelől mindenesetre alkalmas arra, hogy üdvösen ellensúlyozza a család egysége megbontására törekvő nisust. Állami házasságjogra azonban szükség van, azt nem pótolhatják nomocanonok. Az 1868-diki 54. t.-cikknek a világi házassági bíráskodást szabályozó rendelkezései körül érvényesült azon elv, mely szerint a világi bíróságok tartoznak az egyházak hitelvei (nomocanon) szerint ítélni, teljesen téves felfogáson alapszik. A bíró nem ítélezhetik semmiféle felekezet *hitelvei* szerint, hanem csak a törvény és saját lelkiismerete s meggyőződése szerint.

Várnai Sándor.

FÁY ANDRÁS, MINT PROTESTÁNS.

(I. közlemény.)

Fáy András nagy alakja már egy egész kis irodalmat teremtett maga körül, sokoldalú munkássága mindenütt megtalálta a maga méltánylóját. Életrajzirói hangyaszorgalommal szedték össze lelkének közöttünk szétszórt darabjait és azokból nagy piramist állítottak fel számára a magyar Pantheonban. Mint költő, mint nevelő, mint államférfi, mint a társadalom vezérférfia, mint a hazai közintézetek lángoló lelkületű barátja, megalkotója, minden tekintetben bámulatra ragadta azokat, a kik eddigelé foglalkoztak vele, de az alak még nem teljes. A «haza mindenese» sokkal nagyobb, mintsem azt mondhatnók róla, hogy lelkének fénysugarait már teljesen összegyűjtötte volna az irodalomtörténet. Mert ő nemcsak hazafi, hanem igazán *öntudatos protestáns*, a mienk is vala s itt is valóban «hív és nagy». S ha a társadalom valamelyik körének van joga hálát adni a Gondviselésnek azért, hogy őt munkásai közé állította, a magyar protestantizmusnak kettős mértékben van joga hálát adni érte, mint a ki úgy a *tudományos*, mint a *gyakorlati élet* terén jelentékenyen előbbre vitte azt, s nem rajta múlt, hogy korát megelőző nagy eszméivel még sokkal magasabb fokra nem emelhetette.

Hadd termékenyítsük meg azért lelkünket Fáy protestáns eszméivel, rójjuk le hálánkat itt ezen hozzá méltó helyen a magyar protestantismust gazdaggá tevő működéséért.

1. Fáy theologiai álláspontja.

Hogy Fáynek az egyháztársadalmi élet átalakítására czélzó reformjait megérthessük és lehető tiszta képet nyerjünk működésének rugóit illetőleg, elsöben is be kell pillantanunk lelkületébe, meg kell ismerkednünk vallásos világnézetével, theologiai álláspontjával. Sajátságos dolog! Egy világi embernél theologiai álláspontról beszélni, tán első tekintetre különösnek is tünik fel. Pedig ő a theologiai tudományok körében is álláspontot képvisel, és pedig határozottan körvonalozható, egész működését jellemző, egész életén át húzódo vallásos világnézete, sőt theologiai álláspontja van, a mely plasztikus kifejezést az ő reánk nézve legbecesebb és őt a protestáns theologusok előkelő sorába emelő művében az *«Oramutató»*-ban¹ nyer.

Annak, hogy Fáy világi ember létére is hozzá tud szólni a theologiai tudomány kérdéseihöz s azok vitatásában nem közönséges készütséggel, nem mindennapi fegyverekkel és a mély meggyöződés ellenállhatatlan erejével részt vesz: okát neveltetésében, saját korának iskolai rendszerében találhatjuk meg. Maga mondja az *Oramutató* Előszavában (VII., VIII. l.): «Jó irányom és szerénységem mellett is, videor mihi videre azon legio nehezteléseket, mikre kis könyvecském nyujtand alkalmakat. Mit akar a laicus egyházi dolgainkban? mondandja az egyik, s szája némi superioritási gúnyra vonul félre. Ezt azzal kívánom megnyugtadni, hogy én a theologicumokat nem kivonatokban, hanem egész terjedelemben, később még a görögöt is hozzá számítva, valóban felvívém vala szinte a papi cenzuráig, s azokban két nevezetes férfiú: Porkoláb István pataki theol. prof. és általam örök hálával tisztelt jó nevelóm, Kovács István, cserépusztasági prédikátor, valának oktatóim. Épen laicus tehát és peregrinus in Izraele nem vagyok». És Fáy méltán mondhatta el, hogy nem laicus, mert otthon érezte magát a theologiában is; de az az éles tekintet, mely Fáynek oly különös mértékben tulajdonát képezte, az az erős gyakorlati érzék,

¹ Teljes czime: *Óra-mutató*. Jóakarató hitfeleinek mutogatja Fáy András. Pesten, 1842.

a mely mindent csak az életre gyakorolt hatása szerint mérlegelt, nem engedte magát mesterkelt rendszerek nyűgébe szoríttatni és magasabb látpontokra tudott emelkedni e téren is. Theologiai rendszerről nála nem beszélhetünk. Ő nem is az elmélet embere volt. A társadalmi agitátor, a haza reformere nem rendelkezett idővel sem az ilyen munkára. A szürke elméletnél maradandóbb becsű munkálatot végzett, bár szét-szórta minden ízében következetes és útmutató eszméivel. A mi dolgunk ezeket az eszméket rendezni s lehetőleg áttekinthető egészszé csoportosítani, gyűpontba gyűjteni, mert ezek még ma is aktuális értékűek.

Fáy álláspontjának megvilágítása végett vessünk egy futó pillantást a magyar theol. tudomány multjára.

Mint másutt, úgy hazánkban is a reformációval kezdődik a theológiának, mint tudománynak művelése. Korábban csak a gyakorlati élet kielégítését tartották szem előtt a vallás kezelői, imák, énekek, legendák, szent elmélkedések és némi biblia-fordítási kísérletek azok, a mikben a vallási szellem mutogatta alkotó erejét. Magasabb látpontokra csak a reformáció, mint maga is a kétkedés lelkének szülötte, segíthette a vallás embereit. Eleinte természetesen a protestánsoknak is a közszükséget kellett kielégíteni s ennél fogva a XVI. század a szervező munkában emészté fel erejét, főleg a bibliafordítás terén tüntetvén fel munkaerejét. A katolikusoktól, majd maguknak a protestáns felekezeteknek egymástól való különválása kátékat, symbolikus könyveket, confessiókat teremtett, a határok megjelölése végett. Előbb a keretet kellett megrajzolni s csak azután foghattak hozzá a kép megalkotásához. A XVI. század megvonta, a XVII. pedig megvédte a prot. felekezetek határait, amazt confessiók, emezt vitairatok segítségével. A theologia tudományos művelésére még nem érkezett el az idő, a határok alkotására és védelmére a tudományos vizsgálódástól vonatott el az erő.

A XVIII. században, annak különösen első felében, a megpróbáltatások tüze emésztette a protestáns egyházakat. A catholicismussal szövetkezett állami absolutismus kemény idöket hozott, súlyos keresztet rakott vállainkra és az életért folytatott küzdelemben a múzsáknak hallgatniok kellett. Ez az oka annak, hogy míg a francia, német, holland és angol tudósok a XVII. században egy *Morinus* Jánost, *Capellus* Lajost, *Buætorffokat*, *Leusdent*, *Pfeiffert*, *Hobbes Tamást*, *Peyreriust*, *Spinózát*, *Simon Richárdot* tudnak felmutatni, kik már a theologia nagy kérdései felett, a szentírást is gyö-

keresen érintő, többé-kevésbé erős kritikát gyakorolva, szinte szenvedélyes harczot folytatnak egymással: addig nálunk teljes szélszend uralkodik, a külföldön dúló vihar még meg se lendíti a fák leveleit. Így telik el majdnem az egész XVIII. század is, pedig ott künn már egész theologiai iskolák folytattak rendszeres támadást egymás ellen. *Semmler*, a nagy romboló, *Lessing*, a *Wolfenbütteli töredékek* közrebocsátója, mint a túlzó rationalismus hívei, *Herder*, *Eichhorn*, mint a mérsékelt kritika képviselői egy egész nagy irodalmat teremtenek, melyben a vizsgálódó ész teljes szabadságával, annak olykor még túlzásaival is, kritika tárgya lesz a biblia, a hit, a theologia legsarkalatosabb alapelveivel.

Csalódnánk azonban, ha azt hinnők, hogy nálunk minden ellenvélemény szünetelt, hogy a külföld vizein támasztott hullámgyűrűk — ha csak töredékükben is — nem csaptak át mi hozzánk. Igaz ugyan, hogy egyenesen az új idők szellemében írott munkák nem maradtak fenn korunkra ezen időből, de közvetve mégis tudjuk, hogy a kételkedés és kritika szelleme nálunk is talált követőkre. *Péczeli József* révkomáromi ref. lelkész ugyanis mint nagy veszedelmet említi fel *Majzonnet* Lajos kánontörténeti műve magyar fordításának ajánlásában,¹ hogy: «némely vakmerő elméjű emberek nem irtóznak már a magok vagdalódzásoknak s csúfolásoknak czéljává tenni az Isten beszédét, nevezetesen pedig a régiségnek ama becses kincsét, az Ó-testamentomot, csakhogy annak hitelét megerősíthessék, s ennél fogva az Új-testamentomban befoglaltatott jelentést is kétségbe hozzák». Ez ellen «az alattomban hintegettetett méreg ellen néminemű orvosságok» gyanánt fordítja le Péczeli az említett francia író művét. Tehát már megindult a kételkedés, kitört a «baj» és orvosra van szükség, Péczelihez hasonló orvos akadt is elég.

A Braughthon Lexiconát fordító *Mindszenti Sámuel* (1792—3.), *Hunyadi Ferencz* a «*Keresztyén Archivarius*»² írója, *Szikszai György*,³ mindannyian orvosolni igyekeznek a bajt, többé-kevésbé polemikus műveikkel védelmükbe veszik a bibliát, erős hittel — bár némi engedményeket se tagadva meg — hirdetik a szentírás ihletett voltát, annak teljes hitelességét.

¹ Az ó testamentomi ekklesiának históriája. Irattatott *Majzonnet* Lajos által. Fordítatott *Péczeli József* által. 1—5 k. Komárom 1791.
² *Hunyadi Ferencz*: *Keresztyén Archivarius* etc. 2 k. Vác 1794. ³ *Szikszai György*: A természeti és keresztyén vallás. Pest 1799.

A tagadás és kétely szellemét elaltatni azonban nem sikerült, sőt itt is igaznak bizonyult a hatás és ellenhatás örök törvénye, a «crescit sub pondere palma». Azok, a kik nem tudták a zsarnoki szerepre idézett hit jármába erőszakolni kétkedő elméjüket s ezért hitetleneknek, vallástalannoknak, a rend felforgatóinak kiáltattak ki: kénytelenek valának irodalmilag is kifejtteni álláspontjukat, úgy hogy aztán elmondhatta róluk Szikszai, hogy e veszedelmes irányok «már most maguk között, a ker. felekezetek között is nemcsak lappanganak, hanem *fejeiket is emelgetik*». Az ilyen bibliaellenes irány első zsengeit már *Göböl Gáspár* kecskeméti prédikátornál felfedezhetjük, a ki *Új vélekedésében* egyeztetni próbálja a tudományos bűvarkodás eredményeit a biblia egyes adataival. Többek közt ugyanis ezt mondja: «Nem lessz az (ha a becsúszottakat kihagyjuk) a Szentírásnak nagyobb kisebbségére, mint az aranynek attól a rozsdától való megtisztíttatása, mely abba régen bele vette magát, a gondviselőknek vigyázatlanságok miatt. A vallás sem veszt el egyetlen egy csudát is, ha világosságra jő, hogy az, a mit némely vallást tartók csudának tartottak, nem a volt».¹ Több kétkedéssel, de a hivatalos tanhoz is ragaszkodással lép fel *Varga István*² debreczeni tanár, a kiben a közvetítő theologia valódi tipikus mivoltában tűnik elő. Az ihletés tanát illetőleg ő már nem oly merev, némi kivételt is elfogad, de nem mer határozott kritikát gyakorolni és ennél fogva alkudozik, ingadozik. Ugyanez a küzdelem jellemzi *Sebestyén István* pápai theol. tanár irányát is, a ki már a Fáy korában élt és működött. *Sebestyén Messiologiája* (Buda, 1835.) egy önmagával küzdő rationalis theologus bélyegét viseli magán; látja, tudja, érzi az igazságot, van ereje és bátorsága ki is nyilvánítani a bibliára vonatkozó észrevételeit, de a másik perczben már megérinti szívét az egyház hivatalos tanának angyala és aggályosan kiigazítja előbb kimondott véleményét. *Sebestyén* az orthodoxiát és rationalismust elválasztó folyam hidján áll, de már félreismerhetlenül ez utóbbihoz közelebb.³

Igy állott nálunk a theologiai vizsgálódás akkor, midőn

¹ *Göböl Gáspár*: *Új vélekedés* az ó és új testamentomi prófétaknál előforduló nap, hold és csillagok megszületésekről. Pest 1796. 109. lap. — ² *Varga István*: *Exegetika theologia*. 2. k. Debrecen. 1807. — ³ *Hazai theol. irodalmunk ezen ágának összeállítását lásd Radács György* «Az ó-szövetségi kánon története» c. kézirat gyanánt kiadott művének 33–45. lapjain.

Fáy fellépett. A rationalismus még nem talált külön személyekben képviselőre, még nem jelent meg irodalmi mű a rationalismus szellemében. Forrongás, nyugtalanzkodás és habozás jellemezték theologusainkat, mert az orthodoxyát a maga teljes merevségében elfogadni közülök sokan nem tudták, de a rationalis irány mellett sikra szállani nem érezték magukban elég bátorságot. Csak férfi kellett már, a ki hangot adjon nyíltan a titkon táplált meggyőződésnek s ez által levegye a terhet sokaknak lelkéről.

Ez a férfi volt Fáy András. kinek őszintesége, nyílt, férfias fellépése annak az ügynek, a melynek szolgálatába állott, nem csekély mértékben hozott gyümölcsöt. «Óramutató»-ja igazán legszebben fejezi ki ez irányban érzett hivatását, midőn ezt írta mottójául: «Az idő, reggelen túlhaladva, délfele jár immár. Munkában fárad a dolgozó nép mindenfelé. Egyedül mi vesztegeljünk-e, mintha éji sötétség nyomná a földet mégis? Lesz tudom, ki gombos vagy kakasos tornya késő órájára fog mutatni, s mondani: mit bolygatod te korán nyugtalan, békéjét és idejét nyugalmunknak? De én im órám tartandom álommámoros szeme eleibe, s ő hinni fogja, hinni kénytelen leend, hogy óram jól jár, s itt a munkának ideje; mert *órám a nap után igazítám*, és mióta Jósue ezt megállítá, sem forog az, sem változik».

Fáyt nem csalta meg sejtelve. Ébresztő szava nemcsak felebredni nem akarókat, hanem az ébresztgetőt gyanúsítókat is talált eleget. Azzal vádolták, hogy a vallástalanság magvát hintette el, a jacobinismus szörnyeit költi fel, titkon, a vallás nagy tiszteletének örve alatt megsemmisítésére tör a vallásnak. Egy névtelen író a «Protestáns Egyházi és Iskolai Lap»-ban ezeket mondja, nyilván Fáyra célzással: «Vagynak jelenleg közöttünk, kikre ha szavaik és csupán vallást illető tetteik után kellene ítélni, nem mernők alkalmazni, nem alkalmazhatnók a keresztyén szép nevet: kik elveikből megannyi naturalisták, és philosoph, nem keresztyén rationalistákként tünnek elő; vagynak, kikről — mint t. Fáy úr Jézus által semmi egyháznak nem állittatását könnyen bebizonyíthatónak vallá, — szinte könnyű volna megmutatni, hogy semmi egyházhoz nem tartoznak.»¹

A névtelen író világosan Fáyra céloz. Nézzük hát, hogy miféle elvei miatt nem érdemli meg ő a keresztyén nevet, mennyiben nem vallásos?

¹ «Protestáns Egyházi és Iskolai Lap». 1842. évf. 27. és 28. szám.

A vallás Fáy szerint megbecsülhetetlen kincse az emberi nemnek, az ég a legistenibb dolgot közölte velünk a vallásban, mikor általa Istennel kötött össze bennünket. Jupiter — úgy mond egyik allegoriájában¹ — Prometheust az emberben, mint annak alkotásában akarja megbüntetni. «Legyen tőle megtagadva a tűz. — mondja. — mely keblét hevítse! legyen közép kontármű Isten és állat között! meredezzek ég felé, s szegje őt rögeihez az állati salak! tudjon sokat, de magát ne értse soha! legyen önmagának örök talány! küzdjön örökké ostobaság és előítéletek ellen, de folyvást legyen rabjok azoknak! lihegjen a szabadságért, de mindig vagy innen maradjon rajta, vagy túlhajtson mellette! erényt, hazát, emberiséget higgyen szeretni, de gyáván csak önmagát imádja! tanuljon tapasztaljon élethosszat, de ne tudjon sírja szélén is többet, mint tudott bölcsője pólyáinál! s végre: vágyjék élni soká, örökké, de titok vastag leple borítsa előtte a jövőt és valót!» Az ennyire megátkozott embert azonban a Prometheust kedvelő Junó nem hagyja magára, meglopátja a nap szekere lángjait s az átkok ellen «biztos ellenmérég» gyanánt ezt az égi tüzet küldi az embernek, a mely által «szívökben boldogító hitté fognak válni a véges elme biztalan kételkedései, és bizonyos reményekké vágy és sejtelen. Úgy lett s az égi tűz a *vallás* volt!»

Ezzel a vallással nyereszkedni, vagy a műveltség örve alatt azt gáncsolni nem szabad. A kik csak abból a kalmár számításból kegyeskednek, hogy ez által «az ég urát mintegy kötelezettükké tenni kívánják, hasonlók egy hajdani, honunkban letelepedett olasz kereskedőhöz, ki az adóstól vett kötelezésekben határozott szavakkal kitétette: mily ítéletet tartozik neki hozni a bíró, ha perre fogna kerülni a dolog.»² A kegyes érzelmeknek önmaguktól, minden külső befolyástól menten kell fakadniok, az erényre is ne számítás, talán a jó megjutalmazásának reménye ösztönözze az embert, mert a haszonleső kegyesség álszenteskedés, a számításra épített jótett nem érdemel becsültetést. Kiméletlenül elítéli azért azokat, «kik a kegyességet és erényt is csak azon okból találják ajánlatosnak, hogy még azon esetben is, ha nem találna jövőndő élet lenni, nem árt. sőt *tekintély szerzésre* használ az azt gyakorlónak, ha pedig lessz jutalmazó élet. *jól fog az kama-*

¹ Az égi tűz. L. Fáy A. *Szépirodalmi összes munkái*. Pest, 1853. I. k. 185. l. — ² L. *Buzavirágok és kalászkok*. Pest, 1850. II. k. 156. l.

tozni neki».¹ A vallás tehát ne legyen számító, ne legyen hasznosító, hanem hassa át az ember egész életét, a sors kedvezései közt épen úgy, mint a csapások özönében. «A ki csak bajában, inségében folyamodik Istenhez, hasonló a nyúlhoz, mely egyébkor néma lévén, csak ha halálos sebet kap vagy az ebektől marczangoltatik, sikolt vagy kiált.»²

A milyen mértékben kárhoztatja az emberekben azt, ha a vallást önző érdekek szolgájává alacsonyítják le, ha a kegyességet, az erényt számításból gyakorolják s csak szükségben folyamodnak a valláshoz: épp oly, sőt még nagyobb mértékben ítéli el azokat, a kik a hit tárgyaihoz szentségtelen kezekkel merészkednek nyúlni, vagy a kik philosophiai műveltség tetszetős köntösébe bújva kicsinylik, gáncsolják a vallást. «Vannak túlműveltjeink közt, — mondja egy helyen — kik a vallást tiszta józan philosophiai győződés mellett éltünk szabályozására és erkölcsiségünkre nézve feleslegesnek vélik. Én még ez esetben is úgy tekintem a vallást, mint *szűk, magas folyosón a vas korlátot*. Meglehet, hogy ezen korlát nélkül is ugyanazon nyomokra fognánk lépdelni a folyosón járdaltunkban, de nem oly biztosan, nem oly remegés és talán szédelgés nélkül, mint ha a korlátot tudjuk oldalunknál, mely tévesztett lépteink ellenébe meg fogna óvni lezuhanástól bennünket.»³

Egyik allegoriájában aztán megkapó közvetlenséggel rajzolja le a hit tárgyaival való könnyelmű bánásmód áldástalan voltát. A Mohamed koporsójától szent ereklyével visszatérő muzulmán, a mint tudós fia felvilágosítja a kincs hamis voltáról, a maga megdöbbenésével, «élte varázsát» alkotó kiábrándult hitével és boldogtalanságával: mindig hű kifejezője marad annak az igazságnak, hogy «ahhoz, mi vallásban boldogító, mi felett jámbor kegyeletek öröködnék, világ bölcsé, *remegve* nyúlj».⁴

És ezt az elvet Fáy egy pillanatra sem tévesztette szeme elől, ahhoz mindenkor hű maradt, pedig nem lehet róla mondani, hogy magát a theológiát valami nebántsvirágnak tekintette volna. A rombolás munkájának nem volt barátja; de meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelenről, a vallásban az igazán boldogítót, az örökérvényűt az idő szerinti járulékoktól. A vallást az ilyen kritikától sohasem féltette,

¹ *Búzavirágok és kalászkok*. Pest, 1856. II. k. 277. l. — ² U. o. II. k. 99. l. — ³ U. o. II. k. 61. l. — ⁴ L. «*Káros bölcsesség*» c. alatt a *Búzav. és kal.* II. k. 213—15. lapjain.

mert egyik meséjében kifejezett meggyőződése szerint: «oly bölcsesség, mely nap elől rejtezik, s mely fáklya-világtól is horzad, vagy élet-hagyott, vagy élet-ölő átkos lehet»,¹ s a vallás ilyen bölcsesség előtte nem lehetett. A tudományoknak szerinte épp az a viszony ad becset, melyben a valláshoz állanak és a tudományok osztályozását illető nézete szerint azok a legelső tudományok, a melyek a vallással vagy a természettel összekötve vannak, azon alapulnak.² Ezen elve következtében mint paedagogus méltán állítható a vele különben is rokonlelkű Comeniussal egy sorba.

Felfogása szerint Istent nem annyira tudjuk felfogni elménkkel, mint a hogy inkább szívünkben érezzük lételet: «Világ bölcse! Isten létele szivedben, nem fejedben vagyon», mondja egy meséje tanulsága gyanánt.³ Őt felfogni nem, csak sejteni tudjuk a természetből ép úgy, mint a világ eseményeiből. A természetből mint nyitott könyvből olvassa Isten lételetét és e tekintetben bizonyos mértékig rokon felfogású a pantheistákkal és Spinózával, kiknek tanát maga is «megengedhető tévelyedés»-nek mondja.⁴ A pantheismus felé hajlását olvasom ki a Próbátétel ama szavaiból, hogy a természetbe Istennek «bölcsesége, jósága és véghetetlen hatalma mint egy szép szőnyegbe, úgy belé szövetett, hogy a legkisebb fűszál, legcsekélyebb féreg is Istent, bölcs, hatalmas, jó Istent mutat». De azért nála a természet nem maga az Isten, mint a hogy végeredményében a pantheismus vallja, hanem Istennek csak önkinyilvánítása, kijelentése. A természet, mint Istennek kijelentése, tökéletes, mint maga a Teremtő, de nem az egyedüli kijelentése Istennek, mert az erkölcsi világban is létezik kijelentés. A mint Fáy mondja, ez a természeten kívüli kijelentés «azt bizonyítja, hogy magokban a természet erkölcsi törvényei, az emberi halhatatlan s isteni szikrából eredt lélekre nézve nem elégségesek lévén, az égi eredetű, tulajdonságú s korú lélek ezeken felül különös isteni kegyelem nélkül szűkölködött». ¹ Ezek a term. erkölcsi törvények azonban nem tökéletlenek vagy hamisak, mert hiszen majdnem 2500 évig (a míg közvetlen kijelentést nem közölt Mózesrel) ez volt az egyedüli erkölcsi zsinór-mérték, ezen törvények szerint fogja megítélni azokat is.

¹ L. «Ép bölcsesség» c. alatt *Szépirodalmi összes munkái* I. k. 211—2. l. — ² *Próbátétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról*. Pest, 1816. 150—2. l. — ³ *A költöző madarak. Eredeti meséi és aphorizmái* (Bécs, 1820.) 19. lapján. Ugyanez *Összes munkái*. II. k. 251—252. l. — ⁴ *Próbátétel* 9. l. — ⁵ U. o. 10. l.

kiknek «az isteni kegyelem világa», a keresztyénségben még nem adatott. A természet maga tehát, mint teremtője, tökéletes, törvényei bölcsék és változhatlanok, csakhogy ezen törvények bölcs és változhatlan tulajdonságait az emberi gyarló elme sokszor nem láthatja be, hiszen az ember előtt «önfogatatása is titok. sőt öndolgait is elrendelni gyáva». A természet semmiképen sem hasonlítható össze valamely óraművel, mint ezt *Leibnitz* tevén mert az órával a mesternek semmi összeköttetése nincs, a természetet pedig folyton fenntartja és igazgatja a benne munkálkodó Gondviselő és a visszapótló erő mint folytatott teremtés, szakadatlanul dolgozik. A *Próbatétel* írója a természetet egy jól rendezett gazdasághoz hasonlítja, a hol minden a gazda akarata szerint bölcsen történik, még ha a cseléd nem érti is mindenkör urának szándékát. Isten kezében minden cél és eszköz egyszerre. A természet legközelebbi célja az önfentartás s ennek célja «a bölcs. jó s hatalmas szerzőnek, az Istennek dicsőítése».¹ Mindennek végcélja a boldogság. De hát *miért nem boldog az ember?* Azért, mert míg minden más lénynek «ösztonében» benne van a szükségképeni boldogság feltétele, addig az ember értelménél és akaratánál fogva «szabadsággal» bír, vissza is tud élni a boldogság eszközeivel s ezen visszaélés gyümölcsei egyfelől a betegség és halál, másfelől a bűn és büntetés. Az embert Isten úgy teremtette, hogy minden éhhalat alatt lakhatik, ura a növény- és állatvilágnak; de a természet törvényei alól kivéve nincs s szabadsága olyan, mint egy vadaskertbe zárt szarvasé, mely sehol sem látván korlátokat, azt hiszi, hogy szabad mezőn legel.

A szabadság, a szabad akarat tehát mintegy sarkpontját képezi a Fáy theológiájának. Ez különbözteti meg az embert az állatoktól, fölbe emeli azoknak; de ez egyúttal a bűnnek is az oka. Szerinte nem rajtunk kívüli hatalom hajtja velünk végre tetteinket, nem vagyunk tehetetlen eszközök Istennek kezében s nem bánik velünk úgy, mint — hogy Luther szavaival éljek — «cum stipite». «Az absolutismusnak — mondja Óramutatójában — sem Istennél, sem embernél nem vagyok barátja.» (23 l.) Az ember magának áll és esik. Van szabad akarata, használja fel azt úgy, a hogy akarja s valamint övé az érdem a végrehajtott jóért, úgy egyedül övé a bűn büntetése is. De a mint az ember maga akaratából szegte meg

¹ *Próbatétel* 15. l.

a törvényt, a maga akaratából élt vissza szabadságával: úgy ő rajta áll a megtérés is, maga nyeri meg szabadságának helyes használatával Istentől a bűnbocsánatot. Ide vezet a Fáy álláspontja, melyet a sorok között tovább fejthetünk.

A felvethető kérdésre, hogy vajjon a visszaélésre is felhasználható szabadság nem teszi-e sorsunkat nyomorultabbá az állatokénál, melyek szükségképen boldogságukon munkálkodnak: azt feleli, hogy nem. Éppen azért van szabadságunk értelemmel összekötve, hogy együtt fejlődjék mindkét kincsünk. «Csak a bölcs lehet szabad ember, a buta mindenkor indultainak rabja»¹ — mondja a stoikusokra emlékeztetően. Nincs miért irigyelnünk az állatok boldogságát, hiszen az az emberéhez képest szót sem érdemel. Az ember boldogságát nagy mértékben fokozza az, hogy vissza tud arra emlékezni, emlékező és képzelő tehetsége által a boldog multat a boldog jövővel tudja összekötni. A mint nem lehet tehát kárhozzatni azt, a ki a koldusnak alamizsnát ad, bár az talán elkorhelykedi: épügy sem a szabadságot, sem annak adóját, Istent nem tehetjük felelőssé a bűnért.

Felveti aztán a Helvetius által, annak «Systeme de la Nature» című művében vitatott nehézséget is a szabadság ellen, hogy az ember éppen szabadságánál fogva a természet rendje ellen is cselekedhetvén, ez által felforgathatja a természet rendjét is (20 l.). Erre az ellenvetésre azzal válaszol, hogy igenis ez lenne az eredmény, ha a természet csak merő machina, pl. egy óra lenne, de mivel a természet egy nagy gazdasághoz hasonlítható, a mint egy cseléd kötelességmulasztása még nem dönti össze az egész gazdaságot, hanem azt a hiányt egy bölcs gazda ki tudja pótolni: épügy meg-orvosolja Isten azt a hibát, melyet a természet rendje ellen a gyarló halandó elkövetett s meg-orvosolja pedig a vissza-pótló erő által. Ha hát valaki visszaélvén szabadságával, boldogtalan lesz: a szomorú következmények csak őt magát érdeklik, az egész természet rendjére zavarólag nem hatnak.

Az ember akaratszabadságánál fogva teljesen a maga ura. A boldogság nem valami külső körülményektől, hanem kizárólag csak magunktól függ, «önkeblünkben hordozzuk azt». Mert hát — kérdi — «hogy is egyezne az meg lételünk adója jóságával, hogy ő boldogságunkat oly környüállásoktól s dolgoktól határozta volna meg, melyek hatalmunkon s fáradozásaink körén kívül történetnek, ha azt nem vakon vész-

¹ *Próbatétel* 18. l.

szük is, csupa kényétől függnek.»¹ Az ember azonban nincs teljesen magára hagyatva, a szabadság mellett útmutatóul vallást oltott szívébe Isten, a mely kipótolja a tehetségeink korlátoltsága miatt meg nem valósítható tökéletes boldogságot. Ezt a vallást kijelentés folytán nyertük. Kijelentés kétféle van, u. m. közvetett kijelentés a természet által és közvetlen a vallás által s habár a kijelentést, mint dogmatikai kérdést, nem vonta szorosan fejtegetései körébe, de az, a mit Próbátételében egyfelől a természetről, másfelől a vallásról mond, határozottan feltünteti a kijelentésre vonatkozó gondolatait. A természetet épúgy kijelentésnek említi, mint a vallást. «A vallás által adta meg Isten az emberiségnek azt, a mi nélkül szükölködött,» ez által kötött össze magával minket, ez pótolja a természet hiányait; e nélkül boldogtalanabb lenne sorsunk az állatokénál, mert nekünk még öntudatunk is van, előre félünk a bajtól, örömeinket zavarja a múlt is, a melyek az állatokra zavarólag nem hatnak. A vallásban oly kincse van a keresztyén embernek, hogy boldogtalan nem lehet s ha az, «egyedül magát kárhoztathatja». Ebben a meggyőzésében elítéli a sofistákat, elítéli Baylet, Rousseaut, a kik a ker. vallást csak egyes emberre nézve tartják hasznosnak, de az államra nézve károsnak állítják s ezek ellenében Warburtonnal a ker. vallást «az országok első talpkövének» nevezi. «Boldogságunk törvényei — így foglalja össze a vallásra vonatkozó fejtegetéseit — *a vallásban és természetben* vannak letéve. A vallásban helyzetetett törvények az emberre nézve e világban inkább *a más jövődő világhoz* való tekintetből tartoznak.»² Paedagogiájának alapelvévé is azt teszi, hogy oly törvények szerint kell nevelni, melyek «a vallásban és természetben fundálódnak». Isten nemcsak gondot visel, hanem ő igazgatja a világot is. «Tanuld meg halandó — mondja egy allegoriájában — hogy a természet rendje és emberek sorsa oly böles, hatalmas és irgalmas kezek között vagyon, hogy ha ti azokat mint az égiek szemlélnétek, csupa háládatossággá olvadnátok által. De ha ti gyarló véges elmétekkel az örök végzés lánczfűzetén egy-két szemem, melyek milliárd más szemeket kötnek össze, el nem tudtok menni, ne véljétek mindjárt azt, hogy a láncz megszakadt, s tán nincsen, a ki annak végperezét tartsa.»³ Egész lelkületét jellemző derült világnézete, egészséges gondolkozása

¹ Próbátétel 24. l. — ² Próbátétel. 32. l. — ³ *Eredeti meséi és aphorizmái*. Bécs. 1820. 45 l. «Az isteni igazgatás» cím alatt.

kiegyenlítve látja az ellentéteket; látja boldognak a koldust rongyaiban, látja boldogtalannak a gazdagot fényes palotáiban¹ s megnyugszik abban a gondolatban, hogy emberi elme nem értheti Istennek útjait. Az ember kötelessége Istenben feltétlenül bízni, sorsával megelégedni és magát Isten dolgaiba nem ártani.² A kicsinyhitűséget valósággal vallásárulásnak tartja. «Vallási kegyeletünket és hitünk szentségét nem árulhatjuk el gyalázóbban, mintha sorscsapásaiban, nyomoraiban kétségbe esünk. Ha nappalunk elkomorul, köd vagy felhő borul vidékünkre, eszünkbe se jut kétkedni, hogy amazok mögött fenn áll a ragyogó nap, bár tőlök nem láthatjuk is azt; egy pillanatig se hagy el a remény, hogy oszolni fognak köd és felhő és derűben süt ki ránk az áldott nap sugara. És nyomorainkban kétkednék-e, hogy végkép elhagy bennünket az atyai kéz, az isteni kegyes gondviselés?»³

A mennyire elítéli egyfelől a kicsinyhitűséget, annyira kárhoztatja másfelől a Gondviselésben való elbizakodást is, mint Istennel szemben követelődzést, az ő kísértését. «Ti halandók! — mondhatja egy Géníuszszal egyik meséjében — mit henyéltek az istenek rovására, mit kívánjátok tőlök, hogy szüntelen bolygassák a természet rendit, s csudákkal támogassák restségeket!»⁴

A szigorú és merev kálvini praedestinációnak Fáty nem lehetett nagy híve, bár némi végzetszerűség jelenlétét ő is állította. Ezt következtethetni «A nyúl» című meséjéből, melynek tanulságául azt jegyzé meg: «A kit függni rendeltek az istenek, nem fül a vízbe!»⁵ Különben az a derült világnézet, az a kaczagó bölcsesség, jóízű humor, a mely különösen meséinek annyira kiemelkedő jellemvonása; továbbá a tetteinkért való az a nagy felelősség, melyet Próbátételében az emberi szabad akarat tárgyalása alkalmával annyira kiemel: mind elég okul szolgálnak arra, hogy Fátyt ne tartsuk a merev praedestináció hívének. A ki oly önállónak látja az embert tetteiben, hogy magát az embert okozza boldogtalanságáért: az absoluta praedestinációt nem hihet. De annál nagyobb szerepet játszik nála a jövő élet hite. Mint gondolkozó fő, élénk figyelemmel kísérte a társadalom jelenségeit.

¹ Igen jellemzetes e tekintetben «*Kiegyenlítés*» c. allegóriája *Szépír. összes munkái* I. k. 168—9. l. — ² Ezek a gondolatok képezik magyát a «*Nabub és Órszelleme*» és «*Bölcs elrendelés*» c. meséinek. L. *Szépírod. összes munkái* II. k. 1. és 6. l. — ³ *Búzavirágok és kalászkok*. Pest, 1856. II. k. 39. l. — ⁴ *A fakir* c. alatt L.: *Bokréta melylyel hazájának kedveskedék F. F. A.* Pest, 1807. című műve 93. lapján. — ⁵ *F. A. eredeti meséi és aphorizmaí*. 27. l.

Mint a legtisztább emberszeretettől dobogó szív, meleg érdeklődéssel szemlélte az emberiség sorsát úgy a maga egészében, mint egyes alkotó elemeiben. Nem kerülte tehát ki az ő mindenre kiterjedő figyelmét az életnek számtalan ellenmondása sem. Látnia kellett, és bizonyára megdöbbenve látta, hogy a jótett nem mindig találja meg jutalmát; éreznie kellett és bizonyára lelkének egész fájdalmával érezte azt a boldogtalanságot, melyet a félreismert jóakarát, a többékevésbé szándékosan félremagyarázott nemes törekvés viszonzásául nyújt sokszor a társadalmi élet. És ezen ellentétek között, a jutalom és büntetés, az erkölcsi igazságszolgáltatás visszas nyilvánulásai fölött ő is megdöbrent, mint annyian és kivezető fonalat keresett, mely a bizonytalanságban biztos útra vezessen. Így ragadta meg lelkében a jövő élet hitét s ahhoz mint hajótörött az utolsó deszkaszálhoz, kétségbeesett szívvel ragaszkodott. Csak a jövő életben látta kibékítve az élet legnagyobb kérdéseit, csak ez a hit fejtette meg előtte a visszas igazságszolgáltatás nehéz problémáit: «Sok jó és rossz tettek — mondja egy meséjében — uzsorára maradnak a jövő megfizető életre; e világon az ember élete és annak szövevényei gyakran oly talányok, miknek megfejtését csak a siron túl várhatjuk.»¹ «A nem sokára elhagyandó élet — úgy mond más helyen — elveszti előttünk varázsát és ingerét és megkönnyíti az elválást attól. Epedő lélekkel simulunk ama jobb lét felé, mely hitünk szerint az élet annyi talányait megoldandja nekünk.»²

De meggyőződése szerint a fölött nem kell vitatkozni, hogy van-e s milyen az a jövő élet, mert ez épúgy mint Isten létele «szivedben létezik s nem földben»³ Ő egészen úgy rajong a jövő életért, mint a hogy Kolumbus csüngött azon az akkor hallatlanul vakmerő eszmén, hogy új világ is van; a mint Kolumbus mondja kezét szívére téve, hogy «én itt kezem alatt érzem az új világ létezését»: oly lelkesülten nyilatkozik Fáy is a jövő élet hitéről, eme szavakkal: «Édes remény, egy jobb, egy holdogabb haza, egy szebb lét felől! ám ostromoljon gyáva félszesség, hiú észfitogtatás előttem; én szívemhez szoritlak mint sajátomat, mint boldogítóját életemnek s vigasztalómat ennek tövisei között!»⁴

¹ *A paraszt kételyei* c. a. F. A. Szépir. összes munkái II. k. 180—1. Ugyanez «*A pap és paraszt*» c. alatt *Ujabb eredeti meséi és aphorismái* (Pest, 1828.) 138—9. l. — ² Fáy: *Búzavirágok és kalászok* II. k. 56. l. — ³ L. ide vonatkozólag «*A költőző nadarak vitája*» c. meséjét, *Összes Munkái* II. k. 251—2 l. — ⁴ *Columb. Összes Munkái* 245—6 l.

Ime erre az emberre mondja a Prot. Egyh. és Iskolai Lap névtelenje, hogy nem is érdemli meg a keresztyén nevet! Igaz, hogy ő nem pietista, hanem egy modern szép lélek és a gyakorlati életet különös figyelemben részesítő hite igen könnyen összefért a theológiában elfoglalt racionális álláspontjával. A kettő szépen kiegészíti egymást. Nézzük csak «Óramutató»-ját, a melyről bátran elmondható, hogy egyházi ügyeinkkel nagyobb alapossággal foglalkozó, a theol. tudományt közelebbről érintő mű, világi embertől, magyar nyelven még nem látott napvilágot s a melyből jogosan alkotta meg magának egyik életírója, *Erdélyi Pál*, azt a meggyőződését, hogy Fáy «szabadelvű volt a nélkül, hogy a szükséges conservatismussal összeütközésbe került volna, vallásos a nélkül, hogy elfogult lett volna, ismerte egyházának multját s e multnak minden erényét, de a nélkül, hogy azzal fedezni akarta volna tévedéseit, ismerte szervezetét, dogmáit, tételeit — s ebben nem volt hivalkodó».¹

A mi már az «Óramutatót» illeti, ez tulajdonképen egy egyház-szervezeti kérdéssel, a kettős vagy egyes elnökség kérdésével foglalkozik. Ennek eldönthetése végett visszamegy Fáy a protestantismus alapelveihez s hogy ezt megállapíthassa, felveti a kérdést: *mik azon kütfők, mikből a protestantismus igaz szellemét megismerhetjük?* A legközelebbi feleletet, mely a szentírást nyilvánítja kütfőnek, nem tartja eléggé kimerítőnek és határozottnak, mert minden keresztyén irány arra hivatkozik s így azt a protestantismus nem foglalhatja le a magáénak. Közelebbről kutatván, kérdésbe teszi: lehet-e a történettudomány bűvárlására támaszkodni? Nem! — felel — mert a történet csak azt mutatja, hogy miként fogták fel valamikor a protestantismus szellemét, de nem tüntetheti fel azt, hogy mi annak igazi szelleme. A történelmi felfogás ingatagságának illusztrálása végett hivatkozik a külföldre, a reformatió első mozgalmaira, a parancsszóra készült konfessziókra, hazánk történetéből a gelczi Katona-féle és a «szegyenünkre még ma is élő» komjáti kánonokra. Miután ekképen meggyőződött arról, hogy sokféleképen és olykor-olykor bizony tévesen is fogták már fel a protestantismus szellemét és ennél fogva pusztán a történelemből nem állapítható meg az: közelebbről Kálvin írásait és példáit veszi szemügyre a feltett kérdés szempontjából. Azonban kénytelen őszintén és

¹ *Erdélyi Pál*: Fáy András élete és művei. Budapest, 1890. 179—180. l.

csak férfias jellemét mutató nyíltsággal kijelenteni, hogy Kálvint, tudományosságának nagyrebecsülése és erélyes működésének teljes elismerése mellett is, «nem tudja egy rangba helyezni a nagy Lutherrel, békés Melanchtonnal és józan Zwinglivel», példányképül elismerni nem bírja őt absolutismusa, zsarnokoskodása miatt. Nemcsak életéből, de munkáiból is türelmetlenséget olvas ki, ezért hite szerint *Kálvin nem értette meg a protestantismus igaz szellemét*, miután a «türelmetlenség sem általánosan a keresztyénségnek, sem különösen a protestantismusnak jelleme nem lehet».

Ezekkel szemben a protestantismus valódi szellemét kettőben találja fel, u. m.: 1. azon elvekben, részint visszaélésekben, mik ellen a reformatió intéztetett; 2. az első reformátorok írásainak, az első confessióknak általános elveiben és egyetemes irányjaiban, figyelmen kívül hagyván azok megvalósítását, a mi tökéletlen volt. A kűtfő, melynek alapján felállították ezeket az elveket: a szentírás.

Igy körvonalozza negative és positive az alapot, a melyen mozog.

Ezen források nyomán a következő pontokban állítja fel «a protestantismus kétlen szellemének elveit»:

1. *A biblia a protestánsoknak egyedüli symbolikus könyve*. Minden más symbolikus könyvnek csak annyi értéke van, a mennyiben azt a józan ész, szabad vizsgálódás után, a szentírással megegyezőnek találja. Így adják ezt elő a Smalkaldi czikkek, Kálvin, a Confessio Helvetica a Posterior, a gall és angol hitvallások.

2. A protestáns magának *lelki szabadságot* követel, hogy t. i. ellenszegülve erőszaknak és tekintélynek, mindenütt józan eszét használva, *a saját meggyőződését követhesse*; «mind a szentírás magyarázatában, mind pedig azokra nézve, mik abban tanra, szertartásokra, egyházi igazgatásra nézve foglaltatnak, az igazságot jámbor szándékkal kereső, józan eszének és tudományának szabad vizsgálatait használhassa. úgy *egyeztetvén* szentírás körüli bűvarkodásaiban *az istenileg kijelentett igazságokat a maga józan eszével* és tudományával, hogy miket a bibliában világos értelműeknek talál, azokkal az előtte nem egészen világos értelműeket tolmácsolásaiban *ütközésbe ne hozza*, és biztosság okaért az önvizsgáló eredeti nyelveiben olvassa a szentírás testamentumait».¹ Fáynek ez a nyilatkozata világot vet egész állás-

¹ Óramutató. 26. l.

pontjára. Maga is érezte, hogy itt tüzetesen körvonalozta a szentírásra vonatkozó elvét s e körvonalozással megnyugtatón gondolja azokat, «kik aggódva remegnek a racionalismus mételyétől». Saját maga által is racionalisnak kereszttelt álláspontjának igazolása végett szerencsésen hivatkozik Luther nyilatkozataira és a két helvét hitvallásra, melyek maguk is a józan racionalismus mellett foglalnak állást. És el kell ismernünk, hogy ez a tan teljesen egyezik a «scriptura scripturae interpres» protestáns elvvel. Elejét veszi az önkényes eljárásnak, az ész kalauzolása mellett kibékíti az egymással nem egyező, sokszor egymásnak ellenmondó szentírási helyeket egymással és tudományos alapokon állapíttatja meg a gondolkozóval az igazat, és a mi fő, lehetővé teszi a tudomány előhaladása folytán a szentírás értelmezésének is tökéletesebbé tételét.

Azon támadható kifogásra is megadja Fáy a maga feleletét, mely a kritikát talán jogosulatlannak tartja a bibliával szemben, eme szavakkal: «Az ész is Isten ajándéka, melynek józan használatától az Isten szava nem tarthat soha». Frappánsabbul, igazabban és meggyőzőbben alig fejezte ki valaha valaki a rationalis irány jogosultságát.

3-ik kétlen elve a protestantismus szellemének a *haladás* és *tökéletesedés*. Ez az elv a szabad vizsgálódás elvére épül, annak szükségszerű következménye. Mert a szentírásnak a tudomány eszközeivel történő értelmezése haladást von maga után, mint minden más téren a tudomány mezején. Ha az írásmagyarázat segédeszközei tökéletesednek, magának a magyarázatnak is tökéletesebbnek kell lennie és miután a magyarázat tökéletesedik, szükségképen a haladás és tökéletesedés sorsa vár azokra a dogmákra, zsinati határozatokra, kánonokra és elvekre, a melyek az írásmagyarázat szüleményei. Haladás és tökéletesedés alá vannak vetve a confessiók és symbolikus könyvek is, minthogy ezek részint emberi tekintélyeken épültek fel, részint azok a források és segédeszközök, a melyeknek segítségével ezek a szentírásból összeállítottak, nekünk szintúgy, sőt sok tekintetben tökéletesebb alakban rendelkezésünkre állanak, mint a confessiók szerzőinek. Tiszteletben kell ugyan tartani azokat, mert jeles férfiak művei, de az egyháznak mint vallásos társaságnak jogában áll a cél szemmeltartása mellett, eszközeit a szerint választani, javítani és tökéletesíteni, a mint azt az idő és körülmények kívánják. «A protestáns egyház nem azért állott társaságba, hogy annak tagjai egymást tanokra szorítsák,

hanem hogy köz-garantia alatt, egymást szabad vallásgyakorlat iránt biztosítsák.» Az egyház a maga hivatását, az Isten országa felé törekvést haladás nélkül el nem érheti, ez gondolatnak is képtelen. A symbolok a türelmetlenség anyagai, az újítások- és eretnekségektől való félelem eredményei, de czélt nem értek a multban soha és a jövőben sem fognak, mert a szabad vélemény korlátozása miatt csak dogmai harczokat idéznek elő és hátráltatják az emberiséget.

Majd rámutat arra az ellenmondásra, melybe a confessiókat megalkotó protestantismus jutott önmagával. «Mit nyertünk — úgy mond — mi protestánsok, conciliumok és bullák el nem fogadásaival, ha ezek helyébe szinte emberi tekintélyeket fogadunk el megkötő symbolumul?» — ha eretneknek mondjuk a más nézetűt. Nyíltan kimondja, hogy az orthodoxia nevet csak akkor tudja tiszteletben tartani, ha az alatt a szentírásból merített tiszta tudományt kell érteni, de ha az orthodoxia azt jelenti, hogy mi is úgy tartozunk értelmezni a szentírást, a mint azt «sötétebb században. a tudományok csekélyebb fokán» tolmácsolgatták az emberek: akkor orthodoxus lenni nem kíván. Az orthodoxia nyűgeit és a néppel szemben áldástalan voltát látva, egész elkeseredetten kiált fel: «Igazán gyarló véges elmét adott az Isten az embernek, és leggyarlóbbat abban, hogy önmaga pótlására még jobban foglyozza magát, s így még addig sem ér, a meddig érhetne!» Imé! ennek eredménye pl. a prot. papi könyvizsgálat. Maga is belátja, hogy erős színekkel rajzol s mentességül azt hozza fel, hogy mások és pedig «igen tiszteletes tekintélyek» után beszél így. Az orthodoxok túllőnek a célon, hit-normáknak tekintik azokat a confessiókat, a melyeket készítők egyáltalában nem ilyen czélból, hanem a körülmények kényszerítő hatása alatt, a gyanusítás elhárítása céljából állítottak össze; a mit az is mutat, hogy majd minden prot. országnak mások, és pedig egymással nem minden tekintetben egyezők a symbolai. Meggyőzően és lelkesülten mondja: «Nyugvást tegyen-e az emberi értelem századokon keresztül? Az Isten csak a reformatió századára adott volna-e csak néhányaknak világos értelmet, hogy megállapíthassák azt, min túl emberi értelem nem haladhat? Egész egyháznak nem birnánk-e adni annyi belátást, mint azon 4—6 férfiúnak, kik a confessiókat írták? De vannak symbolok, a melyeket már maga az idő is eltörölt, a későbbiekből kihagyattak; hivatkozik *Ammon* és *Bretschneider* tudósok vizsgálódásaira, a kik sok hibát fedeztek fel a prot. symbolikus könyvekben a

szentírás tolmácsolására nézve, a mit az írói subjectivitásnál fogva különben egészen természetesnek tart. Ezért a symbolok szerinte csak *tekintélyes tanácsadások*.

A symbolikus könyvek és confessiók nyugtázó hatalma ellen felhozott ezen történelmi igazságok után, tekintélyekre is hivatkozik, álláspontjának támogatása végett. Idéz Luthertől, a tigris papságnak Kálvinhoz 1549. intézett leveléből és a második Helvét hitvallásból, a magyarságot közelebbről érdeklőleg a Gelei Katona kánonaiból és a szatmárnémeti zsinat végzéseiből, melyek míg egyfelől elismerést követelnek tőlünk Fáy részére a történelemben való nagy jártassága iránt, addig másfelől a haladás és tökéletesedés hangsúlyozása, a fejlődés szükségességének a feltüntetése, főleg pedig az által, hogy a jobb meggyőződés előtt meghódolásra intenek: a legerősebb bizonyítékokat szolgáltatják a Fáy álláspontja mellett, s a symbolok örök érvényessége ellen.

4. A haladás és tökéletesedés elvéből következik, hogy a mint a dogmák és confessiók változhatnak és módosulhatnak: ép úgy, sőt még inkább kell a kor kívánalmai szerint változniok a szertartásoknak, igazgatási kánonoknak, ágendáknak stb. Arra a felmerülhető kérdésre: nincsenek-e a protestánsoknál lényeges szertartások, mik változás alá nem eshetnek, nincsenek-e lényeges részei az egyházi igazgatásnak is? — így válaszol: «A protestáns csak azon szertartást tarthatja lényegesnek, minek módját Krisztus és apostolok rendelék meg». Ilyen lényeges szertartásnak Fáy csak az úrvacsorát ismeri el. Azonban sem az úrvacsorát, sem a keresztséget nem tartja az üdvre múlhatatlanul szükségesnek, mint a melyek csak «Krisztus urunknak emlékeztére és hitünknek a jóban erősítésére szolgálnak» s el nem maradhatnak. A lényeg szerinte az úrvacsorában a kenyér vagy ostya és a bor kiosztása s a scholastico-theologia által hozzákötött dogmák az elérendő cél kára nélkül bátran elhagyhatók. Hogy a szent szertartások prot. felfogás szerint nem üdvszerzők, ezt Kálvin Institutióiból, a külföldi és hazai confessiókból szedett idézetekkel bőven igazolja. E részben való jártassága egészen bámulatra ragad, mert egyház- és dogmatörténelmi ismeretei még szakembernek is becsületére válnának.

5. Az egyház látható és láthatatlan. Másféle társaságoktól csak célja felségesebb voltában különbözik. Az egyház célja az, hogy «isteni tudomány útmutatása után, annak hirdetése és isteni kegyelemjegyek kiosztása által, az embereket jobbakká, tökéletesebbekké, boldogabbakká tegye». A testületi

jogok gyakorlásában az egyház minden tagjának részt venni nemcsak joga, hanem kötelessége és abban előjogokkal senki sem bírhat, mindenki, ha csak különös megbízatása nincs, egyenjogú. Ezen elvből következik az egyetemes papság eszméje, mely külön rendet nem tűr az egyházban. Papjaink nem isteni jognál fogva, hanem a vallásos társaság által rájuk ruházott kötelezettség teljesítése végett állanak az egyház élén, ők csak a társaság tisztviselői, a kik a legfelségebb cél érdekében teljesített munkájukért tisztességes méltánylást, anyagi gondoktól ment életet érdemelnek.¹ Az ordináció nem sakramentum, a papok nem isteni jognál fogva, hanem csakis az egyház egyetemének, mint minden egyházi jog egyedüli és kizárólagos forrásának megbízása folytán végzik a szertartásokat. Krisztus nem alapított egyházat, csak az idők szüksége alapította meg «a vallásos társaságot», az első ker. egyházat, a melyben még pap és laikus egyaránt taníthatott, ha ihletet érzett magában.

A 6. elve a protestantismus kétlen szellemének az előbbiekből foly s ez az, hogy *minden egyháztag egyenlő jogú*, «az egyházi igazgatásbani részvétel közös az egyháznak minden tagjával». És ezzel a kijelentésével eljut tárgyhöz, az egyházigazgatási kérdés fejtegetéséhez, de a melyről alább szándékozunk szólni, hol az ő gyakorlati irányú működéséről lesz szó.²

Az Óramutatónak eddig közlött tartalma elég tisztávilágot vet Fáy theologiai álláspontjára. Ő szabadelvű józan rationalista a szó legteljesebb és legnemesebb értelmében. Barátja az újításnak a társadalmi reform terén, de a szükséges óvatossággal, ugyanez ő az egyházi ügyeket illetőleg is. A protestantismus igaz szellemének kútfőire vonatkozó gondolatai egy szabad gondolkozót állítanak elénk, a ki emberi alkotásoknak mondja nyíltan, álszenteskedés nélkül a confessiókat, nem ismeri el tehát azoknak örök érvényét, hanem arra az alapra áll, a melyre a reformatió épített, teljesen felkészülve arra, hogy a reformátorok hibáira rámutasson, még ha

¹ Fáynek a papságot illető, eme különben egészen protestáns elveit a papok közül sokan rossz néven vették. Egy névtelen író (N.) ebben a papság «megszégyelődését» látja, mert ha nem Isten rendelte ezt a hivatalt, csak kenyérért dolgozik a pap, mint a béres. L. a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. évfolyamának 27. számát. Baksay Dániel nádudvari lelkész quáker felfogást vet ezért szemére Fáynek *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 30 sz.

² Az Óramutatónak eddig részletezett eszméi a 16—43. lapokon található fel.

ezért kárhozthatni fogják is. Azok az elvek, a melyeket a megállapított kütföből levezet: ékesen beszélő bizonyosságai szabad gondolkozásának és tiltakozások azon gyanú ellen, mely őt egyházból való kivételével vádolhatná. A tudományt összeütközni látta a dogmákkal s a helyett, hogy a kibékítés örve alatt a dogmák lánczaiba kényszerítené a tudomány eredményeit: nyíltan odaáll a felvilágosodás aegise mellé és a confessióknak megváltoztatásában, a dogmák tökéletesítésében keresi és találja fel a veszedelmet rejtő baj orvosságát. Élesszemű orvos, a ki egyes tapintattal s nagy lelkiismeretességgel állapítja meg a betegséget, kutatja a baj okait, tudván, hogy a kezelés eredménye ettől függ leginkább.

Fáy sülyedést tapasztalt a vallásosság körében és e sülyedés «logikai és pszichologiai okait» a vallásnak elmáradásában fedezi fel. A haladás századának fia elkeseredik arra a látványra, hogy «élet és minden tudomány előre halad, egyedül a hittan áll veszteg, *nem lényegében, melynek állnia kell*, hanem külső és belső formáiban, melyek confessiókkal, elavult symbolokkal, régi tekintélyekkel s szertartásokkal gátolják a haladást. Így a prot. vallás és annak gyakorlata tisztos koros dáma marad ugyan, de rococo-öltözethen, az aggkor komor redőivel, intő és feddő állásban mindig; és a századnak fiai tisztelő messzeségben bókolnak az ég tisztos dámájának, de bensőségre, szívsimulásra felmelegedni iránta nem bírnak.» Csak a veszély hajt hozzá, mikor vizsgálatára szorúl a világ fia, ki elmegy ugyan a templomba, de csak azért, mert «bontani» nem akar a tisztos asszonyossággal, de nem szíve nógatására. Pedig «a tudományok szoros kapcsolatban állanak egymással — mondja; ha a hitnek tana megkötetik, kötve vannak a többiek is, kötve tehát a haladás is.»¹ Elmékedésének eredménye az a meggyőződés, hogy «csak azon vallásgyakorlat és ennek szertartásai elégithetik ki a lelki szükségét, melyek a lélek míveltségi fokával arányban állanak; tehát azoknak, ennek míveltségével haladniok kell.»² A prot. vallást nincs miért félteni a haladástól, annak lényege örök, csak a formák változnak. «A vallásosság korból ki nem kophatik soha, csak-hogy mint bájfestményű kép, szemhez és helyhez alkalmaztassék, hogy nagy becse egész kellő fényben tüntethessék elő.» Hogy a félreértést kikerülje, többször is hangsúlyozza, hogy a vallást nem kívánja a változékony korokhoz alkal-

¹ Óramutató 107. l. — ² Óramutató 123. l.

mazgatni, mert az lényegében örök s «csak elavult köntösein» óhajt igazítást, hogy az avult külső miatt a belsőt ne gondolják kiavultnak. A műveltség és vallás összeegyeztethetőségének bizonyságául Angliát tünteti fel, a hol a legtöbb műveltség s egyszersmind a legnagyobb vallásosság található.

Ezek a gondolatok alkotják a Fáy theologiai álláspontját, mely nem más, mint *józan rationalismus*. Azzal a homályos, érthetetlen theológiával, mely nem gondolkozni, csak hinni tanított, az ő szabad szelleme nem tudott megbarátkozni és meggyőződését szabadon merte nyilvánítani. Szabadon és lelke sugallatát követve, abban a meggyőződésben, hogy ha tévedt is, «nem baj, mert az igazság hullámmzó folyam, mely ha ideiglen háborog és egyenetlenkedik is, de vihar csendesültével tükörsimává egyenliti ki magát». Érdekkel, az ellene zúdulható rágalmakkal nem törődik, mert tudja, hogy: «ha közjót akarunk, feledni kell az érdekösszeütközést... Használ-e — úgy mond — az áldott tavaszi és nyári eső mindenkinek? nem zúz-e egyes fát, kertet, vidéket össze a léget tisztító vihar?» Bátorsága azonban nem fajúl vakmerőséggé. Kegyelettel nyúl a vallás tárgyaihoz, mert más nem is várható az «*Emberi kegyeleték és pietások*» írójától.¹ A hit igazságait örök igazságoknak, tehát sérthetetleneknek tartja; a prot. egyházat «belől fénylő tükörnek mondja, mely isteni hagyományokat rejt», csak a hit igazságainak kifejezési módja, az egyháznak úgy szólván ruhája, külseje az, a min változtatást, a miben folytonos haladást sürget. És ez megóvja őt a rationalismus véseitől s attól, hogy mint *Lessing*, a kivel különben szellemileg rokon, túlzásokba engedné magát ragadtatni. Inkább *Herder*rel tart. Ő nem romboló, hanem csak javító munkát végez a theologia épületén; egyik kezében kard, a szellemi erőszak ellen, a másikban azonban építő szerszám, mint a fogság utáni templom-építő zsidókéban és ezért érdemli meg, hogy a hazai józan rationalis theologiai irányt tekintse elsőrendű vezérének s zászlóvivőjének.

2. Fáy működése az egyházi társadalomban.

Az egyetemes papság elvénél fogva igen nagy ereje rejlik egyházi életünknek abban, hogy a kormányzás, igazgatás terheit megosztva, minden egyháztaggal közössé téve,

¹ E szám alatt a *Pesti Hirlap* 1841. évi 60. száma közölt tőle vezércikket.

olyan elemeket vonz működési terére, a melyeket a katólikus egyház nélkülözni kénytelen. Egyházunknak világi tagjai úgy a mult tanubizonyosságai szerint, mint a jelenben, nagyon sok és fontos munkaerővel gazdagítják az egyházi életet és vannak családok, a melyek egy-egy különösen kiemelkedő góczpontjait képezik ezen munkakörnek s bennök az egyháziasság szent örökség gyanánt száll nemzedékről nemzedékre.

Ilyen örökség, az egyházi ügyek iránt való meleg érdeklődés jutott Fáynak is osztályrészeül. Atyja, Fáy László, hosszú időn át viselte a kecskeméti tractus gondnoki hivatalát, családjuknak egy másik tagja, Fáy Ferencz, 21 évig állott a sárospataki főiskola élén mint algondnok (meghalt 1842.). Fáy Andrást atyja a maga képére óhajtotta nevelni s ezért már korán hozzászoktatta az egyházi gyűlésekhez.¹ Ilteni tapasztalatai ébresztették fel bizonyára benne az egyházi ügyek figyelemmel kísérésére hajló kedvet, a mely aztán új meg új tápanyagot nyerve, élete legutolsó perczéig is lefoglalta magának nemes szívét és felvilágosult elméjét. Nem volt oly fontosabb kérdés az egyházi életet illetőleg, a melyhez hozzá ne szólott volna, úgy hogy idevágó munkásságának hű feltüntetése egy *korképet* kell hogy elevenítsen meg a református egyház 40-es éveinek történetéből. Mindenütt ott van, a hol tenni, munkálkodni kell, az elsők között és mindig a legnagyobb körültekintéssel vizsgálja meg a sebet, hogy aztán annál biztosabban etalálhassa a gyógyszer. A hiányoknak egész megdöbbenő halmazát tárja fel Óramutatója, a mely a legigazabb czímet viseli homlokán.

1841. szept. 9-én a reformátusok konventi gyűlést tartottak Pesten s az elnökké választott gr. Teleky József felvette a kérdést: akar-e a konvent kettős elnökséget? A vélemények megoszlottak és heves vita támadt, melyben két párt állott szembe egymással. Némelyek, br. Vay Miklóssal, ki ekkor a tiszántúli superintendentia főgondnoka volt, élükön, *az elnökségnek egyháziak és világiak közötti megosztása mellett* küzdöttek, mások azt vitatták, hogy *egyházi és világi elemre való tekintet nélkül egy elnök* vezesse a gyűlést. Ez utóbbiak élén állottak: Fáy András, Nyári Pál és Enzsel Sándor. Az egyház beléletébe mélyen belenyúló,

¹ Maga Fáy is megemlékezik egy Gombán tartott egyházkerületi gyűlésről, melyen őt, mint ifjú tisztviselőt, heveskedésre is ragadta az ott tapasztalt kizárólagosság. L. *Óramutató* 70. l. *Badics*: Fáy András életrajza. Budapest, 1890. 78—9. l.

nagy fontosságú kérdést eldönteni a konvent nem érezte jogosítottnak magát és az a superintendentiáknak adatott ki utasításadás végett. Az ekként nyílt kérdéssé vált ügyet irodalmilag óhajtották előkészíteni a vezérferfiak és *Péterfi Albert*, nagyenyedi theol. tanár «Egy szó a maga helyén» czím alatt a kettős elnökség mellett lépett fel a «*Századunk*» 1841. évi 84. számában.¹ Péterfi abból az alapelvől indul ki, hogy a prot. egyházban két különböző elem van: egyházi és világi, mindenik egyenlő jogokkal bír s e két elem vagy egymás mellé, vagy egymás alá lehet rendelve. Az egyházi elem kizárása a kormányzathoz tehát egy jelentőségű annak subordinációjával. Ilyen törekvést lát ő a Fáyék fellépésében, kiket a hierarchiától való félelem indított a papok ellen küzdeni. A hierarchiától azonban már csak azon szegénység miatt sem lehet félni, a melylyel papjaink küzdenek; de ha egyeseknél hatalmi törekvés volna is észlelhető, már maga a két elemnek egyensúlyú egyesülése szárnyát szegi a hierarchiának. Védelmébe veszi azért a papságot, a mely nemesebb értelemben véve isteni eredetű, első csiráit az apostolok alkotják, a kiknél már lépcsőzet is tapasztalható. Ennélfogva a püspöki hatalom, általában az egyházi felsőség csak akkor ellenkeznék az Idvezítő szellemével, ha az az egyházi hivatal körén túl akarna terjeszkedni. De nemcsak az őskeresztyén egyház, hanem annak egész multja a mellett szól, hogy nem egyedül a világi rendet illeti meg a felsőség, mert tudományos képzettségüknél fogva épen a papok vitték az egyház ügyeit. Az egyházi rend kisebb jogokkal nem bírhat a világiaknál, de az evangéliomi protestáns szellemnek követelményei szerint több jogot sem igényelhet. Ezek alapján végeredményül még az apróbb ügyekben is teljes egyenlőséget sürget.

Tagadhatlan, hogy Péterfinek ilyen tartalmú cikke Fáyékat küriarchiai törekvésűeknek tünteti fel, mintha ők a hierarchiát az ellentétes küriarchiával akarnák ellensúlyozni. E vád ellen védekezni, bármily könnyű volt is, minden esetre kellett, öngazolás végett. A felelet annyiban nem ütközött nehézségekbe, a mennyiben nem ellentétes nézetek állottak egymással szembe. Hiszen Fáy nem a világi elem túlsúlya mellett buzgólkodott, csak a hierarchia túlkapásaitól féltette egyházát és ezért ajánlotta az elnökségnek egy egyénre ruházását. Nem kereshetjük tehát ebben a vitában a hierarchia

¹ Egész terjedelmében közli Fáy az *Óramutató* 3—15. lapjain.

és kúriarchia küzdelmét; céljok közös s ez: az ellentétek kibékítése, csak eszközeik mások. Fáy gyökeresebb reformot akar, Péterfi csak úgyszólván az akkori szokás igazolására, megvédelmezésére vállalkozott.

Fáy megírja az *Óramutatót*, mely tehát egy röpirat jellegével bír, de annál, alaposága folytán, hosszabb életre hivatott. Célja e műnek tulajdonképen öngazolás Péterfivel szemben, de az egyházi életet egészen áttekintő jellegénél fogva tulajdonképen *reformmű*.

Bajainkat arra vezeti vissza, mint főforrásra, hogy «inkább kívántunk helvécziai vagy ágostai felekezetűek lenni, mint protestánsok» s e miatt sem az iskolák, sem egyház-igazgatásunk, sem kánonaink nem felelnek meg a protestantismus igaz szellemének.

A mi elsöben az iskolákat illeti (44—96. l.), azoknak hibája, hogy szellemük, irányuk pap-semináriumi. Holt nyelveket, távolesó történeteket tanítanak, tehát nem az életre készítenek el. Legnagyobb baj az, hogy a professzorok tudományos haladását megköti a symbolokra tett eskü és ezért «nem merik a protestantismus tiszta tudományát, melynek nincs oka rettegni a fényt, közelébb hozni a kor és tudományok haladásához». A tanárok tehát ne köteleztessenek symbolokra esküdni. A protestantismus szellemével össze nem férő betegsége továbbá iskoláinknak az, hogy a világi és papi elem már itt elkülönítetik, amazokat dédelgetik, emezeket lenézik s ez a különbségtétel oly csirákat olt be az ifjakba, a melyek az életben gyüölölséggé növekednek, holott egyházunknak egyetértő világi és papi elemre van szüksége.

További bajok, melyek már nem a protestantismus szellemébe ütköznek, a következők:

1. A finomabb társalgás hiánya és ennek eredménye a társadalmi félszegség. «A szánakozás könye szökik szemébe», mikor részletezi a zárdai nevelés eme szegletes kinövéseit. Nemes mulatság, szórakoztató játékok, billiárd, kaszinó, szavalatok, felolvasások, hangverseny, tisztes táncmulatságok által óhajt ezen a bajon segíteni s ezen oknál fogva is sürgeti a pesti ref. iskola felállítását.

2. Igazi vallásosság helyett pietistikus irány, pedig amaz «embert szeretni tanít, ez türelmetlenségre vezet». Nem templomba kell kényszeríteni a gyermeket, a mi sokszor ép vallástalanságot eredményez s nem dogmát, mysteriumot kell tanítani annak, hanem szivhajlamát képezni, őt Isten létezése, jósága, bölcsesége érzetére vezetni. Mivel a gyermek-

káték végeredményükben a babona-hivés eszközei, Fáy csak 17 éves korában adna az ifjúnak dogmai előismereteket, csak ekkor konfirmálná és adatna úrvacsorát, hogy a vallássság mint meggyőződés éljen elmében és szívében, ne pedig «ajak-petyegés» legyen. Egyszerűsíteni kell a kátét, ideje már a Dávid zoltárait is tisztos nyugalomba tenni, az énekeket egyszerűsíteni, néhány ismeretes dallamra összevonni, a zoltártárból a használhatatlanokat kihagyni, a dicséreteknek kevésbé költőies részeit kiküszöbölni. Inkább kevés, de jó, nem dogmatizáló, de felemelő és szívhez szóló szöveget kíván. Ime, Fáy mint gyökeres ének-reformátor.

3. Iskoláinknak további baja: az ünnepre járás, a legatió. Ez ellen egész elkeseredettséggel emeli fel szavát, azt lealacsonyítónak tartja. Azt a tapasztalatot, melyet a legátusok szereznek, nem sokra becsüli, a mellette szóló másik érvet, a szónoki gyakorlást az iskolába utasítja.¹

4. A classificatió vagy gradus, mely az iskolában irigységre, gyűlöletre, ármánykodásra, az életben arra vezet, hogy az iskolai elsők sokszor elégedetlenek lesznek sorsukkal. Itt egészen megdöbbenő őszinteséggel mutatja ki azt, hogy a reformátusok között sűrűbb a viszály, ritkább az egyetértés, mint más felekezeteknél, a melyekben jobb, erősebb a közszellem. Ennek a széthúzásnak egyik alapokát az iskolai classificatióban látja.

5. A könyvnelküliekkel való túlterhelés, a mi miatt önmunkásságra nem jut idő s nem válhatik vérvé az ifjúnak a tudomány. Lelkesülten ajánlja az aesthetikai izlés kiképzését és a hazai nyelv mélyebbre ható tanítását.

6. Reáliskoláink nincsenek s ezen is segíteni kell.

A felhozott apróbb hiányok között az még napjainkban is megfigyelésre méltó, hogy «ritka professzor az, a ki ugyanazon egy tudomány tanítása mellett halt volna el.»

A főiskolák kormányzására is van Fáynek megjegyzése. Ez a kormány nem illetheti kizárólag az egyházat, a társadalomnak is van hozzá szólásjoga, minden prot. ember jogosan követelheti, hogy a nevelésre vonatkozó eszméit meghallgassák.

Ezután áttér a népiskolákra és felállítja azt az elvet, hogy a népiskolákról való gondoskodás a statust illeti meg,

¹ Fáynek a legációra vonatkozó megjegyzései nem maradtak hatás nélkül. A szigeti ref. lyceum e hatás alatt éltörölte a legációt, a mi ellen a tanítató szülék óvást emeltek. *L. Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 171.

az egyház mintegy megbizás folytán gyakorolja az államnak ezt a jogát. E ponton aztán előtérbe lép a paedagogus, megállapítja a népnevelés lényegét, irányát, eszközeit s első sorban «oskola-tanítókat képző intézetek» felállítását szorgalmazza. Majd áttér kedvencz eszméjére, a pesti főiskola ügyére a melylyel azonban alább szándékozunk bővebben foglalkozni.

Az Óramutatóval lévén dolgunk, nézzük Fáynak abban a kérdésben kifejtett álláspontját, a mely kérdés épen szülte e jeles munkát, tehát *az egyházi igazgatásra* vonatkozó eszméit a szükséges világításban.

A midőn őseink az újított ker. vallást elfogadták, papi és világi elemnek egyházigazgatási egyenjogúságára nem is gondolhattak, hiszen külön egyházzá is csak akkor alakultak, a mikor a katolikus egyház kidobta őket a maga kebeléből. Nagyon természetes tehát, hogy a nép öntudatában a protestánsoknál is az maradt a pap, a mi a katolikusoknál, az egyház összes ügyeinek kezelője, igazgatója, legfőlebb a patronusokkal osztakozván az igazgatás jogában. Első egyházszervező kánonaink, a *komjáti kánonok* (1626.) még teljesen püspöki szellemtől vannak áthatva, a mely szellem a világiaknak az egyház igazgatásába befolyjni nem enged. Hasonló irányban rendelkezik sok tekintetben az a kánongyűjtemény is, mely *Geleji Katona István* nevét viseli magán 1649-ből, mely azonban talán a Tolnai-féle independens mozgalom nyomása alatt, már a világi elemnek is elismeri az egyházi igazgatás iránt való jogait, kimondván elvben azt, hogy fontosabb ügyek tárgyalásánál a papok «maguk mellé néhány becsületes és értelmes férfiút a polgári osztályból is» használjanak. A világi elemnek igazgatási jogait még bővebben kifejti aztán a *bodrogkeresztúri zsinat* 1734-ben, mely az egész magyar hazában szervezi az egyházkerületeket, az egyházszervezet minden fokán következetesen megvalósítván a kettős elem egyenjogúságát. A nagyobbára világiakból alakult (egy püspök sem volt jelen) bodrogkeresztúri gyűlés emez intézkedése a hierarchikus hajlamú papok féltékenységét költötte fel és megindult a harcz, a melyen a hierarchia és kúriarchia harczoltak egymással. Különösen a tiszántúli egyházkerület volt az elkeseredetté vált harcz színtere s a harcz egyik legkiemelkedőbb mozzanata a múlt század utolsó évtizedében dülő *Sinai-féle* mozgalom. Ismerjük ennek eredményét, tudjuk azt a gyászos következményt, hogy e miatt a hatalmi féltékenységből született mozgalom miatt nem értek

királyi szentesítést a budai kánonok, melyeken az egyházi és világi elem egyenjogúságának szelleme vonul át. A küzdelem tehát tovább folyt, átjött a XIX. századba és — bár mérsékeltebb tüzzel, de még sem szenvedély nélkül újul fel az 1841. évi konventen. Szerencsére volt elég higgadság a két párt vezérférfiában s ez lehetővé tette a kérdés megoldását.

Mindkét párt törekvése közös volt, mert meg akarták menteni egyházunkat a Sinai-féle rázkódtatásoktól és ezért nem azt keresték, a mi elválaszt, hanem azt, a mi kibékít. Ezen oknál fogva békéshangú úgy a Péterfi czikke, mint az Óramutató.

Fáy, hogy szokása szerint gyökerében támadja meg a bajt, rámutat az egyházi igazgatás hiányai közül a legnagyobb veszélynek, a két elem örökös vetélyének forrására. Ez a forrás semmi egyéb, mint a papok *hierarchiai hajlama*. Ilyen hierarchiai hajlamnak tekinti Fáy a következőket:

a) Azon hit követelését, hogy «a prot. papok közvetlenül s mintegy kiváltságosan rendeltettek Istentől és szakadatlan fonallal utódi ők az apostoloknak». Ez a tan csak annyiban fogadható el, a mennyiben minden felsőség a jó rend érdekében Isten akarata szerint van és Krisztus is néptanító volt apostolaival együtt, de ezen az alapon parancsoló és engedelmeskedő felet megkülönböztetni helytelen dolog. Elítéli azért azt a szokást, mely szerint a világi egyházkerületi ülnök engedelmességi esküt fogad a püspököknek.

b) Azt, ha a papok összebeszélnek oly jogok követelése végett, a melyekkel az egyház őket meg nem bízta.

c) Azt, ha a papság mint delegált tisztviseléség, a protestantismus szellemével ellenkező és az egyháztagok jogkörét érintő eszközökkel akar czélt érni, holott csak oktatás, lelki meggyőzés lehetnek fegyverei és nem erőszak, megszegyenítés, megfélemlítés stb.

d) Azt, ha a papság monopolizálni akarja az üdv tudományát és eszközeit s azokból a világit kizárni. Mert ha vannak is az egyházkormányzásnak oly ágai, melyekhez a papság már csak tanultságánál fogva is, jobban ért, de «Isten jósága, bölcsesége nem rejté oly mélyen az idvességnek kútforrásait, tudományait, hogy azokat csak néhány tanultak tehessék sajátjaikká s mint sáfrányt árulgassák a többinek» (101. l.). Mindenkinék keze ügyébe esik az alap, a biblia, tanuljon belőle a maga eszével. Nem azt akarja ezzel mondani, hogy az istentisztelet fölösleges, mert az egyaránt szük-

séges a köznépek is, mely egyéb dolgai miatt maga nem képezheti magát, a műveltnek is, mely ilyenkor felújítja emlékeiben a vallás igazságait, erősödik hitben, kegyességben és erkölcsi tetteikben.

e) Azt, ha a scholastica-polemica theologia tanainak oly korlátoló, «lélek-foglyozó» erő engedtetik, mely nem csak a hittani szabad vizsgálódást, hanem a többi tudományok haladását is gátolja.¹

Az egyházi és világi elemnek, a hierarchiai hajlamból származott örökös vetélyén kívül, második hibája Fáy szerint egyházi életünknek az, hogy *egyházi képviselőtünk gyökereitől hibás*, mert a képviseltetés jogai nincsenek kellően megosztva. A teljes képviselőletben a fölolv ez: «az egyháznak minden tagja vagy személyesen, vagy képviselői által részt vegyen az egyházi kormányzásban, mely részvétel azonban úgy intéztessék el, hogy csak értelmesebbek és dologhoz értők határozzanak». Igazán tiszta, demokratiai elv, kellő óvatossággal; megosztva a jogot, de a képviselőlet értelmes emberre bízva. Ennek az elvnek természetesen nem felelhetett meg a Fáy-korabeli gyakorlat, mely a főiskoláknak, tanító testületeknek nem adta meg a képviseltethetési jogot, a papokat, espereseket minden megbízás nélkül, ha úgy tetszett egyházuk illetőleg egyházmegyéjük képviselőjének tekintett, némely dolgokban útasítással látta el a küldötteket, másokban nem stb. Az ilyen rendezetlen állapoton segíteni csak a Fáy által felállított képviselőlet elv megvalósítása által lehetett a legmegnyugtatóbban és Fáy maga csakugyan össze is állítja tervét; mely ez:

Első dolog a képviselőlet alapjául szolgáló eklézsiákat és tractusokat rendszeresíteni. Mintául a rajna-vestfáliai egyházi rendtartást fogadván el, óhajtja, hogy 200 lélekig menő egyházakban minden 18 éven felül álló férfi szavazati joggal bírjon, az ezeknél nagyobb egyházakban közvetve, válasz-

¹ Hogy az itt kiemelt hierarchiai törekvés nem képzelődés, azt sok adattal lehetne bizonyítani. Így pl. sok helyen a presbytereket maga a pap, a tractusi consistorium tagjait az esperes nevezte ki maga mellé, sokszor az esperes egész önkényesen rendelt papot a gyülekezeteknek. Néhol (tolnai, f. baranyai tractus) egyetlen világi tanácsbíró sem volt. Sőt a tractusi tanács még reversalist is vett az alsóbb lelkésztől; pl. 1843. egy f. baranyai pap a kerületre egy oly reversális alól felmentéséért folyamodik, melyben ő a megyei tanácsnak 1833. ígérte, hogy az egyházmegye tisztviselői ellen semmi ügyben fel nem szólal. Lásd a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 28. számát.

tottak által történjék minden választás. A választás más egyház vagy tractus tagjára is eshetik, tekintet nélkül hivatalára, csak arra ügyelvén, hogy tehetség és vallásosság a közbizalmat kiérdemelje. Egy egyénben több egyház bizalma is összpontosulhat. A presbyteriumban, mely köteles a szegények és nyomorékok ápolásáról is gondoskodni, helye legyen a lelkesen és presbytereken kívül a földesúrnak és tanítónak is; a presbyterség kötelező, ezen kötelezettség alól csak öregek és betegek vétetnek ki; minden 5—6 évben kétharmad részében újra választandó, de kurátor és árvagyám csak akkor választassék új, ha van alkalmas egyén. Nagyobb gyülekezetnek két presbyteriuma lehet, egyik képvisel, másik a folyó ügyeket intézi. A tractus csak az egyházkerület állandó választmánya és a halasztást nem tűrő ügyek elintézésére van hivatva. Intézkedései jóváhagyás végett a kerületi gyűlés elé terjesztendők, csakis így lehetővé elejét venni az önkénynek és visszaélésnek. A tractus végül első folyamodású törvényszék. Kerületi gyűlés mindannyiszor tartandó, valahányszor a tárgyak kívánják, és ott, a hol a legtöbben megjelenhetnek. A gyűlések gyakoriságának nem állhat útjába a szegénység. A fellebbezett ügyekben a már egyszer ítélt tractus ne szavazzon. A tanácsbírákat ne az elnök nevezze ki, mint eddig (!?), hanem maga a ker. gyűlés válaszsza. A kerület és tractus minden működése, a visszaélések elleni óvatosság végett, ellenőrzés alatt álljon s hogy a zsarnoki hatalom kikerülve legyen, legfőlebb 10 évre szóljon a választás és ne élethosszigian.

Egy futó pillantást vetve Fáy egyházképviseleti tervzetére, azt kiválóan óvatosnak kell elismernünk. Sok egészséges eszméje közt különösen figyelemre méltó a kis és nagy egyházak között a szavazás módját illető különbségtétel, a presbyteri tagság kötelezővé tétele, a kerületi gyűlések nagyobb nyilvánosságára irányuló kívánság, a tanácsbírák választási módja és a hivatalnokok ellenőrzése a választás meg-újítása által. A tractust a szervezetbe beilleszteni nem igen tudja, talán sok oka volt félni az esperesek hosszú kezétől és óvatosságból nem enged annak teljesen szabad kezét belügyei intézésére nézve. A hierarchiai érzelmeknek jobban is kedvezett a tractualis gyűlés, a hol kevesebb világi egyén volt jelen, mint a kerületi, és ezért óvakodni nem ártott. Egyébiránt tervének maga se igényli a rendszeres nevet, csak néhány eszméltető gondolatot volt célja felemlíteni és célját, az eszméltetést bizonyára elérte.

Az egyházi igazgatásban harmadik hibául Fáy a *nyilvánosság hiányát* említi. Élesen kiemeli azt az esetet, hogy nem rég a dunamelléki egyházkerület gyűlésére bemeneteltől fegyveres örök tiltották el a tehetősebb urakat; pedig a nyilvánosság meggyőződést, bizalmat szül a jó egyházkormányzás iránt s csak ez egyedüli biztos eszköze az ellenőrzésnek — mondja nagy igazán. Sőt a gyűlések nyilvánosságánál többet is kíván; kívánja azok helyének, idejének előre hírül adását, a törvények és vagyoni kimutatás kinyomatását, mely az adakozás szükségességéről is meggyőzvé, növelheti a hívek áldozatkészségét.¹

Negyedik bajul tünteti fel Fáy az égre kiáltó *szegénységet*. Sürgeti ezért, hogy teremtsenek állandó alapot s vessünk számot, mire van igazán szükségünk; ne házassági törvényszéket vegyünk a nyakunkba, hanem első teendőink legyenek: nyugintézet, tractusi könyvtárak felállítása, papi, rektori és professzori fizetések javítása.

Ötödik baj a *hibás egyházi kánonok* folytán áll elő. Itt nagy előismerettel és széleskörű tájékozottsággal mutatja ki több kánonnak ellenmondását, ingadozását és így a bizonytalan helyzetet. Bővebben szól a papválasztásról, abból az elvből indulva ki: «vocatio est penes ecclesiam». Ez az elv nem volt a Fáy korában következetesen megvalósítva, daczára annak, hogy Kálvin Institúciói, a smalkaldi cikkek, a szatmárnémeti zsinat 14-ik cikke, G. Katona 13., 14. és 33. kánona a gyülekezet szabad választását biztosítják. A gyakorlatban lévő szokás e rendelkezések daczára bizonyos kiskorúságban tartotta főleg a nagyobb gyülekezeteket és korlátozta a nép szabad választási jogát az egyházi felsőség által. Életbe lépett a papok viszonylagos képesítettsége (relativa inhabilitas), mely a jövedelmezőbb állásokra bárkit is meghívni nem engedett és ilyenformán útját állta a nép szabad választási jogának. Fáy, mint demokratikus gondolkozású férfit, bántotta ez a rendszer és ezért teljesen a szabad papválasztás mellett nyilatkozik, jogcsonkításnak nevezi a választás korlátozását, kiskorúságnak látja a néppel szemben ezt a bánásmódot. Nem az eklézsiák vannak a papokért, hanem a papok az eklézsiákért! — ez a Fáy alapelve a papválasztásra nézve.

¹ Hogy mennyire ideje volt a nagyobb nyilvánosságot sürgetni, látható abból, hogy sokszor titkos gyűlések is tartottak (pl. Veszprémben 1842. ápr.) s az is megtörtént, hogy a gyűlés végzéseit megváltoztatták gyűlésen kívül is. L. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 19. sz.

Hatodik baj, a mi már nem annyira egyházigazgatásunkat, mint az egyház beleletét illeti, az *iskola-tanítók sorsának elhanyagolása*. Mint maga is nagy paedagogus, a néptanítók sorsát nagyon szíven viseli s szembeállítván a papi és tanítói hivatalt, nyíltan kifejezi csodálkozását azon közkeletű felfogás fölött, melynek eredménye az, hogy a tanító félannyi fizetést kap, mint a pap. (Ne felejtjük, hogy az ő idejében a tanító és a pap tudományos képzettsége egymásnak megfelelő volt.) A tanító sorsát még nehezebbnek tünteti fel a papénál, mert azt kitüntetés nem kecsegtetheti, egyházi gyűlésekben, iskolaügyi tanácskozásokban (!) részt nem vehet, sőt mindenki támadásának ki van téve. Fizetésjavítást indítványoz a tanítók részére.

Ezek a hibák azok egyházigazgatásunk körében, a melyek Fáynak szemébe tüntek. Bizony nem valami kecsegtető kép, de hát az orvos a betegséget nem szépiteni, talán eltussolni, hanem azt gyógyítani van hivatva és ez a szerep várt ő reá is. Sok javítani valót lát, mélyen belepillant akkori egyházi életünkbe s miután «használni» vala életének jelszava, azonnal megtalálja a gyógyszereket is. És mind-ezt annyi szabadelvűséggel, annyi igaz buzgalommal cselekszi, hogy az a Péterfi, ki a maga ellenvéleményével hozatta létre Fáyyal az Óramutatót, így nyilatkozik az Óramutatóra «észrevételkép» irt «Másik szó a maga helyén» czímű művében: «Irónak (Fáynak) legnagyobb ereje egyházi törvényeink reformatiója tárgyában mutatkozik, úgy annyira, hogy mi egyháziakul méltán s minden hizelkedés nélkül elmondhatjuk azt, mit Faraó Józsefnek: Avagy találhatnánk-e ehhez hasonló férfiút, kiben az Istennek lelke volna!»¹

A Fáyy életrajzírói egyik jellemvonásául szokták kiemelni az ő conservativismusát, a reformokkal szemben való óvatosságát. Hivatkoznak e végre politikai szereplésére. De ugyanennek látjuk őt mi az egyházi élet terén is. Az a férfi, a kinek a politikában Széchenyi volt vezére és eszményképe, a ki ama nevezetes márcziusi napokban aggódva nézte forradalomba sodort nemzetét és határozottan veszedelemnek tartotta a róhamos haladást:² az a férfi az egyház bajainak orvoslásában is óvatosságra intett, itt is hű maradt mérsékelt reformátori jelleméhez.

Korábban, mint Óramutatója megjelent, mozgalom indult

¹ L. Péterfi Albert: *Másik szó a maga helyén*. Pest. 1842. 75. l.

² L. Badics: Fáyy életrajza. 622—3. l.

meg a ref. egyházban oly célból, hogy a királytól engedélyt kérve, zsinatot tartsanak. Az a fölpezsdült élet, mely nemzetünket mintegy varázsütésre izgalomba hozta a 30-as évek végén, az a haladást, fejlődést követelő lázas szellem, a mely országgyűléseinken a nemzet jövőjének biztosítása végett oly elementáris erővel kezdte meg működését: az az élet és szellem egyházi életünk mezejére is átszapott, hiszen a nemzet fejlődése és a protestantismus fellendülése mindenkor karöltve jártak, egymásnak kiegészítő részei voltak. Szükség is volt a mozgalmasabb egyházi életre, hiszen alkotmányunk épületének csak alapjai voltak lerakva; az 1790/91. országgyűlés szabaddá tette a területet, a rá következő budai zsinat érvényes munkát nem végezhetvén, úgyszólván csak az épület tervrajzát állapíthatta meg és nagyon ideje volt a hazai ref. egyházalkotmány rendszeres kidolgozásának. Ez természetesen csak zsinaton történhetik meg. Megindult tehát a munka. Tervezgettek, értekeztek, gyűléseket tartottak, tanácskoztak a vezetők, irodalmilag szóltak a dologhoz az ahhoz értők és már 2—3 éve a zsinatra előkészület volt ref. egyházunknak legfontosabb kérdése.

A tárgy fontossága Fáytól is megkövetelte, hogy foglaljon el határozott álláspontot: eljöttek tartja-e már az időt zsinattartásra avagy nem? A ki figyelmére méltatta a Fáy által felhozott és általunk főlebb érintett bajokat, azt várná tőle, és egészen következetesen is, hogy ő, a ki oly fenyegető bajokat lát, rohamosan siet azokat gyógyítani. Csalódik, a ki ezt hinné. Fáy jól ismeri azt, hogy az elhamarkodott javítás rosszabb a bajnál és ezért óvatosan körültekint, vajjon meg vannak-e már érelve az eszmék, tisztázva vannak-e már annyira viszonyaink, hogy törvényt lehet hozni. És felelete az, hogy még nincsenek megérve a reformeszmék, hiszen még az elnökség kérdése sincs tisztázva, a tervek nagyon fogyatékosak, mikor pl. a nyilvánosságnak, a képviselő rendszerítésének, a pénzügyi forrásoknak, a prot. lelki szabadságnak stb. eszméit fel sem ölelik, a mikre pedig «már kisütött a század napja». «Ne legyünk együgyűek — mondja — dél felé járó napnál silány lámpavilág mellett akarni járdalni!» és hagyjuk megérni az eszméket, azután tartsunk zsinatot.

Az Óramutató a Péterfi cikkére lévén felelet, miután Péterfi a szóban forgó cikkben a kettős elnökség mellett egyik érvül hozza fel, hogy az emeli a papság tekintélyét, a mire a világiak nyomása miatt szükség van, Fáy erre az argumentumra is megadja feleletét. Ő azonban a papság

tekintélye sülyedésének az okát nem a világiak nyomásában keresi. hanem jórészben magukban a papokban. A papi tekintély sülyedésének okai szerinte a következők:

1. A vallásosság sülyedése a symbolok erőszakolása miatt. Azután a divatos papolási modor, mely még mindig a XVI. század színvonalán áll. «Izlés, szívreszólás, élénk vagyis inkább szabad és mégis túlság nélküli előadás, erő és velőség» azok a tulajdonok, a melyek elsajátításával lehet valaki jó pap s ezeket a tulajdonokat csak az újabb jeles szónokok műveiből lehet elsajátítani. Legnagyobb hibájok az, hogy beszédjük nincs a hallgatósághoz alkalmazva. Erre a bajra már korábban is rámutatott a *Pesti Hírlap* hasábjain. hol a prédikációk czélszerűségét sürgeti; «szívökre kötöm hitszónokainknak — úgymond — a józan kiszámítású előadási népszerűséget, mi által hathatósan segíthetik elő a kegyeleteket és népholdogítást».¹ Az érthetőség és alkalmazkodás elsajátításáért Pál apostol leveleire utalja a papokat. Miután őt mint írórt, a prédikációknak nyelve leginkább érdekelte, tiszta, grammatikai és irodalmi stylust követel azokban, hogy a nyelv fejlesztésében a papok is közreműködjenek. Kárhozzatja a halotti beszédekben a halottnak chablonszerű felmagasztalását, az imádkozásban az emberi méltóságnak túlságos lealacsonyítását. Újabb agendát, általában a korhoz alkalmazkodást követel.

Második ok papjainknak társadalmi félszűrsége, a minek végeredménye a magányba vonulás és a világtól elmaradás. A vaskalaposságon, mely minden mulatságtól tiltja s külsőleg is ósdivá teszi a papot, túladni földolognak tartja, hadd tegye a világban való forgolódás által is tisztessé a pap a maga hivatalát és haladjon a világgal tudományban, ismeretben.

Harmadik oka a papi tekintély sülyedésének a szegénység s az abból származott cynismus.

Negyedik ok az *örökös függés*. Mert függ a pap a) a helybeli községtől. Abban az időben szokásban volt az u. n. papmarasztás, mely szerint évről évre felmerült a kérdés: megtartja-e a gyülekezet a papot vagy sem? Így aztán megtörtént, hogy alapos ok nélkül felmondtak a papnak, a ki még csak vádat sem emelhetett a méltatlan bánás miatt. Azt kívánja ezért Fáy, hogy csak akkor emelhessen panaszt az egyház a maga papja ellen, ha arra alapos oka van és csak

¹ L. «Emberi kegyeletek, pietások» c. vezércikkét a *Pesti Hírlap* 1841. évf. 60. számában.

ha a második fellebbezési forum, az egyházkerület is elítéli, akkor küldessék el gyülekezetéből; a mi mindenesetre igen szükséges és életrevaló indítvány volt akkor. Független a pap β) a földesúr szeszélyétől. E tekintetben közvetlen szomorú tapasztalatai voltak Fáynak és maga is hivatkozik gyermekkorából egy esetre, a mely arczába kergette a vért s még 42 év múlva is keserű emlék gyanánt elevenedik fel lelkében. A szolgálai helyzetből megszabadítani azt a módot tanácsolja, hogy testületektől s ne egyesektől kapja fizetését a pap és gondoskodjanak nyugdíjról. Szemere Bertalan ép ebben az időben buzgólkodott a papi nyugdíj mellett s elvben hí társul áll mellé Fáy is. Független a pap γ) széniora (esperese) önkényétől, a ki abban az időben felfüggeszthette, áthelyezhette tetszése szerint s miután ő referált a kerületi gyűléseken, le is gyalázhatta minden ok nélkül.

Rontják a tekintélyt a hivatásukat nem érző papok is, a min csak a papság segíthet; aztán az elavult kánonok, a melyeket ujjakkal helyettesíteni tehát ebből a szempontból is szükségesnek tartja Fáy. Kívánságait így foglalja össze: «Legyen az egyházi szolgáltnak hivatala teljesen független, és csak közbizalommal választott felsőségtől (melyet azonban önkényt kizáró törvények kötelezzenek) függő, biztosíttassék állása, élelmezése, özvegyeinek, árváinak sorsa; simuljanak egyházzolgáink életmódjaikban, társalgásaikban, tanításaikban közelebb a századnak haladásához és életéhez; mi pedig, többi egyháztagjai általánosan, tehetségünk szerint és ne alamizsnaként segítsük iskoláinkat és egyházunkat, hozzájuk ezeknek kormányait, rendezéseit szinte közelebb a haladás és század kívánatához; ne féltsük dolgainkat a nyilvánosság és haladás sugárától. --- és fogadom, ott leszünk meglegedve mindnyájan, hol minden becsületes prot. pap és világi lenni kíván!»

Mint látnivaló, Fáy, egészen helyesen, a papi tekintély süllyedése ellen a gyógszert magának a papság helyzetének javításában keresi, nem mesterkél, mintegy külsőleg ráerőszakolt tekintélyt óhajt annak, hanem benső tiszteletre óhajtja alapítani a tekintélyt. Ilyen okoknál fogva nem a konventi elnökségben való részesülést tekinti a tekintély emelése eszköznek, mint az ellenvéleményűek. Fáy *egy elnököt* kíván; szerinte a kettős elnökség anomalia, mert ha mindkét elnök éles és erőszakoskodó természetű, zavar, sőt botrány színhelyévé válhatik a gyűlés. Utal a testvér ágostaiakra, a kiknél az 1791. pesti zsinaton egy elnök szerepelt és Francia-

országára, a hol a reformátusok is egy elnökséget ismernek, és pedig a világi elemből. Nincs meglepődve egyháztagjaink egyetértésével, erős vágya közelebb hozni egymáshoz a papi és világi elemet. a kiknek már csak névbeli megkülönböztetése is ellenkezik a protestáns szellemel és a nagyobb egyetértés, a kölcsönös közeledés céljából is ajánlja az egy elnökséget, mondván: «az egyházi gyűlések elnökeit mindenkör az első ülés, minden tekintet nélkül arra, hogy pap legyen-e vagy világi. válaszsza meg».

Maga a kiindulási pont, melyből Fáy az egy elnökséghez jut, kétségbenvonhatlanul helyes, a kétfejűség már fogalmilag is képtelenség, a gyakorlati életben pedig rendkívül sok kellemetlenségnek válhatik forrásává. Az egyházi gyűlések elvégre is nem a papok gyűlései, se nem a világiak összefüvetelei; nem két különvált elem működik azokon, hanem az egyháznak teljesen egyenjogú tagjai, nem papok és világiak, hanem egyháztagok. Gyűlést egységes vezetés nélkül képzelni sem lehet és hogy a maig érvényes kettős elnökség nem vált kárára egyházi életünknek, ezt nem a kettős elnökség elvének, hanem a személyek engedékenységének tulajdonítjuk erényeül a magunk részéről. Mint elvet, a gyakorlatban nem érvényesülés daczára is, a Fáyét gondoljuk helyesebbnek, igazabbnak, mert a két elnök közül az egyik legtöbbször csak — árnyék.

És ezzel az Óramutatót eléggé bemutatottnak gondolom. Nem ismétlem annak humánus terveit, életre való reformeszméit, írójának igaz lelkesültségét, pártatlan buzgalmát. csak lelkületének jellemzésére hadd idézzem itt művének berekesztő sorait: «Nem esküszöm azokhoz (eszméit érti), sőt felszólítok minden jóakarót és értőt, hol tévedtem, megczáfolásomra... Jótékony igazság vala óhajtatom és nem a «nekem van igazam» vezérlette tollamat. Csak néhány év van, emberi rendeltetés szerint. életemből hátra s azzal az önérzettel írárok e soraimat, melylyel egykor bírárok eleibe lépni kívánok».

Rácz Kálmán.

A PROFETIZMUS LÉNYEGE ÉS JELENTŐSÉGE.

«Kevés ember van hazánkban, a kit azon dolgok, melyek e könyvben tárgyaltatnak, közelebből érdekelnének; még kevesebben, kik azokkal az iskolán kívül foglalkoznának». — e szavakkal nyitotta meg boldog emlékezetű Ballagink egy negyed századdal ezelőtt e tárgyról írott művének

előbeszédét.¹ Bizonyára kemény szavak, a melyeknek keserűségét előttünk csak az a tudat szelídíti némileg, hogy szerzőjük ma talán nem írná őket újra le. Mert valóban alig van problema, a mely főleg protestáns theologusra, de általában minden tudatos vallásos lélekre is állandóbb vonzerővel, s nagyobb elvi jelentőséggel bírna, mint a melyre az említett nagynevű író idézett szavai vonatkoznak. Izráel vallása történetében Sámueltól Malakiásig, tehát kerek számmal hétszáz éven át próféták a hősök, a kikre a mi Mesterünk és Prófétánk ismételve mint a maga elődeire és úttörőire hivatkozik:² ezen hétszázados történetnek minden nevezetes forduló pontján, a királyság megalapításánál, az ország kettészakadásánál, az assyrok felől fenyegető viharok közepette, Egyiptom és Nebukadnezzar összecsapásánál, a templom romjain, a száműzött Izráel vigasztalásánál, a második templom építésénél mindenütt Jahve vallásának ezen tipikus alakjait látjuk hirdetni Izráel szentjének igazságát és ítéletét, szeretetét, vigasztalását és bocsánatát. Már ez a tény is kétségtelenül elég arra, hogy a vallásos kedély érdeklődését felköltse s ezen férfiak felé fordítsa, a kik minden egyéni vagy rendi érdek nélkül egész életüket a vallásnak és a vallás eszményi céljainak megvalósítására szentelik; a kik bedagadt fülű és körülmetéletlen szívű hallgatóik közömbössége, sőt ellenszegülése és üldözései között sem szünnék meg hirdetni annak akaratát, a kinek meghívását követik; a kik ezernyi veszély és megkísértés között, s keserű csalódások után is nem csökkenő lelkesedéssel és szeretettel szolgálgják a jót s a minden jók adóját; s meg nem rendülő bizalommal vannak eltelve a jog és igazság győzelme iránt. De még sem ez az, a mi lelkünket legellenállhatlanabb erővel vonzza feléjük; hanem az a vágy, hogy szellemük közelébe férkezve megleshessük, miként születik meg bennük a szent Isten igéjének és akaratának ismerete, a mely szózatainknak és hirdetésünknek egyetlen tárgyát képezi; hogy lássuk, miként «jelenti meg Jahve az úr, az ő titkát szolgálainak, a prófétáknak».³ Mert Jahve prófétái, noha alig találnak szavakat küldőjük fenségének és hatalmának dicsőítésére, noha saját emberi semmiségüket, sőt általában minden emberinek semmis voltát vele szemben mélyen és elevenen érzik, — mégis, daczára

¹ Bibliai Tanulmányok. II. rész. A profetizmus. 1868. — ² L. pl. Mát. 9, 13, 12, 7. (v. ö. Hos. 6. 6). Mát. 15, 8. 9. (v. ö. Jes. 29, 13.) stb. — ³ Am. 3, 7.

azon távolságnak, a melyben tőle állanak, nem szűnnek meg nyomatékkal ismételni, hogy ők az ő tervét és akaratát ismerik, s az ő igéjét hirdetik. S nem csupán azok lépnek fel ily igénynyel, a kiknek iratait az ó-testamentomból ismerjük, hanem azok is, a kikkel az előbbiek küzdelmet folytatnak.¹

Honnan merítették azt a bizonyosságot, a melylyel mint Jahve követői felléptek? Mit értettek az alatt, hogy ők Jahve igéjét hirdetik? Honnan van az a különféleség, mely hirdetésüknek ezen egyetlen és azonos volta daczára is egyéniségekben jelentkezik? Honnan az antagonizmus, a melyet Jahve prófétái és Jahve népe, sőt maguk Jahve prófétái között is látunk? honnan az a sajátos forma, a melyben szózataikat előterjesztették? — — Ime ezen kérdésekre kell megfelelnünk, ha meg akarjuk ismerni azon erőnek titkát, a mely Jahve prófétáinak működésében a fő mozgató volt.

Azonban mielőtt e kérdésekre rátérnénk, előbb igazolnunk kell a profetizmus határainak azt a megszorítását, mely e sorok címében ki van fejezve. A köztudatban általában meggyökerezett az a nézet, hogy a «profetizmus» szóval *Izrael szellemi életének* egy oly sajátos jelenségét nevezük, a melyhez hasonlót más népek szellemi életében hiába keresünk; s ezért a félreértés veszélye nélkül véljük e szót minden közelebbi jelző nélkül *Izrael* profetizmusának jelzésére használhatni. Izrael írói, a kik alkalmilag a profetizmusról szólnak, maguk is korán észrevették azon különbséget, a mely Jahve prófétáit elválasztja oly személyektől, a kik más népeknél amazokéhoz hasonló szerepet töltöttek, s az istenség meghittjei, akaratának ismerői és leleplezői gyanánt tiszteltettek. Legvilágosabban látjuk kiemelve ezen különbséget a Deuteronomium szerzőjénél, a ki a hetedik század második felében művében, a Mózes szájába adott hosszú paraenesisben óva inti népét, hogy a kanaáninak vallási és istentiszteleti szokásait el ne sajátítsa; s nevezetesen a jövődőlés ama különféle nemeit, melyek a kanaániaknál divatosak voltak, s melyeket névszerint felsorol,² irtsa ki. «Ne tanulj cselekedni a pogányoknak utálatosságaik szerint, mert utálja Jahve azt, valaki ezeket míveli, és az ilyen utálatosságokért úzi ki a pogányokat Jahve, a te Istened, te előled. Azok a népek, a kiket te bírní fogsz, varázslókra és jövődőlőmondokra hallgatnak; te pedig ne cselekedjél úgy, mert nem

¹ L. pl. Mik. 3. 11. Jer. 28, 3. kk. — ² Deut. 18. 10. k.

engedi neked Jahve, a te Istened. *Profétát* támaszt neked Jahve, a te Istened, te közüled, hozzám hasonlót, a te atyádfiai közül, azt hallgassátok. Így egészen beteljesedik, a mit Jahvétől, a te Istenedtől, a Horeb hegyénél való gyülekezés alkalmával kértél volt, a midőn így szólottál: Jahvének, az én Istenemnek, szavát nem akarom tovább hallani, s ezen nagy tüzet nem akarom tovább látni, hogy meg ne haljak. Akkor Jahve azt mondá nekem: Kivánságuk helyes. *Profétát* fogok nekik testvéreik közül támasztani, a minő te (Mózes) vagy; annak fogom szájába tenni ígémet, s az hirdessen meg nekik mindeneket, a melyeket parancsolandok neki.¹ A Deuteronomium szerzője mint Jeremiás kortársa, a profetizmust úgy saját megfigyeléséből, mint a hagyományból bizonyosan nagyon jól ismerte, tehát bizonyosan jogosan teszi azon megkülönböztetést, mely a fentebbi szavakban ki van fejezve. Az ő felfogása szerint Jahve profétája képes ugyan tanácsot és választ adni mindazon kérdésekben, a melyekben a kanaániak a maguk jósaihoz, a felhőből jövőndőlőkhöz, a kigyóval jóslókhöz, vagy halottidézőkhöz fordulnak, látják a jelennek és jövőnek titkait, de másrészt nagyon lényegesen különbözik tőlük az által, hogy Jahve szelleme által indítatva az ő igéit szólja, s az ő parancsait hirdeti népének.

Ezt a különbséget megtéve látjuk egyebek között a Bileamról szóló ismeretes elbeszélésben is.² Ez episodnak, mely kétségtelenül a profetikus történeti műből ered, egyik célja épen összehasonlítást tenni a proféta és jövőndőmondó között s rajzolni Jahve szellemének ellenállhatlan hatalmát.³ Azon elbeszélésben, mely a hetven férfiúnak, mint Mózes segédeinek kiválasztásáról szól,⁴ s mely szintén ugyanazon műnek töredéke, a melyből az előbbi származik, a profetizmus forrása van közelebb körülírva. «Akkor alászállok és szólok ott te veled és veszek abból a szellemből, a mely vagyon te benned, és tészem ő beléjek, hogy ennek a népnek terhet viselni segítsék s ne kelljen egyedül neked viselned. Akkor alászállott Jahve a felhőben és beszélt vele. És elvett egy részt abból a szellemből, mely rajta nyugodott, és a hetven vén férfiúra adta; és a míg rajtuk nyugodott a szellem, profétáltak, azután pedig nem. És két férfiú hátra maradt a táborban, az egyiknek neve Eldad, a másiknak neve

¹ Deut. 18, 9. 12–18. — ² Num. 22. kk. — ³ L. Theologisch Tijdschrift 1884. 497. kk. — ⁴ Num. 11, 17. 25–29.

Medad; reájuk is leszállott a szellem, mert a felírottak közé tartoztak, de nem mentek ki a sátorhoz, hanem a táborban profétáltak. Ekkor egy ifjú oda futott s megjelentette Mózesnek e szavakkal: «Eldad és Medad profétálnak a táborban. És szólott Josua, a Nun fia, a ki ifjúságától fogva Mózesnek szolgálja volt, és monda: Úram Mózes, tiltsd meg nekik. Mózes azonban felele néki: Vajjon én érettem buzgólkodol-e? Vajha Jahve egész népe profétákból állana, s vajha Jahve az ő szellemét adná reájuk!» Ez elbeszélésben szerző azon meggyőződését találjuk kifejezve, hogy a profétákon azon szellem egy része nyugszik, a mely Mózeset áthatotta s kortársai között kitüntette, s azon óhaját, hogy ezen szellem bőséges közlése által a profetia általános legyen Izráelben.

Az a megszorítás tehát, a mely e sorok czímében is ki van fejezve, s a melylyel a történeti értelemben vett profetizmusban Izráel szellemi életének egy sajátos jelenségét látjuk, Izráel iróinak felfogása szerint is teljesen jogosult. És tényleg, az Isten és ember viszonyának azon felfogása, a melyen a profetizmus alapul, meg van ugyan más sémi népeknél is, de pl. Baal és Asera profétái, a kikről Izráel történetében gyakran történik említés,¹ csak egyes külső vonásokban hasonlítanak Jahve profétáihoz, s ennyiben is csak a profetizmus történetének első idejében; később, minél közelebb jutottak Jahve profétái küldetésük eszményéhez, annál inkább szétoszlottak ezen külső hasonlóságok is. «Izráel profetizmusa tényleg valami egészen sajátos, ép úgy, mint pl. a görög bölcsészet» — így ítél a sémi vallások egyik legnagyobb ismerője.² «Valamint az utóbbinak eredete egyedül a hellének jelleméből és történetéből magyarázható, úgy kellett közrehatni Izráel profetizmusának megszületésére és főleg későbbi fejlődésére Izráel különös arravalóságának s története valóban nem mindennapi folyásának.»

Hogy a fentebb felvetett kérdésekre megfelelhessünk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a profetizmusnak hosszú története van. Sámueltól fogva, a kinek történetében először találkozunk az időnkint entusiastikus lelki mámorban leledző bne nebi'immal, Malakiásig, az utolsó profétáig, a kinek iratát ismerjük, hétszáz év folyt le; s a legelső és legutolsó író proféta, Ámos és Malakiás között is több mint négyszáz évnyi időköz van, — bizonyára elég hosszú arra,

¹ Pl. 1 Kir. 18. 19. 40. 2 Kir. 10, 19. — ² Kuenen, De Godsdienst van Israël, 1, 210 k.

hogy változó viszonyait s viszontagságait a profetizmus még legtisztább s legfejlettebb alakjában is megérezze. Ha e történeten végig tekintünk, annak minden változásai és fordulatjai között látunk ugyan egy vonást, mely a profetizmus képviselőinek különböző egyénisége s a viszonyok eltérő volta daczára is mindig változatlan: azon törekvést, mely a Jahvizmusnak minden idegen elemtől való megtisztítására irányul, s az Izrael Istenének tetsző erkölcsi életnek, a szentségnek sürgetését. De igen nagy a távolság azon időtől, a midőn Saul és apjának szolgája a prófétától egy negyed sékel ezüstért a Kis elveszett szamarai után tudakozódik,¹ azon időig, a melyben a próféták mint a bűnbánat és megtérés hirdetői Jahve közelvalóságának² hirdetésével vigasztalták a megtörött s béke után sovárgó lelkeket s az epedő szemeket; azon időig, a melyben a próféták egyszerűen a megtérésre mutattak rá, mint az élet forrására: «Térjete meg én hozzám és én megtérek hozzátok!»³

A profetizmus története, a melyet Izrael vallásának szent könyveiből ismerünk, e forrás természete szerint önként két részre oszlik. Az elsőnek alakjait csak a rájuk vonatkozó, mások által feljegyzett elbeszélésekből ismerjük; a másik Ámossal kezdődik s legjelesebb képviselőinek számos autentikus irata maradt reánk.

E történet azt mutatja, hogy az az ellentét, a melyet a Deuteronomium szerzője s más írók a jós és Jahve prófétája között felállítanak, nem volt mindig meg; hanem volt idő, a midőn a látnok és a próféta név egy jelentésűnek tekintetett. Sámuel történetének már fentebb idézett epizódjában e megjegyzést olvassuk egy későbbi írótól: «A kiket most prófétáknak hívnak, azokat régen látnokoknak nevezték».⁴ A jövendölés, a melynek számos formája a Deuteronomium idézett helyén, mint a Jahvizmussal össze nem férő, tiltatik, a régi Izraelben sokféle alakban nagyon szokásos volt. Minden animistikus jellemű vallásban megvan az a hit, hogy az istenség egyes személyeket akként megszáll, hogy belőlük beszél, szellemüket természetfölötti adományokkal ruházza fel, a tér és idő korlátai alól kivonja, úgy hogy az elrejtett és jövendő dolgokat lát. Ez a hit volt gyökere a jósolás legtöbb nemének, mely a régi Izraelben dívott; talán azok egynémelyikének is, a melyeket később a Deuteronomium szerzője bálványozásnak bélyegzett. A Jahvizmusnak

¹ 1 Sám. 9, 1 kk. — ² Jes. 40, 27. — ³ Mal. 3, 7. — ⁴ 1 Sám. 9, 9.

ezen látnokai és jósai, a kik külsőleg bizonyára nem sokat különböztek kanaáni társaiktól, «az Isten emberei», a kik a nép hite szerint az események menetére is képesek befolyást gyakorolni, a mint Sámuel példája mutatja, előszeretettel tartózkodtak kiválóbb cultushelyeken, Dánban, Béth-elben, Nobban, Siloban.

Ezen látnokok és nézők mellett, a kiknek egyike volt maga Sámuel is, találjuk az ő korától kezdve a prófétákat, a kik mesterségesen idézték elő magukon azon állapotot, a melyben a rejtett dolgokat, a jövőt láthatták vagy Isten akaratát felismerhették. Saul királylyá kenetésének történetében,¹ a hol először találkozunk velük, majd Dávid menekülésének elbeszélésében² azt olvassuk róluk, hogy együtt laknak, hogy hangos zenével csapatosan körüljárnak, hárfával, dobbal, fuvolával és czitherával; a lelki elragadtatás, extasis azokra, a kik annak tanúi, szintén átragad, mint átragadt Saulra, s a második elbeszélés szerint több rendbeli követekre. Mind a két leírás szerint az enthusiasmus, a felsőbb hatalomtól való megragadottság s a vele párosuló vehementia a prófétának szembeötlő és lényeges ismertető jelei; ezek miatt mondják a körülötte állók Saulról is, hogy «prófétaként viseli magát».³

Daczára annak, hogy — mint fentebb említettük — a látnok és néző szerepe később a nabi'-ra ment át s megfordítva, a Jahvismus látnokait később nebi'imnek nevezték, nagyon valószínű, hogy a profetizmus azon legrégebb alakjában, a melyben vele Sámuel történetében találkozunk, nem héber, hanem kanaáni eredetű.⁴ Erre a következtetésre vezetnek bennünket már azon külső hasonlóságok is, a melyeket Jahve és Baal prófétáinak megjelenésében észlelhetni;⁵ de a főbizonyíték a két vallás jellemében van. A szigorú, szüziés Jahvismus sajátos alakja és képviselője a többé-kevésbbé asketikus nazir, a kanaáni vallásé a lelki részszégyben leledző nabi'. Csak a Jahvismus hatása alatt alakult át s assimilálódott az utóbbi a történet folyamán annyira, hogy Ámos a nazir mellett úgy említi, mint Jahve szeretetének egyik bizonyítékát.⁶

Azon különféle viszonyból, a melyben a Birák korában

¹ 1 Sám. 10. 5 k. 10—13 — ² 1 Sám. 19, 19—24. — ³ Így volna leghelyesebben fordítható az idézett elbeszélésekben azon héber ige, a melyvel a nabi lelki állapota jelölve van. — ⁴ L. Land. Theologisch Tijdschr. 11, 170 kk. — ⁵ V. ö. 2 Kir. 9. 11. Jer. 29, 26. — ⁶ Am. 2. 11. 12.

az egymás között is nagyon különböző héber törzsek a kanaáni törzsekhez állottak, vallási téren is tarka jelenségek jöttek létre. De a ragaszkodás a mózesi Jahvismushoz, az aggodalom, hogy Izrael a kanaániakkal való keveredés következtében létében van veszélyeztetve, nem szűnt meg soha, s főleg ez időszak végén több jelenség arra mutat, hogy azon nemzeti és vallásos szellem, a melynek egyik képviselője pl. Debora, jelentékenyen megerősödött és föllendült. Ily jelenség a nazireatus fölmerülése is. A nazir élő emlékeztetője mindazoknak, a kik környezetében élnek, a Jahve iránti kötelességükre. Első képviselőjének, Sámuelnek hatalmas személyisége megtestesülése a Jahve iránti buzgóságnak, mely legelőször is a kanaániak üldözésében jelentkezik.¹ De legvilágosabb bizonyítéka e föllendülésnek a *prófétai egyesületek* keletkezése, a melyeknek élén Sámuel áll. Az enthusiasmus és lelki elragadtatás jelenségei, a melyek eddig csak a territorialis isteneknek, Baalnak és Aserának híveinél mutatkoztak, átragadt Jahve hívei közül is sokakra s az egymással való érintkezésből folytonos táplálékot nyert. Azonban a Jahve-próféták egyesületei csak abban egyeznek meg a kanaániakkal, hogy tagjaik lelkesedésüket énekkel és zenével iparkodnak fokozni; de a náluk mutatkozó lelki jelenségeket Jahve szellemének hatására viszik vissza, s a profetizmus tovább fejlődése Izraelben egészen a Jahvismus hatása alatt áll, s annak gyümölcse. Sámuel erőteljes egyénisége megóvta azon kicsapongásoktól, a melyekkel Baal és Asera tisztelőinél együtt jártak; ő utána a profetizmus természeti, hogy úgy mondjuk testhez kötött jelenségei mindinkább fogynak. Képviselőinek buzgósága Izrael későbbi vallási fejlődésére nagy értékű volt az által, hogy ébren tartotta Izrael vallási tudatát, s megóvta azt a kanaáni vallások örvényében való nyomtalan elveszéstől, habár vallási fejlettségük még csak csiráit hordja magában azon szellemi és universalis Jahvismusnak, a melyet későbbi követőiknél látunk. A tizenegyedik századtól a kilenczedikig terjedő időszak profétáinak, Gad, Nathan, a siloi Ahia, Illés és Elizeusnak Jahvismusa alatta áll ugyan a kanonikus proféták szellemi felfogásának, de valamennyien egyenlően buzgólkodnak az idegen istenek ellen, a kiket a nép Jahve mellé állított; egyformán kérlelhetlenek annak követelésében, a mit Jahve parancsolt; egyformán rettenthetlenek a föld hatalmaival, Dáviddal és Ahabbal szem-

¹ 1 Sám. 15, 1 kk. 2 Sám. 21, 1—14.

ben annak hirdetésében, hogy Izráel szent Istenének ítélete igazságos és személyre nem néz.

A nemzeti megaláztatásnak kora a kilenczedik században, Sisaknak hadjárata s a Hazaël és Ben-Hadad részéről szenvedett vereségek után Jahve kegyes híveinek figyelmét és érzelmeit hova-tovább azon különbség felé irányította, a mely Izráel Istene s más népek istenei között van. Az összehasonlítás folyamán hova-tovább világosabb lőn lelkük előtt, hogy az igazság és jog istene, a ki nem az érzékiségnek való meghódolást követel, mint Baal, Asera és Molok, hanem erkölcsi parancsok teljesítését sürgeti, fölötte áll minden más isteneknek; hogy az ő hatalmát a világ hatalmasságai meg nem dönthetik, hogy ő nem csupán a legfőbb Isten, hanem az egyedüli, a kinek hatalma egyformán kiterjed Izráelre, Damaskusra, Gaza, Asdod, Tyrus, Edom, Ammon és Moab fiaira,¹ s egyformán ítéli meg őket. Világos lőn előttük, hogy a nemzeti szerencsétlenségnek oka nem Jahve bizalmának hiányában, hanem az ő akaratában van, mert Izráel áthágta a tilalmat, mely más isteneket ő mellette nem tűr.² A szívük egész melegével Izráel Istenén csüggő prófétáknak lőn kijelentve, hogy csupán a Jahvében való rendületlen hitben s az ő akaratának való feltétlen engedelmességben van Izráel számára üdv; a IX. század második felében a Jahve prófétáinak lelkében született meg azon erkölcsi monotheismus, a melyet a VIII. század prófétai irataiban, Hoseásnál, Míkeásnál, Esaiásnál, de legkorábban s meglepő erővel s világosságai Ámosnál találunk.

A VIII. század elejével kezdődik a profetizmus történetének második fele, mely a prófétai irodalom korát öleli fel. A thekoai Ámos volt Jahve prófétái közül az első, a ki a maga szózatait .I. Jeroboam (786—746.) uralkodásának vége felé írásba foglalta. Bizonyára nem véletlen, hogy e tény a Jahve-eszme tisztulásával és nemesbülésével esik össze. Az eszköz, a melylyel ez újabb próféták céljaikat megvalósítani igyekeztek, egészen más, sokkal szellemibb volt, mint a régebbieké. Elődeik főleg Ephraimban, hol a X. század második felében, Omri, Ahab és Izebel alatt a próféták küzdelme oda irányult, hogy Jahvét a sidoniak istevének cultusa ki ne szorítsa,³ e vallási küzdelem nemzeti jelleménél fogva az állami életben is nagy szerepet játszott-

¹ Am. 1. 3. 6. 8. 10. 11. 13. 2, 1. — ² Am. 2, 8b. 3, 14. 4, 4.
³ 1 Kir. 16, 23—22, 40.

tak s a dynastiák gyakori változása nem egyszer tőlük indult ki. Innen érhető, hogy a hatalom birtoklói Jahve minden egyes prófétájában zendülőt gyanítottak, s hogy Amazja a béth-eli királyi szentély papja Ámost összeesküvéssel vádolja II. Jeroboámnál.¹ Az újabb próféták is ostorozzák az uralkodók és udvaroncok bűneit, mint Nathan, Illés és Elizeus, de teszik azt, mint a bűnbánat apostolai, a végből, hogy a fejedelem megtérjen, nem hogy dethronizáltassék. A király és nép bűnei elleni harcban fegyverük egyedül az élő szó, a meggyőzés; majd szózataiknak írásba foglalása, a melynek következtében azok már a jelenben szélesebb körben, s azon túl a következő nemzedékekre is hatásosakká váltak. Erkölcsi céljaik megvalósítására szellemi eszközt választottak; természetesen, hogy ennek következtében a harc is, a melyet Jahve érdekében vívtak, mindinkább szellemi jellemű lett. Ekként látszólag gyengébbek lettek, mint a régebbi próféták voltak, nincs mögöttük többé a nép, mint Illés és Elizeus, s még korábban a siloi Ahia mögött a dynastia elleni küzdelemben; sőt majdnem egészen magukra hagyatva állanak, s még azoknak nagy része is, a kik magukat prófétáknak nevezik, a néppel tart. De ezen szellemi és erkölcsi küzdelemben, a választott eszközöknek megfelelőleg, a próféta jellege is átalakult és nemesbült; hatása szélesebb körű és maradandóbb, s ezért erőteljesebb lön. A kanaáni nabi-ból, a ki a maga önkívületes állapotával, látomásaival egészen természeti és érzéki alapon áll, Jahve szavának és akarátának lelkesült hirdetője lön, a kinél az önkívület és a látomás már csak kivételes; a ki nyugodt gondolkozással áttekinti és megítéli az egész állami életet s nincs csupán azon körre szorítva, a meddig élő szava elhallatszik, hanem tisztán szellemi eszközzel hat azon túl a későbbi nemzedékekre is.

A profetizmus történetének legnevezetesebb mozzanata kétségkívül az, a melyet Ámosnál észlelünk s a melynek következtében Jahve prófétája íróvá lön. E lépést a haladás irányában nem minden próféta tette meg; az ó-testamentumnak úgy történeti, mint egyéb könyveiből Ámos után is számos prófétának nevét ismerjük, a kiktől semmi írott emlék sem maradt reánk. De a mennyire megítélhetjük. társaik legjelesbjei voltak Isten azon emberei, a kiknek iratait egészben vagy töredékekben a próféták gyűjteményében bírjuk. Miként fejlett ezen prófétai irodalom, hogyan fejlődtek története fo-

¹ Ám. 7, 10.

lyamán maguknak a prófétáknak képzetei és eszméi, azt festeni kívül esnek e sorok keretén. Keressük össze a helyett ezen irodalomban, mint a profetizmus legjelesebb képviselőinek ránk maradt emlékeiben, azon közös vonásokat, a melyek kiválóan alkalmasak a fölvetett kérdések megvilágítására.

Láttuk azon önbizalomnak forrását, a melylyel a próféták fenyegetéseiket és ígéreteiket mint «Jahve szavát» előadták; láttuk, hogy hitük komolysága és melegsége forrása azon erőnek, bátorságnak és szabadságnak, a melylyel mint Jahvének követői felléptek. Csupán ezen hit, annak mélysége és ereje, nem pedig talán a neve alatt ránk maradt tekerések nagysága határozza meg szemeinkben azon rangot, mely egyik, vagy másik prófétát megilleti. Egyedül a Jahvéba, mint az igazságnak és jognak istenébe vetett hitnek hitnek sősége és tisztasága az a kapocs, mely Jahve követéinek szellemét küldőjükkal összeköti, azt megihleti, sugalmazza s azon állapotba emeli, a melyben az Istenével érintkező ember nem fél, hogy annak akarata és gondolatait elvéti. A profetizmus legnagyobb képviselői azok, a kikre Jahve erkölcsi fenségének nagysága legmélyebb benyomást tett; a kik az ő követeléseinek sérthetlenségétől leginkább át vannak hatva, a kikben a jó és igazság győzelmének hite a legerősebb: Illés, Jesaiás és a többiek. Ezen hit előtt jelen és jövő nem lehet többé kételynek tárgya; a mi történni fog, mert történnie *kell*, az oly bizonyos volt előttük, mint hitük Jahvéban, a kinek szent akarata benső életüknek törvénye lön s mint hitük Jahve és Izrael viszonyában. Izrael istenébe vetett hitüknek és bizalmuknak mélysége és szilárdsága, s erkölcsi komolyságuk volt az, mi őket kortársaik fölé emelte. Jahve kiváltságos viszonya Izraelhez mindegyikük előtt egyenlően bizonyos, s ez adja meg működésüknek s szavataiknak nemzeti színezetét. «Eljegyezzlek téged magamnak örökre, eljegyezzlek igazságban és ítéletben, kegyelemben és irgalomban; eljegyezzlek magamnak hűségben és te ismerni fogod Jahvet», e szavakkal fejezi ki Hoseas¹ a viszonyt, a melynek Jahve és Izrael között már most is lenni kellene.

A Jahvismus azon eszményi és erkölcsi felfogásából, a mely őket vezette s a melyet beszédeikkel népük szívébe igyekeztek átültetni, érthető közömbösségük, sőt ellenszenvük a Jahve-cultusnak azon gépies alakja ellen, a mely az áldo-

¹ 2, 21. 22.

zatok és szertartások végzéséből áll, s a mely ezzel Izráel Istenének kegyelmét biztosíthatni véli. «Gyűlölöm, megvetem ünnepeiteket, s nem veszem be ünnepi ajándékaitok illatát — így szól már Ámos¹ —; ha hoztok is fel nekem égő ajándékokat, s hozzatok ételajándékaitokat, nem találok tetszést bennük, s hizlalt tulkaitok egész ajándékát nem nézem. Vidd előlem énekeid zaját, s hárfáid zengését nem akarom hallani. Hanem folyjon mint a víz, igazságosság s igazság, mint örökkévaló patak. Avagy hoztatok-e nekem ajándékokat s ételadományt a pusztában negyven éven át, oh Izráel háza?» Mint a villám, úgy világítják meg e szavak az újabb próféták erkölcsi irányát. S e világítást Ámos követőinél is mind egyiknél megtaláljuk. «Halljátok meg Jahve szavát ti Sodoma fejedelmei — így szól Jesaias² — s figyeljétek Istenünk Thorájára ti Gomorrha népe. Mire való nekem véres ajándékaitok sokasága, úgy mond Jahve; megelégettem bakjaitok égő ajándékait, tulkaitok kövérségét; s üszök, bárányok és kosok véreben nem lelek tetszést. Ha eljöttök megjelenni szímem előtt, ki követeli ezt kezetekből, — tapodni tornáczaimat? Ne hozzatok nekem többé haszontalan adományt, — utálatos füstölés az nekem! Újhódat, sabbatot, összehívott gyülekezést — — ki nem állhatom a bünt és az ünnepet! Újhódayaitokat s ünnepeiteket gyűlöli lelkem; terhemre lettek, belefáradtam viselni. S ha kezeiteket kiterjesztitek, eltakarom szemeimet előttetek, s ha még oly sokat imádkoztok is, nem hallgatlak meg benneteket; kezeitek tele vannak vérrel! Mosakodjatok, tisztuljatok meg! távolítsátok el gonosz tetteiteket szemeim elől, szűnjétek meg rosszat cselekedni. Tanuljatok jót cselekedni, törekedjétek jogosság után, utasítsátok rendre az erőszakost, szerezzétek igazságot az árvának s vigyétek az özvegynek ügyét.» Jahvének egy másik prófétája, a kinek kis irata most Mikeáséval van egyesítve,³ következőleg írja körül a Jahvének tetsző istentiszteletet: «Mivel menjek eleibe Jahvének, s mi módon alázzam meg magamat a magasságos Isten előtt? Vajjon menjek-é elébe égő ajándékokkal, vagy esztendő borjakkal? Fogja-é Jahve kedvét lenni kosok ezreiben s olajpatakok tízezreiben? Első születemet adjam-é bűnömért s méhem gyümölcsét lelkem váltásául? Megjelentette néked, oh ember, hogy mi a jó, s mit követel tőled Jahve: igazságot cselekedni, szeretni az irgal-

¹ 5 21 kk. — ² 1, 10—17. — ³ Mik. 6. 1—7, 6, alkalmasint Manasse idejéből.

masságot s alázatosan járni Istened előtt.»¹ És Jeremiás, a kinek vésztjósító szózataival szemben ellenfelei szerettek a templomra és a templomi istentiszteletre, mint Jahve jelenlétének s önbiztonságuknak zálogára hivatkozni, így szól: «Égő áldozataitokat tegyétek véres áldozataitokhoz és egyetek ti húst! Mert nem szólottam apáitokkal s nem adtam nekil rendeléseket, mikor kihoztam őket Egyptom földéről, az égő és véres áldozatra vonatkozólag. Hanem ezt parancsoltam meg nekil: hallgassatok szavamra s lesztek nektek Istenetek, s ti lesztek nekem népem; s járjatok egészen azon az úton, a melyet parancsolni fogok nektek, hogy jól legyen dolgotok.»² Jahve erkölcsi fenségének ezen magas felfogásával függ össze az emberinek kicsinylése, sőt megvetése, a mely leginkább Jesaiásnál jelentkezik. «Jahvének, a seregek Istenének napja fog eljönni minden büszke és magas fölé, minden fenséges fölé, hogy megaláztassék, a Libanon minden magas és fenséges czédrusai és a Basan minden tölgyei fölé, s minden magas hegyek fölé s minden fölemelkedő halmok fölé, minden magas torony fölé s minden meredek fal fölé, valamennyi Tarsisba járó hajó fölé s valamennyi drága dísz tárgy fölé. Akkor az emberek büszkesége meghajlítottat s a férfiak dölyfe megaláztatik és egyedül Jahve leszen fenséges azon a napon. És a bálványok — mind eltűnnek; az emberek sziklabarlangokba és a föld lyukaiba bújnak Jahve rettenete és az ő fenséges díszé elöl, ha fölkel, hogy megrémítse a földet.»³ Ezen fenséges lényvel szemben általában a legnagyobb bűn az emberi dölyf, fenhéjázás, akaratának megvetése. Assur Jahve haragjának vesszeje,⁴ a kit egy bűnös nép ellen küldött ki hogy szerezzen zsákmányt, vigyen ragadományt s széttapodja azt, mint az utcák sarát. «De ő nem úgy gondolkozik, s szíve nem úgy számít, hanem kizusztítani szándékozik s kiirtani nem kevés népet. Mert így szól: «Avagy az én főnökeim nem királyok-é mind? Vajjon nem az történt-e Kalnoval, a mi Karkemissel, vagy Hamattal, a mi Arpaddal, vagy Somrónnal a mi Damaskussal? A mint elérte kezem a bálványok birodalmait, a melyeknek faragványai pedig számosabbak voltak Jeruzsáleménál és Somrónéinál, — ugyan nem bánhatok-e Jeruzsálemmel és annak képeivel is úgy, a mint elbántam Somrónnal és bálványaival? De ha az úr egész művét elvégezendí a Sion

¹ Mik. 6, 6—8. — ² Jer. 7, 21—23. — ³ Jes. 2, 12—19. —

⁴ Jes. 10, 5. kk.

hegyén és Jerusalemen, akkor meglátogatom az assyr király szive dölyfének gyümölcsét, s fenhéjazó szemeinek büszkeségét. Mert így szólott: önkezem erejével és saját bölcseségemmel vittem véghez, mert érték hozzá, én tüntettem el a népek határait, én fosztottam ki táraikat, s mint hatalmas ledöntöttem a trónon ülőket. Kezem úgy nyúlt a népek kincsei után, mint egy fészek után, s mint mikor valaki elhagyott tojásokat összeszed, úgy vettem én birtokba az egész földet, s nem volt, a ki szárnyát felemelte, száját feltátotta vagy csipogott volna! Ugyan dicsekedhetik-e a fejsze azzal szemben, a ki vág vele? vagy büszkélkedhetik-e a fűrész azzal szemben, a ki azt húzza? mintha a bot azt akarná rázni, a ki őt felemeli, s mintha egy vessző azt akarná felemelni, a ki nem fa!»¹

Ismerve a prófétai ihlettség e forrását, értjük azt a bizonyosságot, a melylyel a kanonikus próféták kivétel nélkül, de már elődeik, a régibb próféták is a maguk szózatait *Jahve szava* gyanánt hirdetik. Ez a bizonyosság, az isteni eredet és tekintély igénye oly nagy, hogy beszédek elején állandó formulaként szerepelnek az «Igy szól Jahve, Izráel Istene» szavak;² sőt az egyes első személy, a melyben szólanak, egyenesen Jahvére vonatkozik.³ Jellemző e tekintetben, és talán nem is véletlen, hogy a próféták kanona, a melynek élén Jesaias könyve áll, Jahve szavainak ily közvetlen idézésével kezdődik: «Halljátok meg egék és halljad oh föld! mert Jahve szólott: fiakat neveltem és emeltem föl, és ők elpártoltak tőlem»;⁴ s ugyancsak Jahve szavainak ily egyenes idézésével végződik: «Íme elküldöm nektek Illést a prófétát, mielőtt eljön Jahvének nagy és rettenetes napja; ő az apák szívét a fiakhoz téríti s a fiak szívét apáikhoz, nehogy eljövén elveszítsem a földet örök veszedelemmel».⁵

A cél, mely után törekedtek, az eszmény, melyet megvalósítani igyekeztek, a megtérésnek, bűnbánatnak és ítéletnek hirdetése, a melynek terhét elhivatásukkal magukra vállalták, sokszor ellentétbe hozta őket nemcsak népük nagy részével, hanem saját szívük kívánságaival is. Küldőjükkal teljesen azonosítják ugyan magukat, de mégis világos különbséget tesznek az ő gondolatai és saját szívük kívánságai között. Különösen Jeremiás nem egyszer panaszkodik, hogy

¹ Jes. 10, 8—14. — ² L. pl. Jer. 29, 4. 8. 10. 16. 17. 21. 25. s számtalan más helyen. — ³ L. pl. Jes. 10, 12b, Jer. 31, 30 kk. Joel 4, 1 kk. s számtalan helyen. — ⁴ Jes. 1, 2. — ⁵ Mal. 3, 23, 24.

nagyon szeretne másként szólani, mint a hogy Jahve neki parancsolja. A bűn és az igazságosság ítéletet és pusztulást követel; látva népének erkölcsi állapotát s ismerve Jahve szentségét, romlást kell hirdetnie, pedig ha népe iránti szeretetére vagy saját érdekére volna szabad hallgatnia, boldogságról és békéről szeretne szólani. De fölsímt küldetése ellenállhatlan erővel készíti őt szólani. «Tudom, oh Jahve, hogy az embernek sorsa nincs a maga hatalmában, s nem az embertől függ, a ki megy lépésének irányt adni.»¹ «Rábeszéltél engem, oh Jahve, és én engedtem magamat rábeszéltetni, megragadtál engem és győztél. Valahányszor szólok, föl kell kiáltanom: jogtalanság és erőszakosság! Jahve igéje mindenkor szidalmat és gyalázatot okoz nekem. Ha föltettem magamban: ezután nem gondolok többé vele, s nem beszélek többé nevében, akkor olyanná lett bensőmben, mint égő tűz, a mely csontjaimba van zárva; megpróbáltam ellenállani, de nem bírtam.»² Felismert hivatásának ezen ellenállhatlan erejét érezte a thekoai Ámos, a kit Jahve a nyáj mögül vett el, hogy prófétájon Izráelnek,³ s «ha az oroszlán ordít, kicsoda nem fél? ha Jahve, az úr szólott, ki nem prófétál.»⁴ A küzdelemben, mely ez ellenszegülésből ered, mindig Jahve győz ugyan, s a küzdelemnek akkor, midőn a próféták szavataikban vagy irataikban azt megemlítik, már vége van, s az igazság erejétől kényszerítve már meghajoltak amaz ellenállhatlan hatalom előtt, a melynek szolgálatában állanak. De a profetizmus igazi emberi jellemét nem tagadja meg ezen ponton sem; az általa hirdetett ige miatt üldözött, s egyik börtönből a másikba hurczolt Jeremiás szenvedéseinek terhe alatt kétségbe esve, születése napját is megátkozta. «Átkozott legyen a nap, a melyen születtem; a nap, a melyen engem anyám szült, ne legyen áldott. Átkozott az ember, a ki megmondotta az én atyámnak: fiad született néked, s nagyon megörvendezettette őt. Legyen az az ember olyan, mint a városok, melyeket elvesztett Jahve és meg nem bánta, s halljon kiáltást reggel s csatazajt délebben, hogy nem hagyott engem meghalni már az anyaméhben, hogy anyám lett volna sírommá s méhe örökké terhes maradt volna. Miért is jöttem ki anyám méhéből, hogy csak nyomorúságot és bánatot lássak, s hogy gyalázatban teljenek napjaim.»⁵

A cél, a mely felé törekedtek, s azon eszközök, a

¹ Jer. 10, 23. — ² Jer. 20, 7. — ³ Ám. 7, 15. — ⁴ Ám. 3, 8.
⁵ Jer. 20, 14—18.

melyeket e törekvésükben használtak. hozták magukkal, hogy a formát illetőleg, a melyben gondolataikat kifejezik, lehetőleg alkalmazkodtak kortársaik képzeteihez. Az eszmék, melyekért buzgólkodnak, úgy jelennek meg előttük, mint fensőbb hatalom, s így természetes, hogy nem tekintik azokat saját szellemi munkájuk gyümölcseinek. De az a bizonyosság, a melylyel a Jahve követé fellép, korán sem azon látomásokból ered, a melyek a lelki elragadtatás állapotában neki jutottak. Az ilyen állapot a kanonikus próféták életében egyáltalában csak kivételes; már Jesaiás csak egyszer tesz említést róla,¹ s minél lejjebb megyünk a profetizmus történetében, annál ritkábbá válik. A próféták iratai sokkal többször mutatják az értelmes gondolkodásnak, a tudatos megfontolásnak, sőt tanulmányoknak, mint a magánkülső elragadtatásnak nyomait. Már maga a szózatok művészi formája, a nyelv rhythmikus, lendületes volta, a melyet főleg Jesaiásnál csodálunk, s a könyv művészi elrendezése és beosztása, mely főleg Ezékielnél annyira jellemző, hangosan tanúskodik arról, hogy a próféta mily világos tudattal s minő szabadsággal végezte munkáját. A próféták maguk sem a látomást tekintik azon igazságnak biztosítéka gyanánt, a melyet hirdetnek. Midőn Jeremiást Jojakim uralkodásának elején ellenfelei egy szózata miatt kérdőre vonták, korántsem azon látomásra hivatkozott, a melyben Jahve neki ama szózatot közölte volna, hanem azon viszonyra, a melyben ő küldőjéhez áll. «A mi engem illet, ime én hatalmatokban vagyok, tegyetek velem, a mint nektek jönak és helyesnek látszik. De tudjátok meg bizonynyal, hogy ha megöltök engem, ártatlan vért hoztok fejetekre, és ezen városra és lakóira, mert igazán Jahve küldött engem ti hozzátok, hogy elmondjam fületek hallására mindezen szókat.»² A látomás a kanonikus prófétáknál a legtöbb esetben nem egyéb, mint a gondolatok kifejezésének szabadon választott, a népies képzetkörhöz alkalmazkodó formája és inkább tekinthető a prófétai öntudat bizonyosságának következménye gyanánt, mint ezen bizonyosság alapjának. Magyarázata részint az illetőnek testi állapotában, részint azon képzetkörben van, melyben mozog. A régi héberek a lelki élet hirtelen való hatványozottságát, az erőt, bátorságot, pillanatnyi elszántságot Jahve szellemének hatásából szokták volt magyarázni, sőt erre vezették vissza a lélek állandóbb tulajdonait, a bölcseséget, a prófétai

¹ Jes. 6. 1 k. — ² Jer. 26, 14 k.

adományozottságot is. «Jahve szelleme» annyit jelent, mint «a bölcseségnek és belátásnak szelleme, a tanácsnak és erőnek szelleme, Jahve ismeretének és félelmének szelleme»,¹ a mely a bírót képessé teszi, hogy ne szemeinek látása és füleinek hallása szerint ítéljen, mert így még mindig tévedhet, hanem igazságban. Ezen képzettel kapcsolatban találunk a későbbi prófétai iratokban, Ezekiel² és Zakariás³ könyveiben egy másikat; nevezetesen, hogy Jahve angyalok által közlekedik prófétáival, általuk magyaráztatja meg nekik, a mit látomásban szemlélték. Dániel könyvéből már ez angyalok fejedelmének nevét is ismerjük.⁴ Ez a jelenség teljesen egy fokon áll az előbbivel, párhuzamos az isteneszme transcendenssé alakulásával, s a próféta-írók részéről alkalmazkodás a kedvencz népies közvetekhez. A száműzetés korában és később az a gondolat, hogy a prófétát Jahve szelleme vezeti, az «égnek seregéből», a seraphok és cherubok közül vett alakokkal lett szemléletesen kifejezve. Az angyalok közvetítése is tehát nem magyarázata azon bizalomnak és biztosságnak, a melylyel a próféta mint Jahvének követe fellép, hanem e bizalomnak s biztosságnak kifolyása. A lényeges az, a mi e jelenség mögött van, a prófétának az a tudata, hogy őt Jahve vezeti, ő Jahvének meghittje.

A Jahvismus tisztult, erkölcsi felfogásának terjesztése, s az ennek megfelelő erkölcsi élet létesítése egyszerre nem volt lehetséges; s ekként a próféták eszményük megvalósításával a jövőre voltak utalva. De a jövőben nem az érdekli őket, a mi történni fog, hanem a minék történnie kell: Jahve igazságosságának megnyilatkozása az egész földön, az ő világosságának és igazságának elterjedése minden népek közt. Izráel szentjének hozzá méltó imádása. E főczél mellett a jövőndő csak másodrendű, csak eszköz, fenyegetés vagy ígélet volt, a melynek tartalma mindig attól függ, milyen képzettel bír a próféta Jahve lényéről és tulajdonairól, s miként itéli meg népe erkölcsi állapotát. Jahve lényének egyik legfőbb tulajdonsága, az ő igazságossága azon viszonynál fogva, a melyben Izráelhez áll, mindig az egész népre való vonatkozással nyilatkozik meg: innen van, hogy a próféták nem egyesekhez, hanem az egész néphez fordulnak, hogy az általuk hirdetett büntetések országos csapások, az általuk ígért áldás nemzeti megdicsőülés. Itt van a jövőn-

¹ Jes. 11, 2. 3. — ² Ez. 8. 10 stb. — ³ Zak. 1—6. — ⁴ Dán. 10, 13. 21. 12, 1.

dőre vonatkozó rajzaik nemzeti színezetének forrása. A történet folyamán természetesen hova-tovább világosan észrevették azt a különbséget, mely az egyes egyének között van, s felismerték, hogy a test szerinti Izráelhez való tartozás még nem biztosítéka Jahve kegyelmének. Azért már Jesaiás ama hitének ad kifejezést,¹ hogy az ítélet az istenteleneket éri s csak azokat semmisíti meg, ellenben a hívek, kik egész szívüket Jahvének szentelik, megkiméltetnek s a jövőendő üdvben részesülnek. Az élet és a tapasztalás e megkülönböztetésnek sem felelt meg; a tapasztalás azt mutatta, hogy Jahve az ő napját feltámasztja mind a jókra, mind a gonoszakra, s esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak földére; hogy a kard, az éhség és a döghalál a kegyeseket sem kiméli. Innen érthetők a próféták keserű panaszai a kegyesek szerencsétlensége és nyomora, s az istentelenek szerencséje miatt; a miatt, hogy «az apák ettek egrest, s a fiaknak foga vásott meg tőle».² De érthető egyszersmind, hogy a jövőre utalva látják magukat azon reményükkel, hogy e közmondás, a melynek igazságát a jelenre nézve Jeremiás is elismeri, nem lesz többé érvényes, sőt inkább kiki a maga gonoszságáért fog lakolni, s minden embernek, a ki megeszi az egrest, tulajdon foga vásik meg tőle.

Jahve igazságosságának e szűkkörű felfogását nem szabad szem elől tévesztenünk soha, a midőn Jahve prófétáinak a jövődőre vonatkozó nyilatkozatait mérlegeljük; hiszen ezek az előbbiből vont következtetések. De ép úgy nem szabad szem elől tévesztenünk e szózatok feltételes jellemét sem. «Ha igazán megjavítjátok utaitokat és tetteiteket, ha valóban igazságosak leendetek egyiknek perében a másikkal; ha özvegyet és árvát nem zsaroltok s ártatlan vért nem ontotok ezen helyen, s idegen istenek után nem jártok önromlásokra: akkor lakni engedlek titeket ezen a helyen, az országban, a melyet apáitoknak adtam öröktől fogva mind örökre.»³ «Igy szól Jahve: ha nem engedelmeskedtek nekem, járván az én tanomban, melyet előtökbe adtam; ha szolgálímtok, a prófétáknak szavaira, noha gyakorta küldözgetem őket, nem haligattok: akkor olyanná teszem e házat, mint Silót, és e várost átkul adom a föld összes népeinek.»⁴ Úgy a próféták, mint hallgatóik a jövőre vonatkozó minden szózatnál azon föltevésből indulnak ki, hogy az ember valláserkölcsei

¹ Jes. 6, 11 kk. 11, 1 kk. — ² Jer. 31, 29. — ³ Jer. 7. 5—7.
⁴ Jer. 26, 4 kk.

állapotának megváltozása Jahve hangulatának és indulatának megváltozását vonja maga után. Jeruzsálem romlása, a melyet Mikeás mint közelit hirdetett,¹ Jeremiás kortársainak véleménye szerint elmaradt, mert a kegyes Ezékiás és népe magába szállott, s «félvén Jahvét, megengesztelé Jahve orczáját, úgy hogy megbánta Jahve a veszedelmet, a melyet határozott volt ellenük».² Jeremiás védelmezői szerint tehát Jahvének minden szózata visszavehető. Ő hű ugyan ahhoz, a mit Izráelre nézve határozott, s a mit neki annyiszor ígért; ő «irgalmas, könyörülő, hosszútűrő, nagy kegyelmű és megbánja a veszedelmet»;³ de megfordítva. ő igazságos is, s ha népe érdemetlennek mutatja magát az ő jóságára, megbánja a neki tett ígéretek. Minden magyarázatnál világosabban fejezi ki Jahvének ez erkölcsi természetét Jeremiás következő szava: «Egy pillanatban szólok egy nép és egy ország ellen. hogy kigyomlálom, elrontom és elvesztem azt. De ha megtér az a nép, a mely ellen szólottam volt, az ő gonzságából: én is megbánom a veszedelmet, a melyet gondoltam, hogy rajta művelek. Egy pillanatban szólok valamely nép és valamely ország ellen, hogy megépítem és megplántálom azt; de ha gonoszat cselekszik szemeimben, nem hallgatván szavamra: megbánom a jót, a melyet gondoltam, hogy művelek vele».⁴ A próféta jövőre vonatkozó szózatának feltételes jelleme megmagyarázza a rajzolt kilátások derült vagy sötét színezetének váltakozását; megmagyarázza, hogy ugyanazon próféta ugyanazon veszedelmet népére majd elkerülhetlennek, majd a Jahvéhez való megtérés által elháríthatónak tartja. «Térjete meg hozzám s én is megtérek hozzátok, úgy mond Jahve a seregek Istene.»⁵ Ez intés és ígélet a középpont, a mely körül a jövőre vonatkozó szózataik váltakoznak. De éppen ezért csak a felszínesség keresheti a profetizmus és a próféták isteni charismáját a jövő események ismeretében; mintha bizony lehetne valami, a mi Istennek e követeit magasabb helyre emeli, mint az általok hirdetett nagy vallási és erkölcsi igazságok. A jövőre vonatkozó szózataik figyelmes olvasása maga győz meg bennünket arról, hogy szerzőiknek szándéka és célzata egészen más volt, mint a jövő események leleplezése: oly igazságoknak hirdetése, a melyekre nézve nem kellett félniök, hogy

¹ Mi. 3, 12. — ² Jer. 26, 19b. — ³ Joel 2, 13. — ⁴ Jer. 18, 7—10. L. a próféciák feltételes jelleméről *Kuenen*, De Profeten en de Profetie onder Israel 11, 67 kk. — ⁵ Mal. 3, 7b.

a jövő által meghazudtoltatnak. Izráel szomszédainak és elleneinek, Philisteának, Phoenicának, és Damaskusnak, Egyiptomnak és Assyriának, de sőt magának Izráelnek sorsára vonatkozó szózataikat is a történet vagy nem igazolta, vagy egyenesen megczáfolta. A babyloni száműzöttek vigasztalója, a kinek magas szárnyalású szózatai Jesaiás beszédeivel egyesítve maradtak ránk,¹ ragyogó színekkel festi ki, miként fognak Izráel szétszórt maradéki Babel bukása után, mindenféle kincsekben gazdagon, a Jákob Istenéhez tért népek által megszorodva az új és dicső Jeruzsálembe visszatérni. «Ime kinyújtom a népekhez kezem, s a nemzeteknek felemelem zászlómat, s el fogják hozni fiaidat ölben s leányaid vállon vitetnek; királyok lesznek dajkáid s feleségeik szoptatósaid, leborulnak előtted a földre s lábaid porát fogják nyalni, s meg fogod tudni, hogy én vagyok Jahve, s hogy nem szégyenülnek meg, valakik bennem remélnek.»² Így festi Izráel hazajövetelét; az új Jeruzsálem rajzánál még ragyogóbb színeket használ: «— Ime sötétség borítja a földet s homálya népeket, de fölötted föl fog ragyogni Jahve, s dicsősége megjelenik rajtad. S népek fognak oda zarándokolni világosságodhoz, s királyok a fényhez, a mely fölötted fölragyog. Hordozd körül szemeidet s lásd: valamennyien összegyültek, eljönnek hozzád, fiaid eljönnek messziről s leányaid csipőn hordatnak. Akkor látni fogod s örömtől reszketni, szíved megremeg és kitágul, mert a tengernek gazdagsága feléd fog fordulni, s a népek kincse hozzád jön. Tevék csordája fog téged elárasztani, Midian és Epha fiatal tevéi; Seba felől mindnyájan eljönnek, aranyat és tömjént hoznak, és Jahve dicsőségét fogják hirdetni. Qedar összes nyájai hozzád gyülekeznek, Nebajot kosai téged szolgálnak, jöltetsző áldozat gyanánt jönnek oltáromra, és dicső templomomat megdicsőítem. — — — S idegenek fogják falaidat megépíteni s királyaik fognak szolgálni néked, mert haragomban sújtottalak, de kegyelmemben könyörülök rajtad. S kapuid állandóan nyitva lesznek nappal, és éjjel nem záratnak be, hogy a népek javait behozzák hozzád királyaikkal együtt. Mert a nép és az ország, a mely nem szolgál téged, elvész s azok a népek bizonynyal elpusztulnak. A Libanon ékessége hozzád fog jönni, cyprus, szilfa és puszpáng együtt, hogy ékesítsék szent helyemet, s megdicsőítem lábaim helyét. Meggörnyedve fognak hozzád jönni azoknak fiai, a kik elnyomtak téged, s

¹ Jes. 40—66. — ² Jes. 49, 22 kk.

leborulnak lábaid előtt mind, a kik szidalmaztak téged, s Jahve városának, Izráel szentje Sionjának fognak nevezni téged. — — — Nem leszen többé neked a nap nappali világosságod és a holdnak fénye nem világosít meg téged; hanem Jahve leszen neked örökkévaló világosságod, és a te Istened a te dicsőséged. A te napod nem megyen többé alá és a te holdad nem fogyatkozik el, mert Jahve leszen neked örökkévaló világosságod és a te keserűséged napjainak vége szakad. A te néped mind igaz leszen, mindörökké örökségül bírja a földet, ültetvényem csemetéje, én kezem munkája, hogy megdicsőíttsem. A kicsiny ezerre szaporodik és a kevés erős nemzetségre: én Jahve annak idejében nagy hamarsággal megcselekszem azt.»¹ Ez az egy hely is elég annak feltüntetésére, mily kevéssé felelt meg e nagy reményeknek a valóság. Számra nézve kicsiny s javakban szegény gyülekezet volt az, a mély Cyrus edictuma után Jeruzsálem romjaihoz visszavándorolt s a helyett, hogy szomszédai részéről támogatásban részesült volna, egyik kezében karddal kellett a támadásokat visszaverni, mialatt a másikkal a szent város szétdőlt falait építette.² Jesaiás, s általában a VIII. század reményeinek középpontját képezi az egymástól elszakadt testvértörzseknek. Judának és Ephraimnak egyesülése, a Dávid házából származó hatalmas fejedelem jogara alatt, a kinek idejében az uralom nagysága és a jólét határtalan leszen a Dávid királyi székében és birodalmában.³ A történet szomorú visszaját mutatja e képeknek. A rohamosan hanyatló és süllyedő Judának trónján a száműzetés után sohasem ült többé fejedelem, a kinek uralma az egyesült törzsek fölé kiterjedt volna, sőt ezen egyesülés sem történt meg olyan értelemben, a milyenben Jesaiás szól róla. Körülbelül száz-húsz évvel Jesaiás után Judát is megsemmisíté egy majdnem húsz évig tartó háború. Azontúl Izráel állami élete urainak kegyelméből való tengődés volt. A szellemi és anyagi jólét s a pogányok feletti uralom, a melyről Jesaiás szólott, sem addig, sem azután be nem következett; az általános béke helyett, a midőn Sion dicsősége minden más szent helyet homályba fog borítani; midőn a pogányok serege oda fog özönlenni, hogy a Jákob Istene házában Jahve utait és tanát ismerni tanulják: azon kor helyett, a melyben nép nép ellen nem visel többé háborút, hanem kardjait szántóvassá, gere-

¹ Jes. 60. 2—7. 10—14. 19—22. — ² Neh. 4, 17. — ³ Jes. 9, 6. 7.

lyeit metszőkésekké fogja kovácsolni:¹ a jövő szegénységet, megvetést és gyalázatot, vért, siralmat, öldöklést és pusztulást hozott. S azon pneumatikus aeonnak eljövetelét, a midón Jahvének szelleme, a bölcseségnek, belátásnak szelleme, a tanácsnak és hatalomnak szelleme, a Jahve ismeretének és félelmének szelleme az egész természetet újjá teremti, úgy hogy a farkas a báránnyal együtt lakik, s a párducz a gödölyével együtt hever, s a borjú, oroszlánkölök és hizlattulok együtt legel, s egy kis gyermek hajtja őket; a midón a tehén és a medve együtt fognak legelni, fiaik együtt hevernek, s az oroszlán mint az ökör, szénát eszik; a midón a csecsemő a vipera lyukánál játszik, s a tejtől elválasztott gyermek kezét a vipera szemére teszi:² ezt az időt Pál apostollal mi is még csak várjuk. De egyenlően bizonyos ezen változó képekben — s ezt hirdetik a próféták — Jahve igazságossága és irtalma, mely fényes és félreismerhetlen módon fog jelentkezni.

A fentebbiekben már utaltunk arra, hogy a kanonikus próféták egyéniségeik szerint nem egyszer eltérnek egymástól. Jesaiás azon rendületlen hitet táplálja, hogy a Sion temploma s Jeruzsálem városa mint Izráel Istenének lakóhelye szent és sérthetetlen, s ha Assur odáig elhatol is, belé nem juthat, hanem kapui előtt fog megsemmisülni.³ Ellenben kortársa, Mikeás, oly kétségbeejtőnek találja népe és különösen népe vezéreinek erkölcsi állapotát, hogy nem kételkedik a legborzasztóbb katastropha bekövetkeztén: «Ti miattatok a Sion mint mező felszántatik, Jeruzsálem rommá leszen és a templom hegye erdős magaslattá».⁴ De a kanonikus próféták ezenkívül örökös harcban állottak másokkal, a kik magukat szintén nabinak nevezték s a népnél nagyobb kedveltségnek örvendettek s inkább voltak Jahve követeként elismerve és tisztelve, mint ők. Ezen eltérés, sőt antagonismus megleli magyarázatát egyrészt Jahve lényének a felfogásában, másrészt koruk valláserkölcsi állapotának a megítélésében. A próféták mind egyenlően meg voltak győződve Izráel kiválasztásáról, s Jahve igazságosságáról és kegyelméről. De azon fejlődési folyamatban, a melynek legnevezetesebb mozzanatát Ámosnál és szellemi rokonainál láttuk s a melynek gyümölcseként az erkölcsi, universalis monotheismust tanultuk megismerni, nem vettek mindnyájan egyenlően részt, hanem

¹ Jes. 2, 2—4. Mik. 4, 1—4. — ² Jes. 11, 2. 6—8. — ³ Jes. 11, 33 k. — ⁴ Mik. 3, 12.

nagyobb részük a nép tömegével együtt egy régibb s alantabb fokon maradt hátra. Jeremiás életének azon eseményeiből, a melyek a nevét viselő könyvben Szedeikiás uralkodásának negyedik évéből fel vannak jegyezve,¹ megismerjük azon küzdelemnek lényegét, mely a kanonikus próféták s ellenfeleik, a népszerű próféták között folyt. Az utóbbiak hihetetlennek és lehetetlennek tartják, hogy Izráel népe idegen országba volna hurczolható, mert szerintük Jahvének, az ország Istenének viszonya Izráelhez megszűnik, a mint a nép Kanaán földéről távozik. Ezzel szemben Jeremiás ama levelében, a melyet a Jojakimmal együtt Babelbe vitt héberrekhez írt,² inti őket, hogy álreményekkel ne kecsegtessék magukat. «Építetek házakat és lakjatok benne, plántáljatok kerteket és azok gyümölcseivel éljete. Vegyetek magatoknak feleségeket és szüljeteek fiaikat és leányokat, és a ti fiaitokat is házassítsatok meg és a ti leányaitokat adjátok férjhez, és szüljenek fiaikat és leányokat, és szaporodjatok meg ott és meg ne kevesedjete. És a városnak békességét keressétek, melybe titeket rabságra küldöttetek, és könyörögjeteek érte Jahvének, mert annak békességében leszen a ti békességetek. Mert ezt mondja a seregeknek ura, Izráel Istene: ne hitessenek el titeket a ti prófétáitok, kik vagynak közöttetek, és a ti jóvendőmondóitok — —», mert a megváltozott állami élet nem módosíthatja azon viszonyt, mely a népet Jahvéhoz fűzi, a ki nem egy országnak, hanem a mindenségnek Istene. Azon próféták, a kik ellen Jeremiás küzd, s velük a nép meg vannak győződve, hogy a míg a templom, Jahve lakhelye fennáll, addig ők is, kik abban szolgálnak, teljes biztonságban vannak, a száműzetéstől nem kell félniök, Jahve lakhelyét pedig nem érheti veszedelem. Ezeknek kiáltja oda az erkölcsi Jahvismus prófétája: «Jobbitsátok meg a ti utaitokat és cselekedeteiteket, akkor lakni engedlek titeket ezen a helyen. Ne bizakodjatok csalárd beszédekre, mikor azt mondják: Jahve temploma, Jahve temploma, Jahve temploma ez! Hanem inkább, ha megjobbitjátok a ti utaitokat és cselekedeteiteket, és igaz ítéletet tesztek az ember között és az ő felebarátja között; jövevényt, árvát és özvegyet nem nyomorgattok, ártatlan vért nem ontotok e helyen, s idegen istenek után nem jártok önnön vesztetekre: akkor lakni engedlek titeket ezen a helyen, az országban, a melyet adtam apáitoknak, öröktől fogva mind örökké.»³ A különbségnek,

¹ Jer. 27—29. — ² Jer. 29. — ³ Jer. 7. 3 kk.

sőt ellentétnek egyik fő oka tehát abban van, hogy Jahve és Izráel egymáshoz való viszonyát nem fogták fel mindnyájan oly eszményien, mint azok, a kiknek iratai ránk maradtak. De másrészt, a mint e viszonyban egyikük a szeretet, másikuk az igazságosság mozzanatát helyezte inkább előtérbe; a mint népük erkölcsi állapotát többé vagy kevésbé sötét színben látták, a szerint módosult ítéletük s a jövőre vonatkozó várakozásuk. Ezen népszerű prófétáknak, a kikkel a kanonikus próféták szemben állanak, erkölcsi eszménye is alacsonyabb és lazább volt, mint emezeké; Jesaiás azt veti szemükre, hogy dobzódnak s mámorban tántorognak;¹ Jeremiás pedig, hogy házasságtörők, hazudnak s biztatják a gonosztevőket, hogy egy se térjen meg közülök gonoszságából.² De valamint a nép vallása a századok folyamán nagy változáson ment át, úgy megváltoztak ezen próféták is, kiket bizonyára igazságtalanul bélyegez a «hamis próféta» név, csupán azért, mert vallási és erkölcsi eszközük társaikénál fejletlenebb, szűkebb, alacsonyabb volt. Jeremiás ellenfeleinek Jahvismusa — a mennyire megítélhetjük — tisztább, mint azon prófétáké, a kik ellen Mikeás és Jesaiás küzdenek, hasonlóságuk a pogány jövendőmondókkal kisebb. Azon két mozzanat közül, a mely *Izráel szentjének* nevében benne van, náluk inkább a nemzeti, a kanonikus prófétáknál a valláserkölcsi van előtérben és túlsúlyban. Innen van, hogy amazok mindig az idegen uralom és fenhatóság ellen dolgoznak; Hananja Nebukadnezsar ellen lázadást szít;³ Jesaiás ellenfelei azon fáradoznak, hogy Assyria királya ellen Juda és Egyptom között szövetséget hozzanak létre.⁴ De a fő és lényeges különbség közöttük és a többiek között mégis nem itt, hanem abban van, hogy amazoknak hite Izráel Istenében emelkedettebb, tisztább, mélyebb és szilárdabb, Jahve erkölcsi követeléseinek sürgetése szigorúbb: hogy a sok kísértés között, a melynek kitéve voltak, sem el nem hallgattak, sem a tömeg tetszését nem keresték. S így ezen pont vizsgálatánál is ugyanazon eredményhez jutottunk, a melyhez fentebb jutottunk: hogy egyedül az Izráel Istenében való hitnek tisztasága, mélysége s az erkölcsi komolyság avatta fel Jahve prófétáit, s ez adja meg a rangot és fokot, a mely a prófétát társai között megilleti.

* * *

¹ Jes. 28, 7. — ² Jer. 23, 1 k. 28, 23. — ³ Jer. 27—29. — ⁴ Jes. 30, 1 kk.

Láttuk, hogy a profetizmus történetének első, háromszáz éves időszak, csekély és jelentéktelen kezdetből kiindulva, kitöltve Sámuelhez, Illéshez és Elizeushoz hasonló, Jahve ügyéért lángoló buzgalommal küzdő hatalmas alakok által, Ámos előtt az erkölcsi monotheizmus megszületésével végződik. A profetizmus története Ámostól ugyancsak ezen irányban halad tovább; Jeremiásnál és még inkább Deuterorjesalásnál már eszményi universalismust találunk. Jahve szolgájának, a «szellem szerinti Izraelnek» rendeltetése az igaz vallást, Jahve igazságát és thoráját hirdetni a pogányok között. «Ime az én szolgám, a kit támogatok; választottam, a kin tetszést talál lelkem: szellememet adom reája, igazságot fog hirdetni a népeknek. Nem fog elbagyadni s nem lesz fáradt, míg a földön meg nem állapítja az igazságot, s a partvidékek lakói is az ő thorájára nem várnak. Én elhittalak téged igazságban, megfogom kezedet, őrizlek tégedet s teszek téged népszövetséggé, a pogányok világosságává.»¹ Egy másik helyen következőleg írja körül Jahve szolgájának kettős feladatát: «Csekélyem, hogy az én szolgám légy a végből hogy Jákob törzseit visszaállítsd s Izrael megváltottjait visszahozd: azért a pogányok világosságává tettelek téged, hogy üdvöm elhatoljon a földnek végeig.»² A profetizmus története tehát az erkölcsi, universalis monotheizmussal végződik; s ismerve ezen eredményt, módunkban van immár mérlegelni azon jelentőséget, a melylyel a profetizmus Izrael vallásának történetében bír.

Hogy ítéletünkben igazságosak legyünk, nem szabad magunkat azon felfogáshoz kötnünk, a melyet Izrael vallásának történetéről a Deuteronomistikus,³ valamint a későbbi papi történeti műből⁴ ismerünk. E felfogás szerint a próféta Jahvismusa nem egyéb, mint a törvény, s működésük jelentősége főleg abban állott, hogy e törvényt az eltvelyedett Izrael emlékében lankadatlan buzgalommal felfrissítették, azokat a körülményekhez alkalmazták, közös elvükre visszavitték, igyekeztek inkább azok szellemének, mint betűjének érvényt szerezni, ha a körülmények úgy kívánták, azon felül is emelkedve. A profetizmusnak magas jelentősége ezen felfogás szerint annak lekipásztori jellemében és működésében van, s távol legyen és méltánytalanság volna, hogy kicsi-

¹ Jes. 42, 1. 4. 6. — ² Jes. 49, 6. — ³ Bir. 1—2 Kir. 25, s már Jósua könyvének egyes részeiben. — ⁴ A Krón. két könyve, Ezr., Neh., és a Hexateuch egy része.

nyeljük nagy érdemét és dicsőségét, mely — kivált oly képviselőiben, mint Ezékiel — megilleti. Feltéve, hogy működésük vezére és normája. Jahvismusuknak forrása csakugyan a törvény volt, tisztelettel kell meghajolnunk azoknak önfeláldozó munkája előtt, a kik minden veszéllyel daczolva, tisztán Jahve törvénye iránti szeretetből egy egész nemzettel, annak hatalmasaival szembeszállottak, s tisztán szellemi és erkölcsi tekintélyükkel igyekeztek Jahve törvényének érvényt szerezni. Tiszteletünk irántuk annál nagyobb, minél nagyobb volt a távolság a nép tényleges valláserkölcsei állapota között. De nagyon alárendelt szerep az, a mely ezen felfogás szerint Jahve prófétáinak jut, s teljességgel nem elég arra, hogy a profetizmus sajátos és egyetlen voltára vonatkozó, fentebb kifejezett ítéletünket indokolja. A Törvényben nem csupán rendeletek és szabályok halmaza van, összetartó elvek nélkül; ellenkezőleg, a vallási törvények lényegét elvszerűbben alig lehet kifejezni, mint azt a Deuteronomium teszi:¹ «Szeressed Jahvét, a te Istenedet, teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből». A törvényeket tehát nem volt szükség elvekre visszavinniök. Viszont vallási elvet nagyobb részletességgel kifejezni és alkalmazni alig lehet, mint a hogy az az Exodusban, Leviticusban és a Deuteronomiumban van. S végül a törvénynek azon szellemi felfogása, mely a szívnek körülmételését sürgeti, szintén nem hiányzik a Thorából;² ha tehát a próféták a Törvény által adott alapon építettek tovább, érdemes és tiszteletre méltó munkát végeztek ugyan, de teremtoinek, olyannak, a melyhez rendkívüli szellemi és erkölcsi tulajdonok lettek volna szükségesek, azt nem mondhatjuk.

A történet azonban működésüknek alapját egészen más-ként tünteti fel, s az újtestamentomból ismert «Törvény és Próféta»³ formulát a történet alapján meg kell fordítanunk. A Thora végleges megszerkesztését időben a kanonikus próféták egész sora előzte meg. Egy jelentékeny része, a cultusi és szertartási törvények azon rendszere, mely a Pentateuch három középső könyvében foglaltatik s Izrael irodalmának történetében közönségesen Papi törvénykönyv névvel jelöltetik, még csak a babyloni számkivetés alatt lett írásba foglalva:⁴

¹ Deut. 6, 5. — ² L. Deut. 6, 5. 30, 6; v. ö. Lev. 26, 41. —

³ Mát. 11. 13. Ján. 1, 46. Csel. 13, 15. 24, 14. 28, 23. Róm. 3, 21 stb.

⁴ L. a Bevezetéseket, «Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels» 171 kk.

egy másik jelentékeny része, a Deuteronomium Josiás uralkodása idejéből, a hetedik század végéről ered. A patriarcháknak és Mózesnek profetikusszerű szellemben írt története, a Jahvista és Elohista műve, melyek közül az első nagyobb részt szintén a Pentateuchban és Josua könyvében maradt ránk, valamint a Szövetség könyve¹ régebbi keletű ugyan, de a VIII. század elejénél vagy a XI.-nek végénél korábban nem íratott. A Jahve prófétáit megelőző korban a Törvényből tehát legfeljebb csak «a tíz szó» volt meg, s az sem jelenlegi, hanem eredeti — rövidebb — alakjában. Azon Mozaismus tehát, a melynek alapján a próféták állottak, alig állott egyéből, mint a Mózesre, s az ő megszabadító működésére való visszaemlékezésből s néhány parancsból, a melyekben Mózes Jahve lényéről s Jahve és Izráel viszonyára vonatkozó felfogását kifejezte. Innen érthető, hogy a kanonikus próféták soha nem hivatkoznak ily meglévő isteni tekintélyű cultusi és ceremonialis törvényekre, s hogy célzataik emezekétől sokszor annyira eltérők, sőt ellentétesek. Ily megvilágításban a próféták működése egészen másként tűnik fel. Az első hely ezen felfogás szerint is Mózeset illeti meg; midőn Jahve erkölcsi jellemét a tíz szóban kifejezte s Izráelt ezen erkölcsi lényű Istennek imáadására kötelezte, akkor megadta a határozó indítást és határozott irányt az egész későbbi fejlődésre. Azon Mózesről hagyott örökséget a próféták őrizték meg, ők fejtették ki ezen erkölcsi jellemű követeléseket, ők tisztíták meg Jahvének eszméjét minden természeti és idegen vonástól s az ő vallásos kedélyükben született meg az erkölcsi monatheismus.

Valóban, népe történetét s abban főleg a profetismus szerepét szemlélve méltán kiálthatott fel a Deuteronomium bevezetésének szerzője: «Hol van egy nagy nép, a melynek Istene oly közel volna hozzám, mint Jahve, a mi Istenünk, valahányszor hívjuk őtet!»²

Mint a szellemi haladásnak, a vallási igazságért való harcnak hősei, mint az emberi hivatás komoly felfogásának, a Jahvében való szilárd hitnek örök példányképei, nemcsak megőrizték azt, a mi reájuk hagyományozva volt, hanem azt tisztán tartva és tovább fejlesztve eljutottak annak az egy Istennek megismeréséhez, a kit más népek bölcsői meg nem találtak. Működésük eredményének méltatásánál igaztalanok volnánk, ha tisztán csak azt vizsgálnók, mit tettek

¹ Ez. 20—23. — ² Deut. 4, 7.

saját népükért, s igaztalan az ítélet, melyet róluk — tisztán nemzeti szempontból tekintve működésüket — Duncker,¹ Bluntschli,² s legújabbán Renan³ kimond. Mindaz, a mi működésükben politikai szempontból kifogásolható, bőségesen ellensúlyozva van azáltal, a mit népük vallási téren nekik köszönhet. Az emberi törekvések oly gyakori sikertelenségét nekik is keserűen kellett tapasztalniok: céljukat, hogy a tiszta Jahvismus egész Izráelnek sajátjává legyen, közvetlenül el nem érték. Midőn Júda politikailag megsemmisült, a próféták hívei egy csekély kis pártot képeztek, a melynek hívei alig mertek nyíltan szint vallani, s alig voltak képesek Jeremiás életét megmenteni. Később a második templom idejében Ezra és Nehemia reformjának célja az volt, hogy a Thora teljesen azonossá legyen az új gyülekezetben Jahve igéjével; e mellett a prófétának nem volt többé helye, s a profetizmus ezen túl tényleg meg is szűnik. A reform említett irányánál fogva bizonyára nem véletlen, hogy a prófétákról szóló utolsó tudósítás⁴ úgy szól róluk, mint Nehemia elleneseiről. A Jahvismus még csak azok munkája által vált a zsidóság általános tulajdonává, a kik ő utánok a judaismus szellemi vezeterei lőnek: a papok s még inkább az írástudók által. De mindazt, a mi értékeset a zsidóság vallási téren felmutatott, a prófétáknak köszönheti; a *próféták emelték Izráelt a legnevezetesebb nemzetek sorába*. Az ethikus monotheismusnak értékét, melyet a keresztyénség általánosított s gyermekségünk óta mindegyikünknek szívébe beoltott, mi alig vagyunk képesek mérlegelni, mert annak hiányát soha sem éreztük; csak úgy alkothatunk róla magunknak halvány fogalmat, ha visszamegyünk a keresztyénség világba lépésének idejébe, s látjuk és halljuk, miként epedtek a pogányság legjobbjai a megváltás után. Idők folyamán a polytheismus bizonyára a próféták nélkül is helyet adott volna az egy Isten ismeretének és tiszteletének, nevezetesen a görög bölcsészet egész történetén veres fonalként húzódik végig a fejlődés ezen ismeret felé, sőt a görög bölcsészet utolsó korszakában nem csak az iskolákban, hanem a nép között is kezdett egy ethikus istenben való hit elterjedni. A római birodalom népessége a keresztyén évszámolás elején ezen oldalról is elő volt készítve a monotheismus befogadására. De a bölcsészet ez istene

¹ Geschichte d. Alt., 11, 178 kk., igaztalan különösen Jeremiás megítélésében. — ² Alt-Asiatische Götze u. Welt-Ideen 132 k. — ³ Hist. d. p. Israel 11, Preface. — ⁴ Neh. 6. 10—14.

egészen más volt, mint a prófétáké; nem elmélkedés, hanem élet és életigazság volt az, a mit ezek hirdettek s bizonyára nem véletlen, hogy ép ama hőlesészet adta Lucianusban s Celsusban a pogányság utolsó védelmezőit; s hogy noha előbb a polytheismust aláásta, nem volt képes annak romjain újat és jobbat teremteni.

Igy tekintve a profetizmust, mint egyikét a számtalan változatú emberi szellemélet nyilvánulásának, a melyek összességükben a minden élet forrására vezetnek bennünket vissza, s róla tesznek bizonyosságot, joggal nevezhetjük azt egyetlennek, s le kell borulnunk azon szellem hatalma előtt, a mely benne jelentkezik. Mint a szellemélet minden jelensége, miután virágkorát leélte, lassankint hanyatlásnak indult, s végre kihalt a profetizmus is. «De, — annak szavaival szólva, a ki e tárgyról a legjobbat írta¹ — nem minden múlik el egyformán. Vannak jelenségek, a melyek rövidebb vagy hosszabb csillogás után eltűnnek, nyomot is alig hagyva maguk után. De a mi igazán jó és nagy, az nem hiában él, s megint feltámad új és dicső alakban. Kiválóan áll ez Izráel profetizmusáról. A próféták lángoló buzgalma s rendületlen kitartása által lön a Jahve-vallás, a mely oly nagyszerű fejlődésnek csiráit hordá magában, az elveszéstől megóva. A próféták által lön megtisztítva és nemesítve egyetlen szellemi lénynek szellemi imadásává. A próféták keltették fel és ápolták Izráelben, magasztos rendeltetése felőli hitét s a jövőben való, soha ki nem halt hitét. Ama hit és ezen remény tartották meg Izráelt mint népet, daczára ama csapásoknak, a melyek érték s amaz üldözéseknek, a melyek ellene dühöngtek. Hogy XVIII századdal ezelőtt volt zsidónép, a melyből egy új vallási élet indult ki, az a próféták munkájának a gyümölcse volt. Akkor, miután feladatukat végezték volt, már régen leléptek a történet színteréről. De nem keltek-e új életre a názárethi Jézusban? Nem tekinti-e ő Izráel prófétáit a maga elődeinek? Nem veszi-e tőlük számos főgondolatát? Azon vallási és erkölcsi igazságnak forrása, a melyet ő hirdetett, nem az önmagába szállás s az isteni kijelentésnek a kegyes és tiszta lélekben való megfigyelés-e, a minek példáit a próféták adták?» A mily egyenesen ellenszegült üdvözítőnk a hierarchikus és phariseistikus irányzatnak, époly tökéletességre emelte a próféták szabad eszményi és erkölcsi irányzatát. Ennyiben méltán nevezhetjük a prófétákat az

¹ Kuenen *Nieuwe et Oud*, 1865. és *De Profeten* etc. 11, 369.

ó-szövetség evangelistáinak s mondhatjuk, hogy szavuk Izráelhez volt ugyan intézve, de a föld minden nemzetségeinek szólott. A názárethi Jézusban kortársai is prófétát láttak,¹ s valóban a profétizmus benne vált tökéletessé. Nála ugyan nem találjuk azon erőszakos, rohamos túlfeszültséget, a mely a kanonikus próféták előadását jellemzi. Azok beszédének rohamosan zúgó árrával összehasonlítva, az ő előadása nyugodt csendes patak. De ezen alaki különbség mellett meg van nála sokkal bensőbbben és zavartalanabbul, mint azoknál, az Istennel való közösségnek tudata. Azok szavaival követeli az igazságot és tökéletességet,² az «irgalmasságot és nem áldozatot;»³ velük panaszkodik azokra, kik az atyát csak ajkaikkal tisztelik, de szívük távol van tőle,⁴ kik a mosdatlan kézzel való kenyérevés s nem a szívből jövő gonosz gondolatok által vélik az embert megfertéztetve; kik megengedik a szülők iránti szeretet parancsának áthágását a templom és a templom szolgálóinak érdekében. Izráel prófétáinak szellemi irányzata és idealismusa tökéletes fokát érte el ő benne, a ki az Atyának szellemben és igazságban való imádását hirdette, s övéit szóval és példával arra tanította, hogy mindek előtt Istennek országát és annak igazságát keressék.

Pukánszky Béla.

KÉPEK PÁZMÁNY ÉS ELLENEINEK POLEMIAJÁBÓL.⁵

Pázmány Péter és kora politikailag a kath. Ferdinándok reactionárius, vallásilag a hathatósan föllépő ellenreformátiónak s az ahhoz fűződő vallási theologiai vitatkozásoknak dogmatikus kora vala. Oly korszak ez, melyben a XVI. században fölszabadult egyeniség visszalép, mert védő gátat keres a

¹ Mát. 21, 11. 47. Márk. 6, 15. Luk. 7, 16. Ján. 4, 19. 9, 17.
² Mát. 23, 22. — ³ Hos. 6, 6. (v. ö. Mát. 9, 13. 12, 7.) — ⁴ Mát. 15, 8. 9 (Jes. 29, 13). — ⁵ Forrásaimat *Pázmány P.* prot. *ellenleinek* eredeti műveit az alsó-sebesi ferenczrendiek zárdájának, az eperjesi gör. kath. püspökségnek s a dunamelléki ev. ref. egyházkerületnek Ráday-féle bpesti könyvtárából használtam. — *Bellarmin* «Disputatiói»-nak legjobb kiadását, a prágait (1721, 4. vol.) hasonlóan a ferenczrendiek szívességéből használtam. További forrásai e tanulmánynak: *Bod P.*: Magyar Athenása 1766, *Szabó K.*: Régi magyar könyvtára. 2. köt. 1879. 1885. *Frankl*: Pázmány P. és kora, 3. köt. 1868—1872. *Fraknói*: Pázmány P., 1886. *Pulsezky Á.*: Pázmány P., 1887. *Zsülimszky E.*: Polemikus irodalmunk a XVI. és XVII. században, 1881-cz. művei és *Bodnár Zs.*: Magyar Irodalomtörténetének VIII. füzete.

belső és külső bajok ellen. Az irtózatot török pusztítás, a német hadak garázdálkodása s a főurak rabló eljárása meg-ingatta az egyéniség hitét, s a régi rendet, fegyelmet és tekintélyt óhajtotta vissza, s ennek a megváltozott korszak-lemnek kiválóan kedvez a katholicismus. Nem a szabadság, reform és javítás lelkesítette a népet, hanem kereste a megnyugtató hatalmat. Ennek sikeres tényezői pedig épen a jezsuiták voltak, kik a rajongók lelkesedésével, a vértanúk önfeláldozásával s a humanisták műveltségével, a casuistikus theologia kigyó-okosságával és a jámborság őszinteségével, majd bölcs elnézéssel, majd inquisitori kegyetlenséggel, a probabilismus tetszetőségével, kétértelmű kifejezésekkel s a világi nagyravágyás és számítás eszközeivel léptek fel az egyházi küzdelem terén, kezökbe veszik az irodalmat s ügyesen forgatják a tollat. És Pázmány egész egyénisége, jellemének minden vonása a jezsuiták elveit tükrözteti vissza.

Pázmányt úgy képességei, mint a jezsuitáknál szerzett tanulmányai kiválóan alkalmassá tették arra, hogy az udvar s a változott korszak által buzgón támogatott ellenreformációnak a szó és toll kettős fegyverével megindult küzdelmeiben a vezérletet kezébe ragadja, s azt a politikai viszonyok szerencsés közrejátszása folytán diadalra is segítse. Ép azért a polemikus irodalomban épen Pázmány az, a ki az egész korszaknak hű kifejezője minden jelességeivel és hibáival, a ki szüntelen hol nyílt sisakkal, hol álnév alatt lépett föl vita- és gúnyirataival, vékony röpíveivel és súlyos foliánsaival.

Oly korszak irodalmával van itt dolgunk, melynek jellemző sajátja: az erő. Többet erővel, mint észszerű argumentumokkal, — ez itt a jelszó. Ép azért írói is mind markirozott egyéniségek, egy Pázmány ép úgy, mint Alvinczi, korának e képzett, befolyásos és kitűnő férfia, továbbá Magyarai s a többi, nagyobbára a hírneves külföldi akadémiákon képzett prot. ellenei. A Pázmány-korabeli prot. írók száma nagyobb volt, mint a katolikusoké, és mégis sikeresebb volt ezek működése, mert jobban kedvezett nekik az idő, a nemzet változott hangulata s nem szorítottak csupán a vallásos áhitatra buzdító művekre, hanem egyes támadásokkal léptek fel. Polemiájuk tárgya a kor szellemi áramlatára, u. m. vallási, művelődési, politikai és irodalmi viszonyaira való folytonos tekintettel állandóan az volt: melyik Krisztusnak igazi egyháza? A katolikusok tradíciójuk folytonosságára utaltak; míg a protestánsok azt vitatták, hogy a reformáció eredeti tisztaságába állította vissza a kereszténységet. A vallás foglalta

el az emberek egész lényét, gondolkodását és egész szellemi világát s ez volt az irodalomnak is alapeszméje. S vitatkozásaikban — főleg Pázmánynál — a hittudományi alapos ismereteknek s nyelvbéli zabolátlanságnak, a durva szófacsarásoknak és éleselméjűségnek sok példájával találkozhatunk. Fegyverük a tudomány s a dialektika, a lelkesítő elem a pártszenvédély által kísért vallásos buzgóság s a hitfelekezet érdeke. S nemcsak a tudósokhoz, hanem a néphez is szólanak. Ép azért működéseket maradandó nyomok jelzik, mert polemijuknak — mint az irodalomtörténetírók általában elismerik — a magyar irodalmi nyelv megalkotását és fejlesztését köszönjük. Meggyőzők akartak lenni, egyéb czél nem lebegett szemeik előtt. Küzdelmük általános jellemzésénél még az a körülmény is szem előtt tartandó, hogy míg a kath. író mindig biztosítva volt arról, hogy támogatja az udvar, a főpapság, a főnemesség s a kor változott iránya, addig a küzdésnek, nélkülözésnek s nem ritkán az üldözésnek kitétt szegény prot. író csak addig érezte magát biztonságban, míg egy gazdag főúr pártját fogta és oltalmazta, — ezentúl a hatalmasabb kath. reakció folytonos zaklatásai fenyegették. Annál nagyobbra kell tehát becsülnünk a prot. polemikusok, mint jeles írók és szónokok erkölcsi bátorságát. Egy Pázmány hatalmas erő, ritka egyéniség, — de mögötte egy Forgách Ferencz hatalma áll. Csakis így lehetett *Ipolyi*¹ szerint «a kath. egyháznak mintegy második megalapítója hazánkban». Forgách fedezte fel az «egyház számára», az a Forgách, a kitől az 1604. törvény becsempészett 22. cikke származik.

Pázmánynak irodalmi fellépését közvetlenül *Magyari István*² idézte elő, illetőleg ő sodorta bele a vallásos polemia áldatlan harczába. Attól kezdve hosszú ideig Pázmány az irodalom központja, s hol mint támadó, hol mint védő, hol pedig mindkét minőségben lép fel.

Magyari a magyar prot. polemia egyik legerőteljesebb és legtehetségesebb képviselője, a kinél a tudományos műveltség kiválóan párosul az előadás tehetségével. A társadalom minden rétegébe behatolt általános sülyedésért, pusztulásért és köznyomorért, tehát az ország anyagi és szellemi sülyedéséért a XVI. és XVII-ik század általános magyar prot. nézeteként a kath. pártot teszi felelőssé. A török Istennek büntető ostora, mert hazánk eltért az igaz hit útjáról. A föl-

¹ Veresmarti Mihály élete és munkái, Bpest 1875, 85—86. l. —

² *Zimányi*: Magyari István Ungvár 1888, 9 s köv. 1.

ébredt kath. reakció vallása százados tradíciójára hivatkozva viszont a reformációt, mint az igaztól elszakadt «új hitet», s mint Istennek kihívott bosszúját teszi felelőssé az ország romlásáért. A köznyomor oka tehát a vallásos meggyőződés különfélesége, és dogmatikai fejtegetésekkel gyógszert keresnek a magyar haza érdekének, a nemzet sorsa és jólétének a megmentésére.

Ez eszméket tolmácsolja Magyar: «*Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való megszabadulásnak jó módjáról*», Sárvarott 1602. cz. könyve.¹ Egy szenvedélyekkel telt, nyomorral és pusztulással küzdő kornak hű rajza ez, telve jellemző adatokkal és élénk vonásokkal, mely éles bepillantást enged e küzdő kornak életébe és eszmekörébe. Vallásának és nemzetének használni kíván vele az író, ép úgy, mint *Károli G.* «Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek» (Debreczen 1563)² cz. művével, s e két eszmének ad minden sora mély és erős kifejezést.

A könyv I. részében, «a melyben szól a pusztaságoknak okairól, melyek miatt méltán büntet az Isten, az sok vérontással, romlással, pusztasággal és keserű rabsággal», az általános romlás okait keresi s az igaz vallástól elszakadt katholicismust teszi felelőssé. Gondolatait a prot. meggyőződés mélységével vallja és hirdeti. De e prot. öntudat egyesül nála erős nemzeti érzéssel s a nemzeti eszme benne ép oly erős, mint a hagyománynyal szemben a bibliára támaszkodó prot. vallási eszme. Helyesen hirdeti a reformáció alapgondolatait, de ezzel egyúttal bizonyos nemzeti célzatot köt össze: Magyarország bűnbe esett, onnan a sok pusztulás. Bűne, hogy elszakadt az igaz vallástól. A kath. vallás eretnek, külső szertartásaiban bálványozó. Az alsó papság henyé, a főpapok világi emberek; hevesen kikel a papi nőtlenség ellen, kárhóztatja a papság fényűző életét, s megtámadja a barátok pénzsóvárságát. Ez a vallási szakadás, melyet a kath. egyház mutat elveiben és képviselőiben, kihívta az Isten büntető haragját s ezért «rontja a magyart». S bár küzdelme heves és szenvedélyes, olykor nyers és durva, számos helyen hirdeti a vallási türelmet s a szabad vallásgyakorlatot. Egyik

¹ Negyedré. 190. lap. — ² Azt mondja *Károli*: «Mert istennek indítása nélkül míg szívében is nem jöve az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná az ő szívét s nem sügná az ő fülébe, hogy felfegyverkezzék. Ennek pedig nem egyéb az oka, hanem az bálványimadás». (Két könyv stb. 81—82. l.)

szép nemzeti gondolata a nemzeti hadsereg fontossága s a hazai erőkön alapuló védelem előnye az idegen segélylyel szemben.

A II. részben «megmutattatik bizonyos jelekből, hogy még ennél nagyobb nyomorúság fejünkre szállandó, ha az előszámlált vétkekből ki nem akarunk térni». «Ne háborgassák — úgy mond — az pápisták a keresztyén tanítókat és hallgatókat, hiszem, ha mi nehezek vagyunk ellenünk, azt nem fegyverrel, hanem a szt. írásból szeretettel és csendességgel kellene eligazítani.» A kölcsönös vetekedés a két vallási párt között itt is az, hogy a kath. a reformációban keresi minden nyomornak indító okát, a reformáció hívei pedig a kath. reakció törekvéseiben.

A III. részben, «melyben azt mutatom meg, hozzánk hasonló nyomorúságban mihez tartották magukat az mi előttünk való zsidók és mit cselekedtenek», azt a gondolatot fejtegeti, hogy a nyomor és pusztulás idején mindig meg van a nemzetnél a hajlam a vallási reflexiókra, a melyek legélénkebben az irodalomban visszhangoznak. A népek a szerencsétlenség tengerén tanulnak imádkozni s ez imádságuk alakja a vallásos költészet.

Végül a IV. részben, «mely jó utat mutat benne s megtanít arra, mihez kellessék mi nekünk is ez sok romlásokban és vérontásokban tartanunk, ha azt akarjuk, hogy a pogány törököknek kemény vasigájokat nyakunkról lerázhassuk és az rajtuk uralkodó sok inségekből valaha immár egyszer valamennyire megszabadulhassunk». Az ország jólétének feltételeit keresi, s ezeket az erkölcsös és békés életben látja. E rész ismét érdekesen mutatja a vallási és nemzeti eszme szoros kapcsolatát; azt, hogy az író vallási meggyőződését a nemzeti eszme szolgálatába állítja. Okoskodása azzal végződik: mivel a bűnök legnagyobbika a hamis vallás követése, azért teszi a katholicismust felelőssé az országos romlásáért.

Magyari kihívására *Pázmány* felelt.

A kath. vallás és egyház ellen intézett ez első támadásor ez egyház tekintélyben és tudományban hanyatlott, szinte válságos helyzetben volt, míg ezzel ellentétben a protestantismus, műveltség és tudomány tekintetében akkoriban igen sokat tett hazánkban. Prédikátor, iskolamester és nyomda rendszerint együtt járt. Ennek a hanyatlott állapotnak a katholicismusra nézve csak Pázmány adott új lendületet munkásságával s írói és szónoki képességeivel. Munkásságának első eredménye a *«Felelet az Magyarai István sárvári prae-*

*dicatornak az ország romlása okairól írt könyvére.*¹ N.-Szombat, 1603., melyet Forgách Ferencz püspök felszólítására írt. Művét a prot. Nádasdy Ferenczhez intézi egy latin bevezető levélben, a miben ellenfelének, a szegény prot. prédikátornak teljes ignorálása rejlik. Objectiv szellemről vagy tárgyalásról természetesen szó sem lehet, sőt inkább a vitakozó szenvedély a legkiméletlenebb alakban nyer itt kifejezést. Féktelen dühvel ront ellenfelére, a durva sértéseknek egész özönével árasztja el, a gúny fegyverével elég jogtalanul kétségbe vonja tudását; «Luthert lator Mártonnak, a confessiót confusiónak, a kálvinistát vinistának» nevezi stb. E «Felelet» voltaképen nem egyéb, mint Magyarai vádjának dogmatikai és vallástörténeti alapon való czáfolata. Hat részben pontról-pontra czáfolja Magyarai állításait; tagadja, hogy a reformáció vallása nem új, s hogy a pápistáké nem régi, védi az egyháziak életét, a pápa uralmát s tiltakozik a bálványozás vádjá ellen. «Megrostálja» Eszterházy Tamást, ki Hunniusnak az anyaszentegyházról írt könyvét magyarra fordította s az egyháziak életénél gúnyosan nekimegy a prot. prédikátorok «nyilvánvaló latorságának». Általában mindazt, a mit Magyarai vádként felhoz a catholicismus ellen, ugyanezt Pázmány használja fel a protestantismus «mint eretnek hit és tudomány» ellen. Magyarai támadása lesz tehát fegyvere, melylyel Zrinyi a költő ismeretes alapeszméje nyomán egyszerűen ellene fordul. «Az országban való veszedelmeknek» — úgy mond — nem mi vagyunk okai, hanem a lutheri fiak. Nem mi ejtjük háborúságban az népet, hanem ti, kik elhagytátok az Istent. Országunk akkor kezdett romlani, mikor ti támadtatok Lajos király idejében.» Ime itt is a vallásos meggyőződés legszorosabb kapcsolatban a nemzeti eszmével. Magyarai «az ubiquista prédikátor» könyve tárgyilagosság tekintetében messze fölötte áll Pázmány feleletének. Hogy Luther tanításának terjedése idézi föl Isten haragját a magyar nemzet ellen, azt bár ügyes dialectikával és erős nyelvezettel, de kiméletlen személyeskedéssel és gúnyos lenézéssel bizonyítja.

A midőn Bocskay István az elégedetlen prot. rendek szabad vallásgyakorlatának kivívása és biztosítása czéljából fegyvert ragadott s hadai mindenütt győzedelmeskedtek, a kath. egyház válságos helyzetbe jutott. A jezsuiták elűzettek, Forgách Ferencz nyitrai várában ostrom alá vétetett. Ez ese-

¹ Negyedréte 295. lap.

mények hírére az egyházan és nemzetén ejtett sérelmekért tollának fegyverével vesz Pázmány Grätzban tudományos kiforrása, jellemének kidomborulása s az irodalmi pályára való előkészülete helyén elégtételt ugyanott kiadott: «*Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága*» cz. művében, Bod P. szerint «a maga vallásához alkalmaztatott nép könyvében.»¹ Ebben «lutherista és kálvinista olvasók számára» is összefoglalja mindazokat az érveket, a melyeket a tridenti zsinaton erősített római polemia a reformáció létjogának, alapítói tekintélyének és tanítása igazságának megtámadására felhasznált. Merészen — mint *Fraknói*² is elismeri — az élet-halál harcz kiméletet nem ismerő hevességével intézett támadást a protestantismus legerősebb (?) bástyái ellen. Jellemző sajátsága Pázmánynak, hogy szereti halmozni a megrovó és gyalázó kifejezéseket. Csakugyan «megélesítette a penna orrát s megmelegítette a tentát». Művében bár tizféleképen, de kevésbé «nyilvánvaló módon» azt bizonyítgatja, hogy Luther és Kálvin tanításának főmestere az ördög, hogy az új vallás szabadságot ad mindennemű feslett erkölcsre, tévelygésre, istentelenségre, hogy ők maguk között is egyenetlenkednek, «mennyi fejek, annyi értelmek», hogy régi eretnekségeket felújítanak, hogy nyilvánvaló hamisságokat tanítanak, hogy megfertőztettek az Istennek testamentomát, e fölött az sakramentomokat és szentségeket, az credót, az ker. tudománynak főgazatit fölbontották» s hogy oly dolgokat tanítanak, melyeket valóban maguk sem hisznek. «A török vallás rövid ismertetése» cz. toldalékában pláne a törököt mondja a protestánsok szövetésesének. Legkiméletlenebb könyvének az a része, a melyben «a protestánsok moráljának gyarlóságával» foglalkozik.

A Bocskay-fölkelés előkészítésében és sikerében jelentékeny tényező volt *Alvinczi Péter*, Kassa országhírű papja s a magyar protestantismus egyik legtekintélyesebb képviselője. Éles eszével és gyors tollával, széles ismereteivel és nagy befolyásával imponált hiveinek és másoknak, ki magas műveltsége és széleskörű befolyása által fényt és dicsőséget, sőt virágzó korszakot szerzett a kassai egyháznak. Hatalmas szónoklataiért és tántoríthatatlan jelleméért még Bethlen Gábor is barátságára méltatta. Gyakrabban támadásokat intézett a szószéken a kath. egyház tanítása, szertartásai és főpapjai ellen, előszeretettel hangoztatva a hitszegés és bál-

¹ Negyedré 126. l. V. ö. Bod P. i. m. 218. l. — ² i. m. 39. l.

ványimadás vádját s magánlevelek útján is nagy agitációt indított meg hitfelei között Pázmány ellen. Ennek provokálása volt most Pázmány legközelebbi föladata, a mi meg is történt 1609-ben *«Egy ker. prédikátortól az kassai nemzeti tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz íratott 5 szép levél»* név és hely nélkül megjelent satyrikus munkájában.¹ Egy közepes protestáns prédikátort vesz fel gúnyos modorban fő szerepvivőül, ki ellenvetésekkel ostromol több katolikus urat. Ezek azonban tudományos érvekkel czáfolják meg; a prot. prédikátor belátván az érvekben való gyengeségét, levélben fölvilágosítás és tájékozás végett segélyért Alvinczihez fordul. A közönség tudta, hogy az érdekes könyv szerzője nem prot. lelkész, hanem Pázmány Péter. *«Az ékesen szóló és szokatlan bölcsességgel tündöklő», «az úr mezejének és Krisztus csüreinnek vigyázó kerülője», «az megnyomorult magyar nemzetnek égő szövétneke», «az híres neves, nevezetes»* stb. címekkel szólíttatja meg a prot. prédikátor által Alvinczi gúnynyal és élénkséggel telt művében. Sorra szól a pápisták bálványozásáról, a kath. vallás által megengedett hitszegésről, a papok nőtlenségéről, a szentek és képek tiszteletéről, a házasság szentségéről stb. Az eskübontásnál erős vitát folytat Ulászló király esküszegéséről és eles dialectikával védi a pápát, a királyt, majd Luther ellen fordul ilyenképen: *«ki a csuklyát és kápát falbarugá, s az ő szerelmes apáczájával Katus asszonynyal az apácza fátyolt elvetteti és hitet, fogadások ellen egybeszűrék a levelet»*. Mikor a kath. papok gazdagsága kerül szóba, szemére veti Alvinczinak, hogy *«nemcsak vezére volt éltibe Bocskaynak, de halálakor is testamentariususá lón és az füst alatt beférkezék a széplaki uraságba, az egri káptalan házát Kassán elfoglalá és az kóborlott marhából annyi szépség marada nála, hogy most is fogasin fénylenek szép aranyos kardjai»*. Végül a prédikátorok életét Bornemisza Péternek a Kalauzba is bevett számos kifakadásaival illusztrálja, nem épen hizelgően mutatva be Kálmánczait mint bujálkodót, Sztárayt mint részegest, Beytét mint gyilkost stb. s különösen sok tért szentel a jezsuiták védelmének.

Alvinczi megértette a szokatlan formájú és élénk előadású támadás célzatát s *«Egy tetetes nevevesztett pápista embertől S. T. D. PP.-től küldött 5 színes levelekre rendszerint való felelet»*.² Debreczen 1609. cz. művel felett.

¹ Nyolczadrét 271 l. — ² Tartalmát ma már csak Pázmány válaszából ismerjük.

Ezzel tehát fölvette Pázmány ellen a protestánsok részéről a szellemi harcot, melyben becsülettel megállotta helyét. «Az Isten ellen ker. vallásunkat káromló gonosz» Pázmány ellen intézett keserű felelet s a kath. papok tökéletességének hű tükre ez, mely kíméletlen személyeskedésében Pázmányt itt-ott az állatvilág képviselőivel is összehasonlítja.

De Pázmány sem késett a még erősebb felelettel, a mi mutatja, hogy Alvinczi válasza éles és kíméletlen lehetett. Még ugyanazon évben írta meg: «*Alvinczi Péternek sok tétovázó keringésekkel és czégyeres gyalázatokkal felhámozott feleletinek rövid és ker. szelidséggel való megrostálása*» cz. művét, melyben Alvinczi felől azt írja, hogy «mosdatlan kezzel és körmös újjal kapta hozzá, czifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellene» stb. A műben különben újból bőven foglalkozik a szentek tiszteletével, a bálványozás kérdésével, újra megvitatja az eretnekek javára tett eskü megtartását, Husz János ismeretes salvus conductusát, a magyarok és Julián biboros esküszegését, majd védi a papokat s visszautasítja Alvinczi állításait stb. Igazolja névtelenségét s valódi «ker. szelidséggel» ráadásul Alvinczi nevéből gúnyos anagrammát csinál. Már itt is föltűnő a syllogismusok olyatén alkalmazása, a mely az ellenzetetet szarvasokoskodással csúffá teszi, a mivel karöltve jár a gúny s az anagrammok elméssége.

E polemiával egyidejűleg: «*Az nagy Calvinus János Hiszekegy Istene azaz az Calvinus értelme szerint való igaz magyarázatja az credónak, mely az Calvinus tulajdon könyveiből hiven és igazán egybeszedettetett az Calvinista Atyafiaknak lelki épületekre és vigasztalásokra,*»¹ cz. Nagy-Szombathban megjelent s S. T. D. P. P. betűkkel jelzett művében, a melyben Kálvin tanítása és az apostoli hitvallás között párhuzamot vont — s azt bizonyítja, «hogy az Kalvinus Istene nem egyéb pokolbeli ördögnél». Ezzel Fraknoi szerint is «bizonyára túllépett a loyális polemia határán» s teljesen értjük azt a felháborodást, a melyet e szitkozódó könyv kiadása a prot. rendek körében fölidézett. Nem a bölcselő, nem a gondolkodó szól itt Pázmány éles polemiájából, hanem az elfogult, személyeskedő pápista theologus, ki az ellenfélt helyes útjából kiforgatja s gúny tárgyává teszi. Érzéke sincs a kálvini prae-destináció isteni szükségszerűségének theologiai tanfoglalma iránt s a többi kálvini doctrinák előadásában is — daczára

¹ Kis nyolczadrét 304 l.

hosszú lére eresztett idézeteinek — szerfelett gyenge alapon állónak bizonyul. E támadásra természetesen prot. czáfolat nem jelent meg.

Pázmány irodalmi működésének tetőpontján állott, midőn 1613-ban *«Hodegus. Igazságra vezérlő kalauz»*¹ cz. nagy polemikai művét Pozsonyban közzétette, a melybe egész lelkét s mély tudományosságát szép magyar nyelven belelehelte. Ebben az egyházi atyák, classicus írók, történelem, dialectika s a szenvedély segítségével a római egyház hittanait s a szertartás s az egyházkormányzat összes vitás kérdéseit összefüggően, rendszeresen és kimerítően tárgyalja, főczélul tűzvéni ki, hogy a szent atyák írásai, a sz. írás igaz értelme s a józan ész szerint egyedül a kath. egyháznak van igaza és jogosultsága, s ez alapon «a hitben megcsalattakat útbaigazítsa». E munkájába fölvette korábban megjelent műveinek egy részét is, de átdolgozva, oly módon, hogy a személyi és alkalmi momentumokat lehetőleg megszorította s a későbbi kiadások (1623. és 1637.) «appendix» rovatába sorozta. Kézikönyv, vallási olvasmány akart az lenni a magyar ember egyszerű és erős, erőteljes, sőt nyers népnyelvén. Mint irodalmi termék kitünő a maga nemében, de inkább alakilag — bizonyító és czáfoló ügyességével, vitatkozó erejével s mesteri dialektikájával — mint tárgyilag tekintve. Éles eszével, ügyes vitatkozó tehetségével igaz és hamis okoskodást, scholastikus szörszálhasogatást, egyházi tekintélyektől vett bizonyítékokat elmésséggel és csipős gúnynyal, de minden igaz alapot nélkülöző módon mesterileg szőtt össze, hogy a protestantismust hamis színben mutassa be. Óriási terjedelme imponált ellenségeinek, tiszteletet keltett az olvasóban, nyers és erőteljes népies nyelvezete megfelelt a kor ízlésének. Különösen az életből s a természetből merített képei és hasonlatai meglepők.

Okoskodásai inkább eszkápráztatók, mint alaposan és igazán meggyőzők, s a fellengző vallásos dicsénekek, a theol. scholastikus száraz levezetések, az ó- és új-kori szent és világ-irodalomra való hivatkozások s a parasztosan népies szólások olykor meglepően férköznek egymás vegyes társaságába. Joggal mondja róla *Bod Péter*,² hogy «Pázmány a Kalauzban minden ekkészölésének és elmés találmányinak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásuak ellen». S ez alapon korántsem vehető *Fraknóival*³ «a catholicismus fényes

¹ 816 folio lapra terjed. — ² 1. m. 218—219 l. — ³ 1. m. 56. l.

apológiájának», vagy *Bodnárral*¹ «a kath. vallás győzelmében vetett nevezetes történelmi ténynek», bár elismerjük, hogy a Kalauz «kora tudományának teljével, roppant olvasottságával, a meglepő képek és hasonlatok gazdagságával, logikája erejével s megkülönböztetésének élességével egyik legjelesebb theologiai terméke századának», de a mely az új egyház befekettetésén, jogtalansága erőltetett kimutatásán s a prot. papság hamis megvilágításán alapul. Nem csodálhatni, hogy az egész ország figyelmét magára vonta. A katolikusok felbátorítva ujjongtak, a protestánsok megalázva megfélemlítettek.

A munkát 15 könyvre osztotta fel. Az első az Isten léteről és tulajdonságairól, a második a ker. hit igazságának tíz «derék» bizonyosságáról való megerősítéséről szól. A harmadikban tért át a protestánsokra, kik kétségbeejtő bizonytalanságra viszik az embert, Istentől hivatott lekipásztoraik nincsenek, első mesterök pokolbeli ördög, a jó cselekedeteket kigyomlálják és minden gonoszságra szabad menedéket adnak, hazugsággal gyarapodnak, visszavonók, állhatatlanok és magukkal ellenkezők, a régi tévelygések összezürt-zavart sóprei, rútol megmarczangolják az írást és sem Isten, sem ember előtt okát nem adhatják szakadásuknak. Itt érinti a mai Janssen és Majunke módjára «Luther ördögi halálát» is «egy estvéli kaczer jólakás után» s azt, hogy a reformátorokat sorra «az ördög fojtotta meg».

Az írás «marczangolásának» kérdésénél a 357—67. lapokon Luther és Károli fordításainak «éktelenségeit» veszi elő s azt bizonyítja, hogy «Károli G. és Molnár A. a magyar bibliát sok rossz toldalékokkal, lopásokkal és változtatásokkal mocskolták meg».² Megvilágítja a hamis okoskodások egész özönével és a nép humorának s nyers közmondásainak segélyével előbbeni művei nyomán a prot. papok erkölceit, szemökre hányja féltékenységeket, a vitától való óvakodásukat és gyáva kitérésöket, a mit Magyarira való hivatkozással beigazol. Szól egy «csacsogó barát» szökéséről a lutheristák közé s így folytatja: «ez a megöszült, rút, bűdös dög mindjárt futkározni kezd, mihelyt a Luther evangéliomát megize-líté» stb. A negyedik könyvben Luther, az ötödikben Kálvin credójával foglalkozik a fentebb érintett módon, ébig magasz-

¹ 1. m. II. 31. l. — ² Bővebben világítja meg e kérdést *Bácz Kálmán*: «A Károlyi G. és Káldi Gy. bibliafordítás és a Károli-biblia védelme» Sárospatak 1891. c. művének 41. 1. köv. lapjain.

talván a római egyház tanításának «eleven kútvizét» az új tanítók «pataki»-val szemben. A hatodik könyvben a tradícióval, a hetedikben az egyház tekintélyével, s annak a hit dolgában való döntő szavával hozakodik elő, majd a nyolczadikban az anyaszentegyház fogalmát fejtegeti, s a kilenczedikben, hogy a «hitfaragóké» nem lehet igaz egyház, míg a tizedik könyv azt bizonyítja, hogy a pápa nem antikrisztus. A tizenegyedik az oltári szentségről, a tizenkettedik a megigazulásról, a tizenharmadik a szentek tiszteletéről és segítségül hívásáról szól. A tizennegyedik könyv a purgatoriumot magyarázza meg és védi. A második kiadás alkalmával Hodegusát néhány függelékkal és a tizenötödik könyvvel toldotta meg, melyben «az újitóknak három gyalázatos szidalmazási rontattnak meg». Ezek: hogy a kath. egyház bálványozó, a hittelt kötelezett fogadásokat fölbontja és a házasságot eltilja. S itt újból előkerül Julián bibornok s a magyarok békebontása Ulászló alatt s Husz J. salvus conductusa.

Pázmány «fényes és döntő ütközetnek» s «a kath. vallás örök győzelmének» jelzett Hodegusa *Bellarmin* jezsuita,¹ a hírneves kath. polemikus: «*Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*» Róma 1581—93. cz. művéből készült, mely a prot. rendszernek bár éles, de azért eléggé igazságos és alapos czáfolata s azóta a kath. polemia erős fegyvertárává lett. E művében korának e legnagyobb controversista theologusa s a tridenti zsinat legjobb interpretátora azt a feladatot tűzte ki: hogy a katolikus egyház hagyományos tanainak mindazon tételeit, melyeket a protestánsok megtámadnak, szabatosan formulázza, tüzetesen kifejtse, és érvek súlyával támogassa. Az ő tételei képezték táborá jelszavát s az ellen czélpontját, bár szigorú objectivitásánál fogva a jezsuiták alig tudták megakadályozni, hogy az indexbe ne kerüljön. Szigorúan papistikus s ép azért mindvégig következetesen római irányú. «Catholicus», «pápista» és «romanensis» nála azonos fogalom. Az első kötetben Isten ígéről, aztán Krisztusról s a pápáról, a másodikban a zsinatok és az egyház tanáról, a harmadikban a sakramentomokról s a negyedikben a kegyelem és szabad akarat s megigazulás és a jó cselekedetek tanáról szól. Controversiáinak a jelen korra nézve is legfon-

¹ Mesteri, de túlzott kath. tollal írt jellemrajza Ipolyinál i. m. 116—127. l.

tosabb része «a római pontifex»-ről szóló öt könyv, melynek fejtegetései keserű gyümölcsöket hoztak az ellenreformáció, a protestánsok üldöztetése s a vallásháborúk napjaiban, s szentesítésüket a vatikáni zsinaton nyerték. Nagy tárgyismerettel bír az írás, a hagyomány, s az atyák magyarázata körül, sőt eléggé tájékozott Luther és Melancthon. Kálvin és Béza, a socinianusok és a mi *Meliusunk*¹ iratainak ismeretében is. Az ellenfélt a vitás kérdésekben saját terére követi, annak tételeit rendezve felállítja, hogy aztán, mint az ügyes hadvezér, ezekkel az övéit is szembeállíthassa. Ritka szabatossággal s éles dialectikával czáfol, de olykor a pia fraus nagy mesterének is bizonyul. Pázmánnyal együtt vallja: «ev. haereticis nullus est bonus». Gyümölcse e mű annak a vallási és tudományos fellendülésnek, melyet a római egyház a tridenti zsinaton nyert, s a dogmatika-polemikára nézve ugyanolyan jelentőséggel bírt, mint bíboros kollégája Baronius «Annalesei» az egyháztörténetre. Mindkettő azonban annak a kornak bélyegét viseli magán, a melyet Ranke oly mesterileg rajzol a pápák történetének első kötetében. Legalaposabb prot. czáfolata Gerhard: «Loci theologici» és Chemnitz: «Examen concilii Tridentini» cz. műve.

Különben a curialista szellemben írott disputatiók ritka hatást gyakoroltak az akkoriban vallásilag felháborodott kedélyekre. Mindenki, a hatalmas uralkodóktól kezdve a híres tudósokon és tanodákon át egészen az apró írókig és tanárokáig, ellen vagy jóbarát sietett őt üdvözölni vagy megtámadni; a buzgó kath. Rudolf és Ferdinand császár ép úgy, mint Henrik francia és a hitújító Jakab angol-skót király. S tényleg «a kath. egyháznak a protestantismussal vívott küzdelmeiben e legünnepeltebb harczosa» Disputatióival örök emléket emelt magának a polemika terén. Tudományos teljesség tekintetében senki sem multa felül s még csak meg sem közelíthette.

Bellarmin éles dialectikája és óriási tudományossága hatalmasan ragadta meg Pázmányt is, ki épen őt választotta Kalauza megírásánál példányképül és útmutatóul. Hiszen egész életét arra szentelte, «hogy az úrnak kedveskedjen, az

¹ Bellarmin: De Christo II. fol. 29. Meliusról így nyilatkozik: «Jam vero P. melius, is qui in Transylvania pro Lutheranis adversus Blandratam et Franciscum Davidem totos decem dies publice disputavit, in actione octava sic ait: Scriptura distinguit Filium Dei a filio hominis. Et rursus: distinguitur, inquit, Filius ille aequalis Patri, ab eo qui non est aequalis».

ő szent igazságát vékony tehetsége szerint oltalmazza, terjeszse, s a hitben megcsalatottakat útba igazítsa». Egyik prot. czáfolója Zvonarics-Nagy¹ némi joggal azzal vádolja, hogy Bellarmin kiírta, pláne plagizálta. Tény az, hogy belőle kölcsönzé az anyagot, az eszméket és érveket a nélkül, hogy *a forrás csak egyetlen egyszer is idézve vagy említve volna*, holott egyébként tele van a Kalauz margiális jegyzetekkel és idézetekkel és váltig biztosítja olvasóit, «hogy a régiek nyomán jár». A kath. tanfogalmakat egyenesen Bellarminból merítette, azokat mintegy népszerűsítette s azok közelebbi meghatározásában, kifejtésében és megerősítésében kizárólag őt követi. Őt nevezetesen az írás, tradíció, egyház, sakramentumok, mise, szentek tisztelete és imádása, hit és cselekedetek, pápa és zsinat tanfogalmainak formulázásában. E tekintetben a Kalauznak összehasonlítása Bellarmin Disputációival bár fáradságos, de igen érdekes és tanulságos foglalkozás.² A tradicionális scholastikus bizonyítási mód teljesen egy és ugyanaz mind a kettőnél, csakhogy Pázmány élénk szellemességgel és bő képekkel fejti ki kérdéseit Bellarminnak tisztán tudományos fejtegetéseivel szem-

¹ Közös művek «előljáró beszédében» és Alvinczi Itinerarium 171. l. — ² P. o. Kalauz 8-ik k.: «Az egyház azoknak gyülekezete, kik az igaz hit vallásával és a sácrámentumok külső szolgáltatásával egyben foglaltatnak, az apostolok után következett igaz pásztorok alatt», — ő. h. *Bellarmin*: De ecclesia milit. II. «ecclesiam esse coetum hominum ejusdem Christ. fidei professione colligatum, sub regimine legitimorum pastorum». A híres definitió további része: «ac praecipue unius Christi in terris vicarii Romani pontificis» a magyar protestánsokra való tekintettel Pázmánynál elmaradt, mi mellett forrásával együtt a 6. §-ban megengedi, hogy az egyházhoz s ezzel a Krisztushoz külsőleg tartozhatik valaki anélkül, hogy egyszersmind bensőleg is egyesülve volna velők. Bellarmin (de notis eccl.) követi Pázmány «az egyház szükséges tulajdonságainak és jeleinek» leírásában is (2—6. rész). — vagy: *Kalauz* 11. kötet 6r. a *miseáldozatról*: «nem az áldoztatik fel tehát az Istennek, a mi látszik az oltári szentségben; nem is az, a mi elváltozott a megszentelő igék által; hanem . . . a mi elrejtve vagyon a kenyérnek és hornak színe alatt; u. m. a Krisztusnak valóságos szent teste és vére, azaz: maga a Krisztus, a ki eleven kenyér, ki mennyekből szállott le stb.» — ő. h. *Bellarmin* De sacr. euch. III.: az eucharist. elemek átváltozása «non conversio productiva, nam panis Christi praexistit ante conversionem, sed non sub speciebus panis» hanem «conversio adductiva, non quia corpus Christi per hanc adductionem deserat suum locum in coelo, vel quia per motum localem huc de coelo adducatur, sed solum, quia per eam fit, ut corpus Christi, quod antea solum erat in coelo, jam etiam sit sub speciebus panis». — V. ő. még: *Bell.*: de summo pontifice II. és *Kalauz*: 10. k. stb. stb.

ben. Önállóság és eredetiség tekintetében a Kalauz korántsem áll azon a fokon, mint a kath. egyház két legnagyobb és legtudósabb polemikusának: Bellarmin vagy Möhlernek munkája. A cél, a rendszer, az előadási modor és a tárgyalt kérdések megválasztása tekintetében azonban különbség van a Kalauz és a disputatio között. Bellarmin hittudósok, Pázmány a magyar nagy közönség számára ír, ép azért a tudományos módszer és a népies tárgyalás előnyeit egyesíti. Bellarmin csak a controversiális dogmatikai kérdésekkel foglalkozik; Pázmány helyenként azokkal is, a melyek minden kétséget kizáró egyetemes ker. tanok,¹ de célzatosan mellőzve azokat, a melyek olvasói részéről mélyebb theológiai ismeretet föltételeznek, a milyenek p. o. az eredendő bűn és a christologia kérdései. Onnan van az, hogy Bellarmin tisztán tudományos műve az összes prot. felekezetek tanfogalmaira való kiterjesztése mellett is töredékes, a minthogy a tárgyalt nagyobb hitkérdések czímei szerint is idézik, míg Pázmány népies jellegű munkája, daczára annak, hogy csak a magyarországi lutheri és kálvini felekezetre van tekintettel, kitűzött céljára nézve szerves egésznek képez, melyen a tárgyalt kérdések nagy számát és különféleségét «az eláradott hamis vélekedések folyásának meggátlása» céljából egy gondolat fonala köti össze. Egyben azonban teljesen önálló Bellarminnal szemben s ez a személyeskedő kíméletlenség ellenfeleivel szemben a személyi és alkalmi momentumok túlságos kiemelése. Bizonyára Bellarmin nélkül sohasem készült volna a Kalauz, ez Zvonaricsék vádjának a két mű összehasonlítása alapján beigazolható igazsága.

A magyarországi prot. vezérférfiak a Kalauzt válasz nélkül nem hagyhatták s a reájuk szórt hamis vádakot «úgy visszahányták, Pázmány nyakába, hogy ő is talált, mit tisztítson a gallérja alól». S bár annak messze kiható erejét eléggé ellensúlyozni nem voltak képesek és Pázmány lángeszén ki nem foghattak, de legalább diadalait megnehezítették s Bod P. szavaival élve — igen «szépen mutogatták a pápista vallásba, hogy és mikor csúsztanak egy és más rendtartások és újítások». Rendszeres feleletet nem adtak reá a protestánsok, talán a Kalauznak nagy terjedelme miatt, mert a czáfolatnak kötetekre kellett volna terjednie, ha tüzetes akart volna lenni. Ép azért inkább annak egyes részei ellen polemizáltak, több kisebb-nagyobb műben. Elsőnek szólalt

¹ Fraknói i. m. 56. l.

fel *Alvinczi Péter*,¹ Bethlen G. udvari papja és a «*Querela Hungariae*» szerzője, ki Bod P. szerint «nagy bölcse ember», kinek «nagy kedvessége volt mind urak, nemesek és fejedelmek előtt, nem csak reformátusok között, hanem az ellenkező vallásúak között is», s kiról maga Pázmány is — bár némileg gúnyosan — elismeri, hogy: «mézes nyelvű, cifra beszédű, ékesen beszélő, kevélyen szóló, hangos szavú réti fülemüle, tejjel-mézzel folyó beszédű, a megnyomorodott magyar égő és felgerjesztő fáklyája». Alvinczi az élestollú vitázó: «*Itinerarium catholicum*, azaz nevezetes vetekedés a felől, ha az evangélikusok tudománya-e új, vagy a mostani római valláson levő pápistáké, és a pápisták ecclesiája-e, vagy az evangélikusoké, igaz és világ végeig állandó.»² Kassa, 1616. cz. művében, melyben az Igazságra vezető Kalauzt «az hitűjítók nagy csúfolásokra iratott pokolra vezető Kalauznak» (8. l.) nevezi, nagy dogma- és egyháztörténeti jártassággal kimutatja az igaz egyház folytonosságát s a protestantizmusnak a bibliai és történeti egyházi keresztyénség eszméjében folytonosan gyökerező continuitását. Századokon keresztül követi a 95. s következő lapokon a bátrabb egyházi gondolkodókat s önállóbb független vallási jellemeket, tehát a protestánsokat a protestantizmus előtt s igazi prot. buzgósággal védi a reformátorokat «a hitűjítás és faragás» vádjá ellen. Bizonyos hévvel és lelkesedéssel jellemzi őket a 90. lapon, «mint az örökéletre választott emberek gyülekezetiben Krisztus Jézus igaz szolgáit, a római pápa bűnbocsátó kufárkodásaival» szemben. (314. l.) Nem a dogmatikailag elválasztott, hanem az evangéliumi eszmében egységes protestantizmus magasabb álláspontjára helyezkedik, s így igazolja a prot. tanrendszer igaz és szentírásos alapulását. Alvinczinél e tekintetben bizonyos arányosságot, választékosságot, hatásosságot és szép hangzatot nem lehet tagadni. Érdekes és bizonyára eredeti felfogásra valló munkájában a jezsuiták által nagyon szeretett vitázó formát, a syllogizmust alkalmazza ő is, — felállítja a propositio majort és minort és levonja belőlük «a pápisták fortélyait» bizonyító következtetést (p. o. 21., 31., 273. l.). S mindezt — Pázmánytól tanulva — névtelenül, egy «vékony elméjű» jezsuita s egy prot. prédikátor közötti vitatkozása alakjában mondja

¹ Életrajza Bod P.-nél i. m. 5—8. l. — ² Kis nyolczadrét 386. l., a magyarországi protestánsoknak ajánlva.

el Alvinczi, a ki könyve végén a jezsuita szájába adja: «ha az sz. íráshoz nyúlok, az ellenem tanít: ha az sz. Péter successióját forgatom, rajta vesztek s a páterek is bizonyosságokat hoznak elő ellenünk» stb. Alaptalanul mondotta tehát róla Pázmány, hogy «inkább politikus, mint hittudós» s hogy «az király kenéshez és az fejedelmek testámentumosságához nagyobb kedve legyen, hogysem a hitnek igazgatásához és az bölcs írásokhoz». Sőt inkább Alvinczi szerint: «az mostani jezsuiták, a régi farizeusok maradéki» (133.), «a kik csakhogy érsekséget kaphassanak, örömet hizelkednek az zászlós nagyságos uraknak, vármegyéknek és fő-fő rendeknek» (313. l.). Elmés az is, mikor Alvinczi «a Kalauz szitkainak lajstromát» állítja össze az Itinerariumban, melylyel ugyancsak hatalmas «tükört» tartott a katolikusok elé, viszonzásul Pázmány: «a kálvinista predikátorok egyenes erkölcsű tökéletességének» tükrére.

Az evangélikusok részéről elébb még Zvonarics Imre lépett föl a Kalauz ellen Haffenreffer Mátyás tübingai tanár munkájának lefordításával,¹ a melyhez az előszót *Nagy Benedek* kőszegi tanító írta, majd egy évvel későbbben egyesült erővel «*Pázmány P. pírónsági*» Keresztúr, 1615. cz. művével.² Az előbbeniben Nagy így indokolja prot. czáfolatát: «Pázmány P. rendjének hámbából kihágván hallatlan hamis káromló gyalázzal sok ízben terbeli a mi igaz valásunkat, jámbor ker. Doctorinkat és a mi édes hazánkban megöröködött tökéletes lelki pászorinkat»; a melyre aztán *Pázmány* Szyl álnév alatt «*Csepregi mesterség*»³ cz. művel válaszolt, kiméletlenül szidalmazva a prot. támadók «czégeres cigányságát és orcaszégnyenlítő hazugságait». Közös művekben pedig annyi szellemmel verik vissza Pázmány «csavargó» Kalauzának «hazug» állításait, a mennyit nagy ellenfelök megérdemelt. A szenvedélyesség nőttön-nőtt és erőteljes fejtegetéseikben époly nyersek és kiméletlenek, mint Pázmány. Tele vannak ritka közmondásokkal és érdekes művelődéstörténeti adatokkal és pontról-pontra kimutatják, hogy a kath. egyháznak a Kalauzban foglalt tanítása a purgatoriumról, a szentek segítségül hívásáról, a bőjtről és a pápaságról ellenkezik Krisztus, az apostolok s az egyházi atyák tanításával, s hogy a protestantismus el nem hanyat-

¹ A szentírásbeli hitünk ágai. Keresztúr 161. Lásd Szabó K. I. 449. sz. a. — ² Negyedré 328. l. — ³ Bécs, 1614. L. Szabó K. I. 445. sz. a.

lott. Még élesebben vádolja Nagy B. a mű második részében Pázmányt azzal, hogy külföldi munkákból, különösen Bellarminból kiírott Kalauza cáromlásokat foglal magában, hogy csalárdul bizonyít az írásból stb Erre azután Pázmány a következő évben, 1616-ban már Balázsfi Tamással, a hit-hagyóval szövetkezve «hozza verőfényre» prot. tamadói «*Csepregi szeggyenvallását*».¹ Az eddigi mederben és a szokott szidalmazó módon itt-ott hivatkozva a prot. egyház újságával szemben «a szent írásnak kimozdithatlan köszik-lájára». Egyébként Pázmány e nyers és tősgyökeres közmondásokban gazdag munkája főleg a Kalauz védelmével foglalkozik.

Alvinczi szellemes Itinerariumára, mivel e kérdéseket más munkáiban eléggé tárgyalta, 1620-ban csak röviden válaszolt, mely válasza Kalauza későbbi kiadásainak egyik «függelékét» képezi. Felemlíti, mivel mentegeti a kálvinistaság újságát, kiket tart régi protestánsoknak s azzal vádolja, hogy méltatlanul terheli a római egyházat. Mentetődzik az Itinerarium által fölhozott s a Kalauzban foglalt «szitkok lajstroma» ellen is, s azokat a protestánsokra hárítja vissza. Védekezik az a Pázmány, a kinek méltatlankodásai és haragja, idézetei, vastag tréfái s még vastagabb szitkai, cáromkodásai, furfangja és okoskodásának heveskedő és személyeskedő fordulatai kimeríthetlenség. Vádjai és védekezései különben a régiek s eléggé ismeretesek. Érdekes — az Itinerariumnak «az anyaszentegyház elrejtésére» (14—15. l.) vonatkozó fejtegetéseire való utalással — az egyházzól szóló meghatározása. «Azt vitatják a hitfaragók» — úgy mond — «hogy az ecclesia Luther előtt láthatatlan volt; az Anti-Christus előtt a pusztába bűjt volt. De meg nem magyarázzák mely nap, vagy mely esztendőben bűjt el az ecclesia? A Késmárk havasán bujdosott-e vagy Kalotaszegbe?»

A magyar protestánsok a Kalauzt latin nyelvre is lefordították és elküldötték megczáfolás céljából a nagy hírtű wittenbergi egyetemre. A kéziratra a theol. testület legregibb tanára, Balduinus felelt «*Phosphorus veri catholicismi*» Wittenberg, 1626. cz. művével.² A soká készült műre nézve Pázmány feleletének előszavában azt írja: «a szegény Thurzó Györgyné a Kalauzt az egész wittenbergai akademiának küldvén, nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit írának ellene. Balduinus, Luther successora, helytartója pen-

¹ Kis nyolczadrét 283. — ² negyedrért 1242. l.

náját megélesíté a magyar arany». A Chemnitz-Gerhardt-féle prot. polemia tárházából merített gazdag érvekkel czáfolja Pázmány Kalauzának állításait s világitja meg a kath. tanrendszer hagyományos tételeit, bár néhol elismeri a Kalauz jelességét. P. o. az Isten természetes megismerésének tanánál s ott, a hol nem Luther tanai ellen van irányozva.

E válaszra Pázmány olvasó közönségére s élte főczéljára való tekintettel — 1627-ben magyarul felelt: *A setét hajnal-csillag után bujdosó lutheristák vezetője*, mely útbaigazítja a wittenbergai Acemiának Fr. Balduinus által kibocsátott feleleteit a Kalauzra. (Bécs)¹ cz. művében. Pontonként felel a német tudósnak szokott élességével. Diadalérettel hirdeti, hogy semmiben sem győzték meg, vagy erőltetették a Kalauz bizonyosságait. «A wittenbergai felelet nem egyéb, hanem a Kalauzban irt igazságnak vastagítása, az új tudományoknak győzedelmes rontása.» Azért — így végzi — «hogyha lutherista volnék, megolvasván a Balduinus könyvét, katolikus lennék, úgy annyira kitetszik a Balduinus mentegetéséből a lutherista hamisság». A munka közvetlenül a Kalauzt védelmezi, de azért közvetve a kath. egyház apologiája akar lenni. Itt is kiforgatja az ellenfélt álláspontjából s szembeállítja a kath. egyház szentségét a protestantismus világiasságával; s ennek régiségét annak újságával — különösen az úrvacsora tanánál. Itt is hirdeti a nagy tudományú esztergomi érsek, «hogy Luther ördögi csintalanságból fogantatott és ifjúságában ördögi társalkodással gyaláztatott», és pedig — Balduinus ellenérveivel nem törődve — «tíz nevezetes tudós emberek után». Végül Balduinus egész művét nem Phosphorusnak, hanem csak «aféle bujdosó kiseded fényeskedésnek» mondja, «mely néha a régi istállókban szokott villámodni», s így végez: «Azért ne menjetek édes magyarim oktanul mint a szarvonkötött marha az örök kárhozatnak mézszársékibe. Ne higjetek vakul a nyelves, serfőző predikátoroknak: nyissátok fel szeméiteket, lelketekre vigyázzatok: mert bizony veremre visznek benneteket az új tanítók és hitfaragók».

Ezt megelőzőleg adta ki Bécsben: *«Az szent írásról és az Anyaszentegyházról»* 1626. cz. kisebb művét,² melyben kimutatja, hogy az írás értelmezésére az egyesek nem képesek s egyedül a római egyház illetékes, hogy az új tanok nem alapulnak az íráson, sőt azzal ellentétben állanak s

¹ Kis negyedréttű 80 l. — ² negyedréttű. 153. l.

hogy végre a ker. tannak az írás nem egyedüli forrása, a mit Augustinussal is beigazol. E fejtegetései kivonatát képezik a Kalauz megfelelő fejezeteinek, a melyeket világosság és tárgyilagos bizonyítás tekintetében talán felülmulnak. Erre 1629-ben *Pécsváradi Péter* nagyváradi ref. lelkész felelt s az ó-prot. polemia gazdag tárházából merített érvekkel hatalmasan czáfolja Pázmány állításait, a kit többi között «az Antichristus katonájának» nevez. A vaskos kötetben rendre veszi Pázmány polemikus helyeit és hittételeit s azokat egyenkint czáfolva elmondja a maga vallásának tanítását. Kevésbé kifakadó és keserű; sokkal nyugodtabb mint előző társai és ellenfelei, de egyszersmind sokkal nehezkesebb irányú s nem oly élénk és sokoldalú.

Pázmány P. «nagy Kalauzos könyve» jóval annak halála után *Pósa-házi Jánost*,¹ a sárospataki schola hírneves tanárát sem hagyta békén. Azok közé tartozott, a kik a Pázmány által előkészített, nyers Sámbarok idejében nemcsak szóval, hanem tollal is harczoltak a protestantismus mellett s a katholicismus ellen. Mint sárospataki tanár, latin előadásokat tartott a Kalauzról s később a latin helyett egy nagyobb magyar munkával lépett fel ellene. Czíme: *Igazság istápjja*, Sárospatak, 1669., mely nagy káté formájában s az igaz hitnek meggyőző buzgó és erélyes hangján «védi a kálvinista hitvallásos tantételeket, az ellene tusakodó fortélyos patvarkodások, kivált «a nagy Kalauzos könyv» ellen. Sorra tárgyalja a kálvinista felekezet tanait, de azért néhol az egységes prot. hittani és történeti álláspontra is helyezkedik, a hol fejtegetései igazán meggyőzők s maradandó becsüek, sőt egyúttal megfelel olyan kérdésekre is, minő a Károli Gáspár fordítása, a melyet a 49. laptól kezdve 12 lapon át védett.² S védelme igazságos és elfogulatlan s helyenkint igen találó. Szerinte «a Kalauznak calumnia minden dolga», — a melylyel szemben «egy teljes controversiás könyvet» akar nyújtani «szerelmes magyar ker. olvasóinak», s bizonyos önérzettel állítja, «hogy semmi oly derék ellenünk való dolog nincsen a nagy Kalauzos könyvbe, melyre az Igazságnak istápjában vagy in terminis világos igéekkel, vagy fundamentom szerint való feleletet nem találna a szemes olvasó». Hosszú fejezetekben (18—30.) védi a reformáció igaz, vallásos evangyéliomi alapját és jogosultságát, főleg a reformá-

¹ Életrajza Bod P.-nél 226—28. l. — ² Erről bővebben Rác Kálmán i. művében.

torok erkölceit a magyar részeken is, a hol alapos egyháztörténeti fejtegetésekre akadunk. A reformációt úgy határozza meg, hogy az «az igaz ker. tudománynak s vallásnak a sok egyszer is, másszor is ahhoz ragasztott és adattott babonás és haszontalan emberi találmányokból, mint megannyi polyvaktól való megtisztítása, elébbeni színében és fényességében való állatása,» s erősen védi azt «a patvar ellen», a melynek nem a reformáció, hanem «az emberi veszettség az oka», illetőleg a Kalauz vádjai ellen állítja, «hogy Luther és Kalvinus előtt is voltak «patvarok, visszavonások és meghasonlások s több eféle istennek igaz ítéletéből származó ostorok és csapások». «Hogy messze ne menjünk» — jegyzi meg helyesen — «csak a magunk nemzetét tegyük előnkbe tükörül» — s itt a história mellette szól. Minderről szól az első könyvben, míg a másodikban 720 lapon át sorra magyarázza «a ker. vallásnak fundamentomos ágazatait». Pósháznak Bod szerint «a vallás felett veszekedő világhoz alkalmaztatott» könyve alaposág, tárgyilagosság és önállóság tekintetében messze fölötte áll a korabeli kath. veszekedő s durván személyeskedő polemiákon.

Önállóan írt még a korábban Kalauz ellen *Kecskeméti János* is, «P. P. Kalauzának 13. könyvére való felelet» (Bártfa, 1622.) cz. művében, a hol a szentek tiszteletét és segítségül hívását világítja meg a Kalauz i. v. fejtegetéseivel szemben.

A névtelenül még 1620-ban megjelent «*Querela Hungariae — Magyarország panasza*»¹ cz. röpirat, mely igen sötét képet rajzol hazánk akkori állapotjáról, s a melynek oka szerzőnk, valószínűleg Alvinczi P., szerint nem más, «mint a nyírt és pilises papság». A mű inkább politikai, mint vallásos hittani tartalmú. Magyar fejtegetésének a változott viszonyok szerint javított kiadása, és Bethlen hadi felhívása — ép azért, mint keretünkön kívül állót, csak említjük. A vádat Pázmány azzal vágja vissza, hogy Magyarország panaszának s az erdélyi fejedelem folytonos betörésének egyik alaptényezője a protestánsoknak «a híres neves német nemzetiség ellen való meggyökerezett gyűlölsége», a mi eléggé igazolja «a hazafias és nagytudományú esztergomi főpapnak» politikai álláspontját, de egyúttal azt is, hogy abban az időben milyen mélyen belejátszottak a politikai viszonyokba a vallásos hittani érvek és szempontok. A «kassai fenevad dühössége»

¹ Szabó K. I. 507. sz. a. Bod P. 197. l. szerint Kassán nyomtatták.

ellen felhozakodik a kath. püspököknek, prépostoknak, apát uraknak és kanonokoknak Erdélyben való meztitelen levetkőztetésével, meghurczoltatással és ostorokkal való gyötörtetésével stb»

Szomorú kép e korrajz, hű képe a vallásilag és politikailag szétmarcangolt akkori Magyarországnak, a miben nem kis része van épen Pázmánynak, «a magyar hittani irodalom és szónoklat lángszellemű megalkotójának és a kath. vallás örök győzelmé apostoli megalapítójának».¹ Ez Pázmány munkásságának egyik gyümölcse mint jezsuita hit-térítő, mint kiváló politikus és legjobban mint író! Ez a katolicismus ama zászlaja, mely egyértelmű lett volna a nemzet gyöngülése s végre pusztulásával, ha szerencsére az erdélyi fejedelmi széken a *Fraknoi*² által «kétértelműnek» s a politikában kevés «morált» követőnek jelzett Bethlen Gábor, egy geniális fejedelem és buzgó protestáns nem ül, ki megakadályozta az ország katholizálását és megvédte nemzeti önállóságunkat, régi magyar alkotmányunkat és Szent-István apostoli koronáját, mely az ő eszélyes politikája nélkül — mint *Bodnár* találóan mondja — talán a habsburgi, bécsi cs. kir. udvari kincstár érdekes régiségei közé kerül. Katholikus íróink, a Ranke-Macaulay-féle pártatlan történetírás és ítéletmodás példájával mit sem törődve, Pázmányban csak egyházuk hatalmasan fölfegyverezett polemikusát s «a magyar biboros Cicerót» latják, de nem a spanyol király által 1622 óta 3000 arannyal kitüntetett reactionárius politikust és erős pártembert is egyszersmind. Azon rendszer híve volt, a mely szerint az egyén üdvöt, a társadalom jólétét csak a kath. egyházban találhat, a hamis vallás terjedése nagyobb csapás a török rabságnál is, úgy hogy a társadalomnak nincs veszélyesebb ellensége, mint az eretnekség, a protestantismus, mely alapon aztán megkísérelte a jezsuitaságot a hazafisággal összeegyeztetni. Lángszelleme, sokoldalú műveltsége, egyházáért és hitéért rajongó lelkesedése és áldozatkészsége és fáradságot nem ismerő tevékenysége, bár rendszerint ügyes, de nem mindenkor bölcs és igazságos politikával járt nála. Pázmány lelke előtt, a kinek a primási székre való emelése is kizárólag a pápai nuntius s a német miniszterek (Khlesl) befolyásával történt, Magyarország eszméje és a Regnum Marianum eszméje egy és ugyanaz volt; ezt az elhomályosult eszmeképet akarta mindenáron restaurálni, —

¹ Ipolyi szavai i. művének előszavából. — ² i. m. I. 501—502 l.

de hiába, az idők kerekeit ő sem tudta teljesen visszatolni, ha mindjárt hatalmas támaszai tolták is azokat.

Ime ilyen képet nyújt Pázmány és korabeli prot. ellenfeleinek polemiája. Híven tárja az fel ama kornak egész tudományát, eszmevilágát, gondolkozásmódját, erkölcsét és szokását. A biblia, a héber, a görög, a latin nyelv, az egyházi atyák, a classikus írók és bölcselek, a történelem, a dialectika és rhetorika voltak annak a szenvedélyvel és gúnnyal párosult fegyverei. Sok szellemi kincs rejlik e polemiában s az abban elvetett eszmék fölvirulva, kifejlődve és megtisztulva képezik mai vallásos és tudományos műveltségünket. Századok kellettek azonban ahhoz, míg e műveltséghez tapadt dogmatikus elfogultság lassanként szétfoslott, e korszaknak legsötétebb képe, a vallási türelmetlenség eloslott s az eszmék, mint a nap, tisztán ragyogtak fel.

Dr. Szlávik Mátyás.

MISSIÓ - ÜGY.

BELMISSIONI LEVELEK.

VI.

(Vallásos iratokat terjesztő társaságok; ezek története 1799-ig; működési elveik.)

A népies, vallásos-erkölcsi iratoknak «traktátus»-oknak az ügye a belmissiónak egyik igen fontos s mindenütt igénybe vehető alkatrésze. Egy szem ez azoknak a törekvéseknek a láncolatában, a melyekkel a keresztyénség barátai a vallástalan, vagy épen keresztyénellenes irodalom romboló hatásának ellenállani és az evangéliomnak a népeletre nagyobb befolyást biztosítani akarnak. E szerint az ilyen vallásos-erkölcsi irat, vagy a traktátus, nem más, mint az isteni igazságnak oly formában való előterjesztése, hogy bölcsesé tegye az az olvasót az idvességre.

Hogy a sajtónak, mint nagy hatalmasságnak, esetleges romlott iránya és szelleme a legnagyobb mértékben romboló hatással lehet a nép életére, azt mutogatni teljesen fölösleges. De az is bizonyos mindenki előtt, hogy itt a rosztat jóval kell ellensúlyozni. A jelenkor embereinek olvasási vágyát egyszerűleg elfojtani akarni, nem más volna, mint az összes kulturállapotot az elmúlt idők színvonalára süllyeszteni vissza. Már pedig ezt senki nem akarhatja; hanem igenis akarnia kell a szellemi táplálkozás folyamatát a maga igazi medrébe terelni, annak vizét tisztítani, vagy inkább az ártalmas vizek helyett a keresztyén üdv és élet egészséges folyamával a lelkeket megöntöztetni.

A vallásos-erkölcsi iratokat terjesztő társaságok és az azokkal kapcsolatosan működő, rokoncélú belmissiói egyletek,

melyekről hátrább mind szólunk, az idők folyamában lassanként nyertek mind határozottabb alakot és befolyást az emberiség vallástársadalmi életében.

«Már a régi időkben úgy tetszett Istennek, hogy az ő akaratát, mint isteni igazságot, szavak és írott betűk által terjeszse. Az embernek Isten kezet adott, hogy írjon és nyelvet adott, hogy beszéljen, és az írni tudó ember pennáját, valamint a beszélni tudó tanult embernek a nyelvét arra használta föl, hogy általok az elfáradtakhoz idejében eljuttassa az életnek beszédét. A legrégebbi meglevő könyvet, mint az isteni igazságnak egy egész kötetét, a Jehovának akaratából, Mózes írta meg. Józsué, Izráel seregének vezére, Sámuel a bíró, Dávid és Salamon az Urnak fölkentjei, az Urnak prófétái, és Krisztus apostolai, mind-mind szerkesztettek vallásos traktátusokat az emberiség jólétére. És az isteni gondviselés kegyelmesen megőrizte ez iratokat, hogy minden következő időknek világossággul, örömmül és vigasztalásul szolgáljanak, és ezek az iratok képezik ma az erkölcsi világ napját. A hol az isteni igazság világol ragyogó sugaraival a frígláda tetejéről: ott nappal, ragyogó nappal vagyon. De a hol az iratokat nem ismerik, tehát a hol nem ragyog az igazság, ott éjszaka, az egyiptomi sötétséghez hasonló éjszaka van, telve a halál árnyéka sötétségének minden borzalmaival. Sőt mondhatjuk, hogy az isteni igazság ily módon terjesztésének maga az Úr is munkása leve, mikor saját kezeivel megírta a törvénynek tízparancsolatát.

Nincs nyelv, mely kellőleg le tudná írni amaz áldásokat, melyek azokból az iratokból származtak, melyeket Isten kegyelme rendelt a föld fiaira részére. Ez ihletett munkák mindenféle elterjesztették az isteni igazság világosságát s mindenkor rendkívüli erővel hatottak, keletkezési idejüktől le a mai napig. Dávid rövid buzgalmi traktátusai, a zsoltárok milliókat és milliókat világosítottak, szenteltek meg és vigasztaltak; az evangélisták és apostolok iratai pedig keletkezésük óta minden nemzetségnek bölcs tanítói valának. E szent és ihletett elmeszülemények a világnak nagy áldásai fognak lenni mindaddig, míg e múltó idő jelenetei át nem változnak az örökkévalóság felhővel be nem borított jeleneteivé.»

Igy beszélt egy angol hittudós, dr. Bogue a londoni Vallásos iratok terjesztő Társaság első közgyűlésén, 1800-ban tartott prédikációjában.

A könyvnyomtatás fölfedezése előtt már régi idővel adtak ki az előreformátorok kisebb traktátusokat az emberiség

fölvilágosítására. Wiclef ilyen iratai rendkívüli hasznot hajtottak, első sorban honfitársainak, de azután szélesebb körökben is. Ő több mint 100 kötet művet irt az Antikrisztus és Róma egyháza ellen s a mellett szentírás-magyarázati műveket adott ki és lefordította a bibliát angol nyelvre. És ámbár minden ő könyveinek elégettetését parancsolta a pápai udvar, mégis, mielőtt e parancs végrehajtatott volna, oly sok embert fölvilágosítottak azok, kik az ellenség minden elővigyázata daczára gondosan őrizték könyveit, hogy az egyházat azoktól teljesen megfosztani többé nem lehetett.

Ama nevezetesebb mozzanatok közül, melyek Wiclef iratainak a hasznos voltát mutatják, kiváló érdekességénél fogva csak egyet említünk fel. Egy gazdag és nemes cseh családból származó ifjú, tanulmányai folytatása végett. 1389 táján Oxfordba utazott. Onnan visszatérven hazájába, Wiclef traktátusaiból többet magával hozott. Huss János jó ismeretségben levén ez ifjúval, elkérte tőle olvasás végett e könyveket, melyek aztán világosságot gyújtván elméjében, oly hatalmas benyomást tettek reá, hogy azonnal magáévá tette és élete végéig komoly meggyőződéssel vallotta az abban foglalt tanokat. E traktátusok olvasása után Huss mindig úgy beszélt Wiclefről, mint egy égből küldött követről, s azon óráiról, mikor az angol előreformátor műveivel először találkozott. úgy emlékezett meg, mint életének legboldogabb és legfontosabb eseményéről. Ez ifjú, Huss János e barátja s később vértanú-társa, Prágai Jeromos volt. A nemes eszmék, a lelki világosság e nagynevű két bajnokát tehát a vallásos iratokban levő erő tette oly erősekké mind a halálig.

Az ezen korszakban élt írók művei, bár rendkívül hasznosak voltak, igen nehezen terjedhettek el széles körökben, kézirati kiállításuk túlságos nagy és költséges volta miatt. De a könyvnyomtatás feltalálása elhárította a terjesztés akadályát, s az irodalomnak bámulatos föllendülést adott, a mi egyszersmind nyitányul szolgált a reformáció diadalmas felvonulásához. Elhangzott a földön mindenfelé a teremtő, «Legyen világosság!» *Luther* megjelent s hatalmas és fényes iratai által sok millió embert s hit befogadására ösztönzött. Valóban elmondhatjuk, hogy a reformáció születésnapja egyszersmind a traktátus-ügynek is születésnapja. Luthernek 95 tétele képezi annak első leghatalmasabb nyilatkozatát és szellemi szülöttét, mely tételek latinból német nyelvre is azonnal lefordítván, Mykonius szavai szerint, négy hét alatt az egész keresztény világot átfutották, mintha csak

az angyalok lettek volna ez ügynek követői. A tételeket oly iratok egész sora követte, melyekben Luther vagy egyes szentirati helyeket fejtegetett, vagy az «új tan» valamely fontosabb tételét tárgyalta, vagy az egyéni és egyházi életnek viszonyait az evangélium világossága alá helyezte. E művek kiváló helyet foglalnak el Luthernek minden egyéb művei között, és a ki őt mint traktátus-írórt nem tudja méltányolni, az működésének egy fontos alkatrészét nem veszi tekintetbe. Barátai is nagyban támogatták őt e téren, vagy rőpiratainak más nyelvekre való lefordítása, vagy a nép számára való önállólag készített könyvecskek terjesztése által.

A r. kath. egyházra, s általában a hierarchiára nézve rendkívül veszedelmes volt ezen irodalom terjesztése, a mennyiben a dolog természeténél fogva rendkívüli hatása volt annak a köznépre. Ugy hogy egészen természetesnek találjuk, ha a római egyház híveinek egyike egész megdöbbenéssel így kiált fel: «ezen napok evangélistái oly annyira elárasztják a birodalmat az ő ártalmas kis könyveikkel, hogy hasonlítanak ezek a saskák ama seregeihez, melyek Egyptom földét elpusztították».

Mikor már a reformáció a maga igazságait Európa csaknem minden országába elterjesztette, a tulajdonképeni népiratok ritkábbak lettek; de mihelyt komoly veszély fenyegette az evangéliomi hitet, azonnal egész árama indult meg azoknak, új bizonyítékául annak a soha meg nem tagadható ténynek, hogy a traktátus-irodalom különösen a szellemileg mozgalmas időkben szokott leghathatósabban virágozni. A latin népektől lakott országokban, a hol az igazságnak élőszóval hirdetése sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mint Németországon: a bibliamagyarázati művek mellett különösen a traktátusok voltak az igazság terjesztésének a leghathatósabb tényezői. Ez irányban működtek az 1524-ben összehatalálkozott barátok: a dél-franciaországi Anemond de Coet, a lyoni kereskedő Vaugris, Farel Vilmos, Toussaind Péter. Ők az által akarták hazájukat, Franciaországot evangélicizálni, hogy «elárasztják azt evangélikus könyvecskekkel.» E czélból több német művet, pl. Luther kátéját francia nyelvre lefordították, és több eredeti művet készítettek. Az első ilyen könyvecske, mely nyomtatásban megjelent, Fareltől a Mi Atyánk magyarázata volt. «Négy bási fillérért áruljuk darabját, — írta Vaugris e kezdet fölötti méltó örömmel, — százát pedig egy forintért.» Báselből vagy még inkább Neuchâtelből történt e traktátusok terjesztése a francia mene-

kültek, tanulók és mesteremberek által, még pedig igen csekély árért, hogy annál nagyobb kelendőségnek örvendjenek. Az ügy barátai lehetőleg házról-házra bekopogtattak ez iratokkal. Franciaországban Berquin Lajos, a francia reformatiói mozgalmak ez egyik első vértanúja volt a traktátus-ügynek legfőbb bajnoka. Különösen pedig Genfből árasztották el nagy buzgalommal és folytonos életveszély között Franciaországot ily könyvecskékkel, egyházi beszédekkel és egyes röplapokra irt énekekkel. Az ellenfél persze panaszkodott hogy, «mint számtalan tűzszikra szállingoznak ez iratok az országban keresztül, növelve s még erősebb lángra gyújtva az égő tüzet.»

Németországon a traktátus-ügynek nagyobb lendületet ismét a *pietismus* adott, mely traktátusaiban különösen a személyi bűnbánatot és megtérést s a szent és igaz életmódnak keresztyén hitben való nyilatkozatát sürgeti. Mint első traktátus-társaság a «Deutsche Christenthums Gesellschaft» alakult meg, mely létrejöttét *dr. Urlsperger János*, augsburgi esperesnek, egy született württemberginek köszönheti, ki ama gondolattól lelkesítve, hogy az élő és bibliában hívő keresztyénség akkor nagyon fogyatékos számban s szétszórva levő barátait szűkebb körbe összehozza és friss tevékenységre lelkesítse, 1779-ben és 1780-ban, 16 hónapig tartó utazásban bejárta Angliát, Hollandiát és Németországot, mindenütt izgatván az általa képviselt ügy mellett, a nélkül azonban, hogy valahol, valamely szilárdabb alapon álló egyesületet tudott volna teremteni. Végre 1780-ban Bâselbe érkezett s itt eszméje számára termékeny talajt találván, a mondott év augusztus 30-án megalakították «A tiszta tan és igaz kegyesség előmozdítására szolgáló társaság»-ot, mint belmissiói egyletet, melynek célja az volt, hogy tisztán bibliai alapon álló régibb és újabb iratokat lehetőleg olcsó áron terjeszsen el, részint pedig, hogy minden tag feddhetetlen, keresztyéni élete s igaz szeretet munkája által közelben és távolban az élő kegyesség emelésére hasson és működjék. E társaság élettörténetéből csak azt emeljük ki, hogy minden tag számára szigorú életszabályok állítottak fel, építő irányú beszélgetésekre rendszeres összejövetelek tartattak s nagy terjedelmű levelezést léptettek életbe. Mindenfelé fiókegyleteket létesítettek s a társaság a maga összes levelezéseit és tárgyalásait kivonatos kéziratban megküldte minden ilyen egyletnek; majd 1783-ban «Gyűjtemények a keresztyén igazság kedvelői számára» cím alatt egy havi folyóiratot indított

meg, mely Németországon és a német Svájcban még ma is kedvelt és széles körben olvasott vallásos folyóiratként szerepel. Ugyanezen évben kimondatván, hogy a Társaság főszékhelye Bâsel marad, neve is végleg megállapítottatott «Német társaság a keresztyén igazság és kegyesség előmozdítására» czím alatt. Ebből képződött aztán az egyszerű «Német keresztyénségi Társaság» név. Ettől kezdve a Társaság tagjainak számára és működési körére nézve mind-nagyobb arányokban kezdett terjedni. Mindent a mit az újabb kor a bel- és külmissió neve alatt ismer, külön nem választva működési körébe ölelt fel e Társaság. Egyenlő komolysággal és tevékenységgel folytatta minden félreértés és ellenségeskedés és az anyagi eszközök elégtelensége mellett is a biblia-és traktátusterjesztést, a szegény és betegápolást, az utazó prédikatori állások létesítését, a kölcsön-könyvtárak felállítást, a protestánsoknak a katolikus államokban való erősítését, a katolikus egyház evangélisatióját, a keresztyénségnek a zsidók, törökök és pogányok közti terjesztését stb. Természetes azonban, hogy az idők folyamán önálló tevékenységű kül- és belmissiói egyletek és társaságok állván elő az anya társaság kebelén, neki lassanként háttérbe kellett szorulnia s ma már csak névben és emlékből él e tisztes társaság, melynek levéltára mintegy 70 év egyházi történetének véghetetlenül becses adataival rendelkezik. De ha ő maga megszűnt is létezni, élnek és hatnak Bâselben és vidékén a *Bâseli bibliaterjesztő társaság* hatalmas tevékenységével, az 1816-ban létesített *evangélikus missiói társaság* pompás missiói intézetével, mely a pogány világ megtérítésére képez missiói munkásokat; az 1820-ban Beuggenben, Bâden déli részén *Szegény gyermekek tanítóinak képzésére, és elárvult gyermekek megmentésére alakult intézet*, melyben 1878-ban 20 tanító jelölt és 70 árva tanított és nyert ellátást. Az árvákat különböző mesterségekre, belmissiói képzettséget nyert iparosok oktatják. Ugyancsak abból a társaságból szakadt még ki: az *«Izráel barátainak egylete»* (a zsidók megtérítésére); a *traktátus-egylet*; a *siketnémák intézete* Riehenben és a *Chrischomai zarándok-missiói intézet*. Ez utóbbi intézetben főleg belmissiói munkára s többek közt épen a vallásos iratok terjesztésének ügynökeül colporteuröket is képeznek.

Angliában a XVII. században már némi nyomaira találunk annak, hogy egész körök keletkeztek a vallásos művek nyomtatására és terjesztésére, s egyes tanult és tehetős egyének is

mind Angliában, mind az európai kontinensen mindent elkövettek vallásos könyveik s általában a vallásos irodalom terjesztésére, míg végre mind többen kezdték hangoztatni azt az eszmét, hogy mily nagy fontossága volna annak, ha az evangéliumi igazságot irodalmi úton valamely rendszeres terv alapján terjesztenék. Londonban ily célból három nagy társaság keletkezett e században, a vallásosság ily módon való előmozdítására. Az elsőt az angol parlament 1649 július 27-én alapította, s II. Károly király 1661-ben működésbe is hozta, mint «az evangéliumnak Új-Angliában és az Amerikával szomszédos részekben terjesztésére» való társaságot. A másodikat III. Vilmos király létesítette, 1701 június 16-án «Társaság az evangéliumnak az idegen földrészekben terjesztésére» címmel. A harmadik 1701 év végén alapított, mint «Társaság a keresztyéni ismeret előmozdítására.» Ez utóbbi társaságnak célja az volt, hogy 1. előmozdítsa és buzdítsa a szereteti iskolák állítását Angliának és Walesnek minden részeiben; és 2. hogy terjeszsze a bibliákat és a vallásos traktátusokat úgy otthon, mint külföldön, s hogy általában előmozdítsa Isten dicsőségét és az emberiség javát, terjesztvén a keresztyén ismereteket otthon, mint a föld más részein is a lehető legjobboknak talált módszerek szerint.» E társaság már igen sokat tett, egyebek között a vallásos könyvek és iratok terjesztése által az élő vallásosság emelésére.

Az eddig említett angol társaságok azonban szervezőtöknél fogva csak az angol püspöki egyház tagjaira igyekeztek hatni. A mult század közepén, 1750-ben alakult aztán egy társaság oly célból, hogy az evangéliumnak a sajtó által való terjesztésére egyesítse a különböző keresztyén felekezetek tagjait. E társaság czíme «Társaság a vallásos ismeretnek a szegények közti terjesztésére» volt. A nagy közönséghez intézett fölhívásukban az alapítók a többek közt így nyilatkoztak: «mivel e társaságnak a céljai teljesen kívül állanak minden párttekinteteken, remélni lehet, hogy csatlakozni fognak hozzá az összes keresztyén felekezetek közül azok, kik igazán félik Istent, szeretik a protestáns vallást és ennek szabadságait, és a kik jót óhajtanak a halhatatlan lelkeknek.» E társaság munkái is, a vallásos művek terjesztése által, a legszélesebb körben jótékony hatással voltak a hitben tudatlanok fölemelésére. Néhány évvel később, 1756-ban hasonló célú társaságok keletkeztek Edinburghban és Glasgowban, melyek szintén széles körben terjesztették a vallásos iratokat

és előkészítették az utat egy nagyobb és rendszeres működés megkezdésére. E társaságok néhány év múlva megszűntek ugyan, de sok lélekbe beoltották a sajtó nagy és jótékony hatalmának a tudatát.

Sokszor látjuk az élethen azt, hogy a legkörosabb állapotok ölen derül föl egy szebb és jobb kor hajnala. Ha valahol, épen itt tapasztalhatjuk azt a legmegkapóbb módon. A traktátus-ügyet a maga óriási erejében és hatásában a francia forradalom lendítette föl. Mikor ugyanis e forradalom kitört s mikor a keresztyénség legszentebb érdekei látszottak veszélyben forogni: egy asszony, egy gyöngé nő jelent meg a lelki élet forrongó küzdterén, *More Anna* asszony, mint népszerű traktátus-író, kinek iratai igazán korszerű traktátusok voltak. Először névtelenül adott ki egy kis vallásos iratot, majd fölbátorítva első kísérletének sikere által, nővérei segítségével egy traktátus-sorozatot indított meg, melyeknek a kelendőségét fényesen bizonyítja az a tény, hogy belőlök az első év alatt 2 millió példány kelt el. Ez óriási kelendőségre közrehatott mindenestre az, hogy egyes buzgó férfiak és nők, valamint e célra alakított társaságok is minden lehető utat és módot igénybe vettek azok terjesztésére. Sokan nemcsak saját családjaik körébe, az iskolákba, vagy mint főnökök alárendeltjeik körébe vitték be ez iratokat, de a könyvkereskedőket is fölhívták azok terjesztésére. Ellátták ilyen iratokkal a kiskereskedőket, a házalókat, a piaczi árúsokat; bevitték azokat a kórházakba és börtönökbe és a parancsnokok engedélyével ingyen osztogatták a katonák és tengerészek között.

Egy másik nő, *Wilkinson Rebeka* asszony követte *More* asszony nemes példáját s 1792-től néhány év alatt 211 ezer nagyobb könyvet, s 229,250 traktátust és zsebkönyvet terjesztvén el, együtt 440,250 vallásos iratot juttatott népe gyermekei közé.

Skóciában *Campbell János* lelkész buzgólkodott különösen a vallásos iratok terjesztésén, ki egy cambridgei világi férfi, *Simeon* példáján lelkesülve, mint szorgalmas traktátus-terjesztő szerzett magának hírt és nevet, a múlt század vége felé, 1796-ban rendszeres terv alapján kezdvén meg a traktátusok terjesztésének nagy munkáját.

A kezünkben levő s mindenestre föltétlenül hiteles adatok alapján ezen történeti tények sorolhatók fel úgy, mint a «*Vallásos-iratokat terjesztő Társaság*» megalakulásának előzményei. E társaságról, ennek működéséről, hata-

sáról egy következő tanulmányunkban irunk részletesebben, s most csak azon főbb elveket soroljuk föl, a melyek alapján e belmissiói társaságok állanak. Ez elvek szerint egy jó traktátusnál már a következőkre kell mindenesetre ügyelni:

1. Tiszta evangéliumi igazság legyen annak fő jellemvonása. Fakadjon az a szentiratok tiszta forrásaiból, kezdetétől végeig ne vegyüljön abba semmi tévedés, ne zavarja azt semmi bűnös emberi, legyen az tiszta, mint a kristály, avagy mint az életnek vize. Semmiféle secta sibbolethje ne uralkodjék benne, ne álljon határozottan egy felekezet szolgálatában sem, oly módon, hogy gyűlölséget akarjon ápolni valamely más felekezet ellen; kerülnie kell a vetélkedő pártoknak egymás ellen való minden keserűségét; hanem a tiszta, igaz keresztyénség vonuljon át azon, melyben a Báránynak mindama követői, kik az Úr Jézus Krisztus kegyelméért várnak az örök életre, mintegy mindnyájokat érdeklő közös ügyben, egész lelki gyönyörűséggel egyesülhetnek. Semmiféle világi érdek ne szövessék be az igazságba, vagy ne rejtessék el csalárdul annak szárnyai alatt, bármilyen dicséretes szándék vezetné is különben annak íróját; vagyis ne legyen hát egy traktátusban semmi más, csak az isteni igazság, össze nem zavarva, meg nem hamisítva; legyen az abban tisztán, a hogy az az égből leszállt, méltólag arra, hogy az egész emberi nemzetség befogadja.

2. Vonatkozzék többé-kevésbé minden traktátus a bűnös ember váltságának útjaira, idvezülésének *lehetőségére*. Ez az elv az, melyet a londoni «Vallásos-iratokat terjesztő Társaság» arany szabályának vall. A legnagyobb mértékben helyes, és ez iratok hasznosságát első sorban előmozdítja az, hogy különböző tárgyakról szóljanak a traktátusok; de mindegyikbe legyen beleszőve az arra az életmódra való tekintet is, hogy a bűnös a maga bűnéből és nyomorúságából miképen szabadul meg a Megváltó megigazító kegyelméből. Ugy hogyha valaki csak egy ilyen traktátust látna, és sohasem volna alkalma egy másikat látni, már abból világosan kivehesse, hogy idvezülhetése céljából újonnan kell születetnie a Szentlélek által és hit által a Jézusnak való engedelmisségben meg kell igazulnia a halálra. Az olyan traktátus, mely erre nincsen tekintettel, az élő keresztyének által nagyon fogyatékosnak tekintetik, illetőleg az ily elvi kérdésekre súlyt helyező társaságok által nem is adatik ki.

3. Legyen az könnyen érthető, világos. A jó traktá-

tusnak e sajátsága a fentebbiek után nélkülözhetlen feltétele. Ha fontos az a retorikai szabály: «hogy a mondatszerkezetnek nemcsak olyan világosnak kell lennie, hogy azt lehessen érteni, hanem olyan világosnak is, hogy azt lehetetlen legyen félreérteni»: ennek különösen itt van nagy jelentősége, hol az olvasók nagy tömege csak kevésbé ismeri az isteni dolgokat, kik tehát nincsenek hozzászokva a kellő alkalmazás-tételhez, kik előtt tehát oly világossá kell tenni az igazságot, mint a minő a napnak világossága. E követelménynek a hiánya több mint elégséges arra, hogy egy traktátust kirekesztszen a forgalomból.

Az angol társaságok ez elvek szerint működnek. A német társaságok alapszabályai ezekhez még azt teszik hozzá, hogy ez iratok ne legyenek sem unalmasok, sem esetlen, meg nem történhető történeteket ne tárgyaljanak azok.

Súlyt helyeznek mindezen társaságok a protestáns elvek föntartására és erősítésére. s csakugyan a romanismus ellen is adnak ki vegyes traktátusokat, de mindig mellőzik a pusztán világi vagy szoroson felekezeti jellegű kérdéseket; míg a protestáns egyházak nagy reformátorait, mint az egészséges tan és a tiszta erkölcsi élet példányképeit tüntetik elő.

És ez igen fontos jelenség, mert nagyon gyakran tétetik föl e kérdés, hogy kell-e a traktátusoknak felekezeti jelleggel birniok? És pedig nemcsak a katolikus és protestáns egyházak közötti különbségre, hanem a nagy protestáns táborban lévő egyházak és felekezetek váltanaira is vonatkoztatják e kérdést. Ha már e tekintetben nagyobb vagy csekélyebb határozottsággal csak az egyetemes keresztyén-séget hangsúlyozzák, vagy csak az általános evangélikus tant követelik meg: mi abban a nézetben vagyunk, hogy ha a keresztyénség felekezeti alakulásának van valami jogosultsága, azt ezen a téren sem lehet egészen figyelmen kívül hagyni. A keresztyéntan több kérdéseire nézve a felekezeti különbség csakugyan nem jöhet tekintetbe; de más oldalról több kérdés csak a saját hitvallás szilárdan megtartott álláspontjáról tárgyalható határozottan, konkrét formában, világosan és melegen. Az «egyszerű biblicitás» elvének a hangsúlyozása ily kérdésekben legtöbbszörre önámítás. Sok traktátus azért olyan semmit-mondó, oly üres, oly közönséges és oly unalmas, mert egyáltalában semmi hitvallásra nem akarván támaszkodni, színtelen általánosságok ösvényein kénytelen bolyongani.

«Mind e criteriumokból és követelményekből könnyen

átláthatni, — mondja Herzog Real-Encyclopaediájának e kérdésről szakavatott tollal tárgyaló írója, — hogy egyáltalában nem könnyű jó traktátust írni. A traktátus «legyen olyan, mint egy jó nyíl, könnyen fölszárnyazva, hegyesen kiélesítve s hegye legyen jó, tiszta érczből alkotva». Így hát «a traktátust nem kell gyártani; Isten ajándéka az, s a mit talál az ember, azt kell elfogadnia, és Istennek hálát kell adni, ha jót talál az ember». «Az a túlbuzgalom, mely mindig új traktátusokat akar gyártani, karöltve jár a már meglévő vallásos-iratoknak a nem ismerésével. Ezért hát minden traktátus-terjesztő társaságnak könyvtárában ott kell lennie a saját anyanyelvén megjelent és a fontosabb külföldi kiadványoknak is és néhány választmányi tagnak értenie kell ahhoz, hogy ezekből ki tudja a legalkalmasabbakat választani. Ez esetben be fogják látni, hogy gyakran egy régi jó irat terjesztése teljesen megfelel a szükségnek, a helyett hogy egy új és sok esetben csak középszerű irat szerkesztésére volna szükség; e mellett föl kell kutatni tetszés szerinti kiválogatásra a régibb és újabb építő irányú irodalom egyéb termékeit is, mint a melyek megrövidítve, vagy kibővítve, átalakítva nem ritkán nagy szolgálatot tehetnek. De itt is gyakran azt hiszik az emberek, mint a belmissiónak oly sok más területén, hogy elég e munkához egy adag jóakarát és mozgékonyság, holott a szóban forgó szak beható ismerete is szükséges ahhoz.»

A traktátus-terjesztés nagy munkájához, ennek a sikeréhez nagy mértékben szükséges, hogy a társaságok könyvecskéi könyvkereskedésekben is kaphatók legyenek. De sokkal fontosabb ennél az, hogy a lelkészek, tanítók és más önkéntesen ajánlkozó egyéneknél ügynökségek szerveztesse. Nagyon sikeres eszköznek mutatkozott e téren a colportage-intézmény fölállítása.

De mindenesetre az első sorban a lelkészek azok, kikre a vallásos-iratok terjesztésének munkája néz. Ez iratok a legjobb segítség lehetnek az ő lelkipásztori munkájokban, különösen ha megtartják azt az elvet, hogy nem kell mindkinek bármily iratot kezébe adni, hanem csak olyat, a milyenre annak épen szüksége van, olyat tehát, melyet az illető lelkész is ismer.

A tractatusok tartalmilag ekként volnának csoportosíthatók, a mint azt pl. *Löwe* is tette: 1. Általános keresztyén tartalmúak (hitéletre serkentők, bűnbánatra hívók és evang. szellemben tanítók); 2. a keresztyén hit és erkölcs egyes

tételeiről tanító tractatusok (tanítások a szentírásról általában; tanítások a szentírás egyes tárgyairól, történeti-írasmagyarázati szellemben; Krisztus személyéről, a váltságmunkáról és az üdvrendről; a keresztyéni életről és a keresztyéni erkölcsiségről általában; a keresztyéni halálról és a keresztyén reményről; az imádságról, a sákramentokról és az egyházzól; a vasárnap megszenteléséről, a házi isteniszteletről és a keresztyén háztartásról; tanítások különös állapotokra és életkorokra, és egyes bűnökre tekintettel; korszerű traktátusok a jelenkor kérdéseiről); 3. elbeszélések és beszélgetések (az egyház és a missiói történetből; megtérési történetek és anekdoták általános keresztyéni érdekből; különös érdekű elbeszélések a szegények, betegek és szenvedők; — a háborgó lelkiösmertek és kutató kedélyek; — a világiak és kételkedők; — az ifjúság; — a kézművesek és cselédek; — a házasságban élők és a háztartások; — tengerészek és katonák; — a foglyok és a gyermekek számára); 4. bibliai mondatokból, imádságokból és énekekből álló gyűjtemények.

Ez semmi esetre sem akar valami erősen logikai schema lenni, hanem minden körülmények között csoportosítja a meglévő anyagot s bármely író is, ha saját szellemi erejét ismeri, könnyen képesít annak megállapítására, hogy ő melyik csoport művét tudja vagy óhajtaná saját munkáival gyarapítani.

Tárgyunk teljességének szempontjából említsük még föl, hogy a keresztyén sajtó termékeinek a terjesztésével (kisebb és nagyobb vallásos iratok, hírlapok, folyóiratok, naptárak, bibliák, építő irányú könyvek stb.), a traktátusterjesztő társaságok mellett, mint vele rokon, vagy épen testvértársaságok, a következők működnek:

a) A biblia-terjesztő társaságok; b) a könyvkiadó egyletek (Büchervereine), melyek nagyobb terjedelmű keresztyéni iratokat állítanak elő és terjesztenek. Ilyenek vannak Németországon Eislebenben, Berlinben, Stuttgartban, Carwban; c) keresztyén hírlapok terjesztése. A Stuttgartban megjelenő «Ev. Sonntagsblatt»-nak több mint 100.000, a Hamburgban megjelenő «Nachbar»-nak körülbelül 64.000, a Stuttgartban megjelenő «Christenbote»-nak több mint 35.000, a Duisburgban megjelenő «Sonntagsblatt»-nak több mint 27.000 előfizetője van. Nálunk jelenleg a «Téli Ujság» és a mi Otthonunk képviselik e működést; d) a keresztyén irányú nap-

tárak terjesztése. Hazánkban ezt a munkát a Protestáns Naptár és a Protestáns Árvaházi Naptár végelik, míg Németországban s általában mindenütt, a hol a belmissió munkáját nagy mértékben folytatják, előszámlálhatatlanul nagy a keresztyén szellemben írott s a belmissiói munkások által terjesztett naptárak száma; e) a könyvkereskedések, melyeknek keresztyéni magatartását nemcsak az időleges birtokosok érzülete, hanem az Isten országa terjesztésére célzó másnemű törekvésekkel és munkákkal való összefüggésök is biztosítja. Ily könyvkereskedések találhatók Halleban az Árvaház mellett, Hamburgban a Rauhes Haus mellett, a berlini Gossner-féle missió könyvkereskedése, a hermanssburgi missiói ház, a lipcei evangélikus egyleti ház, a poseni és a kaiserswerthi diakonissa intézetek melletti könyvkereskedések. Mint magánvállalatot fölemlítjük Skócia fővárosából, Edinburgból T. & T. Clark könyvkereskedését, ki pusztán pozitív keresztyéni alapon álló műveket ad ki, a mely érdeméért őt Edinburg fővárosa főpolgármesteri (Lord Provost) méltóságra emelte, az egyesült királyság királynője pedig baroneti czímmel ruházta föl.

E tanulmányunk végén, hogy lehetőleg óvakodjunk e munkában minden túlhajtástól, jónak látjuk idézni a traktátusok egy lelkes barátjának és buzgó terjesztőjének, a német Bodemannak következő szavait: «Nem lehet és nem is kell tagadni, hogy a traktátusokkal sokat vétkeztek úgy tartalmukat, mint előadási módjaikat és terjesztésök útját és módját illetőleg is. Közülök sokban tartalmatlan és formátlan voltuknál, gyárszerű térítési irányuknál, ríktó túlhajtottságuknál, édeskés, túlzó, játszó, csinált és természetellen voltuknál fogva van valami undorító és eltaszító, vagy legfeljebb a kiválasztottaknak csak egy csekély serege által élvezhető. Ismét mások, nevezetesen az angol nyelvből fordítottak valami olyan nyelven beszélnek, a melyek, legalább a német fülre nézve idegenül és bántólag hangzanak; és azon sokak által kedvelt eljárás is, hogy ez iratokat egész tömegesen csak úgy vaktában osztogatják, sőt az utczákon is szétosztják, a nélkül, hogy tudnák, hova fogja azokat a szél elfújni; vagy hogy azokat egyesek ablakaiba helyezik, vagy zsebeikbe belopják: mindez igen kevéssé alkalmas eszköz arra, hogy ez ügynek a közönség tetszését megnyerjék». Mi még e túlhajtásoktól nem félhetünk; sőt meg sem kezdtük az igazi munkát; de ha a traktátusokkal Isten országának ügyét elő akarjuk mozdítani, igen komolyan kell e munkához látnunk, igen

komolyan kell azt majd folytatnunk s főleg nem szabad arról elfeledkeznünk, hogy népünk izlése kizár minden idegenszerűt, minden édeskést és túlhajtottat. A magyar nép vallástalannak egyáltalában nem nevezhető. Ragadjunk meg tehát minden alkalmat arra, hogy vallásosságát, a hol ez megvan, ébrentartsuk, s a hol az szunnyadozni kezd, fölébreszszük. És ezt egyik legalkalmasabb móddal: a jó vallásos iratok terjesztése által tehetjük meg.

Csiky Lajos.

III. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

A TÁLLYAI REFORMÁTUS EGYHÁZ TEMPLOMFOGLALÁSI PÖRÉBŐL.*)

A tizenhetedik század utolsóelőtti évtizedének a vége felé, állítólag 1687-ben, foglalták el a katolikusok a tállyai református egyház templomát, papi lakát, iskoláját s a határban fekvő földbirtokát, az uralkodónak és az országgyűlésnek 1681-ben írásba foglalt s 1687-ben megerősített határozata ellenére.

Bizonyos Jantó János és Klobusiczky Ferencz végezték a foglalást oly módon, hogy a harangozóktól a kulcsokat erőszakkal elvették, német katonai erő fedezése alatt benyomultak az épületekbe s azokra legott föltűzték a keresztet.

Hosszas pör keletkezett ebből a két egyház között. Zemplénmegye 1706-ban s 1721-ben a reformátusok panaszára széleskörű vizsgálatot tartott a helyszínén, de a pört sohasem döntötte el. Okirat legalább erről sem az egyik, sem a másik egyház levéltárában nincs. Az elfoglalt javak a katolikusoknak maradtak és a reformátusok kénytelenek voltak beérni azzal a templomhellyel, a melyet nekik 1710-ben, a pörlekedés alatt, Rákóczi Ferencz adományozott. Ezen a telken szedték össze magukat a hívek s hozták létre azt a jómódú, virágzó eklézsiát, a mely ma Tállján a lakosság tekintélyes részének a körében oly sikeresen végzi Kálvin-szellemű misszióját.

*) A néhány hónappal ezelőtt lefolyt tállyai ünnepélyek a tállyai gyülekezetre irányozván a figyelmet, az ezekre való emlékezés némileg actualissá is teszi ez önmagukban is érdekes okmányok közzétételét.

A reformátusok joga az elfoglalt javakhoz már régen elévült, de az a két vizsgálati jegyzőkönyv mégis érdekes. Ebből a két jegyzőkönyvből nyilvánvaló, hogy a pör igazságos eldöntése esetén az elfoglalt javaknak vissza kellett volna kerülni a reformátusok tulajdonába.

Ha ez mégsem történt meg, s ha a tállyai reformátusok ennek daczára oly ritka szép vallási türelmet tanúsítanak a tállyai katolikus egyház iránt, enyhén szólva, legalább is indokolatlan a békülékenységnek a templomfoglalási pörből származó s az ottani katolikus egyházban ma is tapasztalható az a nagy hiánya, a mely legujabban, a tállyai Kossuth-templom fölavatása idején, abban az elszomorító tényben nyilvánult, hogy az egyház eltagadhatatlanul hazafias érzületének a legerőszakosabb leküzdésével az ünnepség keretéből magát kivonta, harangjai megszólaltatását megtagadta s a tornyára fölajánlott trikolorot alkalmazáson kívül hagyta — csupán azért, mert az ünnepet a tállyai protestánsok kezdeményezték.

A vallási türelmetlenségnek milyen fokával viseltetnék vajjon a tállyai református egyház iránt a tállyai katolikus egyház, ha a templomfoglalási pört úgy fejezték volna be, a mint ezt a két vizsgálati jegyzőkönyv adatai parancsolják vala?

Ez a két jegyzőkönyv betűről betűre így szól:

I.

Nos Infrascripti substitutus Judlium et Jurassor Incltyi Comitatus Zemplenien'. Damus pro Memoria : Quod nos ad Instaam Egregior Incolar' Oppidi Tallya Helveticae Confessionis, p. Comission. Sptis'. ac Grati Dom. Stephani Sos de Sovár ordinary Vici Comitis annotti Cöttus. Zemplenien'. Die 30. Mensis Martii A. 1706 in Oppido Tallya Testos Infrascriptos examinavimus, eorundemque Attestationis collegimus in Verba Sequentia.

De Eo Utr'. ?

1. Tudgyaé a Tanu és hallottaé, hogy azok közül a szőlők között, mellyeket itt Tallyán Ecclesia szőlőknek hinak, és a mellyeket az első Predikator birt, hogy Papista Ember hagyott volna, és a régi emberektül is hallottaé valaha ?

2. Tudgyaé a Tanu, hogy mind azokat a szőlőket a Calvinisták birták, mind addig míg a német erővel a Templommal együtt a Pápasták számára el nem foglaltak ?

3. Tudgyaé a Tanu, hogy mikor jött be Tallyára a Papista vallásnak exercitiuma, és ki volt itt Tallyán első Pápista Pap, és akkor is, a mikor az ur házánál volt a Papisták Harangia, a Templo-

mot, Scholát, Parochiákat, és azokhoz való minden Proventusokat a Calvinisták birták?

4. Tudgyaé a Tanu, hogy a Tornyot fundamentumábul, a Templomot is Predikalló széktül fogva a Torony felől a Calvinisták építették, nem a Papisták.

5. Hogy a Harangokat a Calvinisták csináltatták?

Primus Testis Johannus Erdős, Ann. circiter 50. Persona Nobilis, Jur. examinatus, fassus est: *Ad 1-mum*. Soha nem hallotta, sem nem tudgya, hogy az melly szőlőket az első Parochiához birtak, hogy Papista ember hatta volna, sem az Ecclesia szőlők közzül egygyet is, nem is volt több Papista ember két jövevény Embernél. — *Ad 2-d*. Bizonyossan tudgya, hogy mind azokat a szőlőket a Calvinisták birták, mind addig, mig német hatalommal el nem foglalták a Pádisták számára — *Ad 3-ium*. Tudgya, mikor származott bé a Papista vallás Tallyára, az M. Földes úr házánál először csak Csengelyűjök volt. az után nagyobb Harangot szerettek, az oltár peng az ucza felől való házban volt, ugy hallotta, hogy a Patert Turoczinak hitták. A Templomot peng, Parochiákat és azokhoz való minden Proventusokat a Calvinisták békességben birták. — *Ad 4*. Az Templom építésére nem emlékezik, de látta s mondgya, mikor a Toronyak Fundamentumát ásták és rakatták a Calvinisták, az mostoha Attya járt az Lonyai és Dobronyi Erdőkre, az Torony Építésére való Fákat vágatni. — *Ad 5*. Tudgya, hogy a nagy Harangot Székely Márton nevű kálvinista Ember csináltatta, azután elhasatt és ujjabban is Calvinisták öntették meg.

Secund. Testis Johan. Berge, Nob. Pers. Ann. circ. 66. Jur. examin. fassus est: *Ad 1*. Soha sem hallotta, sőt egy Buta Jakab nevű Embernél több Papista nem volt, melly is verem hányással élt. — *Ad 2*. Tudgya bizonyossan, hogy mind addig a Calvinisták birták, mig a Papisták német erővel el nem foglalták. Tudgya bizonyossan azt is, az Esperestnél néhai Szendrei György urnál lakván, hogy az Ecclesia könyvét, mellyben minden Ecclesiai Bonumok fel voltanak írva, az szőlőkrül való Leveleket, az ur vacsorájához való Eszközöket, ezen Esperest Debreczenbe vitte, és mikor Debreczent Strasoldo fel verte, mindenek oda veszték. — *Ad 3*. Sicut primus Testis. — *Ad 4*. Tudgya, hogy a Tornyot fundamentumostul, a Templomot peng a Predikallo széktül fogva a Calvinisták építették, Oláh István járt Dobronyi, Lonyai Erdőkre ahoz való fákat vágatni, és ugy szállították le a Tiszán, maga is e Fatens eleget dolgozott rajta. Toth Szaniszlóné kálvinista asszony hagyott nagy Summa Pénzt a Templom és Torony Építésire, azt is tudgya, hogy Erdélyben Szakmary Szabó István és Torka István nevű Calvinista Embereket küldöttek, és az Erdélyi Fejedelemtül, és más több uraktul feles költséget hoztak a Templom építésére. — *Ad 5*. Tudgya jól, hogy Székely Márton nevű Calvinista Ember öntötte a

Nagy-Harangot és azért Néhai Boldog Emlékezetű *Lorantfi* Susanna Fejedelem Aszszony manumittálta, mert Jobbágy-Ember volt, azután azon Fejedelem-Aszszony halálakor mindennap háromszor harangoztak. és elhasált azon nagy harang és ujjabban is a Calvinisták öntötték meg.

Tertius Testis Stephanus *Veresmarty*. Nob. Pers. Ann. circ. 75. J. examin. fassus est: *Ad 1.* sicut praecedens Testis. — *Ad 2.* sicut pr. Testis. — *Ad 3.* Tudgya mikor ide jött lakni, Turoczy nevű Pater volt itt, az úr házánál volt exercitiumok, a Templomot pedig, Scholát, Parochiákat a Calvinisták birták és mind azokhoz való Proventusokat. — *Ad 4.* Nihil. — *Ad 5.* Hallotta, hogy Székeiy Márton nevű calvinista Ember csináltatta a Nagy-Harangot de tudgya mikor ujjonnan öntötték a Calvinisták, mert elhasált volt.

Quartus Testis. Andr. *Veres*. Nob. Per. Ann. circ. 50. J. examin. assus est: *Ad 1.* Sicut pr. Testis. — *Ad 2.* Sicut pr. Testis. — *Ad 3.* Sicut pr. Testis. — *Ad 4.* Tudgya bizonyossan, hogy a Toronyot egészszen, a Templomot pedig nagyobb részt a Calvinisták építették, az édes Attya szekere, fát, követ, meszet elegett hordott. — *Ad 5.* Sicut Secund. Testis, hoc addito, a nényye Kendi Gáspárné Calvinista aszszony is segített, adván Materiát azon Haranghoz.

Quintus Testis Joannus *Varsanai* Nob. Per. Ann. circ. 75 J. examin. fassus est: *Ad 1.* Sicut pr. Testis. — *Ad 2.* Sicut pr. Testis. — *Ad 3.* Sicut primus Testis. — *Ad 4.* Sicut pr. Testis, hoc addito maga is adta a fundamentumot. — *Ad 5.* Sicut pr. et reliqui Testis.

Sextus Testis. Pionidus Paulus *Borsos*. Ann. circ. 80 J. examin. fassus est: *Ad 1.* Sicut pr. Testis, — *Ad 2.* Sicut pr. Testis. — *Ad 3.* Sicut pr. Testis, hoc addito, hogy maga ökrén, szekeren hozta az Papisták Harangocskájának a Lábot az ondi Szilasbul. — *Ad 4.* Sicut pr. Testis, hoc addito, akkor jó hat ökre lévén, eleget hordott fát, követ, téglát, meszet, valamint elvégezték. — *Ad 5.* Sicut pr. Testis, hoc addito, nem is volt a Papistáknak több Harangiok annál, a ki az Úr házánál volt.

Septimus Testis. Andr. *Kecskeméty*. Nob. Per. Ann. circ. 43. *Ad primum.* 2. 3. et 4. sicut pr. Testis. — *Ad 5.* Már mikor tudgya a földön hievit el hasadva a Nagy-Harang, az másik pedig a Schola előtt harang lábón állott.

Octavus Testis. Michael *Borbély*. Senior. Nob. Per. Ann. circ. 75. Jurat. examin. fassus est: *Ad 1.* 2. 3. 4. et 5. Sicut Secundus Testis.

Non. Testis. Consors Martini Anna *Turoczy*. Ann. circ. 50. Jurat. examin. fassus est. *Ad 1.* 2. 3. 4. et 5. sicut pr. Testis.

Decimus Testis. Stephanus *Molnár*. Nob. Per. Ann. circ. 50. Jur. examin. fassus est. *Ad 1.* 2 sicut pr. Testis, hoc addito: Az édes

Attya Egyházi volt, és míveltette azon szőlőket. — *Ad 3. 4 et 5.*
Sicut pr. Testis.

Undecim. Testis. Georgius *Monoky* Nob. Per. Ann. circ. 72.
Jur. examin. fassus est: *Ad 1. 2. 3. 4. et 5.* Sicut pr. Testis.

Duodec. Testis. Petrus *Eötvös.* Nob. Per. Annorum circa 80.
Jur. examin. fassus est: *Ad 1. 2. 3. 4. et 5.* sicut pr. Testis: Hoc
addito: Az nagy-Harangot Székely Márton, az másikat Hajnal Mátyás
nevű Calvinista Emberek csináltatták, nem is volt a Papistáknak több
Harangiok, a ki az Úr házában volt.

Decim. Terc. Testis. Johannus *Kodács,* Nob. Per. Annorum
circ. 52. Jur. exam. fassus est: *Ad 1. et 2.* sicut pr. Testis. — *Ad 3.*
Sicut Primus Testis. — *Ad 4. et 5.* Sicut pr. Testis.

Decim. 4-t. Testis. Franciscus *Szabó,* Nob. Per. Annor. circ. 46.
Jur. examin. fassus est. *ad 1. 2. 3. 4. et 5.* Sicut pr. Testis.

Decim. 5-t. Testis. Gregor *Forrai.* Annor. circ 51. Jur. examin.
fassus est: *ad 1. 2. 3. 4. et 5.* Sicut pr. Testis.

Decim. Sext. Testis. Georgius *Nitrai.* Nob. Per. Annor. circ. 80.
Jur. examin. fassus est: *Ad 1. 2. 3. 4. et 5.* Sicut pr. Testis, hoc
addito, Az Tornyon való nagy Gombnak az szárát az Fatens forrasztotta
meg és a Bátya szegeszte fel.

Decim. Sept. Testis. Geor. *Bodo.* Annor. circ. 80. Jur. examin.
fassus est: *Ad 1. 2. 3. 4 et 5.* Sicut pr. Testis.

Decim. 8. Testis. Paulus *Trinycsinyi.* Nob. Per. Annor. circ. 80.
Jur. examin. fassus est: *Ad 1. 2. 3. 4 et 5.* Sicut pr. Testis.

Super quibus quid. Testium falsionibus nostros
Super iisd. Testimoniales aurelat. Incolar. Oppidi Tallya Helveticae
Confessionis pro futura Cautela extraordinus et in . . .
fato Oppido *Tallya* Anno 1706 die 30. Mentis Marty.

Georgius *Törös* Substit. Judlium. Inclyti Co'ttus. Zemplen,
m. p. (P. H.) — Paulus *Göncei* S. jurassor Inclyti Co'ttus. Zemplen,
p. (P. H.) m.

II.

Nos infrascripti Inclyti Cottus'. Zempleniensis Judlium et Jurassor
Significamus tenore praesentium, quibus expedit universis. Qud vigore
Gratis'. Gratosi Mandati, Excellentissimi Domini Judicis Curiae Regiae,
ad Humilimam Instantiam Helveticae Confessionis addigorum gratiose
elargiti ad Instantiam in Oppido Tallya de gentium Helveticae
Confessionis addictorum Incolar. venerimus in . . . dem Oppidum,
ibidem q'e pro parte eorundem juxta nobis porrect. De eo Vtri . . . talem
uti sequitur'. per eg. . . Inquisitionem.

DE EO Utrum.

1-mo Tudgyaé a Tanu, hogy in Anno 1681 et Subsequentibus

ezen Tallyai Templomot, Parochiát és Oskolát, melylyeket mostan Romano Catholicus Urak birnak, mind addig a Tallyai Helvetica Confession levő Ekklesia birta, mig in fine Anni 1687 néhai M: Klobusiczky Ferencz uram és néhai T. Janto János uram Felséges Romai Császár és Koronás Király Kegyelmes urunk eo Felsége Kegyelmes parantsolatya és a nemes Ország in Anno 1681 Condalt és in Anno 1687 Confirmalt végezete ellen a Tallyai Reformáta Ekklesia harangozóitúl a Templom kulcsát kérvén, és azok nem adván erő hatalommal az megirt Templomot, Oskolát és Parochiát elfoglallák.

2-do Tudgyaé a Tanú, hogy ezen specificalt Tallyai Templomot ex ruderibus, a Tornytó penig ex fundamento a Tallyai Helvetica Confession levő Ekklesia épittette, és ezen Toronyban levő nagy és kissebb Harangokat Tallyai Reformátusok öntették e?

3-tio Tudgyaé a Tanu, hogy a Tallyai Határban három darab szőlő, ugy mint Nagy Palota, Palotameghi (melyet költőt névvel Boldog Anyának is hínnak) és Nyerges, Ött darab szántó földek, melyeknek ketteje a napkeleti és napnyugoti nyomason levő kötelekben vagyon, harmadik az aba járóban, Negyedik az Szárazberekben, ötödik a Nyerges alatt, és egy darab földnek a Dezmája, melyet hínnak Dinyeföldnek, négy falat rét, egy kert Csüröstül. Házostul in Anno 1681 sőt az előtt is mind addig, a mig a megmondott mód szerint in Ao 1687 a Templom a Tallyai Reformáta ekklesiátul erő s Hatalommal el vétetett, a megh nevezet Tallyai Helvetica Confession levő Ekklesia birta, és signanter az első Praedicatorához, másként a belső Parochiához tartoztanak.

4-to Tudgyaé a Tanú ezen megirt Tallyai határban Kis Palota, Banyaszon, Ducát és Nyerges szőlőket, nem különben a Ratkay határban lévő Malmocskát (melynek mostan csak a Fundusa vagyon) és ahoz való egy darab szántó földet, a megirt Ratkay határban, ugyszintén a Tallyai határban napkeleti és napnyugoti nyomásban. és a Nyerges alatt is egy darab szántó földet, egy-egy kötel szántó földet, ab Anno 1681 ad Annum 1687 jam Thotat. non ab Simili modo a Tallyai Helvetica Confession levő ekklesia a külső Parochiához, máskint második Praedicatorához birt. Item reter.

5-o Tudgyaé a Tanu, hogy a Tallyai Halastó, Ujfalu, Kodu Nyirjes, Nagy-Öszed, Bajta és Kúvago Promontoriumokon lévő Szőlőket (melyeket mostan Catholicus hivek Templomhoz való szőlőknek hínnak) Plantaban lévő szőlőt is, melyet meg akkor nem birt a megnevezet Helvetica Confession levő Ekklesia, de ugyan csak azoknak jussával kereste ki, és appraehendálta az akkori Plebánus Uram, a Tallyai Helvetica Confession levő ekklesia modo prio birta és Ekklesia Szölleinek hívtak.

6-to Tudgyaé a Tanu, hogy a Tallyai Rövid Nyirjes és Kodu

Nyirjes szőlőket a Tallyai Helvetica Confession levő Schola mesterek birták és azon alkalmatossággal vették el.

7-mo. Hogy a Tökös Máhlon és Görbe Nyirjesen levő, egyik csupa parlagh, másik valamennyire épült szőlőcskéket a Tallyai Helvetica Confession levő Deákok birták.

8-vo. Hogy a Tallyai Hoszszu Nyirjesen levő Szöllöt a Tallyai Helvetica Confession levő Ecclesia Cantora birta, melyben az Helvetica Confession levő Ecclesia csak Balogos volt.

9-mo. Hogy ezen specificalt szőlőket akkor vették el, midőn már szüretnek ideje volt.

10. Tudgyae a Tanu, hogy ezen Tallyai Helvetica Confession levő Ekklesia, a memoria hominum mindenkor in libero Religionis Exercitio volt.

Fassiones Testium

1. *Testis* Martinus *Huga* Nob. persona. Ann. circa 75. Incola Szerentsiensis fide mediante fassus est: *ad 1.* Tudgya bizonyosan, hogy in Annis 1681. 1682. 1683 és az előtt is Devtralis Templomot, Scholát, Parochiát a Tallyai Reformátusok birták, és azon esztendőben a Farkas is járt azon Templomban. Tudgya, hogy in Ann. 1687 foglaltattott el azon Tallyai Templom, Schola, es Parochia, melyben nagy eszköz vólt néhai Jantó Janos Úr; de más Circumstantiáit az elfoglalásnak nem tudgya. — *Ad 2-dum*: a midőn már a Tallyai Reformátusok, a Tallyai Tornyot a kúfalon felül, minden egyéb épségével felépítették, tudgya és látta. A Templom építésére nem emlékezik, mivel már akkor készen volt; — *ad 3. 4. 5. 6. 7. 8.* Tudgya, hogy ad Ann. 1687 minden nemű Bonumokat az Ecclesianak, Szőlőket, Szántóföldeket, réteket és kertet, és a Rátkay malmotkát a Reformátusok birták, de nevezetesen mellyik mellyik Praedicatorsághoz és ki hova tartozott, nem tudgya; — *ad 9-mum* nihil; — *ad 10-mum* Tudgya a memoria, hogy a Tallyai Reformátusok in libero Religionis Exercitio voltak.

2. *Testis* Andreas *Lazonyi*, Nob. Pers. Ann. cir. 61. Incola Szerenciensis fide med. fassus est: *Ad 1.* Tudgya, hogy a Tallyai Templomot, Scholát, Parochiát a Tallyai Reformátusok birták, in Annis 1681. 1682. 1683 és az előtt is, mind addig, mig in Ao 1687 néhai Klubosiczki Ferencz Úr eo Nsága és Jantó Janos úr el nem foglalták, de circumstantiáit elfoglalásának nem tudgya; — *ad 2.* Tudgya, hogy a Templomot Restaurálták, azt penigh bizonyosan tudgya, hogy a Devtralis Tornyot ex fundamento a Tallyai Reformátusok építették; — *ad 3. 4. 5. 6. 7. et 8.* Tudgya hogy mindennemű Ecclesiai Bonumokat, Szőlőket, réteket, Szántó földeket, kertet az Tallyai Reformátusok birták, és tudja, hogy az Rátkay malmotkát is az második Praedicatorsághoz birták, és Jelen volt ezen Malomban, a midőn vá-

moltak a Tallyai második Praedicator számára. — *Ad 9.* nihil; — *ad 10.* Tudgya, hogy a memoria Hominum in libero Religionis Exercitio voltak.

3-tus Testis Andreas Foke nob. pers. Incola Szerentsiensis Ann. circ. 81. Jurat. et Examinat. fassus est. *ad 1-mum*: Tudgya bizonyosan a Fatens, hogy a Tallyai Calvinisták a Deutralis esztendőktől fogva mind addig birták az Templomot, Scholát és Parochiát, míg Klubositzky és Jantó Janos uraimék által el nem foglaltattak in Anno 1687. — *2-dum*: Tudgya és látta is a Fatens, a midőn a Deutralis Templomnak a Torony felől való részét az Calvinisták rakatták, fennállván már akkor is a napkelet felől való rész; az Tornyt is hasonlóképen tudgya, hogy az Calvinisták csináltatták ex fundamento, de az Harangokat nem tudja, kik csináltatták. — *Ad 3. 4. 5. 6. 7. 8.* Tudgya a Fatens, hogy az Ekklesiai Bonumok mind egészben az Tallyai Reformatus Praedicatorok és Ecclesia számára birattattak mind addig, míg a Templom, Parochia és Scholák el nem foglaltattak; — *ad 9.* Nihil. — *Ad 10*: Bizonyosan tudgya, hogy Szabad Isteni Tisztelet vólt, az Templom elfoglalástul fogva mind eddig a korig.

4. Testis Joannes Kercsi, Annorum circ. 60. Incola Szerentsi's. Nobilis Persona, fide mediante fassus est: *Ad 1-mum*: Tudgya és Tallyán lakott, a midőn in Ao 1681. 1682. 1683 a Tallyai Reformatusok birták a Tallyai Templomot. Parochiat, és Scholát és tudgya bizonyosan azt is, midőn Klubosiczky Ferencz Úr eo Nsága és Jantó Janos vr'mék által elfoglaltattak, de mitsoda Parancsolat mellett, nem tudgya; — *ad 2-dum* nem érte, hogy a Templomott építették volna, de az maga akkori Gazdájától, és sokaktól hallotta az Fatens, hogy ex fundamento a Tallyai Reformatusok építették az Templomot, az Tornyt hasonlóképen; az Harangokra nem emlékezik, kik öntették; — *ad 3. 4. 5. 6. 7. 8.* Tudgya, hogy a Deutralis Szöllöket és Bonumokat mind birták az Reformatusok. — *Ad 9* nihil. — *Ad 10.* Tudgya, hogy a Memoria Hominum in libero Religionis Exercitio voltak.

5-tus Testis Andreas Kovats Nob. Persona. Incola Szerentsi's fide mediante fassus est. Annorum circ. 78. *Ad 1-mum*, Tudgya, hogy in Ao' Deutralis s az előtt is az Tallyai Reformatusok birták a Templomot, Scholát, Parochiat, melyeknek elfoglalásokban Jantó Janos Vr jelen volt; — *Ad 2-dum* nihil; — *ad 3. 4. 5. 6. 7. et 8.* Valami tartozot az Ecclesiához, Scholához, Parochiához, Templomhoz és Cantorsaghoz, Szöllök, Szántóföldek, rétek, kertek, az Reformatusok birták, úgy az Rátkay Malmotskát az második Praedicator részére, és oda is adták az vámtól belole; — *ad 9.* nihil. — *Ad 10* Tudgya, hogy a memoria hominum in libero Exercitio Religionis voltak az Tallyaiak.

6-tus Testis Andr. Nyéki, nob. Persona. Ann. circa 80. Incola

Szerentsiensis, fide mediante fassus est: *ad 1-mum*. Tudgya, hogy in Ann. 1681. 1682. 1683. s az előtt is a Tallyai Templomot, Scholát, Parochiát az Tallyai Reformátusok birták. Tudgya, a midőn Klubosiczky Ferencz, és Janto Janos vrak által elfoglaltattak erőbatalommal. — *Ad 2-dum* Tudgya, hogy a Tallyai Reformátusok Csináltattak, a Tallyai Templom építését és Tornját jól tudgya, hogy ex fundamento építették, látta amidőn a fákat hordták és építették az Tallyai Reformátusok, az Harangokról, kik öntötték, nem emlékezik. — *Ad 3. 4. 5. 6. 7 et 8.* valamely Bonumok tartoztak az Templomhoz, Parochiához, Scholához, az Reformátusok birták, ugy az Ratkai malmocskát is, melyben az Fatens akkoriban örölvén, a Talyai második Praedicator számára vámosták. — *Ad 9.* jól tudgya, hogy szüret tájban vették el az szőlőket. — *Ad 10.* jól tudgya, hogy a memoria Hominum in libero Religionis exercitio voltanak az Tallyai Reformátusok.

7. *Testis Petrus Molnár*, nob. persona, Incola Szerentsiensis. Ann. circa 68. fide mediante fassus est. *Ad 1.* Tudgya, hogy in Annis 1681. 1682. 1683. s az előtt is az Tallyai Templomot, Scholát, Parochiát birták az Reformátusok, Tudgya amidőn Klubosiczky Ferencz és Janto Janos vrak hatalommal elfoglalták. — *Ad 2.* a Templomot épnek tudgya, a Toronynak sindelyezését a midőn Consinuálták a Reformatusok tudgya, az Harangokrul nem tud; — *ad 3. 4. 5. 6. 7. et 8.* Valamely Bonumok tartoztak ezen Tallyai Templomhoz, Scholához, Parochiához, az Reformátusok birták és azokat is aszzerint foglalták el, mint a Templomott, Scholát és Parochiát. — *Ad 9.* Tudgya, hogy szintén szüretre kelve foglaltattak el a szőlők. — *Ad 10.* Tudgya, hogy az Tallyai Reformátusok a memoria hominum in libero Religionis Exercitio voltak.

8. *Testis Michael Nagy*, nob. pers. Incola Golopiensis Ann. circ. 60. fide mediante fassus est. *Ad 1-mum*: Tudgya, hogy mind addigh s azelőtt is szabadosan birták az Tallyai Reformátusok a Tallyai Templomot, Scholat, Parochiat, mig Klubosiczky Ferencz és Janto Janos vrék által elfoglaltattak; — *ad 2-dum* nihil. — *Ad 3. 4. 5. 6. 7. és 8.* Valamennyi Bonumok, Szőlőkbül, rétekbül, Szántó földekbül állók voltak, az Parochiához, Scholához, Templomhoz és Praedicatorsághoz mind addig birták az Reformátusok, migh a szerint, mint az Templom, Schola és Parochia el foglaltatolt. — *Ad 9.* Szüretre kelve foglalták el a szőlőket. — *Ad 10.* a memoria hominum in libero Religionis Exercitio voltak az Tallyai Reformátusok.

9. *Testis Sára Konczos*, nob. Persona. Ann. 61. fide mediante fassus *ad 1-mum* sicut Pcedens Testis. — *Ad 2-dum*. Tudgya és emlékezik reá, amidőn Continuat. a Tallyai Reformatusok, a Templomnak fel boltolatját építették, ugy a Toronynak felső részét is; — *ad 2-dum* Tudgya, hogy a Nagy-Harangot a Tallyai Reformátusok

öntették Cassán. sőt ezen Fatens édes Anyja is egy Tallért adott belé. — *Ad 3. 4. 5. 6. 7. et 8.* Sicut pced. Testis, hoc addito. Tudgya azt is, hogy az Ratkai Malmocskát az második Praedicatorshoz birták. — *Ad 9.* Szüretre kelve foglalták el a szőlőket. — *Ad 10.* a Memoria Hominum in libero Religionis Exercicio voltak az Tallyai Reformátusok.

10. Testis Andreas Nagy, nob. pers. Ann. circa 93. Incola Mono-kiensis, fide mediante fassus est. *Ad 1-mum* Tudgya, hogy in Anno 1683 az Tallyai Templomot és Parochiát az Reformátusok birták mind addig s az előtt is, mig in Anno finito 1687 Klubosiczky Ferencz eo nsága és Janto Janos Vram által elfoglaltattak. — *Ad 2-dum*: Tudgya, hogy az Tallyai Tornyt a Reformátusok ex fundamento építették, de az Templomra nem emlékezik és az Harangokra. — *Ad 3. 4. 5. 6. 7. et 8* Sicut pced. Testis. — *Ad 9.* Szüretre kelve foglalták el a szőlőket. — *Ad 10.* Tudgya, hogy a memoria hominum in libero Religionis Exercicio voltak az Tallyai Reformátusok.

11. Testis Georgius Bajori, nob. persona, Ann. circ. 70. Incola Monokiensis, fide mediante fassus est. *Ad 1-mum* Tudgya, hogy in Anno 1681. 1682. a Tallyai Templomot, Scholat, Parochiat a Tallyai Reformátusok birták s az előtt is, azt nem tudgya kik foglalták el. — *Ad 2-dum* nihil. et reliqua nihil.

12. Testis Joannes Erdős, Nob. Persona, Ann. Circ. 63. fide mediante fassus est. *Ad 1-um* Tudgya, hogy in Annis 1681. 1682. 1683 a Tallyai Templomot, Scholát, Parochiát Tallyai Reformátusok birták mind addig s az előtt is mig Klubosiczky Ferencz Vr eo nsága Janto Janos Vr'ék által el foglaltattak. — *Ad 2.* A Tallyai Templom erectiojara nem emlékezik, de az Tallyai Tornyt tudgya, hogy építették. Tudgya ex fundamento az Reformátusok es a mikor a fundamentumot ásták is jelen volt e' fatens, ezen Toronyban levő nagy Harang meghasadván, tudgya hogy ezt Reformátusok öntették ujjonnan. — *Ad 3.* Jól tudgya, hogy az Deutralis Nagy Palota, Palota meghi és Nyerges szőlőket ött darab szántó földet, négy falatt rétet, az Dinnye földnek dezuját, egy kertet Csüröstül égett Házostul in Ao 1681, sőt az előtt is, és mind addig, mig el nem vétettek s foglaltattak, az Tallyai Reformáta Ecclesia birta, és signanter az első Praedicatorshoz birták. — *Ad 4.* Jól tudgya a Fatens, hogy az Deutralis Kis Palota, Bananyusz, Ducát és Nyerges szőlök, nem különben a Ratkai Malmotskát és ahoz egy darab szántó föld, a Ratkai Határban, ugy a többi Deutralis szántó földek is es Réth Ad Annum 1687, a Tallyai Helvetica Confession fevő második Praedicatorshoz birattattak, azon Ratkai malmotskát penig Barta nevű Református ember testálta földestül együtt az második Praedicatorshoz, a Palota szőlő állapotjára nem emlékezik. — *Ad 5.* jól tudgya a fatens, hogy a Tallyai Halastó-Uj-falu,

Kodu Nyirjes, Nagy Öszed, Kis Öszed, Bajta és Kúvago Szőlőket a Tallyai Református Ecclesia birta és Ecclesia szöleinek, nem penig Templom szöleinek hivattattak. — *Ad 6-tum* Jól tudgya, hogy az Deutralis Rövid Nyirjes és Kodu Nyirjes Szőlőket, a Tallyai Református Oskola Mesterek birták, melyeknek egyikét Matsze Mihály nevű Református ember testálta azon Tallyai Schola Mesterséghez. — *Ad 7.* jól tudgya, hogy az Deutralis Tökös Moly nevű szőlőt, Görbe Nyirjesen levő Parlagott és ugyanott valamennyire épült szőlőket a Tallyai Református Deákok birták. — *Ad 8.* Jól tudgya, hogy az Deutralis Hoszszu Nyirjes nevű szőlőtt az Reformátusok Cantori birtak. — *Ad 9.* Jól tudgya, hogy ezen p'specificalt szőlőket épen szüretre kelve vették el az Reformátusoktól. — *Ad 10.* a memoria hominum Szabadosan voltak in Exercitio Religionis az Calvinisták.

13. Testis Stephanus *Molnár*, Ann. circ. 60, fide mediante fassus est. Tudgya, hogy in Anno 1681 a Tallyai Reformátusok birták az Templomot, Scholát és Parochiát. — *Ad 2-dum* Jól tudgya és érte a Fatens, hogy ez Tallyai Templomnak fele részit Continuative a Reformátusok építették és tudgya mikor az fundamentumot ásták is az Tallyai Reformátusok, a nagy Harangot is tudgya, hogy megrepedése után az Tallyai Reformátusok öntették, az kisebbik Harangot mikor es hún öntették, nem tudgya. — *Ad 3.* Jól tudgya, hogy a Deutralis Nagy Palota, Palota meghi és Nyerges szőlőket, ött darab szántó földeket, négy falat rétet, a Dinnyeföldnek Dezmáját, egy kertet Csöröstől éget hazastul, mind eddig, miglen el nem foglaltattak, az Tallyai Református Ecclesia birta, es Signanter az első Praedicatorshoz birtak. — *Ad 4.* Directissime fatetur sicuti pcedens immediate Testis. — *Ad 5.* Similiter fatetur in Omnibus sicut pcedens immediate Testis. — *Ad 6. 7. 8. 9. 10.* Punctum Similiter in Omnibus Sicuti pcedens *12. Testis.*

14. Testis Stephanus *Kecseméthy* nob. Persona, Ann. circa 70, fide mediante fassus est. *Ad 1-mum* Jól tudgya, hogy in Annis 1681. 1682. 1684. az Tallyai Reformátusok birtak az Tallyai Templomot, Scholát es Parochiát. az előtt is, mig in Anno 1687 Klubusiczky Ferencz és Janto Janos Vrak által el foglaltattak violenter. — *Ad 2-dum* Tudgya, hogy in Anno 1681 az Tallyai Templomot nagyobbitották az Tallyai Reformátusok, az Tornyot penig ex fundamento építették, az Harangokat nem tudja mikor öntötték. Valamennyi szőlők, retek, szanto földek in Anno 1687... — *Ad 3-um, 4-tum* Tudgya, hogy valamennyi szőlők, rétek, szántó földek in Ao 1687 elfoglaltattak, az Tallyai két Praedicatorshoz birattattak. — *Ad 5.* Tudgya hogy az Deutralis Halastó, Ujfalu, Kodú Nyirjes, Nagy Eöszed es Kis Eöszed, Bojta és Kúvágó Szőlőket az Tallyai Refomátus ecclesia számára külön mivelték és Ecclesia-Szőllőknek hivattattak. — *Ad 6. 7. et 8.* Tudgya, hogy mind az Schola Mesterséghez Cantorsághoz

es Deakok Számára Birattanak, mielttetnek azon Szöllők. — *Ad 9.* nem emlekezik. — *Ad 10.* a memoria Hominum Libero Religionis exercitio voltanak az Tallyai Reformatusok.

15. Testis Georgius *Hajas* Annorum Circiter 72, fide mediante fassus est *ad 1-mum.* Jól tudgya hogy in Annis 1681. 1782. ugy Annum 1687. a Templomot, Scholat, Parochiat birtak az Tallyai Reformatusok, ez előtt is minth tudnik Klubusiczki Ferentz es Janto Janos Vr'mék által el nem foglaltattak. — *Ad 2-dum.* Jól tudgya es emlekezik reaja mikor a Tallyai Templomot boltoztatták es az Tornytot is ex fundamento erigaltattak az Tallyai Reformatusok, ezen fatens is eleget dolgozott körülötte, ezen Toronyban lévő Nagy Harangot penig tudgya hogy az Reformatusok Eperjesen öntették. — *Ad 3-tium.* Directissime hoc addito hogy az Dinnye földeknek Dezmáját az vtan foglaltak el. — *Ad 4-tum, 5-tum, 6-tum, 7-mum, 8-vum, 9-num, 10-mum.* Directissime fatetur ad tenorem punctorum Interrogatoriorum.

16. Testis Georgius *Olasz*, Nob. Persona, Annorum Circiter 60. Fide mediante fassus est, *Ad 1-mum.* Tudgya e' Fatens az Tallyai Templomot, Scholat, Parochiat mind addig birtak az Tallyai Reformatusok, migh Klubusiczki Ferentz Vr Eo Nsga, es Janto Janos Vr el nem foglaltak, tudnik ad Annum 1687; — *ad Secundum,* az Templom epiteserül nem emlekezik, hanem az Tallyai Tornytot tudgya s látta, hogy ex fundamento epítették az Tallyai Reformatusok, ezen Toronyban lévő Nagy Harangot is tudgya hogy Eperjesen öntették. — *Ad 3-tium.* A Deutralis Szőlőket, Szántó földeket es reket az első Praedikatorsaghoz birták mellyeket akkor foglaltak el, mikor a Templomot es Scholat, az Dinnye földeket penig azutan nagy idővel foglalták el. — *Ad 4-tum.* Tudgya ezen fatens hogy az Deutralis Szőlők Tallyai Reformata ecclesiahhoz tartozó Szőlők és miglen el nem foglaltattak, külön is mielték az Tallyai Ecclesia számára. A Palánta Szőlő felől nem tud. — *Ad 6-tum* juxta Punctum Deutri fatetur, azon Deutralis Szőlőnek egyiket Reformatus ember Mathe Mihály testalta az Oskola Mesterek számára. — *Ad 7-mum, 8-vum, 9-num et 10-mum* directissime fatetur.

In Cujusq. modo peractae Inquisitionis fidem ac Testimonium Praesentes Literas Nostras. Testimoniales Subscriptionem et Sigillis Nostris roboratas extra dedimus Datum Tallya' die 24. mensis Febr. Anno 1721.

(P. H.) Stephanus *Josa* Inclyti Cottus'. Zemplén. Judlium mp. — (P. H.) Samuel *Gönczi* Inclyti Cottus Zemplenien. Jurassor mp.

Közli: *Györffy József.*

KÖNYVISMERTETÉS.

Dogmatic Theology, by William G. T. Shedd.

D. D. roosvelt Professor of systematic Theology in union theological seminary New-York. 2 kötet, 546+803 l. Edinburgh 1889. Ára 7 dollár.

Amerikai hittudós művét szándékozom a t. olvasónak bemutatni s ezt azért teszem, mert azt tartom, hogy a német theol. kultúra mellett a protestantizmusnak ama másik erőteljes hajtására, az angol-amerikai irodalomra is rátereljem a figyelmet. Amerika a különlegességek hazája; vallás-erkölcsi életében is sok a specialitás; de a különlegességek nem mindig betegség jelei, sőt gyakran az erő mutatói és csaknem mindig tanulságosak a tárgyilagos szemlélőre.

Az „Ujvilág“ a vallás-erkölcsi és egyházi élet terén is sajátlagos. Tömerdek szektájával, női papságával egész a szerzetelenségig különleges. De az objectiv szemlélő ezektől a beteges hajtásoktól eltekint és oly vonásokra veti figyelmét, melyek egyetemes és nem muló érdekűek. Az amerikai egyházi élet ilyenekben is elég gazdag. A praktikus yankee-szellem az egyházi életben is gyakorlatias, reális. Belmissiója, külmissiója, cura pastoralisa, egyesületi élete, evangélizáló tevékenysége alighanem az amerikai protestantizmusnak a legfejlettebb a föld kerekességén. S mindez az önkénytes buzgóság, a szabad egyháztársadalmi tevékenység elvére van építve. Az amerikai vallások és egyházak a feltétlen szabadság rendszerén nyugsznak; hitők erőteljes, szabad és határozottan evangéliumi szellemű.

Tudós theológiájának is az evangéliumi realizmus és megérett szabadság a két fő jellemvonása. Az általam ismert protestáns theologia, nekem legalább, e két jellegzetes vonásával imponál. *Hodge* tömör szellemét, *Schaff* evangéliumi erejét, *Shedd* kálvini mélységét kevés európai kar- és kortársában talál-

hatjuk meg. Nekem úgy tetszik, hogy a kontinentális theologia hitereje még mindig nem heverte ki a mult század skepticizmusának ernyesztő hatását, kegyessége még nem helyezkedett erkölcsi súlyegyenbe a tudással. Az amerikai theologusok hite, úgy látszik, mintha legyőzte volna a kételyt; már pedig Tennyson szép szavai szerint, az a hit erősebb, mely legyőzte a kételyt. Az újvilági protestantizmus a feltétlen szabadság világában, mintha épebb hittel, evangéliumosabb lélekkel bírna, mint az európai! Még az unitárius *Channing*-en is több az evangéliumi íz, mint európai unitárius hitfelein.

Különös rokonszenvre gerjeszt az amerikai református dogmatikusok erőteljes kálvinizmusa. A vén Európa a mult század óta nagyon elhanyagolja Kálvint. Genfen, Amsterdamon, és Skócián kívül Európában talán mindenütt meghalványult, megerőtlenült a kálvinizmus. A németek nem értik, nem méltányolják, eléggé talán sohasem méltányolták a genfi reformációt. Az ő szemök, szivök, talán nemzeti okokból is, egészen Lutherre és Wittenbergre tapad. Luthert idézik, őt magyarázzák, őt követik és őt dicsőítik. Irodalmukban száz Luther-biografia esik egy Kálvin-életrajzra, száz Luther-dicsőítő szó egy Kálvin-magasztalásra. Nem így az angol, különösen az amerikai angol irodalom. Az angol szellemben Kálvin vert mélyebb gyökeret, sőt az angol és amerikai protestantizmus még szektáiban is kálvini eredetű. S a kálvinizmus a realis angol szellem útján világvallási útra indult; erőteljes vonásaival áttört az oczeánon, áthatott a nemzeti és faji korlátokon s diadalmasan nyomul előre az új és legújabb világban. A kálvinizmus az utolsó százév alatt hívei számát megötszörözte, míg a lutheránusság ez idő alatt nem egészen háromszoros, a római és görög-keleti vallás csak kétszeres lélekszámra emelkedett. Igen, mert az angol kálvinizmus erőtől duzzadó, tevékeny és terjeszkedő, mint maga az evangélium, Istennek e világmegváltó hatalma. Hitében ép, tudományában szilárd, erkölcsi erejében tiszta, mint a genfi reformáció idejében volt.

Ennek az angol-amerikai kálvinista szellemnek egyik erőteljes terméke *Shedd* hittana, melyet a t. olvasónak be akarok mutatni. *Shedd*, az angol-amerikai bölcshatalom szerint, huzamos ideig gyakorló lelkész, majd 1874-től 1888-ig a rendszeres theologia tanára volt New Yorkban. Dogmatörténeti és dogmatikai monografiái által már a hatvanas években kitűnt az amerikai theológiában. Hittani rendszerét, a fent címzett két kötetes munkáját nyugugalomba vonulása után, 1889-ben rendezte sajtó alá.

Shedd hittana az Augustin Kálvin-féle rendszer csapásán

halad. Előszavában maga is kifejezi ezt. Föl fog tűnni, mondja egy helyen, hogy rendszeremen erősebb a patristica és reformáció szellemének hatása, mint a modern theológiáé. De én azt tartom, hogy némely régebbi ker. theologusok mélyebben behatottak az evangélium örök igazságaiba, mint az újabb kor egyik-másik hírneves dogmatikusa. S ez egészen természetes. Non omnia possumus omnes. Nem minden kor és nem minden egyház jelez mindenben haladást az előzők fölött. Nehéz volna pl. a XVIII. vagy a XIX. század gondolkozói között Isten metafizikai lényének és természetének oly mély buvárát találni, mint a középkor Anselmje, a szentháromságnak oly éleselmű kutatóját, mint Athanázius, a bűn nagy mysteriumának oly mélyreható kutatóját, mint Augustinus, a váltságtannak oly igaz felfogását, mint a reformátoroké. Shedd tehát nem kicsinyíti a kereszténységnek régebbi, elismert nagy tanítómestereit, sőt határozottan azt vallja, hogy ezek igazabb és alaposabb tanítói az evangéliumnak, mint az újabb korból valók. Kalauzul is inkább ezeket választja, mint az újabb kor kételkedő szelleme által megernyesztett hitű dogmatikusokat.

S erre egy amerikai és protestáns hittudósnak különleges oka is lehet. Amerika valláserkölcsei élete békésen, nagyobb rázkodások nélkül fokozatos előhaladásban fejlődött ki a reformáció amaz evangéliumi szabad erőiből, melyeket a puritánok az újvilágba átvittek. Társadalma sem ment Európa társadalmának ama forradalmi convulsióin, melyeket a császárság és pápaság zsarnokságaiból s a feudális arisztokrata társadalmi szerkezetből való kiszabadulás lélektanilag és erkölcsileg szükségessé tett. Amerika szabadnak és demokratának született, mert ennek erőit és feltételeit egyszerre magába vette a protestantizmus által; ellenben az újkori Európa a reformáció vallási s a francia forradalom politikai revolúciója árán s az ezekből kifejlődött véres harczok útján tudta magának kivívni a vallási és polgári szabadság nagy kincseit. A forradalom pedig mindig meghasonlás a fennálló renddel, küzdelem a hagyományossal s teljességgel nem alkalmas a régi eszmények kultuszára. A forradalom szelleme természeténél fogva skepsisre, kételyre hajló, a miben mindig meglankad a hitnek bizalomban nyilatkozó erkölcsi ereje. Az európai theologia ezért skeptikus a XVIII—XIX században, az amerikai hittudomány pedig azért positivebb, mert hitét nem viselte meg ez a kételkedő korszellem. Sheddnek mindenesetre ép, erőteljes hite van.

Szilárd következetességgel fentartja és érvényesíti a prot. kereszténység két sarkelvét, az *íráselvést* és a *kegyelem* egye-

dül üdvözítő *elvét*, valamint a ref. teológiának e nagy igazságokból folyó más jellemző sajátosságait.

Kitűnik ez Shedd hittanának már felosztásából és tárgyalási módjából is. Shedd a hittant bibliológiára, teológiára, anthropológiára, christológiára, soteriológiára, és eschatológiára osztja fel, a miben első pillanatra semmi különös és sajátos vonás nem látszik. De a szakértő ebben is talál sajátosat és jellemzőt. Az európai hittudósok a múlt század óta a bibliológiát csak kivételesen sorozzák a *hitczikkek* közé, rendszeren a „Prologomená“-k közt, a bevezető fejtegetések közt tárgyalják. Shedd a bibliáról szóló tant is a hittan szerves egészébe illeszti, úgy mint a reformáció korabeli hittudósok. S ezt, nézetem szerint, helyesen cselekszi. Protestáns dogma szerint a Szentírás az isteni kijelentés szent okmánya, az irott istenige. S vajjon ez nem hitczikkünk? Vajjon nem épen egyik legfőbb hitczikkünk? Vajjon nem az-e az igazság, hogy a Szentírás igazcíműségét, hitelreméltóságát és kanonicitását csak a történeti megbízhatóság (*fides humana*) mértékéig tudja igazolni történet-bírálati úton a tudomány, az isteni megbízhatóság (*fides divina*) erejével pedig csak a hit, a közvetlen isteni bizonyítékon, a „testimonium Spiritus Sancti“-n nyugvó hit ruházhatja fel a Szentírást? A De Wettek, Baurok, Kuenenek, Wellhausenek történetbírálati éleselműsége bizony csak azt képes nekem bebizonyítani, hogy pl. a rómaiakhoz címzett levelet Pál apostol írta, de már azt, hogy e levélből isteni kijelentés szól a lélekhez, bizony csak a hit érzi és tapasztalja. Igaza van tehát Sheddnek, hogy a biblia hit tárgya is, hogy a keresztyén ember hiszi, hogy a Szentírás Isten igéje, következésképp róla tárgyalni magában a hittani rendszer organizmusában van helyén.

A Szentírásról szóló tan (bibliologia) a szent iratok ihletését, igazcíműségét, hitelreméltóságát és kanonicitását tárgyalja Sheddnél is, mint minden keresztyén dogmatikusnál. A jellemző itt e hittani fogalmaknak rendkívül finom és szabatos magyarázata. Shedd hiszi és tanítja, hogy a Szentírás Istennek különös kijelentése. Kijelentésnek nevez minden oly intuitív és axiomatív ismeretet, a melynek Isten a kútfeje és végső oka. Megkülönböztet általános vagy nem irott (*manifestatio*) és különös vagy irott kijelentést (*revelatio*). A nem irott kijelentést alkotják a természetvallások, moral-rendszerek s az ezek alapját képező ész- és lelkiismereti törvények. Az irott kijelentés a bibliában foglaltatik. A nem irott kijelentést csak viszonylagos igazság és megbízhatóság illeti meg, mert a véges emberi lélek korlátolt erőiből és tevékenységéből származik. Az irott kijelentés feltét-

lenül igaz, teljesen megbízható, a nem-írott kijelentést is szabályozó, minthogy közvetlenül Istentől, Isten egyenes önközléséből keletkezik. A Szentírásban mind a nem-írott, mind az írott kijelentés igazságai együttesen feltalálhatók. A kétféle kijelentést az különbözteti meg, hogy az általános kijelentés tanításai az emberi észből és vallásos géniuszából is kifejezhetők, míg a különös kijelentés igazságai, pl. Szentháromság, ember teremtése és bűnbeesése, megtestesülés, megváltás stb. csak a Szentírásból ismerhetők meg. E kétféle kijelentésben Isten kétféleképp hat az emberi lélekre: eszméltetőleg és közlőleg. Az az ihletés (inspiratio), ez a kijelentés (revelatio). Mindkettőben Isten hat a lélekre, de míg az ihlet csak az emberi erők fokozása, tévedéstől megóvása, addig a kijelentés új igazságok és erők közlése. A ki inspirálva van, az képesítve van az emberileg leg-tökéletesebbre, a ki kijelentést vesz, az már emberileg el nem érhető, isteni dolgokat művel. Az inspiratio tehát inkább a tévedéstől megóvó isteni felügyelet, segítség, ellenőrzés; a revelatio új erők, eszméket, igazságokat közlő isteni tevékenység. A Szentírásban minden szó és közlés inspirálva van, revelatio kifolyása azonban csak az, a miben emberileg ki nem található és el nem érhető igazság és erő nyilatkozik. Pl. a teremtés vagy a bűnbeesés története revelatio, az Ábrahám elhivatása vagy Ábrahám áldozata inspiratio szüleménye a szent történelemben. Mind az inspiratio, mind a revelatio hitelre méltó, megbízható, sőt tévmentes tanításra képesítette a szentírókat. A Szentírást ezért az isteni hitelesítésért, ezért a magasabb sanctioért nevezzük Isten igéjének. Ezért tarthatjuk s kell tartanunk a Szentírást a mi hitünk és cselekedetünk egyedüli zsinórmértékének és próbakövének.

Ily következetesen biblikus Shedd a tárgyalás módjában is. Azt tanítja, hogy a hittani kérdéseket először *exegetice* kell kifejteni, azután *logice* bebizonyítani. A hittannak legjellemzőbb egészen egyéni sajátága, hogy kijelentésből merít és bizonyít. A bölcselő észből okoskodik és észből bizonyít, s egészen tárgya természetének megfelelőleg jár el. A természettudós tapasztalatból veszi tudományát és kísérletekkel bizonyítja: szintén a megismerendő tárgy természetéhez alkalmazkodik. A hittudós nem meríthet összetétből vagy vallásos géniuszából, mert az hiányos vallásra vezet, nem támaszkodhatik a vallástörténelemre, mert az is csak a tökéletlenebb (a nem-írott vagy általános) kijelentés adatait nyújtja; egyedül csak a revelatio kútfejéhez szabad fordulnia, mert ott tiszta, isteni forrása buzog a vallásnak. A hittan egyedüli forrása tehát a Szentírás, az ebben levő Isten

igéje. Ezért kell a hittudósnak először exegetice eljárni. A keresztyén hittudós nem arra való, hogy hitigazságot találjon ki, hanem azért van, hogy kifejtse és megmagyarázza a kijelentett igazságot. A kifejtés eszköze a logika, az emberi észnek eme törvénytudománya, melyet, minthogy az is Isten (nem-irott) kijelentése, a hittudósnak csak úgy respektálnia kell, mint az Isten írott kijelentését a Szentírásban. A hittan tárgyalási módjának ezért kell másodszer logikusnak lenni. Az Írás adja a hittan isteni anyagát, az örök igazságokat, a logika szolgáltatja hozzá az emberi formát.

A hittudománynak, mint ily isteni kútfőből származó tudománynak, Shedd sajátos méltóságérzettel domborítja ki egyik oly tulajdonságát, mely az újabbkori theológiában egészen feledésbe ment. Szerinte a theologia *absolut tudomány* és más tudományok s különösen a természettudományok csak viszonylagosak. E meglepő tételét következőleg bizonyítja. A természettudomány 1-ször azért viszonylagos, mert túlnyomólag tapasztalati és experimentalis, már pedig az érzékek soha sem nyújtanak apriori és absolut igazságot, mivelhogy csak azt képesek megismerni, a mi van, de azt nem, a minek lennie kell; 2-szor azért is viszonylagos a természettudomány, mert az érzéki észrevételek viszonylagosak és változók, egyik embernél éleesebbek és fejlettebbek, mint a másiknál stb. 3-szor azért is, mert az alapul szolgáló jelenségek változók és bizonytalanok. Ellenben a theologia absolut tudomány, mert tárgya, az Isten és az ő kijelentése absolut, ténykörülményei (t. i. a vallásos jelenségek) az ember egysége és ugyanazonos lelki életéből folynak, megismerésének szerve: a logika is világszerte ugyanazon törvények szerint működik. A theológiát tárgya és ismeretszerző módja teszi absolut tudományná.

Shedd erőteljes kálvinizmusa az íráselvűség mellett még különösen az üdvtan felfogásából tűnik ki. Szilárd következetességgel vallja és minden következményeivel egyetemben hirdeti a nagy igazságot, hogy *minden üdvösség kútfeje a végtelen szentségű Isten akarata és minden bűn forrása az örök szentségtől elfordult véges akarat*. Ez alapigazság szellemében van feldolgozva Shedd hittanában az Isten-tan, az embertan és az üdv-tan, a mint ez az alábbiakból mindjárt kitűnik.

Teremtő és ujjászülő, megváltó és megszentelő erő, tehát üdvözítő hatalom egyedül Istenben, a teljes tökéletesség és örök szentség kútfejében van. Ember nem teremthet, új életre nem szülhet, büntől meg nem válthat és meg nem szentelhet, tehát üdvösséget nem nyújthat. Mert végességénél fogva mindezekre

nincs ereje, nincs hatalma. A mint lételt és életet, úgy szentséget és üdvösséget is csupán csak a mindenható és tökéletes szentségű Isten adhat. Ebből áll az istenség szent felsége és örök dicsősége. Minden általa van, minden tőle függ, minden érette van az egész mindenségben. Életnek és halálnak, üdvösségnek és kárhozatnak szabados ura. Lényegében egy tökéletes istenség, de létmódjában háromságos. Mint teremtő: Atya, mint megváltó: Fiú, mint újjászülő és megszentelő hatalom: Szentlélek.

Az egyedül tökéletes és mindenható Isten akaratából lett a mindenség: ez a teremtés; áll fenn a teremtett világ: ez a gondviselés; jut céljához a teremtettség: ez a megtartás és igazgatás. Az egyedül tökéletes és szent szeretet erejével valószínűsíti hivatását a jónak teremtett, de bűne által elesett ember világ: ez az isteni erő az üdvözítő kegyelem. E kegyelemnek egyedül Isten által tudott terve és kiviteli módja van: ez az isteni elővégzés (praedestinatio). Mert ha életünk és halálunk, ha egész földi és sirontúli sorsunk Isten akaratától függ, akkor üdvösségünknek is ő a szabados ura; tehát újjászületés és megváltás, üdvözítés és megszentelődés szintén csak Istentől, a tökéletes élet és szentség kútfejéből származhat. Isten nemcsak a természeti és erkölcsi, hanem a kegyelmi és üdvösségi világnak is szabados ura. Ő tőle jön minden adomány és tökéletes ajándék. Ő küldött üdvözítőt az idők teljességében. Ő töltötte ki szent lelkét országának megalapítása végett, ő irányozza, hajtja az emberi szíveket megváltó szent Fia és megszentelő szent lelke iránti hitre és szeretetre.

A teremtett világnak s közelebből az embervilágnak azért van szüksége isteni igazgatásra, megváltásra, újjászületésre és megszentelésre, mert értelmi végessége és erkölcsi tökéletlensége miatt önerején meg nem állhat, nemesebb életet nem élhet. Pedig nemesebb, magasabb életre van teremtve, de értelmi és erkölcsi gyarlósága miatt nem képes e magasabb hivatására emelkedni. Értelmét a tévedés lehetősége, erkölcsiségét az akarat visszasága mételyezi meg. Az értelmi és erkölcsi világ e mételye a bűn, mely testünket, lelkünket hatalmába keríti, uralkodik felettök, rabjaivá teszi. háborúba keveri őket Istennel és az ő szent akaratjával. A bűn csirája Ádámba vette be magát először (hogy honnan és hogyan? azt Shedd is megfejthetetlen mysteriumnak tartja) s tőle átöröklés útján száll át nemzedékről nemzedékre. Ez az eredendő bűn, mely állandó kovász minden más bűnöknek, úgy a tettei, mint a gondolati bűnöknek. Az eredendő bűn miatt teljes erkölcsi tehetetlenség, valóságos erkölcsi

romlottság rabja az emberiség. Az átöröklés, melynek tanában Shedd, a természettudomány nyomán haladva, a traducionismus hive, még neveli az erkölcsi elfajulást.

A jóra való teljes tehetetlenség tette és teszi folyton szükségessé a megváltást. A megváltás egyáltalában nem származhatik emberi erőből, mely természeténél fogva is véges, de a bűn által meg elfajult. Megváltás csak isteni erőből, a tökéletesség és szentség kútfejéből eredhetett. A Megváltónak, mint az isteni életerő és szentség közlőjének, Istennek kellett lennie. S csakugyan Isten a maga egyszülött fiát küldötte el az emberiség megváltására. Ime a megtestesülés (incarnatio) szüksége. De a megváltás munkájának emberi viszonyok között, az erkölcsi világ törvényei szerint, emberi módon kellett végrehajtatnia; azért a Megváltónak mindenben hasonlatosnak kellett lennie hozzánk, emberekhez, kivéven a bűnt. A váltságmunka véghezvivője tehát isten-ember volt, a Jézus Krisztus, ki világosságból való világoosság, Istenből való Isten, egylényegű az Atyával. Csak ő, kiben az istenség teljessége lakozott testileg, csak ő, a bűnnélküli szentség, emelhetette ki isteni hatalmával az emberiséget az erkölcsi halálból és kárhózból.

Megváltó ereje hármas functióban nyilvánul. Mint próféta kijelentette az üdv örök igazságait az ő igéjében, az evangéliumban. Ezért a Jézus Krisztus evangéliuma örökkévaló igazság, élet és erő; Istennek hatalma minden hívők üdvösségére. Mint főpap közbenjár hiveiért az Atyánál; isteni erejével fedezi a mi erőtlenségünket, isteni szentségével eleget tesz érettünk és helyettünk, kik bűnösségünk miatt meg nem állhatunk az örök igazság és örök szentség ítélőszéke előtt; béke- és szeretet-szövetséget, új-szövetséget hozott létre Isten és a bűnös emberiség között. Ez a helyettes elégtétel (vicaria satisfactio). A helyettes elégtételt, a közbenjárást nagyon szépen magyarázza Shedd, midőn rámutat a váltság lényegére, t. i. a Krisztusban megjelent isteni szentség ujjíteremtő erejére, mely általunk, hit által befogadva vagy belénk oltódva, helyettünk és érettünk eleget tesz az Isten örök igazságának és szentséges törvényének. Mint a vad alanyba oltott nemes ág nemesebb tulajdonságai átruházásával megnemesíti a vadfát s vad gyümölcsök helyett nemes gyümölcsök termésére képesíti: úgy oltja belénk a maga nemesebb tulajdonságait, úgy teremt ujjá és szentel meg bennünket Krisztus az ő isteni erőivel. Élünk többé nem mi, hanem a Krisztus, ki bennünk, velünk, helyettünk és érettünk eleget tesz Isten törvényének. Végül mint király, királyi hatalommal uralkodik Jézus Krisztus az ő hiveinek birodalmában, szent lelké-

vel törvényt hoz, kormányoz és birói széket tart; miből az is következik, hogy az ő tökéletes, mert isteni kormányzását az evangéliumi keresztyén világ nem cserélheti fel, még csak nem is helyettesítheti tökéletlen, bár csalatkozhatlaunak deklarált helytartóval.

Az üdvösség lényege ez a Jézus Krisztusban megnyilatkozott isteni kegyelmi erő. isteni kegyelem. Az isteni kegyelem örök, szentséges, tökéletes, absolut. mint maga az Isten. Működött a világ fundamentomának megvetése előtt, működni fog örökké; de Jézus Krisztusban idői teljességre jutott, azaz tökéletes valóság útjára lépett a történelemben. Ezért Jézus Krisztus nélkül és rajta kívül nincs tökéletes élet. nincs teljes üdvösség. A ki üdvözülni akar, annak magába kell venni, fel kell öltöznie a Krisztust. És pedig egész lelkével, teljes erejével. A Jézus Krisztust felfogó szerv, lélekbe vezető csatorna: a hit. A ki hiend és megkeresztelkedik, üdvözül. Tehát üdvösségünk alapja az isteni kegyelem, szerzője vagy megvalósítója Jézus Krisztus, elsajátító szerve vagy eszköze a hit. S ezzel rátér könyvünk az üdv elsajátítására vagy az úgynevezett subjectiv soteriologiára.

Shedd a keresztyénségnek ezt a subjectiv oldalát is gondosan és erőteljesen kidomborítja. A Jézus Krisztusban megtestesült isteni erők nélkül nincs üdvösség. Ezeket tehát magába kell venni az emberiségnek. A fölvevő szerv a hit. De a hitre ébresztő erő Isten az ő hívogató Szentlelkével. Ez az elhívás (vocatio). Az eredményes hívás hatása s így az üdv elsajátítás legelső mozzanata az ujjászületés (regeneratio). Ha valaki ujonnan nem születik víztől és Szentlélektől, nem mehet bé az Isten országába. Az ujjászületés kizárólag és teljesen Isten munkája. A halott nem szülhet élőt, a bűnös nem hozhat létre büntelent, az alsóbb élet nem létesíthet magasabb életet. Élet csak életből származhatik, tökéletes élet csak a tökéletesből, isteni élet csak az Istenből; a mi testtől született, test az, és a mi Lélektől született, lélek az. E bibliai és természettudományi igazságokra alapítja Shedd az ujjászületés feltétlen szükségességét és azt a hittani alapelvet, hogy egyedül a Lélektől felülről születhetünk újra, az ember önmagát ujjá nem szülheti, ujjá nem teremtheti, meg nem igazíthatja s meg nem szentelheti. Isten közvetlen ereje nélkül nincs ujjászületés. És az ujjászülés kizárólag az Isten munkája, E munkásság nyilvánul 1-ör az értelem megvilágosításában, mi által a testi ember lelki emberré alakul át, ki vizsgálja még az istenség mélységeit is, míg a testi ember nem foghatja meg azokat, melyek az Isten Lelkéé, mert

bolondságnak tetszenek előtte. Az Isten ujjászülő munkássága nyilatkozik, 2-or a sziv és akarat ujjáteremtésében. Tehát az ujjászületés új erőket, új hajlamokat, új indulatokat önt a lélekbe s ez által ujjáteremti azt.

Az ujjászületés megtérést (*conversio*) von maga után, mely az Isten lelke által ujjászült emberi lélek saját tevékenysége. Újjá csak Isten szülhet, meg csak ember térhet, az tehát kizárólag az Isten, ez kiválólag az ember munkája. Ujjászületés egyszeri *actus*, megtérés folytonos tevékenység. A megtérés két irányban nyilvánuló munkásság, u. m. hitben és bűnbánatban; hit a megigazulással, bűnbánat a megszentelődéssel van szoros viszonyban.

Hit alatt Shedd is nem csupán az értelem meggyőződését (*assensus*) érti, hanem a sziv odaadó bizalmát (*fiducia*) is; a valódi keresztyén hit, az üdvözítő hit tehát hisz és megbizik a Jézus Krisztusban, hiszi, hogy ő a Megváltó, az Üdvözítő. E bizalom folytán a hívő ember közvetlen élet- és lélekközösségbe lép Jézus Krisztussal, az ő isteni erőivel, megszentelő szentségével. A hit lényege a bizalom és szeretet ez eleven ereje. A lélek eleven ereje, mely Krisztussal állandó lelki életközösségben tart. Élünk többé nem mi, hanem él bennünk a Jézus Krisztus.

E hit által nyerünk megigazulást (*justificatio*) Isten előtt. A megigazulásnak a hit nem alapja, nem feltétele, nem érdemlő oka, hanem csak eszköze. Nem hitünkért nyerünk bűnbocsánatot és örök élet reménységét Istentől, hanem a hitünk által befogadott, elsajátított Jézus Krisztusért. Mert a hit embere is bűnös, az ő cselekedetei is hiányosak, az ő erényei sem állhatnak meg Isten szentsége és tökéletessége előtt. De hit által mienk a Krisztus, belénk oltódott a Megváltó, ki magához emel, szentségével fedez, érdemével szószólónk lesz. Krisztus igazsága tulajdoníttatik minékünk igazságul. A megigazulás tehát nem megigazítás, hanem igaznak nyilvánítás. Megigazulunk nem a törvénynek cselekedetéből, hanem a Jézus Krisztusban való hit által.

A Szentlélektől ujjászült, a hit által megigazított ember a Szentlélek szerint járva, az Istenigéje és a Sacramentumok által erősítve folyton, előbbre és előbbre halad a tökéletesedésben. Az isteni környezet, melybe jutott, szárnyakat ad neki, magasabb erővel látja el a kegyelemben való előhaladásra. Ez a megszentelődés (*sanctificatio*), mely egyfelől isteni adomány (kegyelem), másfelől emberi kötelesség. A megszentelődés Isten lelkének meggyökerezése mibennünk vagy lelkünk megtelése

Isten erőivel. Folytonos és fokozatos előhaladás, Jézus Krisztus ama szavai szerint: legyetek tökéletesek, mint a mennyei Atya tökéletes. Ha egyszer megkezdődött, teljesen soha meg nem szűnik és soha el nem vesz (perseverantia sanctorum). Ezt a végnélküli megszentelődést segítik elő a kegyelemeszközök is.

A kegyelem-eszközök sajátképen a megszentelődésnek Jézus Krisztus által rendelt eszközei. Az ige, a sacramentumok és az imádság. Shedd ezek magyarázásában is következetesen megőrzi felfogása evangéliumszerű és kálvinista jellegét. Ezekre, valamint a sirontúli élet hitcikkeire vonatkozó fejtegetéseit mellőzhetőnek is vélem. Protestáns hittudós hittanának izét, színét és jellemét a bibliologia, a christologia, de különösen a soteriologia adja meg. Ezeket igyekeztem Sheddnél én is röviden bemutatni.

Észrevételeket nem igen tettem, mert nem volt, nem is lehetett szándékom bírálatot írni egy valódi tudós munkáról nem szorosan vett szakközönyben. De azt az összbenyomást nem hallgathatom el, melyet ez a mélyen járó és mégis könnyed, mély tudományú és mégis erős hitű hittudós munkája tett reám. Lelkem sokat gyönyörködött elméje élességében, hite erőteljességében és evangéliumi tisztaságában. Oh, ha bennünk is, mint benne, épen élne a hit vigaszul nekünk, erőül drága anyaszentegyházunknak!

Szöts Farkas.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

BIBLIAI KÉPEK. Magyar protestáns egyházi szónoklatok a keresztyén morál népszerű tanítására. Irta *Vásárhelyi Zsigmond*, ev. ref. lelkipásztor. Marosvásárhely. Temesvári M. kiadása. Bolti ára 2 frt 20 kr. XXVI. + 265 nagy 8° l. Kapható minden hazai könyvkereskedésben. — Legújabb egyházi beszéd irodalmunknak határozottan a legjobb termékei közé tartozik *Vásárhelyi Zsigmond*nak «Bibliai képek» című alatt közrebocsátott prédikáció-gyűjteménye. Szerző «előszó» helyett egy mélyen járó s igen értékes homiletikai fejtegetést irt a beszédek elé, melyben egy öntudatos, egy szép készültségű és nem mindennapi tehetségű szónok mondja el azokat a vezérelveket, a melyek őt a beszédek kidolgozásánál vezették s indokolja, hogy miért akar kizárólag morál-prédikátor lenni és miért nem öleli fel a dogmákat. Szerinte Jézus is erkölcsant hirdetett és nem dogmákat. Állításának ez utóbbi részét mi is elfogadjuk, mert valóban Jézus nem tanított scholastikusan formulázott tantételekben; de már azt az állítást, hogy Jézus pusztán erkölcsant hirdetett volna, kénytelenek vagyunk azzal helyettesíteni, hogy Jézus egy magasztos *világnézetet* hirdetett, a mely örökkévaló alapot ad az ember erkölcsiségének és a mely harmoniába hozza az emberi egyéni és társadalmi élet egymással küzdő ellentéteit. Nemcsak morális törvényeket hirdet, hanem felsőbb erőket közöl az emberrel e törvények beteljesíthetésére. És ez állításunkat maga a szerző is csak megerősíti, a mikor tétele igazolására arra a sok evangéliumi példára hivatkozik (VII. l.), a melyekben nemcsak erkölcsantani tételek, hanem egy egységes világnézetnek a mozzanatai nyerne kifejezést. Szerző is meglátta ezt is, mikor azt mondja, hogy Jézus «oly széles alapra épített erkölcsant prédikált, melyben megvilágíttatik az élelnek minden kérdése, még az is, mely látszólag eme magas ponton kívül esik» (VI. l.) és a mikor egyik beszédében ekként nyilatkozik: «A hatalmasok és a gyöngék, a tudósok és a tudatlanok, a szenvedők és a boldogok Jézus körébe sietnek s nála találnak teljesen kibékítő, megnyugtató egységet, olyan vigasztaló *összhangot*, melyben megegyezik a *tudomány* és *élet*, az *igazság* és a *világ*. Jézus vallása az, melyben van az igazságnak élete s van az életnek igazsága; — a fenségesnek a köznapiakkal, a mennyeknek a földivel, az istenek az emberivel, a szelleminek az anyagi világgal testvéries találkozása, megnyugtató, felemelő *összhangja* és *egysége*» (47. l.) És ezt meg kellett látnia egy oly mélyen gondolkozó embernek, mint szerző, úgy hogy

csak az lephetne meg, ha meg nem látta volna s épen ezért azt hiszszük, hogy szerző a bevezető értekezésben csak nem elég szabatosan fejezte ki magát, mikor oly szűkkörűleg határozta meg Jézus igehirdetésének a tartalmát és jellegét. Mert hiszen maga mondja, hogy «mi sem lehetne sivárabb, ridegebb irány s talán mi sem vezethetne több tévelygésre, sőt visszaélésre, mint egy oly igehirdetési rendszer, melyben csak morál predikálatnék Jézus nélkül» stb. (XII. l.) Igaz; csak mi még többet látunk Jézusban és egyébbel indokolnánk meg ezt az állítást, mint a mivel szerző. Ő ugyanis idézett felfogását azzal bizonyítja, hogy Jézus nélkül ép olyan képtelenség a keresztyén erkölcsstan igazságait szószékbe vinni, mint képtelenség bölcsészettörténetet tárgyalni a bölcsészek személye s jellemző egyéni vonásaik és törekvéseik ismertetése nélkül, vagy irodalmat tárgyalni az írók határozott mellőzésével. (XIII. l.) A Dobostól vett idézet már magában is meggyőzhette volna szerzőt, hogy ez az indoklás még egyáltalában nem elégséges. A bölcsészeket vagy írókat nem hirdetjük, azok életviszonyai csak staffage tanrend-szerűkhöz vagy gondolatvilágukhoz; de már annál inkább kell Jézust magát prédikálnunk, mert az ő élete nem staffage, hanem kizárólag az egyetlen építő erejű tartalom s egyenesen a megváltó erő. Az igehirdetésnek sokkal többnek kell lennie, mint pusztán erkölcspredikálásnak. Mert hiszen ma már, — sőt mondhatjuk minden időben így volt, — morált hirdet a tanító, a bíró, az ügyvéd, a törvényhozás, a büntető codex stb., szóval minden társadalmi intézmény és ha a vallás sem tud többet hirdetni, akkor csakugyan ketségbevonható a jogosultsága, mert más institúciók már helyettesítik ebben s rég kivették kezéből ennek a monopolizálását. Az erkölcsi törvény parancsol vagy tilt; de egyáltalában nem ad a világon semmi erőt arra nézve, hogy parancsát tényleg be is tölthessük, vagy tilalmában ne vétkezzünk; gyengeségünknek, gyarlóságunknak semmiben se jó segítségére, nem nyújt erőt, hogy szenvedélyeinket, ösztöneinket stb., a biblia «testi» emberét legyőzhessük. Ezeröket a vallásnak, az evangéliumnak kell megadni. Szerző beszédei egy részének — mint minden morál-predikátornak, — az épen a gyengesége, a mire pl. Drummond egy kis beszéde bevezetésében mutat rá, hogy ő egy pompás predikációt hallgatott végig a békességről, melyben valósággal megkívántatta a prédikátor a hallgató-ságával a békességet, buzdította is őket, hogy törekedjenek e békességre; de azt már nem mondotta el, hogy miként szerezhető meg ez a békesség? Pedig ezt a «mikéntet» kell az egyházban hirdetni s a megvalósít-hatáshoz kell az evangéliumi erőket beplántálni a szivekbe! — a parancsolatokat már úgyis hirdeti a világ; de az erőket nem nyújtja! — Szerzőnek azt az indokolását, felfogását sem fogadhatjuk el egészen, a melylyel igazolni kívánja azt az állítását, hogy a szószéken nem kell dogmát prédikálni (V. l.). Indokolása egyebek közt az, hogy «a dogmák befejezett és így többé tárgyalás alá nem vonható igazságok, melyek épen e jelleműknél fogva irányadó, vezérlő szerepre vannak hivatva. Tekintélyük erejével más tételeket is hitelesíthetünk, de hitelességüket kétely és bírálgatás által kockáztatni nem tanácsos, nem észszerű és nem háládatos» (VI. l.). Protestáns állásponton így e tételek meg nem állhatnak. A dogmák nálunk nem örökre befejezett s így többé tárgyalás alá nem vonható igazságok, sőt inkább az «ecclesia semper se reformari debet» elv lévén jelszavunk, ezekkel szemben is meg van reformáló jogunk; másfelől pedig a között, hogy feszegetjük a dogmákat és hitelességüket kétely és bírálgatás által kockáztatjuk és a között, hogy ezeket magyarázzuk és a modern tudással, világ-

nézlettel összhangba hozni igyekezzünk s a bennük rejlő nagy vallási és lélektani örök igazságokat, melyek csak időszerű és emberi formában nyertek kifejezést, feltüntessük: nagy különbség van. Az újabb homiletika — Sulzével élén — nem alaptalanul követeli az utóbbit. És ha áll az, a mit szerző mond, hogy a dogma «ellenőre az igehirdetőnek, mely iránt mindig van annyi kötelezettsége, hogy vele soha ne ellenkezzék, útmutatásait figyelembe vegye» (XV. l.) akkor miért mellőzi éppen legjellegzetesebb dogmáinkat, melyek első sorban protestáns egyházunk anyagi főelvei közé tartoznak s melyek éppen kálvinistákká tesznek bennünket? «A jutalmat maga szerzi az ember — mondja a XI. lapon — Isten csak biztosítja és megadja. Isten az ítéletet, mint erkölcsi tetteink végeredményét hirdeti ki. Mi szolgálunk, Isten fizet. Akaratunk szabad» stb. Bizony a kegyelemből hit által való megigazulás dogmája sem itt, sem összes beszédeiben nem volt szerző ellenőre! — Ennyit elvi szempontból. Az előszó egyéb fejtegetései kitünőek s nagyon értékesek. De irodalmi szempontból nem kevésbé becsesek a beszédek, e «bibliai képek», számszerint 25. Nagy részük egy modern főnek, egy képzett, sokat olvasott és megfigyelő léleknek az alkotása. Mélyen járó, szép gondolatai vannak s a beszédek legtöbbször egy-egy érdekes bölcsészeti elmélődés, melyet textusából merített bibliai jelenet élénk festése elevenít meg és tesz — ha nem is mindig, de elég sokszor — szemléltetővé. Szellemes rövidséggel tud megvilágítani egy-egy gondolatot. Gyönyörűen tud festeni úgy egyes helyzeteket, mint lélektani mozzanatokot. Hogy megvan pl. elevenítve az az Eldád és Medád története! (IX. besz.), vagy a XII. beszédben szinte ott járunk a szentföldön s szívjuk levegője balzsamos illatát. Ez az igazi bibliai kép és ezzel lehet kitünően építeni is! Sok dramatizáló erő is van szerzőben (pl. 53. l., 7. kik.) s ezzel egészen közvetlenül hat. (55. l., 2. kik.). De egészben véve a közvetlenség nem erős oldala; pedig igen sok helyütt egész könnyen válhatnék közvetlenné csak az alkalmazást kellene az előzményekből levonnia. Előadásában szereti a hasonlatokat s ezek között igazán szépek vannak. A képekben meglepő újsággal vegyíti a való jelentést az átvitt jelentéssel. Az ellentétezéseket a paradoxonokat is igen szereti s ezekben nem csekély fokú szellemeséget áruul el. Azonban éppen ebben sokszor szertelenné, másszor bombasztikussá válik. Szónoki hevében izgatóvá lesz; pl. a XXI. beszédben, mintha csak egy socialista dörögne előttünk. Felfogásában van valami pessimistikus, de ez inkább csak a külső jelenségek megítélésében nyilvánul; mert azt, a mi földolgoz: magát az életet, az abban nyilvánuló erőt, a küzdést fenségesnek ismeri el és ilyennek hirdeti. A tárgyalási alakban sem chablonszerű, bár itt előnyére vált volna a formákhoz való ragaszkodás. Vannak beszédei, melyekben már a rendkívül hosszú bevezetés kifáraszt, aztán a tulajdonképeni tárgyalásnak még egy bevezetése van, a mely az első introductióban már tárgyalatakat érezti csak fel egy kissé bővebb lében. (VIII., XIX., XXI. b.) Az igazán értékes dolgozatok mellett vannak igen gyengék (XV., XVI. és XVII.) s kicsoda alantjáró értelmezés pl. a 208—209. lapon, hogy Pál apostol édes csalódásba esett, mikor az állította, hogy «a törvénynek vége a Krisztus.» Végül a beszédek összbeművése általában az, hogy belőlük inkább egy morál-philosophus szól hozzánk, mint egy evangélium-prédikátor; mert az evangéliumi éltető erő melegsége és közvetlen munkássága sokkal kevésbé van meg e beszédekben, mint a minő erő jelenkezik bennök az erkölcsbölcsészeti elmélődésben, a kritikai élő fejtegetésben és a külső forma esztetikai szépségeiben. (y)

Koszorú cím alatt indítottak meg dr. Szabó Aladár és dr. Kecskeméthy István egy népies vállalatot, «hasznos könyvek tárát», melyből már három füzet hagyta el néhány heti időköz alatt a sajtót. sőt a két első füzet 3—3 ezer példányos kiadásban teljesen el is fogyott. Az elfogyott két füzet címe volt: «Kék meg a Piros», egy kedves, naiv elbeszélés, erőteljes népies nyelven írva dr. Kecskeméthy tollából; a másiké «Ne kísérsd az Istend!» elbeszélés dr. Szabó Aladártól, evangéliumi erővel, sok lélektani finomsággal. Karácsonyi ajándéknak szánva jelent meg a vállalat III. füzete *Mult és Jelen* címmel, melyben Lantos Sebestyén a himnusz dallamára egy mélyen vallásos éneket zeng («Magyarok éneke»). Lutheránus (álnév) Nemes Bora Katalin, Luther neje életéből, jelleméből mond el igazán kedves, megkapó vonásokat. Apró mozaikok ezek, de töredékes jellegükkel is egységes képet adnak arról a példányszerű nőről, a kinek életével oly sokat foglalkozik a német irodalom, de annál kevesebbet szólott eddig róla a magyar. «Nagy ember nagy küzdelmei» címmel dr. Szabó Aladár ír Kálvin Jánosról, nem historiai életrajzban, hanem egy erőteljes jellemkép-festéssel. A külső események csak a keret, a melybe beállítja Kálvint, annak nem annyira vonzó, mint inkább fenséges s a nagyság erejével imponáló egyéniségét. Az egész felfogás róla tiszta és nemes; a szellem vallásos és egészségesen építő kálvinista; az előadás pedig — bár nem egészen s nem mindenütt népies, — meleghangú, s mindvégig érdekes. Míg a két közlemény a mult által kíván a jelenhez szólani, addig az utolsó cikk, a «Két tékozló fiú» története dr. Kecskeméthy Istvántól a jelenből merít és hozzá szól. Szerző a népies nyelvnek annyi zamatjával rendelkezik és oly üdeségével, mindig ifjú erejével gazdag, a nélkül hogy csak egyetlen szavában is úszéli vagy pórias lenne, e mellett annyi evangéliumi buzgóság és melegség van benne, hogy már is irodalmunk ez ágának egyik leghivatottabb munkásul tűnik fel. Szépen és sok lélektani igazsággal van írva annak a két tékozló fiúnak a története, a kik közül az egyiket bizony már mint elveszett juhot hozza vissza a jó Pásztor. — Ez a III füzet díszes, ajándékkötésben 50 kr., füzve pedig 10 kr. 25 példány ára 2 frt 20 kr.; 50 példányé 4 frt 20 kr.; 100-é pedig 8 frt. Megrendelések Rózsa Kálmán és neje könyvkiadóhivatalába intézendők. (Szentkirályi-utca 30. sz.)

A MI ATYÁNK KÉPEKKEL cím alatt egy rendkívül díszes kiállítású és szép kiviteltű illusztrációkkal ellátott füzet jelent meg *Hornyánszky* Viktor kiadásában. Szövege a Mi Atyánknak költői paraphrasisa, melyet ifj. Szász Béla írt s az ima egyes kéréseit igen jól összeválogatott, jellemző részint új-, részint ó-testamentumi képek illusztrálják. A szöveg nemes, egyszerű, szívből fakadt, emelkedett hangulatú, a képek művésziek s kerestlenek. A kiállítás a nyomdai technika előkelő, finom kivitele. — Ára 80 kr.

HALOTTI ÉS ALKALMI IMÁDSÁGOK. függelékül konfirmációi beszédek és ORÁCIÓK ÉS HALOTTI EGYHÁZI BESZÉDEK címmel néh. *Révész Balint* irodalmi hagyatékából (sajtó alá rendezte és kiadta *Csiky* Lajos) a II. és III. kötet jelent meg. A II. kötet halotti és alkalmi imádságokat tartalmaz és pedig halotti imákat kiváló emberek, tudományos pályán működött egyének és hozzátartozók felett, továbbá alkalmiakat számszerint 24-et, majd az advent első vasárnapját megelőző hét minden reggelére és estvéjére, azután betegekért való könyörgéseket, előfohászokat és megáldásokat s végül két konfirmációi beszédet. A III. kötetben hét oráció és 25 halotti egyházi beszéd van. A buzgó kiadó

szavaival ítélhetjük meg ezeket, hogy egy hitben élt. Istenben bízott keresztényen lélek ömledézései e beszédek, melyek útmutató kövek a halottak országának sivatagjain a békesség, a megnyugvás verőfényes tájai felé. — A II. kötet ára 2 frt 50 kr.; a III. 2 frt 10 kr.

DESCARTES PSYCHOLOGIÁJÁNAK ALAPVONALAI. Bölcsészettudori értekezés. Irta *Rácz* Lajos sárospataki tanár. A 60 lapra terjedő füzet nagy tárgyszeretettel, gondos utánjárással, mélyreható fejtegetéssel s világos, könnyen érthető, szép stílussal ismerteti az újkori philosophia megindítójának s hosszú ideig egyik vezérlő szellemének a pszichologiai nézeteit s különösen kiemeli azokat a gondolatait, a melyekben mintegy embryonalis alakban, olykor még csak erősen homályba burkolva, mintegy lerakta a legújabb, élettani elveken tárgyaló lélektan alap-észmeit. E téren Descartes főműve a «Les passions de l'ame» (1650,) mely halála előtt kevéssel jelent meg, de többi munkájában is foglalkozik lélektani és élettani kérdésekkel, ez utóbbival főleg a *Traité de l'homme* ban (1648). A szerző tárgyalási módszere nemcsak könnyen áttekinthetővé, de valósággal élvezhetővé s népszerűvé teszi a descartesi rendszer megismerését.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK (szerkeszti *Ballagi* Aladár) mult évi II. és III. füzete több, protestáns egyházi irodalmunkat is érdeklő közleményt tartalmaz. A II. füzetben *Bakóczy* János közli Milotai Nyilas István sok tekintetben az eddigieket kiegészítő és kiegészítő életrajzi adatait, azután *Mokos* Gyula Kocsi Csergő Bálintnak egy 1675-ből kelt s gályarabságából írott levelét teszi közzé, *Műcsy* János pedig Péczeli Józsefnek két, a külföldi akadémiákra szóló utlevelét. — A III. füzetben a kiváló bibliographusnak *Ráth* Györgynek van egy nagyobb tanulmánya «A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról.» A külföldön nagy vihart keltett Phillipisták vagy Kryptokálvinisták és Flaccius, illetőleg Gnesiolutheránusok harczának az utóhangja az a küzdelem, melyet Felső-Magyarországon Creutzer György és Pilcz Gáspár egymással folytatott. E küzdelem ismertetése után szól a szerző Creutzernek Ambrozius Sebestyén kismárki plébánussal folytatott polemijáról, majd Lam sacramentarius ellen írt röpiratáról, végül adatokat nyújt Creutzernek eddig ismeretlen életpályájához. Ugyane füzet közöl igen becses adalékokat Kocsi Csergő Bálint életéhez *Mokos* Gyula tollából; továbbá *Koncz* József, Pápai Páriz Ferencznek 1649—1691 között vezetett naplójának egy részét adja, míg *Szinyei* Gerzson Kazinczy Ferencznek három levelét közli, melyek közül az egyik Szombathy János, egykori híres sárospataki tanárhoz, a másik Terhes Sámuel, akkori nagyfalusi lelkészhez volt intézve, míg a harmadik levél Molnos Dávidé «a kolozsvári Unitarium Collegium Rectorá-é, a kihez Kazinczy az iránt intézett kérdést, hogy az ő dogmájuk mikben különbözik a protestáns más két felekezet dogmáitól és erdélyi ekklesiájik száma mennyire megyen s Kazinczy ezt a levelét egy másiknak a kíséretében küldi be a pataki collegium könyvtárába. — Az Irodalomtörténeti Közlemények előfizetési ára 5 frt; egyes füzeteké 1 frt 50 kr.

A VÁNDOR ÚTJA ISTENHEZ. Imádságok ker. családok számára. Irta *Papp* Károly, budapesti ref. lelkész. Hornyánszky Viktor kiadása. A 420 16° lapra terjedő imakönyv, közönséges, évszaki, úrszaltalához előkészítő, ünnepi, családtagok számára való és alkalmi imádságokat, továbbá az imákhoz válogatott zsolnár, és dicséret-verseket tartalmaz. — Az egyszerű kötésű könyv ára 1 frt, a díszesebb kiállításúak természetesen drágábbak.

B) Külföldi irodalom.

Devrient Ottó, GUSTAV ADOLF. Historisches Charakterbild. Leipzig, 1891. A jeni egyetem koszorúzott theol. doctorának e műve méltó társát képezi a Luther-jubileumi évben mindenfelé nagy föltűnést keltett «Luther Márton» cz. ismeretes drámájának. A prot. néptudatnak Luther mellett egyik legkedveltebb alakja épen Gusztáv Adolf, ki a magyarhoni protestántismusra nézve is annyiban bír érdekekkel, hogy az ő fellépése gátolta meg Németországban II. Ferdinánd királyt abban, hogy a mint Csehországban és Ausztriában, úgy Magyarországon is a protestánsokat teljesen kiirthassa, valamint részben általa lett lehetővé Rákóczy György erdélyi fejedelemnek a lincai béke kivívása. Teljes mértékben érteni tudjuk tehát azt a cynismust, a melylyel az ultramontán sajtó annak ideális alakját említi. Politikai egoizmussal vádolják — épúgy, mint nálunk Bethlen Gábort; pedig e prot. Gideon tiszteletreméltó vallásos-erkölcsi motivumait, az ő vallásos politikáját királyi állásából s korának egész jelleméből kell megítélni, mi mellett benne nemcsak a nagy államférfiúval és ügyes hadvezérrel, hanem egy ideális gondolkozású emberrel van dolgunk, kinek egész politikája az evangyéliomi hitvallás belső indokaiban gyökerezik. Hozzá járul az is, hogy Gusztáv Adolf még nagyobb mértékben tragikus jelenség, mint Luther. Tragikuma abban áll, hogy oly népnek s olyan ügynek jöit segítségére, a melyen akkori szétszakadozottsága miatt valóban segíteni nem igen lehetett. A német birodalomnak a spanyol-habsburgi reformellenes dynastia által előidézett belső ziláltsága s magának a német protestantismusnak belső szétszakadozottsága, mely a legnyomorultabb dogmatismusig sülyedett, oly állapotokat teremtett, a melyek között a svéd királynak tartós segítségéről szó sem lehetett. De örök érdeme az, hogy a német protestantismusnak nemzeti létét megmentette, jövőjének vallásos szellemi alapjait, a melyekből az ma is táplálkozik, megtartotta, illetőleg megvetette alapját a Hohenzollern-államnak s a XVIII. század fölvilágosodottságának, a minek érett gyümölcse aztán századunk elején a német szabadságharczokban észlelhető. Szerző komoly történeti tanulmányok alapján, főleg Droysen nagy monographiája nyomán írta meg a maga hősének «történeti jellemképét». Történethíven rajzolja hősét valódi királynak, a kiben öntudatos ereje, mély államférfiúi belátása és hadvezéri ügyessége mellett mély vallásos kedély lakozott. Sötét színekkel festi az akkori Németország egész nyomorúságát: a Magdeburg elpusztulásában és a pommerániai állapotokban nyilvánuló sötét habsburg-római absolutismust épúgy, mint az akkori prot. részek belső jellemgyengeségét, hitszegését, sőt elvadultságát. Természetes, hogy az ideális dráma követelményeit ép oly kevéssé lehet reá alkalmazni, mint Shakespearenek «Hamlet» vagy «Macbeth» nevű drámáiból az angol történelemre következtetni. De igen szépen fejti ki az egyes részletekben hősének azt a politikai vezérgondolatát, a mely szerint a habsburgi uralom alatti német-római birodalom helyére egy Svédországgal egyesült német-evangyéliomi prot. szövetségnek a létesítésére törekedett. Nem ártana, ha valaki Devrient «Luther Márton»-ját és «Gusztáv Adolf»-ját, mint a prot. eszme elsőrangú harczosainak drámái földolgozásait édes hazai nyelvünkre is átültetné! (Sz.)

Nippold. AMERIKANISCHE KIRCHENGESCHICHTE SEIT DER UNABHÄNGIGKEITSERKLÄRUNG DER VEREINIGTEN STAATEN. Berlin (Wiegandt) 1892.

XI, 272 l. Ára 6.40 mark. E mű a jeni hirneves egyháztörténetirő «Handbuch der neuesten Kirchengeschichte» cz. nagyszabású munkájának 4. kötetét képezi 3. javított kiadásban. Nem lehet tagadni, hogy ritka tudományos alapossággal és lelkiismeretességgel tudott szerző belemélyedni a tengerentúli egyházak történetének rengeteg számú forrásaiba, úgy hogy műve tárgyi gazdagság és megbízhatóság tekintetében messze fölötte áll az ide vonatkozó szakirodalomnak, névszerint Zahn: «Abriss einer Geschichte der ev. Kirche Amerikas im 19. Jahrh.» cz. ismeretes orthodox ízű művének. Becses adalék a mű a mai Columbus-irodalomhoz is, a melynek szerző külön fejezetet is szentel s a legapróbb részletességig dolgozta fel azt minden irányban. A mű daczára nagyobb, újabb egyháztörténeti művével való szoros összefüggésének, teljesen befejezett önálló egésznek alkot, és minden tekintetben hű képet ad az újabb 10—12 évtized «amerikai egyháztörténetéről». Az «új világ» egyházainak történeti méltatásánál igen helyesen hagyja el a szerző az «egyházak» és a «secták» hagyományos megkülönböztetését, mint a melylyel itt boldogulni úgyis lehetetlen és tágabb álláspontra helyezkedve, csakis «egyházi közösségek»-ről beszél, mindegyiket egyenlő szeretettel és érdeklődéssel belevonva tárgyalásának menetébe. Az amerikai vallásos-egyházi és theol. mozgalmak fölött szemlélt tartva, mindenekelőtt az ú. n. prot. püspöki egyház ismertetését adja, a melynek az angol magas püspöki egyházzal szemben való karakteristikus különbségeit igen szépen emeli ki a tudós szerző, s idealkatholikus vonásait a svájci ó-katholicismussal hozza párhuzamba. Azután a presbyteriánus egyházak cz. fejezetben ismerteti a britt-holland és német-kálvini egyházakat, a melyekről azt tartja, hogy azok «Grundstock der reformirten Kirchenbildung in der neuen Welt» neve alatt foglalhatók össze. A kongregationalisták fejezetében azoknak mélyen a XVII. századba visszanyúló történetére utal a szerző, mi mellett azoknak progressive haladó orthodoxiáját és irenikus idealkath. törekvéseit szeretettel emeli ki a szerző. A methodismus és baptismus fejlődésének rövid ismertetése után a quäckereket méltatja különféle árnyalataikban, a melyek Amerika földén egyesült testvérek, universalisták, adventisták, schwenkfeldiánusok és schwedenborgiánusok külön egyházképzései alatt ismeretesek s igen élénk egyházi-irodalmi tevékenységet fejtenek ki az Egyesült államokban. Végül az unitárius keresztyénség cz. fejezetében igen szépen méltatja annak anti dogmatikus törekvéseit «Krisztus ethikai követésében.» Az unitárius Rómának: Bostonnak egyházi élete, valamint profétája: Channing egyházi és irodalmi működése s általában a mozgékony unitárius egyház belső és külső életének ismertetése a műnek legszebb fejezeteihez tartozik. Az amerikai egyházak theologiai életének ismertetését Schaff ismeretes Encyclopädiájából (of Living Divines) merítette, valamint onnan vette a nevezetesebb egyházi és theologiai írók életrajzi és irodalmi adatait is. Ezenfelül olykor az önálló feldolgozás rovására szó szerint is átvész egyes, tárgyahoz tartozó cikkeket a «Jahrbuch für prot. Theologie» s a «Theol. Jahresbericht» vállalataiból, a mi művének bizonyos kompilatórius jelleget kölcsönöz. Arra nézve azonban, ki az amerikai egyházalkotásokkal, névszerint a római katholicismushoz rohamos terjedésével behatóbban is foglalkozni kíván, nélkülözhetetlenül szükséges és felette becses kalauz e mű, mely legújabb egyháztörténeti irodalmunknak egyik elsőrangú termékét képezi.

(Sz.)

Müller. KIRCHENGESCHICHTE, I. köt. Freiburg i. Br. 1892. 636 l. Ára 950 márka. E mű a freiburgi Mohr-féle akad. vállalatnak egyik kiadványa, mely az egész theologiai tudománynak akadémiai tan- és kézi könyvek alakjában való feldolgozását tűzte ki feladatául. Méltó társa e mű az eddigi kiadványoknak, névszerint Holtzmann és Cornill Bevezetésának, Nitzsch Dogmatikájának, Harnack nagyobb és kisebb Dogmatörténetének stb. Az egyháztörténet újabbi gazdag irodalmában méltó helyet foglalhat el úgy az alak, mint a felfogás tekintetében egyaránt, mely eleven tárgyalását tekintve csaknem páratlanul áll az irodalomban. Az események rajzában Baur követi inkább, mint Neander kedélyesen elbeszélő jellemzéseit, mindenütt gondosan mellőzve a szorosabb értelemben vett elbeszélő elemet, a mint azt különben a «Grundriss» természete is kívánja. A mű hibája az, hogy az egyháztörténet gazdag anyaga túlságosan el van aprózva. Így p. o. a Konstantin előtti korszak 164 lapjának nem kevesebb mint 50 §-t szentel. Továbbá a keresztyén őskor története csaknem dogmatörténetté lesz szerző tárgyalásában, úgy hogy a Justinian koráig terjedő anyag teljesen dogmatörténeti természetű. A gyülekezet vallásos egyházi életének aránylag igen kevés figyelmet szentel, nevezetesen a keresztyénség hatása a népélet átalakulásában nagyon rövidre van szabva a műben. Rövid két lapon végez az «erkölcsi idealokkal» s a népies erkölcsiséggel a IV. században, míg másrésről az Arius-Athanasius féle christologiai vitának 7. a gnosticismus ismertetésének pedig többet mint 8 lapot szentel, a mi határozottan dogmatörténeti egyoldalúságra vall az egyháztörténeti események megítélésében. Figyelembe kellett volna vennie azt, hogy az akadémiai vállalat külön Dogmatörténetet is adott ki Harnack feldolgozásában. Dogmatörténeti részeiben túlságosan Harnackot követi, valamint Ritschl moráltheologiai iskolájának követője a keresztyénség hellenizálása s az apostoli korszak eschatologiko-chiliasztikus jellegének felfogásában. Egyebekben mesteri rajzát adja az ókor egyháztörténetének. Tágabb alapon tárgyalja a középkor történetét. A dogmatörténeti elem háttérbe szorúl s a középkori egyházi élet gazdagságát kimerítően tudja méltányolni. Tudományos megbízhatóságát tekintve páratlanul áll az irodalomban.

(Sz.)

Eucken. DIE LEBENSANSCHAUUNGEN DER GROSSEN DENKER. Eine Entwicklungsgeschichte des Lebensproblems der Menschheit von Platon bis zur Gegenwart. Leipzig. 1891. Ára 10 márka. A jenai philosophusnak eme műve legújabb philosophiai irodalmunk elsőrangú jelensége s úgy alakilag, mint tárgyilag a művelt laikus közönségnek van szánva. Önálló forrástanulmányok alapján ismerteti az antik s a keresztyén világnézet nagy gondolkodóinak meggyőződéseit az emberi élet feladatai és feltételeiről, a melyeken részben mai gondolkozásunk és érzésünk is nyugszik az igazság és boldogság nagy problémáiról, úgy hogy a jelenkor vallásos, politikai és társadalmi reformtörekvéseinek is alapul szolgálhat az önálló meggyőződés megalkotása tekintetében. Az egyes philosophiai rendszerek alapos tanulmányozásán fölépülve a bölcsészettörténet olyatén tárgyalásának egyengeti az útját, a milyennel a rómaiak történetét illetőleg Mommsen művében találkozunk. Mint ilyen jeles bevezetésül szolgálhat a philosophia főproblémáiba, mi mellett a legszigorúbb tárgyilagosság jellemzi összes fejtegetéseit. A műnek gyöngyfejezetei a keresztyénségről s a reformáció mozgalmairól szólnak, a hol azoknak magasabb philosophiai jelentősége mesterileg van föltüntetve. Az 500 lapra terjedő testes kötetben

essay-szerű alakban ismerteti szerző az emberiség életproblemáinak összefüggő fejlődési történetét Platontól kezdve egészen a jelenkorig, mi mellett történetbölcseleti módszere a korszakalkotó egyéniségekhez s a művelődéstörténeti eszmékhez való benső viszonyában mindenütt az egyetemes embernek eszméjében végződik. Műve első részében nevezetesen ismerteti Platon és Aristoteles nemzeti görög világnézetét, a 2-ikban «az emberiség vallásos-erkölcsi» s a 3-ikban annak «kulturális ideál»-ját. A 2-ik részben többi között mesterileg rajzolja a középkor, a 3-ikban a reformáció mellett az egész modern philosophia világnézetét a maga különböző vonatkozásaiban egyfelől Cartesiustól Kantig és Fichteig, másfelől meg verulámi Bacontól a socialismusig, a darvinismusig és a positivismusig. A kötet végén tanulságos zárszóban foglalja össze tárgyalásának positiv eredményeit, míg a munka kezelését igen megkönnyíti az ügyesen összeállított «tárgymutató». A jenai Eucken, Fischer Kuno méltó szellemi örököse, egyike a legkitűnőbb jelenkori német philosophiai íróknak, a kinek neve számos jelentékeny számot tevő műve után vált ismeretessé a bölcselet irodalmában. Ő egyik legalaposabb ismerője Aquinói Tamás, a középkor halottaiból pápailag föltámasztott scholastikus «angyali Dr.» bölcsezetének is. (Sz.)

Hinschius. DAS KIRCHENRECHT DER KATHOLIKEN UND PROTESTANTEN IN DEUTSCHLAND. 4. Bd. Berlin, 1890 és Hergenröther, LEHRBUCH DES KATH. KIRCHENRECHTES, Freiburg i. Br. 1891. A két mű ára 22 mark. Hinschius, a nagynevű egyházjogász e kiváló művének legutóbbi kötete az egyház büntető és fenytő hatalmának ismertetése, a mint e hatalmat a Merovingek korszakának végeig gyakorolta a frankok és nyugati góthok birodalmaiban. Nagy utánjárása és az eredeti források kritikai feldolgozása folytán sok újat mond az egyháznak az államhoz való viszonyára, a klerikusoknak és laikusoknak egyházi büntetésére s a pápáknak absolutistikus hatalmára vonatkozólag. Egészen más képet mutat a kath. Hergenröther műve. Igen tanulságos lehet reánk nézve a katolikus egyházjogi kézikönyv, a melyben pusztán csak a vatikáni római egyháznak törvényei és rendeletei tárgyalatnak s jóformán teljesen mellőzi az államok egyházjogi törvényhozására való minden vonatkozást. Pápás klerikális álláspontja szerint a róm. kath. egyház teljesen független és önálló hatalom, melynek a modern állami törvényhozás is alá van rendelve. Mint egyedül üdvözítő, apostoli és csalhatatlan egyház más istentiszteleti formát és egyházi szervezetet a magáé mellett elvileg el nem ismer, a miért is a protestáns egyház csakis mint szakadár «felekezet» s nem mint «egyház» jöhet tekintetbe. A protestantismusban vagyis az ú. n. «reformáció» híveiben «az azelőtt soha nem létezett despotismusnak s a kor forradalmi eszméinek forrásaiban» csak eretnekeket lát, kik a kereszttség által Krisztus egy-egyetlen (római) egyházának tagjaivá lettek s így ez egyháznak alá is rendelvek. Ez alapon méltán hívta meg tehát IX. Pius pápa a konstantinápolyi patriarchát s a protestánsokat is a pápai csalhatatlanságot szentesítő vatikáni zsinatra. (Sz.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1892. szeptember 16-tól 1892. december 16-ig
befolyt összegek kimutatása:**

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1891-re: Dunántuli ref. egyhk. **1892-re:** Tolnai ref. egyhm., tiszáninneni ref. egyhk., dunántuli ref. egyhk., pesti ág. h. ev. magyar egyház., bányai ág. h. egyhk. **1893-ra:** Dunántuli ref. egyhk.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5 %-os kamatok: **1891-re:** H.-bőszörményi ref. egyh., Mocsáry Lajos Andornak. **1892-re:** Fodor Gyula bmsztkirályi ref. lelk., nyirmadai ref. egyh., őri ref. egyh., alsó-baranya-bácsi ref. egyhm., Meczner Béla egyhm. gond., pozsonyi ev. theol. ak. könyvtár., dr. Szlávik Mátvás eperjesi jogak. tanár., Révész Kálmán kassai ref. lelk., h.-bőszörményi ref. egyh., sepsi egyhm., gömöri ref. egyhm., Bierbrunner Gusztáv ókéri ev. lelk., alsó-borsodi ref. egyhm., Mocsáry Lajos Andornak, Illyés Lajos losonczy ref. lelk., tátraaljai ev. egyhm., Vasváry Sándor csepelyi ref. lelk.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: Szóts Farkas bpesti ref. theol. ak. tanár.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1890-re: Pátkay Imre kun-szent-miklósi tanár. **1891-re:** H. Kiss Kálmán n.-kőrösi tkép. ig., Stromp László theol. tan., P. Czinke István erdőbényei ref. lelk., Buzás Lajos mocsoládi ref. s.-lelk., Keresztesi Gyula m.-vásárhelyi ref. s.-lelk., pozsonyi theol. ak. olvasókör, Czike Lajos ó-szőnyi ref. esp., Pátkay Imre kunszentmiklósi tan., Medgyaszay Gy. Vincze b.-főkajári ref. lelk., Mód Lénárd vas-simonyi ev. esp. **1892-re:** Bieberauer Richárd bpesti ref. theol., Láposy János t.-eszlári ref. lelk., soproni alsó ev. egyházm., mihálydi ref. egyh., balkányi ref. egyh., nyirbogdányi ref. egyh. (4 frt), dombrádi ref. egyh. (8 frt), ibrányi ref. egyh., halászi ref. egyh. (8 frt), berczeli ref. egyh., gávai ref. egyház, pazonyi ref. egyh., pátróhai ref. egyh., nyirbátori ref. egyh., kemecsei ref. egyh., mándoki ref. egyh., nyiregyházai ref. egyh., miskolczyi ref. főgymn. könyvt., Varga Lajos majtisi ref. lelk., H. Kiss Kálmán n.-kőrösi tkép. ig., Tóth János karancsi ref. esp., Szilágyi Sándor borossehesi ref. lelk., Doleschall Sándor bpesti ev. lelk., dr. Erdős József debreczeni ak. tan., Lukácsi Imre ref. s.-lelk., dr. Horváth Ödön eperjesi jogak. dékán, Vámos Károly pettendi ref. lelk., Stromp László pozsonyi theol. tan., Csiszér András n.-rákosi ref. lelk. tagd. II. fele, Szikszó vidéki ref. papi kör, Hajas Endre szt.-andrás ev. lelk., Gulyás Kornél paksi ref. s.-lelk., Vágner Samu varsádi ev. lelk., dr. Csiky Kálmán bpesti műegy. tanár, Hollerung Károly modori ev. lelk., nádudvari ref. egyh., n.-bajomi ref. lelk., Kármán Pál torzsai ref. lelk., Hamar István bpesti ref. s.-lelk., Nagy Dániel h.-vámospércsi ref. lelk., Bachát Dániel bpesti ev. esperes, Jóba József m.-atádi ref. lelk., Beliczay Béla bpesti ev. gondnok, bpesti ev. esperesség, Nagy István haraszi ref. s. lelk., Petri Elek bpesti theol. tan., Szécsi Ferencz felvinczi ref. lelk., Lévy Lajos sárkeresztúri ref. lelk., Zayzon János sz.-udvarhelyi ref. lelk., m.-sassi ref. egyh., Miklós Géza seregélyesi ref. s.-lelk., pozsonyi theol. ak. olvasókör, Nagy Sándor szomódi ref. lelk., Czike Lajos ó-szőnyi ref. esperes, Apostol Pál kunszentmiklósi tanár, Keresztesi Sámuel h.-győrki ref. lelk., Szalóczy Pál t.-valki ref. lelk.,

Wargha Károly noszlopi ref. s.-lelk., Szombath János B. K. szőlősi ref. s.-lelk., Medgyaszay Gy. Vincze b.-főkajári ref. lelk., Zámory Béla badalói ref. lelk., tiszaháti ref. lelk. kör, Vékony József hmvásárhelyi földb., Ruzskai Gyula jánosi ref. lelk., Kapi Gyula soproni ev. tkép. ig., soproni ev. tkép., Vargha László a.-némedi ref. lelk. 1893-ra: Anti ref. egyh.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1890-re: Parádi Kálmán kolozsvári tanár, 1891-re: Teleki József pókai ref. lelk., Vattay László rimaszécsi ref. lelk., Cseh Gyula egeraljai ref. tan., Lénárt Lajos kisujfalui ref. lelk., Parádi Kálmán kolozsvári tanár, Bitai Mihály udvarfalvai ref. lelk., Kecskeméthy Jenő d.-almási ref. lelk., P. Czinke István erdőbényei ref. lelk., Nagy Sándor hidvégi ref. lelk. 1892-re: Teleki József pókai ref. lelk., Laucsek Jónás vadospai ev. esp., Vattay László rimaszécsi ref. lelk., Farkasdy Béla patasi ref. lelk. paszabi ref. egyh. (4 frt), vencesellői ref. egyh. (4 frt), demecseri ref. egyh. (4 frt), kanyári ref. egyh. (4 frt), veresmarti ref. egyh. (4 frt), döghei ref. egyh. (4 frt), papi ref. egyh. (4 frt), gyulaházi ref. egyh. (4 frt) t.-pálczai ref. egyh. (4 frt), gyüvei ref. egyh. (4 frt) kis-varsányi ref. egyh. (4 frt), nagy-varsányi ref. egyh. (4 frt), vajai ref. egyh. (4 frt), buji ref. egyh. (4 frt), vasmegyeri ref. egyh. (4 frt), turai ref. egyh. (4 frt), gyulaji ref. egyh., nyirbogáti ref. egyh. (4 frt), téglási ref. egyh. (4 frt), ujfehértói ref. egyh. (4 frt), fehérлитkei ref. egyh. (4 frt), tuzséri ref. egyh. (4 frt), bezdédi ref. egyh. (4 frt), zsurki ref. egyh. (4 frt), Cseh Gyula egeraljai ref. tan., Écsy Péter hatvani ref. lelk., dr. Rácz Lajos sárospataki tan. Tóth Kálmán tapolcazfői ref. tan. Szekeres Mihály takácsi esp., Trnyik János eperjesi ev. s. lelk., Gamauf György eperjesi kép. tanár, Sütő Károly ab.-vajkóczy ref. lelk., Bitay Béla csikszeredai ref. körl., Bajcsi Lajos d.-mocsi ref. lelk., Sörös János t.-polgári ref. lelk., Szutorisz Frigyes eperjesi főgymn. tan., Jókai Lajos kisölvédi ref. lelk., Kódi Benő ládházai ref. lelk., Varga Sándor gy.-szemerei ref. lelk., Órás Kálmán ondi ref. lelk., Kövendi Dénes h.-nánási ref. lelk., Kis Ernő pápai tanár, Sass Béla mezőberényi ev. s.-lelk., Varga Lajos tót-szt.-györgyi ref. lelk., Mészáros Lajos b.-udvari ref. s.-lelk., id. Muzsnai Pál m.-paniti ref. lelk., Szász Márton pávai ref. lelk., Nagy János m.-sassi jegyző, Kozma Zsigmond m.-sassi ref. lelk. Nagy Sándor hidvégi ref. lelk., Pálfalusi ref. egyh., Jánosi dal-és olvasó egylet, Bélaváry István csoknyai ref. lelk.

6. A Károli alapra: Tatay Lajos k.-szt.-péteri ref. lelk. (1-24), Szekeres Mihály takácsi esperes (1 frt), Nagy Gida diósjenői esp., (15-96), alsó-baranya-bácsi ref. egyhmből (3-74), tót-szt.-györgyi ref. egyh. (40 kr.), pesti ref. egyhmből (44-26) bihari ref. egyházmegyéből (28 frt 90 kr.).

7. Népies kiadványokra: Nagy Sándor k.-sömjéni közs. jegyző (5 frt), gelsai ref. egyh. (2 frt), k.-létai ref. egyh. (2 frt), szakolyi ref. egyh. (2 frt), besztercezi ref. egyh. (2 frt), balsai ref. egyh. (2 frt), szabolcsi ref. egyh. (2 frt), t.-szt.-mártoni ref. egyh. (2 frt), piricsei ref. egyh. (2 frt), k.-semjéni ref. egyh. (2 frt), laskori ref. egyh. (2 frt), tényői ref. egyh. (2 frt), orosi ref. egyh. (2 frt), thassi ref. egyh. (2 frt), berenczi ref. egyh. (2 frt), kékcsei ref. egyh. (2 frt), aszarosi ref. egyh. (2 frt), ibronyi ref. egyh. (2 frt), téthi ref. egyh. (2 frt), lövői ref. egyh. (2 frt), t.-petrii ref. egyh. (2 frt), rárói ref. egyh. (2 frt), székelvi ref. egyh. (2 frt), berkeczai ref. egyh. (2 frt), ófejértói ref. egyh. (2 frt) besenyődi ref. egyh. (2 frt), petneházi ref. egyh. (2 frt), komorói ref. egyh. (2 frt), mogyorósi ref. egyh. (2 frt), henki ref. egyh. (2 frt), bács aranyosi ref. egyh. (2 frt), k.-apathi ref. egyh. (2 frt), cs.-kenézi ref. egyh. (2 frt) majtisi ref. egyh. (3 frt).

177

2.

V. évfolyam.

2. füzet.

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

A. M. M.
ÁG. VALL. ÉV. EBVET.
LEVÉLTÁRA.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként és pedig mindig januárius 1-én, április 1-én, július 1-én és október 1-én jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. A placetum. <i>Dr. Bartha Béla</i>	149
2. Fáy András mint protestáns. <i>Rácz Kálmán</i>	162
3. Derecskei Ambrus. <i>Zoványi Jenő</i>	197
4. Hodosi Sámuel. <i>Thury Étele</i>	211
5. Renan Ernő. <i>Dr. Rácz Lajos</i>	221
II. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK:	
6. Nehány adat a protestáns pátens történetéhez. <i>Kármán Lajos</i>	232
III. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.	
7. Az ó-testamentum társadalmi eszméi és intézményei	242
IV. MISSIÓ-ÜGY:	
8. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	270
V. KÖNYVISMERTETÉS: <i>Rácz Kálmán</i>	
285	
IV. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	299
b) Külföldi irodalom	306

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztárnoki hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A Prot. Szemle a f. é. közgyűlés határozatából legközelebb junius elején jelenik meg havi füzetként. Kéziratok kívánatra csak a bérmentesítés összegének a beküldése mellett küldetnek vissza.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1892. december 17-től 1892. január 25-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1892-re: Dunameléki ref. egyházkerület, budapesti ref. egyház.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1890-re: derecskei ref. egyház, Szigethy Zoltán, huszti ref. lelk. 1891-re: d.-ványai ref. egyház, derecskei ref. egyház, b.-csabai ev. egyház, Haan Lajos b.-csabai lelk. özv., zólyomi ev. esperesség, bihari ref. egyhm. Csengey Gusztáv eperjesi th. tanár, Moricz Pál Bpest, Széll Akos szegedi k.-közj. 1892-re: derecskei ref. egyház, zólyomi ev. esperesség, kolozs-kalotai ref. egyhm., ácsi ref. egyház, ó-budai ref. egyh., vajdahunyadi ref. egyhm., Baltik Frigyes ág. h. ev. püspök, Kún Bertalan ev. ref. püspök, tiszai ág. ev. egyházkerület, ungi ref. egyhm., érmelléki ref. egyhm., Moricz Pál Bpest, marosvásárhelyi ref. coll., kézdi ref. papi értekezlet, k.-somogyi egyházmegye, fehérvár-csurgói ref. egyház, Händel Vilmos s.-bányai ev. esp., n.-szalontai ref. egyhm., Széll Akos szegedi kir. közjegyző. 1893-ra: a marosközi unitárius belső emberek, csurgói ref. főgymn., Zelenka Pál ev. püsp. Miskolcz, Szeremley Sámuel hódmező-vásár-

Folytatás a boríték 3. oldalán.

A P L A C E T U M.

(Első közlemény.)

I.

A placetum lényege, keletkezése s fejlődése az európai nevezetesebb államokban.

A placetumról írni egy protestáns tudományos folyóiratban még akkor is helyén való volna, ha a felekezeti s állampolitikai viszonyok teljesen nyugodt mederben folydogálnának, mert hiszen az állam s egyes felekezetek közötti jogok és kötelezettségek meghatározása, tisztázása a publicista és egyházjogász mindenkor érdemes feladatát képezi. Különösen áll ez azonban most, midőn eddig megoldatlan egyházpolitikai kérdések s reformok messzekiható rendezéséről van szó, s midőn a magyar állam és a protestantismus ellen fordul egy oly hatalmas tényező, minő a pápaság és a klerus, a mely küzdelmeiben a győzelem egyik legerősebb legyverét abban találja, hogy a történelmi fejlődés tagadhatatlan tényeit megmásítsa, államjogi fogalmainkat megzavarja, a szakkérdéseket behatóan nem ismerő nagy közönség körébe közjogunk sarkalatos tételeiről téves nézeteket terjeszt.

A placetum joga is a magyar államjog amaz intézményei közé tartozik, melyeket ma az ultramontán tudósok minden oldalról támadnak, s kétségbe vonják némelyek azt is, hogy egyáltalán — legalább alkotmányosan léteznék nálunk; mások azt, hogy évszázadokra, sőt egy évezredre visszamenő fejlemény; ismét mások, ha létét nem tagadják is, de értelmét s czélszerűségét annál inkább. Sőt még kútforrását illetőleg is találkozzunk visszas nézetekkel és tanításokkal, midőn némelyek úgy akarják feltüntetni, mint az apostoli királyi

jogok egyikét, mely a pápa adományozására volna visszavihető.¹

Már pedig a magyar állam jogait, melyek különben is századok óta oly sok megtámadásnak vannak kitéve, minden támadás és megcsonkítás ellen védenünk kell, mert igaz az,

¹ *Dr. Szeredy József* «Egyházjog különös tekintettel a magyar szent korona tartományaira» (Pécs, 1874.) I. 233. l. azt állítja, hogy nálunk a szentszék a püspökök- és hívekkel s ezek a pápával kölcsönösen szabadon érintkeztek. Zsigmond volt az, ki mintegy a zavarosban akarván halászni, 1404-ben rendeletileg bebozta a placetumot. Zsigmond intézkedését kivéve, régibb törvényeinkben nincs szó a placetum regiumról, sőt az 1498 : LXIII. t.-czikkből az egyház fejedelmének szabad közlekedését következtethetjük. II. József teremtette meg tulajdonkép a placetumot nálunk, melyet aztán a concordatum 1855. teljesen megszüntetett s csak 1870. állíttatott újra vissza, ismét rendeletileg. Fejtegetéseinkből majd ki fog tűnni, hogy az érdeemes író emez állításaiából mi a való, s hogy a való mily irányatosan van felhasználva bizonyos, könnyen átlátható cél érdekében. De már itt ki kell emelnem, hogy az 1498 : LXIII. t.-czikkből épen az ellenkező következtetést lehet vonni, mint azt a szerző teszi. Mert ez arról szól, hogy az ügyek az apostoli szék elé csak felebbezés útján vitessenek, a ki pedig ezzel ellenkezőleg cselekszik, büntetés végett a kir. felség kezébe adassék és a csonka toronyba zárassék. Ha meggondoljuk, hogy ekkor már az egyházi bíraskodás köre a legszélesebb értelemben ki volt fejtve, s hogy ennél fogva kizárólag az egyház lett volna jogosítva az egyházi bíraskodás szabályozására, s ha látjuk, hogy hazánk törvényhozása állami souverenitását már akkor mily erővel s hatalommal gyakorolta Róma ellenében még II. Ulászló uralkodásának szomorú korszakában is: be kell látnunk, hogy mai napság, a «modus vivendi» keresésének korszakában kevésbé vagyunk jogaink öntudatában, mint a XV. század végén.

Kazaly Imre «A kath. egyházjogtan kézikönyve» cz. Vácson 1882. megjelent munkája II. kötetében egyenesen *Deák Ferenczre* hivatkozik, annak bizonyítása végett, hogy a placetumra nézve országos törvény nincs, mert Zsigmond idézni szokott rendelete, s más törvények (1471 : XIX., 1492 : XLV., 1498 : LXIV., 1551 : I.) csak arra vonatkoznak, hogy magyar egyházi javadalmak Rómából ne adományoztassanak. Ez azt mutatja, hogy Kazaly Zsigmond a kérdéses decretumokat nem ismeri. Az, hogy némely írók, pl. *Konek Sándor* («Egyházjogtan kézikönyve.» IV. kiad. Budapest. I. k. 129. l.) oly törvényekre hivatkoznak a placetum igazolása végett, pl. az 1404 : V., 1486 : XXVIII., 1715 : LXXXIV., 1723 : LXX., 1729 : XXI., 1765 : XXIII. t.-czikkekre, melyek tényleg nem a placetumra, hanem az egyházi javadalmak adományozására s az alapítványok fölötti felügyeletre vonatkoznak, ez nem azt bizonyítja, hogy a placetum nem létezett, hanem hogy az illető írók, a valódi forrást nem ismerve, kerülő úton akartak oly jogintézményt igazolni, melynek létezését nem tagadhatták. De épen Konek az, ki oly sokszor hívja föl Kazaly és társai figyelmét, melyet kár volt figyelmen kívül hagyniok: «Hogy a magyar királyok e joggal egész az 1848-ik év utáni korszakig mindig szakadatlanul éltek. arról a történelem és a fennállott közjogi gyakorlat tanuskodik».

a mit egy kitünő publiczistánk legújabb munkájában mond: «Magyarország államiságát, a magyar nemzet souverainitását századokon át két irányban kellett védelmeznünk: Bécsessel és Rómával szemben. Mind a két védelemnek hazánk létkérdéseivel összefüggő története van, mely még napjainkban sem jutott végleges befejezésre». (*Beksics G.*: «A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi (külső) kormányzatban», Budapest, 1893.) Hajdan a pápaság több ízben megkísértette, hogy politikai függőségbe hozza magát szemben hazánkkal, s hogy teljes lelkiismereti szolgaságba juttassa, az nemcsak a multban, hanem a jelenben is főtörekvése. Az előbbi ellen fejedelmeink s a nemzet ereje megvédelmezett, az utóbbi ellen pedig a tudomány és a törvények ereje, a nemzet közszellemének kellő alakulása védelmezhet meg. A lelkiismereti szolgaság alapja a politikai szolgaságnak is, mindkettő végromlása a magyar államiságnak épügy, mint a protestáns egyháznak.

A *placetum regium* pedig az a fegyver, melyet a multban és jelenben egyáltalán hatalmasan lehet forgatni az ultramontán túlkapásokkal szemben, s mely ennél fogva ama tábor gyűlöletének egyik főtárgyát képezi.

A *placetum regium* (máskép placitum, placet, jus placeti), melyet rossz magyarsággal kir. tetszvény-jognak neveznek, helyes magyarsággal kir. jóváhagyási jognak mondható, szélesebb és szűkebb értelemben vehető. Szélesebb értelemben véve az államnak az egyházak fölötti legfelsőbb felügyeleti jogából folyó ama jogositványa, melynél fogva az állam területén az egyes egyházak, illetőleg felekezetek semmiféle határozata, rendelete addig ki nem hirdethető s életbe nem léptethető, míg arról az államhatalom tudomást nem vett s meg nem győződött, hogy az állam alkotmányával, törvényeivel s vitális érdekeivel ellentétben nem áll.

Éz minden államnak létéből s természetéből folyó, eredeti joga. Mert ha önmagát a főhatalma alatt szervezkedett társadalommal együtt fõntartani, külső és belső, közvetlen vagy közvetett támadások ellen megvédeni akarja, akkor természetesen föl kell ügyelnie minden oly szervezetre, mely területén él és működik; fel különösen az olyanokra, melyek a mily jótékony hatásúak a társadalom fejlődésére s magára az államra is, ha hivatásuk természetes körében maradnak, majdnem két ezredév tanúságai szerint ép oly veszélyesek és bomlasztók lehetnek, ha azon túllépnek. S vagy van az államnak, mint souverain hatalomnak jogosultsága, vagy

nincs. Ha van, akkor mivoltához legszorosabban hozzátartozik, belőle folyik ama főfelügyeleti jog, melyet említettem, s mely nemcsak az államot óvja meg az egyháznak túlkapasaitól, hanem az egymással ellentétben álló egyházakat is az egyiktől, vagy másiktól jövő jogtalan támadástól, s ennek ismét természetes következménye, hogy az egyházi törvények, szervezetek s intézmények csak az állam előleges tudtával s beleegyezésével nyerhessenek polgárjogi érvényességet.¹

E szélesebb értelemben vett jóváhagyási jog nemcsak, mint általában tanítják, a r. kath. egyházzal szemben áll fön, hanem tényleg és tartalmilag fönáll az állam területen levő minden egyházzal szemben. Így nálunk a *protestáns egyház* törvényhozó gyűlést, zsinatot, csak a király engedélyével tarthat, a ki a nemzet többségét alkotmányosan képviselő parlamenti kormány tudtával s felelőssége mellett jár el ez ügyben; ugyancsak neki jogában áll királyi megbízottat küldeni a zsinatra, a hozott törvények, az egyház alkotmányában s igazgatásában így létrejött változtatások csak kir. jóváhagyás mellett nyerhetnek érvényt, a mire kétségtelen bizonyítékul szolgálhatnak az 1791. prot. zsinatok, az 1881. és 1891. évi és az utóbbi évben megnyílt ág. ev. zsinatok által alkotott törvények. Kir. jóváhagyástól vannak függővé téve a protestáns alapítványokon az alapító rendelkezéseitől netán eltérést létesítő, de a korkövetelmények által szükségessé vált módosítások.

A görög-keletiek egyházszervezetében az állam legfőbb felügyelési és jóváhagyási joga szintén teljes határozottsággal lép előtérbe s a placetum erőteljesebb nyilvánulását nem igen kell keresnünk, mint az 1868:IX. t.-cikkben, mely törvényesíti az 1864. és 1865. karlóczai szerb nemesi congressus határozatait, szentesíti a magyarországi, híveknek

¹ Mint a legfőbb felügyeleti jog egyik alkatelemét fogja föl a placetumot a hírneves német egyházjogtudós, Richter E. L. is, ki «Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts» című művében (Lipscse. 1867. VI. kiadás 100. l.) ezt mondja: «Az állam, mely az egyházakat oly nagy előjogokkal látta el, annál inkább jogosítva van követelni, hogy ezek közül egyik se veszélyeztesse az állam, vagy a másik, hasonlóképp elismert egyház jogát. Ennek a követelménynek felel meg a főfelügyeleti jog (jus inspiciendi cavendi), mely a kath. egyházzal szemben mindenekelőtt a praeventiv rendszabályok egész sorozatában nyilatkozik. Ezek közé tartozik a római székkel való érintkezés ellenőrzése: a *Placet is*». A jeles tudós mindössze abban téved, hogy mintegy a nyújtott kiváló előjogok viszonzását tünteti föl a placetet, s nem látja azt a különös alakzatot, melyben a protestáns és egyéb egyházakkal szemben nyilatkozik.

szerb és román egyháztartományra való szétválását engedélyezi, a legfelsőbb jóváhagyási jog fentartása mellett az egyházi gyülekezetek (congressusok) szervezését s ezeket első ízben a ministerium hívta össze; azonkívül a király minden congressusra elküldte még a maga biztosát; volt eset rá, hogy a karlóczi metropolita megválasztását helyben nem hagyta, sőt arra is, hogy e magas méltóságba egyenesen kinevezett egyént (Angyelicus German) ültetett.

A zsidó felekezettel szemben szintén széles kiterjedésben gyakorolja az állam ez ellenőrzési és jóváhagyási jogát, mint ezt a zsidó vallási congressus, a neolog és orthodox hitközségek szervezkedése, a házassági ügyeket illetőleg 1863. nov. 2-án kibocsátott udvari rendelet, sőt bizonyos hitközségek szervezkedésének az egyenes megtagadása is bizonyítja. Mindezeknél fogva nem jogosulatlan, sőt alkotmányunk lényegéből folyó az a kívánság, melyet Thaly Kálmán az országházban kifejezett volt, hogy vallási receptiójuk előtt mutassák be az országgyűlésnek hitczikkeiket, mint annak idejében a protestánsok is tették volt.

E fejtegetések elég meggyőzők lehetnek arra, hogy a jus placeti a magyar államban minden felekezettel szemben fönáll, ha nem is nevezik pl. a protestáns, görög-keleti, vagy zsidó felekezettel szemben placetumnak.

Azonban a placetum szűkebb értelemben is vehető, sőt mert a most érintendő iránya szembeszökőbb, épen ezt szokták alatta rendesen érteni. A szorosabb értelmű kir. jóváhagyási jog pedig abban áll, hogy az állam területén a római széktől, vagy általában külföldi kath. egyházi hatóságoktól jövő semmiféle zsinati végzés, bulla, breve, rendelet, intézkedés ki nem hirdethető s joghatással nem bír mindaddig, míg az államfőnek be nem mutatták s ez kihirdetését s így hatályba lépését jóvá nem hagyta, a mi rendszerint a «placet» szónak az okmányra vezetésével történik. Sőt tovább menve, még az állam területén élő kath. püspökök és egyházi hatóságok sem érintkezhetnek Rómával ellenőrzetlenül, hanem csak úgy, hogy elküldendő irataikat az uralkodónak s alkotmányos államban a felelős kormánynak bemutatassák s a jóváhagyást megnyerjék, sőt még a híveknek szóló püspöki rendeletek is hasonló szabály alá esnek. Azonban nálunk a r. kath. egyházzal szemben gyakorlott jóváhagyás és ellenőrzés inkább csak a római széktől s külföldi egyházi hatalmaktól jövő iratokra vonatkozik, bár kétségtelen, hogy II. József 1781. rendelete a placetumot a másik irányban is kiterjesztette.

Hogy a r. kath. egyházzal szemben, különösen hazánkban, sokkal erősebben domborodik ki a jus placeti, s hogy a köz- és egyházi jogi írók majdnem mindenike épen csak ily értelemben beszél a placetum jogáról, annak oka abban keresendő, mert a r. kath. egyház képez oly egyetemes, világra szóló organismust, mely egyetlen központi személyes és abszolút hatalomnak van feltétlenül alárendelve, s ez uralkodni akar, tekintet nélkül az állami korlátokra, minden nép fölött, melynek kebelében katolikusok is vannak; tulajdonítandó annak, mert e központi világhatalom, mely megszemélyesítőjét a pápában bírja, hatalmát közvetlenül Istentől származtatja le s mint ilyen, hit és erkölcsi tanainak csálhatlan jellegét tulajdonít, s még politikai maguktartása tekintetében is feltétlen engedelmisséget követel hiveitől minden az egyház érdekeit csak közvetve érintő ügyben is; pedig oly politikai kérdés, mely a kath. egyház érdekeit legalább közvetve ne érintse, nem képzelhető. Természetes következménye továbbá annak, hogy a pápa saját hatalmát s parancsait a világi hatalomnál s az állam törvényeinél feljebb tartja,¹ s még nem oly rég vala, midőn IX. Pius az osztrák szabadelvű törvényeket semmiséknek s kötelező erő nélkülieknek nyilvánította; természetes következménye annak, hogy parancsait s rendeleteit a lelkiismeretre nézve feltétlenül irányadóknak tartja s végrehajtásukra egy, a celibátus és szemináriumi nevelés folytán vak engedelmisségű, műveltség és hajthatatlanság tekintetében egyaránt kitünő papi hadseregre támaszkodik, a melyekhez járúlnak, mint képviselők: a multban szerzett előjogok, apáczák s zárdái nevelés, mint hű missionáriusok, a kath. egyesületi élet száz alakja, ernyedetlenül küzdő ultramontán sajtó, jól szervezett agitatio, s a mi mindennek alapját képezi: roppant gazdagság anyagi javakban.

Ellenben a prot. egyház az államterület közjogai határaival összhangban szervezkedik, külső, e határokon kívül székelő fő alatt nem áll, nemcsak hogy absolutistikus kormányzatot, nagyobb isteni malasztól ihletett papi rendet nem tűr, hanem önmagában is, a lelkiismereti szabadság folyományaként, több felekezetre szakad, s nemcsak hogy fel-

¹ A «Civiltà cattolica» czímű lap, a jezsuita ultramontán párt közlönye még 1871-ben így irt: «Mindkét kard, a szellemi és anyagi is, az egyházé; az anyagi kardot a fejedelem viseli, de az egyház parancsa szerint. Hogy ez most nem így van, az a fejedelmek undok hitehagyottságát mutatja, kik zsidó hitelenséggel üldözőbe veszik a Krisztust». Lényegileg ugyanezt mondja a Syllabus 57. pontja.

tétlen parancsszónak nem enged, hanem még sokszor az egységes vezetést is nélkülözi; alkotmánya s szervezete az egyes országokban eltérőleg alakult, a protestáns szegénység, kivéve ott, hol netán államegyház rangjára emelkedett, közmondásos, mint hű kísérője az autonomikus s a hívek áldozatkészségére alapított egyházi életnek. Sőt nálunk a görögkeleti egyház is territorialiter, mint az orthodox egyház egészen önálló, a külföldtől teljesen független tagja van szervezve. A zsidó felekezetről ugyanezt mondhatjuk el.

Eredetére nézve a placetum egykorú a keresztyénység keletkezésével. A római állam még pogány korában szigorúan ellenőrizte a keresztyénység tanait s egész életfolyását. Az első keresztyéneknek eszükbe sem jutott kétségbevonni a világi hatalom eme jogát — ellenkezőleg, alattvalói hűséggel törekedtek annak igazolására, hogy vallásuk tanai az állam érdekeivel nem hogy összeütközésben volnának, sőt inkább teljes összhangban állnak velök. *Justin* vértanu és *Tertullian* a római császárokhoz intézett védirataikban azzal védték a keresztyéniséget, hogy az állami renddel s a jó erkölcsökkel miben sem ellenkezik. S midőn, Nagy-Konstantintól fogva az előbb üldözött szekta államvallás rangjára emelkedett, az egyházi, közelebbről a pápai és patriarchai hatalom a világinak alá volt rendelve s még hitczikkek is a császár tetszése szerint jöttek létre; valóságos caesaro-papismus uralkodott. *Pipin* és különösen *Nagy Károly* a pápát, kinek saját nagyratörő céljaik előmozdítása végett világi hatalmat szereztek, teljes engedelmisségben tartották, s így ha nem is ezen a néven, de lényege szerint a placetumot a legteljesebb mértékben gyakorolták.

A *Karolingek* versengései alatt, az európai államok alakulásai s zavarai között, keresztes háborúk, álizidori gyűjtemények s a korszellem következményeként a cél tudatos pápai hatalom roppant megerősödött, s vele szemben *IV. Henrik* német császár megalázkodott, a hohenstaufeni ház pedig elbukott, de azt csak nem lehet tagadni, hogy ezek a pápai rendeletekkel szemben a fejedelmi ellenőrzés és jóváhagyás, vagy visszautasítás jogát a legteljesebb mértékben gyakorolták. Még inkább áll ez *II. Henrik* angol királyra, ki a XII. század második felében s *IV. Fülöp* francia királyra, ki a XIII. század végén s a XIV. század elején uralkodott, mert ezek ugyancsak kézzel foghatólag fejezték ki a non-placetet oly formán, hogy egyszerűen be sem eresztették országukba az oly pápai követet, ki nekik

nem tetsző szentszéki rendelettel jött. A XIV. század folyamán, az u. n. babyloni fogság idején, a pápák nemcsak hogy a francia királyok placetjét voltak kénytelenek túrni, de azokkal szemben valóságos alárendeltségi helyzetbe jutottak. A nagy egyházi szakadás idejétől, mely tudvalevőleg 1377-től egész a konstanci zsinatig (1414—18.) tartott, a pápai hatalom teljes lehanyatlása kedvező alkalmul szolgált még a gyöngébb uralkodóknak is arra, hogy ezt a természetszerű jogot formálisan megalkossák s igénybe vegyék.

De ebből egyszersmind világosan kitűnik azok állításának a helytelensége, kik a placetumot csak a pápai szakadás idején beállt zavarokból eredő bitorlásnak tekintik, mert ez tartalma s lényege szerint egyidejű magával a keresztyén-séggel.

A reformatio különösen nagy szerepet játszik a placetum fejlesztését illetőleg és pedig két irányban. A prot. egyházakkal szemben annyiban, hogy ezek az állam ellen-őrző hatalmának jogosultságát feltétlenül elismerték akkor, midőn még hitvallásaikat is bemutatták neki, hogy így — mint az első keresztyének, megczáfolják azt a balhiedelmet, mely szerint tanaik állam- és erkölcsellenesek; továbbá az által, hogy a protestantismus nagyon sok európai államban legközvetlenebb összeköttetésbe lépett az államhatalommal, s a prot. fejedelmeknek s rendeknek belső ügyeibe nagy befolyást engedett. A kath. egyházzal szemben pedig a dolog természetéből kifolyólag előmozdította ez eszme erősödését, mert ha magának követelte a szentírás és lelkiismereti szabadság alapján a kath. egyház tanainak felülvizsgálását, s ha Luthernek joga volt a pápai bullát nyilvánosan elégetni, ugyanezt az államtól sem lehetett megtagadni.

Azonban magában a r. kath. egyházban is fejlődtek ki oly államjogi alakulások és tanirányok, melyek a pápai mindenhatóságot a kir. jóváhagyás korlátai közé szorították. Franciaországban a *pragmatica sanctio*, Németországban a *fejedelmi egyezmény*, továbbá a gallikán egyház és a gallikanismus kifejlődése, melynek egyik lényeges program-pontja a placetum regium volt, a febronianismus és a josefinismus említhetők ennek bizonyítására. Midőn V. Pius (1568) nem elégedett meg többé azzal, hogy az «In coena Domini», az eretnekek emez egyetemes elátkozó bullája, mely V. Orbántól (1364.) veszi eredetét s minden Úrnapján minden püspök által kihirdetendő volt, csupán az eretnekek kárhözra sújtásával érje be, hanem hasonlókép szórta villámait

a világi hatalom ellen is, ha ez az egyházzal ellentétbe mert jönni, Spanyolország, Nápoly, Velence megtagadták kihirdetését s ép így eltiltotta Francziország, sőt még a fanatikus II. Rudolf is. Különben e bulla a világi hatalommal szemben ugyanazon elveket hirdeti, mint VII. Gergely a római zsinaton, V. Pál «Regnans in Excelsis», V. Miklós «Romanus Pontifex», XI. Gergely «In omnem fero», II. Gyula «Cum Redemptor» stb. bulláikban. Különösen a *II. József* császár által követett irány volt e tekintetben nagyon következetes s 1781-ben kiadott három rendelete közül az egyik megtiltja, hogy a belföldi szerzetek s főnökeik külföldön székelő szerzetesektől akár lelki, akár fegyelmi, annál inkább világi ügyekben függjenek, a másik kitiltja a hirhedt «In coena Domini»-bullát, ép úgy, mint a jansenisták ellen intézett «Unigenitus dei filius» kezdetű is, a harmadik, ezt megelőzőleg, 1781. márczius 24-ről megtiltja, hogy a római pápák bullái, brevei, decretumai, constitutiói, akár hittani, akár egyházi vagy fegyelmi tárgyra vonatkozzanak addig kihirdessenek, míg a császár placetumát meg nem nyerték.¹ Pedig köztudomású, hogy József a kir. jóváhagyásra vonatkozó rendeletében még Ausztriát illetőleg is csak elődei nyomdokán haladt, mert *II. Rudolf* is hasonlóképp járt el, nemkülönb *III. Ferdinánd*, különösen pedig *Mária Terézia* 1767. szept. 12-iki rendeletével.

Mint hogy pedig sokan Angliára, e kiválólag prot. államra hivatkoznak, mely a katolikusok emancipációját csak nagy nehezen fogyanatosítá, de a placet-jog gyakorlását már 1829 óta megszorítá, legyen szabad ama történelmi tényre hivatkoznom, hogy a kath. emancipációja addig meg nem történt, míg ezek 1757-ben gyűlést nem tartottak Dublinben, s az ott összegyűlt számos hívő s több mint 200 püspök és

¹ V. ö. Szilágyi Ferencznek a M. Tud. Akadémiában felolvasott ily című történelmi tanulmányával: «II. József császár, mint az erdélyi róm. kath. egyház reformátora». *Pesti Napló* 1871. 78., 79. sz. tárczarovat. Ugyan ő írja, hogy József császár egy időben behatóan foglalkozott egy Rómától független, nemzeti kath. egyház alakításának eszméjével, s hogy erről csak Bernis francia követ beszélte le József római látogatása alkalmával. Nagyon tanulságos jellemvonás az is, hogy 1782. június 15-én az erdélyi udvari kancelláriához két rendelet érkezett, melynél fogva az eltiltott, de azért a papok által folyton használatban levő VII. Gergely-féle breviarium ama helyei, hol a pápa ama hatalmáról van szó, mely szerint az uralkodókat leteheti, fehér lappal ragasztandók be, ép úgy a kapuczinusok és francziskánusok rendszabályaiban azon helyek, melyek a szerzet-fő iránti engedelmeséget az állami törvényekkel ellenkező módon határozzák meg.

pap ki nem nyilatkoztatta, hogy nem hisznek a pápa csalahatatlanságában, s lelkiismeretükben nincsenek kötelezve arra, hogy annak közvetlen vagy közvetett parancsára valamely bűnös merényletet hajtsanak végre. E gyűlés egyszersmind ünnepélyesen elkarhoyztatta azt a tant, mely szerint bármely egyházi tekintélynek joga volna valamely világi fejedelmet letenni s alattvalóit a hűségi eskü alól feloldani. 1793 óta a nagybritanniai kath. püspökök minderre, sőt még arra is esküt tesznek, hogy keresztyénellenesnek és istentelennek tartják azt az elvet, hogy valamely erkölcstelen vagy bűnös cselekmény az eretnekek kiirtására vagy megrontására elkövetve, igazolható volna. Ily előzmények után történt csak némi könnyítés a jus placeti gyakorlásán.

Miután ily formán rövid visszapiillantást vetettünk arra, hogy mint keletkezett s fejlődött a placetum a külföldi államokban, most már azt is meg kell fívonásokban ismernünk, hogy miként áll ez ügy jelenleg a nevezetesebb culturállamokban.

Angliáról épen most szólottunk; Franciaországban fönnáll. Mint *Aschenbrier* dr. is kiemeli,¹ a *VII. Pius* és *Napoleon* között 1801. kötött concordatum megszüntette, azonban az ehhez 1802-ben csatolt u. n. «Organikus czikkek» visszaállították.² *Olaszország* az u. n. garancia-törvény által teljesen lemondott a placetumról. E törvénynek, mely 1871. május 13-án kelt, II. cz. 16. §-a következőkép intézkedik: «Az exequatur és a placetum regium s az egyházi hatalom actusainak közzétételére s végrehajtására vetett

¹ Pesti Napló 1893. 22. sz. «Simor a jus placetiről» című értekezésében.

² Az ultramontánok épen Dupanloup, orleánsi püspöknek, a XIX. század egyik legmegkövesültebb ultramontánjának cselét használják föl annak igazolására, hogy a placetum mily hatálytalan, könnyen kijátszható valami. Midőn ugyanis IX. Pius pápa a «Syllabus Errorumot» 1864-ben megküldé a deczember 8-ról keltezett «Quanta cura» encyclikával, ennek kihirdetését, mint az egész modern fejlődés ellen irányzott merényletét, a francia kormány megtiltá. De persze a lapok közölték s a szabadelvűek heves kifakadásokkal kísérték. Így a «*Le Siécle*» is. Dupanloup tehát ennek cikkét olvasta fel a szószékből s czáfolta okoskodásait, a mivel egyszersmind a tilalom egyenes megszegése nélkül, ki is hirdette a pápai rendeletet. Erre sóhajt föl aztán gúnyosan Aschenbrier i. h. «Oh államférfúi böleseség!» Pedig a placetum joga ama felolvasás daczára is teljes épségben maradt, valamint a tilalom hatása is, mert mind addig, míg a tilalom vissza vonva nincs, az ennek daczára történt akár formális, akár elburkolt kihirdetés, az állam törvényei szempontjából hatással nem bír.

minden másnemű állami engedély eltöröltetik. Míg azonban a XVIII. cikkben említett speciális törvényvel más nem határozatodik, az exequaturnak s a kir. placetumnak marad alávétve az egyházi hatalom mind azon ténye, mely az egyházi vagyontra, az alsóbb és felsőbb javadalmak temporaliába való beigtatásra vonatkozik, kivéve a Róma városában s a suburban püspökségben levő javadalmakat. A polgári törvénynek az egyházi intézetek alapítására s létezésök módjára vonatkozó határozatai érvényben maradnak.» 17. §. «Az egyház actusai ellen felebbezés nincs megengedve, de kényszerítő végrehajtási jog sem engedtetik. Azonban ez actusok hatástalanok, ha az állam törvényeivel, vagy a közrenddel ellenkeznek, vagy magánszemélyek jogait sértik.» Látjuk tehát, hogy ez a megszüntetés Olaszországban is csak föltételes és korlátolt, a mellett a 17. §. által hatálya lényegesen csökken, ha egészen meg nem szűnik. S még azt kell tekintetbe vennünk, hogy ezt a garancia-törvényt Róma elfoglalása után mindjárt, annak bebizonyítása végett alkották, hogy a pápa, mint a világ összes katolikusainak feje, e tény daczára teljes szabadságot fog élvezni s ez magyarázza meg azt a modern államban példátlan jogfeladást, a melyet e törvényben találunk. A területenkívüliség (exterritorialitas), a pápa az egyházkormányzat stb. tekintetében rendkívüli engedmények vannak benne, aztán lemond a kormány a kath. papság gyülekezési szabadságának minden korlátozásáról, le a sicíliai apostoli legatio jogáról, a magasabb egyházi javadalmakra vonatkozó kinevezési, vagy kijelölési jogról. A placetum tehát csak egy láncszem ez áldozatok hosszú sorozatában, mely az ifjú Olaszországnak megszerezte ugyan a művelt népek elismerését, de nem a pápai székkel való békét.

Poroszországban az «Allgemeines Preussisches Landrecht» II. részében,¹ s illetőleg 117.—118. §-ban következőleg intézkedett: «Semmiféle püspök nincs jogosítva vallási és egyházi ügyekben az állam engedélye nélkül új rendeleteket alkotni, vagy idegen egyházfőktől elfogadni. Mindenféle pápai bullákat és brévéket, úgyszintén az egyházi rend idegen államokban székelő főnökeiktől jött mindennemű rendeletet kihirdetésük és végrehajtásuk előtt az államnak átvizsgálás és jóváhagyás végett be kell mutatni». Ellenben az 1850. jan.

¹ Harmadik fejezet. «Az egyházi társulatok fejeiről és előjáróiról.»

31-iki alkotmánylevél (Verfassungs-Urkunde) 16. cikke az egyházi rendeletek közzétételét ugyanazon korlátozásoknak veti alá, mint más publikációkat. De az 1873. április 5-iki törvény 15. §-a, ha a placetumot formaszerűleg nem is állítja vissza, lényegében igen, midőn azt mondja: «Az evangélikus és róm. kath. egyház, valamint minden más vallási társulat is önállólag rendezi és igazgatja ügyeit, *mindazáltal az állam törvényeinek s az állam törvényesen rendezett felügyeleti hatalmának van alávetve*».¹

Közvetlen közletről érdekelnek bennünket ama törvények, melyek *Ausztriában* tárgyunkra vonatkozólag fennállnak. Miután a magyar szabadságharcot legyőzte az osztrák és orosz egyesült császárság katonai ereje, a világi abszolút hatalom természetserűleg kereste az egyházi abszolút hatalom szövetségét s megnyerése végett annál inkább hajlandó volt a legnagyobb engedményekre, mert a vérbefojtott szabad szellem volt az, mely oly erősen ostromolta a pápai előjogok korhadtt várát is, s mert a szentszék mindig kész volt arra, hogy híveit a lelkiismeret és vallás ezer rendelkezésre álló eszközzel engedelmességre bírja még a legvisszataszítóbb zsarnokság iránt is, ha e zsarnoki hatalom az egyház követeléseit nemcsak nem sértette, hanem éppen készségesen el is ismerte. Így történt, hogy már az 1850. április 18-iki legfelsőbb határozat megszüntette a placetumot s hatása természetesen Magyarországra, mint hódított tartományra is kiterjedt. Ugyanezt megerősíté az 1855. évi, a pápai szék és az osztrák birodalom közötti concordátum is, melynek 2. pontja így szól: «Minthogy a római pápát az egész világon levő egyház fölött úgy a tiszteleti, mint a joghatósági főnökség isteni jogon illeti, ennél fogva a püspökök, a clerus s a nép, valamint az apostoli szék közötti kölcsönös érintkezést lelki dolgokban s egyházi ügyekben semmiféle királyi jóváhagyásnak alávetni nem szükséges, hanem ennek utána teljesen szabad leend».² Ez a concordátum 1870. július 30-ig tartá meg

¹ V. ö. Richter i. m. 283. l. 4. j. és Koch «Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten». VIII. kiadás, Achilles, Hinschius. Johow és Vierhaus felügyelete alatt. Berlin és Lipcse 1886. IV. kötet 269. l. és 79. j. 178. l. 40. j.

² Cum Romanus Pontifex primatum tam honorisquam jurisdictionis in universam qua late patet, ecclesiam. jure divino obtinet. episcoporum cleri et populi muta cum Sancta Sede communicatio in rebus spiritualibus et negociis ecclesiasticis nulli placetum regium obtinendi necessitatis suberit. sed prorsus libera erit».

érvényét. Ekkor a csalhatatlansági dogma megalkotása után, a mitől az osztrák kormány többször óva intette a Vatikánt, a concordátumot formaszzerűleg felmondotta. Megjegyzendő, hogy e concordátum számos lényeges pontja már előzőleg, egyoldalú állami intézkedések, illetőleg törvények által hatályából kivetkőztetett péld. a házassági jogra, a közoktatásügyre, a hitfelekezetek közti viszonyra vonatkozók.¹ *Stremayer* osztrák cultusministernek előterjesztése Ő felségéhez, mint osztrák császárhoz igen logikusan fejt ki, hogy a concordátum elveszté érvényét, mert a szerződő fél más lett, a pápaság nem az többé, a mi volt a csalhatatlansági dogma előtt. Az állam hatalma így a pápával szemben teljes alárendeltségbe jutna. Ez ellen való védekezés végett talán gondolni lehetne a placetum visszaállítására, de ezt *Stremayer* nem tartaná helyesnek s méltányosnak,² hanem a pápai túlkapás elleni leghelyesebb védekezést a concordátum teljes felmondásában látja. E javaslatot a Felség elfogadta s 1870. július 30-iki legfelsőbb kéziratával a szükséges intézkedések megtételét el is rendelte; *Beust* külügyminister pedig 1870. július 30-án kelt s Palomba lovaghoz Rómába intézett sürgönyében e felmondást megokolva, tényleg foganatosította is.³ Az 1874. május 7-iki törvény már a placetum határát érinti, midőn azt rendeli, hogy a püspökök minden rendeletüket és kibocsátványukat a kihirdetéssel egyidejűleg tudomásvétel végett az országos hatósággal is közöljék, hogy ez aztán minden oly intézkedést eltilthasson, melyek a közérdekkel összeütköznek; kimondja,

¹ *Stremayer* Károly volt osztr. vallás- és közoktatásügyi minister előterjesztése 1870. július 25-ről a felséghez. 1867. decz. 21-iki áll. alaptörvény. 1868. május 25. házassági és iskolai törvények.

² A nevezett minister szintén a doctrinair liberalismus szemüvegén keresztül nézte a placetumot s úgy tekintette azt, mint a rendőr-állam maradványát; a mellett épen a kath. egyházzal szemben méltatlan megszorításnak is, mivel a többi felekezetek szabad érintkezési joga sértetlenül maradna s a kath. egyházat privilegium odiosum terbelné. Arról megfeledezett *Stremayer*, hogy a protestáns egyház, s általában a többi keresztyén felekezetek, sőt a zsidóság szervezete egészen más, hogy ezek már saját tanaik értelmében alávetve érzik magukat az államnak s külföldi abszolút hatalmú, sőt semminő hatalmú fejük nem levén, idegen államokban levő hitsorsosaikkal való érintkezésük teljesen más szempontok alá esik. A mellett, ha névre nem is, de lényegre nézve ezekkel szemben is fönnáll a placetum regium, mint fentebb láttuk.

³ *Stremayer* említett felterjesztése bő kivonatban megolvasható a «Budapesti Közlöny» 1870. aug. 182., 183., 184.. Ő felsége legfelsőbb kézírata e lap 182., *Beust* sürgönye 184., 185. számaiban.

hogy az egyházi hatalom nem használható föl a törvények s rendeletek megsértésére.

Belgiumban az 1831-iki alkotmány 14. 16. §-ai törölték el a kir. jóváhagyás jogát, a mi azonban a hosszú ideig uralmon volt liberális kormányt nem akadályozta abban, hogy oly intézkedéseket ne tegyen, oly törvényeket ne alkosson, melyek végeredményben a placetumnál nem voltak kedvezőbbek a római curiára.

Bajorországban az alkotmánylevél teljes érvényben hagyja a placetumot, mely különben is nagyon rövid ideig volt hatályon kívül helyezve. Különösen pedig az infallibilitási dogmának a jog megsértésével történt kihirdetése, a főpapoknak Döllingerrel s rokongondolkozású híveivel szemben tanúsított magatartása lázította föl a bajor közvéleményt: ennek a következménye volt, hogy az ultramontan érzületű gr. *Bray* miniszerelnöki állását letette, *Lutz* bajor miniszer pedig 1871. augusztus 27-én, vonatkozással a királyhoz is fölterjesztett főpapi pásztorlevélre kijelenti, hogy az állam és egyház közötti érkedazonosság megszűnt, mihelyt az egyház az állam fölé törekszik emelkedni. Ez a törekvés pedig a csalhatatlansági dogmában világosan jelentkezik. Megtagadja a segélynyújtást a placetum megsértésével kihirdetett dogma terjesztésére s védelmébe veszi azokat a katolikusokat, kiket e hitelv el nem ismerése miatt netán üldöznek.¹

Dr. Bartha Béla.

FRÁY ANDRÁS, MINT PROTESTÁNS.

(II. és befejező közlemény.)

Az Óramutató új korszakot nyit meg egyházirodalmunkban. A vízbe dobott kő szerepét játszotta, a mely felzavarja az álló vizet és hullámgyűrűivel messzebb-messzebb terjeszkedve mozgalmat támaszt. Az a szokatlan dolog, hogy világi ember egyházi, sőt theologiai kérdésekkel annyi szakismerettel foglalkozik, már magában véve is felköltötte az érdek-

¹ Ezek alatt különösen Döllingert és az ó-katolikus mozgalom híveit kell érteni. Méltó a fölemlítésre az a bátor ellenállás, melyet a dogmával szemben *Reufle* meringi plébános fejtett ki. A dogmát ugyan kihirdette, de hozzá elmondta saját nézetét is: hogy a zsinat a kellő szabadságot nem élvezte, ennélfogva határozatai érvénytelenek. Ennek folytán a püspök a plébánost felfüggeszté s egyházi átok alá vetette, de községe bizalmat szavazott neki. A püspök a kormányhoz fordult, ám ez elutasította s kemény szemrehányást tett az egész püspöki karnak, a miért a dogmát a kir. jóváhagyási jog megsértésével hirdették ki.

lódést, de reformeszméit szó nélkül hagyni különben sem lehetett. Az a szabadelvű gondolkodás, mely minden létezőt bírálat tárgyává tesz, egyesülve a férfias, leplezetlen kálvinista őszinteséggel, megdöbbsentette egyházi férfiaink kebelét és rokon-, vagy ellenszenvet ébresztett. Azt mondhatjuk, hogy: az Óramutató két pártra osztotta egyháziróinkat, haladó és maradó pártra. Egyházmegyei, egyházkerületi gyűléseink eleven életnek lesznek színhelyévé, melynek mozgató lelke, úgyszólván központja az Óramutató. Ezt idézi, a ki haladást óhajt; erre hivatkozik, a ki óvatosságot hangoztat.

Legelőször egy éles hangú névtelen cikk jelenik meg a *Prot. Egyházi és Iskolai Lapban*, «N» aláírással. Czime: «A protestantismus jelen szőnyegkérdései».¹ Ez Fáyban az emberiség ellenségét látja, el akarja tőle vitatni a keresztyén nevet, a nemzet üdvére kéri a szabadelvéket, ne vigyék jakobinismusba az egyházat. És mindez csak azért, mert Fáy a papság rendi jogait el nem ismeri, holott a szerző cynikus okoskodása szerint, ha a pap nem isteni tekintély, ezzel a vallás értéke is csökkenni fog a nép szemében. Az egyházat a kath. felfogáshoz hasonlóan a papsággal téveszti össze és vastag orthodoxyával sürget, hogy egy elnök legyen és pedig mindig papi egyén. A symbolumok kérdésénél azonban már leteszi a vaskalapot s Fáyval együtt elismeri azoknak korszerűtlenségét és azok helyébe újat kíván, hogy szét ne szóródjunk. Az új symbolikus könyvre nézve kívánja, hogy az nemzeti és időről-időre változtatható legyen, mindig a biblia alapján.

Az előbb említett hirlapi cikknél sokkal komolyabb és bővebb válasz jött az Óramutatóra a vita megindítójától. Péterfi Alberttől, röpirat alakjában, ily cím alatt: «Másik szó a maga helyén». Ez tulajdonképen a Török egyházi lapjának volt szánya s még 1842. augusztus elején kezeibe is jutott, de aztán nagy terjedelme miatt mint röpirat, önállóan látott napvilágot, Török Pál által közzé téve. Péterfi czáfolni vágyott Fáy s utóbb maga bevallja lefegyvereztetését, mert annyira elragadta az Óramutató, hogy arra legfőlebb csak néhány észrevételt tud tenni. Álláspontját az elnökség kérdésében nem adja ugyan fel; de lelkes híve a két elem békés együttes munkálkodásának, elismeri a világi elemnek az egyházigazgatásban egyenjogúságát a papival. Bővebben fejtegeti a Fáy eszméit, azoktól egészen elragad-

¹ 1842. évf. 27 és 28. sz.

tatva beszél, megjegyzéseket csak apróbb kérdésekben kockáztat. Bámulattal áll meg Fáy theol. képzettsége előtt, a ki «néhány theologiae professorunknak Plankja, Wegscheidere, Wegweisere és mindene lehetne.» Péterfi már azelőtt sem tartozott az orthodox theologia vallói közé, de az Óramutató szabad szelleme bizonyára csak erősítőleg hatott reá s egész elragadóan beszél röpiratában a racionális irányról, melynek főfeladata: «a históriának minden vallásos adatait s jeleneteit az ész, és a mindenről komoly szigorúsággal számoló tudományos öntudat központjára visszavinni».¹ Az egész röpirat egy, az Óramutatótól megtermékenyült lélek visszasugárzása, kristályként megsokszorozva a reá eső sugarakat és szét-szórva azokat remek színváltozatban. Ebből a műből látszik leginkább az, hogy mennyire belopózott már a szabad szellem a theológusok szívébe és Fáy jóformán csak arra volt hivatva, hogy bátorságával felköltse a félenkeket.² Péterfi a két rend egyenjogúságának dicsőítésével zárja be a Fáy-t czáfolni akaró, de elvégre is csak az ő dicséretével bővelkedő röpiratát.

Még egy feleletet szült az Óramutató az 1842. évben. *Hajnal Abel*, hékési pap «Észrevételek Fáy András »Óramutató« című könyvére» cím alatt két számra terjedő cikkben ad visszhangot.³ Hajnal a papság ellen való törekvést lát Fáy művében és ezért védelmére kél a papság jogainak. Hajnal erős hierarchicus szellemben dolgozik, tele van féltékenységgel és bizalmatlansággal annyira, hogy egyenesen a papi hivatal szükségtelen voltát olvassa ki az Óramutatóból. A symbolumokra nézve azonban ő se emel hangot a Fáy véleménye ellen; vitatja a symbolikus könyvek szükségszerű voltát, társadalmi és felekezeti szempontból s meg is kívánja a papoktól azoknak a követését, de csak addig, míg «Isten beszédéből jobbra nem taníttatnak». A házassági törvényszéknek barátja.

Az egyház beléletét illetőleg Fáynak még egy munkájáról kell megemlékeznem. Ez egy hírlapi cikk, címe:

¹ Péterfi i. m. 53. l.

² Érdekes hatását látom az Óramutatónak azon szabadelvű nézetekben, melyek a dogmák tekintetében kifejezésre jutnak. Még a legorthodoxabb theol. sem meri többé védelmezni a symbolokat, mindenki bele van nyugodva a dogmai reformokba; vagy legfőlebb titokban morgott az ellenvélemény. Hetényi, Haubner, Könyves Tóth Mihály, u. l., Péterfi stb. mind csak erről írnak, ez a dogmai újítás lelke vonul át a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* egész évfolyamain.

³ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 36. és 37. sz.

«*Negyedmutató Óramutatómhoz*». Megjelent az Egyházi lap 1843. évf. 1-ső számában. Ennek megértésére szükséges tudnunk, hogy a dunamelléki egyházkerület a superintendensválasztás miatt ebben az időben nagy zavaroknak volt a színtere. Az egyházkerületi kisgyűlés¹ 1842. tavaszán elrendelte, hogy a gyülekezetek adják be szavazataikat; de miután általános szavazattöbbséget senki sem nyert, a szavazatbontó bizottság tanuskodása szerint (mely tisztán világiakból állott), a még mindig érvényben levő komjáti kánonok értelmében a két legtöbb szavazatot nyert egyén, t. i. *Szeles Sámuel* esperes és püspökhelyettes és *Polgár Mihály* főjegyző új szavazásra jelöltetett ki. Az új szavazásra való kijelölés ellen azonban a kecskemétiiek zúgolódtak, miután Polgár Mihályt általános szótöbbséggel megválasztottnak tartották (a 138 szavazatból Polgárra esett 120, de hármat a bizottság egészen jogosan érvénytelennek nyilvánított s így Polgár általános többséget nem nyert) és körlevelet intéztek a tractusokhoz, hogy ne engedelmesséjének a főgondnok szavazást-rendelő körlevelének. Ezzel a zavar magva el volt hintve, az egyetértés feldúlva és a másodszori szavazatokat a gondnokok és esperesek nem adták be. A júliusban tartott kerületi gyűlésnek kellett elintéznie a bonyodalmat és szenvedélyes viták után szótöbbséggel abban állapodtak meg, hogy mindkét szavazat megsemmisítésével harmadszori szavazást tűznek ki. A kecskemétiiek vezetése alatt azonban öt tractus (vértessaljai, külsősomogyi, f.-baranyai, tolnai és kecskeméti egyházmegyék), melyek az első szavazat érvényessége mellett harczoltak, másnap óvást emelt a határozat ellen, azt vitatván, hogy a szavazás nem helyesen történt, mivel a tractusok nyomatékosabb szavazatai mellőztettek. Az óvásemelés nem ért célzt; de az ellenzék nem tágitott, hanem megfellebbezte az ügyet a többi kerületekhez (a mi egészen szokatlan) és a helytartó tanácshoz.

A kérdés elvi része mindenesetre tisztázásra várt és erre vállalkozott Fáy a Negyedmutatóban. Azt kellett eldönteni: mik a tractusok a kerülettel szemben, önálló testületek-e s e szerint úgy szerepelnek-e a kerület gyűlésein, mint képviselők; vagy pedig csak a kerület megbizottai, a mely esetben a kerületi gyűlés tagjai nem a tractusokat, hanem

¹ A kisgyűlés és a rendes gyűlés közt az volt a különbség, hogy amazon csak az egyházmegyék elnökei jelentek meg. *L. Prot. Égyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 2. sz.

az egész kerületet képviselik? Előbbi esetben a kerület autonóm joga forog veszélyben, fejetlenség áll elő; utóbbiban meg van ugyan óva a kerület egysége, autonómiaja, de a tractusok jogkörének összeszorításával.

A felállított egyházkormányzási elvi kérdésben, már az Óramutatóból következtethetünk Fáy álláspontjára. Ő ott a tractust az egyházkerület delegatiójának tekinti, melynek megbízási jogforrása a kerület; a kerületnek szerves része a tractus. Amott jelzett álláspontját a Negyedmutató részletezi. Az egyházi képviselet fogalmának tisztázása végett, a képviselet alapjául két elvet állít fel, s ezek: 1. a protestantismus kétlen elvei s szelleme; 2. a társaságos ember sértetlen joga, melynél fogva a képviseletből kizárni senkit sem szabad. Ő az ellenőrzés kedvéért a képviseletet minél szélesebb alapokra kívánja fektetni, mert ez felel meg úgy az egyéni jognak, mint a protestantismus zsarnokságot nem tűrő szellemének. Az egyházi testületek jogai ezek: a törvényt hozza a zsinat, kihirdeti és végrehajtja az egyházkerület, ez pedig végrehajtja az egyházmegyék, mint állandó választmányai által. A tractusok tehát nem önálló vagy képviselő testületek gyanánt jelennek meg a kerületi gyűléseken, mert «képviseletnek csak törvényhozó testületnél van helye». A tractusok a superintendentiának «függő és számoló részei lévén, küldötteik nem mint képviselők, hanem mint számolók jelennek meg a kerület gyűlésein; mert ha azok mint képviselők döntenének ott, akkor: 1. önmaguk számoltatnák magukat, s így önkénynek, visszaélésnek, jogbitorlásnak tág kapu nyílnék; 2. az ecclesiáktól utasítással kellene elláttatniok s azoknak referálni is tartoznának, a mi csak a közszellem kárával esnék meg; 3. részrehajló bírakul ülnének a gyűlésen, miután saját tractusuk tagjait védeni volnának kötelesek még az igazság rovására is; 4. a szavazatok mérlegelésére vezetne, a mi az egyenlőséget hirdető prot. egyházban nagy következetlenség volna.

De az elmélet erősítésére a gyakorlati élet is azt bizonyítja, hogy a tractusok képviselete csak ábránd. Mert akkor szavazatképes ülnökök mit keresnének egyházkerületi gyűlésein, pedig ezek 1. egyenlően befolyanak az ügyekbe a tractusokkal és épen a részrehajlás, az önbíráskodás megakadályozására ülnék ott; 2. a Felső nyilatkozata szerint is szavazatjoggal bírnak; de szavazatjoguk van 3. a superintendentia régebbi statutumai értelmében is, melyek között egy az assessorok számának túlságos szaporítása ellen irányul,

a mi végképen nem mutatja azoknak «pictus masculus» szerepét; 4. Geleji Katona kánonai szerint egyházigazgatásunk aristocratico-demokratikus, a mi kizárja azt, hogy kerületi gyűléseink az aristokrácia gyűlései legyenek.

Ezután sorba veszi a felmerülhető ellenvetéseket. Ilyen ellenvetés lehetne: először az, hogy más az egyházi és más a polgári társaság. Erre azt feleli, hogy csak célja más, de az igazgatás eszközei mindkét társaságban egyek. Ha a polgári társaságot alkotmányos élet igazgatja, az egyház is adja meg minden tagjának a maga jogát, mert «a tanítónak (= lelkész) nincsen örök gyámkodási jog adva; a hallgató sincs arra kárhozható, hogy a mint a templomban hallgat, akként hallgasson örökre a zöld asztalnál is». A második ellenvetést az a félelem szüli, hogy ha mindenki beleszólhat az egyház ügyeibe, ez «nagy zavar és illetlenség nélkül meg nem történhetne». Ennél nagyobb baj az ő szerveiben az, hogy a tractus monopolium gyanánt akarja kezelni az egyházigazgatást, pedig — a mint ezt számos zsinati végzéssel és kánonnal bizonyítja — az egyház sohasem engedett az igazgatásra nézve teljesen szabad kezét és örök képviseletet a tractusnak, sőt ellenőrzési jogát mindig fentartotta és gyakorolta. Az esperesek és gondnokok sem képviselői a tractusoknak, — a mint ezt nagy számban felsorolt kánonokkal igazolja — hanem miután az ecclesiák választják őket, épúgy a gyűlékezéseket képviselik a kerületen, mint a velők egyenjogú ülnökök. A harmadik ellenvetés az lehetne, hogy miután a superintendentia kötelező statutumokat hozhat, az törvényhozó testület és így képviseleten kell nyugodnia. Ez az ellenvetés az általa dől meg, hogy a kerület nem egyenlő jogú a zsinattal, csak a zsinati törvények értelmében hozhat végzéseket; tiszte nem törvényhozás, csak a hozott törvény végrehajtása és így azzal egyenlő alapra, a képviseleti elvre, nem fektethető.

Mindezeket összegezve, végeredményül azt hozza ki, hogy *a tractusok előjárói csupán tisztviselők és őket képviselőikül tekinteni nem lehet.*

A Negyedmutató mindenekfelett világos logikájával tűnik ki. Eszméi mind egy közös pontra irányulnak és azt minden oldalról megvilágosítani igyekeznek. A szenvedélyes harcban a komoly tudomány fegyvereivel vesz részt és egyházzogunk fejlődésének, multjának bámulatos ismeretével felkészülve, áll a békételen szenvedélylyel szembe. A jogkörök tisztázása végett nyul a mult emlékeihez és a fejtelenség kikerülése céljából állapítja meg a tractusok és superintendentiák jog-

körének a határait. A kerület egységét és így a békés együttműködést feltételezte; ezért kél a kerület jogainak védelmére és a tractusoknak az independentismusra emlékeztető követeléseivel szemben a hatalmat a kerületekben centralisálja. Hogy ezzel mily szolgálatot tesz a protestáns egyháznak, azt csak akkor sejtethetjük, ha elgondoljuk: mivé lettünk volna a széthúzással, a tractusokra szétkülönüléssel a közös elnyomatás idején, a pápens korában, a mikor épen egyházkerületeink állottak erős várak gyanánt az idegen beavatkozás visszaverésére. A Fáy Negyedmutatójára, mely a kényes kérdést a szenvedélyek teréről a higgadt elmélet körébe vonta, hálával gondolhat mindaz, a ki egyházkerületi autonómiánkat becsülni tudja.¹

Az érintett superintendens-választási kérdésben, mintegy vizshangul a Negyedmutatóra, rövid idő alatt két röpirat jelent meg. A kecskeméti, mint az ellenmozgalom vezetői, nem maradhattak szó nélkül és *Cs. I.* válaszol Fáynek ily cím alatt: «Értekezés a dunamelléki helv. hitv. követő egyházkerületbeni superintendens-választás és egyházigazgatás tárgyában; figyelemmel t. Fáy András úr Negyedmutatójára». Kecskemét 1843. 47. lap.² E műben több az elfogultság, mintsem tárgyilagosan tudná tekinteni a Fáy álláspontját. Tényeket ferdít el, egyoldalúan ítél. Azzal kezdi, hogy elítéli azokat, a kik rosszalják az ellenzék felebbezését és azt igyekszik bebizonyítani, hogy az esperes a maga tractuale consistoriumával nem választmány, hanem a superintendencia alkatrésze. A röpiratnak mindössze annyi érdeme, hogy szerencsésen feltünteti azt a zavart, melybe a kánonok ellenmondásai sodorták az egyházat.

Cs. I.-nek, gyűlölettől sugalmazott műve nem maradt czáfolatlanul. Maga Fáy, a nála szokásos türelemnél fogva, nem válaszolt ugyan rá, hanem a szavazatbontó választmány jegyzője, *Fényes Elek*, kerületi táblabíró állt ki az önvédelemre, ily című művével: «Hallgassuk meg a másik

¹ A 17 hasábra terjedő Negyedmutató nyerte el azt a 12 $\frac{1}{2}$ drb aranyat, melyet az egyházi lap szerkesztősége a «legkorszerűbb» cikknek tűzött ki. Fáy a díjat nem vette fel, azt maga 15-re, a szerkesztőség pedig 25-re emelve egy a két prot. egyház által elfogadható egyházkormányzási terv írójának tűzték ki jutalmul. Idővel *Tereltes Mih.*, *Könyves Tóth Mih.* és a *Miskolczi Sziggyártó István* 29-re emelik a pályadíjat; érkezett is két mű; de egy se nyert. L. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. 17., 20., 32., 37. számait.

² Az álnevű író, dr. *Ballagi Gézának* hozzám intézett felvilágosítása szerint, *Csabai Imre*.

félt is». Pest 1843. 47 lap. Fényes E. a két párt fejlődésének történelmi előzményeit bocsátja előre. Élénk korpében tünteti fel egyházunk szétdarabolt állapotát: a hány kerület, annyiféle kánont használ; a hány tractus, annyi szokás; emitt absolut, amott relatív többség dönt a szavazatoknál; emitt a nép választja, amott az esperes, vagy egyházvidéki tanács rendeli a papot; a káplánelhelyezés itt a tractus, ott a kerület joga. A képviselőt sincs rendezve, bár erre nézve már sokat tett a dunamelléki egyházkerület, a mely ujításaival épen a pártoskodás tüzet elevenítette fel. Azért nem nyugodott bele szerinte az öt tractus a kerületi gyűlés többségének a határozatába, mert ezek még mindig hierarchiára törekednek a nép és alsóbb papság rovására. Ezután a forrongók érveinek megcáfolásával áttér a szavazatbontó választmány tetteire s őszinte, higgadt szavaival meggyőző annak intézkedése helyességéről. Erő, elmeél, itt-ott csipős hang jellemzi ezt az önérzetes védíratot, mely a maga aprólékosságai folytán nélkülözhetlen a szóban forgó ügy megismerésénél.

A Fáy szellemében szólal fel *Symmachus* is az egyházi lap 1843. évf. 8. számában, mindenütt egy véleményben levén a Negyedmutatóval.

Ellene nyilatkozott *Horváth* és ifj. *Vári-Szabó*, mindkettő a nevezett lap 9-ik számában. *Horváth* Fáynak ezt az állítását teszi kérdésbe: «arról, hogy a tractusok képviseljék az ecclesiákat s így tegyék a sup. gyűlést, törvényes jog és törvényes gyakorlat tekintetében, szó sem lehet». *Horváth* e kérdést törvényeink és a gyakorlat alapján vizsgálja. Törvényeink értelmében szerinte a kerületi assessoroknak szavazati joga nincs, mert a budai kánonok is, melyek pedig nagyon kedveznek a világi elemnek s szerencsére királyi szentesítést nem nyertek, csak tanácskozási jogot adnak az ülnököknek; más régebbi kánonok szerint pedig helyök sincs ott. A gyakorlat is csak a tractusok küldötteit tünteti fel szavazati joggal bírónak. *Horváth*nak igaza van, de csak egy részben. Az ülnökök ugyanis két-félék voltak, u. m. a megyék által küldöttek és az elnökség által tetszés szerint kinevezettek. Nagyon természetes tehát, hogy az elnökség által kinevezett ülnök nem szavazhat olyan joggal, mint azok, a kiket a gyülekezetek küldöttek.

Ifj. *Vári-Szabó* «Negyedmutatóra» czim alatt teszi meg észrevételeit. Fáynak szemben a szavazatok relatív többségének az érvényességét kívánja, a képviselőre óhajtja

alapítani a gyűléseket és ehhez képest utasítással látni el a képviselőket, reformálni az ülnökök jogait stb. Felszólalása nem nagy horderejű.

Az irodalmilag ekként tárgyalt kérdés a gyakorlatban mindinkább elmérgesedett. Fáyék sokkal inkább gyanúsítva voltak kortesfogással, szavazatfogdosással a Szeles részére (holott *Török* vallomása szerint ez merő hazugság), mintsem feltartóztathatták volna a forrongókat. Így aztán őt tractus csakugyan megkészítette és elküldte fellebbezését a magyarországi három ref. egyházkerületnek és a m. kir. helytartó tanácsnak. A tiszáninneri egyházkerület nem akart más kerület házi ügyeibe avatkozni, nem fogadta tehát el a bírói tiszteletet; hanem azt javasolta, hogy hasonló esetekre a négy egyházkerület egy törvényes forummá alakuljon és ehhez mint legfőbb hatósághoz legyen felelősségteljes minden ügy.¹ A tiszántúli kerület már nem ilyen udvarias, hanem beleavatkozásba bocsátkozik az elégedetlen tractusokkal, különben is rokonszellemű lévén a hierarchikus hajlamú forrongókkal; bíró gyanánt lép fel, kifejezi helytelenítését és ígéri a kerületi gyűléshez küldött levelében, hogy a dunamelléki kerület tetteit folytonos figyelemmel kísérendi.² A dunántúli superintendens, területi igényeinél fogva érdekelt fél lévén, csak kárörömmel kísérte a dunamelléki tractusok háborgásait.

A házi ügy elárulásáért azonban lakolnia kellett az őt tractusnak és a leczkét épen a kir. helytartó tanácstól kapta, a mely az ügyben magának a kerületnek véleményes jelentését kérte. Erőszakos beavatkozást vártak s a helytartó tanács a legnagyobb előzékenységet tanúsította a kijátszani tervezett kerület iránt. Így aztán az egyházkerületen győzelemre jutott a kerület tekintélye, a fejtelenség okozóinak eljárása keményen rosszalattott, a rend tiszteletben tartására szorítottak. A határozat ellen emelt óvás leszavazása után el lett nyomva az ellenzékeskedési kedv és az egyetértés helyreállott.³ Azt, hogy a béke létrejövetelemben a Fáy Negyed-mutatója is előkelően munkálkodott, emlitenünk sem kell.

A superintendens-választás izgalmi még egyszer zavarták meg a dunamelléki egyházkerület nyugalalmát, a mikor élesen kidomborodik egyszersmind a *Fáy* jelleme is. Az

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 21. sz.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 28. sz.

³ Idézett lap 28. sz.

1843. évben tartott és a Fáyék győzelmével végződött gyűlés a kir. leirat felszólítására beszámolt a superintendens-választásban tanusított eddigi eljárásáról felsőbb helyen egy felterjesztésben és igazolta magát. Erre a felterjesztésre 1845. derekán egy kir. leirat érkezett, mely a consistorialis többség intézkedéseit megsemmisítette és új választást parancsolt. Az egyház autonom jogaiba ütköző eme leiratot az 1846. máj. 11–13-án tartott kerületi gyűlés vette tárgyalás alá s elsőben Fáy, «protestáns elveinknek ismeretes egyeneslelkű bajnoka», emelt szót. Ő az ügyet az egyetemes prot. egyház ügyének tekinti s nem látja jogosnak azt, hogy ily rendkívül fontos elvi kérdésben egy nyolczadrész testület (a nyolcz prot. egyházkerületből egy) hozzon határozatot. Mert a leirat a fejedelem felügyelési jogát egészen az egyenes beavatkozásig terjeszti ki, ez által országos törvényeinkbe ütközik és több más okoknál fogva is sérelmes. Az egyenes lélek férfias szavára 13 ilyen nyilatkozat válaszolt, 18-an azonban helyeselték a leiratot és nem láttak benne törvénytértést. A vita rendkívül heves volt; a nyakas beszédekre a leirat előtt meghunyászkodó nyilatkozatok következtek és az ügy annyira elmérgesedett, hogy Fáy a teljes szakítástól tartva, kész volt inkább engedni valamit és öt pontból álló indítványban egyeztette össze a két fél kívánságát. A másik fél azonban a másnap folyt vita alkalmával még csak nem is szolt a békéltető indítványra; sőt egy világi ülnöknek őszinte megjegyzésére a papság nagy része tüntetően ott hagyta a gyűlést. Harmadnap aztán szavazásra került a sor és az ellenállt Fáyékat négy szótöbbséggel leszavazta, kimondván, hogy a leirat nem foglal magában sérelmet. A leszavazott párt vezére, Fáy, ekkor egész ünnepélyesen kijelenti, hogy nem kívánhatják tőlük, hogy meggyőződésük ellen való munkában vegyenek részt és «mi tiszteljük a többség határozatát — úgymond —, távozásunk célja nem a tanácskozássoknak megakasztása», mert tettek engedményeket, a mennyt csak lehetett. Úgy távoztak el onnan, mondja szép hasonlatban Dobos J., «mint hajdan az ostrom alatti Aquilejából a vészt jósló madarak».¹ Minden ízében férfias, de nem összeférhetlen és türelmetlen jelleme tűnik ki Fáynek a vitából és egygyel több vonás, a mely tiszteletünkre érdemes.

Az egyházi lap akkori számai a mellett tesznek bizonyosságot, hogy a Fáy egyházirodalmi szereplése minden íróra

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846. évf. 23. sz.

mély benyomást gyakorolt. Valami új szellem, új élet indult meg; mélyebbre megy a háló és a protestantismus szelleme, szabadsága, presbyterianismus, egyházkormányzás, zsinat mind komoly viták tárgyaivá lesznek az Egyházi és Iskolai Lapban. Cikketek jelennek meg, melyeknek czélja a Fáy dicsőítése; Isten áldásának, nagy óramesternek nevezik el őt; annyira, hogy túlzás nélkül elmondhatta *Kovács János*, eszenyi lelkész: «Midőn ama polgári és írói pályán napfényvel tündöklő Fáykn kimondá, hogy a prot. egyház egy elem, benne a papi rend nem külön jellemzésű elem: csaknem úgy járt, mint Galilei a földforgással, köszörűje lőn nagy neve sok éles nyelvnek és tollnak; de a szilárd jellemű nem gondolván az epés kifakadásokkal, nem az ellene szórt nyilakkal, szavát mint amaz vissza nem esküdte.¹ Az általa felvetett kérdések közül főleg az elnökség kérdése foglalkoztatta az egyházirodalmat és e téren nyilatkozó túltengést *Székács* a köv. verssel rajzolja:

Egy feje légyen-e, vagy kettő a testnek, ügyében
Hány ember s millyen köntösű üljön *elől*?
Ez hát a nagy harcz! s ime tentát vérzik a tollu
S fegyverré lesz a nyelv a habos ajkak alatt.
Jó, de a sok *fej* s a sok *elől* közt el ne feledjük:
Hogy maga *fej*telenül s *hátra* maradhat a test.²

* * *

Ennyit a Fáy egyházkormányzati elveiről és működéséről. Nézzük most már őt az egyháztársadalom mezejének egy másik munkakörében, a *prot. nevelés terén*, főleg a *pesti ref. főiskola* érdekében, kifejtett munkásságában.

A pesti ref. főiskola eszméje nem a Fáyék korában keletkezett. A mióta a magyarországi négy egyházkerület határai megállapítottak az 1734. évi bodrogkeresztúri gyűlésen, azóta egész természetesen érlelődött a dunamelléki egyházkerületben a vágy: főiskolát alapítani, mely a többi kerületek mintájára központtá, a szellemi mozgalmak kiinduló pontjává váljék. Történelmi adatok hiányában is merjük ezt

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1845. évf. 36. sz. Az érmelléki ref. egyházmegye pedig jóval előbb az Óramutatóért hálából «tisztelébeli assessor»-nak választotta meg. L. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 27. számát.

² *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 48. sz. 1. A Fáy hatására nézve még 1843. 15., 32.; 1844. 1., 8., 9.; 1845. 47. számait.

állítani, mert egészen természetes, szükséges követelménye a történelem logikájának. A vágnak léteznie kellett, s hogy testet nem ölthetett, annak a politikai viszonyok és anyagi nehézségek állhattak útjában. A vágy elsöben *Vay József*-nek 1796-ban készített tervében öltött reális alakot, a ki már egy a nem-egyesült görögökkel együttesen felállítandó protestáns egyetem érdekében buzgólkodott.¹ A terv azonban csak terv maradt; de az eszme nem aludt el, habár csak a «ref. főiskola» szűkebb körére szorítkozott. Újabban megkísérlik, 1816-ban; de anyagi okok miatt ekkor is sikertelenül. 1836-ban indul meg a főiskola érdekében az az agitatio, a melyben, több jeles vezérférfiúval együtt, Fáy is jelentékeny szerepet visz.

1836. a pesti ág. hitv. egyháztanács arra hívja fel a helybeli ref. egyház presbyteriumát, hogy egy közösen alapítandó főiskola ügyében egy, az evangélikusokkal együtt alkotandó bizottságba tagokat válasszának. Az eszme visszhangra talált, a kért intézkedés megtéetett; de a bizottság semmit sem végzett. Három év mulva ismét megújúl az életrevaló eszme, újból megalakúl a vegyes bizottság és most már nem is eredmény nélkül. A vegyes bizottság munkálatát magáévé tette a ref. egyháztanács nemcsak, hanem egyúttal a kerületi gyűléshez is kérvényt nyújt oly czélból, hogy az egyezzek bele az iskolák egyesítésébe és erkölcsi segítségével támogassa az ügyet. Ettől fogva ölt nagyobb mérveket a megindított mozgalom.

A kerületi gyűlés 1839. nov. 10-én foglalkozik a jelzett kérvénnyel és az ügy hővebb megvitatására és tervkészítésére *Ráday* Gedeon gr. elnöklete alatt egy 12 tagú bizottmányt választ. A bizottmányba Fáy is beválasztatott és abban önmagához híven, a munkából igyekezett kivenni a maga részét. Az emelkedett lelkű, a nevelésügyért lángoló férfiú nem elégedett meg a pusztá jelenléttel vagy felszólalással, hanem egy teljesen kidolgozott «*Javaslat*»-ot nyújt be, melyet az 1840. febr. 24—25. napjain tartott bizottsági gyűlés magáévé is tett, a kerületi gyűlés «köztetszéssel és megelegetése nyilvánításával elfogadott, egyszersmind annak 500 példányban leendő kinyomatását elrendelte».

¹ A terv főpontjait a dunamelléki helv. hitval. egyházkerület 1796. évi protocollumának 56. pontja után közli *Török Pál* «Korrajok a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület életköréből» cz. műve 168—170. lapjain.

Ezt a «*Javaslatot*», a Török Pál említett műve után — a következőben mutatom be.¹

«Minden időkornak és századnak saját szelleme van. — kezdi Fáy — mely zsarnoki hatalommal foly be egész nemzetek, mint egyes polgárok házi életébe. A korok és századok e szelleméhez alkalmazott lépcsőnkénti előhaladás, vagy ettől való elmaradás, élet vagy halál magvait hordozza keblében; nemzeteket virágoztat vagy elenyésztet, egyeseket a polgári boldogság lehető legfelsőbb fokára emel, vagy polgártársaik közt jövevényekké, ósággokká bélyegez». Az elmaradás különösen az iskolákra nézve veszedelmes, mert könnyelműleg veszélyezteteti a nemzet jövőjét, haladó szomszédja mellett feltűnő elmaradottságot szül. Ezért igyekeztek a külnemzetek, az európai iskolák oly hatalmasan a XVIII. században, a melyek mellett hazánk nagyon elmaradt. Iskoláinknak legnagyobb fogyatkozása az, hogy «növéndékeink élettudomány s emberismeret nélkül lépnek ki világi pályájokra» és ez különösen tapasztalható a ref. egyház iskoláiban, azoknak klastromi jellege következtében. Főleg az élő nyelvek elhanyagolása a szembetűnő fogyatkozás. Bajunkon csak egy eszköz segíthet, az, ha egyik főiskolánkat oly fővárosba teszszük, a hol el lehessen sajátítani az «élettudományt».

Legalkalmasabb erre Pest. «Közepén az országnak, helyzete legkedvezőbb; mint a kereskedésnek gyűlpontja, nép- és emberismeretre alkalmat nyújt. Főfokán állván a hazai műveltségnek, bír minden forrásival a tudományos kiképezetésnek.» Itt aztán felsorolja a Pestre összehalmozott művelődési tényezőket és erősen hangsúlyozza a nemzetiségi érdeket. Kiinduló pontja e Javaslatnak a hon-szeretet, a nemzet érdeke és ezzel oly magas szempont alá helyezi a pesti ref. főiskolát, hogy az első pillanatra feleketinek látszó eszme országos érdeket nyer.

A Javaslat a ref. társadalom közös ügyének tekintvén, a főiskola megalapítását, a kerületi gyűlés a «középponti ref. főiskola» (tehát nem protestáns, csak református!) érde-

¹ A csekély számban megjelent műhöz nagy utánjárással sem férhettem hozzá, azért idézem másodforrásból. Egyúttal megjegyzem, hogy téved *Erdélyi Pál*, mikor idéztem műve 183. lapján jegyzetben azt állítja, hogy Fáy Javaslatát a *Társalkodó* 1841. folyamában Varga Soma ismertette. A hivatkozott 69—72. számokban ilyen ismertetésnek semmi nyoma.

kében jónak látta a tervet a nem sokára összeülendő közös convent elé terjeszteni.¹

A convent 1840. szept. 9—10. napjain melegen üdvözölte a haza érdekében az eszmét, annak foganatosítására czélzó intézkedéseket a dunamelléki kerület jogának ismeri el és az alaptőke gyűjtésére nézve késznek nyilatkozik segédkezet nyújtani.

Ezzel megkezdődött a terv megvalósítása érdekében a tényleges munka. Az ügy vezetésére, érdekelt kerület a következő év január 12-én tartott gyűlésében 30 tagot küld ki az előirányzott 250 ezer pengő forint beszerzésére; e gyűjtőbizottság tagjai közt ott van Fáy András is mint alelnök. Az aláírók közt az elsők sorában szerepel ő is a maga 500 pengő forintjával. Lelkes felhívások kíséretében gyűjtőíveket bocsát ki a bizottság, a felszólító leveleket maga Fáy expedialta, a mint Székácshoz 1859. május 20-ról kelt levelében írja.² A kezdetben felekezetiesnek látszó ügy országos érdekűvé lesz, a mire nézve igen sokat tett a napi sajtó, főleg a Kossuth *Pesti Hírlapja*. Már az 1841. évi 11. szám vezércikkben foglalkozik a főiskola ügyével: «Miért kell épen Pesten felállítani a főiskolát?» czím alatt. Maga a nagynevű szerkesztő mondja el itt a maga nézeteit, nála szokásos lelkesedéssel fejtegetvén, hogy azért kell Pesten felállítani az iskolát, mert ott 1. a tudományos nevelésre oly segédeszközök vannak, melyeket Patakon vagy Debreczenben előállítani milliók kellenének; 2. mert az életnek a szó nemes értelmében véve, csak Pest nevelhet; 3. mert ettől a főiskolától Pest magyarosodására nézve is a legtöbbet remélhetni.

A Kossuth vezércikke mintegy bekopogtató ahhoz a *felhíváshoz*, a mely, legnagyobb valószínűséggel a Fáy tollából, a *Pesti Hírlap* 18. számában intéztetett a magyar nemzethez a gyűjtőbizottság által. E felhívás, a Fáy szokta modorban, előbb elpanaszolja, hogy nincs elég számú, eléggé

¹ Itt ismét szükségesnek látom *Erdélyi Pálnak* egy tévedését helyreigazítani. Szerinte a javaslatot az «egyházmegyei közgyűlés» fogadta el. Ilyen gyűlésről sem Török Pál, sem a történeteket összeállító *Bajkay* Endre (Prot. Egyh. és lsk. Lap 1845. évf. 40. és 41. sz.) semmit sem tudnak, ellenkezőleg adataik egybevágólag «kerületi gyűlést» említenek. Ily fontos ügyben a megyei gyűlés szava különben is gyenge lett volna.

² E levelet közli a *Kisfaludy Társaság*, Évlapja új folyamának IX. kötetében.

jól berendezett iskolánk, s így nevelésünk nem felelhet meg a célznak. A nemzet érdekét mozdítja elő tehát mindaz, a ki iskolai célra adakozik; nemes gondolkozású ember a felekezeti iskolákat is nemzeti intézménynek tekinti. Ilyen nemzeti érdek, és pedig fontos érdek: a pesti ref. főiskola felállítása. Ez 1. elsőrendű minden más nevelőintézet felett, mert mindenben alkalmat fog nyújtani az élettudomány elsajátítására. 2. Nem fog ártani a többi ref. főiskoláknak sem, mert azoknak felibe emelkedni nem akar. 3. Nem riaszthat vissza az adakozástól az az aggodalom sem, mely kételkedik a szükséges pénzalap megteremtésében, miután felekezeti különbség nélkül, egyenesen a haza oltárára viszi áldozatát az, a ki pártfogásába veszi eme, nemzeti tekintetben annyira fontos művelődési tényezőt.

Alig jelent meg a lelkesítő felszólítás, egy újabb eszme merül fel, vagy helyesebben: újra megelevenedik egy régi eszme, a mely a pesti főiskola szépen indult ügyét kizökkenette útvjáról, hogy messzebb kiható, de ép azért sok akadályba ütköző, nehezebben megvalósítható eszmével társuljon, s hogy végre — a mit a tervezők szép idealismusokkal távolról sem sejtettek — az összeforrasztott rokoneszmék legalább egy ideig egymás útjába álljanak. Ez az újabb eszme: *a két prot. egyház iskolaügyi egyesítése.*

Az érintett új mozgalmat gr. *Zay Károly*, az evangélikusok új felügyelője, a protestáns uniónak ev. részről eddigelé lelelkesebb bajnoka indította meg azzal a cikkel, mely a *Társalkodó* 1841. évi 16. számában jelent meg. «Néhány szó a Pesten felállítandó reform. főiskola ügyében» czim alatt.¹ Zay e cikkben a célnak «gyorsabban és fogatosabban» leendő elérhetése végett azt sürgeti, hogy legyen az a két prot. felekezet egybeolvadásával. «Ez egybeolvadás — úgymond — nemcsak a protestantismus, hanem a kath. testvérvallás, alkotmányos szabadságunk és kormányunk érdekében fekszik, mert általa minden, a két ev. felekezet közti bármily csekély, de az egészre mindig bénító hatású súrlódások megszüntetnek . . . általa a protestantismus és katholicismus, érintkezési pontjaik szaporodván, a szeretet örök parancsolatit követve egymásnak önállását rokonilag biztosítandják» stb. Az egyesülésnek nem állanak útjába sem szellemi, sem anyagi tekintetek, sem az államhatalom, hiszen szellemi tekintetben az evangélium a közös alap,

¹ Közölte később a *Századunk* 18. száma is.

anyagilag nincs mit féltenuk, az államhatalom pedig csak örömmel fogadná az egybeolvadást.¹

A Zay felhívása visszhangot keltett a ref. iskolaügyi bizottságban. Ismételt tárgyalás után «*Viszhang*» írását határozták el, a mely márcz. 5-ről keletve megjelent a *Pesti Hírlap* 21. számában, a Zay szózatával együtt. A 16 bizottsági tag (köztük Fáy) által aláírt² viszhang nyílt, őszinte baráti szívek összedobbanásának a kifejezője. Üdvözli az egyesülés eszméjét, mint «a melynek valósíthatása az alkotmányos trónnak és édes hazánknak rendíthetetlen oszlopát, egy nemzetiségünket fenyegető idegen elem befolyása ellen erős védfalat, emberiségről kitünő korunknak fényes győzelmet szerzendene». Az unio lehetőségére nézve felmutatják a porosz uniált prot. egyházat. Felajánlják buzgó segítségüket a gróf célja érdekében, a kinek «Egyesüljünk!» jelszavát a maguk «Neveljünk!» jelszavával kötik össze és boldog elragadtatással mondják: «ha a szeretet, e századnak legszébb diadala kivivathatik, akkor azon öntudat, hogy ama szép eredményekkel biztató általános egyesüléshez ilyen parányi erőnkkel mi egyesek is járulhattunk, végoráinkat is meg fogná édesíteni». A gróf őszinteségéről meg lévén győződve, kijelentik, hogy ők a szent ügy érdekében, a főiskola ügyével párhuzamosan minden igyekezetükkel munkálni készek.³

Az őszinte törekvés az egyesülésre félreismerhetlen a Viszhang soraiban és a testvéri közös munkálkodás sok ideig háttérbe szorította a főiskola ügyét.

Mióta felmerült az eszme: a főiskolát összekapcsolni az unio kérdésével, azóta mindinkább általános lesz az a nézet, hogy a pesti prot. főiskola mintegy alapja, előkészítője legyen a valóságban később létrejövő teljes uniónak. Így a többek közt Gömörből hangzik «*Egyes szózat a pesti ref. főiskola ügyében*»,⁴ mely nemcsak helyesléssel fogadja az iskolaügyi bizottságnak említett Válaszát, hanem tovább megy és azt mondja, hogy «az épen tervben levő pesti főiskola közös főiskolánk legyen»; kívánja, hogy az alapot közösen

¹ Az igazságnak tartozunk azzal a megjegyzéssel, hogy nem Zay sürgette tulajdonképen először a pesti főiskolában leendő prot. egyesülést, hanem *Melegh* a Társalkodó 1841. évi 8. számában. De a Zay felszólalása nélkül a Melegh cikke nyomtalanul maradt volna.

² A bizottság többi tagjai akkor nem voltak Pesten.

³ Ugyanez a *Századunk* 23. számában.

⁴ *Pesti Hírlap* 1841. 28. sz.

rakja össze a két prot. egyház. A hegyaljai ág; hitv. ev. egyházmegye Nyiregyházán már jul. 3. tartott gyűlésében többek közt azt adja utasításul a kerületre küldendő követeknek, hogy «mind a vallási, mind pedig az iskolák uniója, különösen a *pesti középponti tanodái* mentül előbb létrehozassék».¹ Ugyanezt teszi még korábban máj. 18-iki gyűlésében a mosony-győri ev. esperesség² is.

Az a válaszmány, mely az iskola ügyében munkálkodott, s melynek Fáy egyik mozgató, életető lelke volt, bár a Viszhangban kijelentette, hogy «a főiskola nem föltételezhető az egyesüléstől», úgy intézte munkálatait, hogy az uniónak teremtsenek alapot a pesti főiskolában. Az április 16. ülés (e tárgyban már két hónap alatt 10-ik) kimondja az elvet, hogy a főiskola alapítói valláskülönbség nélkül előjogokban részesülnek az iskola igazgatására nézve. Majd később a Fáy András elnöklete alatt szűkebbkörű bizottság küldetik ki «a tanítási rendszer vezérelveinek meghatározására s ahhoz képest a jutalomkérdés föltevésére» és egészen az ő practicus gondolkozása nyilvánul, az ő régóta hirdetett nevelési elve érvényesül a pályakérdés szavaiban: «Készítessék kimerítő terv, mely a Pesten létesítendő ref. főiskolának alsó vagy elemi, közép és felső osztályaiban megállapítandó tanítási rendszert, *mindenütt az élettudományoknak az emberiséget képzőkkel* — mennyire saját körülményeink engedik — *súlygyenben tartása mellett*, részletesen adja elő, a jutalmazási s fenytéktartási rendszerekkel együtt». Kétféle pályadíj tűzetett ki, az első 100, a második 50 arany.

Az uniált főiskola még csak egyesek vagy kisebb testületek kebelében élt, a nagyobb testületek részéről legelőbb a legközelebről érdekelt dunamelléki ref. egyházkerület nyilatkozott mellette hivatalosan. Az 1841. jún. 21. és köv. napokon tartott gyűlés ugyanis teljesen magáévá tette az iskolaügyi bizottság eddigi munkálatait, sőt tárgyalás alá vette gróf Zaynak Teleki Sámuel főgondnokhoz intézett felszólítását is, a czélbavett központi főiskolának a két ev. felekezet együttes erejével s egybeolvadásával történendő felállítására vonatkozólag. A kerület üdvözli az unio eszméjét, úgy tekinti a főiskolát, mint a mely már a felszólítást megelőzőleg magában hordozta az egyesülés magvát, miután azonban a gyűjtés már előbb «pesti ref. főiskola» czím alatt

¹ *Nemzeti Ujság* 1841. évf. 63. sz.

² *Pesti Hirlap* 1841. 53. sz.

kezdődött meg, ez alatt a czím alatt fog történni a további segélykérés is; kijelenti, hogy az indítványozott iskolaegyesítést a már megállapított korábbi elvek szerint kívánja érteni és elfogadni. Egyszersmind felkéri gr. Zayt, hogy az illető helyen tegye meg a lépéseket egy, a maguk kebeléből alakítandó és a ref. iskolaügyi bizottsággal egyesülten munkálkodandó választmány kiküldésére.¹

A dunántúli ref. egyházkerület júl. 1. napján tartott gyűlése utasításul adja a conventre küldendő követeknek, hogy pártolják az uniált főiskola ügyét.²

Míg a dunamelléki egyházkerület által tervezett iskolaügyi vegyes bizottság késett a megalakulással, azaz míg evangélikus részről nem küldettek abba bizottsági tagok: azalatt a pesti ref. főiskolai bizottság nagy szorgalommal munkálkodott. Bajkay Endre mint jegyző «Hivatalos közlemények»-ben tájékoztatta az érdeklődőket a Pesti Hirlap, Jelenkor, Világ és Hirnök útján; az adakozások nyugtázása a Pesti Hirlapban tétetett közzé. A tanterv pályázata várakozásán felül felköltötte az érdeklődést, a kitűzött határidőre tizenkét pályamű érkezett, melyek egy Fáy András, Dobos János, Fényes Elek, Fogarassy János, Nyári Pál, Polgár Mihály és Török Pál tagokból alakult bizottságnak adtak ki bírálatra. Az első díjat Hetényi János ekeli ref. lelkész, a másodikat Tatay András és Karika János kecskeméti tanárok nyerték el; ezenkívül öt művet az adakozás útján gyűjtött összegből 20—30 arannyal díjaztak.

Az evangélikusok (talán a bizalmatlanságnak előárnyéka kezdett már jelentkezni!) igen késlekedtek a vegyes bizottságba a maguk kebeléből tagokat küldeni. Fáyék már másodszer sürgetik 1842. novemberében gróf Zay Károlyt, hogy adjon választ a dunamelléki ref. egyházkerület múlt évi felszólítására s miután november 12-én értesülnek arról, hogy evangélikus részről br. Prónay Albert, Schedius Lajos, Kossuth Lajos, Benyovszky Péter, Székács József, Melczer János és Taubner Károly nevezettek ki az iskolaügyi bizottság tagjaivá, 1843. jan. 6-án végre összeül a két testvérelekezet egyesült bizottsága.

De mielőtt a vegyes bizottság munkálatait figyelemmel

¹ Az egész erre vonatkozó jegyzőkönyvi pontot közli *Bajkay Endre* a Prot. E. és Isk. Lap 1845. évf. 40. számában.

² *Pesti Hirlap* 1841. 56. sz.

kisérnök, nézzük a főiskola eszméjének az irodalomban, a napisajtóban mutatkozó tüneteit.

Említettük fönnebb, hogy Kossuth *Pesti Hírlapja*, mint a reformok nagy barátja, készséggel csatlakozott az eszméhez. A választmány később hivatalos közlönyévé avatta azt és így tulajdonképen teljesen együtt működött a választmány-nyal. De nem hiányzott az ellenség sem. Felvette az eszme elleni harczot a *Nemzeti Ujság*, mely politikai irányához híven a nevelésügy terén is conservatív volt, vallásügyi célzataira pedig elég legyen csak annyit említenünk, hogy valamelyik számában a prot. «püspök» czimbe botlik bele.

Ez a lap nem annyira a főiskola, hanem a Pesti Hírlap által *prot. egyetem*mé emelt intézmény ellen emelte fel szenvedélyes szavát. A hazafiság szempontjából tekinti a prot. egyetem eszméjét és a szétszakadozottság csiráját látja az egész mozgalomban. «Egyesüljünk!» ez az ő jelszava is, de ne vallásfelekezetek szerint, hanem mint egy haza polgárai. Nevelésügy tekintetében teljesen megfelel a kornak a pesti magyar egyetem, nem kell azt irigy szemekkel nézni a protestánsoknak sem, hiszen ez közös intézményünk. A ref. főiskolat «azon sziklának tekintjük — úgymond —, melyen a nemzeti egyesülés hajója törést szenvedend» és ezen iskola fölállítása egyenesen «nemzetellenes törekvés». A felekezeti iskola csak szétvezeti egymástól a haza fiait, az pártérdeket teremt, türelmetlenséget szít, «a leggyászosb nemzeti meghasonlások magvát rejti keblében». Ezért a ref. egyetem eszméjének megvalósulása az egész nemzetre nézve nemcsak szükségtelen, sőt ártalmas. Szükségtelen, mert «a tudomány mint tudomány sem kath., sem prot. nem lehet», a bölcsészet-, jog- és orvosi tudomány nem állhat felekezeti érdekek szolgálatában. De a mint szükségtelen, úgy ártalmas is az egész nemzetre nézve a prot. egyetem, mert a vallási meghasonlásokat még inkább elmérgesíti, már pedig a sok felé húzó polgárok egyesítése életcélja nemzetünknek. A katolikusok, túlnyomó számuk daczára is megosztották az egyetem jótéteményeit más vallású honfitársaikkal; kövessék hát a protestánsok is a hazafiság szép példáját. Legyenek elkészülve, hogy a prot. egyetem létrejövetelére a mostani egyetem is azonnal megváltoztatja irányát, a mit majd a közös haza fog megsiratni. Ne neveljük az ifjúságot egymás ellenségivé, mert akkor a nemzet napjai megszámálvák.¹

¹ *Nemzeti Ujság* 1842. évf. 81—86. sz.

A jelszó, melynek aegise alatt a Nemzeti Ujság megindítja az ellenmozgalmat, minden bizonynyal ügyes tacticával, kipróbált politikai mesterfogással van megválasztva és egészen alkalmas arra, hogy a gyöngébb idegzetűeket mint a tömjénfüst elbódítsa. De csak a gyöngébb idegzetűeket. Mert a vázolt czikkeben annyi a simítás, a történeti igazságok, viszonyok meghamisítása, hogy a gondolkodó ember mindjárt felismeri a hazaszeretet köpenyeye alá burkolt klerikális lólábat. Már csak voltak annyira belátó hazafiak Kossuth, Fáy és társaik is, mint a Nemzeti Ujság álnevű czikkezői!

Fáy, kit a terv pennájának méltán lehetne mondani, nem felel a föntebbi támadásra; eme «felületes és gyanúsító czikkeket — a mint maga mondja — átallanám czáfolatra méltatni». De az ellenzők között olyanok is voltak, a kik mint Somogy megye rendei, egész őszintén a fennálló pesti egyetem ellenlábasának tekintették a tervbe vett «egyetem»-et és azt javasolták, hogy a helyett inkább a létező egyetemet kell prot. theologiai karral kibővíteni. Ezeket a tiszteletreméltó aggodalmaskodókat már méltatja figyelmére Fáy és egy *Nyilatkozattal* igyekszik tájékoztatni.¹ Kijelenti ebben, hogy egyetemről nem álmodoznak az intéző körök; azután ez a tervezett intézet minden felekezetiességet a lehetőségig levetkezni igyekszik és az által, hogy a természet törvényeinek megfelelően az egymáshoz legközelebb álló két felekezet egyesítését czélozza, éppen a nemzet együttes felvirágzásának tesz szolgálatot. Az a javaslat, hogy a fennálló egyetemre vitessék be a prot. theologia, igen nehezen volna valósítható az egyetemnek általánosan elismert, elmaradt volta, százados békői miatt. A munkába vett pesti főiskola nem lesz versenytársa az egyetemnek, nem teendi azt fölőlegessé; csak azért szükséges, mert a létező egyetem nem képes kielégíteni azon érdekeket, melyeket a magyar protestánsok a felállítandó főiskolában kívánnak elérni.

Fáynak ez a határozott fellépése két választ idézett elő. Az egyik attól az álnevű irótól, a ki korábban a Nemzeti Ujságban harczolt a Fáyék terve ellen.² Az álnevű író személyeskedésbe csap át, ügyesen polemizál, de akadémikuskodáson kívül semmi figyelemreméltó, a dologhoz tartozó

¹ Megjelent ez a *Világ* 1842. évf. 86. számában, a *Pesti Hir-lap* 1842. 190. számában és a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 30. számában.

² *Világ*. 1842. évf. 89—90. sz.

eszmét nem mond. A másik választ *Somssich Pál* adja a *Pesti Hirlapban*.¹ Somssich Somogy megyének álláspontja védelmezésére emel szót és ismétli, hogy a pesti ref. főiskola a nemzeti erők újabb megoszlására vezet. Ő is a fennálló egyetemre utal; ha jó az, kapcsoltsassék hozzá prot. theologia; ha nem felel meg a XIX. század igényeinek, munkálódjanak a protestánsok is annak reformján. Előbbvaló teendőknek látja a fennálló iskolák tanítóiról gondoskodni.

Somssichnak különben egészen jóindulatú cikkét méltónak látja Fáy a bővebb válasza, a mely ily cím alatt jelent meg: «*Bővebb felvilágosítás a pesti főiskola ügyében*».² E cikket Fáy egyik legremekebb alkotásának kell tekintenünk megnyerő hangja, meggyőző érvei és emelkedett gondolatai következtében. Azt bizonyítja be, hogy a fennálló egyetemhez ragasztatni kínált hittani katedrákat miért utasítá vissza. A kor jelszavát, az egyesülést ama vakító ragyogású eszmék közé sorozza, a melyek megrészegítik a lelket és kényszerítik vakon, körültekintés nélkül cselekedni, azokat pedig kárhóztatni, a kik ugrás nélkül, lassú munkával gondolják megvalósítani a magasan ragyogó eszmét. Ezért nem tartják a túlbuzgók elégnék csak a protestáns honfiak egyesülését, a minnek pedig a természet szerint meg kell előznie az általános testvéri összeölelkezést. Nem különczködés, hanem egészen komoly okok tartóztatják vissza a protestánsokat a kath. jellegű egyetemtől, mert hiszen a klérusnak a vegyes házasságok tárgyalásánál csak az imént tanúsított kizárólagos magatartása is óvakodni készíti a protestánsokat a katolikusoktól. Az az egyetem csak a protestánsok elnyeletését eredményezné, az idők jelei nyomán. Ezután azoknak, a kik a tervezett főiskolával nincsenek tisztában, vázlatban tudtokra adja annak czélját, mely 1. a nemzeté, a mennyiben nemes versenyt költ majd a nevelésügy terén; 2. szintén a nemzetnek nyeresége, a mennyiben a főváros magyarosításának lesz elsőrangú tényezője; a 3-ik érdek szintén a nemzeté és az emberisége, mert a felekezetestesség színének leöltésével az egyetemes haladást fogja szolgálni. A protestánsoknak egyéni szüksége és nem felekezeti érdek ez a főiskola, mert csakis ez adhat életbevágó tudományos nevelést, fővárosi jellege következtében. Fáy az egyesülés jelszavától nincs elvakítva, az elvet az élethez való viszo-

¹ *Pesti Hirlap* 194. sz. 1842. évf.

² *Pesti Hirlap* 1842. 205. sz.

nyában mérlegeli, s erre kéri a túlbuzgókat is. Czikke végén a protestáns egyház körén belől dülő pártoskodásra tesz egy keserű czélzást, a mely személyhez, helyhez köti magát és a közös czélért nem lelkesedik.

A felvetett kérdésre vonatkozó gondolatait bővebben is kifejtette Fáy *«Észrevételek a pesti egyetemhez ragasztatni javasolt prot. hittani cathedrákra nézve»* czím alatt, ezt azonban a censura nem engedte közrebocsátani. Ballagi Aladár kiemelte ezt az ismeretlenség homályából és ő utána bővebben ismerjük Fáy bizalmatlankodásának indokait.¹ Abban a mozgalomban, melyben bizonyosan az irigy és a katholicismust a pesti főiskola által veszélyeztetve látó klerus keze működött, s mely akkor kezdett veszélyesebb alakot öltetni, midőn a nagyrészt kath. Trencsénmegye Ő felségéhez, a prot. hittani karnak a pesti egyetembe vitele érdekében, folyamodást nyújtott be: ebben a mozgalomban veszélyt lát Fáy a főiskola ügyére nézve, mert hisz ez az eszme elég tetszetős az előtt a prot. előtt is, a ki nem lát ellenfele kártyáiba. Hitfelei eszméltetése végett fog tehát — mondja — tollat és felteszi a kérdést: elfogadható-e ez az ajánlat? Nem! felel, mert 1. az idők jele a katolicusoktól tartózkodásra int; 2. a pesti egyetemnek a bécsitől függése nem jó ajánló levél; 3. tanítványai se lennének ennek a prot. theológiának, mert a szabadabb szellemű iskolákba vonulnának el; 4. a prot tanárok számuknál fogva is jelentékeny tényezők volnának az egyetem kormányzásában; 5. újabb és ilyenfajta hittani katedrákra szükségük sincs a protestánsoknak; 6. az egyetem kötelékében a protestánsok nem érhetnék el kitűzött czéljüket: az elfogultság nélküli nevelést, az unio előkészítését, a mult hagyományaitól független mozgást, jó nevelők képzését, a magyarosítást. Ezek alapján kimondja azután, hogy a viszonyok kétszeresen szükségessé teszik a külön főiskola felállítását.

Az 1842. évről meg egy tettéről kell megemlékeznünk Fáynek, nevezetesen arról, hogy ez évben megjelent Oramutatója is izgat a főiskola mellett.² Látjuk ebből, mennyi félreértést kellett eloszlatnia, mennyi rosszakaratot jóra birnia,

¹ Közölte ezt B. A. a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1879. évf. 5. számában. Ballagi A. sejtelve szerint ez a czikk 1843. íratott. Valószínűbbnek tartom azt, hogy ez tulajdonképen a Somssichnak adott válasz első kidolgozása s így 1842-ből való, a censura simítása teremtette meg ama szelidebb formáját.

² *Oramutató* 90—96. l.

mennyi közönyösséget felráznia. «Emberiség, haza és prot. status!» ezen jelszavakkal lelkesít, majd elkeseredéssel sir lelkének feltve őrzött gyermeke, a főiskola sorsán; korhol, ha szükségét látja; rimánkodik, ha ez mutaikozik czélosnak. Egy sötét férgé van főképen — mondja — az ügynek, az obscurantismus, mely szűkkeblű és szűk látkörű: «remeg minden jobbtól, nehogy általa önsége fölöslegessé váljék, vagy kis személye még kisebbé törpüljön». Szerencsére kecsegtető jelek is tűnnek fel szemei előtt s ezek — úgy mond — «jótékonyan erősítik hitemet a pesti főiskola ügyének igazsága és szent volta felől, mely oly tiszta, oly kegyeletteljes bennem, oly állandó, hogy az csak szívem végdobbanásával szűnhet meg».

Ezek történtek a pesti főiskola ügyében irodalmi úton azon időig, a míg az iskolaügyi vegyes bizottság 1843. jan. 6-án össze nem ült. A czélba vett főiskola czíme ettől fogva «pesti prot. főiskola»-ra változtatott, a felhívások ily értelemben küldettek szét és a munka tovább folyt, váltakozó szerencsével, utóbb teljesen beleolvadt az unió ügyébe, küzdelme közös lett azzal, míg aztán az 1848. májusban tartott kerületi gyűlés a bizottság indítványára az ügyet a politikai események miatt «nem megszüntetni és letenni, hanem csak felfüggeszteni» határozta el.

A forradalom lezajlásával minden korábbi törekvés más jelleget öltött és Fáy a főiskola ügyének későbbi fejleményére nem gyakorolt hatást, nem vett részt abban a vitában sem, mely a ref. iskola helyének kérdése (Kőrös vagy Kecskemét) felett folyt. Rajongó szeretettel ápolt eszméje, az egyesült prot. pesti főiskola, nem is valósult meg, mindamellott férfikora egyik legszebb munkaköre még élete végén is derültté teszi visszaemlékezését s nyugodtan mondhatta el: megtettem, a mit tehettem, a czélt azonban elérve nem láttam.

Annyit megért, hogy a pesti theol. tanintézet 1855-ben megnyílt és hatodmagával neki is szerep jutott a tanterv kidolgozásában, a kerület őt is beválasztotta a héttagú felügyelő bizottságba. Az intézet könyvtárának gyarapításához mindjárt annak létrejövetelekor 100 könyvet adományozott.

Még az elnyomatás idejéből egy jellemző esetet kell, a Fáy munkásságának megvilágosítására, feljegyeznünk. Haynau tiltó rendelete ellenére, Polgár Mihály püspök 1851. máj. 4-ére egy bizottmányt hitt össze, tervek dolgozása s általában intézkedés végett. Világi részről ott ült Fáy is és őt bizta meg

az értekezlet Török Pállal együtt egy, a Haynau-fele tiltó rendelet elleni felirat elkészítésével. Másnap, máj. 5-én, császári kormánybiztos jelenlétében, megnyitott az e. ker. tanácskozmány, melyen a világi rendből Fáy egyedül jelent meg, de ő is csak azért, hogy előadja az egyház sérelmeit, kívánalmait, melyeket aztán jegyzőkönyvbe iktattak. Felirati indítványa egyhangú helyesléssel fogadtatott, azután maga is odahagyta a gyűlést s az feloszlott, mert az autonomia sérelmével, Haynau hitta azt össze. A Felsőhöz intézett feliratot Fáy írta s azt prot. önérzet, férfias bátorság, nyílt őszinteség és loyális hang jellemzik. Sérelmesnek mondja a Haynau intézkedését, mely alaptalan vádakkal illeti az egyházat, kiforgatja azt önmagából, hierarchiát erőszakol az élére, püspöki szervezetet hozna be, aztán hitvallásunkba ütközik. Kéri azért Ő Felsőjétől 1. a rendelet érvénytelenítését; 2. az autonomia visszaadását; 3. kellő időengedést az iskolák szervezésére és végül 4. azt, hogy egyházi ügyekben a kormány magával az egyházzal bocsátkozzék tanácskozásba és ne a superintendensekkel vagy az egyházon kívül állókkal.¹

A mint látszik, Fáy a rossz napokban is hű öre volt egyháza jogainak s ezért kétszeres tiszteletet érdemel az utókortól.

Mielőtt Fáynek az unio kérdésében kifejtett munkáságáról szólnánk, még egy iskolaügyi bizottsági működéséről kell megemlékeznünk. Az egyházkerület ugyanis 1842. és 1843. években a *papi vizsgák rendezése* végett egy bizottságot küldött ki, melynek tagjai: Fáy András mint elnök, Dobos János, Tomori Szabó Sándor és Török Pál voltak. Az az ügy, melynek rendezése végett a bizottság kiküldetett, annyira rendezetlen volt, hogy abban az időben pl. a Dunántúl öt censurán kellett átmenni a papjelöltnek, míg bizonyítványt kapott (professori, esperesi, püspöki, tractualis és superintendentiális vizsgákon).² Az ügyet sikerült rendezni. Két vizsgálatot állapít meg a terv, mindkettőt részletesen körülírja, még a tankönyveket is megállapítja, a melyek nyomán kérdezni kell. Gondot fordít a világi tudományokra, világtörténetre, statisztika-politikára, természettanra is; a miben a Fáy kezének nyomai ismerhetők fel.

¹ A Török «*Korrajzá*»-nak töredékes feljegyzése után: Függelék 27—31. l.

² L. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846. évf. 10. sz.

Még a káplánfizetést is rendezni kívánja, minimumul lakás- és élelmezésen kívül 100 frt fizetést indítványoz.¹

Fáy egyháztársadalmi munkásságának legmagasabbra emelkedő pontja, legmesszebbre kiható és lelkületének eszményi törekvéseiről legfenségesebben tanuskodó emléke az az apostoli huzgalom, melyet a *két prot. egyház egyesítése érdekében* fejtett ki. A mozgalom megindítása nem az ő érdeme ugyan, hanem az a lelkesedés, az a rajongó szeretet, a melylyel az eszmét felkarolta és a mely hivatva volt a csüggedőkbe reményt önteni, a közönyöseket megszégyeníteni: az munkás életének kegyeletet parancsoló legszebb emléke marad mindenkor. Az a kor, melybe a Fáy uniói szereplése esik, a félistenek kora, tele lelkesedéssel, eszményi célokkal, egy nemzetet újjászülő teremtő munkaerővel; ebben a munkában bármily csekély részt venni örökre ragyogó dicsőség, mennyi hálát és kegyeletet érdemel hát még az, a ki mindig az elsők között, a leglelkesebb és a legmunkásabb férfiak sorában áll!

Nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy az unió gondolata egykorú a prot. felekezeteknek különválásával. A történelem mutat fel embereket, a kik folytonosan fájdalommal nézték a prot. egyházaknak szétválását; egyházunk ujabbkori történelme mutat fel korokat, a mikor különösen megszállja a szíveket az egyesülés vágya és a szív érzelmei külsőleg, tettekben is kifejezésre jutnak. Ilyen volt különösen az a kor, a melyről szólni akarunk, a melynek egyik mozgató lelke Fáy András.

Századunk első felének úgy állami mint egyházi téren, az egyesülésre törekvés a fő jellemvonása. Az egyházak egyesítésére törekvés nem maradt pusztá törekvés; Poroszországban 1817-ben hivatalosan egyesült a két protestáns egyház. Hazánkban a példa által felbátorítatva, egy következményeiben igen messze kiható mozgalom indult meg a kath. és prot. egyházak egyesítése érdekében (a mi alatt különben a kath. egyházba beolvasztás gondolata lappangott) s hogy ez a képtelen gondolat meg nem valósult, pedig öt éven át (1822—27.) egyengették az útját, az a dolog természeténél fogva történt.² Az irodalmi úton történt izgatás azonban

¹ «A papjelöltek vizsgálata tárgyában választmányi terv» cz. alatt közli Dobos J. a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 45. sz.

² Ezt az irodalmi harcot kimerítően ismertette *Filó Lajos*, a *Sárospataki Füzetek* 1860. évf. 481—95. és 631—59. lapjain.

nem maradt minden eredmény nélkül, felköltötte a prot. lelkekben szunnyadó testvéries vonzódást és előkészítette a prot. unió mozgalmát.

Ezt a mozgalmat gr. *Zay Károly* luth. főfelügyelő indította meg «Néhány szó a Pesten felállítandó ref. főiskola ügyében» című hirlapi cikkével, a melyről a pesti főiskola tárgyalásánál már megemlékeztünk. A cikk a pesti főiskola ügyében munkálkodó ref. választmányt érdekelte leginkább s az — a mint láttuk — *Viszhangjában* nagy örömmel ragadja meg a felé nyújtott testvéri jobbot. A kipattant eszme hihetetlen gyorsasággal hódítja meg a szíveket, hiszen lehetetlen is hidegen maradni, mikor olyan ragyogó toll kezd lelkesíteni, mint a *Kossuthé*, a ki korunk nagy kérdésévé avatja az uniót egyszerre, s csak a gyakorlati nehézségek eloszlatását látja szükségesnek, mert nem hiszi, hogy volna gondolkozó fő, a mely ne lelkesednék a kimondott eszméért. Ő maga már tüzetesen hozzá is lát e gyakorlati nehézségek eloszlatásához és indítványa olyan eszményi, s e mellett oly gyakorlati, hogy arra — őszinte jóakarattal ma is fölépíthetnők az uniót.¹ A *Pesti Hírlap* az eszme hordozójává szegődik és egymást követik a tudósítások, melyek az unió eszméjének itt-ott történt fogadtatását tolmácsolják. Nem hiányzik már hazánkban sem követendő példa az egyesülésre nézve: Temesváron már 1839. évben egyesült a két prot. egyház s azóta közös templomban együttesen imádják Istent, de két pap váltakozó szereplésével és az úrvacsorának kétféle kiosztásával.*² A reformátusok közül a tiszán-inneni egyházkerület nem bizik ugyan az unióban a pánszláv törekvések miatt, de már csak azért is óhajtana, hogy egyesítenék a miskolczi luth. gymnasiumot a ref. lyceummal és ezért' küldöttségre bizza: tanácskozni az egyesülés eszközeiről és módjáról.³ A dunamelléki egyházkerület minden utógondolat nélkül teszi magáévá az eszmét jún. 21. tartott gyűlésében és azt a pesti főiskolával hozza összekötetésbe.⁴ Hasonló értelemben nyilatkozik a Dunántúl is, de a tiszántúli egyházkerület nem lelkesedik az unióért, sok akadályt lát a kivitelben.⁵

¹ L. az *Unio* cz. vezérczikket a *Pesti Hírlap* 22. számában.

* Ez az állapot két év óta megszűnt; a két egyház külön vált.
Szerk. — ² *Pesti Hírlap* 1841. évf. 42. sz.

³ *Pesti Hírlap* 1841. 45. sz.

⁴ *Pesti Hírlap* 1841. 52. sz.

⁵ P. H. 1841. 56. 69. 73. sz.

Tisztább és zavartalanabb, bár csak első pillanatra, a lelkesedés a lutheránusoknál, a kiknek köréből épen kiindult a mozgalom. Az esperességi gyűlések mind tanácskozássá tárgyává teszik azt és kivétel nélkül örömmel fogadják. Csak szentesíti a lelkesedést *Bernáth Zsigmond*nak conventre hívó felszólítása, melyben erősen szívére köti hitfeleinek az uniót. A különbség nem kibékíthetlen, mondja ez alkalomból a *Pesti Hírlap* vezércikkezője, mert egy az alap: az evangélium, egy az eszköz: a szabad ész használata, s csak békülékeny akarattal kell a nehézségek legyőzésére. A kettős nehézséget, a mint később bebizonyult, jól ismerte fel a cikkező a panslavismusban és a reformátusoknál észlelhető hierarchiai hajlamban.¹ A nehézségeket legyőzhetőeknek hittek a lelkesedők, ilyen megbizattással küldték megbizottaikat a kerületi és conventi gyűlésekre. A lelkesedés szinte rajongásba csap át s alig veszik észre, hogy kifeledik számításból a szláv elemet. Pedig ez lényeges hiba volt.

Alig indult meg a mozgalom az unió mellett, megmozdult a szláv nemzetiség annak megakadályozására. És pedig politikai szempontok miatt. Az unió kezdeményezői nem csináltak titkot abból, sőt ez volt kezökben a legerősebb fegyver, hogy az egyesülés a haza érdekében, a magyar nemzét javára történik; csak természetes tehát, hogy az a veszélyes irány, mely zsarnokot látott és lát ma is a magyar nemzetben, megmozdult és szervezkedett. A szlávok féltékenykedni kezdenek nemzetiségükre s még 1841. első felében kiadja a jelszót egy névtelen író a maga német nyelvű röpiratában.² A jelszó titokban hódította a luth. szlávok szíveit és annál rosszabb volt, mert a titkos ellenség ellen nehéz felvenni a keztyűt. Turóczmegye volt főleg a pánszláv mozgolódás főfészke.

Ilyen előzmények után ült össze a luth. és ref. convent szept. 8. és 9. napjain, mindenik a maga körében. A luth. convent gyűlése egy, az eszmétől elvakított férfiak tanácskozásának tűnik fel s midőn Zay a szlávok részéről hangzott gyanúsítások elleni férfias tiltakozással nyitja meg a gyűlést, izgatottság és ingerültség tört ki a panslavismus ellen. A szentlélek által sugalmazni látszott, az enthusiasmusig lelkes szónoklatok után egyhangúlag elfogadta a convent az uniót és üzenet küldését határozta el a ref. conventhez, mely más-

¹ P. H. 1841. évf. 57. sz.

² *Protestantismus, Magyarismus, Slavismus*. Leipzig. 1841.

nap ült össze. A ref. convent előtt egy küldöttség élén Jozeffy Pál tiszamelléki superintendens tolmácsolta a luth. convent üzenetét, a mire *Fáy András* áll fel, lelkes beszédben indítványozza az uniót, és közakarattal az «elfogadjuk!» a felelet. A lelkesedést azonban megcsökkentette a tiszántúli egyházkerület megbízottja, br. Vay Miklós főgondnok, ki akadályokat lát az unió útjában és miután a konvent nem határozati joggal bíró testület, a kerületekre bizni indítványozza az uniói bizottság tagjainak megválasztását. Hosszas és heves harcz után elesik Tiszántú indítványa és kinevezettek a vegyes bizottság tagjaivá a négy főgondnokon, négy superintendensen kívül, világi részről: Ragályi Tamás, Dókus László, Sombory Imre, Nyári Pál, Fáy András és Zsoldos Ignác, egyházi részről: Polgár Mihály, Szeles Sámuel, Nagy Mihály és Futó Sámuel.¹ A lutheránusok nagyobb készségét mutatja talán az is, hogy ők 41 tagot választottak a bizottságba.

Az unió igen nagy fontosságú társadalmi kérdés lévén, a dolog természeténél fogva nem egyedül ez a vegyes bizottság volt hivatva az eszme megvalósítására, hanem úgy szólva az egész egyháztársadalom. Minden ember számot vet magában, hogy miféle álláspontot foglaljon el e kérdésben és itt szóval, ott tettleg, vagy irodalmi úton járulnak az eszme tovább-fejlesztéséhez. Néhol a ref. egyháztanácsba luth. hívőt választanak be, másutt a luth. egyház választ ref. egyént tanácsosául (pl. Szathmári Király Józsefet a miskolczi luth. egyház) vagy esperességi ülnököknek (a gömöri luth. esperesség). Más helyen meg életbe léptetik az uniót, pl. S.-Szentpéteren, Inkén. Az egyesülés eszközéül, a Kossuth indítványára, megalakul irodalmi szerv gyanánt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, mely czimlapján két egymást fogó kézzel symbolizálja az uniót s 1842-ben indult meg a Török Pál, Székács József és Taubner Károly szerkesztésében.

Ettől fogva az Egyházi Lapban vitatják meg íróink az unió ügyét. *Székács, Lója Károly, Walentinyi János, Kolmár István, Bolemann, Könyves Tóth Mihály* azok, a kik közremunkálnak az út egyengetése végett, mindannyian egy boldogabb jövő hajnalát üdvözölve a megindult mozga-

¹ Ugy látszik, hogy Tiszántúl a hierarchiai érzelmű papság, egy klikké alakulva, titokban az unió ellen dolgozott, vagy legalább nem szerette az eszmét. A kerület jórészben mellette volt, a mint ezt a f.-szabolcsi, bihari, érmelléki és beregi egyházmegyéknek óvást emelő nyilatkozatai mutatják a *Pesti Hírlap* 78., 81., 83., 87. és 93. számaiban.

lomban és gondoskodva az akadályok eltávolításáról. Némelyek közülök teljes egybeolvadást, mások előbb iskolai vagy csak administratív egyesülést sürgetnek, mint előkészületet. Ez utóbbi törekvés legélesebben kidomborodik *Székcácsnál*, a ki még 1841-ben a *Pesti Hírlapban* óvakodva int, hogy a dogmák egyesítésének erőszakolása által az uniólás folytán három egyházzá ne szakadjunk szét. Üdvös conservativismusával egyezik meg a Fáy programja is.

Fáynak az unió érdekében kifejtett munkásságáról mindössze három irodalmi emlék tanuskodik; de ennyi éppen elég arra, hogy belőlük Fáyra, mint az unió legbuzgóbb harcosára vonjunk következtetést. A vegyes bizottmány 1842. július 2-án tartotta első gyűlését és ebből kifolyólag Fáy, mint a részletesebb előmunkálat készítésére kiküldött alválasztmány egyik tagja, gyakorlati és életbe vágó cikket ír *«A magyarországi protestánsok egyesüléséről»*.¹ Lefesti ebben az unió ellenzőit, három csoportba különítven el ezeket. Az elsők *ábrándnak* tartják az uniót és önigazolásul egyházunk múltjára hivatkoznak; de Fáy előtt ez nem érv. A múlt azt mutatja, hogy Poroszországban sikerült az unió, mert meg voltak rá érve s hogy minálunk a törekvés meddő maradt, ezt az okozta, hogy téves alapon, felülről lefelé akarták megvalósítani azt, pedig leghelyesebb alulról felfelé, az *iskolában* kezdeni. De ha igazuk volna is azoknak, a kik ábrándnak tartják az uniót: mit veszünk annak megpróbálásával. Az ellenzék másik neme *kényelemszerető*, fél minden újítástól. Ezeknek bemutatja az újítások szükségességét, mely még a dogmákra nézve is fennáll, mert a mik «a két élet holdogságára» a dogmák közül «eszközt nem nyújtanak», lényeges szükségük nem lehetnek, azokat jelenben is mellőzni kell. Az ellenség harmadik neme *önző*; fél, hogy az uniót egyházban nehezebb lesz egyházi kitüntetésben részesülni. Ezen alattomban dolgozók elé tükröt tart, hogy borzadjanak meg maguktól. Elmondja, hogy ezek a néppel takaróznak, holott a nép nem is érti a confessionális különbségeket s a műveltek példáját mindenkor kész követni. A művelteknek kell hát megfáradni az unióért, melynek valósulása Fáy szerint egy századig is elhúzódhatik. Az unió célja szerinte: *«teljes, u. m. szellemi és anyagi egybeolvadás»*, de ezt csak fokozatosan lehet elérni. De azért nem szabad összeguggott kézzel várni a sült galambot, részt kell venni az

¹ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 14. sz.

eszme érlelésében mindenkinek. A teendők sorrendje ez: ünnepélyesen, testületileg kijelenteni az unió felkarolását és javaslatokat készíteni. Azután a superintendentiák tegyék tanácskozás tárgyává a közös választmány javaslatait; választmányok állandó uniói bizottságokat, előkészítő műhelyül kitzúvén a pesti főiskolát, a hol a külön hittanok mellett súlyt fektessenek a közös prot. elveknek, a különbség lényegtelen voltának, az egyesülés hasznainak és lehetőségének feltüntetésére. Javasolja, hogy: minden confessiókra való esküvést papoknál és professoroknál el kell törölni, az uniót az egyes helyeken, a kisebbeknek a nagyobbakba beolvasása nyissa meg; a papok e mellett tanítsanak; a prot. gyermekek mindig az apa vallását kövessék; az egyházi hivatalnokok vegyessenek választassanak a két prot. egyház hívei közül, minden kánon töröltessék el, a szertartások nyilváníttassanak adiphoráknak, a nyolcz superintendia egyesüljön egy vegyes consistoriumban, az iskolákban és általában minden közös intézményben szünjék meg a felekezetiesség, az énekes- és imakönyvek, az apróbb káték, ünnepnapok stb. legyenek közösek, az úrvacsora kétféleképp osztassék ki, kinek-kinek tetszése szerint, és végül minden művelt protestáns működjék a maga körében az előítéletek legyőzésén és a félreértések felvilágosításán. Így, társadalmi úton fog sikerülni az unió, másként nem.

Oly programm. a mely elvezet az unióhoz, munkás részvétellel és kitarással. Józanon számít a fokozatos előhaladás eredményére, nem a levegőbe épít légvárakat, hanem az emberi természet titkainak mély ismeretével a gyakorlati élet terén ad utasításokat. Mindenesetre nagy különbség van az ő és némely kortársa felfogása közt; hiszen sokan egyszerűen, mintegy önmagától előállva képzelték az egyesülést, elfeledvén, hogy a lelkiismereten elkövetett kicsi erőszak mindig nagy következményeket szül és ha valahol, ép a vallás terén van helye a múlt iránti kegyeletnek és az óvatosság haladásnak. Természetes az, hogy az óvakodásra intő szót sokan féltékenységre magyarázzák azok, a kik egyszerűen szeretnék látni az eredményt és nem volt valami nagyon biztató a vérmes reményűek előtt Fáynak az a nyilatkozata, hogy az unió száz évig is elhúzódhatik s akkor is csak úgy valósul meg, ha az előkészítés munkájából minden művelt ember tehetsége szerint kiveszi a maga részét.

A mily conservatív haladó szellem vonul át Fáynak az unióról írott hírlapi cikkén, époly irányú az a munkálat

is, melyet az id. Schedius Lajos, Polgár Mihály, Fáy és Székácsból álló alválasztmány készített és irt alá 1843. június 7-én, és Zay Károly magyar, német és tót nyelven kinyomatta később.¹ Ezt a *Javaslatot* Fáy készítette, a mit nemcsak a rajta végigvonuló szellem mutat, mert hiszen Székács is teljesen úgy gondolkozott, hanem kétségtelenné tesz magának Fáynek Székácshoz küldött levelében köv. nyilatkozata: «mint emlékezhetel, az unió és prot. főiskola első terveit szerkesztettem».

Fáy e Javaslatban mindent fontolóra vesz, a mi az unió ellen felhozható, és pedig abból a czélből, hogy az aggodalmaskodókat megnyugtassa, a kételkedőkben bizalmat keltsen. Felmutatja az unió lehetőségét azon az alapon, hogy mind a két felekezetnek közös és egyedüli kútfeje a szentírás, éltető eleme a szabad vizsgálódás. Megczáfolja azt az érvet, mely az unio lehetlenségének bizonyítása végett a multra hivatkozik, a melyben mindig meghiusult az uniói törekvés. Az unió a műveltek munkássága által jöhet létre csakis, a kikre nézve első dolog felülemelkedni az előítéleteken. Négy ilyen *előítélet* van. Az első az, hogy az unió eszméje csak jóakaratu ábránd, költői ideál, de megvalósíthatlan, amint a múlt tanúsítja. Ezen előítélet szerinte indokolatlan, mert a múlt még nem volt megérve az unióra és eszközeinek megválasztásában nagyot tévedett, e miatt nem valósult meg az. Ha jelenleg se valósítható meg, ezzel semmit se veszítünk, csak ker. kötelességet teljesítünk annak megpróbálásával. A második előítélet abban gyökerezik, hogy ha a két prot. felekezet egyesül, mindkettő kiesik a hazai törvények alól, miután ezek ág. és helv. hitvallásúakat említenek. Fáy nem fél ettől. Sem a klérusról, sem a kormányról nem teszi fel, hogy gáncsolnák az uniót és ki akarnák majd rántani alólunk a törvényes alapot, mert az egyesült egyház feletti főfelügyeletet könnyebben gyakorolhatja a kormány és másfelől a klérus is belátja, hogy egyesülésünk nem a közös ellenség ellen, hanem egymás erősítésére irányul. A harmadik előítélet a kölcsönös bizalmatlanság eredménye és abban áll, hogy a reformátusok az ő gazdag alapítványait féltik a lutheránusoktól, emezek meg nemzeti nyelvükre féltékenyek. Mindkét rémedezés alaptalan, mert az alapítvá-

¹ Megjelent ily czím alatt: «*Javaslatok az uniói alválasztmányok, a magyarországi két prot. felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről.*» Kiadta Gr. Zay Károly. Pozsony 1846. 8-r. 35. l.

nyok közössé tétele nem első lépése, hanem zárköve lesz az uniónak, a mikor már nincs szó felekezetről; a szláv nyelvhez pedig az uniónak semmi köze, a magyarosítás nem protestáns, hanem állami érdek, mely unió nélkül is fogja folytatni munkáját. Negyedik előítélet a köznépbbe kapaszkodás. De ez csak pusztá ürügy, mert az unió a műveltebbeket illeti, a nép a hittannal vajmi keveset törődik, hanem megy oda, a hova a műveltebbek.

Miután a felvethető ellenvéleményeket és előítéleteket így megczáfolta, áttér Fáy a dolog gyakorlati oldalára. Az unió *teendőit* négy osztályba sorozza.

Első teendő *az akadályok elhárítása*. Legelsőben is el kell törülni a symbolokra, confessiókra esküvést az egyházi hivatalnokoknál. A symbolok és confessiók maradjanak meg tiszteletes formáknak, de ne állítsuk ezeket a haladás útjába és közeledésünk válaszfalává. Az ilyen eskü eltörlése nem fog közönyt támasztani, mert éppen az erőszakolt symbolum tesz közönyössé. Nem kell félni a sokfelé ágazástól, mert a forrás mindenkor közös marad s ez a szentírás; a confessiókra esküvés ellenmondás maguknak a confessióknak szelleme ellen, mely jogosnak tartja a tökéletesedést. Akadály, a melyet el kell hárítani, a köznép téves felfogása, a melyet tehát fel kell világosítani a felekezeti különbségek lényegtelen volta és csekélysége felől, a mire nézve a papság tehet legtöbbet. El kell törülni, harmadszor, a közeledést gátló kánonokat. Végre 4-szer meg kell ismertetni egy népszerű iratkában az unió mibenlétét. Azután pedig halasztás nélkül eszközlendők: α) minden superintendentiában egy választmány létesítése, mely vidékenkinti kis választmányokra oszlanék. E kis választmányok előterjesztése alapján küldené fel a superintendenciális gyűlés jelentését a conventre. A két convent egy közös főválasztmányt küld ki, a mely munkálatát a conventnek nyújtja be s ezek útján jutnak el a kerületekhez. A kis választmányok munkaprogrammja: a szegényebb egyházak (ref. és luth.) egyesítése, a gyengébbnek az erősebbe beolvasztása, az iskolák közössé tétele érdekében munkálni, rábírnai a papokat a váltakozó szereplésre, az idegenkedéseket szüntetni és alkalmilag közös templomok építését szorgalmazni; β) kimondani, hogy az esperességi, egyházi, iskolai előjárók és a consistoriumok tagjai bármely prot. hívekből választhatók; γ) ép így kimondani a főbb iskolák tanárainak választhatóságát is, a theologiai tanárokon kívül.

A harmadik teendő az uniói előkészítés munkálatai:

nevelés az unióra. Legfontosabb eszköznek látja erre nézve a közösen felállítandó pesti főiskolát. Itt az unió érdekében kívánja, hogy: α) a tanítók munkásságát ne kössék meg symbolokra esküvéssel; β) a hittanítók a felekezeti dogmák mellett tanítsák meg a protestantismus kétlen elveit, a különbségek lényegtelenységét és az elszakadás kárait is; a gyermekeknek közös kátét tanítsanak; γ) a felekezetiességnek semmi jele ne látszódjék meg a tanítók magaviseletén; δ) tanítók s tanítványok vegyenek részt mindkét istentiszteleten, közösen éljenek úrvacsorával; ϵ) az alapítványok felekezeti különbség nélkül tétessenek és ζ) közös prot. nevelőket képezzenek.

Az időnkénti és fokenkénti közelítő lépéseket illetőleg: α) A szertartások mint külsőségek adiaphoráknak nyilvánítassanak mindkét részcélra és kiki azt kövesse, a melyik neki tetszik; β) a superintendenciák állítsák fel szabályul azt, hogy templom-, pap- vagy superintendens-szentelésnél a másik felekezet superintendensei és esperesei is tényleg szerepeljenek; γ) mondják ki a conventek, hogy a prot. gyermekek mindig az apa vallásában neveltessenek; δ) ülnökök, presbyterek és gondnokok bármelyik prot. felekezethől választhatassanak; ϵ) apránként minden egyházi és iskolai intézet közössé legyen; ζ) úgyszintén énekes, imádságos, iskolai könyvek, kiskáték s az egész tanítási rendszer; η) az úrvacsorában kenyér és ostya vegyesen osztassék az álló vagy térdeplő híveknek; θ) az unió szellemében és célszerűbben osztassanak be a superintendenciák és tractusok; ι) végre befejezésül a kánonok és kormányzás közössé tétele után a lelkészek felekezetre való tekintet nélkül hivatassanak meg, anyagilag olvadjunk össze és közös név gyanánt vegyük fel a «keresztyén evangélikus» nevet.

Eddig a Javaslat, mely az alválasztmány nevében a vegyes bizottság elé terjesztetett s egész terjedelmében elfogadott. Hogy aztán az unió még sem jött létre, ez a Javaslat értékéből semmit sem von le s annak örök becse mindig meglesz s ha valaha egy boldogabb, az eszmére valóban megérett kor ismét felöleli az egyesülés gyönyörű eszméjét, a Fáy Javaslatánál jobb programot, életrevalóbb tervet aligha találhat.

Az unió ügye a Javaslat daczára is igen nehezen haladt előre. Hiába küldözték szét a Javaslatot mindenik kerületnek, a vezetők buzgalma kezdett alábbszállani, a kitarítás hiányzott s a türelemre, várakozásra intés közönyösséget szült, pedig a reformnak ez szokott a legnagyobb gyilkosa

lenni. A közöny aztán indokolni akarta magát és e végből felidézte a nehézségeket, az unió akadályait. Legnagyobb nehézséget mindenestre a confessiók támasztottak, a legtöbb féltékenykedés ezek mellett emelt szót.

Szükségét látta tehát Fáy még egyszer elmondani nézetét a confessiókról, s miután nála a czélszerűről való meggyőződés mindenkor rögtön tettben nyilatkozott, egy nagy tanulmányra valló vezércikkben bonczolja a confessiók értékének kérdését «*Symbolumok*» czim alatt.¹ Miután az unió kérdése két táborot szült, u. m. az anti-symbolisták és symbolisták táborát, felteszi a kérdést, melyiknek van igaza? Feleletül a történelemre hivatkozik. Felmutatja, hogy minő theol. harcok folytak Németországban, a melyek között Semler és társai megvédelmezték a vallást mind az ész, mind a sötétség támadásai ellen. Elitéli Reimarusnak, a «Wolffenbütteli töredékek» szerzőjének — és Bahrdrtnak «herostratesi munkáit», a melyek azonban nem juttathatták diadalra a francia materialismust, mert előállt «a königsbergi nagy bölc»² és megvédte a históriailag ostromlott vallást. A francia forradalom után visszaesés mutatkozik a mysticismusban; de a béke ihletésére csakhamar ébredezni kezd a tudományos vizsgálat, mely «bebizonyítja, hogy a symbolikus könyvek nem is azon czélből keletkeztek, hogy hitszabályi szolgálatot tegyenek». Ő is így gondolkozik, nem tehetnek az öröklött symbolumok minden részben szolgálatot; de miután mégis szükségesek, javítani kell. Nélkülözhetlenné teszi a symbolumokat a vallás természete, azzá tette a reformatió is; «mondjuk ki a symbolumokra az eltörlés sententiáját, kimondtuk egyszersmind protestantismusunkra is a halálos ítéletet, nekünk, mint anyavesztett méheknek, el kell szélednünk és a kor virágain, gyümölcsein, melyek haladási ösvényeink körül teremnek, röpködhetünk ugyan, de belőlük állandó éledeletet nem gyűjthetünk». A protestánsnak azért kell szeretnie a szentírást, mert az az emberi szív és lélek kívánataival összhangzásban van és tökéletesek törvényei; de ilyen tiszteltté csak a szabad vizsgálódás teszi, s az utat annak igazságaihoz a symbolikus könyvek mutatják, ezért becsesek ezek. S hogy becsüket megőrizték, javítani kell, és pedig: 1-ör a kornak megfelelő exegesis szerint «magyar» elnevezéssel és a törvényhozás tudomásával; 2-or a javítást

¹ A *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 3. sz.

² Herder János *Gottfriedet* érti.

ne egyesek, hanem a közönség végezze, irodalmi úton, nagy nyilvánossággal; 3-or az így létrejött megállapodást a zsinat mondja ki és szentesítse. Ez nem lesz ugyan egyhamar, de ha mi élők az ígérlet földjére be nem léphetünk is, megmarad számunkra az útkészítés gyönyörűsége, vegyítve azon édes remény érzetével, hogy ott, hol utódaink a symbolumokat kijavítva bírandják, el fognak enyészni a felekezeti közfalai is, előáll az óhajtott unió».

Jól sejtette. Bármily lelkes odaadással küzdött is, neki csak az útkészítés gyönyörűségének érzete jutott osztályrészeül, de nem egyszersmind a cél elérésének gyönyöre. És ennek okát kettőben látjuk: evangélikus részről a *panslavismus*, református részről a *hierarchiai féltékenység* tartóztatták fel a reménnyel kecsesített egyesülés létrejöttét. Ez utóbbira láttunk már elég adatot; még csak a panszláv mozgalomról kell valamit mondanunk.

A lipcei névtelen művén kívül, a melyet főlebb érintünk, egy kalendárium is a magyarosító unió ellen izgat, hogy a nép annál könnyebben meg legyen őrizve a panslavismusként.¹ Legbővebben és legterjedelmesebben, de természetesen a legszélsőbb túlzással izgatott az unió ellen, a szláv nyelv mellett *Hurban J. M.*-nek ily című, tót nyelven szerkesztett műve: *«Unió, vagyis a magyarhoni lutheránusoknak kalvinistákkal való egyesülése»*. 200 lap. E művet csak a Bartholomaeidesz J. ismertetése útján ismerem,² de rövid tartalmi kivonata is elárulja, hogy kigyót-békát kiált a reformátusokra, a kiket kimondhatlan gyűlöletben kitagadja a reformációból és eretnek névvel illeti. Nevetségessé igyekszik tenni a ref. symbolikus könyveket s ezek mellett a luth. symbolumok fenségét, változhatlanságát bizonyítgatja. Miután így bebizonyítva látja a ref. vallás átkos voltát, hozzá fog a faji gyűlölet felszításához és ezt a munkáját derekasan el is végzi. A könyv annyira el volt terjedve, hogy a bányai ev. egyházkerület kényszerítve volt észrevenni a különben ártatlan rágalmozást, szerzőjét felelősségre vonta és hivatalától felfüggesztésre ítélte.

Ily kedvezőtlen jelek mellett az unió megvalósítása lassanként az ábrándok közé soroztatott. Itt symbolikus féltékenység, ott a hatalmi kör féltése; itt nemzetiségi elnyo-

¹ Címe: *Novy i Stary vlastensky Kalendár a Slovensky* Pozornjk. 1843. Lipto.

² Megjelent ez a *«Prot. Egyh. és Isk. Lap»* 1846. évf. 22. számában.

matás, amott az örökös háborúság ütögeti fel lassanként fejét és kénytelenek a higgadtan gondolkozók belátni, hogy az unió vágya nem dobogtatja mindenki szívét, nem foglalja el mindenkinek egész lelkületét és az eszélyesség szavára hallgatva, fájó szívvel bár, de le kellett tenni a reményről, a mely oly szép volt első tekintetre, a mely oly kristálytiszta volt, mint a hópehely, de mihelyt a való élet talajával jött érintkezésbe, csak a port kavarta fel tisztítás helyett. Az unió eltemetett és eltemette a félreértés, az emberi gyarlóság mellett a magyar szabadságharcz. Fel fog-e támadni valaha, lesz-e kor, mely levetkezi a felekezeti szűkkeblőséget, mely önzetlenül nyújt baráti jobbot testvéreinek és a vallást nem a nemzetiség szemüvegén nézi; megérik-e minden művelt ember arra a gondolatra, hogy a múltakat feledve, egészen új alapokon egyesüljenek a prot. felekezetek: ki tudja? Ha feltámad az eszme, ha lesz az unióra érett kor: csak azokat az eszközöket kell a régiség lomtárából előkeresgéltni, a melyeket a 40-es évek lelkesei használtak, s a melyek kidolgozásában legtöbbet fáradozott *Fáy András*. Így fog ő talán egykor feltámadni és lelkének ábrándképei így fognak egy késő korban megvalósulni.

Az igaz küzdelem jutalom nélkül nem maradhat, az elhintett magvaknak csirát kell hajtaniok előbb-utóbb! Vajha rástünte a kor napja és megelevenednék eszméiben a nemes lélek! Én hiszem, egy benső hang kényszerít hinni, hogy lesz még az ő eszméinek feltámadása!

Rácz Kálmán.

DERECSEKI AMBRUS.

A magyar református egyház önálló alakulása a tiszántúli részeken még a XVI. évszázad közepe táján megtörtént. Az ezt követő időknek, a század második felének volt aztán feladata a calvinismust annyira meggyökereztetni, hogy fennmaradása úgy a többi vallásfelekezet visszahatásával szemben, mint bármely politikai uralom ellenében állandóan biztossá váljon.

Ebben a korszakban, a református vallás megszilárdulásának napjaiban élt és működött Derecskei Ambrus, nagyváradai lelképásztor, ki ezen a felette exponált helyen sok küzdelem között, erélyesen és buzgón védte egyházát s nagy tudományjal munkálta annak szellemi előhaladását.

Derecskei Ambrus a legnagyobb valószínűséggel Derecskén született. Az ő korában tudvalevőleg általános szokás volt, hogy a vezetéknev a családi névnek vagy teljes mellőzésével, vagy pedig második helyre sorozásával a születési helytől vétessék. Derecskei neve szintén arra mutat, hogy ő is e szokásnak megfelelően járt el. Születésének ideje felől legfőbb tájkörű sejtelmünk lehet. Mindössze onnan következtethetünk valami keveset, hogy a wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1576-ban iratkozott be. E szerint úgy 1550 körül, talán előbb, talán utóbb születetett.

Tanulását bizonyára szülőhelyén kezdte, mely Debreczen közelében fekvő község levén, idejében elsajátíthatta a reformáció elveit és tanait. A felsőbb tanulmányok végzésére azonban már máshova kellett vitetnie. Véleményem szerint e hely vagy Debreczen vagy Nagyvárád volt. E mellett szól, még pedig hathatósan, ezekhez való közelsége, mely abban az időben a közlekedési viszonyok következtében a legnagyobb befolyást gyakorolta a magasabb iskolázás helyének megválasztásában. És különben is úgy a debreczeni, mint a nagyváradi iskola már akkor olyan színvonalon állott, hogy hozzászámítva még a nagynevű lelkészek vonzó erejét, nem is lehetett semmi ok arra, hogy Derecskei ne a szomszédos városok valamelyikében, hanem máshol, például Kolozsvárt folytassa otthon megkezdett tanulmányait. Azért említettem épen Kolozsvárt, mivel Jakab Elek azt állítja, hogy Derecskei 1565-ben a kolozsvári collegium növendéke volt. Ama tizenhat tanuló közé ugyanis, a kik Bonfiniusnak abban az évben Heltai Gáspár által kiadott műve elébe üdvözlő verseket irtak, Derecskei Ambrust is oda sorozza.¹ Pedig ez épen úgy nem szerezte amaz, egyébiránt csakugyan létező tizenhat versnek egyikét sem, mint a Jakab által szintén említett Skaricza Máté, noha ez utóbbi tanult is Kolozsvárt.

Honi tanulmányainak befejezése után külföldi egyetemek látogatására indult Derecskei. Németországi és svájci egyetemeket keresett föl.² Ez országokban való időzéséről csupán annyit tudunk, hogy 1576. október 6-án lépett a wittenbergi egyetem hallgatóinak sorába.³ Hogy ezen kívül mely főiskolákban fordult meg s egyáltalában meddig volt távol hazájától, adatok hiányában meg nem határozható. Annyit

¹ Dávid Ferencz emléke. Budapest, 1879. 75. l.

² Bod Péter: Magyar Athenás. 1766. 64. l.

³ *Bartholomaeides*: Memoria hungarorum. Pest, 1817. 64. lap.

bizonyosnak tekinthetünk, hogy külföldön töltött idejét is szorgalmasan felhasználta. Hires tudományos képzettségének jelentékeny részét szerezhette egyetemi tanulmányozása alatt. Hazatérése után a nagyváradi református egyházközségben nyert lelkészi hivatalt.¹ Ezen egyház hirneves papjának, Károlyi Péter, tiszántúli püspöknek 1576-ban, «virágzó korában»² történt halála után az ez által megüresedett állomást az elhunytak tanítványával, Beregszászi Péter, sárospataki tanárral tölté be.³ Ugy látszik, hogy a lelkipásztori teendők sokasága, vagy talán folytonos szaporodása épen ennek idejében tette szükségessé, hogy második papság is rendszerezetté, melyre aztán — körülbelül a legelső alkalommal — Derecskei Ambrus választatott meg.⁴

Derecskei a Beregszászi társaságában jó iskolába került. Ez a kiváló tudományos ismeretekkel és jeles költői tehetséggel rendelkező, lángbuzgalmú, rettenthetetlen ember örökös harcban állott a pápás egyház hiveivel, természetesen főleg azokkal, a kik közvetlenül próbálgatták az ő működését akadályozni és háborgatni. Új kartársa minden bizonyynyal hűséges és lankadatlan segítő-társa volt kezdettől fogva. Tanusodik e mellett épen egyik ellenfelök, az 1581-ben egy ideig, majd pedig 1584-től 1587-ig Váradon működött Szántó István, ki 1600-ban írott emlékiratszerű munkájában⁵ Huszár Gállal, Melius Péterrel, Károlyi Péterrel, Gönczi Györggyel, Beregszászi Péterrel és Hunyadi Jánossal együtt Derecskei Ambrust is főlemli a calvinismus legfőbb terjesztői közt. E névsort alkalmasint még váradai visszaemlékezéseiből merithette Szántó,

¹ *Bod*: i. m. u. o.

² Az egykorú *Decsi* János szavai. L. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. 254. l.

³ Id. *Szinnyei* József: Magyar írók élete és munkái. I. k. 926—927. lap.

⁴ Sehohol sincs említés róla, hogy Derecskei másbol is működött volna; minthogy pedig egyáltalában nem valószínű, hogy 10 évnél is többet töltött legyen külföldön, így egyedül azt kell és lehet föltennünk, hogy kezdettől fogva Váradon hivataloskodott és pedig, Beregszászi levén az első pap, ennek haláláig csak a második lelkészi állásban. Különbben is első papsága idejéből már van positiv adatunk, hogy Váradnak két ref. lelkésze volt, a mi az előadottakkal egybevetve, teljesen elfogadhatóvá teszi fenti állításomat. *Lampe-Ember*: Hist. Eccl. ref. in Hung. etc. Utrecht, 1728. 637. l. 1597-ről említi váradai papnak; de ennek téves volta sokszorosán kitünik a jelen tanulmány folyamán.

⁵ »Brevis et succincta descriptio.« (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XIX. B. 595. l.)

és pedig e szerint abból az időből, mikor az ő küzdelmeinek is amaz egyik főszínhelyén Beregszászival és Derecskeivel egyiránt harczot kellett vívnia.

És ő vakbuzgóságával gyakorta adott is alkalmat arra, hogy ezek síkra szálljanak egyházok jogai mellett. Mődjában állott hát Derecskeinek beleélni magát nemcsak a zajtalan tanulmányozásba és az evangelium hirdetésébe, hanem egyszer-smind a polemiákba, sokszor még a komolyabb következményeket előidézhető összeütközésekbe is. Hiában ültek Erdély trónján olyan fejedelmek, kik a jezsuiták érdekeit ápták, a váradi calvinista lelkészek rendületlenül küzdöttek az említett Szántó István ellenében, ki az ottani maroknyi katolikusságnak 1584-en kezdve hitszónoka lett.¹ Ez az ügyes és ravasz jezsuita, kit váradi hitsorsosai az Úr angyala gyanánt üdvözöltek, a felekezete számára erőszakosan visszafoglalt² s szent Egyedről nevezett templomban nagyhatású predikációkkal hirdetvé vallása tanait. Eleinte csak a szószéken, kevés idő mulva már az irodalmi téren is folyt a harcz. Beregszászi ugyanis egyebek mellett a Gergely-féle naptárjavítást is hevesen megtámadván, Szántó sietett úgy ennek, mint általában véve egész felekezetének védelmére kelni.³ Egyre élesebbek lettek az ellentétek, míg utoljára oda fajultak, hogy egy katolikus temetés alkalmával a reformátusok, hihetőleg ellenfeleik kihívó magaviselete folytán felboszantva, iskolamesterök vezetése mellett a gyászoló közönséget megtámadták s a keresztet sárba gázolták.⁴

A vizsgálkodást önként érthetőleg az sem szüntette meg, hogy Beregszászi, ki az ekkor lefolyt számos hitvitában a vezérszerepet játszta, 1586 vége felé vagy a következő év elején meghalt,⁵ noha utána a kevésbé harczias természetű Derecskei jutott az első lelkészi állomás birtokába. Sőt e viszály csakhamar újabb és nagyobb erőszakosságban nyilat-

¹ *Fraknói* Vilmos: Egy magyar jezsuita a XVI. században. Budapest, 1887. 38. l.

² *Lampe-Ember*: i. m. 323. l. — ³ *Fraknói*: i. m. 40—42. l. — ⁴ U. o. 43. l.

⁵ Életrőli mit sem szólnak halála idejéről, de *Decsi* Jánosnak az Irodalomtörténeti Közlemények 1891. évi folyamának 253—256. l. Koncz József által ismertetett s 1587. nyarán írott műve már mint halottról emlékeztén meg róla, másfelől viszont 1587-ben még több műve, köztök épen egy Szántóhoz intézett válaszirata jelenvén meg külföldön: bizonyos, hogy halála sem Decsi munkáját, sem saját munkái megjelenését nem sokkal előzhette meg, minek következtében az általam fölvetett datum bizton hitelesnek tekinthető.

kozott. A pápasok ugyanis — nem bizonyos: az előbbi eseten okulva-e, vagy pedig ingerlésül? — 1587-ben a feltámadási körmenetet fegyveresek kísérete mellett s nagy lövöldözések közt végezték. A zajos ünneplésnek azonban nem lett jó vége. A reformátusok részéről kétszáz lovas rövid úton szétverte az összes ájtatoskodókat.¹ A jezsuita eredetű források úgy tüntetik fel e támadást, mintha előre kiszámított terv szerint történt volna, s annak vezéréül egyikök² egyenesen Derecskeit nevezi meg. Csakhogy állását tekintve, nem igen valószínű, hogyha szintén tudtával volt is az, ennyire beleavatkozott legyen. Megerősíti e nézetemet már maga az a körülmény is, hogy a másik kutfő,³ mely közvetlenebb származásánál fogva több hitelességre tarthat igényt, mást, t. i. valami Király Albertet vádol azzal, hogy élén állott a támadóknak, s előadása szerint egy előkelő protestáns ember túlbuzgósága okozta az egészet.

Hogy azonban a reformátusoknak nem esetleges felekezeti elfogultságából, hanem sérelmeik megtorlása gyanánt történt az elbeszélte eset, arról is maradt bizonyosság. A következő év végén tartott megyesi országgyűlésen a rendek az általok erősen megtámadott jezsuiták ellen egyik vádképen azt hozták fel, hogy Váradon fegyveres támadást készítettek elő s a fészületet fegyveres kísérettel hordozták körül. Ezt minden bizonynyal a gyűlésen jelenlevő⁴ Derecskei hozta nyilvánosságra az ott volt prot. papok körében, a kiknek buzdítására a rendek szivós kitarása utoljára is kieszközölte, hogy Báthory Zsigmond fejedelem nagy nehezen beleegyezett az általánosan gyűlölt, habár előtte kedves jezsuiták kitiltásába.⁵

Derecskeinek e gyűlésen való jelenléte és ottani fáradozása sikeres volt e mellett még azért is, hogy az ekkor hozott vallásügyi törvények egyik pontja azt is kimondta, hogy a szent Egyed temploma Várad városának újra birtokába bocsáttassék, még pedig azon czélból, hogy ezután is tartassanak benne predikatiók, «de nem a római valláson valók».⁶

¹ *Fraknoi*: i. m. 43. l. — ² *Litterae Annuae Societatis Jesu* illető évfolyama.

³ A katolikusok által készített panaszlevél. — ⁴ *Bod*: i. m. u. o.

⁵ V. ö. *Zsilinszky* Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. I. k. 203—213. l. — *Szilágyi* Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. III k. 80—90. l. *Szádeczky* Lajos: Kovacsóczy Farkas. 93—95. l. — ⁶ *Zsilinszky*: i. m. 216. l.

Teljes diadal örömhírével térhetett tehát Váradra vissza Derecskei, kinek munkássága ezután is a megérdemelt méltánylásban részesült, a mennyiben néhány év múltán, 1596-ban a Nagyvárad környékén elterülő, bihari egyházmegyének esperesévé választatott.¹ E minőségénél fogva azon túl az u. n. közzsínatokon, vagyis mai elnevezés szerint, egyházkerületi közgyűléseken rendszeren részt vett. Első ízben az 1597. jan. 16-án tartott tasnádi közzsínaton volt jelen.² Az egy év múlva, 1598. jan. 25-én Csengerben tartott népes közzsínaton collegájával, a második lelkészi hivatalt viselő Gyulai Jánossal és iskolamesterével, Gönczi Józseffel együtt jelent meg.³

Ez éven kezdve egyházának s azzal együtt neki is kellemetlen eseményeket, nehéz idöket kellett átélnie, melyek egyfelöl próbára tették szilárdságát és állhatatosságát, másfelöl alkalmat szolgáltattak önfeláldozó buzgalmának is kimutatására. Mindjárt az 1598. évi máj. és jun. hónap az igazságtalan s méltatlan meghurczoltatások, valamint az újra megkezdődött vallási visszavonások ideje volt.

Az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlés, mely a vérszomjas Báthory Zsigmond zsarnoki uralmának engedve, a jezsuitákat Kolozsvárra, Kolozsmonostorra és Gyulafehérvárra beeresztette, még állhatatosan megmaradt a mellett, hogy azok máshol meg ne telepedhessenek. Hogy a nagyváradí ref. egyház sértetlen megóvására mennyi gondjok volt még e megfélemlített rendeknek is, hathatósan mutatja az a körülmény, mely szerint Váradot, és pedig egymagában megnevezve meg is említik, mint olyan helyet, a honnan a jezsuiták továbbra is távol kötelesek tartani magokat.⁴ Csakhogy toladó vakmerőségöknek talán épen e határozat, de a fejedelem pártfogásába vetett bizalom mindenesetre, újabb tápot adott, a mennyiben ezentúl is minden igyekezetöket arra fordították, hogy bejussanak Váradra. Nemsokára meg is találták erre az alkalmat, midön egy olasz menekült, Castaldus Ferencz, megszorulván pénz dolgában, a felesége révén birtokába jutott házát titkon eladta nekik. Ök aztán a megvett épületet rövid idö alatt kápolnává alakították.⁵

¹ *Lampe-Ember*: i. m. 636. l.

² *Tóth Sámuelnek »Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez«* című s a Debr. Prot. Lap 1883. évf. kezdett közleménye.

³ U. o. — ⁴ V. ö. *Zsilánszky* i. m. 223. l. «Se Váraddá, se semmi egyéb helyekre».

⁵ *Szamosközy* István történeti maradványai 1566—1603. III. k. 81. s köv. l.

A váradiak, kik a közel mult tapasztalataiból a jövőt illetőleg azt az okulást merítették, hogy a jezsuiták csak zavart és háborúságot fognak a városban okozni, ennek csendjét és békéjét állandóan fenn akarván tartani, három tekintélyes polgárt küldtek a fejedelemhez azzal a kéréssel, hogy amazokat a törvény értelmében tiltsa ki Váradról. A silány lelkületű Báthory Zsigmond azonban a helyett, hogy e jogos kérelmet teljesítette volna, a követeket elzáratta, azután meg háromig csapatta mindeniket, a mi a közfelfogás szerint a legmegalázóbb büntetésnek tekintetett.¹ Egyszersmind a váradi várórséghez, mely időközben a jezsuiták ellen fel-lázadt, fenyegető hangú rendeletet intézett, melyben kijelenté, hogy ha le nem csöndesednek, nem fog tőlök egy «istráng-szálat» sajnálni.²

A váradiak ilyen helyzetben egyelőre nem tehettek egyebet, mint hogy megadással tűrték a legdurvább módon rájuk erőszakolt jövevényeket. De a midőn Zsigmond csekély idő elteltével fejedelmi állásáról lemondott s Oppelnbe távozott, a váradiak megragadván a kedvező alkalmat, megüzenték a jezsuitáknak, hogy takarodjanak vissza a szomszédos Peczeszölőrsre, hol azelőtt laktak. Ám azok nem voltak hajlandók csak úgy könnyedén engedelmeskedni, sőt ellenkezőleg vérszemet kaptak és sértegetni kezdték ellenfeleiket. Azok egy ideig még ezt is elnézték, azonban utoljára is elfogyott a türelmök. A közvetlen okot erre az nyújtotta, hogy a jezsuiták a ref. templom szószékére egy szidalmakkal és fenyegetésekkel telt levelet³ loptak be, melyet Derecskei az istenitisztelet alkalmával ott megtalált és átolvastott ugyan, csakhogy beszéde folyamán halgatott róla. De annak végez-

¹ U. o. — V. ö. még *Miles*: Siebenbürgische Würgengel. 175. l., valamint Századok. 1883. 259. l. és *Zsilinszky*: i. m. 224. l.

² *Zsilinszky*: i. m. u. o.

³ Teljes szövege a bécsi titkos levéltárban őrizett másolat szerint a következő: «Pápista ember írta ezt az dolgot. Ti Luter Mártonnak ispáni és kölkei mit irigykedtek mireánk, ha nem félőnk titóletek; tudjátok, mint járátok Fejérvárátt, mind katona, mind bíró; de bizon rosszabbul kezdtek jární mind az ti papotokkal együtt, mind vármegyéstül. Talán azt tudjátok, hogy megijesztetek; nem hogy kimenénk, de beljebb akarnánk csúszni, mert itt is mi akarnánk misét mondani, mert ez is prépost udvara vala; ugyanitt lakunk bosszuságotokra, mert mind kapitántok, porkoláb, minket javal inkább, hogy nem titeket. Hanem üljetek veszteg, mert meg nem ijesztetek minket». Kívül: «Az ki írta, nem fél semmit sem vármegye haragjától sem bírótul, sem várostól, sem paptól, sem egytül, sem mástul». Közölte a Történelmi Tár 1883. évf. 345. l. dr. Szádeczky Lajos. — Szamosközy

tével a várkapitánynak s az előkelőbb nemeseknek felmutatta, hogy elolvassván azt, ők is lássák meg, milyen sértegetéseknek van az ő egyháza kitéve. A gyalázkodó levélnek a jezsuitákra nézve nem lett jó eredménye. Több nemes és számos városi polgár hirtelen felindulásában megrohanta őket lakásukon s földig lerombolta kápolnájukat. Magok a jezsuiták csak úgy menekülhettek meg az ingerült nép dühétől, hogy a várkapitány s a tekintélyesebb polgárok érdekében közbevetették magokat.¹

Mikor a zavargás híre tudomására jutott a kormányzó fejedelemasszonynak, ez Naprágyi Demeter, kath. püspök vezetése mellett egy háromtagú küldöttséget bízott meg az ügy megvizsgálásával. Váradra érkezésük után először is a fejedelemasszony levelét közölték a bevádolt protestánsokkal, melyben az kifejezé egyebek mellett a fölötti megbotránkozását, hogy az egész támadás szerzője épen a lelkészek, Derecskei, ez a fortélyos és nyugtalan ember, a ki úgy a katonákat, mint a polgárokat lázongásra serkenté. Tudatja velök egyúttal, hogy el is fogja venni méltó büntetését s érezni fogja a törvények és a felsőség szigorát; addig pedig, míg ez megtörténék, az ügy összes részleteinek kipuhatolására a levelét vivő bizottságot küldi ki. A váradiak a levél vétele után rögtön összegyűltek tanácskozni s ekkor készített válaszukban meggyőzően kifejtették, hogy ők az egyenetlenkedésnek nem okai, s ha a református lelkészeket Gyaluból, Zilahról, Borberekéről és Déváról szabad volt kiűzni, mennyivel inkább lehetett nekik a fejedelem aláírásával, esküjével és pecsétével megerősített szabadságukat oltalmazni. Derecskeire vonatkozólag viszont kinyilváníták, hogy egyáltalában nem mondható fortélyos és nyugtalan embernek, s nemcsak nem izgatta őket, de magáról a tettleges összeütközésről előzetesen nem is birt tudomással.²

A vizsgálatnak semmi eredménye nem lett s az ügy a zavaros időkben végleg el is aludt. A protestánsok annyit mindamellet is kivittek, hogy midőn az állhatatlan Zsigmond

szerint (Történeti maradványai. II. k. 81. s köv. l.) Luther és Calvin idéttlen szüléssel világra hozott kölykeinek, démonok veteményes kertjeinek, pokolból nőtt burjánoknak neveztettek a protestánsok e czédulán, melyből azonban, mint látszik, e kifejezések hiányzanak s így bizonyosan más alkalommal tisztelték meg őket a jezsuita páterek e gúnynevekkel.

¹ *Decsi* János magyar históriája. Pest, 1866. 319—320. l. és *Szamosközy*: i. m. u. o.

² *Decsi*: i. m. 320—323. l. és *Szamosközy*; i. m. u. o.

csakhamar újra fejedelem óhajtott lenni, megválasztásának feltételei közé az is bevétetett, hogy a váradiaknak az elbeszélte eseményekért semmi bántódásuk ne legyen,¹ és hogy Váradon ezentul se tartassék katholikus szertartással istentisztelet, hanem csakis Szőlösön.²

A következő éveket már nem vallási villongások közt, hanem a háborúskodás nyomoruságaiban és az azoktól való rettevésben tölték el Derecskei és hitsorsosai. A török a várost 1599-ben megszállotta s egészen elpusztította, úgy, hogy Derecskei — bizonyára nem csupán egyedül, hanem a lakosság nagy részével együtt kénytelen volt menekülni a pusztulás színhelyéről s csak később térhettek vissza.³ Hogy mennyi ideig tartott e bujdosásuk, nem tudható; de az kétségtelen, hogy szenvedéseik hazatértök után sem szüntek meg. Várad ugyanis, mint kiváló fontosságú erősség, Mihály vajdának s Bástának ezután következő szomorú emlékü szereplésök idejében is minduntalan ki volt téve egyik vagy másik részről a megtámadtatás és esetleg feldulatás veszedelmének. Mihály vajda például szünet nélkül tervezgette, hogy elfoglalja, és pedig azon ürügy alatt, nehogy a török ismét reátehesse a kezét. Mikor pedig a Bástá uralma alá kerültek az erdélyi részek, ez önként érthetőleg épen úgy sanyargatta Váradot, mint akármelyik más helységet. Derecskei minden bizonyynyal szintén megérezte a nehéz idők járását, s így egyénileg bőven lett volna oka elkiváncokozni arról a helyről, hol annyi testi és lelki gyötrődés között kellett őriznie a gondviselésére bízott egyházközséget.

Ebben az időtájban alkalma is lett volna a távozásra, mert Dobó Ferencz, Sárospatak földesura őt ide átvitette volt, hogy úgy a saját, mint az ottani egyház részére lelkészül megnyerje, sőt midőn vonakodott ajánlatának elfogadásától, erőszakkal is ott akarta tartani. Derecskei aztán csak úgy tudott megszabadulni, hogy magának Dobónak a belátására bízta, hogy ítélje meg, ha vajjon a teljesen biztosított helyzetben levő Patakon van-e reá nagyobb szükség, vagy Váradon, hol «az Isten serege jobb részint csak csecsemő állapotban volna és az ő kiköltözése után igen félő lenne, hogy az Isten gyülekezetében gonosz farkasok ne ólálkodnának, kik a nyájnak nem fognának kedvezni?» Ezt megértvén a

¹ Századok. 1883. 260. l.

² *Zsilinszky*: i. m. 225. l. — ³ Alább ismertetendő művének előszava szerint.

buzgó lelkű, vallásos földes ur, nemcsak lemondott szándékáról, de még ő maga buzdította Derecskeit a visszamevetelre.¹

Szép jellemvonása Derecskeinek, hogy ez előnyös ajánlatot nem fogadta el; inkább maradt az elpusztult Váradon, küzdeni, szenvedni tovább is gyülekezete fennmaradásának, előhaladásának érdekében s azért, hogy ne legyen ott tere a lélekalászásra sem katolikusnak, sem unitáriusnak.² Működése felől ez évekből nem rendelkezünk részletes adatokkal. Csupán annyit tudunk, hogy 1600. nov. 25-én Tasnádon és az 1601. decz. 6-án Nyirbátorban tartott zsinaton ő is jelen volt.³ Az 1602. évben, az «apró szentek» napján, vagyis decz. 28-án pedig egyetlen kinyomatott s reánk maradt munkájának ajánlólevelét keltezi. E mű czime: «Az Szent Pál Apostol levele, melyet irt a Rómabeli keresztényeknek, Magyar prédikációkra rendeltetett és az Szent írás szerint megmagyaráztatott Derecskei Ambrus váradai lelkipásztor által».⁴ Nyomatott Debreczenben s megjelent 1603-ban. Az egész könyv 516 negyedretű levélre terjed s magokat a predikációkat egy 6 levélnyi ajánlás előzi meg, a végén pedig 9 levelen betűrendes mutatótábla követi. Az ajánlólevelél Cseh Andráshoz, Nagyvárad ifjú⁵ főharminczadosához van intézve, ki a nyomtatási költségek nagy részét fedezte. Előtte két, utána pedig egy latin vers van közölve, melyeket Alvinczi

¹ *Medgyesi* Pál: Szent atyák öröme. Gyulafehérvár, 1640. b. 4 - c. 1. l. után ismerjük Derecskei élettörténetének ezt az annyira jellemző mozzanatát. Azt pedig, hogy ennek épen ebben az időben. Várad e nyomorúságos napjaiban kellett történnie, onnan állítom, hogy Derecskeinek Patakra való hivathatása idejében ott mindössze kétszer üresedett meg lelkészi állás. még pedig első ízben 1596 folyamán a Pesti Gáspár, másodszor 1599-ben a Tolnai Fabricius Tamás halálával. Ámde az előbbi csak második pap lévén, nem tehető fel, hogy a váradai nagytekintélyű egyházközség első lelkésze. ki egyidejűleg épen esperességgel tiszteltetett meg, az ő helyével lett volna megkinálva, s így minden kétségen kívül az 1599-ben megürült első papságra hívta a nevezett földesúr. L. a pataki lelkészek sorozatát a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1847. évf.

² *Kanyaró* Ferencz «Unitáriusok Magyarországon» című s Kolozsvárt 1891-ben megjelent munkájából nyilvánvaló, hogy Váradon ez időtájt unitárius egyház is létezett, s ennél fogva ezzel szemben is szükség volt az éber őrködéésre.

³ *Tóth* S.: Adalékok stb. u. o.

⁴ Teljes és betűhű czímmása *Szabó* Károly: Régi magyar könyvtár. I. k. 176. l.

⁵ «Ilyen ifjú korodban» — mondja Derecskei az ajánlás utolsó lapján.

Péter, Hodászi Lukács és Szilvásujfalvi Imre¹ intéztek a «kegyes olvasóhoz».

Az ajánlólevél folyamán először is a XVI. század hazai íróinak azt a kedvencz s már előtte több ízben feldolgozott eszméjét fejtegeti, hogy a magyar nemzet sorsa mennyire hasonló a zsidókéhoz. A szerinte hasonló vonások felsorolása alkalmával sokban megegyezik Farkas Andrással² és különösen Decsi Jánossal,³ de minthogy némi önálló felfogás is észlelhető nála, talán nem fölösleges röviden megismertetni ide vonatkozó előadását. Az első hasonlóságot abban találja, hogy miként Isten a zsidókat az egyiptomi rabságból kihozta s megtelepíté a tejjel-mézzel folyó Kánaánban, úgy a magyarokat Scythiából behozá Pannoniába, mely nem sokkal vala alábbvaló Kánaánnál; a másodikat abban keresi, hogy a miképen a zsidók közt testi és lelki vezéreket támaszta, épen úgy tett a magyarokkal is, annyira, hogy mikor az evangelium szövétnékét közöttük meggyújtá, ez a nép úgy tűndökölt, mintha ő lett volna egyedül az Isten választott népe; a harmadik hasonlóság végül szerinte az, hogy a mint a zsidó népet tőle való elfordulásáért megbünteté, úgy bánt a magyarokkal is, mely eleinte roppant buzgalommal karolta fel az evangeliumot, s később mégis hűtelen lett hozzá.

Megtudjuk továbbá az ajánlásból azt is, hogy még a várost ért veszedelem előtt magyarázta volt a rómaiakhoz írott levelet, a mikor is előadásai annyira megnyerték a hallgatók tetszését, hogy sürgetőleg kérték azoknak nyilvánosság elé bocsátására. Ebben azonban «Várad szállása» akkor meggátolta. Mint mondja, ő magától nem is merte volna ennek a «mélységes» levélnek a magyarázatát «annyi sok szemek eleibe terjeszteni», mint szerényen megjegyzi, noha a maga beismerése szerint, ebben nem is annyira a sajátját mutogatja, hanem inkább mások után dolgozott.

Maga a mű annak a kifejtésével kezdődik, hogy 1. ki volt Pál; 2. kiknek írta e levelet; 3. minő alkalom indította erre; 4. micsoda summája és célja van a levélnek; 5. micsoda részei vannak és 6. mik a hasznai? Az egész levelet tartalmához képest öt szakaszra osztja. Az

¹ «Petrus P. Alvinczi Enyedinus». «Lucas Hodazinus». «Emericus A. Sz.-Ujfalvius».

² Az zsidó és magyar nemzetről. 1538. L. Régi Magyar Költők Tára. II. k. 13—24. l.

³ Hodoeporicon itineris. 1587. Ű. kivonatát: «Irodalomtörténeti Közlemények.» 1891. 253. l.

első szakasz folyamán, mely az öt első részt foglalja magában, azt bizonyítja Pál, hogy az Isten előtti megigazulás csak ennek kegyelméből Jézus Krisztusban adatik igaz hit által. A három részre terjedő második szakaszban az igaz hit gyümölcseiről tanít s a törvény végét és célját, a keresztényi szabadság mibenlétét is felmutatja. A szintén három részből álló harmadik szakaszban a zsidók megvettetéséről és a pogányok felvételéről tanít. A negyedik szakaszban, mely a hátralevő öt részből négyet foglal el, azt jelenti meg, hogy mi az örök életre rendelt ember tiszte. Végül az utolsó szakaszhoz tartoznak a köszöntések és intések, melyekkel levelét bevégzi Pál. Határozottan csalódás volna azt hinnünk, hogy ennek a felosztásnak valami magasabb, homiletikai rendeltetése volna. Nem, az egész mű tulajdonképen a zsen-géjében levő exegesisnek terméke, mely a predikációk azon korbeli kezdetleges formájában adatott elő, a mi jóformán csupán annyiból állott, hogy hallgatókhoz van intézve s amennel végződik mindenik, a melyiknél t. i. tévedésből el nem maradt ez is. Az első részről nyolcz, a másodikról öt, és így tovább mindenikről bizonyos számú predikációt, összesen az egész levélről kilenczvenhatot irt Derecskei, melyek mindannyian megegyeznek abban, hogy a betűk és szavak dogmatikai értelmezését képezik. A textus után mindenütt a «summája és rendje» következik a beszédnek, majd a felosztás, főleg a szerint, hogy «miért kell ezeket értenünk» és «mit tanulunk innét». Oldaljegyzetekben gyakorta hivatkozik a bibliai iratok névleges szerzőire, sőt néha az egyházi atyákra is.

Fejtegetéseinek szellemére és irányára világot vet az a nyilatkozata, mely szerint a magyarázatnak olyannak kell lenni, hogy egyezzek «a mi hitünknek ágaival»,¹ azaz nem annak kutatására kell törekedni, hogy tényleg mi van a szentírásban, hanem arra, hogy az egész biblia a confessiók rájárára vonassék és belőle, ha másképen nem lehet, erőszakkal is a dogmák magyaráztassanak ki. El kell azonban ismernünk, hogy fejtegetéseit nem mindig uralja kizárólag a dogmatikai célzat, a mennyiben néhol moralis tanulságokat is von el a magyarázott levél egyes részleteiből.

Gondolni lehet, hogy a protestáns, illetőleg közelebbről a calvini hittételeknek célul kitűzött igazolása közben nem egyszer vett magának arra is alkalmat, hogy a többi vallás-

¹ 409. a lapon.

felekezetek, kivált a pápisták tanainak czáfolatába bocsátkozzék. A legtöbbször meg sem nevezi őket, csak egyes elveik ellen beszél, a mi már magában véve is mutatja, hogy nem személyes gyűlölet, hanem a meggyőződése melletti buzgólkodás indította a vitatkozásra. De fényes bizonyosága ennek főleg az, hogy mindig a legnagyobb higgadsággal és tárgyilagossággal érvel s túlzásokra sohasem engedí magát elragadtatni. A templomi képek használata,¹ Péter apostol római püspökösködése,² a lymbus³ és purgatorium⁴ hite, a Krisztus és a szentek közbenjárása s ezeknek segítségül hívása⁵ stb.⁶ mind tolla alá kerültek, s kitünő elmeíllel mutatja ki mindegyiknek a helytelenségét, illetve valótlan-ságát s általában evangelium-ellenes voltukat. Kimondván, hogy az az igaz egyház, mely a próféták és apostolok irásán épült fel, s a melynek fundamentuma és szegletköve a Krisztus,⁷ nem mulasztja el hozzátenni, hogy emberi találmányok által Isten nem akar tiszteltetni.⁸ Épen ezért aztán az evangeliumot semmi részben nem szabad változtatni, a mi első sorban azok ellen szól, a kik az emberi hagyományokat és találmányokat egy rangba helyezik a szentirással; de azok ellen is, a kik azt mondják, hogy a szentirásban némely czikkelyt az erőtelenség kedvéért vagy el kell hagyni, vagy meg kell lágyítani.⁹ Ezek eszesebbé akarják magokat tenni a Szentléleknél, pedig már a Salamon templomában álló aranygyertyatartó is azt jelentette, hogy elménket megzabolázzuk és csupán az Isten igéje szerint engedjük a lelki dolgokban járkalni,¹⁰ mert az ember akkor holondul meg az isteni dolgokban, a mikor nem az isten bölcsességét, hanem a maga elméjét követi.¹¹

Már ma, szerinte, az evangelium mellé csodatétel nem szükséges, csak az apostolok idejében volt az. Most már az igaz keresztyének megelégednek az irásokkal, a csodat pedig átengedik az Antikrisztusnak,¹² a miből az is következik, hogy ez nem mindig igaz jele a tudománynak.¹³

A typosok az ő értelmezéseiben is, miként a legtöbb régebbi magyarázóiban, gyakran szerepelnek. Hasonlóságot keres olyankor is, a mikor azt csak erőszakolni lehet. Ádám

¹ 60. b. lapon. — ² 1—2. és 503. b. lapon.

³ 44. a. lapon. — ⁴ 135. b és 227. b. lapon. — ⁵ 275. b. és 259. b. lapon. — ⁶ 506. b és 9—10. lapon is. ⁷ 197. b. — 198. a. lapon. — ⁸ u. o. — ⁹ 9. lapon. — ¹⁰ 57. a. lapon. — ¹¹ 56. b. lapon. ¹² 490. a. lapon. — ¹³ 474. a. lapon.

nála is Krisztusnak a typusa.¹ A husvétii bárányt szintén jelképnek tartja, mely példázta 1. Isten azon jótéteményét, hogy kiszabadítja a zsidókat Egyiptomból, 2. a Krisztust, a ki elveendő vala a világ bűnét.² A frigyláda az Isten jelenlétét s e mellett ugyancsak Krisztust jelzi, kiből a világ bűnének meg kell emésztenie. A körülmetélés egyfelől a bűnös és megromlott természetnek, másfelől az Isten és ember közti frigynek képviselője s úgy szintén emlékeztetője a hiveknek ama kötelességökre, hogy tökéletesek legyenek.³ A körülmetéléssel teljesen azonos jelentése van a keresztségnek és az úrvacsorájának. Mindkettőben a külsőségek alatt megfelelő lelki dolgok lappanganak, s ama körülmény által, hogy Krisztus az egekben van, a szentségekben levő jegyek meg nem üresednek, mert az Isten kegyelmének s a Krisztusban való jótéteményeknek bizonyos pecsétjei.⁴

A biblia két része közti szoros összefüggést az ő előadása szerint az is bizonyítja, hogy a bűn bocsánata mindkettőben csak a Krisztus halálának érdeméért történt, mely oly nagy volt, hogy egyetemesen kiterjedt mind az ó- mind az új-szövetség választottaira,⁵ még pedig Istennek örökkévaló s így változhatatlan elrendelése következtében (praedestinatio).⁶ A keresztyén ember bizonyos lehet az ő választatása felől (electio), minthogy a választottak jegyei: 1. az Isten igazságának ismerete, 2. a magok igazságától való tisztesség elbűcsúzás és 3. az Isten igazsága iránti engedelmesség.⁷ A megvetettek (reprobati) ellenben arról ismerhetők fel, hogy 1. nem ismerik az Isten igazságát, 2. a saját igazságukat állítják és 3. az Isten igazsága iránt engedetlenség.⁸

A választás a cselekedetekre egyáltalában nem volt tekintettel, mert akkor Istennek elvégzett tanácsa nem állhatna meg erősen, a mennyiben a cselekedetek, mint időben valók, a képen változandók is.⁹ A cselekedetek és szertartások érdemszerző képessége ellen egyáltalában sokszor szót emel, de mindamellett is a jó cselekedeteket szükségeseknek tartja, mert 1. Isten rendeli, 2. felebarátainknak s az egyháznak előmenetelére vannak és 3. mimagunkra nézve is célszerűbbek.¹⁰

Érdekes⁷ az az állítása, mely szerint Pál apostol úgy

¹ 170. a. lapon. — ² 139—140. lapon. — ³ u. o. — ⁴ 140. a. lapon. — ⁵ 122. b. lapon. — ⁶ 296. a. lapon. — ⁷ 355. a. lapon. — ⁸ u. o. — ⁹ 296. a. lapon. — ¹⁰ 81. lapon.

egyezkedett a többi apostollal, hogy ő a pogányok közt tanítson, Péter pedig a zsidók között.¹ Bizonyoságot tesz ezzel a felől, hogy a bibliai tudományokban neki sem voltak tisztultabb nézetei, mint kortársainak. Műve azonban másfelől a mellett tanuskodik, hogy azokkal minden tekintetben kiállhatta a versenyt. Az egésznek folyamán gondolatok, nem pedig üres szavak váltogatják egymást; nyelvezete szép és erőteljes; a teológiának valamennyi ágában nagy jártasságot árul el, természetesen, hogy csak kora fejlettségének színvonalán; a bibliának összes részeire bármely pillanatban tud hivatkozni; héber, görög és latin nyelvtudásának számtalanszor adja kétségtelen tanujelét. A héber nyelvben való jártasságát illetőleg fenn is maradt róla emlékezetben, hogy a zsidók született zsidónak tartották, ha héberül beszélt.²

Mindezeknél fogva méltán lehet sajnálkoznunk a felett, hogy több munkája napvilágot nem látott. Imént ismertetett művének közrebocsátása talán új meg új babérok keresésére ösztönözte volna, ha Istennek akarata magához nem szőlítja földi küzdelmei közül. Ha még legalább néhány évig folytathatja vala buzgó működését, bizonyára több és nagyobb sikerű pályát rajzolhattunk volna ez alkalommal. Így most már be kell fejeznünk e rövid életrajzot, minthogy még könyve megjelenésének évében, 1603-ban, ennek vége felé³ jobblétre szenderült.

Zoványi Jenő.

HODOSI SÁMUEL DUNÁNTÚLI REF. PÜSPÖK ÉLETE.

(1654—1748.)

A férfit, kinek nevét e sorok homlokára irtam, egyike azon nagyoknak, kik hitvallásukhoz való ragaszkodásukért, egyházuk igazaiért, megaláztatást, kint szenvedtek, a közönséges gonosztevők börtönébe zárattak, de lelkiismeretük szabadságán még nyomorúságaik között sem tettek erőszakot.

A kor, melyben felnőtt és tanult, a protestáns egyház

¹ 370. b. és 2. a. ² *Bod*: i. m. u. o. — *Lampe-Ember*: i. m. 669. l. Tolnai Bálintról mondja ezt. Derecskeiről ellenben nem említi, holott az illető sorokban épen kettőjükről beszél, mint Magyarországnak korukban legtudósabb férfiairól. ³ *Bod* i. m. u. o. — 1604. febr. 22-én a csengeri zsinaton váradí vagy bihari esperessé Alvinczi Péter tétetett, ki másnap vizsgálat után váradí lelkészül is exmittáltatott. L. *Tóth* S.: Adalékok i. h.

derültebb napjai közé tartozik. Férfikora legszebb idejében, hanyatlani látta a protestáns egyház régi dicsőségének fényét: majd mint tehetetlen öreg, még azt is megérte, mikor egészen beborult a protestáns Sion felett. Élete tanulságokban gazdag, lelkesítő példák emlegetésére hivatott, mert mindig az igazság eszményeért lelkesült. Legfőbb vágya, célja ama tökéletes pásztor által megmutatott ösvény, melyen haladni boldogság. «Az egyházi szolgának — úgymond¹ — minden személyválogatás nélkül, minden atyafiuságnak s barátságának tekintetét félre kell tenni, a bűnt és gonoszságot meg kell feddeni, ki kell a népnek hitelenségét kiáltani minden kedvezés nélkül. Ha mindjárt meg kell is halnia, de a mit Isten a lelkipásztornak szájában ad, csak ki kell azt mondani. Ha azt mondja is a hűben megátalkodott nép: hogy soha e minékünk jót nem jövendől, és ha szinte arczul csapdosás is, mint Mikeást és tömlöczben vetvén száraz kenyérrrel és vízzel táplálják is, de csak meg kell néki mondani, a mit az Úr az ő szájában adott, minden félelem és rettegés nélkül, vagy hallja azt, vagy nem az engedetlen nép, (Ezék 2.) mert másképen ugatni nem tudó néma ebhez léssen hasonlatos.» (Ésai. 56, 10.)

A protestáns egyház verőfényes napja jótékonyan hintette szélylyel sugarait Hodosi születésének idejében. (1654).² Az áldott emlékü erdélyi fejedelmet, I. Rákóczi Györgyöt fia: II. György váltotta fel a trónon, s az ország protestáns lakosai újabbán a linczi béke határozata értelmében vallásuk szabadságában éltek. Mi volt természetesebb a buzgó prot. szülőkre nézve, mint az, hogy a szépen fejlődő ifjút a debreczeni főiskolába vigyék, hogy ott ismereteit gyarapítsa s magát az egyház hű szolgájává képezze. Tanulói pályájára azonban semmi nyom nem vezet; csupán annak végefelé tudósít a debreczeni főiskola régi anyakönyve 1671. január 28-diki bejegyzéssel, hogy Hodosi valami iskolai fizetni valókról elégséget tett.³

A régieknek az a gyakorlata, hogy a tanuló neve után

¹ A veszprémi reform. egyházban széklet foglaltó egyházi beszéde: «Eörlő toronyban helyeztetett vigyázó.» C._g. levél.

² A szikszói reform. egyház anyakönyvének feljegyzése szerint. Ha 1748-ban 94 éves korában halt meg 1654-ben kellett születnie.

³ Géresi Kálmán debreczeni akad. tanár úr szíves értesítése szerint a főiskolai régi anyakönyvben, melynek teljes címe: «Series studiosorum in Schola Debrecina 1588—1792». ezek állanak róla: «Samuel Hodosi Debrecz. 1671. 28. January. Satis fecit.

írt helynév, annak születése helyét jelenti: azt engedi következtetnünk, hogy Hodosi épen Debreczenben született. De ha ezt határozottan meg nem állapíthatjuk is, a veszprémi ref. egyház ama levele, melyben rektort kérnek a debreczeni főiskola igazgatótól,¹ mindenesetre megerősít feltevésünkben. S e két adatra támaszkodva, származási helyének Debreczent tekinthetjük.

Tanulói pályáját hírneves tanárok: Martonfalvi György és Szilágyi Márton előadásait hallgatva, a debreczeni főiskolában bevégezvén, mint kitünő készülségű ifjút két évig az alma mater kötelékében tartották. Első évben a gymnasium alsóbb osztályaiban praeceptor, a másodikban épen a poesis praeceptora volt.² Ha most tudjuk azt, hogy 1676. őszén foglalta el a veszprémi ref. iskola igazgatását, meghatározhatjuk a debreczeni főiskolában tanulói pályájának végét és tanítói hivataloskodásának esztendeit is. Utóbbi 1674/5. és 1675/6. évekre, előbbi pedig 1674. őszére esvén.

Az akkori idők szokása szerint, két évi debreczeni praeceptorijára végződttével Hodosi is rectoriára ment Veszprémbe, hol ekkor a mai közép-gymnasiumnak megfelelő iskola volt, s a rector épen a poeticát tanította. Miként forgolódott Hodosi Veszprémbe, és várakozásuknak hogyan felelt meg, igazolják maguk a veszprémiek, midőn 1677-ben a debreczeni főiskola igazgatóitól ő hozzá hasonló tudományú és szelidségű iskolarektort kérnek,³ mely jelzők bizonyára értésünkre adják nem mindennapias készülségét és tiszta jellemét. Hova ment Veszprémből 1677-ben? Adatok híjján még ma sem lehet eldönteni. Lehet, hogy valamelyik külföldi egyetemet frequentálta.

Szomorú idők voltak már ezek a magyar protestáns egyházra. A pozsonyi vértörvényszékre hurczolt református

¹ Távozó rektorokról Hodosiról írják a veszprémiek: «dicséretes magaviseletét szeretvén, akarják vala, hogy ő kegyelme tovább is ezen minőségben közöttük marad vala; mely meg is lett volna, ha a kegyelmek levelét nem pervenialván nem afficiáltak volna... s Hodosi második esztendőre való marasztásukkor határozottan kijelentette, hogy ne fáradnának e dologban, mivel ezt semmiképen nem teheti, hanem kegyelmek és édes atya tetszését fogná exequálni». A veszprémi reform. egyház és Ielkésznének Losonczy Farkas Jánosnak levele a debreczeni főiskola igazgatóihoz 1677. auguszt. 10-éről. Eredetije gyűjteményemben.

² A «Series studiosorum in Schola Debreczina» folytatólagosan írja róla: »Praeceptoría, iterum praeceptoría Synt. Poes. functus, et postea ductus Veszpreminum».

³ A veszprémi reform. egyh. fentebb is említett levelében.

papok, a gályarabságot szenvedték; a veszprémiek egyik lelkésze, Bátorkeszi István is ott sinylett, s mivel hasztalan várták a nápolyi gályákról hazajövetelét, 1680-ban Losonczy Farkas János mellé megválasztották lelkipásztornak előbb kedves iskolarektorukat, Hodosi Sámuel, a ki hivatalába azon évi márczius 17-én beállott, egy hatalmas prédikációt tartván beköszöntőül a lelkipásztor tisztéről.¹ Ez egyházi beszéd czímével igazoljuk Hodosinak 1680. éven kezdődő veszprémi papságát. Az egészen átvonuló hang, egyöntetűség, a tudomány, mely benne kifejezést nyert, Tóth Ferencz állításának szolgáltat igazságot, a ki azt írja róla,² hogy nagy becsületű, tekintetű és ékesen szóló tudós lelkitanító volt ezen a részén. Mint ilyen, minden kiválóbb alkalommal az egyházkerület szónoka volt, a hitvalló Sellyei Istvánt is Hodosi parentálta el, s Igazság koronája czím alatt ki is nyomatta halotti prédikációját.

Mikor 1695-ben Losonczy Farkas Jánost a dunántúli kerület püspökévé választották, Hodosi Sámuel lett a nagy-kiterjedésű veszprémi egyházmegye esperese, mely akkor a mai mezőföldi egyházmegyét is magában foglalta. Csak sajnálnunk lehet, hogy esperessége idejéből semmi írott emlék nem maradt reánk.

De ha az egyházak külső építése körül kifejtett buzgóságáról írott emlékeink hallgatnak: bizonyára kiváló tulajdonságainak eredménye az az üldözés, melyet a r. kath. clerus intézett ellene.

A XVII. század végén, nem csillogott már tündökölve a török félhold hazánk határain belől; a harczi dicsőség verőfényében örvendezett az egész ország. A clerus ezt a helyzetet régi czéljainak megvalósítására használta fel; minden gondját arra irányozá, hogy most már a protestánsok vallásszabadságát teljesen megsemmisíthesse. A veszprémi reformátusoknak is csak addig volt szabad Istenüket a saját

¹ Beköszöntő prédikációjának egyetlen példánya *Tóth Dániel* pápai theol. akad. tanár úr könyvtárában. Czíme ez: «Eörálló toronyban helyheztetett vigyázó. Azaz olly idvességes egygyügvü rövid tanítás, melyben minémű lelkiüsmérettel kellyen tisztiben forgolódni, az Istentől elő állottatott Egyházi szolgáltnak, rövideden lerajzoltatik. Mellyet a veszprémi reform. ecclesiában való hivattatásának alkalmazosságával, azon megnevezett gyülekezel előtt, az Istennek dicsősségére s az élő sziveknek lelkihasznokra kijelentett 1680. esztendőben Bőjt-más havának tizenhetedik napján. *Hodosi Sámuel*, Christus szolgálja a veszpr. gyülekezetbe. Debreczenben nyomtatta Rosnyai János.

² Túl a dunai ref. püspökök élete 141. l.

hitelveik szerint imádni, míg szükség volt Veszprémre, mint végvárra a törökök ellen.

I. Lipót ugyanis, Kollonics érsek tanácsából, 1701-ben egy rendeletet bocsátott ki, melynek értelme szerint: «az 1681. évi XXV. és XXVI. törvénycikkek csak azon magyarországi helyekre érvényesek, a melyek azon időben Lipót hatalma alatt állottak, azokra pedig nem, a melyek azóta foglaltattak vissza, és így ez utóbbiakban szabad vallás-gyakorlati jogról szó sem lehet. Mivel pedig az evangélikusoknak számos articulált helyen vallásuk szabad gyakorlata csupán azért engedtetett meg, mert végvárok voltak: azért azon helyeken, hol a protestánsoknak prédikátoraik, templomaik és iskoláik voltak ugyan, de a törökök kiűzésével megszűntek végvárok lenni: a vallás szabad gyakorlata többé nem engedhető meg». Ilyen végvár volt Veszprém is, s látnivaló, hogy mihielyt nem kellett félni a töröktől, Kollonics azonnal hozzáfogott kedvencz jelszava végrehajtásához: «Magyarországot előbb rabbá, azután koldussá kell tenni, hogy végre katholikussá lehessen».

A veszprémi reformátusok is szomorúan érezték, hogy vallásuk szabad gyakorlatában mindjobban megszorítottatnak; de egyelőre még eltűrték őket, mert a Rákóczi-mozgalomtól tartottak ellenségeik. Így a császáriak által eddig is birt Veszprémet fővédelmi helylyé tették, mert a város népe a forradalom kitörésekor is az ausztriai ház hűsége alatt állott. De mindez nem ért semmit. A veszprémi kath. püspöknek áldozat kellett, s csakhamar meg is találta azt a veszprémi református lelkész, Hodosi Sámuel személyében.

Az egyik veszprémi lelkész, Losonczi, egyszersmind a kerületnek is püspöke már ekkor meghalt, tehát másik pásztorától akarta megfosztani a reform. egyházat Volkra, róm. kath. püspök, hogy azután az elszélyedt nyáját annál könnyebben a saját aklába terelhesse. Mindjárt a forradalom kezdetén azon bevallott ürügy alatt, mintha Hodosinak a felkelés élesztésében része lenne, valósággal pedig a fentebb érintett királyi parancs s Kollonics jelszavának hatása alatt 1702-ben elfogatta és «vaslánczokba bilincsekbe verettetvén, a fehérvári tömlöczbe záratta, hol sok szenvedések, inségek, mezítelenségek között öt hónapig synylődött.»¹ Innen Kollonics szék helyére, az esztergomi börtönbe vitték, hol mint valami

¹ A szikszói reform. egyház anyakönyvének feljegyzése szerint, melyet alább eredetiben közlök.

kegyetlen és zabolátlan vadállatot egy nagy gerendához kötötték, lábaira bilincseket vertek, és életének, egészségének, erejének kimondhatatlan kárára, a többi raboknak undorító mocskai és ürítékei között szenvedett, mivel mint maga írja,¹ ezeket soha sem szokták a börtönből kihordani. Ártatlanságának teljes tudatában három ízben folyamodott I. Lipót királyhoz, eleven színekkel festvén szenvedéseit. Harmadik kérvényében oly meghatóan írja le lelki és testi fájdalmas szenvedéseit, hogy a király szíve is elfogódhatott annak olvasása közben. A bevezető sorokból hadd álljon itt egy kis részlet mutatványul: «Oh Isten! add a Te ítéletedet a királynak és igazságodat a király fiának, hogy igazsággal és rendes törvények szerint ítélje el a te népednek szegényeit! Küldj neki segítséget a szent Sionból és őrizzed meg azt! Hallgasd meg a naponként sanyargatottnak imádságát és kegyelmesen fogadd el azt. Amen... Császári és apostoli királyi Fenség! Legkegyelmesebb Uram! Az esztergomi szűk, nyomasztó börtönből már harmadszor járulok magamat megalázó és semmivé tevő alázatos siralmas leveleimmel legkegyelmesebb apostoli Fenséged lábaihoz, mint a mindenható Isten után fájdalmaimnak és nem érdemlett sebeimnek egyetlen és legfőbb orvosához: szomjuhozván legkegyelmesebb Uramnak kegyelmét és irgalmát. Mely alázatos kérvényeimre, hogy legkegyelmesebb apostoli Fenséged jóakaratú hajlandóságával kegyelmesen megszabadít: épen nem kételkedem... etc.» Hihetően az esztergomi börtön felügyelői is sejtették Hodosi nyílt, őszinte kérvényének hangjából azt, hogy a királyi kegyelem szabadságát visszaadja, s talán azért szállították el hét hónapi sanyargatás után a szegedi börtönbe,² hogy lelkészi működésének színhelyétől minél távolabb eső vidéken érje az. Ennek okát lehetne ugyan különféle képen magyarázni, de az érvelésnél ellenségeinek ármányos cselekedéseit számításon kívül hagyni nem lehet.

Harmadik kérvényére csakugyan megkegyelmezett neki a király. Lehet, hogy épen a Rákóczi Ferencz által pro Deo Patria et Libertate kezdett szabadságháború szerencsés fordulata is közbejárt, de tény az, hogy 1703. őszén a szegedi börtönből szabadon bocsátották. Az Úr eme felkent szolgájának, börtönben kiállott szenvedéseit híven ecseteli

¹ Közölte latin eredetijét Tóth Ferencz, Túl a dunai ref. püspökök élete 142—145. l.

² A szikszói reform. egyh. anyak. feljegyzése szerint.

a szikszói anyakönyv e feljegyzése: «két lábszárain a vasaktól vert fekete s kék színt mutató Jézus bélyegei halálakor is megtetszetek, melyekkel meg fog állani bírāja előtt.»¹ Kiszabadulásakor hova ment volna máshová, mint Veszprémbe, rég nem látott családjá s kedves hallgatói körébe, folytatni a félben maradt munkát, az Isten országának építését. Mint veszprémi lelkész és esperes e téren nagy munkát és bölcseséget tanúsított.

Losonczy Farkas János, a dunántúli egyházkerület püspöke 1702. január 8-án meghalván, a Rákóczi-mozgalom pedig kitörőfélben levén, a Kollonicsoktól való félelmükben, hogy reájuk ne fogják a felkelőkkel való titkos szövetséget, nem mertek a kerület lelkészei synodust tartani, s így püspököt sem választhattak egész 1708. augusztus 8-ikáig, mely napon a kerület lelkészei Pápán közönséges gyűlést tartottak, s a jelenlevők 120 szavazatából 114 Hodosi Sámuelre esvén, a nevezett kerület püspökévé választották, és hivatalára a szokásos szertartások megtartása mellett azonnal fel is szentelték. Ugyanez alkalommal az új püspök is felszentelte a hat év alatt lelkészi szolgálatra lépett ifjú lelképásztorokat, közöttük Rákosi Mártont, a nagyrákosi egyházba meghívott lelkitanítót.

Hogy mily érdemes férfiúra esett a dunántúli egyházkerület papságának választása, az az egy körülmény is eléggé igazolja, hogy Hodosi Sámuel mindjárt püspökké választása esztendejében, október havában, meglátogatta az őrségi egyházmegye gyülekezeteit, melyben akkor 54 anya- és leányegyház volt. Csakhogy az apostoli buzgalmú püspök, az ékesenszóló pap, a nagy reményekre jogosító egyházfő, a hivatása magaslátán álló közhivatalnok nemes ambícióval elkezdett munkálkodásának kevés ideig örvendezhetett egyházkerülete, mivel, mint Tóth Ferencz írja róla²: «börtönből való kiszabadulásakor oly térítvényt adott magáról, hogy soha oly dolgokba nem keveredik, mint a minőkkel vádoltatott, Rákóczi seregei pedig arra kényszerítették, hogy prédikáljon nekik, s így kénytelen volt Veszprémbe, Lovason és Alsó-Örsön a szószékbe felerőszakolt püspök egyházi beszédeket tartani, melyért az akkori veszprémi püspök, Volkra, ki Hodosit különben sem szenvedhette, térítvénye erejénél fogva Veszprémből kiűzte, és hogy újra hajba ne keveredjék, ezt az egyházkerületet elhagyta és a Tisza-melléki egyházkerületbe, Szikszóra

¹ Ugyanott. — ² Túl a dunai reform. püspökök élete. 150. lap.

menvén, ott még 1732-ben is prédikatori hivatalt viselt, hol be is végezte szerencsétlen életét, élvén közel 90 esztendőket».

Igy ír Tóth Ferencz. Mivel pedig Hodosi Sámuel haláláról és Veszprémből való kiűzetése utáni hivataloskodásáról a szikszói ev. ref. egyháznak általam fentebb is említett anyakönyve Tóth Ferenczénél bizonyosabb adatokra tesz figyelmesekké bennünket, közlöm azt szószerint egész terjedelmében, a mint következik: ¹

«1712-ben Hodosi Sámuel Torjai István helyébe hozatik Átányról; csináltat 1734-ben a prédikáló székre egy szőnyeget; egy új óntalat, egy új abroszt az úrasztalához. Szolgál 1712. 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22. Lorántházi Ferenczczel, ki kétség kívül gyermektelen és jötehetségű lévén. az ekléziának mind maga, mind felesége sok jószágokat, pénzt ajándékozott életében, testált halálakor. Bizonyos részt szokott adni halála előtt egynehány esztendőkre jövedelmeiből a debreczeni kollégiumnak is, melyért a kollégium minden sátoros ünnepekben egy pár diákokkal tisztelte meg a szikszói ekléziát, Lorántházi Ferencz haláláig. Azután szolgált Hodosi Sámuel 1723., 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39. és 1740-ben Szentpéteri Györggyel, ki Böcsről hozatott ide. Ekkor Hodosi Sámuel öregsége miatt nem szolgálhatván, itt idősb Körtvélyesy István házában csendesen élt, míg 95 esztendőskorában meg nem halt minekutánna a veszprémi ekléziában 26, onnan kiűzetvén,² a rimaszombatiban 1, a pápaiban 3, az átányiban 1½, a szikszóiban 28, hivatal nélkül 9 esztendőket töltött volna. A veszprémi superintendenciában esperesi és superintendensi hivatalokat viselvén és a pápistáktól tömlöczbe, vaslánczokba, bilincsekbe vettvén, sok szenvedések, inségek, mezítelenségek között a székesfehérvári börtönben ő, az esztergomiban 7, a szegediben 3 hónapokig gyötörtetett. Két lábszárain a vasaktól vert fekete s kék színt mutató Jézus-bélyegei halálakor is megtetszetek, melyekkel meg fog állani bírása előtt. A veszprémi püspök azért üldözte, mert a kuruczoknak prédikált».

¹ Varga József szikszói reform. lelkész úr szívességéből.

² A szikszói anyakönyv ezen feljegyzése nem egyez meg az időszámítással. Hodosi 1710-ben üzetett ki Veszprémből, tehát teljes 30 évig volt ott lelkész. Pápán sem szolgálhatott 3, Átányon 1½, Rimaszombaton 1 esztendeig, mivel 1710. és 1712. esztendők között csak egy év telt el. Ezt az egy évet hol töltötte? nem tudom eldönteni. A pápai egyházban Hodosi nem lelkészkedett soha, valamint Átányon sem volt, mint ezt az illető egyházak nt. lelkészei is szívesek voltak velem tudatni. Lehet, hogy megfordult bennük ezen idő alatt, de az is feltehető, hogy az 1711. esztendőt épen Rimaszombaton töltötte, a honnét — sajnálattal legyen feljegyezve — lelkészi hivatalunk semmi felvilágosítást nem adott kérésemre.

Meghalt ez a jobb sorsra érdemes, kitűnő készütségű férfiú 1748-ban nov. 23-án 94 éves és öt hónapos korában Szikszón, hol decz. 1-én az akkori tiszamelléki püspök, Csáy Márton miskolci, Igaz Sámuel alsóvadászi és Őri Pál borsodi esperes, sajszentspéteri lelkészek által ünnepélyesen eltemtetett.¹

Hodosi Sámuel, mint egyházi író is méltó az említésre, s csak az akkori viszonyokban kell keresnünk annak az okát, hogy eme hírneves egyházi szónoknak csak két munkája látott napvilágot. Egyik az, melylyel 1680-ban lelkészi állomására beköszöntött Veszprémbe, és a másik, melylyel a dunántúli ref. egyházkerület püspökét, Séllyei István pápai lelkészt elparentálta. Az elsőnek czimlapja im ez:

Eőrálló toronyban helyzetetett Vigyazo, Az az: Oly idvességés együgyű rövid tanítás, mellyben minémű lelkiismerettel kellyen tisztiben forgolodni, az Istentől előállattott Egyházi szolgálknak, röviden lerajzoltatik. Mellyet, A Veszprémi Reform. Ecclesiában való hivattatásának alkalmatosságával, azon megnevezett Gyülekezet előtt, az Istennek dicsősségére, s az élő hiveknek lelki hasznokra ki-jelentett, 1680. Esztendőben, Bőjtmás havának tizenhetedik napján Hodosi Sámuel, Christus szolgálja a Veszpr. Gyülekezetbe. Debreczenben, Nyomtatta Rosnyai János 8-ad rétü 14 számozatlan levél: Alapigéje. Ezékiel III.: 16., 17., 18., 19. Beszéde bevezetésében beszél az «egyházi tiszt» szép és méltóságos voltáról, textusa felosztásáról; ezt azután «Magyarázat» cím alá beosztja és szól elsőben ezen kérdésre: Miért hasonlítottatnak az egyházi szolgálk őrállókhöz? A másodikban: Micsoda tiszték az egyházi szolgálknak? A harma-

¹ A szikszói reform. egyház halotti anyakönyvének eredeti bejegyzése így van: »Anno 1748. mense decembri 1. Venerandus senex. admodum Reverendus Clarissimus etque Doctissimus Dominus *Samuel Hodosi* minister fidelissimus in ecclesiis promum veszpremiensi per 26, tandem rimaszombathiensi 1, dein papensi 3, demum atanyiensi 1½. ultimum szikszóiensi 28 annos, emeritus per annos 9, postquam vixisset annos 94 et menses 5. mortuus 23. novembris, tandem sepultus est praemissis tribus contionibus, quarum unica occasione illationis in sepulcrum ceter. Dn. occasione sepulturae dictae sunt, illa per Rndum ac Clarissimum Dnum Samuelem Igaz, ministrum ecclae also-vadasiensi ex Proverb. 16. 31. Hec veno per Reverendissimum ac Clarissimum Dominum Martinum Csáy superintendentem Ecclesiarum cis Tybiscanorum et ministrum ecclesiae miskolcziensis ex Exod. 28: 29. Item per admodum Reverendum ac Clarissimum Dnum Paulum Őri Vener. Tractus Borsodiensis senioretem et ministrum sajszentspéteriensem ex Actor 24: 16». Nt. Varga József szikszói lelkész úr szívességéből.

dikban: Micsoda jutalmat ígér Isten az egyházi szolgálóknak? Majd a beszédében levő «Tudományt» körülírja s előadja annak «Okai»-t, «Hasznai»-t, s «rövid reá való alkalmaztással végzi kenetteljes beköszöntőjét.

A régi idők kegyeletes emlékeinek ez egyetlen példányát Tóth Dániel pápai theol. tanár könyvtára őrizi.

Másik reánk maradt munkája Hodosinak: Pályáját állhatatosan megfutó, Isten híu szolgájának eltétezt *Igazság koronája*, azaz oly szomorú alkalmatossággal tétetett együgyü tanítás, melyben a szent Pál apostolnak II. Tim. IV. : 6., 7., 8. letett szavainak alkalmatosságával, rövideden s együgyüen, de a mennyire lehet világosan megmutogattatik, hogy valakik amaz nemes harcöt megharcözlják, pályájokat megfutják, hitüket megtartják, mindazok csalhatatlan reménységgel várhatják az életnek koronáját. Egyszermind ez is, hogy az igaz egyházi szolgálóknak valóságos igaz jutalmuk nem talál-tatik e földön, hanem a mennyekben tartatik a Krisztusnál amaz napra. II. Tim. I. 12. Melyet amaz bol. em. kegyes férüünak, néhai Tiszt. *Séllyei István* uramnak, a pápai helv. conf. levő ker. gyülekezetben közel negyven esztendökig izzadott és sok kísérteteken megfordült Jézus Krisztus tanu-jának s híu szolgájának, az egyházi szent társaságnak pedig majd 24 esztendököt fogva botránköztetés nélkül való jó lelkiismérettel szolgált feddhetetlen életü generalis inspectorá-nak, életében sok nyomorúságok által gyalulódott, immár pedig minden fáradtságítól megnyugodott testének nyugovó boltjába való bészálléttatásakor a pápai temetökertben, az ott levő egyházi nemesi és vitézlő rendekből álló gyülekezet előtt, a felyebb elfolyt 1692-dik esztendöben, mindszent havának 19. napján szomorúan elprédikállott, mostan pedig Isten dicsösségére, a meghaltnak halhatatlan boldog emléke-zetinek fentartására, az igen nagy keserúséggel illetett özvegynek vigasztaltatására és a gyengébbeknek az örök élet felöl reménységükben megerösítettésükre közönségessé tett és szem eleiben terjesztett Hodosi Sámuel, a veszprémi helv. conf. levő ker. ekklesia egyik méltatlan lelkipász-tora. Debreczenben nyomtattatott Vintze György által» hihe-tően 1697-ben. Az egész beszéd 72 nyolczadrétü lapra terjed.
«Az igaznak emlékezete áldott.»

Thury Etele,
vamosi református lelkész.

RENAN ERNŐ.

1823—1892.

Il est bon, que des souffles inquiétans
viennent parfois ranimer la lampe du
sanctuaire.

Öt évvel ezelőtt, 1888 tavaszán, egy szép verőfényes áprilisi délután kíváncsi várakozással ültem a *Collège de France* egyik tantermében Párisban. Egy kisebb terem volt ez, akár egy nagyobb szoba, nem annyira a nagy közönségtől látogatott nyilvános előadásoknak, mint szűkebbkörű, választott hallgatóságnak szánva. Mintegy 20—25-en voltunk ott, köztünk néhány nő is, s egy hosszas, a terem közepén végighuzódó asztal körül ültünk. *Renant*, a Collège de France dékánját, Franciaország ünnepeit tudósát, *Jézus életé*-nek a hírneves íróját vártuk. A kit névleg már régebben ismertem, kíváncsi voltam személyesen is látni, előadását hallani. Végre megjelent, mi tisztelettel üdvözlöttük s ő helyet foglalt közöttünk az asztalnál. A korral daczoló, jól megtermett, kissé elhízott alak volt, bajusz és szakál nélkül, de sápadt arczzsine, bágyadt szemei, megtört, csaknem suttogó hangja nem rég kiállott súlyos betegség nyomait mutatták. Ámos V-ik fejezetét fejtegette; a hallgatók közül néhányan (többnyire kath. papnövendékek) elővettek egy-egy héber bibliát az asztalról s úgy kísérték magyarázatát; néhányan jegyezték utána, mi többiek csak hallgattuk. Halkan, szaggatottan, alig érthetőleg beszélt; inkább csak beszélgetett, semmint előadott. Bevezetőleg ismertette a kor viszonyait, Izrael állapotát, azután fordított s magyarázott. Reám — megvalom — sem egyénisége, sem előadása nem tett nagyobb hatást. a mit betegségtől megtört lénye s az én gyöngé francia nyelvtudományom magukban is eléggé megfejtnek, ha nem tekintjük is azt, hogy egyetlen tanóra nem is elég-

séges s talán nem is egészen alkalmas arra, hogy azalatt egy nagy szellem minden fényét fölismerhessük, valamint azt, hogy szónoki művészet nélkül is lehet valaki nagy tudós, jó tanár.

Az a betegség, mely őt akkor még megkímélte s időt engedett neki arra, hogy elkezdett «*Izrael népének története*» című, nagyszabású művét befejezze s ezzel a keresztyén vallás eredetére vonatkozó nagy tanulmány-cyclusára a korszorút föllegye, — a mult év szeptember havában újra megjelent s ezúttal magával ragadta áldozatát; október 2-án pihenni tért az agy, mely egykor annyi izgalmat keltett föl világszerte. Benne korunk legkiválóbb íróinak s tudósainak egyike hunyt el.

Renan Ernő 1823. február 27-én született *Tréguier*-ben, a *Côtes du Nord* departementban. Szülőhelyét, annak szigorú vallásos felfogásával, gyermek- és ifjúkorának sanyarú viszonyait a «*Souvenirs d'enfance et de jeunesse*» című művében, költői szabadsággal ugyan, de utólérhetetlen szépen rajzolja, úgy hogy az a legbájosabb olvasmányok közé tartozik. Szülei papnak szánták s korán beadták a párisi kis seminariumba, honnan később a híres *St. Sulpice*-be lépett be. Utóbbi helyen egyik tanítója, *le Hir*. Gesenius és Ewald theolog. kritikai műveibe is bevezette őt (a mi talán még prot. theologiai intézeteknél se történik mindenütt), s ezáltal korán fölkelte ezen finom érzékű szellemben a német tudomány és irodalom kincseinek ismerete után való vágyat. Szemben honfitársainak nagy részével, kik előtt a német tudományosság nagyobb részt terra incognita volt, Renan igen nagyra becsülte a német tudósok műveit. Herder, Kant, Fichte művei, melyekkel csakhamar megismerkedett, a leghatalmasabb benyomást gyakorolták lelkére; mint hősökre, félistenekre tekintett föl reájok. Ilyen behatások mellett azonban mi természetesebb, mint hogy szabadröptű lelke szükeknek találta a seminarium falait, lelkének szárnyalása szabad tér után vágyott. Az a nyíltság, melylyel tanítóinak s első sorban *Dupanloup*nak megváltozott gondolkozását föltárta, s az a szelidség, melylyel ezek békében kiereszték őt a világra (1845.), mindkét félnek egyaránt dicséretére válik.

Kilépve a seminariumból s megvalva a papi pályától, a sémi nyelvek tanulmányára adta magát, s ez irányú tanulmányai csakhamar felköltötték a tudós világ figyelmét és érdeklődését. Első kiválóbb műve: «*L'Averroés et L'averroïsme*» (1852., 3-ik kiadás 1869.) a híres arab bölcsészszel

foglalkozik s egészen új fényt vet annak szerepére s az európai bölcsészetre gyakorolt befolyására; ezt követte: «*Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*» (1855., 4-ik kiadás 1864.), mely 1856-ban a «Feliratok Akadémiájában» való tagságot szerezte meg számára. Ezt követték a következő években a *Journal des savants*-ban megjelent, nagy feltűnést keltő tanulmányai a vallások történetéről (Études d'histoires religieuses, 1857.). Ez orientalistikus tanulmányai csakhamar magukra vonták a francia kormány figyelmét is, s 1860-ban a Szíriába küldött katonai expedícióval őt küldte ki III. Napoleon, hogy Szíriának és Phöniciának a Libanonnal szomszédos részeit archeologiai szempontból átvizsgálja. Úgy látszik, ez utazása alatt eléledött meg lelkében az a terv, hogy életét a monotheistikus vallás fejlődésének ismertetésére fogja szentelni, kezdve annak Izraelben megnyilatkozó csiráján, le a keresztyén egyházban való megtestesüléséig. Ezen utazásáról «*Mission de Phénicie*» című művében számolt be a kormánynak, s visszatérte után 1862-ben a héber, chald és syr nyelv tanára lett a Collège de France-ban. Ha már korábbi műveivel is feltűnést keltett, úgy az 1863-ban megjelent *Jézus élete* című műve (*Vie de Jésus*. Paris, 1863., két kötet; 1881-ben már 17-ik kiadás), melyet hosszú előtanulmányok után a szentföldön, e környezetnek befolyása alatt, csaknem egyfolytában irt le, s melyet hazaérkezte után — sejtve vállalatának merészségét — ő, a toll mestere, csaknem egy évig simitgatott: európa-szerte általános sensatiót keltett; csakhamar minden európai nyelvre lefordították (magyarul: *Jézus élete*. Irta Renan Ernő. A 7-ik kiadás után fordítva. Bécs, 1864. Beck Fr.) s egész ellenirodalom támadt föl ellene. De különösen Franciaország háborodott föl szörnyen e mű és írója ellen, — a mi természetes is, mert egyfelől azt legközelebbről érdekelte a portáján támadt tűz (ha ugyan pusztító tűz s nem inkább világító hajnalfény?), s másfelől a katholicismus homályába burkolt francziák, kikből a vallás terén minden szabad szót, minden magasabb, szélesebb látókört, tudományos felfogást kiölt a «rex christianissimus» (XIV. Lajos) és utódainak kormánya, s hol III. Napoleon alatt újra a klerikalismus uralkodott — legszokatlanabbnak, legérthetetlenebbnek s így leglázítóbbnak találhatták ezt a fejtetést, mely a szent evangéliomokhoz, a századok, sőt ezredék szentesítette szent hagyományokhoz, dogmákhoz vakmerő kezekkel hozzányúlni, a legendák ködébe, mystikus félhomályába a kritika világító fáklyájával bevilágítani merészkedett.

Felháborodásuk annyira ment, hogy naponkint több órán át harangoztak a templomokban e bántalom kiengesztelésére s a papok (s ezt a példát más országokban is követték) tiltakozó gyűléseket tartottak a mű ellen s özönnel közölték a lapokban a protestatiókat. Úgy hogy ez az óriási ellenmozgalom, mely Renan tanszékétői is megfosztá (1863. július 11.), szinte többet tett a mű elterjedésére s hírnevének megalapítására, mint magának a műnek belső értéke.

Renan, állásától fölmentetvén, a tanszékeért kárpótlásul felajánlott császári könyvtárnoki állást pedig visszautasítván, utazni ment s beutazta Egyiptomot; majd visszatérve, egész erejével hozzáfogott kitzűzött irodalmi terveinek a megvalósításához: Izrael és a keresztényen egyház történetének megírásához. Előbb az őskeresztység történetét tárgyaló, Jézus életének mintegy folytatását képező műveit írta meg a következő részekben: «*Les Apôtres*» (1866.; magyarul: *Az Apostolok*. Irta Renan Ernő. Francziából fordítva. Bécs, 1866. Holzhausen A.), «*Saint Paul*» (1867.), «*L'Antechrist*» (1873.), «*Les évangiles et la seconde génération chrétienne*» (1879.), «*Marc Aurèle et la fin du monde antique*» (1882.). Közben (1865—1870.) lefordította rhythmikus sorokban Jób könyvét és az Énekek énekét. *Izrael történetéből* (*Histoire du peuple d'Israël*) az I. kötet 1887-ben jelent meg, a III. 1890-ben, s még hátra van a IV., és V. kötet, melyeket, mint hallatszík, kéziratban készen hagyott hátra. Két nagy műve írása közben s részben előbb is, számos kisebb tanulmányt bocsátott közre, többnyire philosophiai és történelmi tartalommal. Ilyenek: «*Essais de morale et de critique*» (1859.), «*Dialogues et fragments philosophiques*» (1876.), «*Mélanges d'histoire et de voyages*» (1878.), «*Le judaïsme et le christianisme*» (1883.), «*L'islamisme et la science*» (1883.), «*Nouvelles études d'histoires religieuses*» (1884.), «*Discours et conférences*» (1887.), «*L'avenir de la science*» (1891.). Politikai kérdésekkel is foglalkozott; ide tartozó művei: «*Questions contemporaines*» (1868.) és «*La réforme intellectuel et moral*» (1871.). Irt drámákat, satyrát. Kiváló érdemeket szerzett a *phöniciái* és *ó-héber felíratisme* terén is. Syriai útja óta a régiségtan ez ágát kisebb-nagyobb értekezésekben egyre művelte s a Franciaország legkiválóbb semitikusai által kidolgozott *Corpus Inscriptio-num Semiticarum* nagyrészt az ő ösztönzésének és közremunkálásának köszönhette létrejöttét. Tanszékét a Collège-ban 1871-ben visszanyerte s azóta akadálytalanul hirdethette sza-

bad eszméit egész haláláig; 1878-ban a halhatatlanok közé választotta a francia akadémia.

Ha most Renan írói egyéniségét vesszük szemügyre, a mily bámulattal tölt el óriási munkaereje, műveinek egész kis könyvtárt kitevő tömege (én a föntebbi felsorolásnál több művét mellőztem), melyek szaktanulmányai mellett még számos más, attól gyakran távoleső mezőre is kiterjednek: époly tisztelettel kell azok belső értéke előtt megállanunk. Ha nem mondhatjuk is, hogy úttörő, vagy épen korszakalkotó műveket teremtett, — s ezt legkevésbé lehet leghíresebb, vagy jobban mondva, leghírhedtebb művéről, *Jézus életéről*, melyet a távolabb álló közönség leginkább ismer, állítani, mert ezt csak hazájában való szokatlansága s elleneinek hajszája emelte olyan túlságos hírnévre. hisz' a német irodalom már korábban (Strausz Dávid *Jézus élete* 1835-ben jelent meg) és sokkal merészebb felfogással tárgyalta Jézus életének kérdését, s azóta is a legkitünőbb életrajzok jelentek meg ott Jézusról, — de alapos tanulmány után, mélyreható elemzéssel, gazdag szellemmel és finom izléssel, nagy gondal írt művei a tudományos irodalomnak mindenkor méltó díszei és nyereségei közé számíthatók. Kemény breton jelleme épúgy nyilvánult a kimeríthetetlen munkakedvben, a dolgok mélyére ható alaposságban (s e tekintetben méltó tanítványa volt a német tudósoknak, kik oly elhatározó befolyással voltak élete folyamára), mint eszméinek tudományos meggyőződésének őszinte, nyílt s bátor hirdetésében. E kiváló vonásokhoz járult még írói jellemében a költői, szárnyaló phantasia. Ez kisebb mértékben nem árt a tudósnak sem, sőt talán még segélyére van tudományos elméleteinek szerkesztésében; de már egy adaggal több belőle, könnyen megbillenti az egyensúlyt. Nem lehet tagadni, hogy Renan-nál ez olykor igen is fölülkerekedett s néha nagyon szabadon színezte vagy csoportosította a történeti tényeket és adatokat. Ezért a német tudósok véleménye általában az Renanról, különösen két nagy főművéről, hogy bár szorgalma és tanulmánya, valamint előadásbeli művészete rendkívüli, de a költő sokszor háttérbe szorítja nála a történetirót. S ha a németek Renan megítélésében nem mentek is minden elfogultságtól (hiszen Renan francia volt s a német tudományos irodalom sok tekintetben fölötte áll e szakban a francziának s közelebb-ről Renan műveinek), mindamellett el kell ismernünk, hogy ebben az ítéletben sok igaz van. E hajlama különösen a homályos részletek, a kezdet vagy újjáalakulás korszakainak

rajzolásánál nyilvánul erősebben: itt phantasiája szárnyat kap s üres vászonra ragyogó képeket varázsol. Phantasiája okozza, hogy a mult rajzolásánál szívesen fordul modern párhuzamokhoz, a mi sokszor tévútra vezet. De ha mindez hiba, úgy kárpótól érte egy ragyogó erénnyel, oly előnnyel, a miben már magasan fölötte áll német példányképeinek és kritikusaiknak, a mit barát és ellenség egyaránt elismer, egyaránt bámul és élvez műveiben: s ez a ragyogó stylus, a kellemes, behizelgő nyelv, az előadásbeli művészet.

Jézus élete, mint már említettük, részben külső körülményeknek köszönhette hírnevét, hatását és elterjedését, míg tudományos szempontból, a szaktudós szemüvegén át tekintve, annak értéke jóval alább száll. Hiszen maga Renan sem tagadta, hogy az evangéliomi tudósítások kritikájában teljesen a német tudomány s különösen a tübingai iskola talaján áll. Azonban van két tulajdonsága művének, mely teljesen az ő sajátja, s melyek a külső körülmények hozzájárulása nélkül is mindig kedves olvasmányává tették volna művét: ez a szerkezet és az előadás. A szerkezet mindenekelőtt ama finom érzéknél fogva kiváló, melylyel Jézusnak és tanítványainak alakjait a legbájosabb természeti háttér és népelet körébe állította, a mint azokat egyfelől saját szemlélete, másfelől a történeti adatok alapján a Megváltó korára nézve megállapította. S másfelől az előadás, az irány, melynek titkát Renan e század valamennyi francia írója közt legjobban ismerte; egy francia író művében sincs a simaság változatossággal úgy párosulva, mint az övében. E költői előadás, e behizelgő forma, eltérően Strausz száraz, rideg fejtegetéseitől, méltán biztosította műve sikerét. Ehhez járult, hogy Renanban az alakító erő se hiányzott: az anyag a belső fejlődés szempontjai szerint gondosan van felosztva, egyes részleteiben erőteljesen összefoglalva; az eseményeket szemléletesen és elevenen rajzolja, a személyeket sok tekintetben szerencsésen jellemzi.

Kevésbé sikerült azonban épen magának a főhősnek, Jézusnak jellemzése. Igaz ugyan, hogy Jézus életét az evangéliumokból csak némileg is hitelesen összeállítani, nehéz, csaknem lehetetlen. A mit a valódi történeti kritika ezekből hiteles adatoknak tekint, az mindössze annyi, hogy Jézus Názáretben született; hogy azon benyomás folytán, melyet predikációival tanítványaira gyakorolt, nyilatkozataiból halála után is sok fenmaradt; hogy tanítványai közt a legkiemelkedőbb alak Péter és János volt; hogy az orthodox zsidók

gyűlöletét magára vonta s azoknak ösztönzésére Pontius Pilatustól Jeruzsalem kapui előtt keresztre feszítettett és hogy tisztelői közt már a legrégebb időkől fogva az a hit uralkodott, hogy ő a halálból feltámadott. Hogy ennyiben senki nem nyugodhatik meg, ki magát keresztyénnek érzi, vagy a keresztyénség előállítását magának megmagyarázni akarja, magától értetődik. A ki magát keresztyénnek érzi s Jézus életéről képet akar magának rajzolni, azt csak azon eszményi kép után teheti, a mely erről a világbiro emberről lelkében él. A ki nem érzi magát keresztyénnek, az Jézus életének képét más: egy zsidó, mohamedán, vagy atheista szempontjából fogja megírni. Akkor joga van az evangéliomok tudósításából oly történetet szerkeszteni, a mely valószínűnek tünnek fel előtte, ha Jézus olyan ember lett volna, mint ő, mint az első vagy a XIX. századnak bármely más fia. A Renan álláspontjának a gyöngesége épen abban áll már, hogy ő — bár keresztyénnek érzi magát — mégis úgy beszél az Úrról, mintha annak fölötte állana. Mesterünknek nevezi őt, azon szavak, melyeket Jézus Isten-tudatáról mond, egy igazhitű szívéből sem jöhetnének mélyebben; Jézus világ-megvetése előtt teljes hódolattal hajlik meg; a keresztyén vallást azon eszméknél fogva, melyek Istent, mint az emberek atyját és a valódi életet, mint az Isten országában való életet tüntetik fel, örök vallásnak nyilvánítja: de az iránt nincs érzéke, hogy hiszen épen e miatt neki nem lehet a saját kicsinyes privateszményei szerint törvényt ülni amaz ember fölött, ki mindezt a világra hozta és pedig oly adatok alapján, a melyeknek hitelességét magunk kétségbe vonjuk s ama nagyon is kérdéses meggyőződés alapján, hogy mindazt értjük is, a mit olvasunk. Kínos benyomást tesz az emberre, ha Renan, a tanítvány, a mester fölé állva, őt zsidó demokratának nevezi, vagy azt mondja róla, hogy ő inkább nagy zsidó, mint nagy ember volt vagy ilyféle kifejezéssel: «de bocsássuk meg neki ezt a reménykedést!» — szánakozó elnézést gyakorol vele szemben. Mindenki, a ki abban a tényben, hogy ez az ember belépett a történelem menetébe s az általa a világra hozott utópiáknak idealitása által reá hatást gyakorol, mindenki, a ki ebben a tényben látja isten-tudata számára a biztosítékot, Renan ezen eljárásában a legélesebb ellenmondást fogja fölfedezni. Renan okvetlen megkisebbitette Jézus alakját, s minden faradozása mellett sem sikerült neki, hogy psychologialag valószínűvé tudja tenni, hogyan lett abból az idylli természethől,

a docteur charmant-ból, a milyennek Jézust az első időszakban rajzolja, az utolsó jeruzsálemi hetek géant sombre-je (komor óriása).¹

Jézus élete, mint említettük, csak kezdetét képezte egy nagyobb tanulmány-cyclusnak, melyet Renan sémita szak tanulmányai mellett már évek óta készítgetett s mely az őskeresztyénség történetének ismertetésére irányult. Az idevágó hat nagy tanulmánya közt nem egy van, mely *Jézus életét* belső értékre nézve jóval felülmulja; különösen az *Antikrisztus*, mely az ifjú keresztyén gyülekezetnek a Neróban e megkoronázott komédiásban megszemélyesített s blazirtásága miatt annál félelmetesebb római világhatalommal való tragikus összeütközését s e catastrophának a *János jelenéseiben* való visszatükröződését rajzolja, — a legmélyebb benyomást kelti fel az olvasóban. Az egész nagy munkáról a legilletékesebb bíró, *Harnack Adolf*, következőleg nyilatkozik: «Jövőre egy egyháztörténész sem fog kitérhetni azon feladat elől, hogy ezt a tanulmányorozatot ne tanulmányozza és ne vizsgálja. Bármilyen kifogásokat emeljünk is, s joggal ellene, — Renan nagy műve első és eddig egyetlen, a történettudomány minden eszközeivel kidolgozott teljes története a keresztyén egyház két első századának.»²

Másik nagy tanulmány-cyclusából, mely az előbbivel együtt képez egy nagy összképet, *Izrael történetéből* eddig csak 3 kötet jelent meg. Egyik bírálója szerint e mű még nagyobb alapossággal és történelmi érzékkel van írva, mint a keresztyénség eredete: itt már phantasiája némileg jobban háttérbe lép s inkább helyet ad a kritikusnak. Finom belátásával minden lépésnél tud hova, mely szövegre támaszkodni, a nélkül, hogy azoknak föltétlen uralmat engedne maga fölött. Mélyen ismervén a héber szellemet, jól külön tudja választani azt, a mit beszélnek, attól, a mi történt. Egymás után alkalmazza a vizsgáló bíró, gyóntató és regényíró eljárását. E művét fokozott érdekléssel olvassuk, mert az alakok egyre tisztábban emelkednek ki. Ha számos homályos kérdést ő sem képes megfejteni, de élénk képzelete mindenikre talál többé-kevésbé kielégítő hypothesist.

Politikai és drámairói tevékenységét mellőzve, még mint philosophusról kell róla megemlékezni, annyival inkább, mert e szakban is nemcsak maradandó becsű műveket alko-

¹ *Ernest Renan*, von August Müller. Nord und Süd, Heft 135.

² Theologische Literaturzeitung. 1885. S. 187.

tott, hanem épen e szak volt az, a melylyel a francia közönség előtt — miután vallástörténelmi műveivel úgy hivatalosan, mint a nagy világ számára az *Index*-be jutott, — legalább részben visszaszerezte az elismerést és tiszteletet. Kell-e erre nézve nyilvánvalóbb bizonyíték, mint az, hogy akadémikus társa, *de Vogüé*, halála után őt a *Revue des deux Mondes*-ban, mint philosophust, sociologust és politikuszt méltatta, alig emlékezve meg a *Jézus életéről*?

Philosophiai munkásságát az előképzettsége által nyújtott irányban, a scholastica philosophia és a keleti tanulmányok terén kezdte meg. A feliratok akadémiájának segélyvel 1850-ben Olaszországba ment, hogy az ottani gazdag könyvtárakban folytassa tanulmányait és kutatásait, melyeknek tárgya a XII. század nagy hírű spanyol-arab gondolkodójának, *Averroes*-nek philosophiája képezte, kinek az aristotelesi tanra alapított rendszere a nyugati keresztyénység legszélesebb köreire irányadólag hatott s e befolyását a scholastikus theologusok és jogtudósok hosszú nemzedékére le, egész a XVI. századig, megőrizte. Méltatása az aristotelesi philosophiának alapos értését, az arab, syr nyelvek ismeretét s tenger scholastica-irodalom áttanulmányozását föltételezte: Renan mind e követelményeknek teljesen megfelelően, írta meg művét. Elismerésünk csodálkozásává fokozódik iránta, ha látjuk művében a tiszta és átlátszó szerkezetet, a vonzó, az anyag szárazsága daczára gyakran lebilincselő előadást, a kutatás pontosságát, a melyek mind harmonikus egészszé olvadnak össze. Müller königsbergi tanár egyenesen ezt a művét («*Averroès et L'averroïsme*») tartja Renan legkiválóbb irodalmi alkotásának, s ha ez ítéleten meglátszik is a szaktudós elfogultsága, az bizonyos, hogy ez a classicus munka még akkor is hatni fog a maga szűkebbkörű olvasó közönségére, mikor Jézus életét már elfelejtik.

Saját philosophiai nézeteit elszórtan, kisebb-nagyobb értekezésekben fejtette ki, melyeket aztán összegyűjtve is közrebocsátott. Francia bírálója szerint ő az eszmék világában az volt, a mi Hugo Victor a formák világában: az egyetemes tükör, a korában legelterjedtebb gondolkozásmódok tolmácsa. Ő ezer más, kevésbé világos vagy figyelmes elme helyett vizsgálódott s ezek, érezve a rokonságot közte és maguk közt, vizsgálódásának következményeit elfogadták a magokéknak. Igaz, hogy nem alkotott olyan önálló philosophiai rendszert, mint a nagy metaphysikusok; de azért megvolt a saját bölcsészeti doctrinája. Bölcsészeti alap gondolatai, melyek mű-

veiben újra meg újra előkerülnek. a következőleg foglalhatók össze: A világegyetem változhatatlan törvényeknek engedelmeskedik s ezen törvényektől még soha nem tapasztaltunk eltérést. A világban soha nincs és nem volt semmi nyoma egy részleges akaratnak, szándéknak, kivéve azokat, melyek az emberi értelem tényei. Két elem, az idő és az előhaladásra való törekvés, magyarázza meg a világegyetemet. Valami benső rugó, valami «nibus» mindent életre s mindinkább-inkább fejlettebb életre készítet. A világegyetemben van egy központi öntudat, mely fokozatosan képződik s melynek fejlődése határtalan. Az emberiség jövője az észnek a tudomány által való előhaladásában rejlik. Az ismeretnek egyetlen eszköze az inductív tudomány; első sorban áll a természettudomány, azután a történeti tudományok, a mennyiben ezek az elemző módszert a természettudóstól és chemikustól kölcsönzik. Az igazságnak a tudomány által való kutatása az az isteni eszmény, a melyet az embernek maga elé kell tűznie. Minden egyéb illusio és hiúság, kivéve a lassan szerzett tudományos igazságok kincseit, melyek soha nem vesznek el, sőt egyre gyarapítva, az embernek kiszámíthatatlan hatalmat és derült életet, ha nem boldogságot, fognak hozni.

E tantételei, melyek a mai, meglehetősen skeptikus gondolkodású francziáknál nagy elterjedésnek örvendettek, ha egyfelől csodálkozásra indítanak is átlátszó tisztaságuk s az igazság iránt bennök nyilatkozó rajongó odaadás által, másfelől egészen hidegen hagynak tisztán értelmi, nagyon is józan motivumaik által. Ebben a rendszerben nincsen hely hagyva a szív titkos vágyai, magasba szálló sóhajtásai számára. — s ez megrablása az emberi lélek legőseredetibb, legelidegeníthetlenebb tulajdonának! Valóban, Renan-nál a hit, valamint a kötelesség is, tisztán egyéni dolog; a megállapított dogmától, a fanatismustól való irtózása elvettette vele magát a vallást is, — a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötte! Ez teljes félreismerése a vallás, a hit szerepének, lényegének! E félreismerés, e fogékonytalanság a vallás belső szivdobogása iránt keserűen megbosszulta magát vallástörténeti műveiben.

Sikereit nagy tévedések árán vásárolta meg, de az igazságra csak tévedések árán lehet eljutni: A ki nem tévedett, nem is törekedett őszintén az igazságra. Es irrt der Mensch, solang er strebt! Tévedéseit rég el fogja felejteni az utókor, mikor életének igazi gyümölcsei még mindig hódítani fognak! Egyébiránt egyes nyilatkozatai nyilván mutatják, hogy szíve

nem egészen úgy érzett, mint a hidegen fontolgató ész okoskodott. Olvassuk el Spinoza fölötti, költői rajongó lélekkel irt emlékbeszédét s látni fogjuk, hogy Spinoza mély vallásossága őt is megihlette. «A meddig lesz egy rostja az emberi szívnek — úgymond ebben egy helyen, — a mely megrezdül mindannak hangjára, a mi igaz, jogos és becsületes; a meddig az ösztönszerűleg tiszta lélek a szemérmet többre fogja becsülni az életnél; a meddig lesznek barátjai az igaznak, hogy nyugalmukat feláldozzák a tudománynak; barátjai a jónak, hogy magokat a könnyörületesség áldásos és szent cselekedeteinek szenteljék; női szivek, hogy a jót, szépet és tisztát szeressék; művészek, hogy azt hangokban, színekben és lelkesült szavakban visszaadják ... addig élni fog bennünk Isten!»

Ez már ismét a mi Renanunk!

Dr. Rácz Lajos.

II. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

NÉHÁNY ADAT A PROTESTÁNS PÁTENS TÖRTÉNETÉHEZ.

Ballagi Géza a «Protestáns Szemlé»-ben «A protestáns pátens és a sajtó» cím alatt behatóan tárgyalja az 1859-iki Thun-féle pátens történetét. Miután azonban a munkában a pátensre vonatkozólag némely érdekes adatok hiányoznak, nem vélek felesleges dolgot tenni, ha e hiányt következőkben utánpótolom.

Feltűnő előttem, hogy Ballagi Géza említett munkájában nem szól arról a zárt tanácskozmányról, mely a dunamelléki ref. egyházkerület esperesei és gondnokai által, a december 12-iki közgyűlést megelőzőleg, Ballagi Mór kezdeményezése folytán december 11-én éjjel gróf Ráday Gedeon lakásán tartatott.¹

A tanácskozás helyéül előbb épen Ballagi lakása volt kijelölve; de minthogy Ballagi aznap délelőtt több, általa már jól ismert titkos rendőrt vett észre lakása körül oládkodni, a délutáni órákban hirtelen gr. Ráday lakására hívták meg az értekezlet tagjait, s itt folyt le este 6 órától 11-ig az a nagyfontosságú tanácskozás, a melyről mint szem- és fültanú a következőket kívánom közölni.

Gróf Ráday üdvözlőlvén az egybegyűlteket, jelenti, hogy Báthory Gábor, helyettes superintendens, a szeptember 1-én kibocsátott pátens ügyében decz. 12-ikére egyházkerületi gyű-

¹ B. G. tisztelt munkatársunk egyéb más érdekes történelmi részlet között ennek a tanácskozásnak a leírását is azért nem közölte, mert az ő tanulmányának a célja nem a pátens történetének a megírása volt; hanem ő csak arról szökött, hogy a hazai és külföldi sajtóban minő visszhangot keltett a pátens s minő irodalom keletkezett a körül?

Szerk.

lést hívott össze, melynek a megtartását azonban a helytartó-tanács tilalma folytán visszavonta; de ő, mint legidősebb egyházmegyei gondnok, az espereseket és egyházmegyei gondnokokat arról értesítette, hogy ez a gyűlés mindenesetre meg fog tartatni. Intézkedését az értekezlet helyeslőleg vette tudomásul. Azután gróf Ráday következő kérdéseket tette fel: 1°. Van-e joguk a protestánsoknak a kormány előleges engedélye nélkül egyházi gyűléseket tartani? 2°. Miután hir szerint a kormány a holnapi gyűlést felosztatni szándékozik: a felosztató felszólításra a gyűlés szétmenjen-e? vagy pedig kinyilatkoztassuk, hogy jogunk van a templomban gyűlést tartani s annál fogva szét nem oszlunk, hanem bevárjuk az erőhatalommal való szétosztatást?

Az első kérdésre felszólalt Ballagi Mór; magával hozván a canonokat, azokból mutatta ki, hogy igenis joguk van a protestánsoknak a kormány előleges engedélye nélkül egyházi gyűléseket tartani; a miben mindnyájan egyetértettünk.

Nehezebb volt azonban annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajjon a felosztató felszólításra a gyűlés szétmenjen-e? vagy pedig bevárjuk az erőhatalommal való felosztatást?

E kérdés hosszú vitára adott alkalmat a világi urak között. Egyrészt Nyári Pál, Tisza Kálmán és gróf Teleki Gyula azt hangsúlyozták, hogy nem kell szétosztatni az első felszólításra, hanem be kell várni az erőhatalommal való szétosztatást; másrészt gr. Ráday, Sárközi Kázmér, Hubay József, Egressy Sámuel ama nézetüknek adtak kifejezést, hogy az első felszólításra bizony tanácsos lesz szétosztatni, mert biztosan várható, hogy e felszólítást követni fogja az erőhatalommal való szétosztatás.

Tisza Kálmán fölemlítette, hogy Debreczenben az elosztatásra való felszólítás megtörtént ugyan, de a gyűlés mégsem oszlott szét s nem is történt egyéb baj. Gr. Ráday erre azt az ellenvetést tette, hogy a Bach-kormány minden erejét Pesten összpontosította, mert fél, hogy esetleg forradalom törhet ki a fővárosban, a honnét az aztán lángot vethet az egész országban; de egy vidéki városban nem fél a forradalom kitörésétől, és a mit a kormány Debreczenben megenged, azt bizonyára nem engedi meg Pesten; itt nagyon valószínű, hogy a szétosztatásra való felhívást követni fogja az erőszak alkalmazása.

Az e kérdés felett való tanácskozásban végre mind a két fél annyira kifáradt, hogy végre Ballagi a régi canonokra

hivatkozva, azt indítványozta, hogy a seniorum collegium döntsön e kérdésben. Erre a világi urak felszólították az espereseket, hogy menjenek a másik szobába és hozzanak végzést a teendők felett. De az esperesek nem mozdultak ismételt felszólításra és ama biztosításra sem, hogy ők alávetik magukat az esperesek végzésének.

A tétovázás e pillanatában felszólal Tatay András, theol. tanár, a ki ama nézetének ad kifejezést, hogy a midőn a Ballagi által idézett canonok készültek, a világi urak még nem voltak integrans tagjai a gyűléseknek, de mióta részt vesznek a gyűlésekben, azóta a seniorum collegium mindig úgy értelmeztetett, hogy az esperesek a világi urakkal együttesen intézkednek az egyházi ügyekben.

Általános helyeslés követte e szavakat. Mindazáltal végleges megállapodásra nem tudván jutni az értekezlet, azzal oszlott el, hogy másnap reggelig gondolkozzék ki-ki a kérdés felett.

Ily előzmények után tartatott meg decz. 12-én az egyházkerületi gyűlés, először a szokott tanácsteremben a aztán a templomban. A gyűlés nem lett feloszlatva, de biztos tudomás szerint több titkos rendőr volt odaküldve, kik félóránként hírt vittek a főrendőri hivatalhoz a gyűlés folyamáról. S minthogy e két gyűlés jegyzőkönyvei nem nyomattattak ki, hanem csak kéziratban küldettek meg egy-egy példányban a nyolcz egyházmegye részére; s minthogy egy egy íves kézirat könnyen elveszhet oly levéltárakból, melyek gyakran egy helyről máshová szállíttatnak; s minthogy talán egy későbbi kornak is szüksége lehet e gyűlésre, mint praecedensre hivatkozni: ez alapon czélszerűnek vélem e két nagyfontosságú gyűlés végzéseit a következőkben közölni:

Pesten 1859. deczember 12-én a dunamelléki helv. hitv. egyházkerületben levő nyolcz egyházmegye részint esperesei, részint gondnokaiból, részint az egyházkerület tanácsnokaiból álló seniorum collegiumban, jelen voltak stb.

1. Legelső teendő levén mind egyházi, mind világi elnök helyettesítése.

Az elnöki székeknek elfoglalására a jelenlevők közt hivataluk éveire nézve legidősb főesperes Fodor Pál, és segédgondnok gr. Ráday Gedeon urak felszólítottak, s egyházi törvényeink által köteleztetve helyettesítették, minek megtörténtével az Esperesi collegium megalakultnak s megnyitottnak nyilvánított.

2. Felolvastatván f. t. Báthory Gábor urnak, a kebelbeli egyházmegye összes kívánata következtében e mai napra hívott közgyűlést

recurrentáló f. hó 6-án; valamint gróf Ráday Gedeonnak e seniorum collegiumot összehívó folyó hó 8-ikán, nem különben előbb említett Báthory Gábor urnak a helyettes süperintendensi, egyházkerületi főjegyzői és főesperesi hivatalairól lemondó, folyó hó 10-ikére kelt leveleik.

Az egyházmegyék közkívánatára, a superintendensi kötelesség szerint összehívott közgyűlésnek recurrentálása törvényellenesnek, és így érvénytelennek nyilvánítván — roszszallatik, — ellenben a seniorum collégium összehívása helyesletetik, az említett hivatalokróli lemondás elfogadtatik, megjegyeztetvén, miszerint a lemondás érdemére nézve a canonok értelmébeni intézkedés máskorra halasztatik.

3. Az előbbi 2-ik sz. alatt említett recurrentálásnak, — a komjáti V. classis, 3-ik canon: «Quod recte visum sit, per singulos annos in singulis provinciis, bis in anno Episcoporum Concilium fieri; quod decretum cum conditione sane possibilitatis intelligendum est: alioquin propter multas obstantes causas, si vel semel quot annis convenire possimus, idque veris vel autumnis temporibus, una illa congregatione contenti erimus. Si vero gravis aliqua, aut inevitabilis necessitas urgeat, secundo etiam nos convenire oportebit»; — továbbá ugyanazon V. classis II-ik canon: «Episcopus cum consensu seniorum Seniorum convocare debebit Synodum per literas formatas»; úgyszintén a Geleji XCI-ik canon: «Episcopis nihil in causis praesertim gravioribus privato suo placito faciat, sed omnia inito cum Senioribus et tota universitate consilio»; — végre a komjáti II. classis I. canon: «Quoniam in divinis literis passim, Presbyteri seu Seniores Episcopi vocantur, hanc eis dignitatem, auctoritatem et potestatem conferimus, ut quasi Senatores Patresque ecclesiae, ipsam consilio salubri, et legibus ecclesiasticis, communi cum Episcopo opera et studio regere gubernareque debeant: — Et sicut presbyteri sciunt se ex ecclesiae consuetudine, ei qui sibi praepositus fuerit, esse subiectos: ita Episcopi noverint, se magis consuetudine, quam dispositionis Dominicae veritate Presbyteris esse majores, et in communi debere ecclesiam regere», — mind ezen canonok világos szavaiból kitünő törvénytelenségénél fogva:

A közgyűlésnek mai napon délelőtti tíz órakor a templomban vallásos ünnepélyességgel történendő megtartása elhatározatott.

II. Jegyzőkönyv.

Pesten, 1859. december 12-én a dunamelléki reform. egyházkerület közgyűlése tartatván, jelen voltak stb., mely alkalommal

A nagy Isten nevének vallásunk rendes szertartása szerinti segítségül hívása után:

I. Mind két elnöki szék ürességben levén; presbyteri kormányrendszerünknel fogva, a hivatalaikra nézve legidősb egyházmegyei segédgondnok gróf Ráday Gedeon világi, — főesperes Fodor Pál egyházi elnöknek jelen közgyűlésre közakarattal megválasztattak, s elnöki székeiket elfoglalván, a dunamelléki reform. egyházkerület közgyűlését megnyitottnak nyilvánították.

II. A gyűlés összejövetelének kitűzött legfőbb tárgya az levén, hogy az egyházkerület a kebelbeli nyolcz esperességek határozatainak alapján és szellemében, a folyó évi szeptember 1-jén kibocsájtott *cs. k. nyílt parancs* és az annak nyomán kelt *miniszteri provisorium* irányában a maga közös gondolkodását a szokott törvényes és illetékes módon kifejezné; miután mind a nyolcz esperesség a nevezett *cs. k. nyílt parancsnak és a miniszteri provisoriumnak* el nem fogadhatását indokolt határozataiban kijelentette, nem csak, sőt azon esetre, ha a sürgetett egyházkerületi gyűlés megtartása bármi oknál fogva elmaradandó s e miatt az egyházkerületi közös felírás meg nem törtérendett, a *cs. k. nyílt parancs és a miniszteri provisorium* ellen Ő cs. k. apostoli Felségéhez leendő felterjesztés végett a superintendensi hivatalnál kérelmes feliratait részint már benyújtotta, részint benyújtani elhatározta; — s ennek következtében előadatván, hogy a *cs. k. nyílt parancs és a miniszteri provisorium*ban egyházrendezet ellenkezik:

1-ör a vallásunk hitelveiből folyó öntörvényhozási és önkormányzási jogunkkal és szabadságunkkal;

2-or hazai protestáns egyházunk három százados gyakorlatával és államtörténeti fejlődésével; végül

3-or vallásunk és egyházunk szabadságának közjogi biztosítékaival, jelesen az 1606. bécsi és az 1645. linczi békekötésekkel, és az ezek nyomán keletkezett 1608. és 1647-iki országos törvényekkel, valamint az 1791-iki törvényekkel is; —

indítványoztatott, hogy

1. Intéztessék az egyházkerületi közgyűlésből Ő Felségéhez egy legalázatosabb felirat az iránt:

a) méltóztassék Ő Felsége az öntörvényhozási és önkormányzási szabadságunkra és jogainkra nézve annyira sérelmes *cs. k. nyílt parancsot és miniszteri provisoriumot*, valamint az e tárgyra vonatkozólag kibocsájtott egyéb rendeleteket legkegyelmesebben hatályon kívülé tenni;

b) méltóztassék Ő Felsége azon törvényes és jogos állapotba visszalépésünket megengedni, melyben egyházunkat az 1848-ik év találta;

c) méltóztassék a több ízben kért zsinattartási engedélyt megadni; végre

d) méltóztassék ő Felsége addig is a törvényhatóságokat legkegyelmesebben oda utasítani, hogy egyházi testületeinket eddigi törvényes és jogos működéseikben ne gátolják.

Indítványoztatott továbbá:

2. Hogy miután a kebelbeli nyolcz egyházmegyének a *cs. k. nyílt parancs és a miniszteri provisoriumra* vonatkozó határozatai, kérelmes feliratai és szavazatai az elnökség által a jegyzői hivatalnak előlegesen oly czélből átadattak, hogy az, azok nyomán egy az egyházkerület részéről felterjesztendő kimerítő feliratot készítene, ha ezen felirat elkészült, olvastassék fel és elfogadtatása esetében azonnal erősítsék is meg.

Végre indítványoztatott:

3. Hogy az egyházkerületi feliratnak ő Felsége kezeibe juttatása végett, egy világi és egyházi személyekből álló küldöttség neveztesse ki, mely a többi egyházkerületek által hasonló czélből kinevezett küldöttségekhez csatlakozván, azokkal együttesen intézkedjék e megbízásban minél előbb lehető eljárás iránt.

Végzés.

Éz indítvány minden pontjaiban egyező értelemmel s közakarattal elfogadtatván, az ő Felsége eleibe leendő felterjesztés végett elkészített legalázatosabb felirat is felolvasatott, s minden részeiben általános helyesléssel a gyűlés által meg is erősítettett, azon hozzáadással, hogy a felirat lemásoltatván, az más nap a *seniorum collegium* által, a felolvasott s a helyszínén meg is erősített felirattal egybehasonlítottatván, azzali teljes összhangzása esetében meghitelesítsék.

III. A felolvasott s meghitelesített feliratnak ő cs. k. apostoli Felségéhez leendő benyújtásával gr. Ráday Gedeon, Sárközi Kázmér, gr. Teleki Gyula, Fodor Pál, Török Pál és Filó Lajos urak bizatnak meg.

A testvér egyházkerületek által korábban felkért küldöttségi elnök báró Vay Miklós úr ő nagyméltóságának jelen határozatunk oly kérelemmel küldetik meg, miszerint ő excellentiája az egyházkerületek kinevezett küldöttségi tagjait összehívni, az összes küldöttség pedig mielőbb Bécsbe felmenni s megbízásában eljárni igyekezzenek.

E felirat a többi egyházkerületekkel másolatban közölni fog.

A többi egyházkerületek, ev. ágostaiak szintűgy, mint reformátusok, hasonló szellemben nyilatkoztak és hasonló szellemű feliratokat terjesztettek ő Felségéhez, és több küldöttség s egyes tekintélyes férfiak mentek Bécsbe a pátens visszavonásának kieszközlése végett.

A bécsi kormány pedig a felterjesztésekre azzal felelt, hogy 1860-ik év elején Benedek tábornagyot, polgári és katonai főparancsnok minőségben Budára küldte. A közvélemény abban a nézetben volt, hogy Benedek azért ruháztattott fel oly széles hatáskörrel, hogy a pátens mozgalmat elnyomja. S e nézet nem volt egészen alaptalan, mert Benedek Budán a királyi várban lakott, udvari fogatok és szolgák álltak rendelkezésére, hetenként udvari ebédeket adott, a mellett vitéz katona volt, ki a lefolyt olaszországi háborúban személyes bátorságával és vitézségével többször kitüntette magát, később pedig rendkívüli tekintélyét mutatta az az esemény, hogy a mindenhatonak tartott Prottmann pesti rendőrfőnököt megbuktatta.

Történt pedig, hogy 1860 áprilisében egy napon d. u. 1 órakor egy katonatiszt jelent meg Török Pál pesti lelkész-nél azzal az izenettel, hogy Benedek ő exc. kéreti, hogy legyen szives nála megjelenni. Török azt feleli, hogy még ma meg fog jelenni; mire a katonatiszt megjegyzi, hogy Benedek kéreti, ha lehető, jelenjék meg nála azonnal, a kocsis lenn várja, melyen vele Budára jöhet. Ily váratlan és sürgős felszólításra Török csak annyit felelt, hogy azonnal jön, csak engedjen annyi időt, hogy más ruhát vegyen magára. Erre a katonatiszt ajánlotta magát azzal a hozzáadással, hogy addig, míg leérkezik, a kocsiban fogja várni.

Ez eset után Török az irodából az ebédlőbe jött, hol a család éppen ebédhez készült s röviden elmondva a fennemlített esetet és kérdésbe téve, hogy palástosan menjen-e Benedekhez? a válasz bevárása nélkül maga hozzáteszi: «mindenesetre palástosan megyek, mert ha gorombáskodnék velem Benedek, legalább a papi palást megóv a túlságos gorombaságtól.»

Budára érkezve a katonatiszt bejelenti Törököt Benedeknek, kit azonnal magához bocsát — s gorombaság helyett a legnagyobb előzékenységgel fogadva, így szól hozzá: tudomása van róla, hogy Töröknek nagy tekintélye és befolyása van a protestánsok között, s ő is, mint protestáns ember, kívánta őt megismerni és egyúttal egy igen nagy fontosságú ügyben közbenjárását és tanácsát kérni. A nagyfontosságú ügy pedig az, miszerint ő Felségétől legközelebb azt az értesítést és utasítást vette, hogy a pátent hajlandó hatalyon kívül helyezni s erre nézve értekezzen a befolyásos protestáns férfakkal. És ő, nemcsak mint ő Felsége hű alattvalója,

hanem mint protestáns ember is, minden befolyását mérlegbe fogja vetni a pátens visszavonására nézve, csak mutasson Török neki oly utat-módot, *hogy a királyi majestas fénye ez által meg ne homályosuljon!* Ez utóbbit Benedek beszéde közben többszörösen hangsúlyozta.

Török nem volt az az ember, ki könnyen zavarba jött volna. Ő az ő szokott higgadságával és diplomata ügyességével kifejtette Benedek előtt, hogy mi úton-módon vélné a pátens visszavonását eszközölhetőnek, hogy «a királyi majestas fénye meg ne homályosuljon.»

Midőn Török beszédét végezte, Benedek kinyilatkoztatta, hogy nézetét és tanácsát elfogadja s még csak arra kéri, hogy a mit előszóval előadott, foglalja írásba. Ő pedig időnyeres tekintetéből holnap Bécsbe utazik, hová Török a fogalmazványt küldje hozzá, hogy azt ő Felségének bemutathassa.

Török ama kérdésére, hogy hová küldje a levelet Bécsbe? Benedek azt felelte: csak írja Benedek táborszer-nagynak, majd megtalálja őt a posta Bécsben.

Török visszaérkezve Benedektől, családja körében csak annyit mondott: nincs semmi baj!

Azonban csakhamar híre ment, hogy Benedek Törököt hivatta s még az nap délután legközelebbi barátai összejöttek nála megtudni, hogy mi történt vele Benedeknél? kiknek jelenlétében s a családi körben az esetet így beszélt el, a mint az imént közöltem.¹

Török még az nap elkészítette az ígért fogalmazványt és azt másnap Benedekhez Bécsbe küldte.

Néhány nap mulva Benedek Bécsből Budára visszajöve, ismét hivatta Törököt és ezúttal Székácsot is, kikkel közölte, hogy sikerült neki ő Felségénél a pátens hatályon kívül helyezését kieszközölni; mi május 15-ről keletve, részben Török fogalmazványa szerint meg is történt.

És ezzel végezhetném cikkemet. De minthogy fentebb említettem, hogy Benedek Prottman rendőrfőnököt megbuktatta, s ez némileg a patens történetével, illetőleg Benedek és Török ismeretségével összefüggésben van: nem tartom fölöslegesnek erre nézve is a következőket közölni.

¹ A «Prot. Egyh. és Iskolai Lap» 1892. 28. számában Egyházi ez esetet némi változással közli, én azonban e dolognak szem- és fültanuja voltam, s ennél fogva az általam közlött elbeszélésért kezeskedem.

A patens visszavonása után Török és Székács Benedeknél minden ünnepélyes ebédhez hivatalosak voltak, kiket minden alkalommal nagyrabecsülésével és bizalmával tüntetett ki. Egy ily alkalommal történt, hogy ebéd után a társaság az udvari kertbe ment járkálni, hol Benedek Törökkel négyszem közt beszélgetve, szóba hozta, mennyire örül, hogy a patens visszavonása által a Felség és a protestánsok között a béke helyreállott.

Néhány nappal e beszélgetés előtt történt, hogy Prottmann N. N. hirlapírót elfogatta, s kit az illető anyjának a kérésére Török a fogságból kiszabadítani óhajtott. Felhasználva tehát az alkalmat, hogy Benedekkel négyszem közt beszélhetett, fölemlítette, hogy a békének a Felség és a protestánsok között méltán lehet örülni, csakhogy aztán a kormány közegei ne rontanák el azt baklövéseikkel, mit a Felség bölcseségével jóvátett.

Benedek erre azt kérdi Töröktől: mit ért ez alatt? Török pedig elbeszéli, hogy Prottmann a maga szertelen túlzásai által mily nagy mértékben neveltségessé és gyűlöletessé teszi a kormányt a közönség előtt. Többek közt néhány nap előtt N. N.¹ hirlapírót, mint veszélyes embert elfogatta, mi neveltségessé teszi őt nemcsak Pesten, hanem az egész országban is, hol N. N.-t ismerik; mert ez egyáltalában nem veszedelmes ember; hevességében néha ír egy-egy dörgedelmes cikket, de ezeket csak mosolyogva olvassák azok kik őt ismerik. Benedeket a dolog kezdi érdekelni, s miután elmondá Török, hogy N. N.-t nagyon is jól ismeri, hiszen egy évig közvetlen felügyelete alatt hivataloskodott, de mint oly egyént, kinek olykor «raplízó órai és napjai» voltak, kénytelen volt elbocsátani. Jótáll-e e szavaiért? — kérde Benedek; mire Török azt felelte: igenis, jótállok. «Úgy hát biztosítom, hogy N. N. holnap szabad lesz!» — szólt Benedek.

Benedek másnap szárnysegédét azzal az üzenettel küldte Prottmannhoz, hogy N. N.-t bocsássa szabadon, miután tudomása van róla, hogy az nem veszedelmes ember.

Prottmann kifogást tett a szárnysegéd előtt, kijelentve, hogy Benedek rosszul van informálva, ő a viszonyokat jobban ismeri, s annál fogva N. N.-t nem bocsáthatja szabadon. Ez izenetre felforrt Benedekben a katonai vér és most már levélben rendelte el N. N. azonnal való szabadon bocsáttatását.

¹ Nevét nem közölhetem, mert még életben van.

Valószínű, hogy ily hangot a mindenhatónak tartott rendőr-főnök még nem hallott; de ismerve Benedek széleskörű felhatalmazását, nem mert tovább ellenkezni és N. N.-t szabadon bocsátotta. Benedek pedig néhány nap múlva Bécsben a Felségnél és minisztériumnál Prottmann elhelyezését kérte, azzal az indokolással, hogy «túlzásai által a kormányt nevetségessé teszi», s Prottmann Grácza menesztetett, hol a helytartóságnál alkalmazták.¹

Kármán Pál,
torzsai reform. lelkész.

¹ Prottmann bukását a lapok különfélelekép adták elő. Az esetet maga Benedek beszélte el Töröknek így, a mint itt közölve van.

III. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

AZ Ó-TESTAMENTUM TÁRSADALMI ESZMÉI ÉS INTÉZMÉNYEI.

A bűnbeesett emberpár felett elhangzott az Úr ítélet-tartó szava. Ott áll az Éden kapujában a cherub a villogó kard lángjával. Ádám hozzákezd a munkához, hogy a töviset és bogácskórót termő földről orczája veritékével egye az ő kenyerét, mígnem földdé leszen, mert abból vétetett. Egy darab földet foglal el s a csapás alatt is meg nem tört büszkeséggel mondja :

«Ez az enyém! A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kártevő vadaktól
És kényszerítem nékem termeni».

Éva lugost csinál, hogy így varázsolja vissza közéjük «a vesztett Édent». Míg a csábító Luczifer, ez a nagy bölcselő és nagy sociologus meg oda áll melléjük s kérlelhetetlen igazsággal ekként commentálja szavaikat :

«Vajh. mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozzatója,
Melyből minden kény s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
A míg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek
És felfalója önnön gyermekének». (Madách.)

Valóban a *család* s a *tulajdon* a világ kettős mozzatója; a társadalmi lét alapja; minden viszony forrása és minden földi intézmény kiinduló-, köz- és végpontja. Az volt a mult-

ban, az a jelenben és ez leend a jövőben is. S valamely társadalom egészsége, egyensúlya, békéje és összhangja mindig attól függ, hogy miként tudja a család és a tulajdon kérdését rendezni.

Hogy ez a kettő miként volt Izrael népénél az ó-testamentomi korban rendezve, — arról kívánok ez alkalommal szólni.

A népek társadalmi életének a bűvárai előtt szinte stereotíppá vált már az a felfogás, hogy a népek társadalmi intézményei homályosak, feltűnők és megmagyarázhatatlanok, ha azok hiteletét, vallási meggyőződését és világnézetét nem vesszük tekintetbe (Fustel de Coulanges) és ha ma is — bár ezt sokan kétségbevonják — még mindig egyik leghatalmasabb tényező a társadalmi viszonyok alakításában a valláserkölcsei világnézet: ez annál erőteljesebb, nemcsak, de határozottan az egyedüli tényező volt Izrael népénél s társadalmuknak éltető és szervező lelke minden kétséget kizárólag a vallási eszme volt. Ez az alapító elve a családnak, a családtagok jogainak és kötelességeinek, a nemzetségeknek, a törzseknek, a királyságban egyesült országnak, a tulajdonnak, a birtok- és örökösödési jognak, a törvényeknek és az igazságszolgáltatásnak.

«Nem jó az embernek egyedül lenni; szerzek nékie segítőt, mely mindenkor ő előtte legyen!» Ime az isteni intézkedés, mely a teremtéskor gondoskodik a család megalakulhatásáról s felette lebeg egyfelől a parancsot, másfelől az áldást magában foglaló isteni szó: «Gyümölcsözzetek és sokasodjatok és töltsétek bé a földet és hajtsátok azt birodalmatok alá».

Mint minden ó-kori nép, úgy az Izrael népe is a maga egész történetét úgy fogja fel, mint családi históriát. Az emlékezet a mint visszazáll a messze múltba, a nagy népcsalád mind kisebb és kisebb lesz s a törzs-anya sátorában vagy az ős-szülők kalyibájában zsugorodik össze. Mint mikor egy hosszú faszor előtt állunk meg. A sorok a messzeségben mind keskenyebbek lesznek, tömörödnek, összébb szorulnak, a végükön már csak egynek látjuk őket s ott a távolban erre az egyre ráhajlik az ég. Így nézi családfái hosszú sorát az Izrael népe is. A végén már csak Ábrahámot látja s a rá lehajló égből leszáll hozzá az Úr, az ő istene, a ki neki családi istene és ő annak különös pártfogoltja. Bemegy hozzá, sátorában vele együtt lakomázik, ígéretet tesz neki nagy nemzetségek felől s közli vele terveit. A csak közelben látó-

nak mindig messze tetszik az ég, de a távolba nézőnek mindig lehajlik az. Milyen közel volt Isten azokhoz az ősök-höz; ott lakott velük a sátorukban és minduntalan érintkezhetek vele! És valóban a családot az a vele lakó, az az ő szentélyében imádott istenség szentelte meg s ennek a családi istenségnek az imádása fűzte szorosabbra azokat a kötelékeket, melyek a férjet nejéhez, az apát gyermekeihez, a testvért testvéreihöz és a rokonokat rokonaikhoz fűzték. Jehovának hívták az Ábrahám istenét s a mint az ábrahamidák szaporodnak, nőnek, úgy szaporodnak az ő istenének a hívei, úgy nő maga a Jehova is. Az Ábrahám sátora kicsiny lesz neki s lassanként megnő a világ, az egész teremtettség istenévé. És mások megáldatása vagy megátkoztatása is attól függ, hogy minő viszonyba lépnek Ábráhámmal és az ő szövetséges istenével, mert ez az Isten azt mondja: «megáldom azokat, a kik tégedet megáldanak; a ki pedig megátkoz tégedet, megátkozom azt és e földnek minden nemzetségei megáldatnak te benned». (Gen. XII.)

«A te néped én népem és a te Istened én Istenem!» mondja Rúth Naominak. Mit tehet ez egyebet, hanem ha azt, hogy elhagyom a moabiták istenét és istenemmé teszem a te népednek, izraelnek az istenét. Tehát Rúthnak előbb más az istene, mint a Naomié; mert más a moabita törzsé, mint az izraelé. A családot pedig épen a családi isten imádása köti össze; ez ad csak a köteléknek allandóságot.

A görögök és rómaiak házi szentélyeiben ott vannak a penates — ezek a házi istenek, a melyekhez valamely család üdve és jóléte kötve van. A régi izraeliták sátoraiban és házaiban ott a *teraphim*, ezek az áldást adó s a jövő titkait kijelentő házi bálványok. Tőlük függ a szerencse vagy szerencsétlenség. Ráchel nem is mer az idegenbe elmenni Jákobbal, míg el nem rejti tevéje nyerge alá az apai háznak teraphimját, hogy ezt magával vivén biztosítsa a családi isten vigyázását a jövőben is. Lábán pedig kétségbesetten keresi házi istenét, mert vele szerencsését véli elveszíthetni. (Gen. 31.) Mikának a házában — így olvassuk ezt a Birák könyvében — egy kétszáz ezüst siklusból készített házi isten szobor volt. (Bir. 17.) A magának örökséget kereső Dán nemzetsége is ehhez fordul jóslatért s mikor kedvező feleletet kapnak tőle, elviszik, nemzetségi istenükké teszik. Dávid háza szentélyében is ott az ő házi istene, a ki azonban már a nemzeti istenné lett Jehova mellett csak üres bálványnyá vált. (I. Sám. 19.)

A mely földön a család a maga házi istenével lakik — az az övé, az elidegeníthetetlen; azt az ő istene neki adta, azzal a határral együtt, a mennyi a család fentartására szükséges. Azon a földön egyenesen az ő istene védi őt meg a birtoklásban; de mihelyt más földre megy, már ott más istenség fenhatósága alá kerül.

Az Ammoniták követelik Jephthétől, hogy azt a földdarabot, a melyet az Izraeliták a Felső-Jordán vidékén elfoglaltak, adja vissza békességgel, mert az az övék. Jephthe a követelőzésre azzal felel, hogy azt a panaszlott földet az Izraelnek Űra, Istene ő nekik adta, mikor ő maga űzte ki onnét az Emoreusokat az ő népének orczája elöl s ekként folytatja: «Nemde, a mit bírnod adott néked Kémos, a te istened, nem azt bírod-e? Azonképen valakit kiűzött a mi urunk istenünk a mi orczánk elöl, mi is annak örökségét bírjuk». (Bir. 11.)

Dávidot kergeti Saul. Dávid kérve-kéri, hogy «miért kergeti az én uram az ő szolgáját?» s elkeseredetten mondja: «ha emberek fiai támasztottak én ellenem, átkozottak legyenek az Űr előtt, a kik most kiűznek engemet, hogy én ne maradhassak az Űrnak örökségében, hanem azt mondják: Eredj el, szolgálj idegen isteneknek» (I. Sám. 26.). Isten és a föld között a régiek valami titokszerű vonatkozást láttak.

«Ha az élők el akarnák is hagyni ezt a hazát, a halottak visszatartanak őket», — mondja Jókai. Valóban a halottak tartották vissza a szó teljes értelmében a régieket a földön, melybe kedveseik temetve valának. A Gosen földéről kivándorlott nép tisztán azon a jogalapon követeli Kanaánt s azért vágyik oda vissza, mert ott van eltemetve a chetitáktól megvett sírban Sára, az «igéret gyermekének anyja», Ábrahám, a törzsatya, Izsák és Jákób, a tizenkét nemzetség atyja. Az a föld nem lehet idegenek birtoka. Az az övék. Őseik hamvai szentelték fel a számukra.

Családöt és tulajdont tehát véd és összetart egy élő erő: a családi isten és egy halott, a kinek a sírja elidegeníthetetlen, elhagyhatatlan, vagy ismét meghódítandó, jogos örökséggé teszi azt a földet, a melyben nyugszik.

Szükség is volt erre a két erőre, hogy a család össze ne omoljék, mert az az egy, az a mindeneket tűró, mindeneiket hívó és mindeneket elfedező szeretet, mely az igazi keresztyén családokat összetartja, nem is válhatott kapcsoló erővé ott, a hol a nőt mint árucikket vitték be férje sátorába vagy lakóházába s még csak eszébe sem jutott senkinek,

hogy megkérdezze tőle, ha vajjon szereti-e? Ha a «mohar»-ban, a nyelvünkben is használt s a «mohar»-ral egyjelentésű «moring»-ban, az apák, vagy a bátyák, különösen az elsőszülött fiúk meg tudtak egyezni, akkor lefátyolozva elvitték a leányt s ez a férjhez köttetett, míg csak annak tetszett őt feleségül tartani; ha pedig nem tetszett már, egyszerű való-levéllal elbocsátotta. Az egész házasság meg-egyezés dolga volt; de az egyezkedő fél nem a nő volt, ő csak az egyezkedés tárgyát képezte. A zsidó törvényhozás egy különös eset alkalmából azt rendeli, hogy a leányért adjon a férfiú «a leányzó atyjának 50 siklust» (valamivel több mint 100 korona), tehát ez összeget úgy tekinthetjük, mint közép-árt egy leányért (Deut. 22: 28.); vagy pedig rá lehetett szolgálni a leányra, mint Jákob, ki 14 évig szolgált Ráchelért. A nő csak tulajdon; a szolgálkával, szolgálókkal stb. a ház fogalmához, annak a felszereléséhez tartozik (Ez. 20: 17.). Ugyanigy tulajdon-számba mennek a gyermekek is s innen az a felfogás, hogy a nem fizető adóstól el lehet venni a gyermekeit (II. Kir. 4: 1., Neh: 5: 5.). Büntetőjogilag is a család oly szoros egységnek tekintett, hogy a család bármely tagjának vétkeért az egész familia kiirtathatott (Jós. 7: 24., II. Kir. 9: 26.) és csak a későbbi törvények mondják: «Az atyák a fiakért, se pedig a fiak az atyákért meg ne ölettessenek, hanem kiki a maga vétkeért ölettesék meg». (Deut. 24: 16. h. ö. II. Kir. 14: 6.).

Magának a házasságnak a célja csupán a család propagatiója. Vallási meggyőződésük, hogy a családnak nem szabad kihalnia. Ezért látjuk egyfelől a több-nejűség intézményét, másfelől az u. n. levirath-házasságot, a mely utóbbi szerint a gyermektelenül elhalt férjnek özvegyét a legközelebbi vérrokon tartozott elvenni, s ha e házasságból gyermek született az az elhunynak nevéől neveztetett, hogy így tartassék fenn a család, mely egyszer volt. Hasonló intézménnyel találkozunk a régi hinduknál s az athenaeiek és spártaiak törvényeiben is, csakhogy itt már még a férj életében kellett a sógorok egyikének vagy valamely közeli vérrokonnak a férj helyére lépni, ha hosszabb ideig nem volt kilátás családi örömökre s a gyermeket, ki ily módon született, a férj gyermekének tartották és ez volt örököse a családi javaknak és hagyományoknak. De a leány születése által nem volt elérve a házasság célja, a fiú volt az, a kit vártak és a ki a cél megvalósíthatására szükséges volt.

A faj-fentartás kétségtelenül már önmagában is egy

hatalmas ösztön; de csak egy természeti erő, a mely még önmagában semmi erkölcsi mozzanatot nem tartalmaz; azonban egyszerre moralis alapot és erőt nyer ez s egyszersemind megvilágosodik előttünk az a sajátságos és szinte lázas vágy, mely a családot növelni, minden intézménnyel fenntartani akarja, ha ügyet vetünk arra, hogy az örökösödés, a családi birtoknak a megtartása az, a mi régi jogrendünkben is megvolt, u. n. ősiség, mily hatalmas szerepet játszott Izrael társadalmi szervezetében. És valóban vegyük csak ki a társadalmi jogrendből az örökösödhetés eszméjét s intézményét, magával ezzel az egyetlen egy ténynyel a családokból kivettük az egyik leghatalmasabb moralis erőt, nemcsak, hanem a nemzet-fenntartó alapot is.

A birtokjognak is vallási alapja van. «Enyém a föld; ti én nálam csak jövevények és zsellérek vagytok» — azt mondja Izrael Ura Istene. (Lev. 25: 23.) Sorsvetés által osztatja ki az ígért földét, a mely felől megesküdött Ábrahám-nak, Izsáknak és Jákobnak, hogy azt nekik adná örökségül, az ő népe között. Jehova maga úzi ki az ellenségeket e föld-ről s ő maga adja át azt nekik. Ő a teremtés jogánál fogva az eredeti és tulajdonképeni birtokos; saját tulajdonjogát azután átruházza a föld egy része felett az emberre.

Természetesen származott aztán e felfogásból egy csomó jog, de különösen köteleesség. Jog gyanánt: a birtok elidegeníthetlensége és az örökösödés; köteleességképen pedig az első zsengek megadása, az elsőszülöttek odaáldozása, a tized beszolgáltatása s a szegényekről való gondoskodás.

A birtokjog kifejlődését — még ha erre nézve elég adatot nyújtanának is az ótestamentomi könyvek — nyomról nyomra kísérni igen fárasztó volna. Azért a fejlettségnek csak azon a pontján vizsgáljuk ezt, a melyen a törvények feltűntetik. Annyi bizonyos, hogy Josué idejétől fogva mindenik izraelita törzsnek volt egy bizonyos, a többi törzsek által is elismert birtoka s ezekben a családoknak a maguk öröksége. A kiosztás sorsvetés által a törzsek számbeli nagyságának megfelelőleg történt, így tehát nem egyenlően s viszont Kanaán földén volt mindig olyan darab föld, a melyre nézve az izraeliták csak jogot formáltak; de jogukat arra tényleg soha sem érvényesíthették. Kiválóbb népvézerek is nagyobb adományokat kaptak; vagy pedig foglaltak el az idegenektől maguknak terjedemesebb birtokokat. De szerzették vagy kapták légyen bármiként a birtokot az izraeliták, ennek a törvények intézkedése szerint örök időkre az első birtokos

kezében kellett maradnia. Eladni, megterhelni tulajdonkép nem szabad. «Ne szálljon az örökség egyik nemzetségről más nemzetségre; hanem az Izrael fiainak mindenik nemzetisége az ő örökségéhez ragaszkodjék» — mondja a Num. 36: 9. Ez nemcsak nagy nemzetgazdasági, hanem egyszersmind fontos politikai intézmény is volt. A nép állandóságának és a nemzeti érzésnek a fentartására rendkívül nagy horderejű eszme. És még, hogy az egyénnek magának is minő erőt s függetlenségi érzést adott az, hogy az ő családi öröksége az Úrtól adatott neki s az az ő atyáitól szállott reá, mutatja az a kis elbeszélés, melyet a Királyok könyve jegyzett fel (I. Kir. 21.) Nábótról, a kinek a szöllőjét előbb csak megvételre kéri Akháb, majd felesége Jézabel biztatására erőszakkal foglalja el. Nábót az első kérésre azt feleli: «Oltalmazzon az Úr engemet attól, hogy néked adjam az én atyáimtól maradt örökséget!» Mekkora erő kellett a nyilatkozathoz egy despota keleti királyal szemben! Akháb nem is holdogul másként, mint hogy istenkáromlással és felségsértéssel vádoltatja be hamis tanúk által Nábótot s mint ilyen bűnöst megkövezteti; de abban a pillanatban meg is jelenik Illyés próféta, hogy Isten nevében megjövendölje Akháb és Jézabel pusztulását.

De hogy maradjon meg az örökség az eredeti birtokos kezén, ha nincs örökös? Ime az örökös szükségessége és a családi propagatio követelése. Az örökösödési joggal tulajdonképen csak az elsőszülött fiuk birtak. A birtoklásban egyszerűen csak folytatás van. A birtokban csak az ember változik s az elsőszülöttség joga akadályozta meg azt, hogy a család és a birtok minden nemzedékben ágakra és részekre oszljék. Az elsőszülöttségi jog ép úgy kifejezte az atyai örökségnek, mint a családnak az oszthatatlanságát. Igaz, hogy a törvény szerint az elsőszülött fiúnak csak abban van a többiek felett előnye, hogy ő kettős részt kap, míg a többiek egy-egy részt; de tényleg a birtok fel nem osztott, hanem az elsőszülött felsőbbbsége alatt a család tagjai együtt maradnak s a családi javakat közösen élvezik. Ez lett forrása, alapja a törzsnek: mert a törzs egyáltalában nem különböző családok egyesülete volt, hanem maga az az egy megnőtt, de részekre nem oszlott család, mely az idők hosszú során át fejlődött, örökké folytatva hagyományait és nevét. (Ép ilyen volt Rómában a gens.) Ezt igazolja az, hogy a nemzetségi lajstromokban mindig az elsőszülöttek szerint vezetik a család nevét. A törzsek élén pedig az elsőszülött-

ségi jupon örökösödök állanak, mint törzsfőnökök, a mint a biblia nevezi őket: az «Izrael fejedelmei», a nemzetségek élén a nemzetségek fejedelmei, a családházak élén meg a családfők, úgy hogy az a sokszor előforduló «vének» kifejezés nem a korra vonatkozik, hanem épen a házak, a nemzetségek és a törzsek fejeit, fejedelmeit jelöli s e vének képviselik az egyes tagozatokat s azok összeségét. Ezek képezik Izraelben a tulajdonképeni nemességet. Az elsőszülötteken öröklődik később a királyság, majd a főpapság is; bár a királyságnál látunk néhány kivételt; de ez csak nagy intriguárában történhetett meg, mint pl. mikor Dávid Salamont proclamálja utódjának, daczára annak, hogy Salamont a trónutódlásban jóval megelőzte Dávidnak még Hebronban született hat, és Jeruzsálemben született három fia.

A polygamia mellett természetesen a törvényadónak szabályoznia kellett azt is: ki tekinthető törvényes elsőszülöttnak, hogy így kizárja az apák esetleges részrehajlását. Erre nézve a deuteronomiumi törvényhozás azt mondja, hogy ha valakinek két felesége van s az egyiket szereti, a másikat pedig nem, s épen talán «a gyűlölségesnek fia leendő az elsőszülött», «a napon, melyen örökösökké teszi az ő fiait az ő jószágában, nem adhatja az ő elsőszülöttének igazságát a szerelmes felesége fiának, míg az ő gyűlölséges feleségétől való elsőszülötte él, hanem az ő gyűlölséges feleségének fiát esmérje elsőszülöttének», mert az elsőszületésnek méltósága arra néz. (Deut. 21: 15. k.). A nem törvényes feleségektől született gyermekeknek azonban már csak némi adományyal, ajándékkal kellett megelégedniök, sőt ezek nem egyszer még az osztály előtt elűzettek (Gen. 21: 10. k. 24: 35. stb.); a házasságon kívül szülöttek pedig egyáltalán semmit nem kaptak (Bir. 11: 1. k.). A testvéri kötelék is a maga egész teljességében csak ugyanazon egy anya gyermekei között állott fenn, míg a féltestvérek között egyfelől a legrútább bűnök, másfelől a legelkeseredettebb küzdelmek mindennaposak voltak; persze a legtöbbször a vagyoni különbség volt a békételenség oka. (Bir. 8: 30; 9: 5, 18.).

A leányoknak a családi vagyonból arra, a mi a megélhetésükre szükséges volt, csak addig lehetett igényük, míg férjhez nem mentek; de valami kicsiny hozományt mégis kaptak (Bir. 15: 18.); ritkán egy-egy darab földet, legtöbbször némi ingóságot.

Ha a családban egyáltalában nem volt fiú, de volt törvényes leány: akkor a családi vagyont ez örökölte. A

Mózes IV. könyve elbeszéli (27. f.), hogy a Manassé törzsből való Sélófhádnak csak öt leánya volt s ezek atyjok halála után odamenének Mózes és Eleázár pap elé, valamint a fejedelmek és az egész gyülekezet elé s kérik vala, hogy «miért töröltetnék el a mi atyánknak a neve az ő házanépe közül ez okkal, hogy nincsen ő néki fia? Adj azért örökséget nekünk a mi atyánknak atyafiai között». Mózes aztán «az Úr eleibe» viszi ezeknek ügyöket s a külön isteni kijelentés megengedi, hogy Sélófhád leányai örökölhessék atyjuk birtokát; de a leányok csakis az ő atyjok nemzetségének háznépe közül való férfiúhoz mehetnek nőül, «hogy örökségül birják az Izrael fiai kiki az ő atyjoknak örökségét». (Num. 36.) Mint nálunk a székely fiú-leány intézmény; vagy az, a miről oly szépen írja Arany:

«Rozgonyi Piroska, Rozgonyi Pál lánya,
Fiu gyanánt léssen apja vagyonába' —
 Egyetlen örökös, ura mindenének,
 Disze, fentartója a Rozgonyi névnek».

Ha esetleg nem volt a törzsben olyan rokon férfiú, a ki az örökösödő leányt elvehette volna, s az más törzsbelihez volt kénytelen nőül menni, akkor az e házasságból született gyermekek a leány atyja nevéen vezettettek be a nemzetségi lajstromba, hogy fentartassék a család folytonossága. (Esdrás 2: 61.)

Ha a család teljesen gyermektelen volt, az elhunyt családfőnek a fivére vagy nagybátyja vagy általában a legközelebbi vérrokon örökölt és nem az özvegy (Num. 27: 9. k.). Az özveget csak a haszonélvezet illetve s a birtokba csakis levirat-házassággal léphetett be valaki, ha hajlandó volt az elhunyt családját annak nevéen tovább propagálni. Egy-két esetről emlékezik az ótestamentum, a mikor adoptio folytán lett valaki örökös (Gen. 30); de ez az adoptio nem volt visszavonhatatlan, a mint ezt Izmael esete oly élénken mutatja (Gen. 16. f. 17, 18.). Így meg lévén határozva az örökösödés, egyáltalában nem lephet meg, hogy végrendeletekről, az ó-testamentumban még csak említés sem tétetik. A birtok nem egyéni, hanem családi jog; az egyén hát nem is rendelkezhetik vele.

A tulajdonjog biztosításáról is gondoskodik a törvény; nemcsak, hanem megtorló intézkedéseket is tesz és azok végrehajtását a törvényhatóságokra bizza. «A te felebarátodnak határát el ne foglald, a mely határt vetettek a régiek

a te örökségben» — mondja egy helytt a törvényadó (Deut. 19: 14.); «átkozott, valaki az ő felebarátjának határát elfordítja; és mondja mind az egész sokaság: Amen! (Deut. 27: 17.) fenyeget másutt. «Ne bontsd el a régi határt, melyet csináltak a te eleid» int a Példabeszédes (Peldk. 22: 28). Mintha csak a Plátó törvényeit olvasnánk, a melyek szerint: «Az első törvényünknek a következőnek kell lennie: Senki se érintse a határt, mely földjét szomszédjától elválasztja, mert annak elmozdíthatatlannak kell mardnia. Senki se merészelje elmozdítani azt a kis követ, mely a barátságot az ellenségeskedéstől elválasztja és melyre nézve esküvel kötelezték magukat, hogy azt helyén meghagyják». (Idézve F. de Coul. 83. l.). A Prédikátor szerint «a ki a gyepüt elhányja, megmarattatik a kigyótól» (10: 5). Azt megengedik, hogy valaki bemenjen másnak a szőlőjébe vagy gabonája közé: a szőlőből ehetik is eleget az ő kívánsága szerint, «de valami edénybe azt ne rakja»; a gabonából kezével szaggathat gabonafejeket, «de sarlóval fel ne arass felebarátodnak gabonájában» (Deut. 23: 24, 25.); mert «ha valaki kárt tézsen más ember szőlőjében vagy szántóföldében, vagy az ő barmát a más szántóföldre bocsátja kárt tenni: az ő földének javából és szőlőjének legjobb terméséből elégítse meg a káros embert» (Ex. 22: 5.).

Egész részletesen intézkedik a törvény a bizományba adott vagyronra, a kölcsönzött dologra s a talált jószágra nézve is. Ha a bizományba adott vagyont pl. ellopják és ha a tolvajt megtalálják, annak két annyit kell visszaadni az ellopott árukért; ha pedig meg nem találják, a bizományos tartozik kétannyit adni az elveszett helyébe stb. (Ex. 22: 7—13.) «Ha pedig valaki kölcsön kér barmot az ő felebarátjától és az megsértetik, vagy meghal annak urának távollétében: megfizesse e kárt». (Ex. 22: 14.). A bitang vagy talált jószágot haza kell hajtani vagy vinni a gazdájához; «hogyha pedig közel nincsen te hozzád a te atyádfia vagy nem esméred őtet, hajtsd a harmokat a te házadhoz és legyenek a te házadnál, míglen megkeresse a te atyádfia azokat és akkor add meg azokat néki — — és eképen cselekedjél a te atyádfiának mindenével, a mely elveszett volna ő tőle és megtaláltad volna azt: el ne titkoljad azokat». (Deut. 22: 1. k.). A talált jószág eltagadása és megtartása Isten ellen való gonoszságnak tekintetett és bűnért való áldozatul egy kost kellett az illetőnek a paphoz vinnie «a bűnnek becsüje szerint», a mellett, hogy vissza kellett adnia

az eltulajdonított dolgot (Lev. 6: 1. k.). — «Ha valaki vermet nyitand meg vagy valaki maga ásand vermet és nem fedí azt bé és e miatt valakinek ökre vagy szamara esik abba: a veremnek ura pénzzel elégitse meg azt, a megholt állat pedig azé legyen». — «Ha valaki ökre más ember ökrét megökleli, úgy hogy meghaljon, adják el az eleven ökröt és annak az árát oszszak meg, hasonlókép a megholt ökröt is oszszak meg; vagy ha megmondották az előtt, hogy az ökör öklelős, mindazáltal az ő ura őrizet alatt nem tartotta, adjon az ökörért ökröt, a megholt ökör pedig azé legyen». (Ex. 21: 33. k.).

Az izraelitának a Jehova által neki adott birtokrésze ugyan elidegeníthetetlen s az eladás vagy vétel csak azokra a földbirtokokra nézve volt szabad, a melyek nem képeztek családi örökrészt; de azért fordulhattak elő esetek, a mikor kénytelen volt a bármely körülmény folytán szorult helyzetbe jutott izraelita is vagy eladni, vagy legalább zálogba vetni birtokrészét. A törvényhozó nem is feledkezik meg ezekről sem; azonban azt az elvet feltétlenül fentartja, hogy valamely családi birtok örök áron nem mehet át más kézre, úgy hogy tulajdonképen nem maga a birtok adatott el, hanem csak a birtoknak a jövedelme. A görögöknél is találkozunk ezzel a felfogással. Korinthusban, Thebaeban és Spártában is meg volt tiltva a föld eladása és Solon is polgárjoga elvesztésével sújtotta földje eladóját. Természetesen. Mert ha a munkajogra alapítjuk a birtokot, akkor az ember elidegenítheti; de ha a vallásra, akkor nem. Ha mi magunk is csak zsellérei vagyunk annak a legfőbb birtokosnak, a ki csak használatra adta át azt a darab földet, mely fentartásunkat biztosítja: akkor azzal nem rendelkezhetünk, hanem vele csak sáfárkodhatunk.

Sokkal magasabb és nemesebb felfogás ez, mint pl. a Plátóé, a ki a maga Republicájában arra az elvre alapítja az örökségnek egy gyermekre való szállását, az örökresz elidegenítésének a tilalmát, hogy a mindenható állam mindennek a birtokosa és az egyes polgár az állam haszonbérője csupán.

Hogy az örök-birtokviszonyok bármely ok folytán történt megzavarása időnként helyreállíthatassék, erre nézve a zsidó törvényekben egy egészen sajátos intézkedést találunk, az u. n. jubilaeumi év intézményét. Alapját általánosságban a sabbat (szombat), a hetedik nap megünneplése képezte, a melynek a megtartását a törvény nem győzi elég paran-

csolattal, áldáskívánással és átokmondással az izraeliták lelkére kötni. Az emberre nézve nyugalom napja minden hetedik nap. De a föld és gazdája között bizonyos ethikai viszony van, — mint Jób mondja: «ha ellenem a föld felkiáltand és egyenlőképen az ő barázdái sirándnak; ha annak gyümölcsét pénz nélkül ettem, vagy a föld szántóinak lelkeket elkeserítettem: a buza helyében teremjen tövis és az árpa helyében konkoly» (Jób. 31: 28. k.) —, a földnek is nyugodnia kell az Úrtól rendelt szombat szerint (Lev. 25: 2.). A föld nyugalomára elég minden hetedik év; ez a sabbat-év. «Hat esztendőben — úgy mond a törvény — vesd bé a te földedet és hat esztendőben messed meg szőlődet és vegyed bé gyümölcsét. A hetedik esztendőben a föld nyugalomának szombatja legyen — — akkor a te földedet ne vessed bé és szőlődet ne messed meg — — a mit a föld az ő nyugalomának esztendején terem, az legyen néktek eledeltekre» stb. (Lev. 25: 3—7.). Az időrendileg korábbi keletű törvényekben már ez a hetedik év is bizonyos tekintetben a «szabadság esztendejének» mondatik s ez évben a kölcsönvett összegek elengedését és a zsidó nemzetiségű rabszolgáknak a szabadon bocsátását követeli (Deut. 15: 1. k.). A kölcsönök elengedése azonban úgy látszik terhes volt s így aztán, mikor az írástudók elkezdték magyarázgatni e törvényeket, azt mondták, hogy ez intézkedés alól kivételt képeznek az üzletekben, árúkban fekvő kölcsön-adósságok és a törvényszéki büntetéspénzek, továbbá az oly összegek, melyek prosbulla adattak. (Prosbull = a törvényszék előtt a bíró által megállapított «fentartás», mely szerint a követelés a sabbat-évben nem szűnik meg.) A szórszálhasogató casuistika azután azt is kitalálta, hogy a törvénynek elég van téve, ha a hitelező *kimondja*, hogy az adósságot el akarja engedni, de ha az adós épen mégis fizetni akar, ezt mint ajándékot elfogadhatja tőle; az ajándékozásra azonban az adós törvényesen kötelezte magát. Így lehet kijátszani valamely törvényt!

Hétszer-hét ilyen sabbat-évre következik a jubilaeumi év. Ez az egész államélet ujjászületési éve, a mikor a polgári életnek a theokratia eszméjével ellenkező jelenségei mind megszűnnek s a régi jogrend helyreállítatik. A theokratikus rendnek egyik legmélyebbreható megzavarása volt az öröklött földbirtoknak az eladása; mert megiratott, hogy «a földet senki örökre el ne adja», az Úré az a föld. A törvények intézkedéseiből mindenütt kitűnik, hogy tulajdonképen csak a föld haszonélvezeti joga adatott el s minden 50-ik eszten-

dőben vissza kellett állíttatnia a régi rendnek. De a haszonbérbe bocsátásnál, vagy a zálogba vetésnél is fentartotta a törvényhozó az atyafiság előjogait. Így elővételi joga a legközelebbi vérrokonnak volt, a ki egyszersmind a legközelebbi jogosult örökös is lehetett, — ezt nevezték a zsidók goëlnek, megváltónak. Ez visszaváltotta az eladott részt, de azzal a kötelezettséggel, hogy azt azoknak a családtagoknak engedi át, a kiknek életfentartásukra e családi birtokra szükségük volt. Ha pedig valakinek nem volt atyafia, «a ki megváltaná a jószágot», az esetre fentartatott az eredeti tulajdonos visszaváltási joga, még pedig akként, hogy csak az eladás évétől a jubilaeumi évig hátralevő esztendők évi aratásának az értékét kellett megfizetnie a vételárból, melyből amaz évek aratási értéke levonatott, a mi alatt a vevő s illetőleg a haszonbérlet használta a földet. Ezzel az intézkedéssel egyszersmind meg volt akadályozva a földbirtok árának a növekvése is s az a föld után való éhezés, a mivel pl. a legutóbbi években nálunk épen a nagy Alföldön, Orosházán, Csabán stb. találkozunk s a mely erős socialistikus mozgalmak szülője, nem következhetett be. Hogy egy ilyen 50 éves cyclusra mekkora volt a haszonbér s illetőleg a föld értéke, arra nézve némileg mérvadóul szolgálhat az az adat, a melyet a Mózes III. könyvében találunk (Lev. 27: 16.) s a mely szerint egy akkora darab föld, a melybe 1 hómer (körülbelül 4 véka) árpa ment bele, az egész jubilaeumi évkörre 50 ezüst siklusra (több mint 100 korona) becsültetett; tehát a tiszta jövedelme s illetőleg bérleti összege évenként átlag 1 ezüst siklust (262 korona) tett. Ez összeget azonban csak épen mint középárt fogadhatjuk el, mert akkor, a mikor a II. Kir. 7: 1, 16. szerint 1 Seah = 1 véka finom buzaliszt ára 1 siklus volt s az árpaliszté fél siklus, mindenesetre magasabbnak kellett a föld jövedelmének is lenni. Hóseás próféta feljegyzése szerint is (3: 2) 1 hómer árpa 10 siklus: tehát mikor ily magas a gabona ára, akkor a föld haszonbérére nem lehetett oly kicsiny. Igaz, hogy a föld értékére nézve kapunk különböző adatokat az ó-testamentumban, — pl. hogy Ábrahám 400 ezüst sikluson veszi meg felesége sírhelyét a Chetitáktól, vagy hogy Dávid az Arauna szérűjét, a későbbi templom helyét 50 siklussal vásárolja, Omri meg két ezüst talentumon veszi meg (1 talent. = ± 7857 korona), tehát több mint 7000 forinttal az egész hegyet, a melyen fővárosa Samária épült és hogy Jeremiás Anathóban 17 siklussal vett földet — de itt sehol nincs megemlítve, hogy

mekkora területért adták ezeket a különböző árakat. A szőlőkre nézve már biztosabb adatot közöl Ésaiás próféta, a ki szerint az ő idejében egy jó, nemes vesszőkkel beültetett szőlő ugyanannyi ezüst siklus értékű volt, a hány vessző volt a vásárolandó területen (7: 23.). Salamon a Baal-Hammonon levő szőlőjének egy-egy parcellájáért 1000 siklus bérletet kapott egy nem egészen megbízható adat szerint, mely azonban még azt sem mondja meg, hogy egy évre-e, vagy pedig hosszabb időre? (Én. én. 8: 11. k.).

A jubilaumi év intézményét igen felületesen ítélik meg azok, a kik tisztán csak politikai vagy mezőgazdasági szempontból tekintik, mint a hogy az angoloknál a maig is fennálló 90 éves bérleti cyclusokat, a melyek ott egy egész társadalmi osztálynak, a farmereknek előállítását eredményezték; mert a jubileumi évben magának a theokrátiának a maga eredeti isteni rendjére szolgáló megváltó reintegratio eszméje van kifejezve, a mely isteni rendben mindenki szabad, mint istenszolgája és mindenki visszahelyeztetvén a családjá fentartására neki jutott örökségébe, földi léte ekként biztosítatik. A Jehova, a ki egykor az ő népét Egyiptomból, a szolgálatnak házából kiváltotta és a maga tulajdonává tette, itt ismét mint megváltó (goël) lép fel, hogy az elszegényedetteknek ismét visszajuttassa népe örökségéből az őt illető részt, hogy ne legyen ő közöttük koldus (Deut. 15: 4.) és hogy rabszolgaságban megkötözötteknek visszaadja személyes szabadságukat.

A falusi házakra nézve, mint a melyek a birtokhoz tartoznak, ugyanazon törvény volt érvényben, a mi a föld-birtokokra. A városi házakra nézve azonban akként intézkedik, hogy ha azokat egy év alatt meg nem váltják, úgy legyen örökké azoké, a kik azokat megvették s a tulajdonosoknak nem is kell ezeket visszabocsátaniok a jubilaumi évben, sem az eredeti birtokosok kezére; kivételt itt csak a leviták városaiban levő házak képeznek, melyek a jubileumi évben kell, hogy visszaszálljanak a levitákra. (Lev. 15.)

A birtokhoz tartoznak a rabszolgák is; a birtokviszonyok rendezésénél tehát ezekre is tekintettel kellett lennie a törvényhozónak. Ide vonatkozó intézkedései a szerint különböznek, a mint zsidó rabszolgákról, vagy idegen népek közül való rabszolgákról beszél. «Ha a te felebarátod megszegényedvén, magát néked eladja, ne szolgáltassad úgy mint rabot» — rendeli a törvény (Lev. 25: 39.) — hanem «mint egy béres, vagy mintegy zsellér úgy legyen nálad, a kürtö-

léseknek esztendejéig szolgáljon néked: akkor menjen el tőled mind fiaival egybe, hogy menjen az ő nemzetiségéhez és haza menjen az ő atyainak örökségek mellé; — «mert én szolgálaim — mondja az Úr —, kiket kihoztam Egyptomnak földéből, el ne adattassanak azért úgy mint a rabok». A róluk való ezen felfogás helyzetüket is sokkal kedvezőbbé tette, mint az idegen népekből való rabszolgákét. Utasítatnak a gazdák, hogy ne uralkodjanak rajtuk kegyetlenül, hanem féljenek az ő istenüktől. Bármikor szabad magukat megváltaniok; sőt «vagy atyának bátyja vagy atya bátyjának fia, vagy az ő nemzetiségéből közel való atyafia váltsa meg, vagy ha ereje leend arra, ő maga váltsa meg magát. — Ha pedig egyik esztendőben sem váltatik meg, mindazáltal a kürtöléseknek esztendején szabadon elmenjen mind fiaival egybe». (Lev. 25: 48. kk.) Az esetleges megváltásra nézve az az utasítás, hogy a magát eladott rabszolga vessen számot azzal, a ki őtet megvette az esztendőtől fogva, melyen magát eladta annak a kürtöléseknek esztendejéig és az ő eladásának pénze is az esztendőnek száma szerint számláltassék, a mennyit béresnek adott volna annyi ideig, annyit adjon annak annyi ideig való szolgálatjába. Ha sok esztendő van a kürtölések esztendejéig, a szerint adjon vissza az ő Urának a vételárból, ha pedig kevés év hítja az 50-ik évnek, az esztendők száma szerint fizesse az ő váltságát. — Mennyivel más felfogás ez, mint az Aristotelesé, a ki szerint a rabszolgát a természet alkotta! Hanem azért mégis nem dicsekedhetünk valami nagyon az ó-testamentum nemes gondolkozásával, ha az idegen népek közül való rabszolgákra s az ezekre vonatkozó törvényekre vetünk ügyet. «Szolgáid és szolgáló leányaid legyenek a ti körületek való pogánynépek közül, azok közül szereztek szolgát és szolgáló leányt» — ezt az utasítást olvassuk a törvényben (Lev. 25: 44.). Ezeket aztán vagy a háborukban hadizsákmányképen szerezték, a foglyok közül a nőket és gyermekeket életben hagyván; vagy vásárolták; vagy pedig oly bevándorlott idegenek lettek rabszolgákká, a kik máskép nem tudtak megélni és vagy önkényt adták el magukat, vagy az uzsorakölcsön nyomása alatt lettek kénytelenek rabszolgává lenni. A rabszolgák is családot alapíthatván természetesen ezek is propagáltak s ezek a háznál születettek s felnőttek a vásárlottaknál többre becsültettek (Gen. 17: 12.). Rabszolgavásárokról az ó-testamentumban nincs sehol említés téve, sőt már a legrégebb törvények azt mondják, hogy «az emberlopó, ki vagy eladta

az embert, vagy kezében kapják azt, megölettéssék (Ex. 21: 16.). És a rabszolgák száma távolról sem volt oly nagy, mint a görögöknél vagy rómaiaknál. A gazdagságnak ugyan egyik ismertető jelét képezte a nagy rabszolga had; de amaz adatok szerint, melyek a Zorobábel alatt visszatért exulánsokról feljegyezték, a 42.360 szabad emberre csak 7337 rabszolga esik (Esdr. 2: 64. k.). A II. Móz. 21: 32. alapján egy-egy rabszolga középára 30 ezüst siklusra tehető, ámbár a különböző életkor szerint különböző volt egy-egy ember értéke. Józsefet az egyiptomi rabszolgakereskedők 20 ezüstért vették meg. Görögországban drágábbak voltak. Ott egy közönséges rabszolga ára 1½ mina, körülbelül 118 korona volt, ez aztán felment 10 mináig (± 786 kor.), sőt a tanult rabszolgákért 1 talentumot is adtak (± 4716 korona). Ezek az idegen rabszolgák aztán igazán csak tulajdon voltak, s hogy mégis rabszolgák lázadásáról épen semmit, megszökéséről is csak egy-két esetet olvasunk az ó-testamentumban (Gen. 16: 6. I. Sám 25: 10. I. Kor. 2: 39. k.) ennek okát abban találhatjuk, hogy kasztrendszer nem lévén a zsidóknál, ezek is bizonyos emberi jogokban részesültek. Erős fegyelem alatt állottak ugyan, de ha pl. valaki a rabszolgájának a szemét, vagy a fogát kiütötte, már akkor a szenvedett sérelemért szabadon kellett azt bocsátania; ha pedig oly súlyosan verte meg, hogy az belehalt, a gazdát büntetés érte (Ex. 21: 20. és 26.) és a Példabeszédes azt mondja, hogy «a ki lágyan neveli gyermekségétől fogva az ő szolgáját, végezetre olyan lésszen mint a fiú» (19: 21.), ámbár szerinte is «csak beszéddel nem tanul meg a szolga, ha tudja is, mit kellene cselekednie, nem műveli» (19: 19.). Irántuk való humanitás nyilvánult abban az intézkedésben, hogy az urát esetleg elhagyott rabszolgát nem kell kiszolgáltatni, hogy meg ne nyomoríttassék a hatalommal (Deut. 23: 15, 16.). Továbbá a rabszolgák is oda tartoztak a vallási közösséghez (Gen. 17: 10. kk.). A szombati nyugalom rájuk is érvényes volt (Deut. 5: 14., 12: 12. stb.), valamint az ünnepek vigasságában is résztvehettek. Jób azt mondja, hogy a rabszolga ellen elkövetett jogtalanság ép úgy bántja Istent, mint a szabadok iránt való visszaélés, mert «nemde nem ugyanaz teremtette-é őtet, a ki engem?» (Jób 31: 13. k.). De azért ezek mégis annyira csak tulajdont képeztek, hogy urok eladhatta, zálogba vehette, elajándékozhatta és örökölhette őket (Lev. 25: 44. kk.). Szabadon nem is bocsáttathattak, csak hogyha valamely rabszolgánót egy szabad polgár vett nőül s az kiváltotta (Lev.

19: 20.). Előfordult azonban az az eset is, hogy ha a rabszolga urának nem volt fiúgyermek, akkor leányát valamelyik rabszolgájának adta feleségül s így ez örökölt és ez vétetett fel a nemzetiségi lajstromba (I. Krón. 2: 34 k. Sésán leánya az egyiptombeli rabszolgához, Járhához adatik nőül.). Ábrám pedig a damaskusbeli Eliézért teszi általános örökösévé, mert nem volt még akkor gyermeke, sem örökösödhető közeli rokona (Gen. 15: 2. k.).

Ha már most azt kérdezzük, hogy a szombat és a jubilaeumi évre vonatkozó intézkedések s ezekkel kapcsolatban az adósságok elengedése, a rabszolgák szabadon bocsátása, a földbirtok visszaadása s általában a birtokjog-viszonyok tényleg akként voltak-e életben, a mint azokat a törvények contemplálták: erre azt kell felelnünk, hogy kis részben életbe is voltak léptetve; de legnagyobb részt csak elméletek maradtak. Az a gondolat, hogy mindenik család maradjon meg a maga örökrészében, kétségkívül mély gyökeret vert a népben (I. Kir. 21: 3. k.). A Mózes IV. könyve 36: 4. feltételezi, hogy érvényben van a jubilaeumi esztendő, valamint a Móz. III. k. 27. f. 14—24 verse is. A történeti és prófétai könyvek is beszélnek e féléről. A levirath-házasság tényleges megtörténtét bizonyítja Ruthnak Boázzal való házassága. Hogy a vérrokon veszi meg az elszegényedettől a birtokot, igazolja Jeremiás földvásárlása, a ki az ő «öregbik bátyjának» a fiától, Hanaméltól veszi meg a törvény szerint ő reá néző földet (32: 7. k.). Ezekiel, mikor Izrael földe veszedelméről jövendöl, azt mondja a többek között: «Eljött az idő, jelen vagyon a nap: a ki veszen, ne örüljön annak, és a ki ad, ne szomorkodjék rajta — — mert az adó az eladott jószágra meg nem tér, még ha életben leszen is az ő lelkök» stb. (7: 12. k.). És másutt is feltételezi a jub. év érvényben létét, mikor azt rendeli, hogy ha a fejedelem az ő szolgálai közül valamelynek ajándékot ad az ő örökségéből: csak a szabadság esztendejéig legyen azé, akkor pedig térjen az örökség vissza a fejedelemre (46: 17. k.). Jeremiás elmondja, hogy Zédékiás király frigyét vete az egész jeruzsálembeli néppel, hogy kiki szabadon bocsátaná zsidó szolgáját és szolgáló leányát, hogy senki azokkal ne szolgáltatna többé; így akarják kiengesztelni a Jehovát, a ki Nabukadnezárral vivatja már Iuda városait. A próféta örül is ez elhatározásnak, mert íme egyszer már igazat akar cselekedni Iuda népe és meg akar térni; igen, de csakhamar elváltoztatják az ő tanácsokat s szépen visszafogják az üresen

maradt igákba rabszolgáikat (34: 8. kk.). Igen érdekes az is, a mit Nehemiás beszél el, hogy a zsidó főemberek és fejedelmek oly óriási terheket raktak saját népükre, hogy ez kénytelen mezőit, szőlőit zálogba adni, hogy az éhségben gabonát vehessen; mások a nagy adók kifizetésére kölcsönöket vettek fel s ezek miatt rabszolgákká voltak kénytelenek lenni, mert nem tudták megfizetni. Hol voltak hát a törvény intézkedései? Sehol! A pergamen-tekercseken felgöngyölve papi őrizet alatt! «Nem jó dolog ez» — mondja nekik Nehemiás —, a mit cselekesztek. Avagy nem a mi Istenünknek félelmében jártok-e inkább, hogynem mint a mi ellenségink előtt, a pogányok előtt is szidalmas cselekedetben?» (Neh. 5.). Azután halljuk a próféták ajkain az örökös panaszt, hogy vannak, a kik házokhoz más házat ragasztanak, mezőt foglalnak el az ő mezejekhez; a kik, ha megszerették a más mezejét, azt azonnal elragadják, vagy házát és azt elveszik és nyomorgatják az embert az ő háznépével egybe, az embert s az ő örökségét. (És. 5: 8. Mik. 2: 2.). A babyloniai fogságra egyenesen azért hurczoltatja el a prófétai felfogás szerint Jehova az ő népét, mert soha sem adták meg a földnek szombatját, most 70 év alatt kivetheti nyugalmát a föld (H. ö. II. Krón: 36: 21.). Csak a Makkaeusok I. könyvében olvassuk, hogy szombat-évet tartottak (6: 49, 53.).

De hogyan a sabbat és jubilaem-év intézménye csak úgy tekinthető is, mint a theokratikus alapeszméből levont, de gyakorlatban kevéssé érvényesíthető következtetés: addig másfelől a családok folytonossága egy oly mélyen gyökerezett gondolat volt Izraelnél, hogy ezt semmikép fel nem adta és még a szétszórás után is fentartotta s a család-fák épségét csak még jobban ellenőrizte.

Miként tartották hát számon a nemzetségeket? A leszármazást a családi hagyományok őrizték meg a legtermészetesebben. Később azok a lajstromok szolgálhattak ellenőrzésül, a melyekbe a fegyverfogható férfiak nemcsak törzsük, nemzetségük és családjuk szerint jegyeztettek be, hanem az egyes tagozatok kiváló emberei név szerint is beirattak (Num. 16. 2.). Ilyen összeírások történtek Dávid (II. Sám. 24: 1.), Asa (II. Krón. 14: 8), Uzziás (II. Krón. 26: 11. k.), Jothám és II. Jeroboám alatt s valószínűleg többször is. A városokban pedig rendszeren vezették a polgárok lajstromát. Az u. n. Soterim vezették és őrizték a genealogiai táblázatokat s ezek nemcsak mint a bírák irnokai szerepeltek,

hanem mint az ő tanácsosaik azokban az ügyekben — tulajdonjogi kérdésekben és egyéb jogviszonyok eldöntésénél —, melyek a leszármazással, vagy nemzetségi fokozattal szorosan összefüggöttek. (L. Keil : Bibl. Arch.) Ezek a «vének» közül választottak s előkelő állást foglaltak el. Ők a «hiteles» emberek. (Fürst: Hebr. u. Chald. HWB.). A lajstromokba általában csak a férfiakat vették fel; míg a nők közül csak az örökösödött leányokat, mint a kiken tovább élt a nemzetiség; a királyok lajstromába a királyok anyjait; míg a messze múlt hagyományai kegyelettel tarták fenn az ős-atyák egyidejű vagy egymásra következett feleségeinek s néhány kiválóbb nőnek a nevét.

Már aztán tényleg akár maradtak meg a birtokok az eredeti tulajdonosok kezén, akár nem: ez nem függeszthette fel azokat a köteleességeket, melyek a birtokjogból szorosan következtek. E köteleességek voltak: az első zszengének és az elsőszülötteknek a feláldozása, a tized beszolgáltatása s a szegényekről való gondoskodás.

A mindenek birtokosának és a minden jök adójának hálaadó aldozattal tartozik a földnek szellére. Azért rendelik a törvények egyenesen az Úr nevében, hogy «a te megért gabonádnak és borodnak első zszengéjét ne halogasd megadni; a te fiaid közül is az elsőszülöttet nekem adjad. Eképen sáfárkodjál a te ökreidből és juhaidból — — nyolczad napon nekem adjad azt» (Ex. 22 : 29, 30.). «Mindennek az elejét és földednek első gyümölcset a te Jehova Istenednek házába vigyed» (23 : 19). Másutt elrészletezve követeli a bornak, olajnak és a juhok gyapjának első zszengéjét (Deut. 18 : 4.), valamint azt, hogy az ő tésztajuknak első zszengéjéből bélest vigyenek áldozatul (Num. 15 : 20.). Ha gyümölcsfát ültetnek, az első három év termését ne bántsák, a 4-ik évét szenteljék Istennek és csak az 5-ik évit használhatják fel maguknak (Lev. 19. 23. kk.). A mely intézkedések tényleg arra vonatkoznak, hogy ez első zszengék a papságé.

De Jehováé minden elsőszülött is a naptól fogva, hogy megölt minden elsőszülöttet Egyptom földében s magának szentelt minden elsőszülöttet Izraelben mind emberek közül s mind oktalan állatok közül (Num. 3 : 13.). A tiszta állatok első fajzása tényleg feláldoztatott; a tisztátalanokét meg kellett váltani a főpap becslése szerint s azon felül a becsü ötödrészét kellett ráadni. Ez a becsü egészen szabadjára volt hagyva, mert azt mondja a törvény: «a mire becsüli azt a pap, abban maradjon» (Lev. 27 : 12.). Az emberek

elsőszülottei is megváltandók voltak. (Ex. 13: 13.). A váltásdíj 5 ezüst siklus volt (Num. 18: 16.).

Ime az első templomi, vagy ha úgy tetszik egyházi adók a lévítai papság fentartására; mert nem volt nekik örökségük Izraelben, az ő örökségük az Úr volt. Ez adókhöz járult a tized. Ős régi szokás volt a tizedadás a föld terméséből, a nyereségből és a hadizsákmányból. Hogy miért épen a tized? Ennek igen szellemes és világos magyarázatát adták a bibliai tudósok. A tiz mint kerek egész, a két szent számnak, a háromnak és hétnek az összetétele a tökéletesség, a teljesség jelképezője; a tized aztán, mint e teljességnek egy része az egészet representálja s a mikor a tizedet oda áldozza Istennek, ezzel azt fejezi ki, hogy az egész tulajdonképen Istené, az egészet az ember neki köszönheti. Tehát a tizedadás alapját az az előfeltétel képezi, hogy az az Isten iránt való hála tényleges kifejezése, másfelől tartozó adó is a föld legfőbb ura, a Jehova iránt és így szent dolog. A papság ezt is magának foglalta le (Num. 18: 21—24.); míg a levíták aztán ismét a tizedből tizedet adtak a főbb papságnak (Num. 18: 25—32.). A gabona- és gyümölcs-tized meg is váltathatott pénzzel, ha a becsün felül még az érték egy ötödét adták helyette. A barmok a számláló levita kinyújtott vesszője alatt hajtattak el s közülök minden tizedik az Istennek szenteltetett, s meg sem váltathatott (Lev. 27: 32—33.). A valóságban azonban úgy látjuk, hogy ezek az intézkedések sem nagyon tartattak meg. Malakiás próféta panaszkodik, hogy a dézmákban és áldozatokban megfosztják az Istent (3: 8.) s Nehémiás is arról tudósít, hogy a zsidók a lévíták jövedelmekben semmit meg nem adtak és e miatt ezek eloszlottak a falukra s ő azután nagy erélylyel szedeti be a tizedeket és első zsengeket. (13: 10—14.). Persze az is nagyon kérdéses, hogy mennyire tartották meg a törvénynek azt az intézkedését, a mely szerint «minden harmadik esztendőben annak az esztendő jövedelmének minden dézmáit válaszd el és rakjad össze a te kapuidon belül, melyet eljövén a lévíták és a jövevények, árvák és özvegyek meg-egyenek és megelégedjenek» (Deut. 14: 28. k.)?

A törvény különben mindenütt csak az elvet mondja ki; de tulajdonképen végrehajtásról s végrehajtó közegekről sehol sem gondoskodik. A tized is csak a fogság utáni korban lett évenkénti templomi adóvá azzal a fejadóval együtt, a melyet Nehémiás fogadtatott el a néppel évenként $\frac{1}{3}$ siklussal. Az utolsó évszázadokban azonban, úgy látszik, hogy

a templomi adó igen tekintélyes volt s ezt 20-ik életkoruktól kezdve még a diasporában levő zsidók is megküldték Jeruzsálembe.

A tiszta theokratikus állásponton a vallásos zsidók, ha elismerték is az első zsengekben, elsőszülöttekben és a tizedben a Jehova részére fizetett adó jogosultságát és szívesen meg is adták; de már a világi adókat, — miután magát a királyságot is egy theokratia-ellenes intézménynek tekintették. — egyáltalában nem akarták hordozni. Úgy hogy a világi adók eleinte nem is voltak egyebek, mint csak a királynak vitt ajándékok, mert hát keleti szokás szerint nem illik senkihez üres kézzel menni (I. Sám. 16: 20. I. Kir. 10: 10, 25 stb.). Még Izraelnek két harcias királya is csakis az ily adományokra támaszkodott és a királyi birtokokra, meg a hadi zsákmányra. Csak Salamon kísérlette meg a templomépités czíme alatt az adó követelését, de ő is inkább csak a vazallusoktól, «áros emberektől» és «kereskedő kalmároktól» (I. Kir. 10: 15.). De hogy mekkora volt az adó iránt az ellenszenv, mutatja az, hogy Salamon után épen az adók miatt szakad el Efraim országa Judától, és hogy a királyok is csak a legrendkívülibb esetekben fordultak az adóztatáshoz. Menahem a gazdagokra vet ki 50—50 ezüst siklus adót, hogy így vásárolhasson az assyriai királytól békét (II. Kir. 15: 20.) és ismét Joákim, hogy Nékótól, az egyptomi királytól vegye meg az ország szabadságát (U. o. 23. 35.). Először a persáknak fizettek a zsidók út- és fogyasztási adót, sőt úgy látszik az Esdrás könyvéből, hogy egyenes adót is (Esd. 4: 13. Neh. 5: 4.).

A birtokjoghoz kötött kötelezettség volt a szegényekről való gondoskodás és e tekintetben nemcsak a leghumanistikusabb, hanem egyszersmind a legbölcsebb intézkedéseket találjuk az ó-testamentumban. A törvény vigyáz arra azért teszi meg a maga intézkedéseit, hogy nagy különbség ne állhasson elő a gazdagok és a szegények között s ne képzódhessék ki a minden társadalmi bajt előidézni szokott, vagyontalan, máról holnapra élő proletariatus. Természetes, hogy a különbség azért Izraelnél is megvolt a gazdag és a szegény között, a mint hogy az semmiféle utopikus sociologiai elmélettel vagy akár intézménnyel is soha el nem enyészthető, hanem a földolog az, hogy magában a közfelfogásban a gazdagság és szegénység ne képezzen társadalmilag egymást kizáró kasztot, és hogy az intézményekben legyen valami olyan normativum, a mely a különbségeket elviselhetővé

teszi a gyengébb félre s mellette érezheti emberi méltóságát. Egy olyan communismus, mint a minőt Aristophanes gúnyol ki a maga kérlelhetetlen sarcasmusával a Nőuralom cz. darabjában Praxagora szájával: «Akarom hát, hogy mindenki egész vagyonát közjóra bocsássa s éljen kiki a közalapból és ne legyen dús ez, nyomorult az, s ne szántson amaz sok földet, a míg ennek sírhelye sincsen» (Arany I. ford.) — az izraelitáknál nem is állhatott elő, mert a hol az az elv uralkodik, a mit a Példabeszédes oly gyönyörűen fejez ki, hogy «a gazdag és szegény összvetalálkoznak, mindkettőt pedig az Úr szerzi». (Pldb. 22: 2.) és «a ki elnyomja a szegényt, gyalázattal illeti annak teremtőjét; az pedig tiszteli, a ki könyörül a szűkölködőn» (14: 31): ott a kettő között sem a kaszt, sem pedig a tűrhetetlen állapot ki nem fejlődhetik. «A szegénynek személyére ne nézz az ő törvényében és a te szegényednek igazságát el ne fordítsad» (Ex. 23: 316.). Ime a törvény előtt való egyenlőség!

«Mikor elvégezéted aratásodat a te mezőben és elfelejtédsz valami kívét a mezőben — mondja a Mózes V. könyve —, meg ne térj annak felvételére: a jövevénynek, az árvának és az özvegynek engedjed, hogy megáldjon téged a te Urad Istened kezeidnek minden munkájában.» Nem kell az olajfát sem másodszor megrázni, a mi le nem hullott róla az első rázásra, hadd maradjon ott a szegények számára, valamint hadd legyen övéké a szőlő-böngészés is; mert meg kell az izraelitáknak mindig arról emlékezniök, hogy ők is szolgák voltak Egyiptom földében (Deut. 24: 19. kk.). Az ünnepeken legyen az izraelita háza ajtaja tárva-nyitva, hogy ő vele örvendezhessenek a jövevények, az árvák és özvegyek (16: 11. kk.). Három évenként a tizedet a szegények számára kell odaadni. A sabbat-év és a jubilaumi év intézménye nekik akar kedvezni. És tulajdonképen ezeknek a törvényeknek a megtartása képezi azt a feltételt, a mely mellett Isten, mint mindennek legfőbb tulajdonosa, a birtokosoknak megengedi a föld használatát és épen «mert nem leszen koldus nélkül a föld, azért parancsolom neked és azt mondom, hogy örömet megnyissad kezedet a te atyádfiának, a te szegényednek és a te koldusodnak a te földeden» (Deut. 15: 11.). Sőt hogyha annyira ránehezedik a szegénység az izraelitára, hogy kénytelen magát rabszolgaságra adni, akkor is a 7-ik esztendőben szabadon bocsáttatván, nem szabad őt üresen elküldeni, «hanem ötet megterheljed a te juhaidból, a te szőrüdről és a te sajtódból, a mivel megáldott

téged a te Urad Istened, abból adj néki» (15: 12. kk.). És tényleg a zsidó czedakahnak, igazságosságnak, jogosságnak nevezte azt, a mit mi alamizsnálkodásnak mondunk. A mi kifejezésünk feltételezi a meginduló szánalmat, pillanatnyi könyörületességet; míg a zsidó szó azt tartalmazza, hogy egyenesen igazságos dolog adni és e cselekvés folytonosságát foglalja magában. Jób, barátjainak ama vádja ellenében, hogy ő bűnös volna s e bűnösségeért sújtják őt a csapások, igazságosságára hivatkozva a többek közt azt mondja: «én a nyomorúság miatt kiáltó szegényt megszabadítom vala. az árvát is és a kinek semmi segítője nem vala» — — «a szűkölködőknek attyok valék» (29: 12, 16.) s kemény átkot mond magára, hogy az ő válla a lapoczkájáról essék le és az ő karja a forgócsontjáról szakadjon le, ha ő valaha elzárkózott a szegények kérése elől, ha ő az ő étkének falatját csak maga ette meg, ha csak nézte a ruhátlan veszendő szegényt és nem adott neki ruhát és ha az özvegy vagy árva ellen valaha felemelte az ő kezét (31: 16. kk.).

Az igazságossághoz tartozik az is, hogy az ember pénzét ne adja uzsorára (Zsolt. 15: 5.), mert a zsolttáriró a maga gazdag tapasztalatai mellett is soha sem látta, hogy az az igaz ember, a ki naponként irgalmaskodik és kölcsön ad, elhagyatott volna (37: 25. k.) s Ezékiel próféta szerint is az az igaz ember, «a ki uzsorára nem ad és többet nem vészen» (18: 8.) s «a szegénytől meg nem vonzza az ő kezét» (17. v.). Csak az istentelenek teszik az ellenkezőt. A ki a szűkölködőt és a szegényt megnyomorítja, a másét erővel elveszi és a zálogot vissza nem adja, uzsorára ad és többet vesz: e felől kérdi Ezékiel, ha vajjon él-e az ilyen ember? és egész határozottan feleli rá: «Nem él»; halállal hal meg és az ő vére ő rajta lészen (18: 12, 13.). A törvény határozottan el is rendeli: «ha pénzt adsz kölcsön az én népemnek, a szegénynek, a ki veled vagyon, ne kívánj rajta uzsorát, mint az uzsorás szokott cselekedni» (Ex. 22: 25.), a mihez másutt hozzáteszi: «hanem félj a te Istenedtől, hogy elhessen veled együtt a te atyádfia» (Lev. 25: 35. k.). Az idegenen lehet aztán megvenni azt az uzsorakamatot, a melyet elvesztenek saját felebarátjaikon (Deut. 23: 20.), és ha honfitársaik iránt teljesítendik kötelességeiket: akkor sok népeknek fognak majd kölcsönt adni, ők maguk azonban nem szorulnak kölcsönre (Deut. 15: 6; 28: 12.). A törvényes kamat Nehémiás idejében egy századrész volt; de nem lehetetlen, hogy ez csak egy hónapra járt, úgy, a mint pl. ez

a rómaiaknál is a kamatszámításra nézve szokásban volt. (Riehm. Bibl. Altth.).

A hitelezőt az adós részéről adott zálog biztosította. A zálogot vagy önkényt adta előre az adós (erabon), vagy pedig a hitelező vette el maga, hogy így kényszerítse a kölcsön visszafizetésére az adóst (chabol vagy ábot). Kötelezvényekről csak már igen késői korban van szó, az apokryph könyvekben (Tóbiás), Josephusnál és az újtestamentumban. A zálogolásnál is azonban korlátozza a törvény az ember természetes kapzsiságát és visszaélésre való hajlamát. Elrendeli, hogy a zálogba elvett ruhát még a napnak lementé előtt vissza kell adni, ha valakinek az csak egyetlen öltözete (Ex. 22. 26.). «Zálogba senki ne vegye» — mondja másutt — «a malomnak alsó és felső köveit, mert annak életét venné el zálogba». (Deut. 24. 6.). Az özvegynek a ruháját sem szabad zálogba venni (U. o. 17.). «A hetedik esztendőben pedig a mi kölcsönöd leend a te atyádfiánál, elengedje a te kezéd néki, annyira hogy ne legyen te közötted koldus» (U. o. 15. 3, 4.).

Sőt a törvény nemcsak rendelkezik a szegények érdekében, hanem egyenesen fenyegeti is azokat, a kik el akarnák őket nyomni. «Egy özvegyet vagy árvát is ne nyomorítsatok meg. Ha pedig nyomorítván megnyomorgatod: felgerjed az én haragom és elvesztelek titeket fegyverrel és a ti feleségeitek özvegyek lesznek és a ti gyermekeitek árvák» (Ex. 21. 22. k.). «Átkozott valaki elfordítja a jövevénynek, árvának és özvegynek törvényét; és mondja az egész sokaság: Ámen!» (Deut. 24. 19.) És Ámos szája által azt mondja az Ur: «Izraelnek három és négy gonoszságáért hozzá nem fordulok, mert sietnek e földön a szegényeknek fejekre, a nyomorultaknak igazságokat elfordítják — — és a zálogba vetett ruhákon hajtják meg magokat minden oltároknaál és a megeseit embereknek birságokból az ő isteneiknek házokban borral lakoztak» (II. 6. kk.).

És épen Ámosnak e szavai, Izrael népe ellen való fenyegetései juttatnak eszembe egy igen fontos sociologikus felfogást, melyet legerőteljesebben a próféták képviselnek és a mely míg egyfelől élénk világot vet az izraelita demokrátiára, mely kaszt különbségeket nem ismer, másfelől teljes megfajtását adja annak, hogy ez a demokratia Izraelben nem fejlődött sem demagogiává, sem pedig nem vált communistikus törekvések meleg ágyává.

Izraelben a népjogok leghatalmasabb védői a próféták

ezek a hatalmas egyéniségek, a kiket nem kábit el a királyok körül ömlő tömjén illata, nem rettent vissza a zsarnokok tekintete és nem veszteget meg az esetleges népkegy. mikor arról van szó, hogy az Isten kijelentéseit kell hirdetniök s mikor az igazság mellett kell bizonyosságot tenni. Az önkény-nyel, a visszaélésekkel szemben a jogvédők s az önerejükben, gazdagságukban, hatalmukban elbizakodottakkal szemben az Isten előtt való egyenlőség hirdetői. Demokratismusuk alapja az, hogy a Jehova fensége, nagysága nem tűr maguk mellett semmi más nagyot. «Lészen az utolsó időkben» — mondja Ésaiás próféta — «a kevély szemű ember megaláztatik és az embereknek magasságok lenyomattatik és csak az Úr magasztaltatik fel azon a napon. Mert a seregek Urának bosszúálló napja jó el minden kevély és magasságos ellen és minden felemelkedett ellen, hogy megaláztassék». Még a Libánon czédrusai sem emelhetik akkor az ég felé koronáikat, Básán híres tölgyfái is leborulnak, a hegyek és halmok, a sík földdel lesznek egyenlökké, a magas tornyok és kőfalak összeomlanak, a tenger nagy hajói nem merik magas árbo-czaikat felemelni s nem mernek magasra vont vitorlákkal futni; a magas ember lenyomattatik és az embereknek nagyságok megaláztatik és csak egyedül az Úr magasztaltatik fel (II. 10. k.). A gazdagság, a nagyság már önmagában istenellenes dolog, mert a saját erejében bizakodik a helyett, hogy Istenben biznék, — hát hogyan álljon elő ily felfogás mellett egy kizárólagos arisztokratia? De a szegénység meg még önmagában nem erény, nem jogosít fel semmiféle követelőzésre, — hát hogyan fejlődjék ily világnézet mellett demagogia? «Oh ember, megmondotta néked az Isten mi legyen a jó és mit kíván az Úr tőled egyebet, hanem hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot és hogy megalázzad magadat és hogy a te Isteneddel alázatosan járj» — ez a próféták követelése (Mik. VI. 8.). Az igazság cselekvése a fő és bárki kövesse el ezt az igazságtalanságot, a fejedelem, vagy a nép, az örökké igazságtalanság; azt meg kell torolni és ellene az Úr ítélletartását hirdetni! A világon semmi egyébnek nincs jogosultsága, mint csak a sziv tisztaságának, a valódi erénynek: az igazi társadalmi és állami fentartó erő csak ez lehet! «Az igazságnak útában vagyok élet és az ő ösvényének úta halhatatlan» (Pldb. 12. 27.). Ime a mai legnagyobb és legnemesebb sociologusok tana azoknak a nyáj mellől elhívott, vagy a templomi szolgálattól elszólitott prófétáknak az ajkain! «A nép üdve épen az

igazságosságban áll» — mondja Paul Janet, ez a kiváló társadalmi bölcész és folytatja: «engedjük meg, hogy tökéletes becsületesség lehetetlen; de azért mégis nem kevésbé igaz, hogy a tökéletes becsületességnek kell a politikusok cselekedetei törvényéül szolgálni s hogy minden cselekedet, mely attól eltér, megrovást érdemel». Régebben azt mondták: «érvényesüljön az igazság, ha vész is a világ» (Fiat justitia, pereat mundus). A világot azonban semmi sem kényszeríti, hogy a pusztulás és az igazság gyakorlása közt kelljen választania, mert épen az igazság által maradhat fenn. Az erény menti meg az államokat, a romlottság meg elveszti őket és tökéletesen igaz, amit Montesquieu mond: «erény híján csak megfélemlítéssel kormányozhatni a népeket». «A törvények és a politikai szervezetek csak támasztékaik az emberi gyarlóságoknak; az igazi biztosíték csak a szívből található fel» (P. Janet). «Elvész az én népem» — így aggódik Hoseás — «mivelhogy tudomány nélkül való» — hiányzik belőle a bölcsességnek, a tudásnak az a kezdete, a mely az Úrnak felelmében áll. Ezt a tudományt követeli a Jehova mindenkitől s csak látszólagos minden más különbség, ha az Úr előtt egyenlőség van a legfőbb követelményre nézve; itt a szegény és gazdag összetalálkoznak s mindkettőt az Úr szerzi.

És ha már azokat az okokat keressük, a melyek miatt az Izrael népénél nem fejlődhetett ki se kaszt, se demagogia, se proletariatus s ezzel együtt socializmus, ezek között még felemlíthetünk egy másik tényezőt is, hogy t. i. az Izraelita világnézet azt a munkát, melyet pl. a görög felfogás teljesen megvetett, mert szabad polgár nem dolgozhatik, hozzá legfeljebb csak a politikával való foglalkozás méltó, minden egyéb munka csak a rabszolganak való és szégyenletes, — igen nagybecsüli és azt dicsőíti. A munkátlanságra «eljő mint a könnyű útonjáró, a te szegénységed és a te szükséged, mint a paizsos ember!» (Pldb. 24. 34.); viszont «látál-e az ő dolgában szorgalmatos embert? A királyok előtt kezd állani, nem marad meg az alávalók között» (22. 29.) és «a serény asszonynak ára sokkal felülhaladja a kárbunkulusokat» (u. o. 31. 11.). «Minden munkában bővölködés vagyon; de az ajkaknak beszédekben csak szűkölködés» (14. 23.). «Szegénynyé léssen a ki cselekszik álnok kézzel; a gyors munkásoknak pedig kezek meggazdagítja őket» (10. 4.). Az Úr az embernek az ő keze munkája szerint fizet meg. «Reggel vessed el a te magodat és estve is ne restelkedjél»,

— úgy int a Prédikátor, — «mert nem tudod melyik jobb, ez-é vagy amaz, vagy ha mind a kettő jó léssen!» (11. 6.).

A törvényhozóknak, a prófétáknak és Izrael bölcseinek nemes humanismusa, tisztult világnézete természetesen csak az eszményt fejezi ki, a milyennek lennie kellene a társadalomnak és az egyénnek; azonban a valóságban a miatt panaszkodnak szakadatlanul, hogy a szegényeknek ítéleteket elfordítják, azok igazságokat elragadják, az özvegyek az ő prédájok és az árvákban zsákmányt vetnek (És. 10. 2.); egymást hamisan nyomorgatják ragadozást tesznek és a szűkölködőt és a szegényt megnyomorítják (Ezék. 22. 29.), a munkás bérít megtartják (Mal. 3. 5.) és a zálogot vissza nem adják (Ezék. 18. 12.). A törvény rendelkezéseivel szemben a szokásjog egészen messze menő engedményeket tett a hitelezőknek, annyira, hogy ezek még a szegény özvegytől is elvették az adósság fejében gyermekeit (II. Kir. 4. 1; Neh. 5. 5, 8.) és csak menekülés által kerülhette el az adós a reá váró szomorú sorsot (I. Sám. 22. 2.).

Tökéletesen igaza van Aristotelesnek, mikor azt mondja, hogy «az embereket szétválasztó viszálykodásokat inkább romlott természetük okozza, mintsem a magán tulajdon».

A nemes eszmék és a legszebben kigondolt elméletek, sőt az ezek kivételére fordított önfeláldozó munka is mind addig gyümölcstelenek, a míg magát az önző, haszonleső és csak természeti ösztöneinek engedelmeskedő embert át nem alakítja egy felsőbb isteni erő és a míg a röghöz kötött embert egy magasabb, nemesebb élet légkörébe nem emeli fel a szentlélek ujjáteremtő hatalma.

Ezt a felsőbb erőt csak a keresztyénségben, a Krisztus által kapta meg az emberiség. A hatalommal uralkodó theokratia csak parancsolni tudott; de nem volt képes erőt is adni a parancsok teljesíthetéséhez. Az Isten országa, a maga szeretet elvével és a benne rejlő éltető erővel tud csak életet is biztosítani és tud az igazi keresztyéni munkásság által oly széles kört feltárni, a hol a gazdag és szegény valóban összetalálkozhatnak az istenfiúságban s itt érlelődhetik meg igazán az a meggyőződés, hogy csakugyan «mind kettőt az Úr szerzi».

Még szólhatnék arról, hogy a család és tulajdon miként lett Izraelnél «honná és iparrá»; érdekes volna a fejlődés menetét e téren is követni; de ekkor már egyfelől a politikai tere lépnek át s elhagynám a szorosán vett sociológiai kérdéseket, másfelől pedig a nemzetgazdaság mesgyéjébe

mennék. A határvonal ugyan inkább csak az elméletben vonható meg, mert a valóságban a politikai és nemzetgazdasági kérdések a lehető legszorosabb viszonyban vannak a socialistikus kérdésekkel, egy és ugyanazon téren mozognak; de mégis, legalább az elméletben, meg lehetvén vonni köztük a határt, nem akarok a határsértés bűnébe esni, mert meg vagyok írva «ne rontsd el a régi határt, a melyet a te eleid vetettek».

Majd utánam jő, a ki felmutatja az újtestamentum felséges légkörében a megnemesült családot és a szeretettől megszentelt tulajdont s megjelölné azt a drága örökséget, a mely osztályrészünkké leszen nem az ígéretnak ama földén, a melyre egykor a Jehova kihozta az ő népét kinyújtott kézzel és erős karral, hanem a melyet a mi mennyei atyánk készített az ő gyermekeinek, a szeretetnek amaz országában, a melyben ő is szüntelenül munkálkodik és nekünk is munkálkodnunk kell; mert csak egyetlen egy hatalom képes a socialis kérdéseket, melyek az élet ellentéteiből, különbözőségeiből származnak, megoldani: a keresztyén hitből táplálkozó szeretet szakadatlan munkája!

Kenessey Béla.

IV. MISSIÓ - Ü G Y.

BELMISSIÓI LEVELEK.

VI.

(A vallásos-iratokat terjesztő Társaság — Religious Tract Society-alakulása, működési elvei, jelenlegi állása. Más ilyen Társaságok).

Emlékezetes és nehéz események idején született meg a londoni »*Vallásos iratokat terjesztő Társaság*«. Az idők jelei minden tekintetben sötéteknek és fenyegetőeknek tűntek föl. A Franciaországban kitört forradalmi szellem még mindig rázta az európai nemzeteket s fölforgatni készült a fejedelmek trónját s megsemmisíteni minden társadalmi rendet. Az uralkodó felsőbbség el nem ismerése s a vallásatlanság uralkodott általában csaknem mindenütt. És a hitelenség, hasznát vevén ez általános zavarnak, merészen ütötte föl fejét s a sajtó útján a legerkölcstelenebb és lélekrontóbb eszméket terjesztette mindenféle. És mégis ez időben történt az, hogy Angliában, és onnan átjőve az európai kontinensen is, új szellem kezdett lehelni Krisztus egyházában s főként az iskolaügy rendezése, a vasárnapi iskolák felállítása által megvetetett az alap arra nézve, hogy a vallásos ismeretek minél szélesebb körben elterjedjenek.

Bourder György, gyülekezeti lelkész Coventryben volt Isten kedvező kegyelméből a «vallásos iratokat terjesztő Társaság»-nak tulajdonképeni megalapítója. Azok közé tartozott ő, a kik, míg örültek More Anna asszony — általunk előző levelünkben jelzett — tractátusainak széles körű elterjedésének, másfelől megsajnálják, hogy a keresztyéni igazság evangyéliomi nagy elveiből oly keveset tartalmaznak azok. Szükségét érezte tehát, hogy határozottabban vallásos jellemű iratokat kell valami úton-módon közzétenni.

«Gondolom, 1781. kezdetén volt az — mondja Bourder naplójában — mikor Lancasterben tartózkodván, «A régi jó út» cím alatt először egy kis tractátust nyomattam, melyben az ember eleséséről és fölemelkedéséről szólottam, bizonyítgatván azt a szentírásból és az angol államegyház artikulusaiból és liturgiájából. E tractátusból példányokat küldtem Lancasterben minden házhoz, a lakosokhoz intézett néhány ajánló szóval. Hogy mi eredménnyel, azt nem tudom. Egy-néhány példányt elutasító szavakkal mindenesetre visszaküldtek hozzám. De bármi volt is az eredmény Lancasterben, nagy okom van az örömrre, hogy e tractátust megírtam, mert Angliában és Skóciában nagyon sokszor lenyomatták azt s azt hiszem, sokaknak javára több százezer példányban elterjesztették.»

E tractátus megjelenése után Bourder bátorságot nyert arra, hogy csak haladjon tovább a hasznos tevékenység ez útján. Nem rettenve vissza a támadó ellenzéstől, egy lelkész-társával, *Greatheed Sámuellel* együtt sokat beszélgetett e tárgyról s «Falusi tractátusok» cím alatt hat tractátust írt említett barátjával együtt, a melyeknek egy-egy példányát egy pennyért árultatta.

Ez iratok kiadását egy londoni könyvkereskedő gondjaira bízta, de a ki megbukván, igen nagy anyagi kárt okozott az igazán minden érdek nélkül működő íróknak. E bukás volt azonban épen a legfontosabb alkalmi eszköz arra, hogy egy társaság alakíttassék az ily iratok kiadására és elterjesztésére. Bourder és barátja belátták, hogy az ilyen magán úton való igyekezet és próbatétel nagyon kevésbé vezethet tartós eredményre, elhatározták tehát, hogyha az arra alkalmas idő elérkezik, szerveznek egy olyan társaságot, mely kifizűött céljukat megvalósíthatja. Érezték, hogy egy olyan helyiségre volna szükségük, a hova mindenki könnyen fordulhatna, hol a gazdag elkölthesse az ő guineáját, és a szegény szívélyes fogadtatásban részesüljön, ha szinte megrendelése egy pennynél nem menne is többre. Érezték továbbá, hogy minél több, az egyesek egyéni képzettségének körülményeinek és jellemének megfelelő tractátusra volna a népnek szüksége.

Az idő végre 1799. május 8-án elérkezett, a mikor a «Londoni missiói Társaság» évi gyűlésén Bourder több lelkész jelenlétében előterjeszthette egy vallásos irodalmi társaság megalkotására vonatkozó tervét. A lelkészek egész odaadással beszélgettek a szóban forgó tárgyról; belátták annak szük-

séges voltát s másnap, 1799. május 9-én kimondták a társaság megalakulását, s egy bizottságot neveztek ki, mely másnapra készítse el a társaság alapszabályainak tervezetét. A bizottság el is készült munkájával s a következő alapszabálytervezetet mutatta be, mely is minden nagyobb vita nélkül elfogadtatott :

1. A most alakuló társaság neve: «A vallásos iratokat terjesztő Társaság». 2. Oly személyekből áll az, kik évenként fél-guineát, vagy ennél nagyobb összeget irnak alá. 3. Évenként gyűlés tartandó a missiói hét csütörtök reggelén, a mikor pénztárnok, titkár és bizottság választandó. 4. A tractátusok pénzért lesznek elárusítandók.

Az első évre megválasztatott a bizottság tagjaiul hat egyházi jellegű és négy világi egyén, továbbá egy pénztárnok és egy titkár.

A megalakulás után egyszerre megkezdődött a nagy munka. Mint a társaság egyik történetírója mondja: «kezdeté csekély volt, csecsemőkorát élte az akkor; de mindenestre egy kis Herkules volt e társaság, vagy inkább hasonlított egy hatalmas folyam forrásához, mely alig költ figyelmet első felbuggyanásánál, de növekedvén vizeiben, folyása számára minden irányban csatornákat csinálva és a mellékfolyók hozzáömlése által feldagasztva, tiszta és éltető vizével a föld kerekiségének csaknem minden országát gazdagítja, termékenyíti és fölfrissíti».

A «Vallásos iratokat terjesztő Társaság» megalakulása után csakhamar «*Társaság evangélikus tractátusok ingyen osztogatására*» cz. alatt egy másik társaság alakult. E társaságok szervezete és céljai ugyanazonosak lévén, az aláírók, a tagok általános megegyezésével a kettő között barátságos egyezés jött létre és ez utóbbi az előbbi társaságba beolvadt.

A londoni társaság 1849-ben érte el fennállásának 50 éves jubileumát. E jubileumra egy több mint 700 lapra terjedő nagy emlékkönyv adatott ki, a mely szerint az első 50 évben a társaság bevétele 1,202,242 font, 13 shilling és 8 pennyre ment (tehát több mint tizszer ennyi forintra) és ez az óriási összeg teljes egészében a vallásos iratok terjesztésére használtatott föl. Érdekes az a kimutatás, hogy még a társaság az első évben mindössze 200,000 vallásos iratot terjesztett el, 50 év múlva már egy év alatt 18,223,995 vallásos iratot s az első 50 év alatt 500 millió tractátust terjesztett el.

A fentebb közlött egyszerű alapszabályok idők folytán bővülvén, ma a következők vannak érvényben:

I. A Társaság neve: A vallásos iratokat terjesztő Társaság; célja vallásos könyveknek és értekezéseknek idegen országokban és a britt birodalom területén való terjesztése.

II. Tíz guineának adományozása életfogytig való tagsági jogot biztosít.

III. Azon végrendeleti végrehajtó, ki 50 vagy ennél több guineát ad be hagyományként a Társaságnak, élethossziglan való tagja lesz ennek.

IV. Minden éves aláíró, ki fél-guineát vagy ennél többet fizet, tagnak tekintetik.

V. A beérkezett aláírásokat a Társaság vallásos iratok terjesztésére és olcsó áron eladására használja fel.

VI. Az aláírók leszállított áron vásárolhatnak a Társaság kiadványaiból.

VII. A Társaság ügyeinek vezetésére évenként bizottság választatik Londonban, mely bizottság négy lelkészből és nyolcz világi egyénből áll; három lelkész és hat világi egyén, kik a bizottsági gyűléseket legszorgalmasabban látogatták, a következő évben újra választás alá bocsáthatók; a bizottság az időközben megüresült helyeket maga töltheti be.

VIII. Az Egyesült királyság különböző részeiben, a Társaság céljainak előmozdítására, a vallásos iratoknak egyes egyének által való terjesztése vezetésére, helyi társaságok alapítására, aláírások és adományok gyűjtésére levelező bizottság szervezetik.

IX. A pénztárnok, a titkárok és a bizalmi férfiak a bizottság tagjai gyanánt tekintetnek.

X. A bizottságnak joga van mindazon lelkészeket, kik a Társaság részére adományokat gyűjtenek, viszonzjatalom fejében, az általok gyűjtött összeg feléig, vallásos iratokkal ellátni; és ha egyszerre vagy több alkalommal beküldött gyűjtéseik elérik a húsz guineát, vagy azt esetleg felül is haladják, azon lelkész életfogytiglan való tagnak tekintetik és a Társaság kiadványainak elsőrendű sorozatával jutalmaztatik.

XI. A bizottság oly külföldi egyének közül, kik céljai előmozdításában tevékeny szerepet visznek, tiszteletbeli tagokat nevezhet ki.

XII. Évenként május havában gyűlés tartatik, mely a pénztárnokot, a bizottságot és a titkárokat választja.

Rendkívül érdekes a bizottság mult évi jelentése, melyet főbb vonásaiban annyival is inkább óhajtunk közleni, mert megismerhetjük belőle a Társaság működésének főbb elveit.

Hogy ez a Társaság oly óriási erővel működhetik és pedig nemcsak az egyesült királyságban és ennek gyarmataiban, hanem sok, rá nézve idegen és pogány országban is, ez csak úgy történhetik meg, hogy midőn maga is támogat a földön számtalan protestáns keresztyén missiót, egyszersmind igénybe veszi maga részére e missiók munkásainak támogatását is. «Hirnökei, a tractátusok, bejutnak oly helyekre is, melyek

más tényezőkre nézve feltétlenül hozzájárulhatatlanok. Keresztül jutottak azok a khinai kőfalon és behatoltak a «mennyei császár» palotájába. Oktatták Burmának fejedelmeit és felnyitották India kegyeseinek önkakarattal lezárt ajkait. Afrikának fiai olvasták ez iratokat rabszolgaságukban és megtanulták belőlük az evangéliom szabadságát. Prédikáltak azok a megfeszített Krisztust úgy a zsidónak, mint a görögnek, s elvezérelték úgy a pogány, mint a művelt nemzeteket az evangéliom békességes igazságaira. Az Egyesült királyságban haszonnal olvasta e kiadványokat a katona a maga tábori sátrában, a fogoly a maga czellájában, a beteg a kórházban, a szűkölködő a szegényházban s a parti ör magános állomásán. Mindenféle rangbeli emberek okultak azokból és Istennek kegyelméből a «sötétségből az ő csodálatos világosságára hivattak».

«A Társaság kiadványai alakjukra és tartalmukra nézve oly különbözők, mint amaz olvasók jelleme, kiknek lelki javára készültek azok. Elkezdődnek valamely kis képes kártyadarabbal s kiterjednek a szentiratok kommentálásáig, sőt magának a bibliának teljes kiadásáig. A nép minden osztálya számára, a szegénység gyermekétől föl az ország leggazdagabb nemeséig, jelennek meg kiadásában alkalmas művek. Oktatják úgy a theologiai tanulót, mint a szegény kunyhólakót, ki az idvesség útját keresi. A reformátorok és puritánok műveiben és nagyon sok más kiadványban «valóságos ételt találnak az öregek»; a számtalan ifjúsági iratokban «tejet a kis gyermekek, kik tudatlanok az igazság beszédében»; míg valamennyi kiadványban «az élet kenyerét» nyújtják a szegénynek és a veszni induló bűnösnek.»

«Fölösleges az ilyen kiadványoknak a jelenkorban való fontosságát feltüntetni, mikor a műveltség a széles világon mindenfelé terjed. A tudomány kora a kísértéseknek is kora szokott lenni. Képesíteni valakit arra, hogy olvasson, a nélkül, hogy lelke javának előmozdítására alkalmas vallásos olvasmányokról is gondoskodnánk: csak részleges s szinte kétséges jótétel valamely ország népével.»

«A Társaság kiadványainak készítettetésénél folytonos és változhatatlan törekvése a bizottságnak, hogy minden tractátus és könyv arról tegyen világos bizonyosságot, hogy a bűnös és a nyomorult a maga bűnéből és nyomorából egyedül a Megváltó elégtétele által és kegyelméből szabadul meg. Úgy, hogy ha valaki csak a legkisebb terjedelmű tractátust olvassa is el és sohasem lesz alkalma másikat látni, világosan tanulja

meg abból, hogy idvessége megnyerése céljából újjá kell születnie a Szentlélek által és hitből meg kell igazulnia a mi Urunknak és Idvezítő Jézusunknak halála iránti tökéletes engedelmességre. Az evangéliom igazságainak hirdetésében a bizottság szigorúan ragaszkodik a szent iratokhoz, mint a hitnek egyedüli, de elégséges zászlajához. Kiadványai e szent forrásból folynak és a bizottság reméli, hogy, a mennyire azt emberi művekről mondani lehet, kiadványai a tiszta igazságot tartalmazzák, be nem szennyezve semmi tévedés és meg nem zavarva semmi emberi rendszer által. A Társaság szervezete kizárja azt, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek, az egy élő és igaz Isten tudományát valló protestáns keresztyének különféle ágazatainak sajátlagos külön tanai bonczolgtatásával foglalkozzék, de minden esetben örvendetesen mondhatja magáról, hogy igenis hirdeti azokat a nagy lényeges igazságokat, melyekben a Báránynak mindazok a követői teljesen egyek, kik «várják a mi Urunk, a Jézus Krisztusnak irtalmasságát az örök életre». Ha szükségesnek látszik, határozottabb és részletesebb leírást adni azokról a vallásos igazságokról, melyek a Társaság kiadványaiban foglalvák, a bizottság állíthatja, hogy ama tiszta igazságok által, melyeket nem a szentírás szavaival fejez ki, a reformationnak azokra a nagy evangélikus elveire utal, melyekben Luther, Kálvin, Cranmer teljesen megegyeztek s arra a tanrendszerre és írásmagyarázatra, mely «A keresztyén és református egyházak hitelveinek összhangzata» című műben le van téve, mind ama dolgokról, melyek azokban mint «vallásunk főpontjai» és «hitünk alaptételei» foglalvák. E nagy közös alapon, melyet úgy az anglikán egyház, mint a disszenterék és a külföldi protestáns egyházak is elfoglalnak, azt hiszi a bizottság, hogy fenttartható és megerősíthető a keresztyén egység, fölkeltető és ápolható a keresztyén szeretet, összesíthető és hatékonyvá tehető a keresztyén buzgalom. Az így elfoglalt közös alap már 93 éven át képesítette a Társaságot, hogy egyesítse mindazokat, «kik szeretik a mi Urunk, a Jézus Krisztust az örökkévaló halhatatlanságra»; és ez az egység sohasem akadályozta a bizottságot abban, hogy az evangéliom idvezítő igazságait a maguk teljességében ne hirdethesse.»

«A Társaság kiadványai csak annyiban vitázó szelleműek, a mennyiben a szentírás alapigazságait támogatják, úgy a mint azok a fennemlített alapvető munkálatokban adva vannak. E munkák tökéletesen és folytonosan hangsúlyozzák, hogy «csak egy élő és igaz Isten van, a minden látható és

láthatatlan dolgoknak Teremtője és Megtartója; és hogy ezen Istenség egységében, egy lényegben, hatalomban és örökkévalóságban három személy van: az Atya, a Fiú és a Szentlélek». Hangsúlyozzák Annak Istenségét, ki «az ő Atyja dicsőségének fényessége és az ő személyének kimetszett bélyege»; s hirdetik, hogy «egy az Isten, egy a Közbenjáró Isten között és az emberek között, az ember Krisztus Jézus». A Társaságnak a romanismusról való kiadványaira tekintettel, igen fontosnak tartja a bizottság hangsúlyozni, hogy «a világi vagy pusztán vitás pontokra tekintet nélkül, a Luthereket, a Melanchtonokat, a Tyndale-okat, a Cranmereket, a Latimereket és a Bradfordokat tekinti úgy a régi időkből, mint az egészséges tanban és a gyakorlati működésben követendő példányképekül».

«A Társaság részére adományozott pénzalapok felhasználásában nagy gondot fordít a bizottság arra, hogy lehetőleg széles és sokat ígérő működési mezőt nyisson meg maga előtt. A külföldi missionáriusok és az itthoni, minden érdek nélkül működő jó barátok segélyév el a vallásos iratok ingyen köröztetése teljes erővel, a munkások minden díjazása nélkül folyik. Nagy gonddal összeállított rendszer alapján a kiadványok eladási ára teljesen fedezi azok előállítására költségeit és a Társaság minden kiadását. Így aztán az aláírások, adakozások teljes összege a kiadványok ingyenes terjesztésére fordítatik, és a bizottság az utolsó években képes volt a kerestyen közönség kedvező jóindulatából sokkal több értékű vallásos iratot osztogatni szét, mint a mennyi összeget a Társaság bevett».

«A mi az évről-évre megjelenő számtalan mű készítését illeti, a bizottság gondosan óvakodik attól, hogy a gyanúnak még csak árnyékát is fölkelthesse. Ha valamely mű kiadása kerül szóba s felolvastatik az, a bizottság minden egyes tagjának véleményét kell arról mondania és a határozatot a bizottság nem annyira a pusztá szám szerinti megosztás eredményére, mint inkább azokra az általános kedvező vagy kedvezőtlen véleményekre alapítja, melyekkel az illető tárgy előzetes megvitatása folyamán találkozott.»

Ime a nemes alapelvek és a kivitel módoszatai.

A Társaság bevétele 1891. márcz. 31—1892. márcz. 31-ig aláírásokból, adakozásokból, gyűjtésekből és hagyományokból 18.764 font, 17 shilling és 6 penny volt, az előző évinél 2837 fonttal és 13 shillinggel nagyobb összeg. A vallásos iratok eladásából bejött 172,155 font, 10 shilling és

6 penny, együtt az előző évi mérlegtől fenmaradt összeggel 192.594 font, 18 shilling és 6 penny. Az évi kiadás pedig 202.833 font volt, a bevételnél 10.238 fonttal, 1 shillinggel és 5 pennyvel több, a mely összeg a tartalékalapból fedeztetett. Imé egy Társaság, mely az évről-évre befolyó adományokra támaszkodva, milliókkal dolgozik!

A mi pedig a Társaság által elterjesztett vallásos iratok számát illeti, 57,836.600 példány könyv, tractátus, kisebb kártyácska és képes-lap terjesztetett el az Egyesült királyság területén a Társaság által ez év alatt, a mely számból 24,701.200 volt a tulajdonképeni tractátus. A külföldi rak-tárakból pedig 15,000.000 példány vallásos irat kelvén el, a Társulat utolsó évében összesen 72,836.600, s fennállása óta 2,903,600,410 különféle vallásos iratot terjesztett el.

Érdekes adatokat közöl a Tract-Society 1850-ben megjelent 50 éves jubileumi emlékkönyve arról a munkáról is, a melyet a Társaság hazánkban 1836-ban megkezdett s azóta folytat. Szolgáltassunk elégtételt e hatalmas társaságnak azzal, hogy említett Emlékkönyvből vegyük át egyházunk vallásos fejlődésére vonatkozó következő adatait:

«Ez érdekes ország — mondja az Emlékkönyv — nagy gond tárgya volt a Vallásos iratokat terjesztő Társaság részéről, bár javára egész 1836-ig directe nem igen sokat lehetett tenni. «Nehéz dolog volna — jegyzi meg egy levelező — csak egyetlenegy más országot is találni, a hol a protestantismus oly nehéz csapásokat szenvedett volna, mint ebben az országban. A rationalismus veszélyes elveinek a terjedése is sokkal gyorsabb és pusztítóbb volt itt, mint sok más országban. Az evangéliom csaknem minden templomi szószékből eltűnt és úgy a felső, mint az alsóbb néposztályok körében csaknem ismeretlenné lett.» Az ország politikai viszonyai is sok nehézséget gördítettek a keresztyéni munka útjába. De tetszett Istennek egy-két buzgó barátot teremteni e sokáig elhanyagolt országban, kik minden erejükkel arra törekedtek, hogy megismertessék az idvesség útját egy veszendő néppel.

Az 1836-ik évben Wimmer, felsőlövői kegyes lutheránus lelkész kezdte meg egész komolyan és kellő sikerrel hazájában e munkát. A londoni Társaság 25 font adományt küldött neki, melyből ő dr. Bardt «Bibliai történetek» című művéből 500 példányt, a «Krisztus egyházának története» című műből szinte 500 példányt, s «A zarándok útja» című műből nagyszámú példányt szerzett be. A lelkészeknek meg-

engedték a hatóságok, hogy ezeket és más hasonló könyveket bevigyék a magyar iskolákba, «kikötve, hogy az egyháztagoknak ne kelljen pénzt fizetni azokért».

Hogy Wimmer milyen sikerrel működött, mutatja az a jelentése, mely szerint mindjárt a munka kezdetén egy év alatt több mint 8000 példány keresztyén könyvet terjeszthetett el. És a londoni Társaság is megsokszorozta adományait, mikor a Bibliai történetekből csakhamar 600 példányt és 12 új tractátusból 3000 példányt juttatott el Magyarországra. A Bibliai történeteket bevették a római katolikus iskolákba is rendes könyv gyanánt, s oly nagy kitüntetésben részesítették azt, hogy a hivatalos hatóságok az egész birodalom iskolái használatára elfogadták. 1842-ben már körülbelül 40.000 példányt terjesztett el a Társaság Magyarországon az említett művekből magyar, német és cseh nyelveken. 1843. aug. 19-ig, Wimmer jelentése szerint már 117.000 vallásos mű nyomtatott és több mint 100.000 terjesztetett el. «Az egész monarchia ifjúsága — írja Wimmer Londonba — e könyvekből oktattatik. Szemmelláthatólag Isten áldása nyugszik e munkán. Csaknem egész Ausztriában, Magyarországon és Erdélyben el vannak terjedve e művek; olvassák azokat a prot. iskolákban, a fegyházakban, a börtönökben, a kórházakban és egyes családok körében; sok ezer van közülök a római katolikusok kezeiben, és nem lehet felbecsülni azt az áldást, mely ez iratokat követte és ezután is követni fogja.»

Ime ily nagy siker követte Magyarországon egyetlen lelkész önmegtadó és minden érdek nélkül való munkássága folytán a vallásos iratok terjesztésének művét. De itt is, mint az európai continens más részeiben, tapasztalnunk kellett azt a szomorú tényt, hogy a nap legfényesebb ragyogása sem biztosít a legsötétebb felhők megjelenése ellen. 1844-ben az említett egyháztörténelmi mű terjesztését betiltotta a hatóság. Regensburgban nyilvánosan elégették azt a róm. kath. papok; Magyarországon pedig az «Index Librorum Prohibitorum» hasábjaira került. De ez eljárás csak arra volt jó, hogy a tiltott műveket még szorgalmasabban olvassák s valóban lángoló vágy gyuladt fel sokaknak a szívében, hogy minél több vallásos irányú könyvhöz juthassanak. Wimmer mellett Pesten is állottak föl férfiak, kik összeköttetésbe léptek a londoni Társasággal, mely mind nagyobb adományaival lehetővé tette mind több fontos tractátusnak megjelenését.

Wimmer 1848 végéig folytatta munkáját. Utolsó jelentésében a különböző, elterjesztett vallásos iratok számát több

mint félmillióra becsülte. Érdekesek jelentésének eme szavai: »Új reggel hajnallik Magyarország evangélikus egyháza fölött: az Úr kegyelmesen tekint le reánk. A biblia, az imádság és a keresztyén nevelés az a három kőszikla, a melyen a sátánnak hatalma darabokra széttörik. Munkáinknak gyümölcsei érdegelnek. Egy nagy jótétemény, melyet működésünkkel a népre nézve elértünk, az, hogy lassankint több, rationalista irányú művet kiszorítottunk és jó könyveket terjesztettünk el helyükön».

A londoni Társaság bizottsága hatni igyekezett Wimmerre, hogy Magyarországon és Ausztria tartományaiiban állíttassék föl egy bizottság, mely a Társaság kiadványaira felügyeljen. De ekkor kitört Magyarországon a szabadságharcz, mely az evangéliom terjesztése munkájának egyszerre véget vetett. Wimmer így írt ekkor Londonba: «Elszakítottam munkáim, terveim színteréről, el családomtól is. A tractátust terjesztő társaság birtoka teljes biztonságban van. Hogy mit fog hozni a jövő, hogy mit akar az Úr tenni Magyarország evangélikus egyházával, a mi munkánkkal, én velem: azt, természetesen csak nem is képzelhetem. Én nem tudom, de az Úr véghezviendi a maga akaratát».

Igy végződik a jubileumi kiadás rólunk szóló tudósítása.

Az alkotmányos korszak beállta óta hazánkban zavartalanul folytatja a londoni társaság, Budapesten lakó főügynöke által a vallásos iratok terjesztésének áldásos munkáját. A Társaság által alkalmazott colporteur-ök bejárják hazánk legkülönbözőbb vidékeit, bemennek lelkészeinknek hajlékaiba, a gazdagoknak és szegényeknek házaiba egyiránt s árulják kisebb-nagyobb könyveiket, s ezáltal az evangéliom terjesztésének szolgálatában állanak. Az évi jelentések rendszeresen elismerőleg szólnak a Társaság magyarországi munkájáról. Az utolsó évben 46.000 példányban kilencz magyar, egy szerb és egy román vallásos irat adatott ki a Társaság által Budapesten s 70.743-ra ment ez évben hazánkban elterjesztett vallásos iratok száma.

A nagy angol Társaság mellett tárgyunk lehető teljessé tétele czéljából meg kell még emlékeznünk a Barmenben alakult *Wupperthali tractátus-terjesztő Társaságról* is.

Az I. Napoleon császár által teremtett háborús korszak zaklatásai idején a nagy angol társaságoktól függetlenül, Németországon a két *Uhle* testvér 1811. júl. 25-én «*Keresztyén Népirati Egylet Észak-Németországban*» czímmel egy

vallásos iratokat terjesztő egyletet alakított, mely 1812-ben meg is kezdette működését s még ma is áldott tevékenységgel működik. E mellett a londoni Társaság a maga bizalmi férfiai által az ellenséges elnyomattatás napjaiban is működött Németországon, az építő szellemű kisebb iratok terjesztésében. De midőn ezt anyagi segélyezésével megtette, első sorban arra tört. hogy Németországon oly egyleteket alapítson, a milyen ő maga Angolországban. E célból a mint az első párisi béke kihirdettetett Németországon, a «Britt és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság»-gal együttesen két ügynököt küldött Németországba, kik közül az egyik, *dr. Steinkopf* a Rajnán fölfelé Schweizba utazott, a másik, *dr. Pinkerton* a Wupper völgyét és Észak-Németországot kereste föl. Az utóbbi 1814. júl. 14-én Elberfelden megalakította a «*Bergi bibliaterjesztő Társaság*»-ot, s másnap, július 15-én Barmenben a «*Wupperthali tractátus-terjesztő Társaság*»-ot. Pinkertonon kívül tizen jöttek össze e gyűlésre, melynek jegyzőkönyve így hangzik: «Pinkerton lelkész úr, a londoni angol biblia- és tractátus-társaságok tagjának indítványára és elnöktele alatt mai napon egyesültek az alólirottak «*Wupperthali Tractátus-terjesztő Társaság*» czim alatt egy oly egyletnek alakítására, melynek célja lesz a londoni angol tractátus-terjesztő Társaság szellemében és vele összeköttetésben a szegényebb néposztály között díjtalanul kisebb vallásos iratokat terjeszteni el». Megválasztatott az elnök, a pénztárnok, a titkár és még egy tisztviselő a tractátusok nyomdai munkáinak végzésére és expedálására. Dr. Pinkerton a londoni Társaság nevében 150 tallért adott át és egy nem sokkal aztán megkezdett gyűjtés oly jelentékeny aláírásokat és évről-évre kötelező adományokat eszközölt, a melyek a vállalatot teljesen biztosították. E társaság 1864. aug. 12-én tartá meg fennállásának 50 éves jubileumát. Az ez alkalommal kiadott emlékkönyv szerint a Társaság megalakulásának első éveiben mindjárt kifejlődött az a szokás, hogy minden évben körülbelül 10 darab, egyenkint 2—3 ívre terjedő vallásos iratot adtak ki, melyeknek kinyomatása felől az igazgató-választmány tagjai, havi gyűléseiken intézkedtek, s melyekre bizonyos csekély évi illetékkal lehetett előfizetni. Érdekes a jubileumi jelentésnek azon részlete, mely arról beszél, hogy egyesek angolból fordítván német nyelvre tractátusaikat, ezek kiválasztásában nem mindig voltak szerencsések, a mennyiben sem az iránynak, sem a tartalomnak nem tudtak német színezetet adni, s egészen természetesen hozzájárultak ahhoz,

hogyan az angol nyelvből való fordítások meglehetősen rossz hírbe jöttek. Már itt fölmerült tehát az a tünemény, melylyel mi magyarok, eddigi tractátus-irodalmunkban oly gyakran találkoztunk, t. i. hogy az idegen szellemek szülöttei, kellő átdolgozás nélkül, sohasem tudnak valamely nép fiainak lelkébe átmenni, hogy azokra szívet, lelket, értelmet és kedélyt emelőleg, lelkesítőleg hassanak.

Az 1848-iki zivataros év annyiban volt jó hatással e Társaságra, hogy az addigi censura és rendőri kényszer megszűnt és a tractátusoknak kiállítási árukon előírása többé semmi nehézséggel nem találkozott. Fontos dolog volt továbbá az is, hogy ez év politikai rázkódtatásai között igen sok keresztyén jutott arra a meggyőződésre, hogy neki a német népelet keresztyéni és erkölcsi irányban való megújítását kell egyik legszentebb kötelességének tekintenie. Az akkori vezetők föl is használták a kedvező alkalmat, mindenekelőtt új statutumokat létesítvén a Társaság részére. Az igazgató-választmányon (Directorium) kívül, mely minden hónapban rendszerint összejött, szerveztek egy *pénzügyi bizottságot*, s a titkár elnöke alatt egy bíráló bizottságot, mely az elnök által kiválasztott tractátusokat vette bírálat alá, s melynek beleegyezése nélkül többé egyetlenegy tractátust sem adtak ki. Elkülönítették a gyermekek számára való tractátusokat a felnőttek számára valóktól s egyes kis lapokból álló tractátusokat is indítottak meg. Majd a tractátusok borítékát bibliai képekkel díszítették föl, melyeket egy düsseldorfi festő készített s azután fába metszettek. E boríték-képek bibliai versekkel és vallásos énekekkel láttatván el, később színes papíron önálló kötetekben adattak ki s gyermekeknek való ajándékkönyvek gyanánt Németországban ma is nagyon el vannak terjedve. 1849-ben szorosabb összeköttetésbe lépett e Társaság más német társaságokkal, kölcsönösen vállalkozván egymás tractátusainak a terjesztésére, s az eredmény az lett, hogy 1849-ben 2095 tallér bevétellel 134.009 példány vallásos iratot terjesztett el a wupperthali társaság, míg 1853-ban már körülbelül 5000 tallér bevétellel 246.439 példányt. A jubileumi évben, 1864-ben már azt hirdette e Társaság, hogy 50 év alatt körülbelül 4 millió vallásos iratot terjeszthetett el.

Igen fontos év volt e Társaság történetében az 1855-ik év. Egy férfiú, *Berg lelkesz* vette át ekkor a Társaság vezetését, s ő három szempontot állított föl, a melyek szerint óhajtotta vezetni és valóban vezette is a tractátus ügyét.

E szempontok szerint: 1. oly szervezetet kell adni a Társaságnak, hogy az, szellemi termékeinek kiállítási árukon való eladása által függetlenül is fenn tudja magát tartani, nem támaszkodván egyes jóltevők ajándékaira, sem pedig az egyházak körében gyűjtendő adományokra, hanem a helyett képes legyen mindamaz adományokat, melyeket a keresztyéni szeretet önként nyújt, a vallásos iratok ingyen terjesztésére használni föl. A londoni tractátus-terjesztő Társaság kipróbált példája után Németországon is meg lehet próbálni, ha vajjon egy tractatus-terjesztő társaság jól sikerült és olcsó iratai nem tudnának-e maguknak egy oly olvasókört teremteni, mely aztán fentartaná a társaság további munkáját; 2. arra képes és jónevű írókat kell a tractátus-ügynek megnyerni és a tractátusoknak fametszetekből álló illusztrációkkal magasabb értéket kell adni; 3. a német tractátus-terjesztő társaságokat oly összeköttetésbe kell hozni, hogy azok együtt, egy szellemben és erővel dolgozván, összeható működésük által kipótolják, a mi közöttük a tractátus-ügyre nézve a kellő központosítás hiányában nincsen meg, t. i. azt az erőt és egységes működést, a mi a nagy angol és amerikai társaságoknál oly egyszerre szembejön.

E három szempont következetesen keresztülvive, igen nagy mértékben előmozdította Németországon a tractátus-terjesztő társaságok és azok között ezen társaság ügyét is. 1851 óta nem támaszkodott többé templomi collectákra, hanem könyvei árának bevételeiből tartotta fenn magát, s az évről-évre befolyó szereteti adományok által oly helyzetben van, hogy évenként több mint 10.000 példány vallásos iratot ingyen osztogathat szét. Az emlékkönyv adatai szerint e társaság 50 év alatt 476 különböző tractatust, 22 egyes lapot, 18 gyermek-tractátust, nagyszámú képet s néhány nagyobb könyvet terjesztett el; 1885-ben pedig már 600 tractátust mintegy 6 millió példányban bocsátott ki.

A *«Keresztyén iratok terjesztésére alakult alsó-szászországi Társaság»* 1886/87-ben 66-ik jelentését adta ki, a mely szerint az utolsó év alatt 135 iratot 730.000 példányban nyomtatván, ebből elterjesztett 726.371 példányt.

A berlini *«Német evangélikus könyv- és tractátus-terjesztő Társaság»* könyvjegyzéke hatalmasan berendezett szervezetre és szakok szerinti felosztásra mutat. Egy kezünkben lévő jegyzék szerint 1880-ban nyomtatott e társaság 291.000 példány vallásos iratot, melyből egy év alatt ingyen elosztogattatott 186.932, s pénzért eladatott 36.208 példány.

Igy ez a társaság fennállása második évében 223.140 válaszó iratot terjesztett el.

A Stuttgartban levő «*Evangelikus Társaság*» könyvkereskedése hasonlóképen gazdag tartalommal s szakszerinti felosztással, jól berendezett állapotokra mutat.

De nem lehet célunk, mert a tér nem engedi, hogy mindegyik tractatus-terjesztő Társaságról csak névszerint is megemlékezzünk. Legyen elég annyit mondanunk, hogy mindenik országban, hol él az evangéliom előhaladása iránti érzék, s hol főleg erős a protestántismus: feltaláljuk a belmissiói munka végezésére hivatott társaságokat. Németországban és Schweizban körülbelől 14 ilyen társaság van. Franciaországban 1822 óta erőteljesen működik a párisi «*Société des Traités religieux*», míg Amerikában 1825 óta áll fenn a new-yorki «*American Tract-Society*», mely munkájának terjedelmére nézve mindjárt a londoni Társaság után következik, a mennyiben 1891. évi kimutatása szerint az 1890—91. évben 3,679.040, s fennállása óta 444,880.439 példány válaszó iratot terjesztett el. Kiadványai közt találunk hét magyar tractátust is.

A tractátus-terjesztés ügye széles e föld kerekiségén, mindenütt diadallépésekkel halad előre. Nézzük meg csak a londoni és new-yorki nagy Társaságok évi jelentéseit, s látni fogjuk, hogy nálunk magyaroknál mennyivel kisebb népek s nálunk magyarországi protestánsoknál mennyivel csekélyebb számú egyházi testületek állítottak már föl tractátus-terjesztő társaságokat! E tárgyra vonatkozó tanulmányaim közben levelezésbe léptem az «*American Tract-Society*» new-yorki első titkárával, *Stevenson* hittudor úrral is, s ő írja hozzám, hogy Keletindiában, az ottani portestáns keresztyének is alkottak magok részére biblia- és tractátus-terjesztő társaságokat, péld. Rangunban, Calcuttában, Madrasban, Bombayban és másutt. Chinában két ilyen társaság van, az egyik Shanghaiban, a másik Honkowban. Japánban is állítottak már föl a keresztyének vallásos iratokat terjesztő társaságot, sőt, a mi a fentebbiekhez érdekes ellenképül szolgálhat, az újabb időben Indiában több *buddhista* tractátus-terjesztő társaság is létesült, még pedig a keresztyén eszmék terjedésének ellensúlyozására.

De hát csak a keresztyénség az Ige vallása! És nem lehet tagadni, hogy az irott szónak megvan, meglehet ránk nézve a maga roppant jelentősége, ha az a keresztyénség igazaiért küzdő lélek gondolatainak hű kinyomata, s ha miudenek-

fölött olyan hangon van írva, mely megtalálja útját a nép fejéhez és szívéhez.

Vegyük kezünkbe már elvalahára mi magyarországi protestánsok is a tractátus-terjesztés ügyének más országokban oly fennen lobogó zászlóját

A legszebb, a legnagyobb kamatokat hajtó belmissiói munka ez. Oh ha bekövetkeznék valaha mi nálunk is, a mit az *«Amerikai tractátus-terjesztő Társaság»* ötven éves működésének summás kimutatásában olvasok, hogy e Társaság emberei, lelkészek, világiak, missionáriusok és tanulók 466,750 nyilvános gyűlésen szólaltak föl Társaságuk képviselőtében egyes vallásos kérdésekben, 7,875.566 családdal beszélgettek vallásos dolgokról, vagy imádkoztak, s végül irataikkal összesen 13,888.713 családot kerestek föl. Mily óriási tér nyílt itt az egyéni lelki gondozásra, az egyén, a család vallásosságának, egyháziasságának eme hatalmas erejű emeltyűjére!

De tán csak álom ez! Ébredjünk föl a meglehetősen kietlen valóra!

Csiky Lajos.

V. KÖNYVISMERTETÉS.

Der Galaterbrief

im Feuer der neuesten Kritik, besonders des Prof. Dr. Loman in Amsterdam sowie des Prof. Rudolf Steck in Bern. Ein Versuch von Lic. Dr. *Paul Viktor Schmidt*, Archidiakon in Dresden. Leipzig 1892. 8° XV+456 lap.

Mikor Lessing kiadta a „Wolffenbütteli töredékek“-et, ezt a vallásos igazságokat szívében találó, különben a XVIII. század voltairei szellemességével írott, híres gyűjteményt, és ezáltal az egyház hajóját elmerüléssel fenyegető hullámokat korbácsolt fel az imént még alig megzavart felszínű tengeren: a forrongó elemek, a rationalismus ép úgy, mint az igazhitőség közös ellen-séget láttak azokban, egyesült erővel jaidultak fel azok ellen. A névtelen szerző ellen nem intézhetvén támadást, a kiadó Lessingre háritották a veszélyt, a kiben egyesülten a vallás meg-támadóját, a keresztyénség és ezzel együtt az emberiség ellen-ségét kellett látniok. A szorongatott költő-bölcsésznek az előbb szintén megdöbbsent Semler állott védelmére, s röpiratában egy amerikai történetet beszél el: Bowlin szobatüzet vett észre barátjának, a Lord Mayornak hazában, a melyet a szolgák gondatlansága okozott, s a helyett, hogy lármát ütött volna, egy meggyuladt szalmacsomót a ház fedelére dobott fel, a hol az tüzet fogott és a vészjelre aztán a tűzoltók is megjelentek. Barátja kárhoztatta, hogy miért nem kísérlette meg a szoba-tüzet eloltani, és miért gyűjtotta fel ráadásul a háztetőt is; a mire Bowlin így válaszolt: ha a szobatüzet magam eloltom, szolgáid eltagadták volna a saját vigyázatlanságuk ilyen követ-kezményét, tehát máskor legalább óvatosabbak lesznek; a tűznek, ha égni akar, levegőt kell adni.

„Mutatis nominibus“ hasonló esettel állunk szemben. Nem kevesebbről van szó, mint az egész új szövetség hitelességének megtámadásáról, és pedig gyökerében, az Achilles-pontján. Olyan támadást indítottak, a mely egyelőre ugyan csak a Galata-levél, majd az összes, még eddig érintetlenül maradt páli levelek hamis voltát hirdeti s következményeiben, — ha a vallást magát nem is veszélyeztetve, mert hiszen a bibliai iratoknak becsét nem a külső történelmi viszonyok kölcsönöznek, hanem a tartalom ad, — legalább a biblia-theologiai tudomány területén messze kiható eredményekre akar számítani.

A támadás nem új, nem a legközelebbi évek munkája. 1852. kezdődik az *Bauer Brunónak* „Kritik der paulinischen Briefe“ című művével, a mely a római, két korinthusi és galatai levelek hitelességét erős bírálat alá veszi s azt tőlük megtagadja. Ez első támadás nem talált komoly meghallgattatást, érdemleges czáfolat helyett agyonhallgatásban részeltette azt a theologiai tudomány. De a megindult lavina nem omlott szét, észrevétlenül csúszik lefelé, ismétlődik az, a mi már számtalanszor a történelemben, a kimondott merész szó nyom nélkül nem vész el, az újabb eszméket megczáfolni igen, de agyonhallgatni nem lehet. 26 év múlva *Pierson Allard*, amsterdami tanár „De Bergrede“-jében feltámadt Bauer kétkedő lelke és egy évre rá, 1879-ben még erősebben lép fel ez a szellem azon „*Verisimiliá*“-ban, a melyet Pierson Naber híres nyelvészszel együtt adott ki. Mindkettőnél mélyebben bocsátkozik bele a kérdésbe s most már mint megért véleménynyel áll a világ elé *Loman* amsterdami tanár a hollandi „*Theologisch Tijdschrift*“ 1882., 1883. és 1886. évfolyamaiban közlött cikksorozatával, a „*Quaestiones Paulinae*“-vel. Loman felemeli a gyanút a kétely magaslatára, kiadja a Cartesiusi jelszót: „*De omnibus dubitandum*“ és lelkének éles szemeivel, melyekkel tán testi szemeinek elsötétedése kárpótlásául áldotta meg az Isten, behatol a homályba, mely még az új-szövetségi iratok származása felett mindig dereng (legalább szerinte!) és vezérévé lesz egy újabb eszmének; maga körül pedig egy irodalmat támaszt. Ezen irodalom másik kiemelkedő, rokonszellemű alakja *Steck Rudolf* berni tanár, a maga „*Der Galaterbrief nach seiner Echtheit untersucht*. Berlin, 1888.“ című művével. A támadás fontosságát, a felvetett ellenvetések horderejét mi sem bizonyítja szembetűnőbben, mint az, hogy a hollandi *teyleri társulat* az összes ker. theologusok pályakérdéséül tűzte ki a Loman-féle támadások megczáfolását. A kecsgetető tétel már sok próbálkozóra talált. Németország, Schweiz, Hollandia theol. irodalma

évről-évre gazdagodik idevágó, részint önálló, részint folyóiratban megjelenő tanulmányokkal, de a pályadíj eddig érintetlenül hever. Valószínűleg a tárgy érdekes fontossága mellett ez is kecsesgöti *Schmidt Pál Viktort*, mikor a galatai levél támadói ellen sikra száll.

A kérdések, a melyek körül a küzdelem folyik, ezek: *megtámadhatlan axioma-e a tübingai iskola álláspontja a galatai levél hitelességére nézve? megczáfolhatlan történeti igazság-e ennek a levélnek történeti háttere? a Galicziában fekvő ker. gyülekezeteket illető kérdést nem könnyebben lehet-e megoldani, s Pálnak hozzájok való viszonyát kimagyarázni, ha e levelek hamis voltát vesszük kiindulási pontul? természetesebben beleillik-e ez a levél a II. századba, mint a Pál korába? A két első kérdésre a Lomanék felelete: nem, az utóbbiakra: igen.*

A tárgy természeténél fogva a főszerepet a módszer játcska a kérdés tárgyalásánál, az egész okoskodás helyessége attól függ, mennyiben helyesek az alapelvek, a melyek az eljárást irányozzák. Ilyen alapelvül domborodnak ki a támadóknál a következő állítások:

α) Ha hallgatnak az I. és II. század írói a levélről, ez a hallgatás azt bizonyítja, hogy a levél azon időben még nem is létezett (*argumentum e silentio*). Erre a legfontosabb elvre építenek a legtöbbet; úgy találják, hogy a biblián kívüli iratokban észlelhetők ugyan a levelekkel rokon eszmék, de csak annyiban, hogy rokonságban vannak ezeknek universalismusával; hasonlóságról, eszmei átkölesönzésről azonban nem lehet szó. Egyenes hivatkozással csak későn találkozunk s itt is mint a Pál levelei ellen emelt kifogásokkal. *Schmidt* szerint ez a hallgatási érv csak akkor nyer bizonyító erőt, ha a levél korábbi szereztetésére már semmi bizonyíték nincs, mert a páliakhoz hasonló hangzású eszmék nem lehetnek teljesen függetlenek a levelek Páljától. Az, hogy az új-szövetség kanonizálásakor pl. az ebjoniták kifogást emeltek Pál levelei ellen, a mit a támadók azok hitelessége ellen hoznak fel, csak azt mutatja, hogy e levelek tartalma iránt éreztek ellenszenvet a Máté-féle evangéliumhoz ragaszkodók. Cicero, Tacitus, Plinius, Josefus Flavius Jézusról is hallgatnak, a miből nem az következik, hogy Jézusról nem hallottak volna, hanem csak az, hogy nem tartották érdemesnek róla megemlékezni. Így hallgatnak Pálról is.

β) Pált nem kell félistennek tekinteni, neki nem lehet oly befolyást tulajdonítani a keresztyénség terjesztésére nézve, mint az a főlevelek nyomán eddig történt, mert ebből a dicsőségből sok apostol-társa megköveteli a maga jogos részét. Így a támadók; a kikkel szemben *Schmidt* a világ fejlődése vezetésében

egyes embernek is nagymérvű közremunkálhatására hivatkozik és Pál fontos szereplését nem engedi a legszűkebb korlátok közé szorítani.

γ) A kérdés eldöntésével tárgyilagos eljárás mód vezet egyedül helyes eredményre, magából a levélből kell következtetni a szerzőre. Ezen elv Schmidt szerint is helyes, csak hogy a támadók nem következtetéseket annak alkalmazásában.

δ) A csodahit útját állja a történeti vizsgálódásnak, Pál megtérését, jellemét, viszonyait csakis emberi módon, természetes úton kell és lehet vizsgálni. Ez elvet is jogosultnak hiszi itt Schmidt, bár ő maga erősen csodahívó theológus, mert történelmi kutatásnak a csodához semmi köze.

A támadók az itt érintett alapelvek nyomán belső és külső bizonyítékokat hoznak fel a levél hitelessége ellen.

A mi a *belső* bizonyítékokat illeti, *Pierson* a levélíró túlzásaiból (I. 1—9.), szenvedélyes jelleméből (I. 10—24.) egy zelotikus paulinus íróra következtet, valószínűtlen öndicsekvést lát egyes állításaiban, a saját evangélium hangsúlyozásában gyanu támad előtte a szerző megbízhatóságát illetőleg, az egyezkedésre való hajlam (II. 1—10.) önmagával ellenmondónak tünteti fel az író, a ki két evangéliumot s mégis csak egyet ismer, a ki összeférhetlen s mégis békeszerető, keresi és mégis kerüli, becsüli és mégis kicsinyli az Úr tanítványait. A Jeruzsálemben létrejött egyezséggel ellenkezik Pálnak Péter iránt való viselkedése is Antiochiában. De Pál szerzősége ellen szól a levélnek történeti része is, a mely szerint Pál a legjobb forrásokat megveti Jézusra vonatkozólag, a mikor az ő tudósításai aztán nem is tarthatnak igényt a hitelre. Miként lehet feltenni — kérdi P. — arról a Pálról, a kinek idejében még nem volt Jézus életéről írott evangélium, hogy ő a legcsekélyebb szükségét se érzi a közvetlen tanítványoktól tanulni! Ezen kolossális ellenmondásokat csakis úgy lehet megoldani, ha átdolgozottak vesszük fel a levelet, a mikor is a szenvedélyes izgatott levél tartalmát egy szelidebb lelkű író kipótlásaival elsimítva kell gondolnunk. Még pedig ez az átdolgozás akkor következett be, a mikor a pártok harcának szenvedélyes heve lehült s nyugodtabban lehetett szemlélni a körülméltékedés felett vívott elvi harcot is. Ez a két szerzőség oszlatja el a levél ellenmondásait. Schmidt szerint a szöveg kettős eredete felvételének nincs kellő alapja, mert két különböző gondolatsor végigvonulása nem észlelhető a levélben, a mely egységes egész. Az u. n. átdolgozótól inkább azt lehetne várni, hogy egy külön iratban fejezi ki a maga gondolatait, esetleg a Pálnak neve alatt, a mire a példának egész tömegével rendel-

kezünk. Ez új levél írása a czélnak is megfelelőbb s könnyebb munka is lett volna, mint az átdolgozása. A kemény kifejezéseket is meghagyta a levélben az úgy vélt átdolgozó, a mi pedig czéljával homlokegyenest ellenkezett volna s a kívánt eredményt, a kibékítést ilyen módon sohasem érné el, mert a levél túlnyomó behatása mégis az izgató. Még megfordítva az eredeti író és átdolgozó lelkületének sorrendje: inkább beválnék a történet keretébe. Ily érthetetlen kettős eredetűséggel az érthetővé tenni kívánt helyek értelmetlensége csak növekszik. A két evangélium tagadása és a saját evangélium kiemelése a levélíró által, csak látszólagos ellenmondás, miután nem egy másik evangélium ellen harcol az író. A szerző átkozódása és jóakarató figyelmeztetése sem ellenmondás, mert nem ugyanazon személyekre vonatkoznak. Így oszlatja el Schmidt a többi ellenmondásokat is, részint kiemelvén azt, hogy Pál nem „emberek tetszését“ keresni megy fel Jeruzsálembe, hanem csak lelkiismerete készítésére, mely ítéletet akar már egyszer hallani a saját evangélizáló működéséről; részint hangsúlyozván, hogy Pál előbbi üldöző magaviselete daczára is tarthatta magát az evangélium javára az anyaméhtől fogva Isten kiválasztott edényének; részint a Titus körülmételezésének veszélyére vonatkozólag elismervén, hogy itt Pál a saját tévedését is bevallhatja utólagosan. A levél így Schmidt szerint egységesen áll, egy szerző műve, ellenmondásoktól ment és sem okunk, sem jogunk nincs interpolatio felvételére. Mindaddig, a míg kényszerítő okok nem követelik a részletekbe elmerülést, a levél egészét, az egésznek összbenyomását kell kiinduló pontúl és alapúl felvenni.

Ennyit a belső bizonyítékról. A támadás jellegéhez képest nem ily könnyen lehet végezni a *külső* bizonyítékok megbírálásával, a melyek nemcsak úgyszólván az egész új-szövetséget, hanem az I. és II. század egész egyházi irodalmát, történelmi viszonyait, a kanonizálás harczát, a kath. egyház megalakulását stb. felölelik.

A tübingai iskola levonván a következtetést azokból az eltérő tudósításokból, a melyek a Galata-levél és a Cselekedetek könyvében Pál személyére nézve annyira kidomborodnak, az ellentétet úgy oldatta meg, hogy a Galata-levelet fogadta el hitelenek s a Cselekedetek könyvében czélzatos átdolgozást látott a kath. egyház érdekében. *Loman* ebben önkényes felvételt, indokolatlan álláspontot lát. A Cselekedetek könyve mellett felhossa azt, hogy ez gyorsabb elfogadtatásra talált a keresztyén egyházban, mint a Galata-levél, a melyet Tertulliantól Augustinusig folytonosan félreértettek, s a mely mellett nem az

egyház igazi tagjai, hanem a marcioni eretnokség buzgott, hogy annál gyanusabbá tegye előttünk. A Cselekedetek könyvének szerzője nem hivatkozik soha Pál leveleire, a mi azt mutatja, hogy vagy nem ismerte azokat, mivel nem is léteztek még az ő korában, vagy nem akarta azokat elismerni. Éppen ha a Cselekedetek könyvére támaszkodunk az ősegyház történetének átvizsgálásánál, akkor kapunk érthető és világos képet arról. — *Schmidt* ezekkel szemben arra hivatkozik, hogy újabban a Cselekedetek könyvétől s főleg annak második felétől nem is vonják meg a kritikusok a történelmi megbízhatóságot. Azzal, ha a Galatalevelet kevésbé hitelesnek mondjuk ki a Cselekedetek könyvénél, még nincs elhárítva az a nehézményezett körülmény, hogy az egyház két ilyen ellentétes tudósítást egy időben felvett a kanonba. Ez az ellenmondás azonban a két Pál-kép között nem is oly óriási, a mint azt felveszik; mivel ha a Cselekedetek könyvének Pálja szelid és békülékeny, a galatai levélé sines minden szelidség nélkül, mindkét iratban ugyanazon, a maga nemzetét bensőleg szerető, annak szent intézményeit nagy tiszteletben tartó Izráelnek az üdvre elhívását teljesen elismerő Pállal találkozunk, csak az a különbség, hogy amott a kereszténységnek világvallási rendeltetését hirdeti, a nélkül, hogy Izráel előjogait sértené, itt Izráel előjogait megtartja, de nem tűri annak az ő universalismusára gyakorolható korlátoló nyomását; a két mű nem ellenmond egymásnak, hanem épen kiegészíti egymást. A Cselekedetek írójának a Galata-levélről s a többi páli levelekről való hallgatása két okból magyarázható meg: α) mert a Galata-levélben már kifejezésre jutott elvi harc élességét ismételnie czélszerűtlen és felesleges is volt; β) hogy a Galatalevelet is azért nem említi, mivel a többit se hozza fel. A két irat idői sorrendjére nézve Loman a fejlődés törvényére is hivatkozott s a Cselekedetek szelidebb formájában az erősebb Galata-levél előkészítő fázisát látja; ezzel szemben *Schmidt* arra hivatkozik, hogy a szellemi világban nem ily chablonszerű a haladás, egy s ugyanazon időben a vallás mezején is felléphet két különböző személy által képviselt két különböző irány.

A Galata-levél hitelessége mellett fel szokták hozni a *Marcion* kanonát (K. u. 150 körül), a melyben a páli levelek nyoma érezhető és *Justin martyrt*, a ki Marcion eretnek ellen irt. Loman az előbbi bizonyítéokra nézve Ritschl monographiájára hivatkozik („Das Evangelium Marcion's. 1846.“), s abból bebizonyítva látja, hogy Tertullian az eretnokség démonára vezeti vissza Marcionnak az új-szövetségi iratok nem használásáról

való beszédét, ezért veti el a János-evangéliumot; de ez a tudósítás azt is mutatja, hogy Marcion nem használta azt, mert nem létezett, valamint a páli iratokat sem. Justin vitairatára nézve, a mely Marcion ellen irányult s elveszett, annak elveszését azzal indokolja Loman, hogy azt az egyház szándékosan sikkasztotta el, mert a kanonikus könyvekre kedvezőtleneket tartalmazhatott. Azon idézetek, melyeket Justinnál a Galata-levélből látnak, nem szószerintiek, tehát nem is bizonyítanak. A Justin páliás gondolatai eredetiebbeknek tűnnek fel, mint a galatai levélben, s a Loman által tett összehasonlítások eredménye az, hogy a Galata-levél későbbi eredetű Justinnak Tryphon elleni „Dialogus“-ánál és másfelől a marcioni irány erős kinyomata. Justin nem használta fel sem Marcion ellen, hogy azt a saját fegyverével győzze le, sem a római császárhoz írott Apológiájában e levelet, a mely pedig gazdag anyagot nyújtott volna mindkét irányban: tehát nem ismerte. Az is gyanus színt ad a levélnek, hogy míg Marcion a Pál érdekében annak tiz levelével fedezi magát, Justin nem igyekszik a maga ellenfelét ettől a paizstól megfosztani, a mit 60 évvel később Tertullian oly sikeresen igénybe vett; ez azt bizonyítja, hogy Marcion, a mint Justin őt ismerte, nem használta a tiz levél paizsát. Justin idejében tehát a Pál levelei teljességgel nem léteztek, vagy legalább nem voltak elterjedve s használva, ezzel szemben igen valószínű, hogy a Pál főleveleinek végső megszerkesztése csak azok kanonizálásával egyidejűleg történt, mindjárt Marcion és Justin után. Éppoly joggal folyik ez a következtetés ezekre, mint a János-evangéliumra nézve.

Schmidt először is tiltakozik az ellen, mintha a Pál leveleinek sorsát egy sorba kellene helyezni a IV. evangéliummal, mert emez nagyon is alkalmas lett volna a maga logostanával Justinnak az idézésre, míg amazok csak megnehezítették volna az ő bölcsészeti álláspontját a Pál judaismusával; emezt nem idézi tehát, mert nem létezett; amazokat, mert idézésre nem voltak alkalmasak. Justin bölcsész; míg a Pál levelein nem bölcsészeti modor, hanem egy erősen kidomborodott egyéniség vallása vonúl végig; azért őt ridegen hagyják ezek a páli gondolatok. Aztán Justin a marcioni irány ellen harszol, a mely a törvény elleni elveiben épen Pál tanainak a következménye, s már ez a következmény is indokolja, miért hallgat épen Justin Pálról. Schmidt megengedi azt, hogy Pál levelei Justin korában még nem is terjedhettek el általánosan, hiszen azok alkalmi iratok voltak. A mi a gondolatok eredetiségét illeti, azoknak erősebb színezetéből még nem lehet időileg később elő-

állást következtetni; aztán az eredetiség meghatározása nagyon relativ, subjectiv dolog. Abból, ha valaki a XX. században Wagner zenei geniejét a tökély magas fokára fogja emelni, ép ilyen joggal következtethetné egy Lomanhoz hasonló utódunk, hogy tehát Wagner a XX. században élt. A Galata-levél a II. századba nem illik bele, mert Justinból magából azt a benyomást nyerjük, hogy a törvénnyel szemben való pálias szabadelvűség ez időben hivatalos harcra nem adhatott alkalmat. Ha a galatai levélben e miatt csak képzelt ellenség ellen harczol az író — a mint Steck állítja, — akkor nem lehet érteni annak harczias szenvedélyét. Épen az, hogy Justin nem bocsátkozik a harcz részletezésébe, sőt a korábbi harcz éles fegyvereit megtompítja; hogy állítólag csak egyetlen hamisítás jött létre a Galata-levélben a hamisítástól nem idegenkedő korban; hogy épen az úgy vélt békés I. század első felére hamisítottak iratokat, hogy épen egy marcionilag gondolkozó ultrapaulinus művének látják a támadók ezt az ennek daczára is kanonizált levelet: épen ez bizonyítja, hogy az nem a II., hanem csakis az I. századba illik bele.

Loman a *Lukács-evangeliumban* a Galata-levél hitelessége elleni bizonyítékot lát, mert ez nem mutat ama levél ismerésére és használására. Ezzel szemben Schmidt tárgyi és nyelvi alapokon kimutatja, hogy az evangelista felhasználta az illető levelet.

A *Héberekhez írott* és a *Barnabás-levél* páli szellemet is árúlnak el. Ezt az állítást megfordítja Loman és úgy találja, hogy az alexandriai theológiából mindkét irat könnyebben ki-magyarázható, mint ha a kanonikus Pálhoz menekülünk azoknak megvilágítása végett. E theologia színezetét Schmidt is elismeri rajtok; de másfelől mindkettő a páli tanfogalom túllépését, nagyon érett fokát mutatja, a mi csak kedvező a Pál leveleinek általában s közelebről a galatai levélnek korábbi szereztetésére és így hitelességére nézve.

A *synoptikus evangeliumok* zsidó-keresztyén iránya Pál iránti rokonszenvet nem árúl el, s ezen okból Loman a petrinismus és paulinismus harczát s ezzel együtt a Pál leveleit is a II. századra teszi. Schmidt ezzel szemben azt állítja, hogy a synoptikusokban a legvilágosabban letűkröződik az a tény, hogy a keresztyénség egyetemes jellege igen korán felibe emelkedett minden kétségnek, miután a legpetrinikusabbnak látszó Mátéban is az egyetemes páli eszmék egész sora található. A fejlődés törvénye is úgy hozza magával, hogy az új, világra szóló eszmék nem lassú tempóban lépnek fel, hanem ép első fellépésük

duzzad igazán az elemi erőttől s ép ekkor támadnak egymás ellen pártok. Az antithesis a Galata-levelénnél csak ez lehet: az Istentől küldött Pál szemben áll más, ép úgy Isten által küldött emberekkel, a jeruzsálemi ősapostolokkal.

A keresztyén pártok kifejlődését, főleg a marcioni antijudaistikus radikális irányt is csak úgy tudja megérteni Loman, ha a Pál főleveleinek meglehetősen késői szerzetetést tulajdonítunk, a mikor is e levelek a velők rokon marcioni iránynyal egy időben állottak elő. Schmidt ezzel szemben a paulinismus és Marcion közötti különbséget hangsúlyozza, mindenikben más-más a szellem, úgy hogy a marcioni irányt a paulinismus merev túlzásának kell tekinteni. Ezért jutottak a kanonba a paulinismus termékei és ezért záratott ki abból a torzkép, a marcionismus.

Szóba jött a vitában a *Jelenések könyve* is, a melyet csaknem általában hitelesnek ismer el a tudomány és Steck is elismeri, hogy ez a könyv a 70. év előtt iratott, jelentékeny bizonyíték a főlevelek mellett. Ép e miatt vonja kétségbe Loman a Jelenések könyvének hitelességét is s azokkal tart, a kik legalább annak végleges összeállítását a II. század elejére teszik (Weizsäcker, Volter etc.), bár túlnyomó részét az embryo-korát élő keresztyénség szüleményének ismeri fel. De épen a Jelenések enthusiasmusá t tiltakozik az ellen, hogy szerzőjével egyidejűleg élhetett volna a Galata-level szerzője, amott vihar és üldözött kor, emitt rendszeresen kifejlődött theologia. Ugyanazon helyen lép fel, állítólag ugyanazon időben Pál, a pogányok apostola, és János, az apokalyptikus és mégis egészen ellenkező czélok felé törekeshetnek. Ha ez az irat, a mint felveszik, a páli irányt ítéli el az Antikrisztusban, miként juttathat akkor a Pál fejére annak halála után kevéssel martyrkoronát?! A Jelenések könyve irányát a Pál leveleinek irányával kibékíteni nem lehet, a Pál galatiai hívei egészen mások, mint a János hét gyülekezetei. Schmidt, ki egy évvel előbb 1891. épen a Jelenések könyvéről irt egy tanulmányt, nem bocsátkozik tüzetesebben Loman czáfolásába (pedig itt nagyon érdemes és fontos is volna!) csak a Jelenések hitelessége s ezzel együtt a Galata-levelé mellett is szilárdul áll.

Az *Assumptio Mosis* című zsidó irat is belekerül a vitába, mert összefüggésben áll a római és galatai levéllel, úgy hogy amannak szerzetetési ideje ezeknek hitelességére is kihat, a mire nézve pedig a 45—185. év között ingadoznak. Nyomokat lát Loman arra, hogy az említett irat szerzője a 70. évi templompusztulást megérte. Így hát a galatai levél, melyben abból idézet van, nem származhatott a 64. évben meghalt Páltól. Schmidt ez iratnak a kérdésre nézve nem nagy jelentőséget tulajdonít,

mert annak szerzettetési kora eldöntetlen. Idézetek sincsenek belőle a Galata-levéliben, hiszen épen ellentét van a Loman által ilyenekül tartott helyek között, a minnek oka az, hogy Pál mint zsidó ismerte, emlékezetében tartotta a felhozott iratot, a melyet aztán megtérése után szellemesen, bár ellentétül, idézhetett is a pogányokkal szemben. Nem a főlevelek szerzettetési ideje függ az Assumptiótól, de épen ezé amazokétól.

Római Kelemennek Korinthusba küldött első levele említést tesz Pálnak egy, Korinthusba küldött leveléről és így erre az iratra szoktak hivatkozni annak hitelessége végett. Loman e levelet hamisításnak tartja, a mely nem kibékíteni akarja a presbytereket letévő zavargó korinthusi gyülekezetet, hanem inkább izgat Rómából a presbyterek mellett. Mint a II. századra valló hamisítás tehát nagyon kevés értékkel bír a Pál levelei hitelességére nézve s annnyival kevésbé a galataiéra, melyet nem is említ. Schmidt ez okoskodás hibáját abban fedezi fel, hogy felteszi a Kelemen-levél írójáról azt az ügyetlenséget, hogy ő maga apostolinak tart egy II. századbéli hamisítványt és oly kevésre becsüli a fényes korinthusi gyülekezetet, hogy felteszi róluk az ilyen ravasz csalás elhívését. A Kelemen-levél a római keresztyének üldöztetéséről is tudósít, de szelid hangja még nem a pápás Rómáé, ezért nem is tehetjük azt késői időre; sőt vannak mozzanatok, a melyek az I. századra utalnak, mint szerzettetési időre s főleg erre vall a tartalom. Így ez irat, épen a Pál leveleivel való nagy tartalmi rokonság miatt, egyik legerősebb bizonyíték a Galata-levél hitelessége mellett is, a melyet jól ismert az író.

A külső bizonyítékok közül legfontosabbnak tartja Loman a *Pseudo-Clementínáknak* a kérdéshez való viszonyát, a melyeknek különösen történeti háttérét alaposan kutatja, mert az erre adott eddigi feleleteket szerinte megvesztegette a Galata-levél hitelességének előre feltevése. Eddigél ezekben Pál elleni támadást láttak, a regényben szereplő Simon Mágusban Pál torzképét ismerték fel. Loman ezt azáltal látja megczáfolva, hogy ép a Pál tisztelői fogadták ez iratokat nagy lelkesedéssel. Az ἐχθρὸς ἄνθρωπος alatt Loman a Marcion irányát érti, a melyhez pedig nagyon közel áll a galatai levél, közelebb, mint az őskeresztyénséghez. Ez ellen az antijudaistikus gnosticizmus ellen való harc a főtárgya ez érdekes iratoknak, a mely apostoli kor utáni gnosis eredménye az egész új-szövetségi páli irodalom. Csak így lehetett Simon Mágusnak, mint a marcionizmus képviselőjének szájába adni a Galatákhöz beszélő Pál szavait. Az igazi gnosis az ebjoniták ellen Pálra támaszkodott, érdekében

állott tehát Pál-legendát csinálni. A másik párt, e hamisítás miatt, még annál inkább ragaszkodik Pálhoz, a ki többé már nem ellenlábasa Péternek s ezért leveleket írtak a Pál neve alatt, az egyetemes eszmék terjesztése végett. Így jött létre először a római levél, a melyben se Pétert, se a zsidókat még nem bántják, majd az I. korinthusi, a mely már a zsidóság részéről indított meglehetősen harcot árul el, azután a II. korinthusi, élesebb támadással a zsidóskodók és tekintélyhangsúlyozással a Pál részéről s végre jön a galatai levél, a melyben a pogányok apostola már a maga teljes nagyságában áll, a ki oszlopapostolokkal szemben önálló s a zsidó szűkkeblűség fő-képviselőjének a nyilvánosság előtt hízelt, féltékenységet vet a szemére. Így Loman. Schmidt ezzel még nem látja megoldottnak a Clementinákkal összekötött kérdéseket, azért azokat sokra nem is lehet becsülni. Így pl. a Galata-levél elvetése segélyével se tudja Loman a Marcion-ellenes irányt az azt megelőző antinomistikus zavarokból kimagyarázni. Az nem áll, hogy a Clementinákat Pál hívei lelkesedve fogadták, mert Rufinnak Gauden-tiushoz szóló levele (410 körül), mely a „Recognito“-kat olvasásra ajánlja, ezt ironiából teszi, hogy általa az olvasókat is kinevettesse, s mint az exotikus irodalom hajtását valóban ajánlhatja is, de nem kegyes vallásosságban épülés végett. Ha egy másik ál-Kelemen-iratnak, a „Contestatio“-nak szerzője álnok hamisító is, de feltehető róla mégis, hogy ha czéljának megfelel, hiteles iratra is hivatkozhatik, s így ha a galatai levélből idéz, ez nem okvetlenül ejti gyanúba az idézett levelet. Az ál-Kelemen erre a levélre sohasem hivatkozott volna, ha az a marcionismus műve volna, a melyik irányt halálisan gyűlölte, hanem igenis hivatkozik rá ép azon veszélyes eretnekség ellen, mint hiteles apostoli levélre. Így az csak a Galata-levél mellett szól, s ha a Pseudo-Clementinák egy része homályos és nehezen megfeythető marad is, az bizonyos, hogy a Galata-levél késői eredetéről nem győznek meg; nem arról sem, hogy ez a marcioni gnosissal valami oki összefüggésben állana.

Loman megfontolásra ajánlja a *muratori kanon* szavait, a melyekben az ismeretlen szerző főképp a János-evangeliumról és a páli levelekről szól s ez utóbbiakra adott bizonyítása keresett és erőtelen, mivel a négy főlevelet azzal a megjegyzéssel ajánlja, hogy azok ma is napirenden levő tárgyakkal foglalkoznak; a gyülekezetekhez írott levelek hitelességét meg azzal bizonyítja, hogy a czímzett gyülekezetek az egész kath. egyházat képviselik. Ezek a szavak mind csak a gyanút erősítik meg Pál kanonikus levelei ellen. Schmidt ezeket a figyelmzettetéseket

tévedéseknek mondja, mert ez a kánon nem helyez különös súlyt a János-evangeliumra és Pálra, csak néhány futólagos megjegyzéssel sorolja fel a műveket; a páli levelek körén belől két kategóriát nem különböztet meg, csak terjedelme szerint emeli ki a római levelet; az író csak azt mondja, hogy a mely levelek a gyülekezetekhez vannak intézve, azokat az egész egyház magáévá tette, és a melyek egyes személyekhez szólnak, azok az összes keresztyénekre tartoznak, tehát itt az egész egyház képviselétéről a kanonista nem beszél. Loman anachronismust is hoz fel, hogy t. i. a kanonista a Jelenések könyvét előbb említi a Pál leveleinél, azon Páléinál, a ki a Jelenésekben már halott gyanánt állt előttünk. Schmidt itt nem idői ellmondást lát, csak azt, hogy a kanonista téri egymásutánt követ, ő előtte ilyen sorban feküdtek a kánon alkotórészei.

A *kanon története* is sok nehézséget mutat fel a támadók szerint a Pál levelei ellen s minden újabb kutatás csak nap-nap után szaporítja a megoldhatlan kérdéseket mindaddig, a míg a levelek hitelességének a hypothesisát el nem vetjük. A galatai levél Justin koráig, sőt még Justin után is sokáig nem hagy maga után nyomokat. A kanonizáláskor az egyházi atyák inkább a szó, mint az érvek hatalmával győztek, így elfogultak, megbizhatlanok, velök szemben meg kell hallgatni a Pál leveleit ellenző ebjonitákat, elkesaitákat, severiánusokat és enkratitákat is. Itt aztán sorba veszik ezen eltérő keresztyén irányokat. Az ebjonitákról Epifániustól tudjuk, hogy nekik saját „Actus apostolorum“-ok volt, a mely Pálról nagyon lealázólag nyilatkozott, a ki törvényt is írt a körülmelés és szombat ellen. Ugyancsak ezekről jegyzi fel Irenaeus, hogy a Pál leveleit azért vetik meg, mert Pált magát is megvetik (a mit azonban Loman csak a kanonikus és nem a történeti Pálra igyekeznek korlátozni). Rokok ezekkel a nazarénusok, a kikről Hieronymus tudósít, hogy egyenesen az égből kapott, onnét lemásolt saját törvényeik voltak. Loman szerint úgy az ebjonitáknak, mint a nazarénusoknak támadása nem a történeti Pál ellen, hanem a levelek Pálja ellen irányult. E ponton Alexandriai Kelemennek is nagy szerepet ad Loman, a ki szerint ez az író a Pál szavait Péter *Κήρυγμα*-jából idézi, a mi azt mutatja, hogy Pál és Péter közt éles ellentétek nincsenek és Pál közelebbi viszonyban áll a Cselekedetek könyvével, mint a galatai levéllel. A „*Testamenta XII. Patriarcharum*“ című művel nem tud mit csinálni a tübingai iskola. most Pálhoz, majd a zsidó-keresztyénséghez számítják, a minek oka a levelek hitelességének a hamis előfelvétele. Loman ezt a művet csak úgy tudja érteni, ha különbséget

teszünk a történelem Pálja és a kanonikus Pál között, a mikor ezt a történeti Pállal szellemi rokon, zsidó-keresztény nazarénusok művének ismerjük el, a kik nem szerethették azt a kanonikus Pált, a kinél az Izráel szeretete csak a nyelvén ül, míg a „Testamenta“ szerzője élő szeretet. Az *elkesaiták* az összes evangéliumokat és Pál apostolt is elvetették, de Loman szerint csak azért, mert a kath. egyház ellen harczoltak. *Severusról* Eusebius után tudjuk, hogy se Pál leveleit, se a Cselekedetek könyvét nem fogadta el, a minek oka Loman szerint az, hogy ez és követői, a marcioni enkratiták a kath. egyház, tehát a Cselekedetek könyvének Pálját gyűlölték. Ezek a támadások tehát mind gyanúba hozzák a kanonikus Pált, ép úgy, mint a vele egyenlő sorsú János-evangéliumot. A kanonizálás az egyházban csakis az egyenetlenkedések kitörése után lett szükségessé s ekkor az egyház érdekében apostoli névre hamisított iratok is bejutottak. A tübingaiak véleménye, a kik a Pál elleni harcot a Pál népszerűtlenségéből próbálják kimagyarázni, teljesen hamis, mert épen Pálnak rendkívüli népszerűségét mutatja az a sok levél, a melyet az ő nevére hamisítottak ebben az időben. De közelebről a galatai levél formája, szónokias bevezetése, csak a Pálnál található, az ó-szövetségből indokolatlan címkezés, az alkalmosság ellenmondó művészi berendezés és tartalom, túlzás és dagály, feltűnési vágy mind azt kiáltják: hogy itt egy olyan egyházi párt irata áll előttünk, a mely ilyen módon akarta a maga felfogását valóban Pálénak feltüntetni s ez ellen az ellenzés ép azon körökben támad fel, a melyeket a régihez ragaszkodás jellemez.

Schmidt ez állításokkal nem látja bebizonyítva, hogy az *ebjoniták* Pál leveleinek tartalma ellen buzgólkodtak, a mit csak azért se tehettek, mert az ő tudatukban e levelek hitelessége megingathatlan meggyőződés volt; nyelvi alapokon épen Irenaeus idézetéből kétségtelenül bebizonyítja, hogy csakis a személyt, és nem az iratokat is vetették el Pálban. Epifanius se bizonyítja az ebjonitáknak a történeti Pál iránt való szeretetét. Hieronymust is félreérti a nazarénusokra nézve Loman, mert Hieronymus nem mondja ezeket az apostol lelkes barátainak. Alexandriai Kelemen se utal teljességgel arra, hogy a Péter predikációjában a levelek Páljától különböző történeti Pál lenne jellemezve. Ha a „Testamenta“ szerzője Loman szerint rajong Pálért, ez Schmidt szerint a levelekre is kiterjedhet, mert ha az ő idejében Pál neve alatt hamisításokat üznek, épen e személy iránti vonzalmánál fogva fel kellett volna förmednie ezen üzemek ellen, s ha nem tette, ez a levelek régi kelete

mellett szól. Pálnak a zsidó nemzet iránt való szeretetét is félreérti Loman, mert hiszen a levelek épen e szeretet mélységéről is meggyőznek bennünket. Az *elkesaiták* Pált épen a leveleiben lerakott elvek folytán nem szeretik, mert azok a hit és váltságghalál hirdetése által egészen elütöttek az ő nézeteiktől; ez is azt mutatja, hogy az ő korukban e levelek már ismeretesekek. Ezt mutatják a többi eltérő irányokról adott tudósítások is, a mint Schmidtt részletesebben kimutatja.

Igy jut el a könyv arra a végeredményre, hogy minden támadással szemben a levél a maga tartalmával, formájával egyaránt a legfényesebben beszél szerzőjéről, a ki nem más, mint Pál apostol.

* * *

Ime, így áll előttünk az érdekes és következményeiben mindenesetre jelentékeny válható harc. Az apró részletekre, az oldalcsatározásokra nem terjeszkedhettünk ki ismertetésünkben, mert akkor az áttekinthetőség rovására jártunk volna el, de fővonásaiban a jelentékenyebb érveket mind érinteni igyekeztünk, hogy a szorosabb értelemben nem-szakember is megalkothassa magának a harc képének a vázlatát. A szakember ily vázlatos ismertetéssel úgy sem fog megelégedni, hanem bővebben bele fog merülni ennek a harcnak megismerésébe, hogy vagy igazat adjon a támadóknak, vagy a támadás megczáfolásával annál inkább megerősítse a Gal. levélnek s ezzel együtt Pál négy főlevelének is a hitelességébe vetett hitét. A kipróbált hit a legerősebb.

A szaktudós további kutatásaira alig ajánlhatnánk jobb útbaigazítót, mind Schmidtnak ismertetett könyvét, a mely gazdag irodalomra támaszkodik és a nagy izgatottságot keltett harc minden jelentékeny mozzanatáról felvilágosít. Ez a gazdag forrásra utalás, aztán az ügyes, átlátszó vitatkozási irány képezik e műnek fényoldalait; sok újat nem mond. Szerző nem a hitelesség bizonyítására, hanem a támadások megczáfolására vállalkozott s e feladatát úgy oldotta meg, hogy a mit Loman a fejére állított, ő azt egymásután mind visszaállította a talpára. Kár, hogy címéhez hűtlenül a másik kiemelkedő támadóval, Steckkel tüzetesebben nem foglalkozik. Azt a célját elérte a szerző, hogy a ki művét elolvassa, az okvetlenül gondolkozóba esik és legalább is érdeklődni fog a dolgok további fejleménye iránt.

Rácz Kálmán.

VI. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

AZ ANYAKÖNYVEK ÁLLAMOSÍTÁSA. Nehány józan szó a napirenden levő egyházpolitikai kérdésekhez. Irta Jurista. Budapest, 1893. A nagy hullámokat verő egyházpolitikai reformok nyomán megindult bő brosúra-irodalom egyik alaposabb terméke a beküldött 67 oldalra terjedő füzet, s ezért behatóbb méltánylást érdemel. Az anyakönyvvezetés legrégebbi nyomait vizsgálva, kifejti azokat a szempontokat, melyek érdekében a tridentini zsinat az anyakönyvek vezetését elrendelte, s constatálja, hogy különösen a születési, jobban mondva kereszteleési anyakönyvek vezetését két szempontból rendelte el a zsinat: 1) hogy a kereszteleés ténye, melylyel az egyetemes egyház honossága megszereztetik, constatáltassék; 2) hogy a lelki rokonság, mint házassági bontó akadály, nyilvántartható legyen. Kiténik ebből, hogy mindezek a szempontok alig, vagy éppen nem érdeklik az állami hatóságot, az állami rendet; ellenben érdekli p. o. a születés szabatos idejének megállapítása, év, hónap, nap, sőt perc szerint is, a melyre és több más fontos körülményre nézve azonban az egyházi anyakönyvek nagyon is hiányos bizonyítékot képeznek. Ebből a szerző azt következteti, hogy a kereszteleések, illetőleg születések és halálozások anyakönyveinek állami hatósági kezelésbe vétele elodázhatlan szükségesség a jogbiztonság szempontjából. De nemcsak szükségesnek, hanem jogosnak is ismeri azt el szerző azon viszonyból kifolyólag, mely az állami és az egyházi anyakönyvvezetés közt századokon át fennállt, s melynél fogva az állam sok esetben gyakorolt eddig is ingerentiát az anyakönyvek vezetésére. Mindezt a névtelen szerző, ki különben maga is katolikusnak vallja magát, meggyőző jogászi apparatussal bizonyítja be. Áttérve a Csáky-féle rendeletre, hibáztatja a papsá-

got, mely „az igazságért vívott csatát ügyetlenségből veszttette el“, s magatartásával eljátszotta azt a jogot, hogy az 1868. LIII. t.-cz. 12. §-ának megváltoztatását katolikus egyházi szempontból követelhesse. A füzet legérdemlegesebb részét, az anyakönyvek állami vezetése módozatainak részletes terve képezi, mely erre nézve legalkalmasabb és legmegbízhatóbb közegül a iárási és községi orvost jelöli meg. Kimerítő táblázatokat csatol a tervbe vett két állami anyakönyv (a születési és halálozási) vezetésére s annak kezelését minden részletében megvilágítja. Az életrevaló és egészséges gyakorlati érzékkel contemplált javaslatot szerző a beadványozási rendszerre alapítja, s e mellett érintetlenül kívánja hagyni az esketési anyakönyvek eddigi vezetését. Ha az anyakönyvek államosítására csakugyan sor kerül, annak előkészítői sok becses és használható anyagot fognak találni a gondosan megírt kis füzetben.

„AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA ÉS NEMZETI KULTURÁNK.“
Dr. *Kemény Xavér Ferencz*. Alig három éve, hogy az egységes középiskola eszméje nálunk is nagyobb mértékben foglalkoztatja a közönséget. Mikor gr. Csáky közoktatási minister felszínre vetette a kérdést, a hivatott és hivatlan paedagogusok egész áradata kiáltott hozsánnát a minister elé és türelmetlenül reclamálta a nagy középiskolai reformot. Az irodalomban akkor, azt lehet mondani, csak magunk voltunk, kik e folyóiratban határozottan állást foglaltunk az indokolatlan reform-törekvésekkel szemben. És íme ma már a napisajtóban, folyóiratokban és külön füzetekben napról-napra újabb támadás jelenik meg az egységes középiskola terve ellen. Valóban nagy elégtételünk lehetne abban, hogy ily rövid idő alatt annyira megnövekedett a mi táborunk. De nem igen tudunk örülni ezen a jelenségen, mert ha elolvassuk ezeket a cikkeket és röpiratokat, akkor még kirivóbbá lesz előttünk az a szomorú tény, hogy minő nagy szerepet játszik kulturális életünkben a hangulat, mennyire nem a tudományos meggyőződés és alapos, mély megokolás, mint inkább a külső hatások csinálják a közvéleményt még oly mélyreható kérdéseknél is, mint a középiskola reformja. Még 1890-ben az országos tanáregyesület közgyűlésén egyetlen állami iskolai tanár sem szólt az egységes középiskola ellen, mindnyájan (pedig sokan szóltak a kérdéshez) üdvözölték a minister tervét és ma a vidéki állami iskolai tanárok új folyóirata hangzatos és dörgedelmes frázisokban egyenesen hadat izen a minister reformtörekvéseinek. Kimondják, hogy eddig *nem volt bátorságuk*, de most már (talán mert a fizetésrendezésnél csalódtak?) meg merik mondani véleményüket. Körülbelül ilyen hangot találunk

mindazoknál, a kik ujabban az egységes középiskola ellen irtak. Ugy hogy még utóbb azt lehetne gondolni, hogy eddig valami despotikus hatalom tartotta fogva a lelkeket és csak az imént szabadultak fel a nyomás alól. Pedig semmi ilyes dolog nem történt, csak az, a mi minden frázis-kultusszal történni szokott, hogy mennél többet kongatják, annál többször hallatszik az üresség, a mi mögötte van és így végre neki bátorodnak az emberek és eleinte halkán, utóbb mind hangosabban mondogatják egymásnak, hogy az a hang, a mit ők eleinte olyan jelentősnek tartottak, voltaképpen csak ürességet jelent. Dr. Kemény Ferencz művét is ez a neki bátorodás sugallta és ki is mondja, hogy fáradozása legszebb jutalmául azt tekintené: „ha az olvasó látva, hogy az önálló véleménynyilvánítás, hál' Istennek! nálunk nem jár még együtt a Szibériába való deportációval, maga is azon — *manapság, úgy látszik nem mindennapi* — bátorságot merítené, hogy saját meggyőződésének nyílt kifejezést adjon“. Kétségtől ez a cél igen tiszteletre méltó, de hogy valaki ezt elérje, azért nem okvetlenül szükséges egy egész könyvet megírnia, mert az bizonyos, hogy a szerző semmit sem használt ügyének azzal, hogy hosszadalmasan értekezik oly dolgokról, a mikhez — sokszor a maga bevallása szerint is — keveset ért. Mindjárt könyvének elején a naiv politizálás rosszat sejtet és kíváncsisággal fordítunk oda, a hol a középiskolai reformról saját nézeteit mondja el a szerző. „A hívők egyik serege, úgy mond, az emberi művelődés eddig legszebb, mert legharmonikusabb korszakára mutat vissza“ és csak e bűvös névre hallgat: Athén. „A hívők másik serege a jövőbe tekint“ és csak a természet-tudományokért lelkesedik. „A harcz közel száz esztendő óta folyik, de el van-e már döntve, hol van az igazság? Van-e azért valakinek joga a hívőt hitének, lelke legbensőbb meggyőződésének elhagyására kényszeríteni?“ Ime, így okolja meg a szerző, hogy miért nem lehet egységes a középiskola. Még gyöngébb a műnek az a része, pedig elég nagy helyet foglal el, a melyben a classicus nyelvekről és általában a nyelvtanításról van szó. Akár csak egy 30—40 év előtt írott naiv értekezést olvassánk, mikor még a nyelvtudomány nem érte el a mai fejlettségét. Szerző még most is csak azt tartja a classicus nyelvek tanításánál az egyedüli czélnek, hogy a tanulók az írókat megérthessék, bár másrészt ezt az állítását sem lehet érteni, mivel másutt meg azt is hangoztatja, hogy fordításokból is meg lehet ismerni az írókat. Ugy látszik, szerző egészen járatlan ebben a kérdésben, annyira, hogy még a mi tantervünket sem ismeri, a mely éppen a nyelvtanítás terén a modern nyelv-

szeti vívmányokat jórészt felhasználja. Legjobb az egész műben az a rész, a melyben a szerző összeállítja azokat a nyilatkozatokat, a melyeket kiváló tanférfiak, különösen a műegyetemi tanárok, jórészt az egységes középiskola ellen tettek. Ha a szerző csak erre szorítkozott volna, műve csak nyert volna ez által, mert az kétségkívül magában is érdekes és fontos, ha a nagyközönségnek valaki megmutatja, hogy voltaképp az egész illetékes tanárvilág legnagyobb része ellene van az egységes középiskolának.

A REFORMÁCIÓ BEFOLYÁSA A SKÓT JELLEMRE. Irta *James A. Froude*, fordította *Baráth* Ferencz. Az egyik legkitünőbb angol történetírónak Edinburghban a Philosophical Institution megnyitó ülésén még 1865-ben tartott nagyszabású felolvasását vettük a műhöz méltó szép fordításban Baráth Ferencz főgymn. tanár tollából, Kókai Lajos kiadásában. A felolvasás tartalmát a cím teljesen kifejezi, a mennyiben történet-bölcséleti alapokon kutatja a reformatiónak a skót jellemre és társadalomra való befolyását. Bámulatos úgy a történeti anyagnak az a rendkívüli gazdagsága, mint a bölcséleti felfogásnak az a csodálatos mélysége, a mi ebben a mindössze 30 nyolczadrét lapra terjedő munkában van. Az előadás plasticitása, a felfogás tisztasága, nemessége és a gondolatoknak szinte titáni erővel való egymásra halmozása: oly kiváló tulajdonságai e külterjedelmére kicsiny, de beltartalmában annál nagyobb szabású munkának, hogy nem köszönhetjük meg eléggé a buzgó fordítónak, hogy megajándékozta e művel irodalmunkat. Nálunk sokat foglalkoznak a történelemmel és mégis igen-igen kevés igazi nagy történetírónk van, ha igazi történetírónak csak azt tartjuk — a mint hogy nem is lehet mást annak mondani, — a ki történet-bölcséleti oknyomozással dolgozik s nemcsak adatokat tud kikeresni a multból, hanem megtudja látni a multban is az életet, a kort mozgató eszméket és úgy az eseményeknek, mint az eszméknek a népek szellemére, sajátos társadalmi viszonyuk alakulására és nemzeti karakterére gyakorolt befolyását. Az az 1865-ben tartott felolvasás, mely pedig nem is rólunk szól, mégis éppen mai egyházpolitikai viszonyaink között nemcsak actualis, hanem tömérdek tanulságot is tartalmaz reánk nézve is, s eszméltehetőleg hathat egyháztörténetünk buváira, felvetvén előttük is a kérdést, hogy hát nálunk mi befolyása volt a reformatiónak a magyar jellemre és társadalmi életünk alakulására? Másfelől az előadás művészete is kitünő mintául szolgálhat történetíróinknak, kiknek egy jó része azt hiszi, hogy azzal, hogy egy csomó poros és elsárgult foliánsról összeszedett adatot jól-rosszul

egymás mellé rak, chrónikás modorban felsorol s jelentéktelen, kicsiny dolgokat elmond csak azért, mert a multból való, már történetet ír. Pedig dehogy! Csak chrónikát farag. Nagy mintákra, kiváló példányképekre volna szükségük. Froude művében ilyent kapnak. Nincs e műben egyetlen felesleges szó, vagy adat; de van minden szavában és minden mondatában gondolat. A zsufolt-ságig tömör és még sem teszi a túltömöttség benyomását. Eszméktől terhes és mégis könnyed, szellemes. Mélyen jár, de a mélységekben sem homályos; az író lángelméje oda is világságot tud vetni. És a nélkül, hogy keresné, tisztán az igazság erejéből hatalmas szónokká is válik, a ki felemel és magával ragad. Ilyen írónak a kezében aztán valóban vitae magistra a historia. — Ára?

JOGI OKTATÁSÜGYÜNK NEHÁNY KÉRDÉSÉRŐL. Irta dr. *Horváth Ödön*, az eperjesi jogakadémia dékán-tanára. A műben a jogi szakoktatás terén igen előnyösen ismert szerző a különböző szaklapokban közelebbről megjelent tiz dolgozatát adta ki. Az egyes dolgozatok cziméi: vizsgálati bizonyítványok hamisítása; a jogtörténet tanításáról; képesítés a jogi vizsgálatokon; féléves rendszer a jogakademiákon; a joghallgatók végbizonyítványai; átlépés az egyetemekről a jogakademiákra; néhány statistikai adat az ügyvédi és birói vizsgálatok felől; a közoktatás állapotról szóló jelentés a jogi szakoktatás szempontjából; a szabálytalanná vált tanidőnek a rendes jogi tanfolyamba való beszámításáról és a tanfolyam hallgatása nélkül való vizsgálatok. A fejtegetett kérdések egészen időszerűek. Az előadás világos és alapos s minden tekintetben teljes tájékozást nyújt a jogi oktatásügy kérdéseiben. A munka külső kiállítása is igen díszes. Ára 1 frt 25 kr.

ELBESZÉLÉSEK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ TÖRTÉNETÉBŐL, írta *Keviczky László* ev. lelkész és *Az Isten megsegít*, történeti elbeszélés a prot. egyház multjából, írta *Pálmay Lajos* ev. lelkész — czimek alatt a Luther-társaság kiadásában két kisebb népies irat hagyta el a legközelebbi hetekben a sajtót. Az első négy elbeszélést tartalmaz „Az elrendelt prédikálás“, „Borzasztó fáklják“, „A börtönben fakadt hűség“ és „A hitves“ czim alatt. E történetek anyaga a protestantismus első korszakából van merítve, csak „a hitves“ czimúé van a pozsonyi vértörvényszék idejéből. A második füzetkében egy elbeszélés van az eperjesi borzalmas idők történeteiből vett tárggyal. Mind a kettő igen jól van írva; bensőséggel, melegséggel, valóságos hangulattal s könnyű jó iránylyal. Ez építő erejű olvasmányoknak minél szélesebb körben való elterjesztése hasznos és

szép feladata lehet a prot. lelkészeknek és tanítóknak. Keviczky munkájának az ára 25 kr.; a Pálmayénak 15 kr. Megrendelhetők Wigand J. K. nyomdájában Pozsonyban.

Az ATHENAEUM ILLUSZTRÁLT MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE. Az utóbbi két évtizedben örvendetesen föllandult a magyar irodalomtörténet művelése; nagy számmal jelentek meg különböző korokról és írókról szóló tanulmányok, monografiák, sőt az egész anyagot felölelő rendszeres munkák. Csakhogy ezek tisztán iskolai használatra, amazok pedig legnagyobb részt a szakemberek számára készültek. Olyan nagyobb munka, mely a kutatások eredményeit összevonta s a kiválóbb irodalmi irányokat és írókat művelődéstörténeti keretben, a nagy közönség által is élvezhető előadásban adná, még eddig hiányzott. De hiánya régóta és nagyon érezhető volt. Ezen a hiányon fog segíteni az a díszmunka, melyet az irod. és művelődéstört. legkiválóbb szakerőinek közreműködésével *Beöthy* Zsolt, a kiváló irodalomtörténész szerkeszt, s melynek első füzete most jelent meg. Bevezető cikke a magyarságnak a művelődés terén való szerepével, nemzeti irodalmunk hatásával, irodalmunk története meghatározásával, a magyar írók életrajz-gyűjteményeivel, a rendszeres irodalomtörténetekkel, az irodalom fogalmával és körével, az irodalomtörténet módszerével és az irodalom classicusaival foglalkozik. A 2-ik a magyarok őskoráról, a néprajzi és régészeti legújabb eredmények felhasználásával (Réthy Lászlótól), a 3-ik a magyar nyelv eredetéről (Simonyi Zsigmondtól), a 4-ik a pogánykori költészetről szól (Erdélyi Páltól). A füzet egyszersmind valóságos remeke a nyomdai kiállításnak; a nagyszámú szöveg illusztráczióin kívül gyönyörű a középkori íróbarátot ábrázoló, s nyolcz színben pompázó első initiale; a műmelléletek közt igen sikerült a Czwittinger könyvének hasonmása s a Halotti Beszédnek olyan színes fölvétele, melyhez hasonló hű másolatot eddig a technikai eszközök fejletlensége miatt nem is lehetett volna készíteni. Az Athenaeum e művel a magyar irodalomtörténet képes kézikönyvét indítja meg a nagy magyar közönség számára, a mely előtt nemzet-eszményeinket kívánja megvilágítani, a mint ezek irodalmunk történetében megjelennek és fejlődnek. A mű az irodalomtörténeti tudomány jelen színvonalán, alaposság mellett, előadásban nemesebb értelmű népszerűsége törekszik; arra, hogy e könyvet a művelt közönség minden osztálya haszonnal és gyönyörűséggel olvashassa. A könyvet a magyar irodalomtörténet kiváló munkásainak egy nagyobb társasága írja. A munkatársak: Alexander Bernát, Angyal Dávid, Badics Ferencz, Ballagi Géza, Bayer József,

Bánóczi József, Erdélyi Pál, Fraknói Vilmos, Gyulai Pál, Hahn Adolf, Haraszi Gyula, Hegedüs István, Horváth Cyrill, Imre Sándor, Jancsó Benedek, Kardos Albert, Kelemen Béla, Lánczy Gyula, Marczali Henrik, Négyesy László, Péterfy Jenő, Pulszky Ferencz, Radó Antal, Rákosi Jenő, Réthy László, Riedl Frigyes, Sebestyén Gyula, dr. Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond, Szász Károly, Széchy Károly, Szilády Áron, Szilágyi Sándor, Szily Kálmán, id. Szinnyi József, dr. Szinnyi József, Takáts Sándor, Vadnai Károly, Váczy János és Zichy Antal. Így egyfelől minden egyes cikk oly szakember tollából kerülván, kinek sajátlagos tanulmányai körébe esik az illető tárgy: megbízhatóság és alaposág tekintetében a vállalat készültének ez a módja a legnagyobb biztosítékot nyújtja. Másfelől, kiváló írók közreműködése által, a munka érdekes és becses emléke lesz irodalomtörténetírásunk jelen állásának. A kibocsátott előrajz szerint a munka köre: a szorosabb értelemben vett nemzeti irodalom lesz. Tehát első sorban a költészet s mellette a tudományoknak oly ágai és képviselői, kiknek a nemzeti művelődésre jelentékenyebb és általánosabb befolyásuk volt: szónokok, történetírók, bölcselekedők, nyelvészek. A tárgyalás formája lehetőleg biografikus lesz: munkáik kapcsolatosan mutatva be fontosabb életrajzi adataikkal s koruktól vett és korukra gyakorolt hatásukkal. Az egyes korok történetét művelődéstörténeti bevezetések nyitják meg. Ezen kívül a művelődési életnek fontosabb s az irodalommal szorosabban kapcsolatos mozzanatait (iskolák, könyvtárak, könyvnyomtatás, hírlapirodalom, művészet) külön cikkek tárgyalják. A mű gazdag és díszes illusztrációkkal jelenik meg: külön, részint színes képekkel és a szövegbe nyomott rajzokkal. Miniaturák és kodexlapok, cím-rajzok, régi nyomtatványok és illusztrációk, kéziratok és aláírások másolatainak, arczképeknek s az irodalomtörténet tekintetében emlékezetes tájak és épületek rajzainak gazdag, hű és művészi kivitelű sora fogja díszíteni. Az egész könyv 45—50 ivre fog terjedni. Két-három ives fél havi füzetekben adatik ki úgy, hogy egy év alatt az egész mű be legyen fejezve. Minden füzet ára 40 kr. A vállalatot közönségünk meleg pártfogásába ajánljuk.

b) Külföldi irodalom.

Wundt, ETHIK. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens. 2. umgearb. Aufl. Stuttgart 1892. XII. 684 l. Ára 15 márka. E mű, melynek első kiadása még 1886. jelent meg, arról tanuskodik, hogy napjainkban élénk érdeklődéssel kísérjük az etikának, mint normatív jellegű tudománynak főbb kérdéseit. A külföldi szakközlönyök egybehangzó véleménye szerint Wundt műve az újabb philos. etikai irodalom legjelentékenyebb terméke. A bevezető kérdések után tárgyalja: 1) az erkölcsi élet tényeit, a melyek közé a nyelvet s az erkölcsi képzeteket, a vallást s az erkölcsiséget, az erkölcsöt s az erkölcsi életet, s végül az erkölcsi fejlődés természeti és kulturális feltételeit sorozza; 2) az etikai világnézetek fejlődését, vagyis az antik keresztény és újabb etikát s az etikai rendszerek általános kritikáját, mely történetkritikai rész Wundt művének egyik legszebb és legönállóbb része; 3) az erkölcsiség elveit, u. m. az akarat, cél, indok és erkölcsi normák kérdéseit, s végül 4) az erkölcsi életköröket, névszerint a személyiséget, társadalmat, államot, emberiséget stb. Már e rövid tárgyi áttekintés is mutatja, hogy egyetlenegy etikai kérdés sem kerüli ki szerző figyelmét, s minden állítását „tényekkel“ igazolja be. Az eszme s az idealismus korát a realismus váltotta föl napjainkban, épp azért Wundt is „tényekre törekszik s az empirikus módszert követi tárgyalásának menetében. E szempontból kell az ő művét megítélnünk. Wundt szerint továbbá nem az „individualispsychologia“, hanem „a népek psychológiája“ az ethika tulajdonképeni előcsarnoka. A metaphysika pedig nem képezi a morálphilosophia alapját, sőt inkább a metaphysika alapul a morálphilosophián, s fejtegetései igen értékesek és tanulságosak. A vallás és az erkölcsiség fejezetében érdekes az az állás, a melyet Wundt a kereszténységgel szemben elfoglal. Itt identifikálja a kizárólag erkölcsi motívumokon alapuló „ethikai vallásokat“ a „kultur vallásokkal“, mely utóbbiak közé Konfucius tanát, a buddhismust, a kereszténységet és a muhamedanismust sorozza, a hol „a személyes erkölcsi ideál“ a fődolog — Jézus kereszténységében „a mythologiai tévedések daczára.“ A vallás ez állásponton az erkölcsi törvénynyel, mint isteni parancsolattal azonos. Az erkölcsi fejlődés célja a humanitás, a miért is a kereszténység és annak etikája csak „egyengetője az újabb humanistikusnak“, a mint az antik ethika a

keresztyéninek útjait egyengette. Ily módon construálta az ethika történetét Zeller, Ziegler, Steinthal stb., a mivel szemben a ker. erkölcsiség fenségessége és feltétlensége érdekében határozottan állást kell foglalnia a hívő ker. theologusnak. Az antik ethika Wundt szerint lényegében az „erények“, a keresztyén a vallásos „kötelességek“, míg a modern ethika a „javak“ tanával azonos. Pedig úgy tudjuk, hogy a keresztyénség az istenországa tana, az pedig a javak java, vagyis a legfőbb jó. Abban is téved Wundt, a midőn a keresztyénséget ellentmondásokkal teljes és legkülönbözőbb forrásokból eredő világnézetnek mondja, mely a legnagyobb és legfüggetlenebb gondolkodókat is hatalma alá kerítette, a miben szerző az emberi szellem történetének legcsudásabb jelenségét látja. A szeretet és kegyelem ethikai alap gondolatainak hatalma az, a melyen éppen a ker. ethika erőssége nyugszik. A reformációban meg éppen „világias keresztyénséget“ lát Wundt, a melynek erkölcsi világnézete „átmenetet képez az újabb ethikára.“ A specifikus ker. szempontok kevésbé positiv méltatása dacára Wundt ethikája nemcsak a morálphilosophia, hanem általában a bölcészet újabb irodalmának egyik elsőrangú jelensége, mely kiváló módon fogja föl-hívni az érdeklődést az ethikai kérdések iránt azoknak minden ágában. (Sz.)

Achelis, ZUR SYMBOLFRAGE. Berlin, 1892. 52 l. Ara 1 márka, és *Bornemann*, *der Streit um das Apostolikum*. 60 l. Ara 1 20 mark. E két mű az apostoli hitvallás érvénye és használata fölött Németországban legközelebb kitört vitának irod. terméke, mely vitához az anyagot *Schrenpf* württembergi-lenzen-dorfi lelkész elmozdítása, közelebbről pedig *Harnack* berlini tanárnak e kérdésben való állásfoglalása szolgáltatta a „Christliche Welt“ hasábjain. Harnack ez időszertint egyik legégetőbb kérdésnek tartja a hitvallás kérdésének az egyet. zsinat részéről való szabadelvű megoldását, mert „az apostoli hitvallás szószertinti szövegének elfogadása nem mutat theol. érettségre, sőt inkább egy érett keresztyén kell, hogy annak több tételén meg-ütközék.“ Álláspontjának igazolásául felhossa, hogy maga az ev. egyház sem követi minden tételnél az eredeti szószertinti szöveget, hogy a hitvallásnak „a test feltámadásáról“ szóló tétele Pál apostol tanával ellenkezik, s különösen megbotránkoztatónak jelzi „a szent lélektől való fogantatás“ és „a szüz Máriától való születés“ tételét. Lett is erre nagy riadalom az orthodox sajtó részéről! Sürgették Harnack elbocsáttatását, s legújabban a vitába egy nem éppen szerencsés ukázzal maga a főegyházi tanács is beleavatkozott. A vita csatarendbe szólította Német-

ország legnevesebb theol. harcosait, a kik közül *Beyschlag*, *Grau*, *Köhler*, *Behr*, *Zahn*, *Thieme*, *Hahn*, *Bauerfeind*, *Massow*, *Taubert*, *Wohlenberg*, *Graue*, *Achelis*, *Bornemann* és mások említendők, kik több-kevesebb szenvedélyességgel pro és contra tárgyalják a vitás kérdéseket és azoknak jelentőségét a gyakorlati egyháziasság s az akadémiai tanszabadság tekintetében. Achelis épúgy, mint Bornemann igen finom megjegyzéseket fűz az ev. theologusoknak a hitvallásokra való kötelezése s általában az apostoli hitvallás használata és érvénye kérdéséhez; míg Bornemann inkább a vita külső phásisait ismerteti a maga olvasóival. Az egyházpolitikai pártcélokra fölhasznált vita különben kiválóan alkalmas a Symbolika-Polemikakérdései iránti érdeklődésnek szélesebb körökben való fölbresztésére. (Sz.)

Beyschlag, NEUTESTAMENTLICHE THEOLOGIE, oder geschichtliche Darstellung der Lehren Jesu und des Urchristenthums nach den neutestamentlichen Quellen, II. Band. Halle (Strien) 1892. Beyschlag az ujszövetségi irodalomnak egyik legalaposabb ismerője, ki kritikai szabadelvűsége és iskolázottságánál fogva ritka képességgel bír az egyes ujszövetségi iratok tanfogalmába való elmélyedésére. A halle-wittenbergi egyetem theol. fakultásán is ujszöv. írásmagyarázati és theologiai előadásai a leglátogatottabbak, ki az új kritikai iskolától csakis a negyedik evangéliummal alkotott világnézetében különbözik s különben is a legtekintélyesebb exegetákhoz tartozik. B. műve I. kötetében az evangéliumok, a II-ikban az apostoli iratok tanfogalmainak theologiai-kritikai ismertetésével foglalkozik. Így nevezetesen Pál apostol tanfogalmánál kimerítő részletességgel tárgyalja a bűn, törvény, hit, kegyelem, ujjászületés, megtérés, halál, christologia, praexistentia, praedestináció stb. vallásos fogalmait, a melyekből ritka virtuozitással állítja föl Pál apostol tanrendszerét, mint a ker. vallás első theol. formulázását. A közönséges levelek és János jelenései könyvének tanfogalmával zárja be vaskos kötetének érdekes és tanulságos ujszövetségi theol. fejtegetéseit. A modern bírálati exegetikai kérdések sehol sem kerülnek ki a tudós szerző fejtegetéseit, a melyekben itt-ott éles megjegyzésekkel is kíséri az egyes írók sokszor ellentmondó föltevéseit. Műve méltó társa a berlini Weiss művének, s mint ilyen egyik maradandó becsü termékét képezi az ujszövetségi theologia immár fejlődő irodalmának. (Sz.)

helyi ref. lelk., felső-alsó-józsai ref. egyház, keéki ref. egyház, Bernáth István d.-szabolcsi ref. lelk., hajduszoboszlói ref. egyh., alsó-szabolcs-hajduvidéki ref. egyhm., szováti ref. egyház, Szemes László szt-jánosi ref. lelk., debreczeni ev. ref. egyház, dr. Ajkay Béla Kisfalud, kecskeméti ref. lelk., Soltész Farkas tetéleni ref. lelk., szászvárosi Kun-tanoda, békési ev. esperesség, tiszafüredi ref. egyház, dr. Berzsenyi Jenő K.-Sömjén, Purgly Sándor Kőkut, fogarasi ref. egyházközség, barsi ev. esperesség, fehér-komáromi evang. egyházmegye, gyulai ref. egyház, Hegedüs Sándor Bpest, VI. sz. k. városi ev. esperesség, nógrádi ev. esperesség, f.-nógrádi papi értekezlet, gáborjáni ref. egyh., Händel Vilmos s.-hányai ev. esp., n.-szalontai ref. egyhm., nagy-enyedi Bethlen-főtanoda ifj. egylete, Széll Ákos szegedi kir. közj., Horváth Sándor bpesti ev. lelk., 1894-re: Zelenka Pál ev. püspök Miskolcz.

3 Alapító tagok alapítványukat befizették: Dávid Gyula okányi lelkész-alap II. részlete 10 frt, okányi ref. egyház al. II. részlete 10 frt, marosvásárhelyi ev. ref. egyház.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re: Kalós Péter t.-becsei ref. lelk. **1890-re:** Tabajdi Lajos szatmári ref. lelk., Kalós Péter t.-becsei ref. lelk., Szilágyi István m.-szigeti lyc. igazg. **1891-re:** Stiegelmar János cservenkai ev. lelk., Fekete József átányi ref. lelk., Engisch Frigyes szeghegyi ev. lelk., Vadászy Pál szt-péteri ref. lelk., Tabajdi Lajos szatmári ref. lelk., Kalós Péter t.-becsei ref. lelk., Barcza Kálmán veszprémi ügyvéd, kassai m. n. ev. egyház, m.-szigeti ref. egyh. Hazslinszky Frigyes eperjesi ev. tanár, Jausz Vilmos soproni th. tanár, dr. Zelenka Lajos k. tábl. tj. Budapest. Kérészy Barna t.-nánai ref. lelk., Segesváry József k.-jánosi ref. esp., Stráner Vilmos pinkafői ev. lelk., Szilágyi István m.-szigeti lyc. igazg., somosdi ref. egyh., Neupor Béla derecskei ref. lelk., gr. Degenfeld Sándor Erdőszáda, Molnár Lajos haraszt-kereki ref. lelk., Kövér András k.-ajtai ref. lelk., Lator Sándor m.-szigeti árvasz. ülnök. **1892-re:** Zitás Bertalan pütrgyi ref. lelk., Venetianer Sándor uj-sóvéi ref. lelk., Stiegelmar János cservenkai ev. lelk., Fekete József átányi ref. lelk., Engisch Frigyes szeghegyi ev. lelk., Müllner Mátyás soproni lyc. igazg., Antal Gábor ácsi ref. lelk., Tabajdi Lajos szatmári ref. lelk., Kónya András h.-németi ref. lelk., Bancsó Antal soproni th. tan., Barcza Kálmán veszprémi ügyvéd. kassai m. n. ev. egyh., Szabó Lajos h.-hadházi ref. lelk., máramaros szigeti ref. egyh., Tokay István mohácsi ref. s. lelk., Segesváry József k.-jánosi ref. esp., Mártha József csengerbagosi ref. lelk., Czékus László a.-szántói ev. lelk., Szathmári Sándor margittai ref. lelk., böödi ref. egyház, Berde Sándor n.-enyedi th. tanár. Rác Kálmán ref. s. lelk. Bécs. özv. Vetsey Sándorné Bpest, Kovácsy Sándor Bpest, Ujáh Károly szmerényi ev. lelk., Gyalokay László komáromi püsp. titkár, kabai ref. egyház, Koncz József m.-vásárhelyi tanár, Zoltáni Elek kézdi ref. esp., somosdi ref. egyház, Balog Sándor kálozi ref. lelk., Kovács József bpesti ref. vall. tanár, Zsigó Endre szalácsi mérnök, Balogh István p.-szt-királyi ev. lelk., Bocsor Lajos tengődi ref. lelk., Szabó Károly n.-kereki ref. lelk., Neupor Béla derecskei ref. lelk., Pilisy Ferdinand K.-Rozvány, Bodor Domokos s.-szt-györgyi tanár, felső-hányai ref. egyház, Molnár Lajos haraszt-kereki református lelkész, Kálmán Lajos p.-ladányi lelkész, Krupec István pozsonyi dk. tanár, Lator Sándor m.-szigeti árvaszéki ülnök, Radácsi György sárospataki th. tanár. **1893-ra:** Szöllősi Imre f.-gyarmati református s-lelk., Ballagi Géza sárospataki th. tanár, Máté József mohácsi református lelkész, Ujfalussy Béla mihálydi földbírt., Lengyel Samu h.-m.-keresztési th., Dömötör Lajos bölcskei ref. lelkész, id. Lészay Ferencz főgondn. M.-Gorbó, Zsigmond Sándor h.-szoboszlói ref. lelkész, Sárkány Sámuel ág. helv. ev. püsp., Csiskó János kassai ev. lelk., késmárki ev. lyceum, Pál Bertalan örösi ref. lelkész, Tatay Imre sz.-fehérvári ref. lelk., Török József czeglédi ev. főesperes, böödi ref. egyház, Rác Kálmán ref. s.-lelk. Bécs, Papp Károly bpesti ref. lelk., özv. Vetsey Sándorné Bpest, Kovácsy Sándor Bpest, Gyurácz Ferencz pápai ev. lelk., Ludaics Miksa ráczevei ny. jb., Bátky Károly fülei ref. lelk., Kiss Gábor pápai ref. lelk., Kenessey Pongrácz veszprémi ügyvéd, somlóvidéki ev. lelk. értekezlet. Szöllősi Antal makói ref. lelk., Szentpéteri Sámuel pelsőci ref. lelk., Szánthó János kosdi ref. esp., Benkő István r.-palotai ref. lelk., Sándor János miriszlói ref. lelk., Bakóczy János h.-bőszörményi ref. lelk., Poszvácz Sándor soproni th. tanár, Vén Mihály bikfalvai ref. lelk., tóháti lelkész kör, Jánó Albert hátszegi ref. lelk., Sebestyén Albert buji kereskedő, Kovács Gábor mocsoládi ref. lelk.,

Nagy József n.-szebeni ref. lelk., rittbergi ref. egyház, Bodor Domokos szt-györgyi tanár, Dombi Lajos gyulai ref. lelk., felső-bányai ref. egyház, hr. Podmaniczky Gézáné. Tóth Sándor feketehegyí ref. lelk., Thébusz János zolyomi ev. lelk., Berghoffer Károly gyömrői tanár, Eperjesi m. n. ev. egyház, Sztelhló János eperjesi ev. lelk., Gaal Lajos bissei s.-lelk., vasi felső ev. egyhm., Bornemissza József b.-keresztési ref. lelk., szalacsi ref. egyház, Rác János nyug. v. ref. lelk., Fábián Dénes n.-kőrösi ref. s.-lelk., Lator Sándor m.-szigeti árvasz. ülnök, Léway József miskolci m. főjegyző, Szánthó János kodi ref. esp.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1890-re: Áchim Ádám szarvasi ág. h. ev. esperes, Czibur Imre jolsvai ügyvéd, Nagy Károly kolozsvári ker. ak. tanár. **1891-re:** Günther Adolf Veszprém, eperjesi theol. ak. egyesület, Rigó Lajos bihari ref. lelk., Rupprecht Olivér Sajtoskál, Janó Mihály kisujszállási jegyző, Mészáros Illyés kisujszállási ügyvéd, Czibur Imre jolsvai ügyvéd, Bodnár István f.-kelecsényi ref. lelk., Klein János eperjesi coll. tanár, Böllöny György cséffai főszolgabíró, Baltazar Antal jolsvai ev. lelk., Kelemen János kömlői ref. lelk., érmihályfalvai ref. egyház, Nagy Károly kolozsvári ker. ak. tanár, Kulcsár Károly miskolci esp. pénzt., Lénárt József magyarói esp., Simkovics Pál pazdicsi ev. lelk., Nagy Benő somi ref. lelk., Sebestyén Dávid banai ref. lelk., Kardos Károly m.-szigeti tanár, Barsi Sándor bokodi ref. lelk., Mocsy Lajos g.-vezekényi ügyvéd, Bodor Antal kolozsvári egyh. titkár. **1892-re:** Csipkay János főerdőmester Sepsi-Szt-György, Bácskay Károly ricsei ref. lelk., Nagy Sándor Ágya, Luchs Ede eperjesi kereskedő, Günther Adolf Veszprém, eperjesi theol. ak. egyesület, Rigó Lajos bihari ref. lelk., Bod László n.-almási ref. lelk., Rupprecht Olivér Sajtoskál, Zajzon Gábor bardóczi ref. esp., Dorogi Lajos kisujszállási református lelkész, Jancsó Lajos m.-ujvári ref. lelk., Nagy Gida diósjenői ref. lelk., Gecsei Péter tarczali ref. lelk., uzoni ref. egyház, zágoni ref. egyház, Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelk., Klein János eperjesi coll. tanár, Böllöny György cséffai főszolgabíró, dr. Mezei Ödön sz.-udvarhelyi orvos, Szánthó István b.-olaszi ref. lelk., Dávidházy János kabai ref. lelk., Kelemen János kömlői ref. lelk., Imre Sándor hm.-vásárhelyi ny. tanár, Pap Elek zsigárdi ref. lelk., Marikovszky Menyhért m.-szigeti igazg., Csajthay Máté inotai ref. lelk., Németh Péter ung-tarnóci ref. lelk., Kulcsár Károly miskolci esp. pénzt., Lénárt József magyarói esp., Somkerekai Miklós széki ref. esp., Nagy Benő somi ref. lelk., Földes György zabolai egyhm. jegyző, Sebestyén Dávid banai ref. lelk., Kecskeméthy Jenő d.-almási ref. lelk., Kiss Mór kocsi jegyző, Barsi Sándor bokodi ref. lelk., turkevei I. kaszinó, Rákosi György ny.-szeredai ref. lelk., p.-ladányi ref. egyház, Bodor Antal kolozsvári egyh. titkár. **1893-ra:** Széki Aladár dadi ref. lelk., Hegedüs Sándor Bia., Sziráczky János b.-szarvasi ev. tanár, Bodolay István m.-csáthi ref. lelk., Rupprecht Olivér Sajtoskál, Sályi ref. egyh., Gecsei Péter tarczali ref. lelk., uzoni ref. egyház, Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelk., Koós Ferencz brassói tanfelügyelő, Thern László sz.-iglói ev. s.-lelk., Bán Zsigmond t.-füredi ref. lelk., Petrovics Soma szentesi ev. lelk., Németh Péter ung-tarnóci református lelkész, Arday Dániel zsmóni református lelkész, Neményi Pál tormai ügyvéd, Moravcsik Mihály aszódai evangélikus lelk., Raksányi Károly b.-henyei ref. lelk., Selmeczy Géza Bárlfa, Molnár Dénes kétyi ref. lelk., Szabó István k.-ladányi rektor, Vajda Mihály k.-ladányi ref. lelk., Földes György zabolai egyhm. jegyző, Nagy Kálmán tarjáni ref. lelk., Tóth Dániel n.-kolcsi ref. lelk., Kecskeméthy Jenő d.-almási ref. lelk., Jávorv Nándor s.-viszlói ref. lelk., Cserna István bálványosi ref. lelk., B. Kovács József Rittberg, Kálmán Gyula ságvári ref. lelk., pelsőczi ref. egyház, Szombath György Győr, mándi ref. egyh., Burján András ál. felv. Losoncz, Wengh Gyula antunovi ev. lelk., Gamauf György eperjesi kép. igazg., Debreczeni Gábor f.-nyárádi ref. lelk. **1894-re:** Gecsei Péter tarczali ref. lelk., Szombath György Győr. **1895-re:** Szombath György Győr.

6. A Károli alapra: Csekey István esperes (frt 170), a tiszáninneri ref. egyházkerületből (frt 1077), a tiszáninneri ref. egyházkerületből a Károli emlékkönyvért (300 frt), hr. Radák Ádám (50 frt).

7. Népies kiadványokra: sályi ref. egyház (2 frt), keéki ref. egyház (1 frt).

8. Szemlére előfizetés: dr. Kiss János Szt-István társulat igazgatója Budapest (4 frt).

177
3. V. évfolyam.

3. füzet.

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

AD. ALL. E. T. T. T.
LEVELEZŐ.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként
és pedig mindig
januárius 1-én, április 1-én, július 1-én és október 1-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1893.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. A placetum. II. közl. <i>Dr. Bartha Béla</i>	309
2. Valláspolitikai reform és liberalismus. <i>Várnai Sándor</i>	327
3. Dévay Biró Mátvás. <i>Dr. Tüdös István</i>	342
II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.	
1. Az újtestamentum társ. eszméi és intézményeiről. <i>Petri Elek</i>	361
III. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.	
1. Egy nevezetes urasztali terítő. <i>Révész Kálmán</i>	385
2. Egy kis helyreigazítás. <i>Szerk.</i>	388
IV. IRODALMI SZEMLE.	
a) Hazai irodalom	390
b) Külföldi irodalom	398

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker. Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle boritékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

A P L A C E T U M.

(Második közlemény.)

II.

A placetum keletkezése s fejlődése hazánkban.

Amint már említettem, én a kir. jóváhagyást nemcsak ott látom fenforogni, hol azt alakszerű törvény, vagy rendelet épen ezen, vagy más hasonló néven kifejezetten létesíti, hanem mindenütt, hol az állami hatalom előlegesen s utólagosan olyforma ellenőrzésnek veti alá az egyházak működését, hogy azok törvényei, rendeletei s intézkedései csupán az államhatalom előzetes, vagy utólagos hozzájárulásával, helybenhagyásával nyernek államjogi érvényt, ellenkező esetben, különösen ha a világi törvényekkel és intézményekkel ellentétben állnak, hatálytalanoknak tekintendők. S ha így fogjuk föl a placetumot, annak eszméjét s érvényesülését nálunk is már a keresztyénség alapításától kezdve föltaláljuk, bár formászerű törvény egész 1404. nem intézkedett ez irányban. S hogy feltaláljuk, ez nagyon természetes. Hiszen Magyarországon a keresztyénség terjedését első sorban annak politikai szükségessége idézte elő, ezt teljesen kath. szellemű történetirők is elismerik.¹ De maga I. István is, ki benső buzgósággal s kegyességgel hirdeté s erősíté az új hitet, teljesen át volt hatva annak politikai fontosságától is, s a vallásos buzgóság mellett mély elme s előrelátás vezették abban, hogy magyar érsekségeket s püspökségeket alapítson, mert ez által a német

¹ Tudvalevő, hogy a keresztyénséget először Geiza, Szent István atyja kezdte hathatósabban terjesztetni, ki főképp politikai szempontokból tette ezt. L. «A római katolikus egyház története, Magyarországon» dr. Balics Lajostól. I. kötet 6—7. l.

birodalom hűbéri fenhatósága alól vonta ki magát, minthogy ez az egyházi fenhatóságot nyomon követte, s részben ez vezette azon lépésében is, hogy míg felesége által a német császári házzal jött rokonságba, addig koronát nem ott, a keresztyénség akkor elismert világi fejénél, hanem az egyháznál, II. Sylvesternél keresett, ki a korona adományozása által szintén ki akarta venni Szent Istvánt és birodalmát a német hűbériség büvköréből, hogy a császári hatalom ne nőjön teljesen a pápai fölé.¹ De ha a keresztyénségnek hazánkban első apostolai politikai függetlenségük biztosítékait is keresték Rómában, akkor képtelenség azt gondolni, hogy a pápák akaratának s parancsainak magukat és népüket teljesen alá akarták volna vetni.

Sőt ellenkezőleg. I. István törvényeiből ugyan mélyseges hit, s a római szék és a papság iránti nagy tisztelet szól felénk, de már fiához Imréhez intézett tanácsaiban határozott különbséget tesz a hit, az egyház és a papi rend között.² Dekretumának II. Könyve előbeszédében világosan mondja, hogy törvényeket alkot, mert *minden nemzet saját törvényei szerint kormányzandó* s kijelenti, hogy e törvények alkotásában Isten parancsait s a régi s ujabbkori uralkodókat követi.³ s e pontnál méltán emeli ki *Kollár Adám Ferencz*,⁴ hogy csak Istenről, s a világi uralkodóról emlékszik meg, kik tudvalevőleg e korig a pápai hatalom felett állottak, mert hisz ez a világi fölé csak ez után kerekedék — ellenben nem említi sehol az apostoli székét «nulla collati sibi ab sede apostolica regni mentio facta». Egyszersmind feljogosítva érzi magát arra is, hogy egyházi természetű törvényeket hozzon. Igaz, hogy ezek zsinati határozatokkal s egyházi kánonokkal megegyezők voltak, mint ezt

¹ Balics i. m. főkép a király hitbuzgalmának látszik tulajdonítani azt, hogy Rómából kért koronát, de egész előadása a szövegben előadott nézetet igazolja. Még inkább kitűnik ez Schlauch Lőrincznek a Szent László-társulatban 1882. október 6. tartott beszédéből.

² Szt. István Dekr. I. könyv 1. fej. arra inti fiát, hogy királyi udvarában első a kath. *hit* legyen, 2. fejezetben, hogy második helyen *az egyház* álljon, harmadik helyet pedig a püspökök és főpapok foglalják el.

³ «Et quoniam unaquaeque gens propriis regitur legibus; idcirco Nos quoque Dei Nuta nostram gubernando Monarchiam, antiquos et modernos imitantes Augustos, decretali meditatione nostra statuimus genti nostrae. . . : «Ut sicut divinis legibus sunt ditati, similiter etiam saecularibus sunt addicti» Decr. II. k. Előb. 2. §.

⁴ «De Originibus et Usu perpetua potestatis Legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae». Vindobonae, 1767. Cap. II.

ugyancsak *Kollár*¹ kimutatja, azonban maga az egyházi ügyeknek világi hatóság által való szabályozása oly fontos tény, melyet figyelmen kívül hagynunk nem lehet. Azt mutatja ez, hogy királyaink s a nemzet az egyházi törvényeknek csak akkor tulajdonítottak alkotmányos érvényt hazánkban, ha azok az ő hozzájárulásukkal mintegy országos, polgári törvények jellegét öltötték föl, ami a placetumnak már lényege szerint való gyakorlása. Épügy követelték maguknak azt a jogot, hogy az országos (tartományi) zsinatok határozatait megerősítsék, amint ezt a Kálmán uralkodása alatt, 1114. körül tartott esztergomi zsinat példája tanúsítja.² S királyaink már az Árpád-házi korszakban sem rettentek vissza attól, hogy ha kellett, országuk érdekét és nyugalmaát egyenesen a pápai szék ellenére biztosítsák és sem VII. Gergelynek, sem III. Inczének nem sikerült az óhajtott hűbéri viszonyt, vagy feltétlen engedelmességet megállapítani épügy, mint a későbbi korban VIII. Bonifáczius is hasztalan tett erre kísérletet.

A pápai hatalommal kisebb-nagyobb mértékben ellentétes törvények e korban különösen azok, melyek *I. László* és *Kálmán* idejében a papok házasságára, a tolvaj papokra, az idegen papokra, papok és világiak közti perlekedésre, a kolostoroknak s egyházaknak tett adományok visszavételére, a tizedre vonatkozólag hozattak.³ Különösen nagyfontosságú az, hogy jogának mily erős öntudatával intézkedett a fejedelem és nemzet ekkor az egyházi vagyonról. Pl. Kálmán I. k. 1. fej. ezt mondja: «*Ugy tetszett a királynak és az egész gyűlésnek* (placuit Regi, communi Concilio), hogy a Szent István királytól tett bármely birtokbeli adományozás a klastromok, vagy egyházak részére háborítlan maradjon», ezzel szemben, a kir. udvar és hatalom fényének érdekében minden, nem I. Istvántól származó adományt, akár egyháziaknak, akár világiaknak részére történt, visszavon a 15. fejezet; a 16. pedig a klastromoknak s egyházaknak adott halászati jogot veszi vissza, csak a mindennapi szükségre valót hagyván meg számukra, ámde a 18. fejezet könnyebb, érthető nemzetgazdasági okokból, hogy azokat

¹ I. m. IV. fej. s utána Teleky István: «Örökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához». Budapest, 1876. 53. és köv. ll.

² Péterfy után Kollár i. m. 19. l.

³ I. László I. k. 1., 2., 3., 10. fej. II. k. 13. III. k. 4. Kálmán I. k. 1., 2., 6., 15., 16., 18., 25., 67. (mely a papoknak csak a kétszeri nászülést tiltja el) II. k. 4., 9., 10. fej.

irtsák és művelés alá vegyék, az erdőket meghagyja az egyház kezében. Méltán mondja tehát *Kollár*: «Non solum vero synodorum nostrarum, exterarum etiam, imo oecumenicarum quoque canonibus, in Hungaria perferendis, Serenissimos Reges nostros jure placeti Regii fuisse usos, leges nostrae loquuntur».¹ S ezt Kollár már 1767-ben mondja, holott némely ultramontán író szerint a jus placetis először II. József 1781-ben hozta volna be.

Csak a legnagyobb zavarok idején, a legszorultabb helyzetben tesznek uralkodóink a pápai székek engedményeket, így pl. *Imre* király testvére, *Endre* ellen, fia *László* javára *III. Inczének*, *II. Endre* legnagyobb anyagi zavaroktól nyomatva, midőn a pápától remélt segélyt, amint ezt *Jakab* prenestei püspökhöz, az apostoli szék követéhez intézett oklevele tanusítja, de még ő is, ily helyzetben is csak addig hajlandó elmenni, abban az időben, midőn a pápai hatalom legteljesebb fényében ragyogott, hogy a papok privilegium foriját elismeri, de az egyházi bíraskodás alól az egyházi fekvő vagyona vonatkozó birtokpereket, teljes ellenében az egyházi bíraskodás szellemével s szabályaival, kiveszi.² *Róbert Károly* volt még az, ki a magyar királyi korona elnyerésében hathatós támaszt remélvén a pápától, annak föltétlen bűséget esküszik,³ de jól tudjuk, hogy a nemzet *Róbert Károlyt*, mint a pápa védenczét visszautasítja s elvégre is csak saját akaratából, mint független királyát választá meg.

A placetum történeti fejlődésében legfontosabb mozzanatot *Zsigmondnak 1404-ben, Pozsonyban kiadott dekrétuma*, melylyel e tényleg már azelőtt is létezett jogot alakoszerű törvényben fejezi ki, s ezzel annak létezését minden kétségen kívül is felülhelyezi. Ezért van az, hogy iróink általában *Zsigmond*tól kezdve beszélnek placetumról. Pedig csak annyi áll, hogy világos törvényben először ő fejezte ki azt, amit a jogszokás már előbb is határozottan megállapított.

*Zsigmond*nak eme rendeletével szemben nagyon sok zavaros felfogás uralkodik. Először is igen sokan nem tudják azt, hogy a *Corpus Juris Hungaric*iban ez benne nem fog-

¹ I. m. 20. l. «Törvényeink tanusítják, hogy felséges királyaink nemcsak a hazai, hanem a külföldi, még a közzsínatok határozatainak végrehajtásánál is gyakorolták a kir. jóváhagyás jogát.»

² L. ez okmányt *Kovachich Márton György*: «Vestigia Comitiorum apud Hungaros» c., Budán, 1790. megjelent munkájában 124.—126. l.

³ Ez idevonatkozó okmányt l. *Kovachich* i. m. 173. l.

laltatik s épen azért Zsigmondnak egyéb, ott feltalálható rendeleteivel tévesztik össze.¹ Mások ismét azt állítják, hogy Zsigmond csak rendeletileg szabályozta eme viszonyt, s nem országgyűlésileg alkotott dekrétumról van szó, tehát az a magyar közjognak nem is érvényes forrása. Eltekintve attól, hogy Kovachich meggyőzően mutatja ki, hogy itt országgyűlési végzeményről, ily értelemben vett dekrétumról van szó,² nem szabad felednünk, mikép az alkotmányos királyi rendeletek közjogunknak teljesen elismert forrását képezik.³ Azok ellenvetése sem állhat meg, kik azért nem tartják Zsigmond törvényét kötelező erejűnek, mert a Corpus Jurisban nincs benne. Holott a törvény nem azért törvény, mert a nevezett, eredetileg magánjellegű gyűjteményben fel van véve vagy nincs, s nem azért kötelező erejű, hanem azért, mert törvény alakjában, az alkotmányos követelményeknek megfelelőleg hozatott s hirdettetett ki. A Corpus Jurist csak mint magángyűjteményt ruházta fel a szokás jelen alakjában kötelező erővel.⁴

Mint hogy pedig Zsigmond említett rendelete képezi a placetum első írásbeli alapját, s legvilágosabb törvényi és alkotmányos kifejezését, azért elengedhetlen kötelességünknek tartjuk e törvényt hű fordításban egész terjedelmében bemutatni: ⁵

«Mi Zsigmond, Magyarország királya stb., Brandenburg örgrófja, a szent római birodalom vicáriusa, Csehország kormányzója, mindazoknak, kik a jelen rendeletet megtekinteni s olvasni fogják, nyilvánosságra hozzuk, hogy némelyek, még sok magyar honos és szerzetes és

¹ Pl. Konek egész hibásan az 1404: V. t.-cikkelyeit «Egyház jogtan Kézikönyve» 4. kiad. 1876. 129. l.

² Vessig. Comit. 198. és 203—204. ll.

³ Erről különösen a III. fejezetben bővebben szólunk.

⁴ A Corpus Jurisban nem foglalt törvények érvénye iránt egészen hibás nézetben vannak Wenczel «Magyar magánjog rendszere» II. kiad. I. köt. 22. §. Zlinszky «Magyar magánjog mai érvényében» IV. kiadás Budapest, 1891. 24. l.

⁵ A kérdéses rendeletet az eredetiből másolva *Pray György* «Specimen Hierarchiae Hungariae», Pozsony és Kassa, 1776. című művében I. k. 92—96. lapon, ezen széljegyzettel közli: «Sigismundus Rex vetat litteras Romanas sine Placeto Regio vulgari» s a buzgó, vallásos és egyuttal nagy tanulmányu római kath. szerző, a magyar clerus egyik dísze ezt mondja: «Sigismundus Rex cum videret importuna ex Bullarum mistitacione quieteni Regni ac communem Juris consuetudinem inturbare, gravissime vetuit, ne quae deinceps litterae Roma missae a quoquam acceptantur, nisi Rex suum consensum praebuisset.» Kovachich i. m. 199—203. szintén átveszi.

világi pap is a bullásoktól (vagyis azoktól, kik az apostoli király jogainak sérelmével egyenesen pápai bullában nyerték magyar egyházi javadalomra kinevezetésüket) számtalanszor adózást, díjak fizetését, jogaiknak károsítását s megrövidítését, joghatóságuknak erőszakos megsértését kellett, sőt kell jelenleg is szenvedniök s még azonfelül azt is panaszolják, hogy egyházi büntetésekkel, mint interdictumok, megintések, adófizetések, javaik után való zsarolás, kifosztás által vannak sújtva, akadályozva s terhelve, s ha csak nem segítünk rajtuk az által, hogy könnyítjük sorsukat s felszabadítjuk őket: javaik, jószágai, szabadságuk és joghatóságuk teljes kifosztására s elvesztésére kell jutniok, ép azért alázattal és hódolattal esedeznek Felségünkhöz, hogy nekik és rendüknek, valamint egész országunk közjavanak és hasznának királyi oltalmunkkal és védelmünkkel segélyére sietni méltóztatnánk.

Ugyanazért Mi, kik mindenkinek, különösen alattvalóinknak bajait elhárítani, az őket sújtó csapásokat föltartóztatni vagyunk kötelesek s egész erőnk és tehetségünk szerint kell küzdenünk azok ellen. meghallgattuk az előrebocsátott keserves panaszokat s több ízben tapasztaltuk, hogy a bullások nem csak őket nyomták el és zsarolták, különösen az utolsó zavaros időkben (a Mária és Zsigmond ellen irányult lázadások), országunk forrongásának idején, hanem mások az apostoli szék felhatalmazásával azon dolgoztak, hogy minket tisztégünkben, állásunkból s méltóságunkból letegyenek, országunkat és koronánkat másra ruházzák (Károlyra, Apulia királyára), mások ismét teljes letételünkön működtek s érezzük, hogy még most is működnek. Nem vagyunk tehát már képesek, még tovább is nyugodt lélekkel tűrni az általuk okozott elnyomást és zsarolást, sőt inkább arra törekszünk, hogy engedelmességre kényszerítsük azt a gonosztevőt, ki az alattvalók javát s békéjét nem tekintve, rosszakaratu fondorlatokkal és titkos cselekkel nyugtalanítja őket, s nem szünik meg nyilvános károsítással ingerelni.

Minden főpappal, zászlós urral, főnemessel, fegyverviselővel, nemessel és testülettel, kik Magyarország szent koronájának uralma alatt állanak, tanácsot tartván, s előzetesen alaposan megfontolván a kérdést, azok java, szándéka, sőt kérelme szerint (ez a hely világosan mutatja, hogy itt országgyűlési végzéssel van dolgunk), ama szent korona tekintélyénél s királyi hatalmunk teljességénél fogva a jelen rendelettel akarjuk, kijelentjük, szentesítjük, elhatározzuk és kinyilvánítjuk, mintahogy már előbb is tenni és rendelni akartuk:

1. Semmiféle bullás ne fogadhasson el, ne nyerhessen az apostoli szék, vagy bárki más hatalmából a mi különös beleegyezésünk és hozzájárulásunk nélkül semmiféle, akár lelkipásztorssággal egybekötött, akár nem kötött egyházi javadalmat, bárminő legyen is az; ne nyerhesse és kaphassa meg még akkor sem, ha régenten az apostoli szék, vagy követei, vagy bármely más főpap hatalmából szoktak is adományoztatni s elfogadhatni; nem birhatják s tarthatják meg azokat sem, melyeket országunk nem rég mult zavaraiiban nyertek és szerettek, országaink viszályainak tartama alatt sem.

2. A kegyuri választás s adományozás jogát gyakorló főpapok, s bármely állapotú, rendű s rangú egyházi férfiak, vagy nemesek, világiai ne töltsenek be semmiféle megürült vagy megürülendő javadalmat s ezekről sem egészben, sem részben kir. Felségünk nélkül ne intézkedjenek, mivel azokat teljes joggal tartottuk föl, mint saját rendelkezésünk, adományozásunk s ellátásunk alá tartozókat.

3. Semmiféle apostoli levélnek s iratnak, bármily természetűek legyenek is, sem pedig azoknak, melyek a követektől, bibornokoktól, auditoroktól, bírák, hivatalnokok és végrehajtóktól származnak, akár a római udvarhoz tartozzanak az illetők, akár nem, s akár javadalmi, akár egyéb egyházi természetű vitás vagy világi ügyekben adták és nyerték is ki azon leveleket, semmiféle érvényük ne legyen.

4. Fentemlített királyi tekintélyünknel fogva semmisnek és érvénytelennek nyilvánítunk mindent, mit akárki tudatosan, vagy nem, e meghagyás ellen tenni merészelné; azokra pedig, kik e rendeletnek ellenmondanak s azt visszautasítani merészlik, *a felségsértés büntetetté állapítjuk meg*, s visszavonhatlanul méltó büntetéssel akarjuk sújtani.

5. Miért is nektek, valamennyi főpápnak, apátnak, priornak, guardiánnak, káptalannak, plebániái egyházak és kápolnák igazgatóinak, s minden rendű, rangú és méltóságú egyházi férfinak ezen királyi rendeletünk erejénél fogva parancsoljuk és rendeljük *fővesztés, javadalmaktól s magánvagyonotoktól való megfosztás terhe alatt*, hogy ezután a római udvarból jövő semmiféle apostoli levelet, a követek, bíborosok, auditorok s akármi más római udvarbeli bíró s hivatalnok semmiféle levelét, sem pedig idézetét, tiltó parancsát, végrehajtási rendeletét, perfolytatást, bármily természetűek legyenek, akár javadalmakra vonatkozzanak, akár pörös kérdést tárgyazzanak, akár a már említett római udvartól, akár azonkívül valamely pápai bírótól s végrehajtóktól adattak s nyertettek legyen ki: a mi előleges beleegyezésünk kikérése s különös engedelmünk megadása nélkül elfogadni, kihirdetni vagy végrehajtani ne merészkedjenek az előrebocsátott büntetés sulya alatt.

Azt akarjuk, hogy jelen rendeletünket alkalmas helyeken és épületekben nyilvánosan kihirdessék.

Kelt Pozsonyban, 1404., husvét utáni vasárnap.»

E törvény tartalma oly világos, hogy egyenes lelkű és gondolkozású ember, ki a történelem és jogélet jelenségeit nem pártos szemmel nézi s nem előre megállapított czélokat akar belőle kihozni, félremagyarázásának lehetőségére sem gondolna. Pedig az ultramontán jogmagyarázat ezt is teljesen kiforgatja valódi értelméből. Szerintük ez csak a bullások ellen van intézve, tehát azon kornak specziális baja ellen, s nem általános jellegű; legfeljebb még pörös ügyekre vonatkozik. Azonban látjuk, hogy benne foglaltatnak abban a javadalmi ügyek épügy, mint a pörös természetűek, az egyházi dolgokra vonatkozó pápai levelek épügy, mint a világi ügyek tekintetében kiadottak, különben is a javadalmaknak a pápai szék által történt jogszerűtlen adományozása csak a kiinduláspontot képezi.

Azonban azt is állítják, hogy Zsigmond e rendelete későbbi időben a gyakorlatból teljesen kiment volna, úgy, hogy az 1404. évi pozsonyi dekretum daczára nálunk a kir. jóváhagyási jog per desuetudinem megszünt, úgy, hogy II. József 1781-ben teljesen újra létesítette.

Való, hogy e név törvénytárunkban nem fordul elő, s ez birta reá Deák Ferenczet is, hogy 1873. jun. 28-án a képviselőházban tartott utolsó beszédében, melyre mostanában oly gyakran hivatkoznak, úgy nyilatkozzék, hogy az egész Corpus Jurisban nem talált törvényt, mely a placetum jogát szabatosan körül írná. Deák is csak ennyit mondott, s mint majd a következő részben igazolni fogom, ennek daczára ő fennállónak tartotta a placetum jogát, nem mint speciális jogot, mely talán az apostoli királyi czimből származnék, hanem mint olyant, mely a világon minden államot már állami mivoltánál fogva illet meg, s így Magyarországot is.

Azonban ha a placetumnak nem elnevezését, — hiszen ezt a tudomány találta ki és Zsigmond törvényében sem fordul elő — hanem lényegét és célját tekintjük, akkor mindazon országos törvényeket, mint a placetum tényleges nyilatkozatát kell tekintenünk, melyek Magyarország külön egyházjoga, az apostoli királyok kiváltságai s az állam felségjogai oltalmazására a pápai szék tulkapásai, rendelkezései s a közönséges egyházjog szabályai ellenére a világi, vagyis a magyar törvényhozó hatalom által alkottattak. Ilyeneket pedig nagy számmal találunk törvénytárunkban. Nevezetesen Zsigmond 1405: 2. rend. 14. cikk, mely egyházi és világi biróság közt fenforgó hatás köri vita elintézését a királynak tartja fönn, 1405 évi 3. rend. 12. §., hol ugyanennek az országnagyok közbenjöttével való elintézése van kimondva; 1435: 21. azt mondja, hogy a világiak az egyházi javadalmakat s tizedeket *különös királyi meghagyás nélkül* el ne foglalják, 1439: 19., 1471: 23., 1486: 64. egyházi személyek megadóztatásáról, 1454: 3., 1498: 15., 1498: 20. főpapok s káptalanok által kiállítandó csapatok számáról, az egyházi főrendűek jövedelmeik szerinti katonáskodási kötelezettségéről, 1454: 11., e köteletség megszégése folytán egyháziak és világiak javai elfoglalhatók s csak nagy pénzbüntetés lefizetése mellett válthatók vissza, 1458: 9., 1464: 3. és 17., 1471: 17., 1492: 46., 1498: 60., 61., 62. szent székek birói hatáskörének terjedelméről, 1464: 14., egymás ellen perlekedő egyháziak s világiak egyenlő büntetéséről, 1471: 19., 1498: 63., Rómába panaszra senki ne menjen, hanem ügyét a megyés püspök előtt kezdje, s csak felebbvitel útján fordulhasson a pápai székhez, fővesztés büntetése alatt, 1474: 16., 1481: 15., a tized behajtásánál a jobbágy esküje elegendő, 1481: 1. tizedköteles tárgyakról, ugyanazon

évi 8. megtiltja a főpapoknak a tized bérbeadását, 1486: 10. káptalan, vagy konventbeli hiteles személy kötelessége megszegése esetén javadalmát veszítse, 1486: 11. *«a királyi felség akaratából, az egyházi főrendű, országnagy és előkelő urak s többi országlakók egyező véleményénél fogva határozatott»*, hogy kik nyerhessenek apátságokat s rendes prépostságokat, 1486: 28. a világiakkal perlekedő egyháziak a pör folyama alatt ellenfeleik ellen interdiktumot nem alkalmazhatnak (mert ezzel a kényelmes fegyverrel gyakran éltek) s világiak ellen akkép büntetessenek, mint ők kérték a világiak ellen, 1486: 44., 45. tized miatt a római udvarban senki ne merjen pörösködni, mert ez ügyeket egyedül a kir. felség intézi el, u. ez évi 57. t.-cz. az egyház birtokszerzési képességének korlátozásáról 1492: 29., 1495: 6. a papok meggyilkolt temetéseért ne szedjenek ezüst márkát, javadalomvesztés büntetése alatt, 1432: 45. tilos a megyés püspök mellőzésével Rómába, vagy a szent szék követéhez fordulni peres ügyben, 1495: 40, épügy a püspök mellőzésével az érsekhez, 1495: 30, egyházi javadalmak külföldieknek ne adományoztassanak, 31. s ha *az idegenek mástól, mint a királytól, vagy olyanoktól, kik a hazában patronátusi joggal bírnak, nyernének ily javadalmakat, mint az ország szabadságának háborgatói, vízbe vettesse-nek* (ez is a pápai szék tulkapásai ellen irányul, mert rezerváták s devolutiok czímén gyakran akarta a magyar királyság egyházkörülí jogait megnyirbálni) 1498: 14, a mely káptalan- és konventbeli tagok hamisítást követnek el, homlokukra s mindkét arcukra tüzes bélyeget kell égetni s javadalmaikat elvesztik, *a holt kéztől tiltó 1498: 55. törvény-czikk, mely szerint főpapok sem saját személyük, sem egyházuk részére világi ingatlan birtokot sem a királytól nem nyerhetnek, sem pénzért nem szerezhhetnek, sem pedig zálogkép nem bírhatnak*, ugyanazon 65. évi törvényczikk e tilalmat minden egyházi személyre kiterjeszti s az ily szerződéseket megsemmisíti, ugyanígy rendelkezik az 1647: 17. t.-cz. is, hivatkozva már II. Endre és I. Lajos rendeleteire, aztán az 1715: 16. t.-cz. 5. §-a, mely csak annyi könnyítést enged, hogy a király kivételes esetekben a szerzésre engedélyt adhat. E törvények még maig is hatályban vannak, bár a klerus merészsége s a kormány tartózkodása, az ország világos nemzetgazdasági s politikai hátrányára, nem tartja tiszteletben. E törvényekkel szemben a róm. kath. egyház ama mindenkori elve, mely legujabban a Syllabus

26. pontjában nyert kifejezést: «hogy az egyháznak eredeti és törvényes joga van vagyonszerzésre» és bírásra. («Ecclesia habet nativum et legitimum jus acquirendi et possidendi») nem érvényesülhetett, de mint láttuk, ez egyházi követeléssel szemben már Kálmán s későbbi királyaink is foganatositották tényleg a placet jogát. Még nagyon sok oly törvényt hozhatnék föl a Corpus Jurisból, melyek egyházi személyek, javak és bíraskodás iránt, a pápai szék s az egyház egyoldalu tilalmai daczára az állam tekintélyével intézkednek, rendelkeznek és parancsolnak, de mindezek csak ugyanazt bizonyítják, mint az eddigiek. Így tehát még csupán azokat kell kiemelnem, melyek az állam legfőbb kinevezési, felügyeleti jogát az egyházi vagyona s különösen az alapok- és alapítványokra nézve megállapítják, (1439: 5., 1498: 58., 59., 1550: 18., 1681: 27., 1715: 60., 1723: 71., aztán 1715: 74., 1723: 70., 1729: 17., 1791: 23., 1848: 3.), aztán a szerzetesrendek behozatalára, vagy kitiltására vonatkozó törvények (jezsuitákra 1608: 8., 1647: 5., 7., 1687: 20., 1715: 73., 1741: 33., 1751: 10., az 1715: 102. t.-czikk értelmében szerzetesrendek betelepülésére s zárdáik szaporítására kir. engedelem kellett, az 1723: 96., 1729: 50., 1741: 65., 1765: 42. és 43. törvényczikkekben pedig egyenesen az országgyűlés intézkedik e tárgyokban.)

Különösen nagyfontosságú azonban a placetum jogának, formális gyakorlatba vétele a nemzet s nem az uralkodó által *Hunyadi János* kormányzósága idején 1450-ben V. Miklós pápa ama ténye ellen, melylyel Valentinus fratert önkényesen, az ország jogainak megsértésével a szent Pátról nevezett rend priorjává tette.¹ Annál nagyobb jelentőségű ez okmány, mert azt tanúsítja, hogy még abban az időben a főpapok e sok próbáltatást szenvedett magyar haza jogait s szabadságait védték a pápai hatalomvágy ellen. Mert, a mint oly

¹ Epistola Praelatorum, Baronum, militum ac Procerum Regni Hungariae ad Nicolaum V. Papam contra promotionem illam Fratris Valentini sine consensu suo (az ő, t. i. a rendek beleegyezése nélkül) factam solenissima protestatio. A levél igen kemény szavakban utasítja vissza a pápai tulkapást. «Et recte quidem supra debitum, ubi pati compellimur jura, dignitatemque Coronae nostrae et nos pariter contemnere in vicem et contemni.» «Verumtamen hoc unum, salva Apostolica auctoritate et reverentia, sine dubio noverit, ita induxisse in animum, ita denique omnium generalem voluntatem esse, ut in dicta Ecclesia hosti prius, quam tali hospiti licebit portas patefacere, quippe libertati in Regno finis, idem Regno fiet.» Kovachich Vestig. Comit. 279—78. ll.

szépen mondja e levél: «Ha vége van a szabadságnak az országban, az országnak is vége lesz» s inkább az ország ellenségeinek, mintsem Valentinushoz, a pápa kegyeltjéhez hasonló vendégnek nyitják meg kapuikat.

A XVII. században *III. Ferdinánd* újítja meg erősebben a placetum jogát, egy rendelettel,¹ majd a XVIII. században *Mária Terézia* 1767. szept. 12-i leiratával utasította a püspököket, hogy uralkodói engedély nélkül semmiféle pápai iratot ki ne hirdessenek; ugyanő eleinte megtagadta XIV. Kelemen 1773-iki «Dominus ac Redemptor noster» kezdetű bullájának végrehajtását, melylyel a jezsuita rendet eltörölte; majd midőn *Kaunitz* herceg a jezsuiták üzelmeinek leleplezésével, különösen azzal, hogy a fejedelemlő gyónását, melyet jezsuita gyóntatója Rómába a rend főnökének megküldött, egy másik jezsuita pedig Kaunitznak kiszolgáltattott, neki felmutatta, rávette a rend eltörlésére Ausztriában és Magyarországon is, nem fogadta el a pápai bulla ama részét, mely a megszüntetett rend vagyonát az apostoli szék rendelkezése alá akarta vonni s ezzel szemben tényleg a placetumot gyakorolta. *II. József* 1781. márcz. 24-én kelt rendeletével még inkább szigorította a kir. jóváhagyási jog gyakorlatára nézve fennálló szabályokat s bár ő halálos ágyán összes, a magyar alkotmány sérelmével kiadott rendeleteit visszavonta, a türelmi parancs, a felesleges zárdák eltörlésére s a jobbágyok szabad költözésére vonatkozó kivételével, a magyar közjog jus placetija, mivel léteinek alapja nem *II. József* önkényes rendeletében, hanem az akkor már majdnem 900 éves gyakorlatban s 500 éves törvényben gyökerezett, nem szűnt meg létezni.

Ép ebből magyarázható, hogy a febronianismus ellen kiadott «Auctorem fidei» kezd. bulla kihirdetését az 1794. évi decz. 30-ról kelt legfelsőbb határozat eltiltotta, VII. Pius pápa ama bullái pedig, melyekkel az első egri érseket és Kassa, valamint Szatmár első püspökét megerősíté (az egri püspökséget 1804-ben emelte I. Ferencz érseki rangra s ugyanakkor alapítá a szatmári és kassai püspökségeket is), a placet-et az udvari kancelláriától csak azon föltétellel nyerték meg, ha azok a királyi jogokkal s rendelésekkel nem ellenkeznek («Huic . . . Bullae . . . in quantum ejusdem . . . juribus et ordinationibus regiis non adversantur, benignum placetum

¹ Szilágyi Ferencz i. ért. Ádám Wolf ily című munkája után: «Österreich unter Maria Theresia» Wien, 1855. S. 386.

tribui. Ex Consilio Cancellariae Reg. Hung. aulicae, Viennae, 26. oct. 1804. »). Schwartner Márton, a magyar statisztika úttörője helyesen jegyzi meg,¹ hogy a magyar király hatásköre arra is kiterjed, mikép a pápának tenni szokott hűségi esküt az állam és a király iránti hűséggel, az ország belbékéjének követelményeivel összhangzásba hozza, s ez annál szükségesebb, mert a római pontifikaléban előirt eskü szerint arra is esküdniök kell, hogy «az eretnekeket, elszakadottakat s urunk ellen fellázadtakat lehetőségig üldözni fogom s ellenök erőm szerint harcolandok», holott nálunk az érsekek és püspökök a szent Evangéliomra esküsznek s arra fogadják, hogy Ő felségehez s utódaihoz hűk lesznek, és semmi oly összeköttetést fenn nem tartanak, semmi oly tervezetben részt nem vesznek, mely a köznyugalomnak ártalmára válnék; sem az ország határain belől, sem azon kívül semmi gyanus kapcsolatot nem ápolnak s mindazt megteszik, a mi a közveszély elhárítására megkívántatik.² E püspöki eskü követelesében nyilván az állam szuverén hatalma nyilatkozik az egyházi hatalommal szemben, — ez érvényesíti akarátát, placetumát.

¹ «Statistik des Königreichs Ungarn» című munkája (Budán, 1809—11.) II. k. 98. l. 4. pont és 102. l. i. j.

² «Juro et promitto ad sancta Dei Evangelia, sicut decet Episcopum oboedientiam et fidelitatem C. R. apost. Mtti et successoribus suis; juro item et promitto, me nullam communicationem habiturum, quod tranquillitatis publicae noceat, nullamque suspectam unionem neque extra neque intra imperii limites conversaturum, atque si publicum aliquod periculum imminens resciverim, me ad illud avertendum nihil omisurum.» Konek i. m. 180. l. e. j. Ez eskü különben két hibában szenved. Első az, hogy az ország alkotmányáról s törvényeiről benne szó nincsen, pedig a király csak az ország nevében s a nemzet vagyónából adhatja s adja a főpapok gazdag javadalmait s az oly főpapok, kik az ország törvényei ellen tesznek, már az 1507: 8. t.-cikk értelmében méltóságuk és javadalmuk elvesztésére ítélendők, a Hk. II. r. 5. cikk értelmében pedig a hazai törvényeknek maga a király s az ország minden lakosa, akár honfi, akár idegen, alá van vetve. Másik hibája ez eskünek a «Sicut decet Episcopum» kifejezés felvétele, mert ez valójában csak annyit akar kifejezni, hogy a püspökhöz és érsekhez nem is volna illendő a királyhoz hűtlen lenni, de egy kis jóakarattal (?) oda magyarázható, hogy e hűség s püspöki hivatallal össze ne ütközzék, a püspök pedig első sorban a római pápának tartozik engedelmességgel. Már Stremayer osztrák minister rá mutatott említett felterjesztésében arra, hogy a pápa tanbeli és fegyelmi csalahatalmágánál fogva tetszés szerint magyarázhatja a fejedelemnek tett püspöki esküt, annál inkább, mert hisz a syllabus 57. pontja tévesnek nyilatkoztatja ki és elkarhóztatja azt az állítást, mely szerint a világi törvények az egyháziaktól eltérők lehetnek, vagy az egyház tekintélyével ellenkezhetnek.

Mint már említettük, a magyar szabadságharcz fölött diadalmaskodó osztrák császári hatalom az 1855. konkordatum 2. pontja által megszünteti, a magyar államjog fontos kiegészítő részét képező kir. jóváhagyási jogot hazánkban is, épügy, mint Ausztriában — szóval az akkori egész «összbirodalomban». E törvénytelen aktus hatása tényleg Magyarországra is kiterjedt, de jogilag ép oly kevéssé ismerte el azt a nemzet, mint az abszolút uralomnak bármely más, alkotmányellenes rendeletét, vagy cselekvését, amint hogy a magyar állam szuverénitásának s az apostoli királyi jogoknak mindazon csonkításai elestek, melyeket a konkordátum létesített az alkotmány visszaállításával. Jogilag tehát a placetum regium 1850. s illetve 1855-től 1870-ig sem szűnt meg, mert nyers erőszaknak lehet ugyan akarátát ténylegesen foganatosítani, de a népek jogait, e jog szellemét lenyűgözve csak addig tarthatja, míg a feltámadó lélek az önkény nehéz köszikláját el nem gördíti sirja nyílásáról. Maga Beust gróf elismeri azt, hogy a konkordatum a magyar államban sohasem birt érvényességgel.¹ E szerint tehát a kir. Felső és a visszaállított felelős magyar miniszterium csak a törvénytelenül megszakított jogfolytonosságot állították helyre akkor, midőn a vatikáni zsinat csalhatatlansági dogmájának ellensúlyozására a kir. jóváhagyás jogát újra proklamálták. Ő felsége 1870. aug. 9-iki legfelsőbb elhatározásával rendelte el ismét a jus placeti alkalmazását s elhatározását egyenesen azzal indokolja, hogy ama dogma apostoli királyi jogait szorítja meg, valójában pedig a modern állam eszméjét s a lelkiismeret szabadságra támaszkodó állami s társadalmi rendet támadta meg s kiinduláspontjává lett a pápaság olyan hatalmi törekvéseinek, melyek VII. Gergely és III. Incze korában teljes sikert arattak, de a melyeket VIII. Bonifácus bukásától kezdve mindenkor visszautasított a haladó emberiség. A placetum helyreállításáról, jobban mondva, ismétli fogamatba vételéről a püspöki kart gróf Andrassy Gyula aug. 10-én 1411. sz. a. kelt rendeletével értesíti, báró Eötvös József kultuszminiszter ugyanazon évi szept. 24-én 1056. sz. alatt,

¹ «Ainsi que je l'ai déjà fait observer, la valeur légale du Concordat étant plus que contestée en Hongrie son abolition formelle n'a pas besoin d'être prononcée dans un pays, ou il n'est pas admis comme loi d'Etat» (s miután, amint már megjegyeztem, a Konkordátum törvényes érvényessége Magyarországon több, mint kétséges, nincs szükség formális eltörlését kimondani ott, hol állami törvény gyanánt nincs elismerve) Palomba lovaghoz intézett sürgönyében.

Rauch Levin horvát bán pedig 1870. aug. 26-ról keltezett rendeletével. A kir. legfelsőbb határozat, a miniszterelnöki s kultuszminiszteri rendeletek még a hivatalos lapban sem jelentek meg s a nagy közönség akkor mindjárt nem is vehetett rólok tudomást. Ez nyilván a kath. főpapság iránti kíméletből történt, bár alkotmányos szempontból kifogásolható, mivel itt nagyfontosságú közjogi rendeletről és cselekményről van szó, mely a nyilvánosság általi ellenőrzést megköveteli. Ellenben a horvát bán rendelete a lapokba is belekerült. Tartalma, hogy miután értesíti az illető érseket, vagy püspököt a placetum helyreállításáról, előírja a placetum hatását is és apellál a főpap hazafiasságára.¹

Csakhamar alkalom is nyílt aztán e kir. felségjog gyakorlására. *Jekelfalussy*, székesfehérvári püspök, a magyar ultramontán párt előhírnöke, ki arról is nevezetes, hogy az egész magyar püspöki karból egyedül tartott a zsinati többséggel s szavazott placettel 1869/70. zsinaton, helyettesének még Rómából megküldte az új dogmát kihirdetés végett. Ekkor interpellált e tárgyban *Schvarcz Gyula*, kinek az 1871. ápril 22-iki ülésben *Pauler Tivadar* akkori vallás- és közoktatási miniszter felelt, kijelentvén, hogy a kormány a placetumot elévültnek nem tekinti, érvényét elismeri s fogatosítása iránt intézkedett, mert benne azt a módot látja, melylyel apostoli királyaink az államjogokat védelmezték. Hivatkozik egyuttal a nagytekintélyű közjogászra, gr. Cziráky Antalra, ki azt mondá e tárgyról: «Exercitium juris hujus

¹ «Excellentiád! Némely határozatok következtében, melyeket az 1869. decz. 8-ára összehívott zsinat hozott, és a melyek Ő felségének, mint Magyarország és társországai apostoli királyának jogát sértik Ő csász. és kir. apostoli Felsége méltóztatott f. évi aug. 9-kéről kelt elhatározásával elrendelni, hogy a kir. szentesítés joga, a jus placeti regii ismét életbe léptetessék, s hogy a kormány erre nézve a szükséges intézkedéseket tegye. Van szerencsém Excellentiadat erről értesíteni azon megjegyzéssel, hogy a római zsinat és a pápa Ő Szentsége semminemű határozatai s rendeletei mindaddig ki nem, hirdethetők, míg csak a kormány elé nem terjesztettek, s míg Ő felsége azok kihirdetését s szétküldését jóvá nem hagyta. Meg vagyok győződve, hogy Excellentiad hazafias kötelezettségének tartandja Ő felsége ezen magas rendeletének Excellentiad püspökségében (érsekségében) minden alkalommal érvényt szerezni és gondoskodni fog arról, hogy a római zsinat és pápa Ő Szentsége azon határozatai és rendeletei, melyek kir. szentesítéssel ellátva nincsenek, ki ne hirdetessenek. Fogadja stb. Zágráb, 1870. aug. 26. Rauch b. s. k.» A horvátok irodalmilag is hozzászóltak a kérdéshez «Placetum Regium Napisaio dr. Jura Zerjavič» U Zagrebu, 1871. című kis füzet foglalkozik vele.

apud nos continuum sustentasse potius libertatem religionis catholicae, quam velicasse unquam», — mert a tetszvényjog csak az ország törvényeivel s a fejedelmi jogokkal ellenkező rendeletekre vonatkozik s gyakorlásának célja az ilyenmü intézkedések, vagy azok egyes ily természetü záradékainak kihirdetését és foganatosítását megakadályozni s kijelenti, hogy a kormány kötelességének tartotta e jog csorbitatlan fentartását, a mit az egész ház általános helyesléssel fogadott.

A kormány ígéretét, habár igen enyhe alakban teljesíté is. A «Budapesti Közlöny» 1871. szept. 12-iki számában «a nem hivatalos» részben közli, hogy a székesfehérvári püspök a placetum megsértése miatt a kir. megrovás meghallgatása végezt a minisztertanács előtt megjelent. A miniszterelnök aztán előadta a megjelent püspöknek, hogy Ő felsége legmagasabb kéziratával őt bizta meg, a királyi visszatetszés, rosszalás és feddés kinyilatkoztatásával s egyszersmind kifejezést adott a miniszterelnök annak, hogy a püspök úr jövődöre a törvényeknek s Ő felsége legmagasabb rendeleteinek engedelmeskedni s megsértésük által többé a király visszatetszésére alkalmat szolgáltatni nem fog. A hirlapi közlemények szerint Jekelfalussy a megintést alattvalói köteles engedelmességgel vette tudomásul.

A képviselőház szept. 14-iki ülésén aztán *Simonyi Ernő* interpellált, kérdezvén, miként járt el a kormány Jekelfalussyval szemben, igaz-e, hogy a kihirdetést más püspökök is eszközölték volna s mit szándékozik a miniszterium ezekkel szemben tenni? Erre *Pauler* a szept. 26-iki ülésben válaszol, a most ismertetett feddést előadja, kijelenti, hogy nincs tudomása arról, hogy más püspökök is kihirdették volna a dogmát s a királyi rosszalástól a legjobb eredményt várja. *Simonyi* ezzel szemben idézi a váczai püspök eme körözvényét: «Decreta Synodi oecumenicae Vaticanae, quae instituta in Urbe publicatione, omni fideles obligant, in advoluto transpono, ut D. D. Curati eorundem in institutione publica et privata usum facere queant. Vacii 10. Julii 1871. Antonius Josephus Episcopus» s hozzá teszi az interpelláló, hogy ha ez nem kihirdetés, akkor nem tudja mi az? A miniszteri választ mindössze 66 szavazattal vették 51 ellenében tudomásul.

A második eset két év mulva merült föl. A mostani és akkori rozsnói püspök, *Schopper György*, a mint az a mult hónapok hasonló eseménye alkalmából szellőztetve volt, 1872. decz, 27-én papjainak egy pásztorlevél kíséretében szétküldött 200 példányt a vatikáni zsinat határozatainak

magyar-latin nyelvű kiadásából, melyet Lonkay Budapesten bocsátott közre. De hogy nem egyszerűen csak egy kis szórákzóató karácsoni ajándékot akart adni papjainak, hanem czélja ily alakba öltöztetett valóságos kihirdetés volt, mutatják pásztorleveleinek szavai. Bár — a mint mondja — a vatikáni határozatok Róma város basilikáinak ajtajaira kifüggesztetvén, az egész kathol. világra kötelező erejűek (Antonelli 1870-ben, szeptember hóban szintén így nyilatkozott a brüsszeli pápai nunciusnak, hogy e határozatok a Vatikánban több, mint 500 püspök előtt kihirdettetvén — s bár ez okvetlenül szükséges nem volna, Rómában a szokott helyeken is kifüggesztetvén, az egyes országokban való közzététel nélkül is kötelezők), de hogy mégis, folytatja Rozsnyó püspöke, az a körülmény, mikép az egyházmegyében idáig még csend volt e tárgyban, ürügyül ne szolgálhasson valakinek, megküldi a vatikáni zsinat hiteles okmányaiból vett dekrétumokat és kánonokat s megküldi a lelkészeknek, mint «normam credendum et docendum». Igaza volt tehát *Lükő Gézának*, ki az akkori kultuszminisztert, *Trefort Ágostont* e tárgyban 1873. jan. 18-án meginterpellálta, hogy ez valóságos kihirdetés s nem volt igaza a miniszternek, midőn azon évi junius 24-én adott feleletében a püspök eljárását kihirdetésnek nem, csak egyszerű szétküldésnek minősítette. A ház 83 szavazattal 71 ellenében *nem* vette tudomásul a miniszter válaszát, hanem négy nap mulva tárgyalásra tűzte ki az interpellációt.

E napon jun. 28-án, midőn Deák Ferencz is emlékezetes beszédét mondotta, Lükő azt indítványozta, mondja ki a ház, hogy a miniszternek Schopperrel szemben tanusított eljárását, tekintetbe véve az annak idején Jekelfalussyval történeteket, következetesnek s helyesnek nem tartja s utasítsa a miniszteriumot, hogy addig is, míg az állam s egyház közötti viszonyok törvényhozásilag gyökeresen szabályozva lesznek, a tetszvény-jog teljes érvényben tartása fölött örködjék. Nem lehet czélom a tárgyalás bővebb ismertetése, csak néhány főbb mozzanatot emelek ki, mivel Deák Ferencz beszédére még a következő fejezetben úgy is vissza kell térnem. Trefort miniszter védi eljárását s egyszersmind bővebben nyilatkozik a nagyobb fontosságú egyházipolitikai kérdésekről, u. m. a vallás szabad gyakorlatáról s a vallások egyenjoguságáról, a polgári házasságról, a kath. alapok- és alapítványok szabályozásáról, a kath. autonomiáról s a placetumról. A legutóbbiról, ellentétben Pauler 1871-iki beszédével, azt állítja, hogy a sajtó és szólásszabadság korá-

ban tarthatatlan, (hogy ez mily ferde felfogás, azt majd bebizonyítjuk), de fentartandó mindaddig, míg más törvényes proviziók nem jönnek helyére. Egyszersmind indítványozza, hogy a ház bizottságot küldjön ki, mely a kultuszminister közbenjöttével javaslatokat terjeszzen a ház elé az egyház és állam közötti viszony szabályozásáról. Több érdekes felszólalás után, minők voltak: Ugron Gáboré, gr. Apponyi Alberté, Gullner Gyuláé, Hoffmann Pálé, Simonyi Ernőé, Ghyczy Kálmáné, a képviselőház Lükő határozati javaslatát elvetette, a Trefortét elfogadta s június 30-iki gyűléséből az indítványozott bizottságot kiküldötte, hogy mily eredményel, azt ma 20 év multán, igen jól megítélhetjük, mivel ama kérdések egyikének rendezése sem lesz még csak megkísértve sem, annál kevésbé végrehajtva. Nem történt haladás sem rohamosan, sem lépésről-lépésre, amint Deák óhajtá, hanem az egész tömeg megoldatlanul szakadt reánk.

Harmadik eset a placetum megsértésére aránylag rövid 23 év alatt az, mely immár nem egyes püspököktől származott, hanem a magyar püspöki kar összeségétől. Rappolla biboros ugyanis a pápa nevében és megbízásából 1890. július hó 7-ről 17076. sz. a. s 1890. szept. 26-ról 88204. sz. a. két dekrétumot intézett Simor akkori hercegprimáshoz s általa a magyar püspöki karhoz az elkeresztelesi ügyben. Az első válasz a magyar püspöki kar két kérdésére: u. m., hogy engedelmeskedhetnek-e a kath. papok a Csáky-féle februári rendeletnek, s élhetnek-e a vegyes házasságok kötését illetőleg az apostoli szék által adott szabadalmakkal, melyek szerint passiva assistentiát reverzális nélkül is adhatnak, activa assistentiát pedig reverzális mellett? Az ügy eldöntésével megbízott biborosi konzisztórium mindkét kérdésre tagadólag válaszolt, a másodikra mégis kivételt enged azon esetre, ha a jegyesek minden oly biztosítékot megadnak alakilag is, melyek a vegyes házasságoknál természeti s isteni jog folytán szükségesek s ha erkölcsileg bizonyos ez ígéret megtartása; vagyis ha a vegyes házasságra lépők reverszálist adnak s bizonyosra vehető annak megtartása. E határozathoz a pápa is hozzá járult. Egyszersmind kívánja, hogy az apost. szék rendelete *közös pásztorlevél által* az alsó papságnak is mihez tartás végett tudomására jusson, *hogy ez is megismerje, mennyire ellenkezik az egyháznak a vegyes házasságról való tanításával mind az 1868-iki törvény, mind az 1890. februári rendelet.*

A második a «modus vivendikre» nézve kimondja, hogy isteni és természeti törvény követeli, hogy a vegyes házasságokból származó minden gyermeket a kath. szent hitben neveljenek *s ennél fogva a szent szék sem el nem fogadhat, sem el nem tűrhet e kérdésben semmi olyan módozatot, mely a vegyes házasságból származó minden gyermeknek a kath. vallásban való neveltetését teljesen nem biztosítja.* Ebből következik, hogy mihelyt az idő engedi, *el kell törülni vagy módosítani az 1868. évben hozott törvényt.* Teljesen ugyanez áll a Csáky miniszter rendeletéről, mely nemcsak a törvény végrehajtására vonatkozik, *de még azt a legdurvább kötelességet rója a kath. klérusra, hogy maga denuncálja a más felekezeti pásztoroknak (sic!) a vegyes házasságból született gyermek megkeresztelését.* Egyszermind kárhozhatja a pápa azon püspököket, kik a februári rendelet követelésének teljesítésére utasították papságukat.

E két pápai rendeletet a püspöki kar egyelőre nem hirdette ki, s a világ csak a »Magyar Állam« tulbuzgóságából eredő indiskreciója folytán nyert tudomást róla.

Nem is nyerték meg e dekrétumok soha a királyi jóváhagyást (placetet), amint nem is nyerhették.

És mégis, midőn már az elkeresztelési kérdésben nyilvánvaló lett a modus vivendik keresésének sikertelensége, új kormányalakulás jött létre messzeható egyházpolitikai reformok alapján, a múlt év végén tartott budai püspöki konferencia elhatározta azok kihirdetését a kir. placetum megnyerése nélkül, ami aztán a »Magyar Állam« tudósítása szerint úgy foganatosított, hogy a püspökök az espereseket székhelyükre idézték, ott előttük a pápai rendeleteket felolvasták, ezek viszont esperesi kerületükbe visszatérve, saját alárendelt lelkészeiknek hirdették ki. Rozsnyó püspöke pedig ez alkalomból még fulmináns pásztorlevelet is intézett egyházmegyéje papságához.

S mi lett a placetum eme kollektiv megsértésének következménye? Semmi, még csak egy interpelláció sem. Talán a jó békesség kedvéért történt. De békesség nincs, a világosan látható eredmény mindössze az állami alaptörvény nyílt megsértése az egész magyar püspöki kar által.

Epen nem vigasztaló sem e hon, sem a szabadelvű haladás, sem a protestántizmus barátjára, hogy a placetum jogának hazánkban való történelmi fejlődését s jelen állását e mozzanattal kell befejeznem. De a történelmet csinálni nem lehet és nem szabad.

Kétségtelen, hogy a magyar állam szuverénitásának Róma ellen annyiszor szolgált eme fontos védőeszköze most, a nagy egyházpolitikai reformtervezetek idején kicsorbult. Az állítólagos liberálisizmus túléltnek tartja a placetumot, az egyházzal szemben feleslegeseknek a megelőző rendszabályokat, elegendőnek vélvén az utólagos megtorlást. Az ultramontán reakció is ugyanezt hirdeti, s az okbeli erősségek, az argumentumok egész legiójával támadja a kir. jóváhagyást. Ez értekezés utolsó fejezetének majd az képezendő méltó s nem nehéz feladatát, hogy ezeket a támadásokat valódi értékükre vigye vissza, a felhozott erősségek gyöngeségét kimutassa, a placetumot még a legmodernebb állam természetéből is mint szükségeset igazolja s így a régi jó fegyveren esett csorbát megkísérlte kiköszörölni.

Dr. Bartha Béla.

VALLÁSPOLITIKAI REFORM ÉS LIBERALISMUS.

Huszonöt évig takarta mély csend és hallgatás állampolitikánknek rejtelseit azon kérdések felől, melyek az állam és egyház közötti viszony rendezése terén megoldásra vártak. Huszonöt évi csöndes érés után indult meg a reformok azon lázas munkája, melynek gyümölcsei a kormány által most előterjesztett egyházpolitikai javaslatok: az állami anyakönyvvezetésről, a zsidó vallás reczepciójáról és a szabad vallásgyakorlatról.

Az 1848-diki III. t.-czikk 21. §-a az ő felségének fenntartott jogokat az egyházzal szemben is miniszteri ellenőrzés alá helyezte. Ez volt az a nagy közjogi vívmány, mely a katolikus államvallás büszke épületét első ízben rázta meg alapjában, azét a vallását, melynek egyházi javadalmi nem kevesebb mint évi 18 milliót jövedelmeztek. De ez volt az ok arra is, hogy a klérus irtó harcot indítson a 48-diki alkotások ellen, melyek nagy és általános elvi foglalatuk daczára is előre vetették árnyékát az állam és egyház közötti viszony kérdése legacutabb alakjában leendő fölvetésének.

És csakugyan, már az alkotmányos korszak első megnyíltával, a képviselőház 1867. márcz. 26-diki ülésén Tisza Kálmán kérdést intézett a kormányhoz, hogy szándékozik-e a különböző hitfelekezetek egymás és az állam iránti viszonyainak a jogegyenlőség alapján való megoldására a ház elé minél rövidebb idő alatt törvényjavaslatot terjeszteni?

E helyett azonban az Andrássy-miniszterium czélszerűbbnek vélte a kérdés megkerülésével, hosszadalmas pour-parles-kbe bocsátkozni a papsággal a vegyes házasságokat, az áttérést és a keresztény felekezetek egyenjoguságát keltelyt nem törőleg szabályozó 1844-diki III. és az 1848-diki XX. t.-czikk végrehajtása ügyében. A szabadelvűség akkori áramlatának elég volt a népiskolai törvényben megóva látni az általános tankötelezettség, tanszabadság és állami főfelügyelet elveit, annál tovább menni nem tartotta szükségesnek az állami kezdeményezés terén. Még mikor végre Irányi ismételt sürgetéseire Eötvös betérjesztette is az általános vallásszabadságról szóló törvényjavaslat első embryoját, abstract tételeken kívül nem kaptunk egyebet, mint a községi temetők rendezését az egyházi temetők mellett, részleges polgári anyakönyvvezetést az egyházi anyakönyvvezetés egyidejű megtartásával, s elvben kimondott facultativ polgári házasságot, melynek szabályozása későbbi törvénynek lett fentartva.

Félreértene az idők szellemét a ki azt hinné, hogy a nemzeti konszolidáció munkájának első negyedszázada után is a közvélemény ugyanazon eszméktől inspirálva fogadja a küszöbön álló reformokat, mint fogadta volna csak egy évtizeddel ezelőtt is, a mely időre a jelen javaslatok kodifikációs előzményei visszanyúlnak. De mint az Eötvös által annak idején betérjesztett javaslat tizenegy sovány pontja az általános vallásszabadságról, ugy a Csáky-féle javaslatok sem keresik a radikális megoldást az állam és egyház viszonya lényegében és nagy elvi körvonalozásában.

Épen azért a kormány reformpolitikája a közvélemény két nagy táborát találja már eleve is maga előtt. Mindkettő az állami túlsúly merev túlkapásai iránti bizalmatlanságból indul ki, de míg az egyik retrograd eszmékkal színezve, addig a másik az egyházi liberalismus fegyverét emeli az állami liberalismus kifordított éle ellen.

Tagadhatlan ugyanis, hogy az utóbbi években sok történt a felekezetek egymásközi viszonyában, a mi a helyzetet erősen komplikálja. Társadalmilag s politikailag rendkívül megerősödött két felekezet közé ékelve, nálunk az állami szempontok többé alig érvényesülhetnének a neutralitás azon látszatával, mely azoknak tekintélyét biztosítani lenne hivatva. Sem a kormány, sem a parlament összetétele legkevésbé sem látszik e pillanatban alkalmasnak arra, hogy az egyházpolitikai reformok zászlóját győzelemre vezethetné.

Minő gyakorlati eredménnyel fognak jární különben a javaslatokban foglalt intézkedések a felekezeti béke helyreállítására s az állami rend biztosítására nézve, oly kérdés, mely az actualis politika mezejére tartozik. Az anyakönyvek államosítása ellen érdemleges kifogások eddig ugyan nem emelkedtek, habár az még Franciaország hasonlíthatlanul tökéletesebb administracziórendszerével mellett is tény, hogy alig vált be, úgy hogy már az első időkben s azóta ismételtelen sürgettek parlamenti felszólalásokban az egyházi anyakönyvvezetés visszaállítását. De, a miben az egyházak vitális érdekei a javaslatokban legközvetlenebbül vannak érintve, az az állam és egyház viszonyának új szabályozása, melynek keretében a vallásszabadság megvalósítását tervezve látjuk.

Az állam és egyház viszonyának különböző alakulásai sohasem voltak merő esetlegességek, hanem minden időben a társadalom erkölcsi és anyagi föltételeiből sarjadztak ki. Ennek a kölcsönösségnek benső természetét, összefüggését és egymásra hatását nem mindig ismerték föl helyesen a politika bölcselei. A mit nem láttak az az, hogy valahányszor e két nagy historiai organismus egyikének alapjai változtak, vagy módosultak, kölcsönviszonyuk is átalakuláson ment át, s a régi formák, melyek egy bizonyos időben jóknak és megfelelőeknek találtattak, újaknak engedtek helyet. De ha ez így van, ebből viszont önként következik, hogy a változás mind azon folyamatai, melyek a kulturharcok időnkénti kitöréseiben mutatják az állam és egyház küzdelmét, nem csupán egyoldalú túlkapásokban, hanem az általános politikai eszmék mély forrongásában birják magyarázatukat.

A theokratia világeszménye, a pápaság évszázados küzdelmei a világi hatalommal a suprematiáért, abból indultak ki, hogy az ember földöntúli céljai fontosabbak földi céljainál s e szerint az azokat megszabó törvényeket is elsőség illeti meg a világi törvényhozás felett. Ez a gondolat vonul végig a pápák bulláin s az egyházatyák és kanonisták iratain. Aquinói Tamástól Bellarminoig. Az egyház a lélek, az állam a test, amaz a gondolat, emez meg a tett. És összehasonlították az egyházat a nappal, az arannyal, a világi hatalmat viszont a holddal, az ólommal, hogy kimutassák ennek természetes alárendeltségi viszonyát a pápai hatalommal szemben. Az egyház és állam eme függőségi viszonyukban való felfogása értelmében nem volt érvényes oly világi törvény, mely az egyház jogaiba ütközött; a pápa

volt illetékes bírása az államhatalom minden intézkedéseinek, s ha a császár vagy fejedelem nem engedelmeskedett Róma intelmének, a pápa nyílt ellenszegülésre hívhatta fel alattvalóit s megtagadtathatta velök az engedelmisséget.

Ennek daczára bizonyos, hogy az egyház nélkül a birtok-egyenlőtlenség romboló befolyása a germán világra barbárságot vagy a zsellérség nagy tömegeinek szolgaságát vonta volna maga után. Az állam világi politikája nyilvánvalólag erre irányult. Az emberi család tagjainak pénzösszeg szerint való becslése, a vérdíjnak a birtok terjedelméhez mért kiszabása, ugyanily szempontok szerinti mérlegelése az eskü bizonyító erejének, mindez az egyház ellensúlyozása nélkül nyers materialismusra vezetett volna. Az egyháznak köszönhetni, hogy első ízben adott a föld munkásának pihenő napot és magántulajdont, hogy erkölcsi nimbuszt kölcsönzött a házasságnak és hogy az angolszász aera végéig lépésről lépésre a nő helyzetének magánjogi felszabadtításán munkált. Ő adott impulzust a könyörületesség gyakorlására, hajlékot és ételmet a szegénynek és a vándornak a kolostorokban, szervezte és megteremtette a felsőbb oktatást, lendületet szerzett az iparnak. És ne feledjük, hogy a vakbuzgóság felgyújtott máglyái és rémes kínzó szerei is, melyek a sötét századok megdőböntő tanulságait örökítették meg, voltaképen legtöbbször csak a világi politika hatalmi eszközeül felhasznált egyház tényei voltak, az önkény és zsarnokság szolgálatában.

Nagy Károly birodalma akkor omlott össze, mikor V. Károly lemondása után I. Ferdinánd fejére tette a császári koronát a szentszék megkérdezése nélkül. A katolikus világeszme megbukott, az egyházállam fantasmagoriája szétfoszlott, s a protestantismus által szétdarabolt Európa politikai és vallási egysége romjain új alakulásoknak képződtek csirái. Az állam és egyház viszonyának kérdése további fejlődésében csak két irányt vehetett; t. i. vagy az egyház teljes alárendeltetésének irányát az állam alá, vagy pedig mindkettőnek teljes különválását.

A nantesi edictum az állam eszméjének teljes diadalát jelentette az egyház felett, kiegészítve a gallicanismus programjával, mely míg a közhatalmat kiragadta az egyház kezéből, s a zsinatnak a pápa felett állását dekretálta, ugyanakkor a pápai rendeleteket is a királyi placet jóváhagyása alá helyezte. IV. Henrik egy örök időkre szóló edictum perpetuummal szilárdította meg az állam egységét az

egyház kettéválasztása árán; ez volt az első chartája Európában a vallási szabadelvűségnek.

A hitujítás nem azért szabadította fel a fejedelmeket a pápai suprematia alól, hogy az egyházat az államtól elválassza, hanem hogy magukat a fejedelmeket is protestáns pápákká tegye. Ha eddig az állam az egyház céljaira szolgáló eszköz volt, úgy most a vallás lón az államcél eszközüvé. A protestantizmus a fejedelmeket megmentette az egyház uralmától, de csak azért, hogy ezek államegyházat octroyáljanak népeikre. Az egyházállam egysége helyére az államegyház egysége lépett a keresztyén-germán államban. A protestáns állam szabaddá tette az emberi gondolkodást, de csak úgy, ha e gondolkodás köréből maga az állam kizárva marad. Föloldotta a valláskritika békóit, de lenyűgözve hagyta magának az államnak kritikáját. A «cujus regio ejus religio» tana, a konfessionális állam szűk látköre nem volt egyéb, mint a világi kormány és az orthodoxia fegyverszövetsége, mely a társadalmi rend megóvására létesült a nagy rázkodások közepette. Az apapismus, a megfordított pápaság lehetetlenségét azonban fényesen igazolták az események, mikor a reakció kesz eszközétül kínálkozott egyházakat megfosztották a felvilágosult emberek előtt minden prestige-től, s ezzel a szabadelvű demokráciát nyíltan az atheismus karjai közé hajtották.

A keresztyén-germán állam tehát nem oldhatta meg feladatát, mert az a keresztyénség, melyre támaszkodott, nem a valódi keresztyénség volt, s mert az emberi jogok szentebbek minden államelnél. Ez az állameszmény a porosz diplomácia elfajzása volt, oly czéllal, hogy az állampolgárok fölébredt politikai reményeit egy új vallási speculatio által neutralizálja. A mit akart, a mire törekedett, nem volt egyéb, mint a szabadelvűség felülkerekedett áramlatainak a mysticismus egy neme általi orvoslása. Modern formába akarta önteni a középkori vallási hitet, láthatlanul mediaevizálni törekedett az új korszellemet, s ez nem sikerült neki, mert benső ellenmondásai sokkal flagrantsabbak voltak, semhogy tartósan leplezhették volna az alatta rejlő hypokrizist, mely az egyháztól állami orthodoxiát követelt, s a burokrácia mértéktelen kiterjesztése által az egyházi adminisztráció terére, az uralkodó államelv szolgálatába hajtotta a családéletet.

Bebizonyult hogy az egyház és állam szövetsége minden formájában veszélyes utopia. Királyság és papság, világi és egyházi hatalom egy kézben tartósan nem egyesíthető.

Nem csupán a keresztyén állambölcselet alaptanai zárják ki ez egyeztetést, de kizárják a történelmi civilizációk százados tanulságai és a despotizmus elrettentő példái is. Még ott is, a hol az államegyház eszméje a nemzeti egyház történelmi organismusában öltött szerencsésebb alakot, magában hordta a kulturharcz csiráit. Az a tény, hogy a modern liberalizmus a keresztyénséget nem mint intézményt, hanem mint eszmét fogja fel, könnyen vezet a valláseggyenlőségnek összeállítására a jogegyenlőséggel. Mihelyt a vallást mint tiszta abstractiót tekintjük, történelmi szervezetének minden kiváltságai az egyeseknek adott előjogok gyűlöletes egyenlőtlensége színében kell hogy feltűnjenek. Ugyde arra, hogy a valláseggyenlőség megszűnjék, hogy a teljes kultuszszabadság létesülhessen, az államnak minden positiv meghatározását el kellene ejtenünk előbb a vallásosság szempontjából, hogy teljesen egyenlő és merőben negatív alapokra helyezkedhessék a felekezetekkel szemben.

Ezt a lépést azonban nálunk a 48-dik törvényhozás távolról sem tette meg. Mind az a mit tett, annyi volt, hogy a katolikus hívek jogait kiterjesztette más felekezetűekre, de nem azok egyházára. A recepczió nem a felekezetnélküli állam, hanem a katolikus állam nevében történt, amint hogy nem is történhetett másképp a *pragmatica sanctio* II. c. 7. §-a keretében, melyet mint alkotmányunk zárkövét érintetlen hagyott a valláspolitikai felforgatás minden hulláma, úgy hogy annak értelmében a mi az áttéréseket illeti, a törvény kevesebb jogot enged az uralkodónak, mint akármelyik alattvalónak.

Csakhogy a felekezeti államról a paritásos államra való átmenet, sajnos, a vallási indifferentizmus látszatát sehol sem birta elkerülni. A gyakorlati politika realisabb szempontjai előtt mindig akadémikus *distinctio* marad az, hogy nem a vallás kicsinylése, nem az a dölyfös felfogás, hogy a vallás kérdéseire súlyt fektetni nem érdemes, hanem épen a keresztyénség szellemének mélyebb áttérése, s az a benső meggyőződés, hogy abban a felekezeti ellentétek engesztelő békülésben nyujtnak kezet — az, a mi a paritásos állam erkölcsi törvényét és keresztyén jellegét alkotja.

A bökkenő azonban ott van, hogy szoros logikai elemzésében véve a bevett vallások rendszere sem egyéb, mint megosztott államvallás, a privilegizált vallások egész csoportjának felruházása az állami kiváltság tekintélyével, a rendszer minden fogyatkozásának, minden hátrányának fokozott birtokában. Látni való tehát, hogy a valódi szabad-

elvőség eszményéhez egy lépéssel sem vizs közelebb az a megoldás, melyet a függő kérdésekre nézve a jelenlegi egyházpolitikai program foglал magában.

Kérdés már most, vajjon lehet-e, kell-e tartani különösen protestáns szempontból az egyház és állam hatalmi körének oly végleges szétválasztásától, melyet a szabad egyház szabad államban jelszava követel, s melynek legtipikusabb megvalósulását az amerikai rendszerben látjuk. A protestantizmus aggályai egy ily rendszer ellen leginkább abban keresik indokolásukat, hogy a protestantizmus nem rendelkezhetik a papság oly befolyásával, oly szilárd organismussal, oly messze nyuló tradíciókkal, mint a katolikus egyház, hogy a harcot a siker reményével vehetné föl. Mindenekfölött azonban nem valószínű-e, hogy ma, a mikor már a vallási közöny lejtőjén oly mélyre sülyedtünk, az állam teljes elszakadása az egyháztól, s a keresztyénségnek teljesen a magán hitélet körébe utalása egyértelmű volna az atheista állam alapjainak lerakásával?

Ily aggályok csak a korszellem félreismeréséből s az amerikai viszonyok téves megítéléséből keletkezhetnek. Nem tapasztaljuk-e, hogy a tapogatozásban és kételyeiben kifáradt századunk legjobbjai, legűszintőbbjei térnek meg hosszú tévelygéseik után a valláshoz? Fájdalommal gondolnak azon időkre, mikor a vallás a társadalmi világ lelke volt, mely összhangot öntött abba a nagy testületbe a melynek neve: keresztyénség.

És hogy látjuk keresztűlvive az állam és egyház elválasztását épen az Egyesült Államokban, melyekre mint a radicalizmus legszűső példáira szeretnek hivatkozni nagyon is mérsekelt reformereink? Amerikában az állam egyszerűen nem törődik az egyházi testületek vallásos ügyeivel. Teljes kultuszszabadság áll fenn s a vallás a törvényhozásnak nem képezi tárgyát sem a kongresszuson, sem az egyes államokban. De habár nincs is keresztyén állam, az amerikai mégis mélyen keresztyéni érzűletű nép. Törvény nem írja elő a keresztyén vallást, de azért a keresztyén erkűcsűk erősen gyökereznek a nép meggyűződéseiben. A kongresszust imával nyitják és imával zárják be, mely alkalommal a különbűzű denominatiok lelkűszei felváltva fungálnak. A mellett az unió minden államában egy kötelezű keresztyén institűció áll fenn törvényerűnél fogva: a vasárnap megűlése. Az állam keresztyén jellegét továbbá nem csak az eskű szentségének tulajdonított polgári hatály biztosítja, de tanusítja oly intűz-

kedések is, mint p. o. az, hogy a lelkészeknek s missionariusoknak, mint a közjó előmozdítóinak, szabad utazás van biztosítva vasutakon s gőzhajókon.

Mindez nem enged kételyt azon viszony természetére felől, melyben az amerikai egyházak az államhoz állanak, de nem enged kételyt a felől sem, hogy a szövetséges államok keresztyén ethikai jellege tisztán kidomborodva tűnik fel bennök.

Hivatalosan vallástalan állam, de tényleg mély vallásos érzületű néppel, elvben kívül a felekezetek hitkörén, de valójában át meg áthatva polgárainak keresztyén buzgóságától, ez az egyház és állam problémájának rendkívül szerencsés gyakorlati megoldása az Egyesült-Államokban.

Jól tudjuk, hogy az állam és egyház elválasztása olyan, melyet a katolikus hitérzület teljes határozottsággal visszautasít. XVI. Gergely a «*Mirari vos*» encyclikában, IX. Pius a «*Quanta cura*» encyclikában és a *Syllabusban* felujtították az egyház kárhóztatását az állam és egyház elválasztásának rendszere fölött. De azért ha a katolikus egyház soha sem helyeselhetne is egy oly radikális lépést, mely ellentétbe hozná évezredes multjával és hagyományival, viszont el sem képzelhető, hogy kénytelen ne volna belenyugodni oly politikába, mely világi hatalomköre csorbitásáért teljes szabadsággal kárpótolná.

Elismerjük azt is, hogy az állam és egyház teljes elkülönítésének teoriája ellen számottevő érvekkel küzdöttek s talán legszellemesebben Guizot, ki «*L'Eglise chrétienne et la liberté religieuse*» című művében ekkép argumentál. «Ha a polgári társadalom és a vallásos társadalom idegen marad egymástól s egymást kölcsönösen ignorálja, ezáltal mindkettő gyengül és visszaesik. A polgári hatalom ha csak az emberek földi dolgaival és érdekeivel törődik, elveszti azt az erkölcsi erőt, melyet neki a vallási elvekkel és érzelmekkel való természetes kapcsolata biztosít; viszont az egyház lelki vezetői, megfosztva minden közhivatali jellegöktől, saját hiveikkel szemben is csak alárendelt és bizonytalan helyzetbe jutnak; alá lesznek vetve a közvélemény minden ingadozásának, az emberi szeszély minden dőlőfének és könnyelműségének, ha az ellentét kirivóvá lesz hivatásuk magasztossága és helyzetük szerénysége közt. Ebben a kölcsönös elszigeteltségben az állam elanyagiasodik, s az egyház, ha szabad így beszélni, mindinkább elforgácsolódik és szétzúll; a polgári rend kivetkőzik szentségéből, az egyházi rend szilárdságából és méltó-

ságából. . . . Kétségtől igaz, hogy a polgári és egyházi társadalomnak lényegesen el kell különböznie, s egyiknek sem szabad a másikba beavatkozni, a másikat elnyomnia; de nem áll, hogy e veszély elkerülésének módja az lenne, hogy kölcsönösen idegenek maradjanak egymástól, és hogy közös kapcsolat ne teremthetnének egymás közt, kölcsönösen ne támogathatják egymást mindkettőjük közös javára és közös dicsőségére. Az állam és egyház közötti kapcsolat nem követeli meg, hogy a lelkek egyéni szabadsága korlátoztassék, és az állam által az egyház szolgálóira rábizott közhivatalnok jelleg teljességgel nem vonja maga után azoknak függő viszonyát.

Különös, hogy még Rössler is («Das deutsche Reich und die kirchliche Frage». Leipzig 1876.) az állam és egyház elválasztását egyértelműnek veszi az állam úgynevezett «Entkirchlichung»-jával. Ha az egyház fogalmát csak annak külső életkörére szorítanánk, úgy ebben igazga lehetne; de épen az amerikai példából mutattuk ki, hogy az állam indifferentiája egyházi dolgokban épen nem föltételezi teljes lemondását a vallásról, mint magasabb kultúrelvről, sőt mikor a vallásos élet súlypontját az egyén szorosabb körébe helyezi át, voltaképp annak intenzívebbé tételén munkál, s ekkép egy activ mozzanatot hordoz magában, mely az egyházak látszólagos merev negációján túl azokkal együtt egy magasabb egységben oldja föl.

Viszont a szabad egyház legtekintélyesebb szószólói közt Friedberg meg van győződve, hogy az államtól elválasztott egyház nem hogy veszítene erkölcsi hatalmából, de sőt nyerni fog abban; mások, mint Laveleye, a legjobb eredményeket várva az állam és egyház elválasztásától a protestáns államokban, csupán a katolikus államokra nézve táplálnak látszólag indokolt kételyeket.

Tény, hogy a katolikus egyház nagy hagyományai mélyen nyulnak bele a népek közmeggyőződéseibe, s hatásuk annál nagyobb, mert nem csak nyilvánosan, hanem titokban gyakorolják hatalmukat a lelkekre. Függetlenné téve az államtól, vajjon nem forogna-e fenn annak kockázata, hogy a középkori egyház hatalmasabban támad fel, mint valaha, s hogy a vallásháborúk annyi vérrel szerzett, s a legszentebb kötésekkel megpecsételt vívmányai ingadoznak meg újra a felekezetek egyensúlyában? Nem jogosult-e az az aggodalom, hogy a katholicismus utoljára államot fog alkotni az államban a maga hierarchiájával, mely nem is

nemzeti, hanem kozmopolita, s a legelső kedvező alkalommal maga a nemzeti állam alapjainak támadására használná fel fegyvereit.

Mindezek valóban komoly ellenvetések, ámbar sokkal kevésbé komolyak nálunk, hol a többi felekezetek ellensúlyozó hatása bizonyos határig neutralizálja a katholicismus láthatatlan munkáját. De elég lesz hivatkoznunk a közép-korra, a mikor a katolikus egyház még sokkal kedvezőbb helyzetben volt, és még sem sikerült kivívnia a viláгурalmat, sőt fokról fokra vesztette el a talajt lábai alól. Pedig akkor fejedelmek és népek meghódoltak tekintélye előtt, a scepticismusnak még csak árnyéka sem férközött a dogmák érintetlenségéhez. És ma, az exact tudományok óriási haladása, a kritikai szellem minden vonalon történt győzelmes előnyomulása pillanatában lehetne tartani attól, a mi lehetetlennek bizonyult a legsötétebb bigottság századaiban?

Annyi áll, hogy az egyházpolitikai függő kérdések jel-szava alatt vívott harcz egészen incidentalis jelentőségű azokkal a nagy problémákkal szemben, melyek az állam és egyház viszonyát érdemleges vonatkozásukban érintik. Deák nagy hagyománya, melylyel a «szabad egyház szabad államban» elvét proclamálta, intőleg példázza minden időkre azt az irányt, melynek nyomában az igazi szabadelvűségnek haladnia kell. Nemcsak az egyház spiritualis hatalmi körének tágitása az a veszély, mely ellen küzdeni kell, hanem az állam illetéktelen beavatkozása is, s csak mindkettőnek egyidejű távoltartása s erélyes visszaütése által valósulhat meg a liberalismus gondolata. Az a rendkívüli jelenség, hogy ma már a kulturharcz küzdelmei közt az egyház az, mely a lelkiismeret szent jogát írja zászlójára az állam despotismusával szemben, tanulságos egybevételre enged alkalmat az egyházak multja és jövőbeli hivatása, a vallási eszméknek a kor általános uralkodó szükségleteihez való alkalmazkodása felől. Mutatja, hogy a vallás mindinkább az ember subjectiv világába vonul vissza, énjének végtelenségében keresi sajátképeni feladatait, annak korlátlanságát állítja szembe az objectiv világ korlátoltságával, s így válik az egyén szabadságának, öntökéletesedésének legmagasabb kultuszává, szemben a külvilág nyers kényszerével és tiltó parancsaival.

Ebben a pontban azonban állam és egyház sohasem találkozhatik össze magasabb harmoniában, sőt minél jobban közelíti meg egyik is másik is saját eszményét, annál mesz-

szebbre távolódik egymástól. Az egyház és állam tényleges kapcsolata ép azért csak a politikai vagy vallásos hypokrizis jelszava alatt gondolható.

Nem alaptalan tehát az a várakozás, hogy az állam-egyház szétrobbantása, a mint az államot, fölszabadítva a természetellenes szövetség nyügétől, gyümölcsözőbb munkáságra serkentené, úgy az egyházat is, bár szűkebb dimenziók közé szorítva intenzívebb virágzásra volna képes segíteni. A francia egyházi mozgalmak újabb története mindennél fényesebben illusztrálja, hogy azon arányban, melyben az állam szekularizációra vezető törekvései mind fenyegetőbb alakot öltöttek, a katolicizmus társadalmi szervezkedése is oly széles alapon indult meg, a mely a katolikus egyház hierarchikus hagyományaitól majdnem idegennek volt mondható.

Az egyház reformja az állam egyidejű reformja nélkül azonban elhibázott politika, mert nem a kettő magasabb, összefogó szempontjából tekinti az állam és egyház évezredes kapcsolatának lényegét, közös elveit, hanem egyoldaluan érzett szükségletekhez és uralmi eszményekhez méri lépéseit. Az állam ugynevezett védelmi politikája természetszerűleg vezet az aggressio politikájára, valamint hogy a harcviselésben sem lehet mindig kivonni a védelem és támadás pontos határait. Állam és egyház a magok történeti hivatásukban és szerves egymás mellett fejlődésükben az emberi természet homlokegyenest ellenkező végleteit testesítik meg, s a mint a középkori állam harcza az egyház hierarchiájával szemben az egyén szabadságának felemelt tiltakozó szava volt a tekintély nyügei ellen, ép úgy, csakhogy megfordítva, ma az egyház szabadabb létköre a lelkek természetes menedéke az állami dogmatizmus merev konvencziói elől.

Ma a vallás teljesíti, vagy legalább kell hogy teljesítse a liberalismus nagy hivatását, nem túlélt történeti szervezetében, nem száraz theologizáló irányában, hanem friss és élő szellemében, mely társadalmi intézményeinket át meg áthatni van hivatva. Állam és egyház közt a kapcsolatot szorosabbra fűzni, mind több és több közös érdek- és működési kört teremteni, annyi mint követni az állam modern theoretikusait e doctrinairság ferde csapásain; annyi, mint egymás által lekötve tartani a fejlődés összeható erőit, s rideg osztály-érdekek szolgálatába állítani azt, a mi az emberi természetben örök és változatlan.

Minél távolabbi jövőben mutatkoznak azonban azok az

eszmények, melyeknek az egyház és állam hatalmi körének a priori elválasztása s a szabad államban a szabad egyháznak felépítése adja meg irányát, annál szigorúbb kritikát hív ki minden lépés, mely e cél tudatos megközelítése útján hátráltatólag merül föl.* Szerencsétlenebb kapcsolatot képzelni sem lehet, mint a receptionális rendszer contempplált kibővítését egyfelől a zsidó vallás receptiójával, s ugyanakkor úgynevezett szabad vallásgyakorlat statuálását az állam által előre kivont körben, előleges jóváhagyás és engedélyezés mellett. A közjogi jelleggel nem bíró magán vallásos testületeknek engedélyezése az állam által felállított korlátok közt, hitcikkelyeiknek kötelező bemutatása mellett, könnyen elképzelhetőleg semmi egyéb az eddigi bevett vallásrendszernél, súlyosbitva ezeknek explicite kifejezett inferioritásával a bevett uralkodó felekezetekkel szemben.

Pedig hát miben áll lényege a vallási és kultusz-czéllokra való társulási szabadságnak, mint a szabad társulási és gyülekezési jog szükséges corollariumának? Abban, hogy a közönséges törvények keretében szabadon alakulhassanak vallási társulatok és tehessék mindazt, a mi céljaiknak megfelelőnek látszik. Ez pedig főleg két pontban nyer gyakorlati jelentőséget, először: hogy belső szervezetüket, alapszabályaikat maguk állapíthassák meg s azokat tetszésük szerint módosíthassák; azután hogy vezetőiket legjobb belátásuk szerint választhassák meg. Oly gyülekezet, melynek szabályait és kormányzó közegeit idegen hatóság szabja elő és jelöli ki, nem rendelkezik független autonóm élettel.

Teljességgel aggályos tehát a kormány javaslatának álláspontja ebben a tekintetben is s merőben ellenkezik a vallásszabadság legprimitivebb elveivel. Mert általános vallásszabadság keretében nincs helye oly cauteláknak és preventív-intézkedéseknek, melyek kormányengedélytől tesznek függővé bizonyos egyházi cselekményeket, sem semminemű placetnek vagy exequaturának, vagy az állam beavatkozásának az egyház belügyeibe, az egyházi tisztségek betöltésébe stb. Mindaddig, míg az egyház, mint vallásos testület, s annak tagjai, mint polgárok, mások jogait nem sértik, a közbiztonságot nem veszélyeztetik, addig az államnak semmi

* Mint e tételből is kitűnik szerző csupán akademikus nézeteknek akart fejtegetései folyamán kifejezést adni, mely nézetek különben az actualis politika kérdéseivel szorosabb összefüggésben nem állanak. Ilyenekül kéri tekintetni a *Szerk.* is.

joga nincs a beavatkozásra, habár kétségtelen, hogy ha egy egyházi statutum összeütközésbe jön az állam köztörvényeivel, akkor az el nem ismerhető; és hasonló módon, ha egy egyházi tisztségre való kijelölés veszélyeztetné a közrendet, ugyanazok a törvények módot nyújtanak az államnak az esetben is közbelépni s megvédeni saját érdekeit.

A *vallások szabad gyakorlata* czíme alatt most be-terjesztett javaslat azonban már czímében is félre nem érthetőleg mutatja azt a szerény reductiót, hová az általános vallásszabadság nagy liberalis jelszava törpült. A mit mond, az tökéletes «*contradictio in adjecto*», mert hiszen abban senki sem kételkedik, hogy Magyarországon az államjogi értelemben vett vallásoknak, mint ilyeneknek, gyakorlata eddig is szabad volt, erre nézve semmi újabb törvényes biztosítékra szükség nincs, a nem államjogi értelemben vett vallásokra nézve pedig a javaslat semmi elvi kijelentést nem tartalmaz. A lényeges nem az, hogy a már bevett vagy beveendő, elismert vagy elismerendő vallásoknak szabad gyakorlatát az állam mily módon biztosítja, hanem hogy mily módon hozza összhangzatba a lelkiismeret szabadságát a fennálló vallásrendszerrel, mily módon és mily feltételek alatt adja meg azoknak a szervezkedés szabadságát. Egy szóval nem a policziális, hanem a közjogi és alkotmánypolitikai szempont a fődolog.

Az egyház souverainitása egészen más jellegű, mint az állam souverainitása. Az állam törvényeket hozhat kötelező erővel, azokat sanctioval láthatja el, s jogkényszer útján végrehajthatja. A törvények megszabják a polgárok jogait, parancsolnak vagy eltiltanak bizonyos cselekményeket. Ez a souverainitás kizárólag az államot illeti, s általa azt a polgári hatóságot, melyre ennek gyakorlását *expresse* ráruházza. Ebben vele semmi más testület nem osztozhatik. Az egyház parancsai fizikai kényszererővel meg nem valósíthatók, csupán a hivek lelkére gyakorolt gyámkodás és erkölcsi rábeszéléssel. De épen ezért az államnak sincs szüksége, hogy céljait elérhesse s polgárai jogait megvédje, az egyháznak semmi különös, saját maga által kigondolt és konstruált formájára vagy dogmáira. És e szerint felügyeleti jogának sem abban áll helyes alkalmazása, hogy saját hatásköréből a *limine* állapítsa meg a vallási testületek megalakulása föltételeit, a *priori* kivonja azok működési terét vagy hitcikkelyeiknek bemutatásához kösse engedélyezését, hanem abban, hogy az állam köztörvényeinek érvényt szerezzen

velők szemben is. Egészen felesleges volna például kimondani, hogy az állam nem tűr meg oly felekezetet, melynek hitelvei, mondjuk: a lopást vagy a bigamiát megengedik vagy elnézésben részesítik, mikor erre nézve formális törvényei vannak s ezek mindenkit egyaránt köteleznek. Joga van megtorolni, joga van közbelépni, felosztatni vagy büntető hatalma alá vonni a közerkölcsiséget veszélyeztető vallásos egyesületeket, de nincs joga felettök cenzurát gyakorolni, ép úgy a hogy az egyesektől nem követelhet erkölcsi vagy politikai reversalisokat. Mert az állam konziderációja itt nem arra irányul, hogy bizonyos cselekményeket vagy meggyőződéseket azért üldözzön, mert önmagokban erkölcselenek és rosszalandók, hanem mert tiltva vannak és törvénybe ütközők. Az állam nem a közszellem öre, hanem csupán saját törvényeinek végrehajtó közege a maga hatáskörében.

A mondottakból még egy fontos következtetés foly, s ez az, hogy az egyház az állammal szemben nem lehet egyéb, mint a polgárok összeségének, vagy részeinek szabad egyesülése meghatározott vallási célra, mások jogainak s az állam biztonságának sérelme nélkül. Ámde ezek között a határok között semmi sincs és nem is lehet szentebb a vallási testületeknél; a minthogy minden más szabadságnak alapja is a lelkiismeret szabadsága, az a jog, mely magában foglalja nemcsak szabad elhatározásunkat, hogy higgyünk-e vagy ne valamiben, csatlakozzunk-e vagy ne valamely tanhoz, hanem azt a képességet is, hogy hitünknek kifejezést adjunk s a kik ugyanazt vallják vagy hiszik, azokkal szabadon társulhassunk, s velük egyetemben mindent elkövethessünk, mindarról gondoskodhassunk, a miket lelkünk üdvösségére jónak és szükségesnek tartunk.

És itt eszmekapcsolatunk során szoros következtetéssel jutunk ismét a valláspolitikai kérdések egész körének uralkodó gondolatához vissza: t. i. az állam és egyház viszonyosságának alaptételéhez, melynek összes szempontjai rövid összefoglalásával következő eredmények merülnek föl:

1. A törvények minden polgárt rang- és valláskülönbség nélkül köteleznek; minden polgár, bárminő legyen hite, csupán azzal, hogy állampolgár, egyaránt alá van vetve a törvényeknek. Ebben rejlik a modern alkotmányosság alapelve: a jogegyenlőség.

2. A polgárok egymásközti szabad társaságba állása, tehát vallási társulatokká szervezkedése is, önelhatározásuknak független és autonóm ténye azokon a korlátokon

belől, melyeket az állam az egyesek jogainak és a társadalmi együttlét sértetlenségének védelmére ön maga von ki. És ebben ismét a polgári társadalom másik nagy alapelve, a szabadság és testvériség jut kifejezésre.

Az első tételből foly az egyház minden privilegiumainak törlése, de ugyanakkor eltörlése mindazoknak a kivételes intézkedéseknek is, melyek a papság és a hivek jogát más polgárok jogaival szemben megszorítják. Viszont a második tételből folynak a szabad egyház mellett harczoló összes argumentumok.

Természetes hogy a szabad egyház megvalósulásával meg kell, hogy szűnjenek mindazok a kiváltságok is, melyek eddig a papság kivételes helyzetében gyökereztek, s melyeknek alapja az a képzelet volt, hogy Isten és az ember közt közbenjáróra van szükség. A papi hivatás nem lehet ok a személyi vagy dologi szolgáltatások s a közterhek alóli fölmentésre, a minthogy az olasz kamara 1869-ben végleg el is törölte mindazon kedvezményeket, melyeket az egyházi személyek katonai szolgálat tekintetében élveztek addig. Viszont aztán az állam nem ismerheti el törvényerejüeknek azokat a tisztán erkölcsi természetű kötelmeket, melyek a papi fogadalmakkal járnak, máskülönben érvényesen kötött házasságokat nem irritálhat a fogadalom akadályja miatt, sem az örökség visszautasítását hasonló indokból irányadónak el nem ismerheti. Általában az állam a pap hivatásának semmi különös jelleget nem szabad hogy tulajdonítson, hanem mindenben egyenlőnek kell, hogy tekintse más polgárokkal.

Az egyházi problémák ilyen liberális megoldásától minél jobban távolodunk, annál nagyobb veszélyben látszik forogni maga az állami liberalismus ügye is. Szabad egyház csak szabad államban épülhet fel, s az egyházak jogkörének tervszerű megszorítása még korántsem az állameszme erősödését, hanem annak chronikus fogyatkozását jelenti inkább. A reactio réme talán nem mindig az egyházi oppositio részéről kísért abban a harczban, mely állam és egyház közt szemünk előtt foly le. Bismarck és a híres májusi törvények vallásügyi politikájának mindazon velleitásai daczára, melyek elé annyi várákozással nézett a szabadelvű Németország, s melyek az egyházi szervezetek kiüldözésében, a papság állami gyámkodás alá helyezésében s a vallási oktatás világi befolyásában tetőződtek, vajjon mi volt az eredmény? Az egyház önrendelkezésének korlátolása fölbresztette az elhidegült érdeklődést az egyház ügye iránt, melynek ereje, összetar-

tása azon arányban növekedett, melyben az erőszakos rendszabályok foganatosították s a «szabadelvű reactio» politikája végre is eljuttatta Németországot — Canossáig.

Várnai Sándor.

DÉVAY BIRÓ MÁTYÁS.

Nem czélom e sorokban nagy reformátorunk életét rajzolni, megtette ezt jóval ez előtt Révész Imre. Az sem czélom, hogy azt mutogassam: mettől-meddig volt lutheránus, zwingliánus, majd kálvinista: csupán arra törekszem, hogy kevésbé ismeretes hittani könyvecskéjéből szedett részletek alapján hittani rendszerét legalább vázlatban mutassam be, a mire annyival inkább szükségünk lehet, mivel Révész Imre előtt sem volt 1863-ban Dévay hittana egészen ismeretes s így munkájában sem szólhatott e tárgyról úgy, mint akarhatott s szerethetett volna, de meg különösebben azért is, mert ő utána nem akadt, ki reformátorunk hittani rendszerével foglalkozott volna s elősegítette volna e tekintetben a határozottabb tájékozódhatást.

Dévay hittanának címét s előszavát Révész Imrénél megtaláljuk;¹ a mi pedig a munka megjelenési idejét illeti, azt 1543—47 között kell keresnünk. 1547-en túl semmi esetre nem, mert akkor már *D.* valószínűleg nem is élt; 1543 előtt sem igen, mert akkor a felsőmagyarországi lutheránusok már előbb kikeltek volna ellene s Luther nem várt volna 1544. április 21-ig, hogy kifejezést adjon a fölötti meglepetésének s csodálkozásának, hogy Dévay a sakramentáriusok felé hajlik. A munka megjelenését bátran tehetjük 1543-ra, mint ezt Szilády Áronnál is találjuk.² A mű Krakkóban jelent meg s egyetlen ép példánya, mely az erdélyi Muzeum-Egylet könyvtárában van meg, A—O-ig terjedő, összesen 56 lapból álló mű. Kezdődik a tizparancsolattal s az utolsó tárgy, melyről szól, az «ódozat».

Dévay hittani rendszere, theologiai gondolatai mintegy két fő gondolat körül csoportosulnak: az *istenismeret* és az *emberismeret* eszméje körül, a mit azzal igazol, hogy «az egész szentírás is rövideden e két részre oszlik».³

¹ «Dévay Biró Mátyás, első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei», Pest, 1863. 117—118. l.

² «Régi magyar költők tára». Budapest, 1880. II. k.: 430. l.

³ A 11. a.

Az *istenismeret* nem más, mint Isten akaratának ismerete. Ugyanis Istent magát nem ismerhetjük meg, mert ő «véghetetlen hatalmasság, irgalmasság, bölcsesség, igazság, szentség, kit ő természetébe senki meg nem foghat»¹ de gondoskodott Isten arról, hogy az emberek, ha természetét nem foghatták is föl, mégis megismerjék, ezért «minden időben igéjét és igéjének jelét adta, melyekből ötlet emberek megismerhették».² Isten igéje Isten akaratának nyilatkozata, a ki ezt ismeri, Isten akaratát is ismeri s erről «mehetünk természetének is ismeretére».³ Isten akarata pedig s így Isten ismeretének fogalma is, nem más, mint ez: «mint minket teremtet az ő igéje által, akar is üdvözíteni csak az ő igéjének, a Krisztus Jézusnak általa».⁴ És ebben «minden keresztyénnek bizonyosnak kell lenni»,⁵ hiszen ha megútálnók Istennek ezt az irgalmasságát «bizony igen» megbüntetne Isten a mi hálátlanságunkért.

Az *emberismeret*, önmagunk ismerete amazzal szemben nem más, mint «bűnös voltunk»,⁶ «emberek között való jámbor élet»,⁷ és az orvoshoz való vezérünknek ismerete. E szerint tehát, míg az istenismeret az Istennek üdvünket eszközölő akaratját juttatja tudomásunkra, addig az emberismeret arra tanít meg, hogy az Istennek üdvözítő, megváltó munkájára s akaratjára csakugyan szükségünk van, mert romlottak, mert bűnösök s betegek vagyunk.

S honnan jut úgy egyik, mint másik ismeret birtokunkba? E kérdésre Dévay is a nagy reformátorok ismeretes válaszával felel, t. i. hogy a szentírás vezet el úgy az Isten, mint emberismeretre, mert a szentírás: parancsolat és ígéret, törvény és evangélium, melyek már így nevüknél fogva is elárulják, hogy Isten és emberismeretre vezetnek és szolgálnak, levén magának az egész szentírásnak útmutatás a célja. «A szentírás az útát megmutatja». A dolog természetéből foly, hogy a parancsolat, vagy törvény az emberismeretnek alapja, az ígéret, vagy evangélium pedig az istenismeretre juthatásnak föltétele.

Ezek szerint Dévay hitrendszere egészen a szentírás alapján áll s fölfogása korántsem mutat eltérést a nagy reformátorok kiindulási pontjától.

Közelebbről véve szemügyre az istenismeretről szóló tant, arról a következőkben közölhetjük Dévay fölfogását.

¹ A 111. a. — ² U. o. — ³ U. o. — ⁴ U. o. — ⁵ U. o. b. — ⁶ U. o. — ⁷ U. o.

Az istenismeretre a szentírás vezérli az embert. A szentírás pedig az ő fölfogása szerint az Istent személyes lénynek ismerteti, ki mint ilyen «véghetetlen hatalmasság, irgalmasság, bölcsesség, igazság, szentség», a mely tulajdonok csakis személyes lényben fordulhatnak elő s Istent illetőleg oly magas fokúak a tökéletesség és teljesség szempontjából, hogy az általuk alkotott, a belőlük előállott természetet senki meg nem foghatja. (Zwingli szerint is: «az ember arra, mi az Isten: soha semmi szín alatt el nem juthat».)

Az általunk természetében megfoghatlan, de tulajdonainál fogva mégis ismert Isten teremtette a mindenséget, teremtette az embert is, még pedig: «nem teremtett angyalok által, nem szentek által», hanem «az ő fiának általa». ¹ A fia által gyakorolja Isten az ő természetének egy másik nemkevésbé jellemző tulajdonságát is, t. i. az üdvözítést, a melyben nem más nyilatkozik, mint Istennek egyenes akarata.

Mint személyes lénynek akaratot is tulajdonít s határozottan kimondja: tévelygés azt hinni, hogy Istennek nincs akarata, hiszen «az Istennek igéje nem egyéb, hanem az ő akarata». ² Az Isten akarata közelebbről tekintve kétféle: t. i. egyik «kit elrejtett, a másik, kit a szentírásban kijelentett». ³ Ez utóbbi nem más, mint Istennek «öröktől fogva való tanácsa», melyet «igérettel és eskéssel erősített meg» s arra való, hogy megtudjuk, hogy Isten «sem angyal által, sem szent által, sem képűtálók, sem bucsúk, sem semmi cselekedet által, hanem csupán csak a Krisztus halálának, vérének, érdemének általa üdvözít», ⁴ a miknek alapját magának a Jézusnak nyilatkozataiban kell keresnünk, melyek szerint ő az út, az igazság és az élet, ő az ajtó, csak a ki általa menend be, üdvözül. A miben pedig ez a kijelentett isteni akarát ma is olvasható, tanulható, megismerhető: az az evangélium, mely «örömmondás» és «vigasság hirdetés». ⁵ Ez az akarát tehát nyílt, köztudomásszerű, ellenben a másik, az elrejtett, nem ilyen, hiszen az azt foglalja magában, hogy Isten némelyeket üdvözít, némelyeket kárhoztat, «nékiket az önönismeretere viszen, nékiket nem.» ⁶ Senki sem ismerheti ezt, csak Isten maga, ki ebben teljesen szabad, korlátlan, hiszen ha «a fazekasnak szabad ugyan egy sárból edényt csinálni tisztességre, vagy gyalázatra», hogynem volna szabad Istennek is kiről-kiről az üdv s kárhozat dolgában határozni?

¹ U. o. a. — ² B 111. a. — ³ C 111. a. — ⁴ U. o. b. — ⁵ U. o. — ⁶ D. a.

Épen ez az isteni bölcseségnek s gazdagságnak a megfejthetetlen talánya! «Ő isteni bölcseségnek, gazdagságnak mélysege: vajjon ki ismerte meg Istennek tanácsát, vajjon ki volt ő neki tanácsadója?!»¹

Ennek a praedestinationalis fölfogásnak az alapját az emberre vonatkozólag természetesen az emberi bűnösségben kell keresni s erről így vélekedik Dévay is, mint majd a későbbiekben látni fogjuk.

Ez az Isten egy, «egy állapotjában s természetében», a melynél fogva «lelki és láthatatlan állat, véghetetlen igazság, hatalmasság, bölcsesség, véghetetlen kegyelmesség»,² a háromság csakis a személyiségre vonatkozik. A természetében egy Isten iránt mindenekfölött hittel és bizodalommal kell viseltetnie az embernek és pedig szerinte e hitnek «három grádicsa vagyon: Istent hinni, Istennek hinni és Istenbe hinni.»³ E hármás fokozatban a különbséget következőleg állítja föl: «Hiszik, hogy Isten van, mind jók, mind gonoszok, még az ördögök is; Istennek is hisznek, mert tudják, hogy igaz az Isten az ő beszédébe, de annyi állhatatlanság vagyon az ördögbe és az ő fiaiba, hogy az Istent hazugságba hagyják sokszor, mint az Évának mit monda az ördög: nem haltok meg, Isten pedig azt mondá, hogy meghalnak, valamely órában eendetek a fának gyümölcsébe, azonképen sokan jelesben irástudók, kik látják az igazságot, de felforgatják, vagy ellene szólnak, háborgatják és Istent hazugságba hagyják, magokat igazítják, de az igaz keresztyén hiszi is az Istent, hiszen is Istennek, és hiszen Istenbe.»⁴ Vagyis hát nem elég hinni azt, hogy Isten van; nem elég hinni neki, mert ez utóbbi esethen az ember Istennel szemben saját magának is hitelt követel, hanem főleg hinni kell Istenben, ki «élet, üdvösség, igazság, békesség, boldogság», kiből «bizodalmad, reménységed, keresztyénséged» legyen s kívülre «se angyalba, se szentbe, se czápába, se bucsúba, se cselekedetbe, semminémű érdembe, teremtett állatba ne bizzál, mert ő szivedet kívánja.»⁵

A természetében egy, személyében három Isten közös vonását a fentiek képezik. Az egyes személyeket illetőleg pedig a tulajdonok a szerint tartandók külön-külön mindenkinek jellemvonásaiul, a mint a Credóban foglaltatnak. Az Atyát illetőleg tehát a jellemvonás, a mindenhatóság, a mennynek és földnek teremtése s általában mindazoknak a

¹ U. o. ² H 11. a. — ³ D 111. után 1. b. — ⁴ E. a. — ⁵ U. o. b.

vonásoknak összege, melyek a természetben való egységre, egy istenségre vonatkoznak. Mint ilyen, az emberrel szemben főtebb előadott akaratajához képest, azt kívánja tőlünk, hogy «ne tegyük bünt se szívünkbe, se szándékunkba, se nyelvünkbe, se cselekedetünkbe». Könyörülő és kegyelmes mennyei atya ő, ki nekünk «betegeknek», «orvost keresőknek» kegyelmet mutatott már az által, hogy fiát adta érettünk, ki ő vele egy, ki által a világot teremté, ki vele a háromságot képezi a szentlélekkel együtt.

Istennek ismeretével ebből folyólag szorosan összefügg a Krisztus ismerete is, hiszen tulajdonképen ő az, a ki által megismertük, megismerjük és megismerhetjük az Istent, mert ő általa nyilvánult Istennek az akarata, mely a bűnös emberiség megváltásában, üdvözítésében összpontosul.

Jézus Krisztus, a mi idvezítőnk «másik személy a szent háromságban; a fiu, az atya istennek fia és igéje, ki mondatik Jézus Krisztusnak embersége szerint»,¹ kinek neve ez is: «messiás», vagy «felkenetett, (avagy szebben) ajándékozott».² Mint ilyen Isten ő is, Istennek, az Atyának fia, ki által van a világ, mint a teremtést eszközölő által, ki által van a bűnös emberiség megváltása, a mit mint Isten vállalt magára testvéreiért. Hiszen az emberek Jézusnak testvérei, mert ő is ember volt s nem csupán Isten. Ember is volt, hiszen «ha csak Isten volna, felhetnék tőle»,³ mert bünt büntető hatalma és igazságszeretete előtt nem állhatnánk meg, de «igaz ember is» ő, kiben emberi tulajdonok voltak egészen, kivéve a bűnösséget. Isteni voltánál fogva az Atyával áll egy sorban, embersége szerint szenvedett: «mind belső-külső kínokat, mind lelkébe-testébe, néki is teremtett lelke, teste vagyon», s mint ilyen «a keresztfán megfeszüle, bizonynyal meghala, lelkét atyjának kezébe ajánlá, teste a koporsóba temetteték».⁴

Minthogy Jézusban isten és ember egyesült, bár mint embernek születnie kellett, de születése nem lehetett olyan, mint más embereké, azért van az, hogy míg «mindenek bűnben fogantatnak», — addig «a mi urunk szent lélek istentől fogantaték, és pedig «tisztán bűn nélkül az ő szent anyjának méhébe, nem eredendő bűnbe, mint egyebek mindenek, mert szent lélek istentől fogantatni nem egyéb, hanem minden makula, minden bűn nélkül, szeplőtelen fogantatni.»⁵

¹ H 11. a. — ² U. o. — ³ U. o. — ⁴ H 111. u. 1. 6. —

⁵ H 111. b.

Egyébiránt ez a fogantatás és szüztől való születés csak üdvösségünknek bizonyosb módjához illik, hogy hitünkbe bátorbak lehessünk, mert csak az a mi urunk, a ki szüztől született, kinek születése természet avagy természet ellen vagyon»,¹ — de egyúttal szükséges is, hogy ez így történt legyen, mert «a mi bűnös születetönket» csak az ő büntelen születése tehette tisztává. Mint embernek születnie kellett Jézusnak, de mivel isten is volt az, a ki világra jövőndő vala, születése nem lehetett másokéval egyenlő. (Zwinglynél is ezzel a fölfogással találkozunk.)²

Jézusnak, mint embernek természetesen meg is kellett halnia. Meghalt a szenvedések súlya alatt, a keresztfán és «a mi hitünknek regulája» épen ez tartozik lenni, hogy «hinnők a Krisztust megholtnak lenni a mi bűneinkért.»³ Csak mint ember halt meg, hiszen «istensége szerint mint-hogy szenvedhetetlen, azonképen halhatatlan» is volt. Meghalván azon sorsban részesült, miben más ember, t. i. koporsóba tétetett és eltemettetett, sőt leszáll a poklra is, mit D. szerint így kell értenünk: «embernek teste-lelke vagyon és minden ember vagy üdvözülni, vagy kárhozik. Ha az üdvözülnő meghal, a teste fenékre száll, azaz a koporsóba földdé leszen, lelke is fenékre száll, azaz Istenhez megyen, az örök életre, mert keresztyénnek Isten az örök élet feneke. Az itéletkor mindennek teste egyesül lelkével, feltámad az örök életre, ez örök élet leszen az ő feneke. És magyarul elég szépen szólánk e végre: a mi dolog végzetlen, azt szoktuk mondani: soha nem leszen vége, feneke».⁴ Vagyis azt jelenti ez, hogy Krisztus teste is, mint halandó, mulandó fenékre szállt, de egyúttal a föltámadáskor a lélek számára is bekövetkezett a megdicsőült testtel, mint igaz embernek, az örök élet, melyet csak az istenfelők nyerhetnek el, míg a hitetlen «mikor meghal, mind teste-lelke fenékre száll, mikor feltámad, testestől-lelkestől az örök kinra vettetik, az örök végre, az örök fenékre.»⁵ Az örök élet boldogsága és az örök kárhozat gyötrelme van a «fenék» szóban kifejezve.

Az örök élet boldogságának «fenék» néven nevezett czélja felé az út Jézusnál is, mint majd minden igaznál, a föltámadás és mennybemenetelen át vezet, mely mindkettő «nagy vígasság minékünk; feltámadt: mi is feltámadunk;

¹ H 111. u. : 1. a. — ² L. szerző «Zwingly, mint dogmatikus» czímű művében (Sárospatak, 1892.) 62—63. l. ³ J. a. — ⁴ J. 11. a. — ⁵ U. o.

mennysországba ment: mi is oda megyünk.»¹ Sőt nemcsak egyedül ebben áll a mennybemenetel haszna, hanem jelentősége más irányba is kiterjed, t. i. Dévay szerint «mi hozzánk képest pedig ez oka, hogy feltámadt és mennysországba ment (Jézus), nem hogy hivalkodjék ott, de hogy szünetlen érettünk atyjának könyörögjön, érettünk szószólónk legyen, bűneinknek bocsánatját nyerje nekünk, uralkodjék az ördögön, e világon, a bűnön, poklon, halálon, hogy nyerje nekünk atyjától a szent lelket.»²

Emberi módon született és meghalt idvezítőnknek személyét illetőleg Dévay is az általános ker. fölfogásban osztozik, t. i. hogy Jézus: igaz isten és igaz ember, egy személyben két természet. A két természetnek egymáshoz való viszonyát illetőleg álláspontja közelebb áll az ágostai felfogáshoz, mint a helvét hitűhöz, mikor ezt mondja egyebek között: Jézus «embersége szerint is egy hatalmú, dicsőségű, bölcseségű az atya Istennel, azon tisztessége, bölcsesége, hatalma van, mint az atya Istennek».³ Ez a fölfogás a fentebb hangsúlyozott végességgel s annak jellemvonásaival szemben némileg ellentétesnek tűnik föl s ez arra indít, hogy Dévaynak e lutheránus jellegű nyilatkozatát azzal fogadjam el, hogy itt csupán az isteni természetnek az ember fölött való magasabb voltát akarja mintegy kiemelni, mivelhogy «az emberi engedelmes volt az isteni akarathoz». (J. 111. u.: 1. b. oldalon).

A váltság munkája Jézussal áll kapcsolatban, hiszen létele épen abban vált jelentőségteljessé, mert a váltság munkája s ennek utolsó mozzanata, a kereszthalál, olyan fontossá teszük őt, hogy «valakik ő benne biznak, megnyerik a szent lelket, azaz bűnöknek bocsánatját, atya Istennek kedvét, az örök életet, e világon lelkük nyugodalmát, szívöknek bátorságát, hitnek vallását és egyéb testi-lelki ajándékokat».⁴ A súlypontot a halálra látszik fektetni, de hogy életét s általában szereplését is fontosnak tartja, hiszen csakis így érthető meg, hogy szerinte a szentírás «Krisztust három képen veti mi előnkbe. Egy módon, mint ajándékul; más módon, mint például; harmad módon, mint jelül».⁵ (Születése, halála, stb. ajándék; de a halál, feltámadás, jelek is, hogy mi is meghaljunk bűneinknek, mint Krisztus megholt teste szerint és feltámadjunk lelkünkbe, mint ő feltámadott, azaz legyünk igazhitűek. U. o.)

¹ J. 111. a. — ² J. 111. a. és J. 111. u.: 1. b. — ³ U. o. — ⁴ J. 111. u.: 1. b. — ⁵ J. 1. a.

«A szent lélek a harmadik személy a szent háromságban»,¹ kit a Jézus ad az igaz hiveknek, mint a ki «segítő, vigasztaló, tanító, intő, ki minket segít, vigasztal, tanít, int minden nyomorúságunkban, hogy a Krisztus Jézushoz folyamodjunk, hogy lelki-testi igazságot megértsünk, hogy külső-belső büntől oltalmazhassuk magunkat».² Mint ilyen az emberrel, ha igaz hívő, mindig ott van s épen ebben áll fontossága s ereje.

A személyében három, állapotjában s természetében egy istenség, melynek második tagjában, a Krisztusban «két természet, két akarat» egyesült s nyilatkozott, ez az istenség, minthogy természete egy, egy akaratját s cselekedetét tekintve is, innen van, hogy föltétlenül áll a régi hitvallás, melyet nagyjából eként jelez Dévay: «teremtett az atya Isten, teremtett a fiú Isten, teremtett a szent lélek Isten; tisztít az atya, tisztít a fiú, tisztít a szent lélek; üdvözít az atya Isten, üdvözít a fiú Isten, üdvözít a szent lélek Isten.»³

A részleteiben is közölt istenismeret arra való, hogy abból az ember megismervén Istennek akaratát, rájöjjön arra, hogy erre az isteni akaratra, mely nem mast czéloz, mint épen az emberiség üdvözítését, csakugyan szüksége van s hogy ezt mástól s más által, mint Istentől, az ő fiától és által nem nyerhetjük. Mert ha hatalmas volt minket teremteni az Isten: hatalmas megszabadítani is és pedig könyörületességéből.

Az ember csak olyan teremtett lény, mint a többi létező dolgok, melyek Isten «legyen» szavára állottak elő. De az ember és a többi létező lények között mégis találunk néminemű különbséget, ugyanis: mivelhogy «minden hasonlatos hasonlatosnak örül: az Isten a mi első atyánkat, mint az írás mondja, az ő hasonlatosságára és képére teremtette vala.»⁴ Ebben áll már az ember lényege, a többi teremtmények fölötti fölénye, mert míg a többiek csak mintegy kezemunkái Istennek, addig az ember Isten képének is viselője, ki mint ilyen az u. n. eredendő igazságnak, az ezt alkotó tulajdonoknak jutott s állott birtokába s használatába, a melyek «a testnek, léleknek tökéletessége, épsége, igazsága, szentsége, mind léleknek, testnek erejének tökéletes volta»⁵ előmozdítói s alkotói voltak. Ha Ádám az «eredendő igazság»-ban megmarad, az emberiség annak később is,

¹ J. 111. u.: 1. b. — ² U. o. — ³ U. o. — ⁴ A 111. a és b. — ⁵ A 111. u.: 1. a.

évezredek multával is birtokosa lett volna, csakhogy «szabad akaratban teremtetett Ádám, szabad akaratból vétkezék, az eredendő igazságból az eredendő bűnbe esék, elvesztvén az ajándékokat, mind testieket, mind lelkieket, kikbe teremtetett vala.»¹ Vagyis az ember elesett; igazból bűnössé lett, ártatlanságból vétékbe merült, mint más állapotba, mert «az eredendő bűn nem egyéb, hanem mind léleknek, testnek, avagy mind lelki-testi ajándékoknak romlása, fogyatkozása és szüksége.»² Míg ártatlan volt az ember, a test és lélek akarója együtt járt s e kettő nem is vált volna egymástól, ha az ember megmarad abban az állapotban, melyben teremtetett, ellenben az eset után a test és lélek akarója más, a léleknek és testnek kívánságai mind Isten ellen vannak. Még pedig az egész emberiség kivétel nélkül ebben leledzik, mert Ádám első szülénk volt mindnyájunknak s «a hasonlatosságból az eredendő bűn miatt kiesék: mi is mindnyájan ő benne».

Emberismeretünk első pontja tehát az, hogy magunkat bűnösöknek tudjuk és ismerjük; de emberismeretünk e pontjában benne van már a második is, t. i. az Isten irgalmaságának ismerete is, hiszen «senki az Isten irgalmasságának nagy voltát meg nem ismerheti, ki az ő bűnös voltának nagy voltát meg nem ismeri».³ Bűnösségünk tudata és ismerete elvezet arra is, hogy Isten «nekünk is azt parancsolja, hogy mi bennünk is az eredendő igazság legyen», mint az első emberben: mitőlünk is «azon tökéletes állapotot kívánja, mely volt Ádámban, minek előtte bünt tett volna.» És itt lép már előtérbe az embernek Istenhez és a Krisztushoz való viszonya a mennyiben ismervén és látván az ember a maga «erőtlen és nyavalyás» voltát, alázza magát, Istenhez folyamodjék, neki könyörögjön, ki «orvoságot, erőt és hatalmat ad, tudni mint az ő szent fiát, kinek erejéből beteljesíthetjük az ő parancsolatját».⁴

Emberismeretünkkel szoros összeköttetésben áll s első rendű fontosságú épen az itt említett isteni parancsolat fogalma és lényege. E parancsolat által van D. szerint a «bűnöknek ismerete»; ez «vezérünk nekünk a Krisztushoz» s ez tulajdonképen az akarat alapja. Ebben áll a parancsolat mivolta, «a parancsolat három haszna» és pedig a parancsolat a bűnnek ereje «azaz a bűn mily erős, mily hatalmas legyen, a parancsolat lelkünkbe megmutatta». (Ezt a Galat. 3. vette

¹ U. o. — ² U. o. — ³ B. b. — ⁴ A 111. u.: a és b.

Dévay). A parancsolat «vétünknek ismeretére adatott; minden emberi erőnek felette vagyon, mely parancsolattal a mi kevélységünket akarja az Úr Isten kárhozatni, kik noha üdvösségünkre semmit, avagy csak ingyen sem gondolhatunk, mégis magunkban bizunk».¹ Arra való a parancsolat, hogy «felgerjeszse kívánságunkat és adjon segítséget», a miből az következik Dévay szerint, hogy így aztán ez nem is egyéb, mint az embernek szíve és lelkiismerete, mert «mindennek az ő szíve tanúja, ki mindent vagy megment, vagy kárhozat, hanem elébb, halálának óráján és az utolsó ítéletkor; megment a te szíved téged, ha Krisztusban bízol, kárhozat, ha ő benne nem bízol».² Tehát a parancsolat nem más, mint épen büntudat, gyarlóságérzet, s ebből ered a parancsolat másik haszna, vagy jelentősége, melyre Dévay így vezet rá: «mint az orvos, ki megmondja nyavalyádat, de meg nem gyógyíthat, más orvoshoz igazít, azonképen a parancsolat, mint szent Pál mondja: vezérünk nekünk a Krisztushoz (Gal. 3.) és jobb reménységre való bevitel, mely által közelítünk Istenhez». (Hebr. 7.) S ez nem kis dolog, mert épen «bűnünk ismeretéből támadt félelmünkéből» jutunk oda, hogy «tudjunk a Krisztushoz folyamodni», a mire pedig mindenkinek szüksége van, hiszen «kétség nélkül mindennek el kell veszni, valaki Krisztushoz nem tud folyamni».³ elvész ő nélküle mindenki, hiszen csak ő az, a ki «minden kereszténynek érdeme, áldozatja, elégtétele», a mely hitet ébreszt iránta, hogy csakugyan ő az, a kit «az Atya Isten irgalmaságából idvességünkért adott». Ez a hit pedig az önismeretben a parancsolat eme második haszna alapján a töredelem előidézője is, a mely töredelem önismeret a legnagyobb mértékben, mert a «bűnünknek ismeretéből való félelem megrettent, kétségre viszen, megöl, kárhozat, pokolra vet, mint Judást és Kaimot»,⁴ ellenben az épen ezzel ellentétes hit «vidámit, vigasztal, bizodalmat ad, életre viszen, Istennek fiaivá téssen, mint szent Pétert és öröktől fogva való keresztényeket».⁵

A parancsolat végső haszna, mely aztán a legfontosabb kérdésre vezet át: abban áll, hogy az ember ismervén saját gyarlóságát, ismervén az attól szabadító orvost: öntudatában, önismeretében rájön arra, hogy neki tulajdonképen folytonosan arra kell ügyelnie, hogy Istenhez közeledik-e, vagy ahhoz, a mi önmagának vétkeességét, bűnösségét képezi,

¹ B. 1. b. — ² U. o. — ³ B. 11. b. — ⁴ B. 111. b. ⁵ U. o.

rájön arra, hogy van jó és rossz, rájön saját természete törvénye által, a mely egyébiránt nem egyéb, mint «mindennek az ő lelkiismerete, azaz szívének ítélete: mi legyen a jó, mi legyen a rossz.» S épen az a főkérdés aztán, hogy ez az ítélet, a melyet «szív ítéletének», «természet törvényének», «lelkiismeretnek», «okosságnak» nevezhetni, s mind egyet jelent: minő viszonyban áll az emberhez? Az akarat arra, hogy a jót kövessük-e, vagy a rosszat: megvan-e s ha meg van: van-e erőnk, hogy jót vagy rosszat tegyünk s ne épen az ellenkezőt azzal, a mit ítéletünkben tettünk?

Dévay föltétlenül a szabad akarat hiveül mutatja be magát, mikor egyenesen ezt mondja: «az ember megért valamit dolgot, ha jó, vagy nem jó, tisztességes avagy nem tisztességes; az akarat benned vagyon, ha tegyed, vagy ne tegyed, a mit megértettél.»¹ Egyenesen ebben áll a szabad akarat, ez «istennek nagy ajándéka emberbe, evvel különbözünk a barmoktól.»² Föltétlenül megvan ez az akarat mi bennünk, a melynek, mint okosságnak a testben levő «érzékenység ellen kell küzdenie, mint a ki mindenkor e világi és testi dolgokra szorgalmaztat», ez ellen kell törekednie s az embernek «vagyon» is «valami ereje természet szerint megbírhathatni érzékenységét, noha gyakorta ördögnek csalárdóságából és önnön gyarlóságából az okosságnak ítéletéből kiesik, azaz a mit jónak ítélt lelkiismeretével, ezt elhagyja és a gonoszra áll.»³

Igen ám! Csakhogy nem pusztán ez a fő, a mit fön-
tebb közöltünk reformátorunk fölfogásából, hanem van a dolognak egy másik oldala is, melynél a szabad akaratnak szerepe felől lényegesen más a fölfogás. Ugyanis fölveti Dévay egyenesen azt a kérdést is, a mi a hitrendszerekben általában sarkpontnak tekinthető: vajjon saját erőnkől s akaratunkból az üdvözüléshez van-e önmagunknak is mintegy jogunk, mintegy föltétlen követelésünk, vagy pedig a kegyelemből üdvözülés tana mellett teljesen eltörpül a szabad akarat fölvetelének a lehetősége is?

Hogy az üdvösség, vagy az üdvözülés, mint amannak mintegy előkészítő menete, miben áll, ezt Dévay szerint megérthetjük, mert «emberbe isteni szikra vagyon, a természetet értelem, hogy megértheti, mi legyen a jó mind Istenhez, mind emberhez». Üdvösség alatt közelebből tehát az Isten és felebarátaink iránt való kötelességeink hű betöl-

¹ B. 111. u.: 1. b. — ² U. o. — ³ U. o.

tését kell érteni. de ez csakis mintegy erkölcsi szempontból áll, nem tekintve a váltság hittételére, a mely már egészen más jeleget kölcsönöz szabad akaratunk fogalmának, levén a váltság dogmája szerint üdvünk, üdvözülésünk nem a mi érdemünk, hanem a Krisztus érdemeért ingyen kegyelemből ajándékunk, melyhez mi a mi szabad akaratunkból semmiképen sem járulhatunk. Vagyis hát itt is ez áll elénk: erkölcsi s üdvtani szempontból van, illetőleg nincs szabad akarat, mint általában a theologia, morál s bölcsészet körében más írónál is. Természetesen a moralistának az egyén, az én érdekében s lényege hangsúlyozása mellett a szabadságnak valaminő, habár kismérvű, hatályát föl keil vennie, különben a fatalizmussal kellene szövetségbe lépnie, viszont az üdvöt Krisztusban s Krisztus által hozottnak, kereső s tekintő: az ember gyarlóságának ismerete folytán a szabad akaratot az üdvözülhetés és üdvözülés irányában nem igenelheti, nem föltételezheti, mert ez esetben, a synergismushoz jutva, könnyen, minden nagyobb s veszedelmesebb salto mortale nélkül is a r. kath. önerőből szentté válhatás tanhoz érne, a mi pedig kivált prot. állásponton merőben alaptalan s tévesztett dolog volna. S így Dévaynak szabad akarat tanát moralis szempontból kell tekintenünk s nem soterologiaiból, mely utóbbi értelemben nem is hajlandó megengedni, mert hite s meggyőződése az, hogy a szabad akarat tekintetben nem más, mint az, hogy tudjuk. «megértjük mi a jó, mi az üdvösség, de az utat az üdvösségre, azaz miképen kelljen üdvözülni, sem meg nem gondolhatjuk, sem akarhatjuk, sem tehetjük, hanem az Úr Isten az ő irgalmasságából jelenti meg minékünk, a gondolatot nálunk nélkül, az akaratot mivelünk, a cselekedetet mi általunk.»¹ Üdvözülni mindenki akar, de akarni és az akarat által valamit elérni: különbség van a kettő között, kivált ha tudjuk, hogy az akarat tekintetben pusztán csak a természet törvénye, mely mindenkit hajt az üdvözülés felé és után, holott pedig elérni nem adatott embernek, mert ez csakis Isten ajándéka. Tehát Dévay fölfogása szerint a szabad akarat meg van az emberben s dolgozik is bennünk, hiszen «jámborul élhet, ha akar» bárki is, csak hogy ez nem az üdv elnyerésére szolgál, hanem arra, hogy ez által «megoltalmazhatja magát» kiki a «külső büntől, ha akarja, az ő végét is megismerheti, hogy ő neki üdvözülni kellene.»² «Jámborul élni,» ebben

¹ C. 11. a. — ² C. 11. b.

áll akaratszabadságunk. Ebben összpontosul összes emberi erőnk legmagasabb fokú képessége, a mi csakis morális szempontból jó tekintetbe, nem foglalkozván aztán Dévay azzal a kérdéssel, hogy a morál és theologia között e fontos dologban van-e érülközési pont s ha van, mennyiben vonatkozatható a morális szabadság a kegyelemből hit által üdvözülés eszméjére s keresztyéni fő dogmájára. Átmenetet a kettő között csupán azzal létesít, hogy a szabad akarat tényei levén a cselekedetek, ezeknél föltétlenül megkívánja, hogy ne csupán egyszerűek legyenek, hanem «a hitnek gyümölcsei» is, melyek mint ilyenek az üdvre való elválasztásnak «külső bizonyági»; az «atyafiúi szeretetnek» jelei s a hittel állván kapcsolatban egyuttal az Isten iránti kötelességek egy részének is teljesítései. Az átmenet ilyen formán, ha nem teljes és nem világos is, eléggé indokolt s tetszetős, bár az áthidalásnak olyannak kellene lenni, hogy kibúvó rés ne származzék, hanem logikai következetesség nyilvánuljon minden mozzanatban, míg itt bizony távol állunk attól, hogy kifogástalannak s föltétlenül elfogadhatónak tartjuk épen a legfontosabb kérdést illető okoskodást. De hát ez másoknak sem sikerült mindig s nincs s nem lehet okunk elítélni Dévayt sem.

Cselekedeteink, melyek a hit gyümölcseinek neveztetnek, olyanok tartoznak lenni, hogy bennök a keresztyén hit nyilatkozzék, különben a pogányokhoz leszünk hasonlók. Jócselekedet csak az, «kivel atyádfiának használsz vagy testébe, vagy lelkébe».¹ azért a «bűcsújárás, hivalkodás, berbegés, czápa és e félek senkinek nem használnak, nem jócselekedetek».² Jócselekedetnek csak azt nevezhetni, a melynek «oka a hit, mert csak az a jócselekedet, ki hitből származik». De még az ilyen jócselekedetnek sincs semmi érdeme arra nézve, hogy üdvöt nyerjünk, mert «a mi cselekedetünk igen tökéletlen»³ s azért «a mi cselekedetünkbe nem kell bízunk, hanem a Krisztus érdemébe», hiszen «a nagyobb vízben nagyobb halat fognak, ne félj semmit, ha cselekedeted nem üdvözíthet, üdvözített a Krisztus érdeme».⁴

A cselekedetek forrása a hit. Ez az önismeret második eredménye, melynek azon kívül, hogy a jócselekedetek forrása, az a rendeltetése is van, hogy megigazít Isten s ember előtt. Megigazít, jobban mondva: igazol, egyenesen bírói értelemben, mert «minden ember e világon alperes, felperes

¹ D. a. — ² U. o. — ³ D. 11. a. — ⁴ U. o.

az ördög, bíró az Isten, ki előtt meg kell magunkat tisztítanunk és igazítanunk, ha üdvözülni akarunk, az isteni harag ellen, ördög ellen, pokol, bűn és örök halál ellen.»¹ Ez igazítást eszközölő hit «Krisztusbeli bizodalom»,² «belső igazság», «Istennek irgalmasságabeli bizodalom»,³ s a kiből ez megvan, az üdvösségéről mintegy tudomást vehet, mert mint «belső igazság» egyenesen az üdvre való elválasztásnak bizonyosságául szolgál. Tehát a hit egyuttal a praedestinatio eszméjének is alapja s az abban való részesülésnek föltétele. Kinek hite van: ez jele annak, hogy elválasztott, az üdvnek részese, azok közé tartozik, kiket Isten az örök boldogságban akar részesíteni. Ez tisztán kegyelmi tény, mely Isten jóságán alapul, ki az embert, daczára, hogy természetünkön fogva gyarlók vagyunk s isten képére teremtetésünk mellett a testi érzékenység hódolói s alattvalói gyanánt szerepelünk, irgalmasságából a Krisztus érdemeért üdvözíti, üdvözíti az emberek egy részét, kik a hitet nyerték, kik a Krisztusban biznak, kik megismervén saját bűnösségüket, a kegyelme Istenéhez folyamodnak a szabadulásért. A hit s praedestinatio ez összefüggése s egyesítése Dévaynak becsületére válik s erős kálvinista fölfogását jellemzi az is, hogy hirdeti: az elválasztottak száma nem növelhető s nem kevesbíthető.

Hogy a hittel kapcsolatban egyéb dolgok is figyelemre méltatandók, ezt Dévay is jól tudta, s ezért mondja: «hitünknek czégérre van szükség, hogy megismerjenek, hogy keresztyének vagyunk»,⁴ a czégér a jócselekedetek és a hitnek u. n.: «jeli és pecséti», a melyek egyuttal az üdvösség «külső és belső» bizonyosságai is. E jelek és pecsétek az u. n. szentségek. Jel és pecsét összeesnek, a mennyiben a jel arra való, hogy igazoljuk keresztyén voltunkat, a pecsét, hogy megerősítse ezt, valamint, hogy önmagunkat biztasson üdvözülésünk felől. Ilyen jelek voltak már a zsidóknál is, t. i.: «a manna, a kőszikla, a körülmetélés, a húsvéti bárány», melyekkel, mint «jellel, mintegy pecséttel, erősítette, bátorította hitüket (isten) az ő ígéletére.»⁵ Ilyen jel a keresztyéneknél «a keresztség, az ódozat, a végvacsora», melyek a szertartás, vagy cerimonia fogalmából folyólag arra szolgálnak, hogy általuk Isten cselekedjék, mert «a cerimonia annyit tesz, mint cselekedni» és pedig cselekszi Isten azt, hogy «a szent lélek Istent adja nekünk.»⁶ A cerimoniaiák,

¹ D. 11. b. — ² D. 111. u.: 1. a. — ³ C. 111. u.: 1. b. —
⁴ D. 111. a. — ⁵ M. 111. u.: 1. a. — ⁶ U. o.

mint a hitnek pecséti áldozatok is egyúttal, olyanok, a melyekben «nem mi cselekedünk, hanem a pap istennek képében», míg a mi áldozataink azok, a melyek által «istent tiszteljük» s melyeket «Istennek tisztességére teszünk, hogy Istenünket tisztességgel illessük.»¹ Amazok az u. n. szent-ségek, melyekről közelebről így gondolkozik a reformátor.

Elsőrendű hitjel és pecsét a keresztség. Eredetét illetőleg azt mondja Dévay, hogy «mint egy fejedelem, ha kinek mit dónál, ajándékoz, hogy amaz bizonyos lehessen benne a donációnál, adományról levelet ad, pecsétjével megerősíti: e képen cselekedett az Isten is öröktől fogva az övéivel. Igérte nekünk az ő szent fiát, bűnünknek bocsánatját, az örök életet. Ez ígéretet, hogy inkább hihessük, ez ígéretben bátorbak lehessünk, mint egy leveles pecsétjével ez ígéretet megerősítette jellel, tudni mint keresztséggel, áldozattal, végvacsorával. Hogy mely nyilván tudjuk keresztatyánktul, anyánktul értettük, hogy megkeresztelkedtünk, olyan bizonynyal higyjük az Istennek ígéretét.»² Az ígéret itt az ige, a víz pedig az ígéret pecsétje. Mint ilyen, a keresztség jele «a halálnak és a feltámadásnak».³ S minthogy Krisztus feltámadása egyszeri tény: «mi is egyszer keresztelkedtünk meg, elég ne többször».⁴ A halált s feltámadást így értelmezi Dévay a keresztségben: «mikor keresztelnek, bemártnak és kimártanak; a bemártás halált, a kimártás életet jegyz; mikor bemártnak, halálra mártanak, hogy meghaljunk bűneinknek és hogy minden érdemünkből kétségbeessünk, mikor kimártanak, életre mártanak, hogy Krisztus Jézusban bizzunk csak.»⁵ A keresztség szerződészerű kötés, mint volt a körülmetélés a zsidóknál. Mi a keresztségben «a keresztvíz felett kezelt csaptunk az Istennel, békességet tettünk vele, e kondícióval, e módon, hogy ő nekünk atyánk legyen, Istenünk, üdvözítőnk, vigasztalónk legyen, benne bizzunk, idegen istenhez ne folyamodjunk, ő hogy minekünk bűnönket megbocsátja, a szent lélek istent adja, idvezít, az örök életre viszen.»⁶ A szereztetés igéi azt jelentik, mintha a pap, mikor ezt mondta: «keresztellek, moslak, mártalak tégedet atyának, fiúnak és szent léleknek nevébe», azt mondta volna: «eddig mosatlan, ördögnek, bűnnek foglya voltál, im én megtisztítalak tégedet, megmoslak tégedet, üdvözítlek, de így e kondícióval, hogy én bennem, ki Isten vagyok, bizzál, atyád vagyok,

¹ N. a. — ² N. b. — ³ N. 11. a. — ⁴ U. o. — ⁵ U. o. —
⁶ N. 11. b.

fiamat éretted adtam halálra, ki immár atyádfia, kinek érdeméért adom a szent lélek Istent: azért im tisztítlak tégedet én nevembe, vagy én nevemre, azaz én bizodal-mamra, hogy innekten csak én bennem legyen bizodal-mad, hited, reménységed.»¹ A keresztség ilyen formán korántsem szentség, csak «ajtónk a keresztyének közébe, ha megtartjuk a szerzést Istennel, szívednek tudva dolgát, ha igaz hitbe vagy, mely bizonynyal tudod, hogy megkeresztelkedtél, olyan bizonynyal higgyed, hogy bűnöd megbocsáttatott.»² S épen ez ad jelentőséget e szertartásnak, melyben «a víz nemcsak víz immár teneked, hanem bizonynyal jeled, pecséted, bizony-ságod, gyűrűd, hogy az Isten kétség nélkül megbocsátja bűnödöt az ő szent fiának általa, ki te éretted meghalt, kinek oldalából vér, víz származék ki, bizonynyal a te bűneid-nek tisztulatjára.»³

A keresztség frigy és szerződés. Távól van fogalmilag is e ceremonia attól, a minek a római kath. egyház tekinti. Dévay e szentséget kétségkívül elég fontosnak tekinti, de álláspontja szabadelvű, a mikor úgy vélekedik, hogy a ke-resztség arra való, hogy a keresztyének közé fölvetessünk s egyebet ne is tulajdonítsunk neki, csupán a jelt tekintsük épen a ceremonia fogalmából kifolyólag többnek, mint egy-szerű víznek, többnek ránk nézve, kik az által, mint jel által jutunk a keresztyének társaságába.

Nem kevésbbé szabadelvű Dévay az úrvacsoráról val-lott nézeteiben. Ugy tekinti ezt, mint végrendeletet, mint halandó embernek utolsó ígését.⁴ S valamint az ő felfo-gása szerint, minden «testamentom tételben négy fogás va-gyon: a ki teszi a testamentumot, a kinek teszi, mi felől, mi jószágról, mi végre hagyja valakinek jószágát» épúgy az úrvacsorában, vagy «végvacsorá»-ban is megvan ez a négy fogás, t. i. «Krisztus tevé a testamentumot, az ígéletet az apostoloknak egész keresztyénség képebe, testéről-véréről tevé, az ígéletet e végre, e haszonra: bűnünknek bocsánat-jára. Azért Krisztus a testamentom tevő, nekünk az apos-tolokkal tette, testéről, véréről, bűnünk bocsánatjára.»⁵ E szent-séget nevezhetni áldozatnak is, de nem miseáldozatnak, hiszen itt csakis hálát adunk a Krisztusnak érettünk történt

¹ N. 111. a. — ² N. 111. b és N. 111. u. : 1. a. — ³ N. 111. u. : 1. a. — ⁴ U. o. — ⁵ U. o. : b. Meg kell jegyezmem, hogy ez idé-zet utolsó mondata Révész I. i. m. 119. lapján hiányzik; bizonyosan azért, mert a neki küldött szemelvény hibás másolat volt.

haláláért. E ceremóniának tulajdonképeni célja a Krisztusról való megemlékezés és pedig a hitben való emlékezés, mely egyesít vele, részeseivé válunk általa a Krisztusnak. A jelek «a mi hitünknek erősülésére, bizonyosbá tételére vannak Krisztustól szereztve» s ezekből van a végvacsora főhaszna, mely nem más, mint a «hitünkbe bizonyosbátétel».¹ Dévay szerint a kenyér és bor nem közönségesek, hanem a Krisztus «dicsőült testét» kell bennök látnunk, melylyel, bár mint ilyen jelen van, mégis csupán hit által egyesülhetünk. A kálvinista úrvacsora fölfogás tehát erősen érvényre van emelve, melyhez hozzájárul a Zwingli által hangsúlyozott szeretetben való egyesülés eszméje is, a melyet Dévay egyenesen az úrvacsora «másik haszna» gyanánt említ föl, ezzel indokolva: «egy kenyérből eszünk, egy borból iszunk, egy atyafiak vagyunk, szeretetben is egyeknek kellene lennünk».² Kelleténél erősebben s a kálvinista fölfogástól kissé eltérőleg hangsúlyozza Dévay a jelekben a Krisztus teste és vére jelenlétét s csupán a hitbeli élvezés kiemelésével veszi el ennek az élet, mikor azt mondja: «sokszor vétkezünk, sokszor szűkölködünk orvosság nélkül; hogy hitem állhatatosb, erősb, bizonyosb lehessen az ígérethe, hozzá veszem, mely kenyér, mely bor, nem változat szerint, de hitemnek bizonyossá tétele szerint bizony Krisztusnak szent testét, szent vérért adja nekünk».³

E szentségről reformátorunk «másodszor» is akart és pedig «többet» szólani, a melyben bizonyára jobban körvonalozta volna álláspontját. Hittani könyvecskéjében csupán a fentieket adta elő, a melyekben inkább csak általánosan fejt ki fölfogását.

A hitnek jelei között említi Dévay, mint a keresztség és úrvacsora társát, az ódozatot is, tehát szentségi jelleget tulajdonít neki, jóllehet, mint alább kitetszik, korántsem tekintti ezt ilyennek.⁴ Ugyanis bár «a hit jeléről» szóló részben az «ódozat» a hit jelei közé van sorozva, «az ódozatról» czimű részben határozottan kimondja, hogy ez nem hitjel, mert nincs meg benne épen az, a mi a hitjelnek lényege: t. i. «az ígélet és állat». Az ígélet meg van ugyan benne, de «az állat nincsen», azért »hitnek jelének nem igen mondhatnók, de kimondhatatlan szükség minekünk az ódozat.⁵

¹ O. a. — ² O. 1. b. — ³ U. o. — ⁴ Szentségnek tekintette az «ódozat»-ot Heltai G. is 1553. kiadott s «Szentgyörgyi Péter diáknak» ajánlott nagyobb katechismusában. — ⁵ O. 11. b.

Az ódozat a gyónás következménye levén: egyenesen ettől függ mivolta s jelentősége, t. i.: ha bűneinket igazán bevalljuk, ódozatot nyerünk, azaz az, a kinek bevallottuk bűneinket, Istennek nevében igéri, hogy megbocsáttatnak bűneink «a Krisztus Jézusnak érdemes halálának általa». Ugylát-szik különben, hogy az egész gyónást s ódozatot nem tekinti egyébnek, mint a kevésbbé erős hitűek szilárdítására szolgáló s egyáltalán nem gyülekezetszerű egyházi szertartásféle műveletet, mert bár úgy vélekedik, hogy «mondhatlan szép dolgok volnának»¹ mindenkire nézve, ha a papok lelkiismeretesen tanítanak, adnának útbaigazítást mindazoknak, a kik bűnök érzetében hozzájuk fordulnak: de még sem ez a tulajdonképeni ódozat, hanem az, a melyet az élő hit eszközöl saját ereje által. «Mindent az ő hite ódoz meg; mindent az ő hitetlensége kötöz meg; ha hisz, ódozott; ha nem: kötözött vagy».² Annnyiban fontos tehát Dévay szerint ez a gyónással egybekötött feloldozás, hogy büntudatunk, bűnösségünk érzetében Istenhez folyamodunk s a benne s fiában vetett hit által például a lelkész megnyugtatólag biztosít, hogy igazán megbánva bűneinket, a kegyelmet megnyerhetjük s feloldoztatunk épen hitünk által a reánk nehezülő büntudat súlya alól.

Dévay épen e tárggyal végzi hittani munkáját. Mi is csak keveset akarunk még fölemlíteni és pedig csupán a keresztyén egyházzól s a jövő életről szóló fölfogást, mint a melyek minden hitrendszernek elmaradhatlan alkotó elemei.

Dévay szerint valaminth általában kétféle egyház van, t. i. keresztyén és nem keresztyén, úgy «a kesztyén is kettő: igaz és hamis». Az igaz ker. egyház nem egyéb «hanem keresztyéneknek avagy szenteknek gyülekezete nemcsak hely szerint, hanem ez egész világon, valakik egy hittűek, egy reménységűek, egy szeretetűek.»³ A kik ilyenek, azok egyúttal már választottak is s az egyház is ezért nevezhető szentek gyülekezetének, a melynek más feje nincs és nem is lehet, csak a Jézus Krisztus. «A keresztyénségnek feje ő, azaz ura, oltalmazója, üdvözítője, segítsége.»⁴ Ebben a társaságban mindenki egyenlő, mindenki «egy tag, szent Péter, szent Pál.» S végül nem egyházba hisz reformátorunk, hanem egyházat hisz, világos bizonyosságául ennek, hogy a római katolikus fölfogással egészen ellentétest vallott.

A mi végül az örök életet, vagyis a jövendő életet

¹ O. 111. a. — ² O. 111. b. — ³ K. b. — ⁴ K. 11. a.

illeti, erre nézve következőleg vélekedik Dévay. Van általában «három élet: lelki, testi, örök élet. A testi élet közönséges mind jóknak, gonoszoknak. A lelki élet, az örök élet csak a keresztyéneké. A lelki élet az: a kit a keresztyének éreznek szívében az igaz hitnek általa, a lelki vígasság, öröm, nyugalom, békesség; ez élet az örök életnek csak zsengeje, előjárója, az pedig az Istennek tökéletes ismerete. örök vígasság, öröm, nyugalom, tökéletes engedelmisség, igazság, boldogság».¹ Mint ilyen igazán csak Istennel egyesülve lesz valósággá, itt e földön legfőlebb kezdődik, de ott tökéletessé lépzen, mint «testnek-léleknek dicsősége», mert a test is részese leend, mely föltámad, és pedig ugyanaz. «a kit most viselünk és minden viselt».² A feltámadás hite tehát teljesen azonos a kálvinista tanban kifejezett fölfogással, mely egyenesen a Krisztus föltámadásáról vallott hit következménye.

Ezekben foglalható össze Dévay hitrendszere hittani könyvecskéje alapján. Itt-ott a fölfogás homályos, határozatlan, de kétségbevonhatlanul áll, hogy Dévay egyike volt a leg-hivatottabb magyar reformátoroknak. Hogy nem az általunk előadott rendszer szerint csoportosítvák gondolatai, természetes és könnyen érthető. De mai fölfogás szerint az elszórvá levő s nem épen rendszeres kidolgozás keretében megjelenő eszméket a jónak tartott rendszer szerint kell összefogni s csoportosítani, hogy annál érthetőbb, annál élvezhetőbb legyen a multnak szabályai szerint készült mű tartalma. A benyomás, melyet Dévay hittana tesz az emberre, nem más, mint az, hogy a munka írásakor már a kálvinista fölfogásban osztozott s bátran fölteheti róla, hogy e fölfogás terjesztésében nem kevesebb buzgósággal működött, mint az előbb elfogadott mérsékeltbb lutheranizmus hirdetésében. Állhatatlannak nevezni, a reformáció korát tartva szem előtt, nagy tévedés volna. A forrongás kora volt az, melyben haladnia kellett mindenkinek, ki csökönnyösen nem ragaszkodott az előbb vallottakhoz s jó előre nem ítélte el a következőket.

Dr. Tüdős István.

¹ L. a. — ² K. 111. u. : 1. b.

II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

AZ UJTESTAMENTUM TÁRSADALMI ESZMÉI ÉS INTÉZMÉNYEIRŐL

Mélyen tisztelt közönség! Korunkban a szociális kérdések elsőrangú fontossággal bírnak. Az egyszerű munkasemberektől elkezdve fel a koronás királyokig, mindenütt ezek a kérdések foglalkoztatják az elméket; és méltán, mert e kérdések már égetővé váltak, s ezeknek helyes megoldásától függ úgyszólván összes kulturánk. Az az irányzat, mely a jelen társadalmi rend ellen tör, s megváltó eszméit meg nem engedett eszközök által is terjeszteni igyekszik, míg korábban csak a gyári munkások köréből toborozta híveit, ma már más körökbe is behatolt, sőt hazánkban a máskülönböen konzervatív hajlamú földművesek között is lábra kapott, kik oly követelésekkel lépnek fel, melyek mezőgazdaságunk terén igen könnyen forradalmat idézhetnek elő. Elég szomorú bizonyítékot szolgáltatnak erre az elmúlt években felmerült alföldi munkászavarok. Természetes tehát, hogy ezen annyira égetővé vált kérdés, nemcsak a munkásokat, hanem az államkormányt, az egész társadalmat, sőt magát az egyházat is foglalkoztatja, mert az egyháznak is első rangú érdekei forognak itt szóban. Az egyháznak is tisztába kell jönni azzal, milyen álláspontot foglaljon el a szociális mozgalmakkal szemben, annyival inkább, mert a szociálisták is sokat foglalkoznak az egyházzal és vallással, bár érdeklődésük nem valami nagy rokonszenvet árul el. Véleményem szerint az, a mi a szocializmusban igaz és jogosult, nincs ellentétben a keresztyénséggel, sőt e kettő egymást kiegészítve, képes helyes alapon megoldani a napirenden levő társadalmi problémákat, s képes kulturális téren az emberiség történetében

egy új korszakot kezdeményezni. Nem lehet tagadni, hogy azon nagy elégedetlenségnek, mondhatnám, elkeseredésnek, mely a munkás osztályokat a tőke elleni harcra készíti, indító oka nagy részben abban a körülményben van, hogy úgy közgazdasági, mint politikai téren a becsületességnek, igazságosságnak, testvéri szeretetnek ker. alapelveit sokszor kigúnyolták és lábbal taposták épen azok, a kiknek ezeket első sorban érvényesíteni kellett volna. A határtalan meggazdagodás, a mérték nélküli élvezetek utáni hajszában, ha valakit szerencséje magasra emelt, semmit sem törődik azzal, hogy az ő külső jólléte és gazdagsága másoknak mily nagy erkölcsi vagy anyagi romlását vonta maga után. Gondoljunk csak azokra a nagy tőzsdei szédelgésekre, a pénz embereinek üdvtelen spekulációira, azokra a lelkiismeretlen üzelmekre, melyekkel nyereségeiket szaporítani igyekeznek, míg az egyszerű munkásoknak, kik talán reggeltől estig életveszélyes szolgálatot végeznek, nem adnak annyi bért, hogy tisztességesen megélhessenek, vagy valamit félretehessenek a késő öregség s az esetleg bekövetkező betegség napjaira, úgy hogy családjuk a legtöbb esetben egészen a közjótékonyásra van utalva. A létért való küzdelmet a legkönyörtelenebb módon folytatják a szegények és gyengék ellen, s a legszemérmelenebbül zsákmányolják ki az alsóbb néposztályokat, hogy feleslegeiket még inkább szaporítsák. Ezen visszaéléseket a socialisták tárták fel leplezetlenül, mert leginkább ők érzik azoknak súlyát. Egyenként és személy szerint nem lehet ugyan őket valami kiváló erényhősöknek tekinteni, de azt az érdemet nem lehet elvitatni tőlük, hogy a jelenlegi társadalmi rend bírálatában sok igazat mondtak, a sociális életnek oly visszasságait hozták napfényre, melyeket addig mások nem tudtak vagy tudni nem akartak. Igaz, hogy a bajok megszüntetésére vonatkozó positiv javaslataik nagy részben kivihetetlenek, a társadalmi élet elleni panaszaik egyoldalúak és túlzottak, de annyi bizonyos, hogy modern társadalmi életünknek sok égető sebet derítették fel, melyek kikerülhetlenné teszik a munkás osztályok helyzetének javítását, s a socialis problémák megoldását a civilisatio, a humanitás és igazság első rangú érdekévé teszik. Bizony óhajtandó volna, hogy egy kis socialis olaj vegyüljön társadalmi életünkbe, legalább annyi, hogy képesek legyünk elfogulatlanul megítélni ezeket a korunkat mozgó nagy társadalmi kérdéseket; de még óhajtandóbb, hogy az evangeliumnak lelke hassa át társadalmunkat.

Hogy az egyház milyen álláspontot foglaljon el, társadalmi életünket oly közlelről érintő ezen kérdésekkel szemben, mik feladatai, s hivatásából folyólag mit kell tennie az egyesek boldogsága és a társadalmi jóllét érdekében: nem az én feladatom ismertetni; — klasszikus tollal mesteri kéz vállalkozott erre. Én ez alkalommal csak annak feltüntetésére szoritkozom, hogy milyen álláspontot foglal el az újtestamentum; csak azt szándékozom ismertetni, hogy milyen volt az a lélek, az a szellem, mely az első pünkösdi alkalmával az apostolokra kitöltetett, s onnan kezdve sohasem szünt meg működni az emberi társadalomban. A pünkösdi szent léleknek befolyása az emberi életre kétségen kívül a mi időnkben sem csekélyebb, mint volt amaz ős korban, midőn ifjai erővel a magát minden tekintetben leélt óvilággal szemben fellepett. De ma már mégis ez a befolyás nem oly közvetlen és szembetűnő, mint volt akkor. Miként a kovász, ha egyszer a tésztát megerjeszti, többé nem választható külön, úgy a mi társadalmi életünkben sem lehet külön választani azt a mi a pünkösdi lélek munkásságának eredménye, attól, a mi az emberi életet alkotó és tovább fejlesztő más szellemi erőknek kifolyása. Kétségen kívül mindazon szellemi tünetnyek, melyek társadalmunknak kétezer éves történetében felmerültek, s egy vagy más tekintetben annak tovább fejlődésére befolyással voltak, mind tapasztalták az evangéliumi szellemnek hatását, de viszont a keresztyénség is sok tekintetben más természetű szellemi erőknek befolyása alá került. Szóval szociális életünknek egyes mozzanatai között nem lehet olyforma különválasztást tenni, hogy ez a keresztyénség, amaz pedig más szellemi tényező kifolyása volna. Másként áll a dolog amaz őskorban, midőn a ker. egyház a földön megvalósult. A keresztyénség akkor az egész világgal szemben állott, s a bűnbe és tudatlanságba merült emberiség köréből gyűjtött és nevelt magának egy új nemzedéket, mely úgy érzületére, mint szellemi irányára és szokásaira nézve élesen elkülönítette magát minden egyébtől. Ebben a korban lehet tisztán szemlélni a ker. szellemnek eredetiségét, s tapasztalni lehet az egész világot megújító erejét.

Tévednénk azonban, ha azt állítanók, hogy az evangélium, s az azon nyugvó keresztyénség úgy állott volna elő, mint deus ex machina. Meg volt ennek is a maga előzménye részint a pogány philosophiában, részint és különösebben a Mózes törvényvallásában. A mi az evangélium sociológiájában új, az a társadalmi és erkölcsi eszmék hir-

detésének inkább módjában és formájában tapasztalható, megszentelve a szeretet mindent átható és felölelő lelke által. Azon sociológiai eszmék, melyek az evangéliumban nyertek legtökéletesebb kifejezést, a pogány philosophusok előtt sem voltak teljesen ismeretlenek. Egyesek már a kereszténység előtt felemelkedtek a testvériségnek, az emberi nem egységének magasztos eszméjére, csak hogy eszméikkel sokkal szűkebb körben mozogtak, minthogy a társadalmi életre nagyobb, átalakítóbb hatást gyakorolhattak volna. Különösen sok rokonszenves, evangéliumi vonás található a stoikus bölcselek munkáiban. «Csak egy Isten, egy világ, egy törvény, egy igazság van — mondja Marcus Aurelius. Valamint a világgosság, mely sugarait a falakra, hegyekre és sok mindenre szétszórja, lényegében csak egy, úgy a lélek is egységes, bár az eszes lények közt megoszlik. Az egyforma dolgok egyesülni törekuszenek: a föld a földdel, a víz a vízzel, az állatok összegyűlnek, s a méhek, hangyák társaságokat alkotnak, ujmutatásul, hogy milyen legyen a miénk... A ki magát valami ok miatt elkülönzi az összeségtől, melynek része, az a testtől levágott vagy elszakított karhoz, lábhoz, fejhez hasonló. Nem elég azt mondani: én az egésznek része vagyok; hanem azt kell mondani: én az emberi társadalom testének vagyok egyik része... Szeretni kell az embert pusztán azért, mert ember. Az emberek mind rokonok, azért igazságtalanságot követni el embertársaink iránt, istentelenség.»¹

Messzire eltérnék czélotmtól, ha a társadalmi erkölcs tan mind azon eszméire kiterjeszkedném, melyekben az ókori philosophia és az evangélium összetalálkoznak. Ha a rabszolgaság kérdésében azt hirdetik az óvilág bölcsei, hogy csak egyetlen szolgaság létezik: a szenvedélyek szolgasága; midőn azt hangsúlyozzák, hogy a rabszolgaság egyértelmű az elnyomással, mely inkább arra szegyen, a ki alkalmazza, mint arra, a kire alkalmaztatik; ha a házasságról azt állítják, hogy a házasság a férfi és nő legszentebb egyesülése, hogy az az isteni szikra, mely a férfi lelkéből felénk csillámlik, a nő lelkében is tündökök, s a nő a férfinak társa és nem szolgálója; és ha meggondoljuk, hogy azok a nemes erkölcsi tulajdonságok, melyeket rendszerint ker. erényeknek szokás nevezni, s melyektől függ az egészséges társadalmi és erkölcsi élet, minők a részvét, a könyörületesség, a felebaráti szeretet stb., oly meglepő közvetlenséggel nyilatkoznak

¹ P. Janet: «Politika és morál.» 32. l.

egyes pogány bölcsek műveiben: valóban igazat kell adnunk Baurnak, századunk e kiváló egyházi tudósának, ki egyik munkájában¹ azt mondja, hogy a keresztyénség a társadalmi erkölcsan szempontjából semmi olyat nem tartalmaz, a mi az okok és okozatok megelőző láncolata által ne feltételeztetnék. . . Csudálkozhatunk-e ennél fogva azon, ha az, a mi oly különféle módon már régóta minden észszerű törekvésnek célja volt, s a mi az emberiség fejlődő öntudatában hova-tovább mind nagyobb hatalomra emelkedett, végre amaz egyszerű és tiszta formában is kifejezést talált, melylyel a keresztyénségben fellépett.

El kell ismernünk tehát, hogy a keresztyénség fellépése és elterjedése már sokféleképp elő volt készítve; s erkölcsi és társadalmi eszméi, melyek a világ arculatát megváltoztatták, s a dolgoknak egészen új rendjét létesítették, az ókor társadalmi erkölcsi tanában sem ismeretlenek. »De ebből nem következik semmi a Krisztus evangéliumának eredetisége ellen, mert az eszmék történetében minden mindig elő van készítve; de az, a ki előzőinek minden eszméit magában tömöríti és összefoglalja, aztán saját egyéniségének jellegével látja el: az valóban felfedező, akármit mondjon is a kritika s a tudomány. . . A tanok eredetiségét nem lehet mindig azon formák szerint mérlegelni, melyekben kifejezést nyernek. Nemcsak a betűre kell tekinteni, hanem a szellemre is. Az ókori bölcseknél is találhatni elveket, melyek a tévedésig hasonlóak az evangélium elveihez; de hol marad az érzelemnek az az egyetlen, utánozhatatlan hangja, az a tiszta, finom, gyöngéd zamat, mely az evangéliumok olvasását oly vonzóvá teszi!»²

De azt kérdezheti valaki, hogy hát miben nyilvánul az evangélium eredetisége, a pütkösi szentléleknek az az ős ereje, mely első ihletett harcosait, mintegy saját magukon tülemelte, és arra képesítette, hogy önmagukat megkettőztesék erejükben és nyilatkozataikban? E kérdés feltevése teljesen jogosult, mert Jézus és az ő tanítványai a mózesi törvény alatt éltek, azt pontosan megtartották, s a zsidókkal való közösséget nem szüntették meg. Minden kételyt kizáró határozottsággal nyilatkozik Jézus a törvény kötelező volta mellett, midőn azt mondja: *«ne gondoljátok, hogy eltörlőni jöttem a törvényt vagy a prófétákat: nem jöttem*

¹ Baur: «Óskeresztyénség tört.»

² P. Janet: «Politika és moral.» 362. l.

eltörölni, hanem betölteni. Mert bizony mondom nektek, hogy az ég és a föld elmulásáig egy kis jotta vagy egy pontocska sem mulik el a törvényből, míg mindenek bé nem teljesednek. Az áldozatok érvényét nem támadja meg, hanem csak arra utasítja az embereket, hogy mielőtt áldozatukat bemutatják, béküljenek ki felebarátjaikkal. Azokat, kik az Isten akaratát megszegik, törvénytelen életűeknek nevezi (Máté 7., 22.), kiket az emberfiának angyalai az ítélet napján az égő kemenczébe vetnek (Máté 13., 41.). A farizeusokról azt mondja, hogy ők csak kívülről látszanak igazaknak, de belülről rakva vannak törvényteleniséggel (Máté 23. 28.). Midőn egy ember azt kérde tőle, hogy mit tartsa meg a törvényeket (Máté 19. 17.); vagy midőn a farizeusok a legfőbb törvény felől kérdezősködnek, a Mózes törvénykönyvére utasítja őket, melyben meg van írva: *«szeresd uradat istenedet . . . és szeresd felebarátodat»* (Mt. 22. 15.). Azonban midőn a törvény érvényét ennyire kiemeli, akkor egyszersmind azt hangsúlyozza tanítványai előtt, hogy az ő igazságosságuk feljebb bővülködjen a farizeusokénál, máskülönbem nem mehetnek be az isten országába. Nyilatkozatainak egész sorozatában megtámadja a farizeusoknak betűhöz tapadt törvényimádását, s tanítványait arra oktatja, hogy a léleknélküli áldozatoknak erkölcsi értéket ne tulajdonítsanak (Mt. 9. 10., 12. 7. Mr. 12., 31.); hogy a kegyelet nélküli ajándékozás isten előtt nem kedves (Mt. 15. 5.); hogy az ételek az erkölcsi tisztaságra nincsenek befolyással (Mt. 15., 11.); hogy a bűjtölésnek csak akkor van erkölcsi haszna, ha az a benső szükségnek, a lélek megfelelő hangulatának kifolyása (Mt. 6., 16. r. 9., 14. r.); hogy a szombatra vonatkozó parancs az erkölcsi jó követelményének alárendelendő (Mt. 12., 1—12.). Midőn a farizeusok tudományáról szól, lerontja a tekintély elvét, mely nélkül törvényvallás nem képzelhető, s azt mondja tanítványainak, hogy nekik nincs más mesterök, nincs más vezetőjük a Krisztuson kívül (Mt. 23., 8—10.); sőt nem vonatkozott nyíltan kifejezni, hogy az ő vallását a törvényvallással egyesíteni nem lehet, mert senki sem vet foltot új posztóból avult ruhára, sem pedig új bort nem töltenek ó tömlőkbe (Mt. 9., 16—17.). Mindezen nyilatkozatok azt mutatják, hogy Jézus felfogása szerint a törvény cselekedetei senkit sem képesek boldoggá tenni. Ez természetesen nem azt teszi, hogy tehát a törvényt mindenestől el kell dobni, hanem csak

azt, hogy nem abban van az embernek valódi életcélja. A zsidók felfogása szerint nem csak a törvényben magát kijelentett isten, hanem maga a törvény is legfőbb tisztelet tárgya. De Jézus épen a törvénynek ezen uralmát törte meg, midőn a valódi boldogság elnyerésének feltételül az erkölcsi érzület tisztaságát, az érzület bensőségeben nyilatkozó erkölcsiséget teszi. És ezzel tanítványai előtt egy új világot tárt fel, egy új hitbéli alapot teremtett az erkölcsi magaviseletre nézve, mely őket a törvény alól felszabadítja, s magával az Istennel hozza benső összefüggésbe, és a fiúság viszonyába helyezi. «A mily benső és bizalomteljes a gyermek viszonya az atyához, ép olyan a viszony Isten és ember között; Isten részéről a szeretet és jóság viszonya, melyből az emberre csak jó háromolhat (Máté 7., 9. k.), az ember részéről pedig a bizalom és feltétlen odaadás viszonya, vagy is szeretet Isten iránt teljes szívünkből és minden erőnkből. Ezen eszmében éri el az egész emberiség vallásos tudata tetőpontját, mely úgy a kegyességet, mint az erkölcsiséget egyformán magában foglalja. Az istenfiúság eszméje alkotja az erkölcsi kötelesség álláspontján a vallásos szabadság légkörébe, hol saját ösztönünkből, belső kedvteléssel tesszük mindazt, mit az erkölcsi kötelesség kíván.¹

Az embernek ez az erkölcsi átalakulása nem más, mint *istenországa*, melyről Jézus azt mondta, hogy az nem itt vagy amott van, hanem mibennünk van, s melynek lényegét, az embernek hozzá való viszonyát az evangéliumok oly sok szép példázatban és elbeszélésben tüntetik fel. Jézusnak egész munkája abban foglalható össze, hogy istenországát megalapította, beoltotta az emberi kebelbe azt az erkölcsi életelvet, azt az isteni erőt, mely a keresztyénség erkölcsi irányzatának megfelelőleg arra buzdítja és képesíti az embert, hogy tökéletessé lenni igyekezzék, miként az ő mennyei atyja is tökéletes. Ez az erkölcsi életelv egy szóval is kifejezhető, azzal a szóval, melyről Pál apostol azt mondja, hogy a három dolog között a legnagyobb, és ez a *könyörülő szeretet*. Ha van valami, a mi a keresztyénséget erkölcsi tekintetben lényegesen megkülönbözteti a többi vallásoktól, s azok fölé emeli, úgy az nem más, mint a szeretet, azon erkölcsi érdeklődés mások iránt, a léleknek azon szelidsége, mely nem számít és nem ítél, hanem megbocsát. Ez volt azon kapocs, mely Jézus híveit egy családba összefoglalta, melynek minden

¹ Kovács Ödön: «Vallásbölcsezet» I. 336. l.

egy tagja úgy gondolkozásmódjára nézve, mint eljárásában a kímélet és gyöngédség, egyszerűen a szeretet lelke által vezetett. A fiúság viszonya, s az ebből folyó szeretet az, amelyre Jézus céloz, midőn azt mondja tanítványainak, hogy az ő igazságuk feljebb bővülködjék a farizeusokénál. Bár a szeretet parancsa: szeresd istent mindenek felett és szeresd felebarátodat, mint önmagadat, már az ótestamentumban feltalálható, sőt a régi pogány bölcsék előtt sem volt ismeretlen, de igazi jelentőségében, a maga korlátlanágában csak az evangéliumban valósult meg. A pogány ókor nem tudott felemelkedni a szeretet egyetemességének gondolatára, hogy különbség nélkül minden ember tárgya volna szeretetünknek. A sok istenimádás megakadályozta őt ebben. A zsidóknál meg volt ugyan az egyistenhit, de ők az isten és emberek iránti szeretetet külön választották, szűkkeblű partikulárismusokban az emberszeretetet csak honfitársaikra alkalmazták, s azokkal szemben is eleget vélték tenni a szeretet nagy parancsának a törvény által szabályozott jótékonyág gyakorlása által. Az evangélium álláspontján Isten országával szemben, miként a fiúság viszonyából kifolyólag meg kell szünni minden nemzeti, társadalmi és nemi különbségnek, úgy annak nyilvánulásában, a szeretetben sem szabad ennek jelentkezni. Minden ember különbség nélkül hivatva van arra, hogy a fiúság viszonyába jusson, istenországának tagja legyen; és a ki ennek a legfőbb életcéljának tudatára emelkedett, az minden ember életcéljában egyszersmind a magát ismeri fel, s erkölcsileg kötelezve érzi magát, hogy segítsen mindenkire azon életcél elérésében, mert ugyanakkor a magát is elősegíti.

Egy ilyen életelv mellett természetesen megszűnnek mind azon korlátok, melyek az embereket egymástól külön választják, sőt megszűnik magának a törvénynek parancsoló jellege is, mert maga ez az életelv, jól megértve és egész kiterjedésében alkalmazva, teljesen elégséges az erkölcsi és társadalmi élet problémáinak megoldására. «Ha én jót teszek az emberekkel irántuk való szeretetből — mondja P. Janet «Politika és morál» cz. munkájában — tehát önként, minden külső kényszerítés nélkül, akkor egészen szükségtelenné válik reám nézve az a meghagyás, hogy nem szabad velők rosszat tennem, mert az első magában foglalja a másodikat, s ha megteszem a többet, kétségen kívül meg fogom tenni a kevesebbet is. . . Más szóval, ha el vagyok rá határozva, hogy teljesítem egész kötelességemet, sőt annál többet is, egészen

közönyössé válik előttem, vannak-e a többieknek jogaik, mert hiszen én érettek jóval többet akarok tenni, mint a mennyire joguk van. Tegyük most fel, hogy minden emberben kivétel nélkül hasonló érzelmek élnek: nem világos-e, hogy ha egyik a másikért megtesz minden lehető. semmi szükségök arra, hogy kölcsönös féltékenységből jogokat állítsanak egymással szemben. mert hiszen a jog védelem. a védelem pedig jó barátok közt felesleges. Szóval a tökéletes szeretet, mely az istenfűség tudatának szükségképeni kifolyása, elnyeri a jogot, úgy hogy az nem szűnik ugyan meg létezni, de nincs hatályban többé.» Ime a ker. társadalom ideálja. a legtisztább és legmagasztosabb eszmény, melyre vallás valaha emelkedett!

Ez az ideál nyer kifejezést istenországában, vagy az Isten és emberek iránti szeretet ker. elvében. Ez a szeretet több, mint az egyszerű jótékonyság, bár az is benne van; s ez az oka, hogy Jézus az alamizsnálkodást, a könyörület munkáit a szeretet szükséges nyilvánulásának tekinti, melyek arra képesítik az embert, hogy istenországának tagja lehessen. A Máté evangéliumában fel is sorolja, hogy kiknek számára készítettett az az ország a világ megalapítása óta: a kik az éhezőknek enni, a szomjuhozóknak inni adnak; a kik a mezteleneket felruhazzák, az idegeneket befogadják, a betegeket ápolják és a foglyokat meglátogatják (25., 34., 35.). De a könyörületességnek mind ezen munkái csak akkor birnak valódi erkölcsi értékkel, ha midőn egyesek nyomorát enyhítjük, egy magasabb cél lebeg lelki szemünk előtt, az istenországának terjesztése. És ez a cél minden esetben elérhető, ha mindjárt be kell vallanunk is, hogy minden nyomort és inséget nem szüntethetünk meg, mert a szegénység magában véve nem akadály, hogy részt vegyen valaki istenországának munkájában. Az evangélium céljának alapos félreértése tehát, ha a socialisták azt állítják, hogy a keresztyénség nem töltötte be feladatát az emberi társadalomban, mert a nyomor és inség ma is ép oly nagy, mint volt azelőtt. Krisztus nem is akart socialis reformátor lenni; ő nem azért jött, hogy a vagyonfelosztás elvét hirdesse, s ilyen módon a szegénységet megszüntesse, sőt nyíltan kimondta, hogy szegények mindig lesznek. Tanítványainak világosan megmondta, hogy e világon gyötrelmeik lesznek (Ján. 16., 35.), hogy üldöztetni, szidalmaztatni és bebörtönöztetni fognak ő miatta. Ő azért jött, hogy a lelket megmentse, hogy a szenvedőket vigasztalja, az elfáradt lelkeket

magához hívja, hogy az élet terhei alatt megtört sziveket felemelje arra az erkölcsi magaslatra, melyen az ember boldogságát nem az élet muló javainak megszerzésében keresi, hanem istenországában, az istenfiuság birásában, az Istenben elrejtett életnek láthatatlan erőiben, a szívnek és életnek megszentelésében. Nem socialis reform, hanem istenországának megalapítása volt az ő életfeladata, s nagyon helytelen eljárás volna a keresztyenséget azon szempontból itélni meg, hogy mennyire sikerült neki a szegénységet megszüntetni, s anyagilag mindenkit boldoggá tenni. Természetes azonban, hogy a hol istenországának legfőbb elve, az isten és emberek iránti szeretet, élő és munkás, ott az a socialis élet bajaira is gyógyítólag és javítólag hat.

Korunkban Jézusnak talán egyetlen nyilatkozatát sem értették annyira félre, mint a szegénységre és gazdagságra, s ezeknek egymáshoz való viszonyára vonatkozó megjegyzéseit. Midőn azt állítják, hogy Jézus a földi javakat megvetette s azt hirdette, hogy csak azok töltik be magasabb emberi hivatásukat, kik a földi javakról lemondanak, ez így általánosságban igaz; de ha ebből azt a következtetést vonják le, hogy az egészséges socialis élet feltétele a vagyonszűkösség, akkor megtagadják az evangélium szellemét, félre ismerik Jézus tanítását. Annyi bizonyos, hogy ha mi a világ felett uralkodni akarunk, meg kell azt tagadnunk, mert csak az lehet a világnak ura erkölcsi szempontból, a ki bensőleg független attól. Így van ez a vagyonnal is, bensőleg meg kell szabadulnunk, csak akkor nem leszünk szolgálai. Midőn Jézus a mammon szolgálatától óv, s arra int, hogy ne gyűjtsünk magunknak kincseket e földön, egyszerűen erre a benső függetlenségre buzdít. De hogy ezt megszerezhessük, arra nézve szükséges, hogy meglegyen bennünk a készség bármely pillanatban lemondani a földi vagyonról, ha egy magasabb erkölcsi cél, istenországának érdeke megkívánja. És ha Jézus azt követelte a gazdag ifjútól, hogy adja el minden vagyonát, s ossza ki a szegények között, ezt bizonyára nem úgy értette, mintha a vagyon feltétlenül kizárná az embert istenországának javaiból, vagy hogy a vagyonszétosztása által az erkölcsi tökéletességnek egy magasabb fokára juthatna. S midőn a gazdagok ellen feljajdul, azt mondván, hogy oda van az ő vigasztalásuk, hogy egykor éhezni fognak, sirni és jajgatni; vagy midőn egy más alkalommal azzal fenyegetőzik, hogy könnyebb a tevének által menni a tű fokán, mint a gazdagnak istenországába bemenni

(Mt. 19., 24.): akkor nem a vagyont, mint privat tulajdont kárhozzatja, hanem az ahhoz tapadt s azzal rendesen együtt járó önzést, mely a lelket leláncolja s megfosztja minden nemesebb erkölcsi idealismustól; mely az embert érzéketlenné teszi a nemesebb szellemi javak iránt, s megakadályozza azon apostoli utasítás követésében, hogy egymás terheit hordozzátok, s úgy töltsétek be a Krisztus törvényét. Az újtestamentumban sehohol sincs nyoma annak, hogy a gazdagság magában véve bűn volna. Igaz, hogy Pál apostol is a gazdagságot bizonytalannak mondja, s a gazdagokat arra figyelmezteti, hogy ne legyenek nagyralátók, mert a kik meg akarnak gazdagodni, esnek kísértetbe és törbe; — de a vagyont elismeri. János apostol is nem azt parancsolja a gazdagoknak, hogy vagyonukat dobják el, hanem hogy adakozók legyenek, mert a kinek földi vagyona van, és nézi, hogy az ő atyjafia szűkséget lát, abban nincs meg az Isten szeretete. Nem a tulajdont, hanem csak az ahhoz tapadt önzést kárhozzatja Jakab, midőn fenyegeti a gazdagokat, hogy aranyukat megfogja a rozsdá, s az bizonyosságot tesz ellenük és emészteni fogja őket, mint a tűz (5, s.). Az apostolok tehát ép úgy, mint maga Idvezítőnk, a tulajdon jogosultságát feltétlenül elismerik.

De a vagyon nem csak jogot ad az embernek — mondja Uhlhorn: «Christ. Liebesthätigkeit» cz. művében —, hanem egyszersmind kötelességeket is ró reá. A kit az isteni gondviselés földi javakkal áldott meg, annak szolgálnia kell azokkal, arra kell törekedni, hogy lehetőleg megszünjenek azon akadályok, melyek egyesekre nézve megnehezítik, vagy épen lehetetlenné teszik, hogy mint ugyanazon egy atyának gyermekei, életfeladatukat betölthessék. A vagyon erkölcsi értéke tehát azon szolgálat minőségétől függ, melyet az ember általa végez istenországá érdekében. Ezért hangsúlyozzák annyira az evangéliumok a jótékonyosság becsét és fontosságát. Az alamizsna erkölcsi értéke azonban nem abban áll, hogy az ember földi javainak egy részét feláldozza, hanem az abban nyilvánuló szeretetben, az azáltal végzett szolgálatban. Az özvegy asszony fillérét Jézus többre becsülte, mint a vagyonosok gazdag adományait, mert őt a valódi önzetlen szeretet készítette az adakozásra, s nem külső törvény vagy tetszelgő hiúság. Innen van, hogy Jézus a könyörületességet sem külső törvény által nem szabályozta, sem semmiféle feltételhez nem kötötte. «A ki kér tőled, adj neki; és a ki tőled kölcsön akar kérni, ne fordulj el tőle.» Ebben világosan ki van fejezve

a jótékonyág kötelezettsége, és annak szabadsága. Idvezítők után senki a felebaráti szeretetet megragadóbban nem hirdette, mint Pál, kinek minden levelében találhatunk erre vonatkozó intést, de viszont senki nem hangsúlyozta annyira a jótékonyág szabadságát, mint ő. Emlékeztet arra, hogy Idvezítők magát áldozta fel érettünk. hogy ő szegény-nyé lett, jóllehet gazdag lehetett volna (2. Kor. 8, 9.); utal az aratásra, mely a vetés után következni fog (2. Kor. 9, 6.), s buzdítja a korinthusiakat, hogy a jeruzsálemi szegényekről megemlékezzenek; de sehol sem mondja, hogy a jótékonyág gyakorlására törvény által volnának kötelezve, mint a zsidók. Arra is buzdítja olvasóit, hogy gazdagon adakozzanak, s dicséri előttük a macedonbelieket, hogy azok tehetségükön felül önként adakoztak, de azt sehol sem mondja, hogy az adomány csak bizonyos mértéke kedves isten előtt, hanem mindig azt hangsúlyozza, hogy az adakozás szabad akaratból történjék. •Kiki a mint elhatározta szívében, nem kedveltségből vagy kénytelenségből, mert a *jókedvű* adakozót szereti az isten (2. Kor. 9., 7.)». Itt tehát minden az akarat készségétől függ, hogy az ember hangolva legyen, hogy kedvvel gyakorolja a könyörületességet, mert az isten előtti kedvesség nem az adomány nagyságától, hanem a minden számítás nélküli jóakarattól függ. Miként Pál, úgy a többi apostolok sem mulasztják el hangsúlyozni olvasóik előtt a jótékonyágot. Egy ó-testamentumi próféta hangján mennydörög Jakab apostol az önző gazdagok ellen, kik a munkások bérét elvonják. Fenyegeti őket a közelgő ítélettel, mert a jó cselekedetek nélkül még a hitnek sincs üdvözítő ereje. János apostol egyenesen kimondja, hogy a ki felebarátjával szemben nem könyörületes, az az Istent sem szereti, mert nem szóval, hanem cselekedettel és igazsággal kell szeretni.

A jótékonyágnak ikertestvére a vendégszeretet. Pál arra buzdítja a rómaelieket, hogy vendégszeretetet gyakoroljanak (12., 13.), sőt ennek jutalmáról is megemlékezik, midőn azt mondja: «a vendégszeretetről ne felejtkezzetek el, mert ezáltal nyertek némelyek tudokon kívül angyalokat vendégekül (Zsid. 13., 2.)». János apostol egész levelet szentel Gájus presbyternek, s dicséri azon szeretetéért, melyet tanusít a hívek és jövevények iránt, ellenben Diotréfesnek e kötelesség elmulasztásáért szemrehányást tesz.¹ Különben

¹ Részletesen foglalkozik e kérdéssel Uhlhorn: Christ. Liebesthätigkeiten cz. műve. I. k.

az isten fiúsági viszonyának, s ebből folyó testvéri szeretetnek érzete oly erős volt az újtestamentumi hívekben, hogy e kötelességre figyelmeztetni sem kellett. Azokat, kik a Krisztus ügyét szolgálták, nemcsak befogadták házaikba, hanem a továbbutazásra is ellátták őket; elkisérték messze utra és imával vettek tőlük búcsút. Sőt nemcsak egyesek, hanem előljáróik által a gyülekezetek is gondoskodtak az idegenekről és vendégekről, ezért kivánták meg attól, a ki püspök akar lenni, hogy vendégszerető legyen. Abban van tehát e kornak igazi nagysága, hogy a hívek a közös hit és szeretet alapján teljesen egynek érezték magokat, és ebben az egységben megszűnt közöttük minden társadalmi különbség.

«Térjetelek meg, mert elközelgetett a mennyeknek országa», «keressétek először Istennek országát és annak igazságát, s azután mindenek megadatnak titeknek»; «úgy szeressétek egymást, mint én szerettelek titeket»; «arról ismernek meg az emberek, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretenditek». Ime tisztelt közönség! ezek a Krisztus által alapított új világrend alapvonásai: Isten országa és annak láthatatlan javai, a szeretet és annak gyakorlása! És ezek az elvek az első keresztyének életében és intézményeiben a földi viszonyok által megengedett tökéletességükben érvényesültek is. Pál apostol egy urától elszakított rabszolgát, kit római fogságában megtérített, a maga szívének nevezte, s midőn érdekében levelet irt korábbi urához, kihez őt visszaküldé, azon reményének ad kifejezést, hogy ezentúl testvérének fogja tekinteni az Űrban. S általában minden levelében hangsúlyozza, hogy egymást szeretni ker. kötelesség; különösen az erőseket, társadalmi állásuknál fogva hatalmasakat nem mulasztja el figyelmeztetni, hogy a gyengék iránt kiméletesek és gyöngédek legyenek. Embertársaink lelkiismeretét szentnek tartani, semmi olyat nem tenni, mi nekik kellemetlenséget okozhatna, szóval és tettel egymás erkölcsi épülésére törekedni, hogy így a keresztyének gyülekezete egy szent család legyen, melyben mindegyik kezet nyújt a másiknak a szeretetben, ez képezi általában az új-testamentumi iratok alaphangját, s az első keresztyének ezt az eszményi társadalmat, a mennyire földi viszonyok közt lehetséges volt, meg is valósították. A pogányság irigységgel tekintett ez új, eddig soha nem látott jelenségre, a szeretetnek azon számtalan tényeire, melyek az új-testamentumi hívek körében oly gyorsan meghonosodtak, midőn a szegényeket, elhagyottakat és betege-

ket felkarolták, s mindenkin, még ellenségeiken is segíteni igyekeztek. Megkísérlették ezt a pogányok is, de törekvésök hiába való kísérlet maradt, mert a pogány vallásban épen az hiányzott, a mi a könyörületességnek alapját képezi — a szeretet. Igaz, hogy a pogány bölcsészet már Krisztus megjelenése előtt eljutott azon meggyőződésre, hogy minden ember a benne rejlő okos léleknél fogva egyenlő teremtmény, ugyanazon törvény alatt áll, ugyanazon jogai és ugyanazon erkölcsi kötelezettségei vannak; de ez a meggyőződés nem volt oly erős, s nem volt oly általános, hogy eltávolíthatta volna azon társadalmi és nemzetiségi korlátokat, melyek az embereket egymástól különválasztották; az a meggyőződés nem volt oly mélyen benn a lélekben, hogy ez az emberi szívet az önzés szenvedélye alól felszabadíthatta volna. Hiányzott a pogány vallásokban Istenről az a felfogás, mely szerint ő a bűnös embereket atyai szeretetből kegyelmébe fogadja, s hiányzott ezen felfogásból folyó meggyőződés, hogy az embernek embertársa irányában teljes odaadással és szeretettel kell viseltetnie.

Ezt a felfogást az evangéliumokban találjuk fel, ez az érzület a Krisztus személyében valósult meg, ki nemcsak hirdette a könyörülő szeretetet, hanem gyakorolta is. Ő a szeretetnek nem egyszerű törvényadója volt, hanem kezdeményezője a könyörületesség munkájának. Nem a szeretetnek általa felállított parancsai, hanem az a tény, hogy ő benne a szeretet alakot öltött, hogy ő szeretetből hozzánk jött, s a földön oly életet élt, mely az első pillanattól az utolsóig a könyörület szolgálata volt, hogy ő önzetlen szeretetből utoljára magát is feláldozta: ez a kezdete, forrása azon szeretetteljes hitéletnek, mely az ő közvetlen követői közt feltalálható. Mielőtt elvált volna tanítványaitól, maga köré gyűjté őket még egyszer, szívére kötötte, hogy megtartsák, a mit tőle hallottak és láttak. Elvezette őket az olajfák hegyére, melynek aljában életének legnehezebb küzdelmeit harcolta meg. Most már a küzdelem megszűnt, a szenvedések nyomai eltűntek megdicsőült arczáról. Még egyszer kiterjeszté karjait áldólag tanítványai felett, s azután felhő fogá be őt és felemelkedék tanítványai köréből, felemelkedék a földnek minden fájdalmi és küzdelmei fölé, fel a mennyei magasságba, a megdicsőülésnek és tökéletességnek országába. Tanítványai pedig imádva őt, megtérének Jeruzsálembe nagy örömmel. És mindenkor a templomban valának, dicsérvén és áldván az Istent (Luk. 24, 52. 53.).

Kicsiny sereg volt az, mely az Úr mennybemenetele után Jeruzsálemben az ő nevéől neveztetett; csak 120 tagból állott a Csel. könyvének előadása szerint; de erőssé lett a szeretetben, hatalmassá lett az összetartozás érzetében, abban a tudatban, hogy nekik a bűnbe és tévelygésbe merült emberiség körében magasztos hivatásuk van: kiemelni az embert az önzésből, felkeltetni a bűn dermesztő álmából, a mely megöl, a mely halál. Ez a kis kör egészen családias jellegű volt, életmódja folytatása volt annak a szeretetteljes viszonynak, melyben Jézus élt tanítványaival. Ebben a körben vagyonszövetség uralkodott, abból éltek, a mit kiki minden kényszerítés nélkül adott, és adott bőségesen, hogy a szentek szükségai fedeztessenek. És így volt ez akkor is, midőn a szentlélek kitöltetése után, Péter hatalmas prédikációjára egyszerre háromezer emberrel szaporodott meg a hívek száma. Jellemző, hogy a Csel. könyvének előadása szerint, a hívek azon háromezer embernek megtérése után, nem szervezkedtek gyülekezetté, hanem megszaporodtak, tehát a családkör megnagyobbodott, anélkül hogy szervezetében lényegesebb átalakuláson ment volna keresztül. Azután is a családi összetartozás érzete jellemezte a híveket. Mindenki odaadta amiye volt, hogy az élet fentartásához szükséges anyagi eszközök meglegyenek, de erre senki sem felszólítva, sem kényszerítve nem volt. «A hívők sokaságának szive lelke egy vala. És egyikök sem mondá azt, amiye volt, tulajdonának, hanem mindenök közös vala nekik(Csel. 4. sz.)».

Ez a jeruzsálemi gyülekezetnek u. n. vagyonszövetsége, melynek mintájára későbbi korban is szekták alakultak, s korunkban is a kommunisták erre gyakran hivatkoznak. A vagyonszövetség elvét hirdető szekták közül különösen kiemelkedik a Karpokrates által alapított szekta, mely a teljes közöséget hirdette, s mind azon törekvéseket, melyek a föld, vagyon, élet, sőt a nő közösségének ellent mondanak, az isteni és természeti törvények durva megsértésének tekintik. És ezek a beteges tünetek nemcsak szórványosan jelentkeztek azon korban, midőn szektarius mozgalmak napi renden voltak, hanem még az újabb korban is visszhangra találtak, mint azt a Saint-Simonizmus bizonyítja. A jeruzsálemi gyülekezet vagyonszövetsége azonban nem volt szervezett intézmény, a milyenné később fejlődött pl. az essenusoknál, terapeutáknál, vagy Karpokrates hívei között.¹ A mily kevésbé lehet

¹ L. Weizsäcker : Apost. Zeitalter c. művét.

szó vagyonközösségről, mint intézményről a családi körben, ép oly kevéssé a jeruzsálemi gyülekezet körében. De miként a családban az összetartozás érzete oly erős, hogy abban az egyes családtagoknak privát tulajdona egészen alárendelt, úgy az első keresztyének között is a privát vagyon korlátai bensőleg teljesen megszűntek. Ha a szükség kívánta, egyesek odaadták minden vagyonukat, eladták földjeiket, házaikat, s a befolyt pénzt az apostolok kezeihez szolgáltatták, mert életfeladatuknak nem a földi élet muló javainak megszerzését tekintették, hanem azon mennyei javakat, melyek számukra az égben eltétettek, s ezért szívesen áldozták fel mindenöket. De erre senkit sem kényszerítettek. Igazolja ezt a Csel. könyve is, midőn elbeszéli, hogy «egy ember pedig, Ananiás nevezetű, az ő feleségével Zafirával birtokot adott el, és félretett az árából feleségének tudtával. És némi részt előhozván, letévé az apostolok lábaihoz. Szóla azonban Péter: Ananiás! miért töltötte el a sátán a te szivedet, hogy hazudjál a szentlélek ellen és a mezőnek árából félretégy? Ha megmarad, nemde neked marad vala meg, s eladván, nem a te hatalmadban volt-e? Nem embereknek hazudtál, hanem az Istennek (Csel. 5., 1—4.)». Látni lehet e nyilatkozatból, hogy a hívek között a tulajdonnak privát jellege ép úgy meg volt, mint az előtt, de az összetartozás érzete oly erős volt, hogy a létező vagyonbeli különbségeket teljesen megszüntette, s közöttük nem akadt egy sem, ki szükségét szenvedett volna. Ez a szokás tehát nem a vagyonközösség intézménye volt, hanem az Istenben elrejtett életnek, s az ebből folyó könnyű-
rületességnek elementáris fellángolása, mely a szegénység és a gazdagság közötti ellentétet teljesen kiegyenlítette. Nem lényegére, hanem csak mértékére, külső terjedelmére különbözött a jótékonyágnak azon munkájától, mely azután is meg volt, nemcsak a jeruzsálemi gyülekezetben, hanem máshol is, s mely a ker. egyházban, bár némi ingadozásnak alá volt vetve, de sohasem hiányzott, mert a ker. egyház a szeretet intézménye és a szeretet munkája nélkül nem is képzelhető. Ebből érthető, hogy az új-testamentum egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy mikor szűnt meg a vagyonközösség, s nem is jelzi, hogy miért nem honosodott meg más gyülekezetekben is.

Miként a családi körben az együvé tartozás első sorban a közös étkezésben nyilvánul, úgy volt az első keresztyének családias gyülekezetében is. Ha a mindennapi munkának vége volt, összegyülekeztek valamelyik hitsorsosuk házánál,

hogy a világ gyanakvó szemei elől elrejtve legyenek. Ott az előkelő gazdag levetette bársony ruháját, s kezet fogott a kézművessel és rabszolgával, testvéri csókkal üdvözölvén egymást. A zsidóból lett keresztyén nem vonakodott a pogány keresztyénnel való érintkezéstől, pedig a zsidó felfogás szerint ez kárhozatos bűn volt, viszont a római polgár is levetkőzé természetéből folyó büszkeségét, s a keresztyén alázatosságot öltözte fel. Isteni tiszteletük végeztével, a magukkal hozott eledelket közösen fogyasztották el, egy kenyérből ettek mindnyájan és egy pohárból ittak ott a testvériség jeléül. Ezt az összejövetelt *agapénak* vagy szeretet-vendégségnek nevezték, mely nemcsak a testvériség kifejezése volt, hanem a szegények gondozására nézve egy igen alkalmas eszköz is. Kezdetben minden nap tartottak ilyen összejövetelt, s így a szegények gyámolítása folytonos volt, mert azok minden nap részesültek az életfentartására legszükségesebb táplálékban; s ezáltal a szegény-ügy minden különösebb rendezése nélkül elérhető volt az, hogy a gyülekezeti tagok közül senki nagyobb szükségét nem szenvedett.

De épen ez a szokás csakhamar szükségessé tette egy formális intézménynek létrejövetelét, egy oly hivatalnak felállítását, mely a gyülekezetben megsokasodott ily természetű teendőket végezze. Kezdetben a gyülekezet ügyeinek vezetése az apostolok kezeiben volt; ők hirdették az Isten igéjét, ők szolgáltak a szeretet vendégségén, s ők végezték a könyörületeségnek mindazon munkáit, melyek a szegények gyámolítása, az özvegyek és árvák gondozása körül felmerültek. De mindezen teendőket sokáig egy kézben egyesíteni nem lehetett; a mint a gyülekezet megnagyobbodásával a teendők is megsaporodtak, itt is alkalmazni kellett a munka-felosztás elvét. Az apostolok sokféle teendők mellett is főfoglalkozásuknak az u. n. igehirdetést tekintették, így nem lehet csudálkozni, hogy az asztalok körüli szolgálatban, az összegyűlt szeretet-adományok szétosztásában, a szegények gondozásában sok hiány állott elő. «Azokban a napokban — mondja a Csel. könyve 6, 1. 2. — a tanítványok megsokasodván, zúgolódás támad a görögök részéről a héberek ellen, hogy az ő özvegyeikre nincsenek tekintettel a mindennapi kiszolgálásnál. Annak okáért a tizenkettő egybegyűjtvén a tanítványoknak sokaságát, mondának: nem tetsző dolog nekünk elhagynunk az istennek igéjét és az asztaloknál szolgálnunk. Szemeljetek ki tehát magatok közül 7 megbízható férfiút, kik teljesek legyenek szent lélekkel és bölcseséggel, hogy azokat állítsuk

oda e foglalatosságra, mi pedig a könyörgésben és az igének szolgálatában leszünk foglalatosak.»

Igy alakul meg az új-testamentumi gyülekezet körében a hét férfiak intézménye, kezdete azon társadalmi intézményeknek, melyek a ker. egyházban a szeretet munkáinak végzésére létesítettek. Közönségesen felveszik, hogy ez intézmény képezi alapját a később kifejlődött diakonatusnak. Ez azonban tévedés. Azok a férfiak, kik a Csel. könyvének előadása szerint az asztalok körüli szolgálattételre, s az ezzel rokontermészetű egyéb teendők végzésére alkalmaztattak, nem diakonusok, hanem u. n. vének vagy presbyterek voltak, kik később, az apostolok eltávozása vagy halála után általában minden gyülekezeti teendőt végeztek, úgy az igehirdetést, mint a szeretet munkáit. Az apostolok életében, s közelebbről épen a jeruzsálemi gyülekezetben csak az asztalok-körüli szolgálatot végezték, de később hivatalos munkakörük kiterjedtebb lett, azon mértékben, a mint a gyülekezet megnagyobbodásával a gyülekezeti teendők is szaporodtak. A diakonusok csak segédek voltak a véneknek, s kezdetben nem is alkottak rendszeres hivatalt, hanem önként, ker. buzgóságból ajánlkoztak segédkezésre, minélfogva diakonus mindenki lehetett, presbyter azonban csak megbízás folytán. Ebből érthető, hogy az új-testamentumban a diakonusokról nem sokszor van szó. Pál apostol az általa alapított gyülekezetek élére mindenütt presbytereket állított, a diakonusokról azonban nem intézkedett; Péter leveleiben is sokszor van szó presbyterekről, de diakonusokról nem tétetik említés. Általában egy gyülekezet presbyterek nélkül nem létezhetett, de diakonusok nélkül igen, mert azt a szolgálatot, míg a gyülekezetek kicsinyek voltak, a presbyterek mellett egyes buzgó gyülekezeti tagok is elvégezték, anélkül, hogy foglalkozásuknál fogva hivatalos jelleggel bírtak volna. A gyülekezetek megnagyobbodása azonban később mégis szükségessé tette, hogy a diakonatus szerveztessék, a mi meg is történt; sőt a diakonusok mellé utóbb még diakonissák is állítottak, oly nők, kik ugyanazon teendőket a nők körében végezték. De az ilyen szolgálatoknak hivatali rendezése nem zárta ki, hogy egyesek azután is minden megbízás nélkül hasonló szolgálatot ne teljesíthettek volna.¹

Ha ezen gyülekezeti szervezetben, melyet az összefogás, az istenfűség élénk érzetéből folyó jótékonyság gya-

¹ Uhlhorn: «Christ. Liebesthätigkeit».

korlása tett szükségessé, volt valami új, az mindenesetre azon új szellemnek kifolyása volt, mely nemcsak Jézus életében és tanításaiban nyilvánult, hanem az apostoli levelekben is minden lépten-nyomon előtérbe lép. Ez az új szellem a hit- és erkölcsi élet terén nem sejtett óriási változásokat idézett elő, de a meglévő társadalmi institutiókat nem támadta meg, hanem megnemesítette, új életet és lelket öntött azokba. Pál apostol a nemes önérzet és erős meggyőződés hangján mondja ugyan, hogy a régiek elmultak, s íme mindenek megújultak, de ezt nem a fennálló politikai vagy társadalmi rend megszüntetésére, hanem azoknak az evangélium szellemében történő megelevenedésére vonatkoztatja. A keresztyénségben új: Isten országa és annak igazsága; de ez azután oly életelv, mely miként a kovász a lisztet, megerjeszté a socialis életnek minden institutióját, s annak minden nyilvánulására rányomta az evangélium bélyegét. Csak egy futó pillantást kell vetnünk az apostoli leveleknek erre vonatkozó nyilatkozataira, és azonnal meggyőződünk ez állítás igazsága felől.

Pál apostol az efezusiakhoz írt levelében azt mondja: «a lopó többé ne lopjon, sőt inkább dolgozzék, munkálván saját kezeivel azt, ami jó, hogy legyen mit adnia a szűkölködőknek». E nyilatkozatban az apostol a munka fontosságát és czélját emeli ki, azon tevékenységről szól, melynek helyes erkölcsi méltatása és felfogása szüli az egészséges társadalmi életet, ellenben a socialis életnek minden betegsége annak helytelen felfogásából és alkalmazásából származik, mondja Uhlhorn: *Cristl. Liebesthätigkeitt cz. művének I. kötetében*. E helyen tehát az apostol a munkát ker. kötelességnek tünteti fel, s midőn e kötelességet épen a lopásra vonatkozó tilalommal hozza kapcsolatba, ezzel azt fejezi ki, hogy a munka produktiv tevékenységben áll. Ezt hangsúlyozza a Thessalonikabeliekhez írt levelében is, midőn Jézus nevében azt parancsolja nekik, hogy csendességben munkálkodva egyék a maguk kenyereit. E szerint a ker. életnek egyik ismertető jele a munka. És e tekintetben Pál apostol példányképpül állítja magát az olvasók elé, s valóban az is, azon pillanattól kezdve, a mint damaskusi útjában beállott lelkében azon fordulat, mely őt a buzgó irástudót egyszerre az evangélium fáradhatlan munkásává avatta fel. Innen kezdve egy perczig sem szünt meg minden erejét a Krisztus evangéliumának szentelni, hogy előtte minden térd meghajoljon. Bejárta az akkor ismert világrésznek egy jó részét, megjelent

Kis-Ázsiának és Görögországnak minden nevezetesebb városai-
ban, s bár sok helyen nem a legbarátságosabb fogadtatásra
talált, sőt igen sok méltatlanságot és szenvedést kellett
elviselnie, egy perczig sem rendült meg, dicsőségének tartván,
ha Uráért szenvedhetett. Önérzettel hivatkozik arra, hogy
senkinek kenyerét nem ette ingyen, hanem éjet, napot össze-
telve dolgozott, hogy másoknak terhére ne legyen. De ő, s
általában az új-testamentum a munkát magasabb szempontból
fogja fel, azon erkölcsi hivatás szerint méltányolja, melylyel
minden ember bír, s mely mindenkit arra kötelez, hogy az
odafenn valókat keresse. Igaz ugyan, hogy az új-testamentum
valahányszor az emberhivatásáról beszél, mindig a mennyei,
az Isten országára vonatkozó hivatást érti, de ez a földi
hivatást is magában foglalja, mert a földi munka-körben is
mindenkinek egy magasabb cél kell szemelőtt tartania.
Hogy az isteni gondviselés a földön micsoda munkakörbe
állította az embert, az Isten országára nézve közönbös. Lehet
valaki ur vagy szolga, gazdag vagy szegény, házas vagy
nőtlen, azért Isten országának ügyét szolgálhatja, és kell is
szolgálnia. Ezért inti az apostol a korinthusiakat: «kiki
a mely hivatásban hivatott el, abban maradjon». Az egy-
szerű kézműves, sőt a rabszolga munkájának is erkölcsi
tekintetben ép úgy megvan a maga értéke, mint a leg-
magasabb szellemi munkának. Nem az a fő szempont, hogy
mit tesz valaki, hanem hogy milyen érzülettel teszi, s hogyan
tölti be azáltal emberi magasabb hivatását.

Talán már tulságosan is visszaéltem a nagyérdemű
közönség becses türelmével, azért csak két dologról legyen
szabad még röviden megemlékeznem; egyik a rabszolgaság,
másik a családi élet.

A socialis életnek azon mélyreható ellentéte, mely az
ó-korban a szabad ember és a rabszolga között fennállott,
az új-testamentumban teljesen megszűnt vagy legalább is
jelentéktelenné vált. Tévednénk azonban, ha a keresztyén-
ségnek a rabszolgasághoz való viszonyát úgy fognók fel,
mintha a keresztyénség eleitől fogva, teljes öntudattal a rab-
szolgaságnak megszüntetésére törekedett volna. Erre semmi
szükség nem volt, mert az újtestamentum felfogása szerint
az istenfiuság álláspontján az emberek között minden külön-
ség megszűnt. Istennel szemben nincsenek urak és szolgák,
görögök és barbarok, gazdagok és szegények, férfiak és nők,
hanem mind egyek a Krisztusban, s a rabszolgaság ép oly
kevésbé akadály, mint a szabadság nem előny istenországára

nézve. Épen ezért az apostolok nem arra törekedtek, hogy a fennálló társadalmi rend megbontásával, a rabszolgákat külsőleg is szabadokká tegyék, hanem azt tanították, hogy a rabszolga, mint Isten országának tagja annál hűségesebben és lelkiismeretesebben szolgálja urát, az ur pedig legyen szelid és kíméletes rabszolgája, mint testvére iránt. Igaz ugyan, hogy a keresztyénség sok rabszolgát felszabadított, de csak oly módon, mint a hogy sok kórházat is alapított: a szeretet és nem a jog nevében. A keresztyénség följénye e kérdésben az ókor humanistáival szemben kizárólag csak a ker. szellem felsőbbségében áll, a szeretetnek abban a vallásos érzelemtől táplált melegségében, mely mindkét féltől könnyebben megnyerte a kívánt eredményt: az urnak emberséges voltát rabszolgáik iránt és a rabszolgák hűségét uraik iránt.¹ A rabszolgaság kérdése, s általában minden társadalmi különbség az újtestamentumi hívek előtt teljesen elvesztette érdekét azon mély vallásos hit mellett, mely lelkeket eltöltötte az Ur nemsokára bekövetkezendő visszajövetelének váradalmában. Azon meggyőződésben, hogy a Messiás visszajövetelével a dolgoknak új rendje fog létesülni, a midőn minden panasz elcsöndesül, minden fájdalom megszűnik, figyelmüket az odafenn valókra irányozták, s a földi lét tökéletlensége őket nem háborgatta. Segítették egymást amint tudták, megosztották egymással testvéri közösségben a mijök volt, s megelégedettek és türelmesek voltak azon reményben, hogy nemsokára egyesülni fognak az ő mennyei mesterükkel, s teljes mértékben élvezni fogják azt az égi örömet és boldogságot, mely számukra eltétetett.

Ez az ihletett vallásos hit egyfelől megelégedettséget szült, másfelől pedig biztosította a hívek erkölcsi tisztaságát, s a családi életet az erkölcsiségnek oly magaslatára emelte, melyhez hasonló az ókor legműveltebb népei között sem volt. Tapasztalati tény, hogy minden vallás, legalább kezdetben követőire oly erkölcsi hatást gyakorol, hogy azok megszokott bűnös szokásaikkal felhagynak, s vallásuk erkölcsi követelményének megfelelő életet folytatnak. A mi áll így általánosságban, az áll különösen az újtestamentumi hívekre nézve. Az első keresztyének a Megváltót a legtisztább erkölcsi élet ideáljának tekintették, ki megköveteli hiveitől, hogy önmagukat megtagadják, s az erkölcsi tökéletesedés útján folytonosan előhaladni igyekezzenek. Ugyanaz a

¹ P. Janet: «Politika és morál.» I.

lélek, mely a keresztyéneket egymásíránt szeretetre buzdította, kötelezte egyszersmind a bűn elleni komoly harcra, mert az evangélium nemcsak a testvéri szeretetet, s annak minden folyományát, hanem a tiszta erkölcsi életet is megkívánja. Az a lélek, mely magát a ker. egyház megalapításában kijelentette, *szent léleknek* neveztetik, mely szeretetet, békességet és erkölcsi tisztaságot, mint a megszentelődésnek gyümölcseit kívánja és meg is termi. Az evangéliumnak ezen erkölcsnemesítő hatása legszembetűnőbb volt a családi életben. A család a szülőknek és a tőlük származott gyermekeknek közössége, melynek hivatásszerű feladata az, hogy a nemi szeretetet a szülői szeretet által megszabadítsa minden érzéki elemtől, s tiszta személyes szeretetté változtassa át, mely nyilvánul az egymás iránti szelidségben és gyöngédségben, a gyermekek gondozásában és nevelésében. Feladata e szerint a legfőbb mértékben erkölcsi, s bizonyos foku tökéletessége csak a vallásos kegyesség alapján érhető el. Igen természetes, hogy a családi életnek ezen erkölcsi feladata megkívánja a nő individualitásának teljes érvényesülését, tehát a monogamiát, melyet a keresztyénség honosított meg. Épen ezért a családi élet az ő teljes erkölcsi tartalmát csak a keresztyénségben fejthette ki, jöllehet már a zsidóság kitűnik a többi népek között a családi élet erkölcsi jelentőségének méltatása által. A keresztyénség előtt azonban nemesebb értelemben vett családi élet mégsem volt, mert azon alárendelt, hogy ne mondjam megalázó helyzet, melyre a nő a családban és társadalomban kárhozható volt, koronájától fosztotta meg a családi életet. A keresztyénség kiemelte a nőt ezen megalázó helyzetéből, s a férfival egyenjogúvá tette, a mennyiben mindnyájan egy atyának gyermekei, ki előtt nincs különbség férfi és nő között. Innen kezdve egészen más lett a viszony a család körében. A férfi többé nem arra törekedett, hogy hatalmát éreztesse a nő felett, s viszont a nő sem viseltetett rabszolgai félelemmel férje iránt, hanem egyetértőleg arra törekedtek, hogy egymást boldogítsák, miként Krisztus is boldoggá tette a maga híveit. Az az érzés, mely a házastársakat egymás irányában szeretetre és kiméltre hangolta, megadta a házasságnak azt a mélységet és bensőséget, milyennel az előtt egy népnél sem birt. A házasságot isteni intézménynek tekinti az új-testamentum, s már nagyon korán szokásossá lett az első keresztyének között az egyház áldásával kötni meg a házassági szövetséget. Midőn a keresztyénséggel ellenséges lábón

álló társadalom kizárta köréből az új-testamentum híveit, a családi élet körébe vonultak vissza, s ez lett a ker. szellem munkásságának fő tüzhelye. Itt a közös hit és közös remények alapján boldognak érezték magukat; itt megtalálták azt a lelki nyugodalmat, melytől őket a világ megfosztani igyekezett. A keresztyénségnek jellemző sajátosságai: a szelidség, a könyörülő szeretet, a szívnek tisztasága és a kedély bensősége, míg egyfelől élesztették a házastársakban a szeretetnek és kiméletnek érzését, addig másfelől épen a családi élet volt ezen ker. erényeknek melegágya.

Ez a kor volt az emberiségnek tavasza, melynek éltető levegője új életre keltette a társadalomnak megdermedt tagjait, s az előtt nem remélt virulást eredményezett. Ez a kor elmúlt, s vele együtt sok minden megváltozott társadalmi és egyházi életünkben; de az a szellem, mely mindkettőt áthattotta és megneemesítette, most is megvan és meg is marad mindörökké. Midőn Jézus azt mondta, hogy Istenországa nem itt vagy amott van, hanem mi bennünk van, ezzel világosan kifejezte, hogy az nem függ a külső dolgoktól, nincs kötve ilyen vagy olyan vallásos irányhoz. Bárminő átalakulások történjenek is, azok nem fogják Isten országát megsemmisíteni, hanem érvényesülni fog mindig úgy az egyéni, mint a családi, úgy az állami, mint a társadalmi életben. És ha eljönne valaha az az idő, melyben az egyház, mely eddig Isten országának veteményes kertje volt, megszűnnék és egy más institutionak adna helyet, azért Isten országa még sem fog kivészni az emberi szívből, mert a váltság szükségérzete az Istennel való kiengesztelődés utáni vágy ismételen felmerül a bűnbánó kebelben. *«Az idő betelt és elközelgetett az Istennek országa; térjetelek meg és hígyjetelek az evangéliumnak.»* Idvezítőnknek e komoly felhívása nem csak a tanítványokat illette, hanem nekünk is szól. A tanítványok megértették a Megváltó szavát, s a hitnek, a szent és kegyes életnek erejével az evangélium szellemében átalakították az ókori társadalmat, a nélkül, hogy annak socialis intézményeit megváltoztatták volna. Értsük meg mi is ezt a felhívást mindnyájan az isteni gondviselés által számunkra kijelölt munkakörben. Ragadjuk kezünkbe az evangélium világosító fáklyáját, s legyünk azon, hogy az evangéliumi szellem legyen a vallás-erkölcsi élet ápolója és fejlesztője. Oltasuk be a mi vallásos hitünket az emberi szívbe, hogy az ezen földi életnek minden szenvedése és ellenmondása között szilárdul megálljon egy erkölcsi világrendbe, egy mindenható Istenbe

vetett hitben, ki mindent javunkra fordít, s a jónak és igaznak győzelmet ad. Ki kell ragadni az embert az önzésből, szent tűzzé kell éleszteni keblében az isteni szellem szikráját, hogy megtanulja az ő erkölcsi életfeladatát betölteni, hogy igaz boldogságát nem a korunkban lábra kapott világboldogító tanokban, hanem az Isten örök evangéliumában keresse. Hit és bűnbánat által létre kell hozni minden emberi szívben a lélek üdvét, hogy az ember a világ zajában el ne vesszen, hanem mint Isten országának polgára boldog legyen a Jézus Krisztusban.

Petri Elek.

III. TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

EGY NEVEZETES URASZTALI TERÍTŐ.

A „Magyar Történelmi Életrajzok“ azon kötetében, melyben a *Rákóczy Zsigmond* életrajzát kaptuk, a leghivatottabb történetirő, Szilágyi Sándor tollából, mindjárt a címlap után két érdekes rajz következik: részlet és sarokdísz egy régi urasztali terítőből, melyet a 181. lapon foglalt tartalomjegyzék szerint *Lorántfy Zsuzsánna készített s mely jelenleg a sárospataki ref. egyház tulajdona.*

Nem szívesen oszlat el az ember egy régi fényes traditiót, jól tudván, hogy az sokaknak igen kellemetlenül esik; mindazáltal a történeti hűség és igazság érdekében meg kell mondanom, hogy a szóban forgó nevezetes urasztali terítő *nem a Lorántfy Zsuzsánna készítménye s nem a sárospataki egyház tulajdona.*

Ezen XVII. századi szép terítő fő ismertető jelei a következők: a közepére egy bárány (az Idvezítő jelképe) van himezve, a négy szegletére pedig a négy evangyélisának a cherubok négy elemétől vett jelképe, u. m. angyal (Máté) oroszlán (Márk) ökör (Lukács) és sas (János.) Felírás vagy évszám nincs rajta.

A terítő a *kassai ev. ref. egyház tulajdona*, s csak megőrzés, illetőleg kiállítás végett adatott át, egy másik régi terítővel együtt, a tulajdonjog teljes fentartása mellett, *a sárospataki főiskola szépművészeti múzeuma részére.* Ajándékozta pedig e terítőt a kassai ref. egyháznak, csakhamar megalakulása után, az egyház egyik legbuzgóbb és legelölkelőbb híve, *Püspöki Istvánné asszonyom.*

A kassai református egyház születésének napja összeesik a feltámadás nagy ünnepével; 1644. márczius hó 27-ik napján, mely is husvét első napja vala, volt Kassán, I. Rákóczy György

fejedelem védelme alatt és magánlakásán a legelső, urvacsoraosztással egybekötött református istenitisztele, melynek alkalmával használták legelőször a dicső emlékü fejedelem által előző nap ajándékozott s az egyház birtokában ma is meglévő két urasztali kannát és egy tányérkát. *A jövő év husvét első napján tehát, mely is márczius 25-re esik, a kassai egyház fennállásának 250 éves, vagyis harmadfélszázados évfordulóját éri meg.*

Mennyi sok mindent megért e rendkívül fényes és gazdag multu egyház e harmadfélszáz év folyamán! Alig hogy felépíthette szép templomát, (mely már csaknem kétszáz év óta az Orsolya-rendű apácák birtokában van); alig hogy berendezte s magas fokra emelte iskoláját, két évtizedes békés fejlődés és virágzás után eljöttek reá is az üldöztetés keserű esztendei. Bekövetkezett a magyar protestánsok gyászévtizede (1671—81) melynek egyik legelső áldozata a kassai nagytudományú és fáradhatlan buzgóságú református pap, Czeglédi István volt. A templomfoglalások, vagyonekobjások napirenden voltak; menteni kellett, a mit lehetett. Így a kassai egyház értékesebb urasztali készleteit is összehajlítva s Nagy-Bányára küldte a kurátorok egyike Gönczi Ötvös István, 1671. november 21. Az erről szóló egykoru jegyzék, Felvinczi Sándor rektor és Kolozsváry János másik kurátor aláírásával hitelesítve ma is megvan az egyház levéltárában. A jegyzék 10. pontja így szól:

„Egy varrott abrosz, melynek a közepén Bárány, és a négy szegén négy Evangelisták vadnak kivarrva; körül arany csipke vagyon, melyet Püspökiné asszonyom adott.“

A klenodiumok nem voltak Nagy-Bányán sem biztonságban, küldték őket Kővárra, onnan pedig Erdély délkeleti szegletébe, Fogaras várába, a hanyatló erdélyi fejedelemség végvárába. 1690. április 17-én vettek fel egy újabb leltárt Fogarasban a kassai egyház kincseiről, mely eredetiben szintén levéltárunkban található. Ez utóbbi leltár 11. pontja így szól:

„Egy varrott abrosz, melynek a közepin bárány, az négy szegetin az négy evangyelisták vannak, mellyet Püspökiné asszonyom adott.“

Mikor kerültek haza a hosszas bujdosásból az egyház kincsei, pontosan meghatározni eddig nem tudom; az azonban kétségtelen, hogy 1703. október hó 15-én (II. Rákóczy Ferencz szabadságharczának kezdetén) már ithonn voltak; amennyiben a jelzett napon kelt iratban Zemlényi Ferencz akkori kassai ref. lelkesz átvételüket elismeri.

Tekintetbe véve már, hogy az 1671. és 1690. évi jegyzékek a kérdéses terítőt „Püspökiné“ ajándékának mondják s

egy szó említést sem tesznek arról, hogy ahhoz Lorántfy Zsuzsánnának bármi köze is lett volna, minden bizonyossággal állíthatjuk, hogy e terítőnek sem készítésében vagy készítettetésében, sem pedig ajándékozásában a nagyemlékü fejedelemasszonynak legkisebb része sem volt; mert hiszen ha az idézett jegyzékek mindenütt pontosan felemlítik, hogy ez meg ez a kanna „az öreg fejedelem“ (I. Rákóczy György), — ez meg ez a terítő özv. Barcsay Ákos fejedelemné, Bánffy Ágnes ajándéka: lehetetlen feltenni, hogy Lorántfy Zsuzsánna nevét — ki iránt szintén nagy hálaért voltak kötelezve a kassai egyház tagjai — hallgatással mellőzték volna az esetben, ha felemlítésére legkisebb okuk és joguk is lett volna.

A terítő igazi ajándékozója s talán készítője *Püspöki István* kassai előkelő polgár és buzgó egyháztag neje volt. Férje 1654. április 24-én még aláírja nevét egy okmányban; 1663. márczius 12-én azonban már nem él, mert maga nem, csak özvegy felesége említettetik a kassai ref. egyház tagjainak névjegyzékében.

A kegyeletos és szép traditio, mely ezen terítőt Lorántfy Zsuzsánnának tulajdonította, azon viszonyból keletkezhetett, melyben a kiváló kegyességű fejedelemasszony a kassai egyházhoz állott. Anyja és pátronája volt ő úgy dicső férje életében, mint még sokkal inkább ennek halála után a kassai plánta-egyháznak, melynek papját, tanítóját több éven át a magáéból fizette és tartotta. később pedig, ez évi szolgálmányok megváltásául több, akkor nagyértéket képviselő szőllőt vett és ajándékozott a kassai egyház részére. Nagyon könnyen keletkezhetett s általános hiedelemre találhatott tehát azon traditio, mely ezen terítőnek készítését vagy legalább ajándékozását — ellenére a feledésbe ment ténybeli igazságnak — az egyház ezen magas állásu jóltevőjének és pártfogójának tulajdonította.

Ezen traditio szolgálatában írta az egyházi kincsek leltárában, az egyház nagybuzgóságu főgondnoka' és örökemlékü jóltevője, Mesko Sándor az 1875. évben a következőket:

„18. Az egyház birtokában van a mult századokból két nagybecsű fehér terítő, melynek egyikén köröskörül színes arabeskek, továbbá a szegletein az evangyelisták jelvényeikkel együtt selyemből kihimezve találhatnak; a terítő közepén pedig az ártatlan bárány szájában zászlóval szinte selyemmel himezve szemléltetik, ezen terítő szélei keskeny ezüst s aranysipkével vannak körülszegélyezve; a népszájhagyomány szerint a kegyes Lorántfy Zsuzsánna fejedelemasszony által készült s az egyháznak adományoztatott légyen.“

Még csak azon egyetlen kérdésre kell megfelelnem, miként került ezen terítő egy másikkal együtt Kassáról Sárospatakra. A feleletet a kassai református egyháztanácsnak 1881. január hó 6-án hozott 6. számú határozata adja meg, mely a következő:

„Tekintetes Mesko Sándor egyházzongnok ur azon indítványt terjeszti az egyháztanács elé, miszerint a kassai egyház régi, az Urasztalához már nem használható terítői, melyek régiségük, műbecsük és *fejedelmi ajándékozásuknál* fogva méltók a gondos megőrzésre, a sárospataki szépművészeti múzeumnak adásának át.

Az egyháztanács Mesko Sándor ur indítványát elfogadja s a kassai ref. egyház tulajdonjogának fentartása mellett az urasztali terítőknél a sárospataki szépművészeti múzeumban leendő, elhelyezés és megőrzés végetti átadásával Mesko Sándor és Béki Sámuel urakat bizza meg.“

A két régi terítő csakhamar át is küldetett a sárospataki főiskola szépművészeti múzeumába s azóta ott van kiállítva, a kassai egyház tulajdonjogának feltüntetésével. Az egyik, melyről nem szólottam, a rajta levő hímzés szerint *Putnoky Klára* ajándéka 1658-ból; a másikkal azonban le kell vennünk a Lorántfy Zsuzsánna dicső nevét s helyébe tennünk a *Püspöki Istvánné*-ét. A terítő — meglehet — némelyek szemében veszteni fog valamit becséből, de nyer a történelmi igazság, és ez a fő dolog!

Kassa.

Révész Kálmán.

EGY KIS HELYREIGAZÍTÁS.

A Prot. Szemle ez évi II. füzetében «Fáy András mint protestáns» cím alatt közölt tanulmányban a 168. lap 2-ik jegyzetében a szerző, Rácz Kálmán úr dr. *Ballagi Géza* sárospataki jogakadémiai tanár úrtól magánúton nyert felvilágosítás alapján azt állította, mintha annak az álnév s illetőleg *Cs. I.* betűk alatt megjelent röpiratnak, mely a Fáy «Oramutató»-jára válaszolt, *Csabai Imre*, jelenben a kecskeméti ref. főgymn. igazgatója, lett volna a szerzője. Ez állításra két teljesen illetékes czáfolatot kaptunk. Az egyiket magától *Csabai Imre* igazgató-tanár úrtól, a ki azt írja, hogy ő «akkor még mérnöki foglalkozásban volt» s ilyen

röpiratot soha sem irt; a másikat pedig *Csikay Imre* nyug. esperes úrtól, a ki mint Csabai úrnak akkori tanulótársa czáfolja meg a Csabai szerzőségét. Mind a két levél azonban határozottan *Csányi Jánost*. Kecskemét akkori «derék senatorát és sok oldalú képzettséggel bíró férfiát» mondja szerzőnek; bár Csabai tanár úr a röpirat készítésében még részeseknek tartja Tatai András és Szabó Sándor akkori kitűnő főiskolai tanárokat is.

Köszönettel vettük a szives helyreigazító sorokat s készséggel közöltük a történeti igazság érdekében.

Szerk.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

ARANY JÁNOS. Irta *Riedl* Frigyes. Második bővített kiadás. Az Izsó-féle Arany-mellszobor fénynyomatával. Kiadja Hornyánszky Viktor. 320 l. 8°. Az Arany-szobornak f. évi május 14-én történt leleplezése alkalmából jelent meg Riedlnek Arany Jánosról írt nagy tanulmánya második, bővített kiadásában; akkor, a midőn a költő-óriásra irányult ismét az egész nemzet figyelme, vele foglalkozott mindenki és a kegyelet a maga koszorúival halmozta el annak érzébe öntött s művészi kezektől készített emlékét, a ki életében már nem levelenkint szerezte a babért. Az ércz emlékre letett koszorúk között kétség-telenül egyik legértékesebb és legmaradandóbb lesz az a szellemi koszorú, a melyet Riedl helyezett oda, nem muló és nem hervadó jel gyanánt. Az „elsőszó“ szerint „Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata“. Szerző azt iparkodott kideríteni, hogy „minő ez a világ és hogyan keletkezett ez a költő képzeletében? midőn e rendkívüli szellem természetrajzát kísérlette meg“. A felvetett kérdésekre egy egész könyvvel felelt, a melyben aztán fejtegeti a költő egyéniségét, költészetét, képzeletét, embereit, állatait, epikus művészetét, prózáját, nyelvét és stylusát és költői jelentőségét; végül a függelékben adja az Arany életére és műveire vonatkozó források repertoriumát; közöl felvilágosító jegyzeteket (a Toldi szerelmének és a Buda halálának forrásai, továbbá az *állani* ige különböző használata Aranynál, mint példa nyelvi gazdagságára) és Arany életének chronologikus áttekintését nyújtja. Ügyesen és gonddal összeállított tárgy- és névmutató zárja be a terjedelmes munkát. A tartalomnak ez egyszerű regisztrálása már

elég tájékoztatást nyújthat arra nézve, hogy itt mindenesetre egy nagyobb szabású esztetikai tanulmánnyal van dolgunk, a melyben a szerző csakugyan egész költői világot akar feltárni és abba mint jártas kalauz bevezetni, hogy megelevenedjék előttünk necsak a költő úgy, a mint annak egyénisége műveiben plastikusan kifejezésre jut, hanem feltáruljon az a mystikus, avatatlan szemek elől eltakart szellemi műhely is, a melyben a nagy alkotó a maga művészi szobrait márványba faragja vagy ércbe önti és Pygmaeonként életnek lelkét leheli beléjük, hogy ezek leszállván magas talapzataikról, hozzánk szóljanak, közénk vegyüljenek és ismerősökként velünk éljenek. A munka minden során meg is látszik ép úgy a nagy és lelkiismeretes tanulmány, mint a tárgya iránt való szeretet és lelkesedés. A mű egyik legsikerültebb fejtegetése az, a melyben Arany költői képzeletével foglalkozik. De általában az egész tárgyalás mélyreható s nincs egyetlen mozzanat, melyet Arany fenséges költészetében figyelemre ne méltatna; sőt épen részletező és mindeneket felvilágosítani akaró erénye válik itt-ott hibájává, a mennyiben belemegy olyan szörszálhasogatásokba, okvetetlenkedésekbe is, hogy szinte bántóvá lesz vegyelemezése (93., 104., 205. és 243. l.). Sok az ismétlés is, mintha még újra meg újra meg kellene magyaráznia ugyanazt a dolgot, mert van hallgatóságában egy csomó nehéz fejű; s e miatt aztán fárasztóvá válik a könnyebb felfogásúakra. Az írónak nem az ismételtetést által kell tárgyát közérthetővé és világossá tenni! Iránya különben emelkedett, választékos és tárgya szeretetétől meleg. Jó érzéke van Arany költészetének minden szépsége és művésziessége iránt s kitűnő commentállója ezeknek. Kritikája is teljesen tárgyilagos s tisztult esztetikai tudáson és izlésen alapul. — Az értékes irodalmi essay úgy tárgyánál, mint kidolgozásánál fogva méltán igényt tarthat az irodalommal foglalkozók kiváló figyelmére. — Ára 2 frt.

AZ 1844-İK ÉVI ORSZÁGGYÜLÉSI TÁRGYALÁSOK NAPLÓJA A PAPI JAVAKRÓL. Szerkeszti és kiadja *Kovács Ferencz*. A rendkívül érdekes napló szerkesztője és kiadója az 1843—44-iki országgyűlésen Csongrád vármegye országgyűlési irnoka volt s most mint egykori szem- és fültanu részben a saját följegyzései, részben pedig az akkori megcensurázott hirlapok közlései, továbbá a rendi és főrendi hivatalos naplók alapján teszi közzé a rendeknek a kerületi és az országos ülésekben tartott beszédeiket, a fontosabbakat egész terjedelmükben, a kevésbé fontosakat pedig csak kivonatban. Az előttünk levő s 131 nagy 8° lapra terjedő füzet különlenyomat közlőnek az „1843—44-iki országgyűlés

kerületi üléseinek naplója“ című sajtó alatt levő terjedelmes művéből. Az 1844-iki júl. 31. és következő napokon tartott kerületi üléseken a „Sérelmek és kívánatok“ tárgyalása során került szóba Borsodmegye amaz indítványa, „mely szerint az egyházi vagy papi minden jószágok jövedelmei — kiszakasztván azokból azon meghatározandó összeget, mi az isteni tisztelet s a vallás külsőkép is díszes fentartására, valamint a papi személyek állása és hivatala fontosságához mérsékelt illendő és szinte meghatározandó mennyiségű évi fizetéseikre megkivántatik — az ezektől fenmaradandó jövedelmek részint a szükséges népnevelésre, iskolák felállítására, a meglevők czélszerű elrendezésére, részint a tanítók képzésére s azok jobb fizetésére, részint országosan meghatározandó más közhasznú czélokra fordítottassanak.“ Ez indítványra nézve az országos választmány, mely a sérelmek és kívánatok összeszedésére s azok felett teendő véleményadásra volt kiküldve, azt a határozati javaslatot nyújtotta be a kerületi gyűlésen, hogy „a jelen kívánat törvényes jogokkal ellenkező lévén, azt nem találja pártolásra méltónak“. A javaslat lázba hozza a szabadelvű ellenzéket, melynek legnemesebb tagjai állanak fel egymásután s veszik pártfogásukba Borsod indítványát. Palóczy László, Pázmándy Dénes, Perczel Mór, Ragályi és Beöthy Ödön nemes alakjaik emelkednek ki a kisebb és jelentéktelenebb felszólalókéi közül a kerületi gyűlésen s szinte halljuk, a mint Beöthy Ödön hátravetve „a kis orozslánfőt izmos nyakán“ s csak a szónoklat kitöréseit kísérve keze árnyazó mozdulataival, kérdi Bezerédy Miklóstól, a veszprémi káptalan követétől, ki azt merte állítani, hogy a papi és egyházi javakra azért van a r. katolikusoknak szükségük, mert vallásukat védeni kell a protestánsok ellen: „tehát a protestáns felekezet Magyarországon olyan-e mint a farkas, melytől óvni kell a nyáját; talán arra kell fordítani jövedelmeik egy részét, mint Németországban, hol farkasok támadtak s egynek elfogatására 75 pforint tüzetett ki; hát vérdíjat fogunk kitűzni azokra, kik velünk egy hazában élnek és alkotmányunk polgárai: azok ellen kell-e oltalmazni a kath. vallást?“ Halljuk Palóczy súlyos történelmi és jogi argumentumait, nemes liberalismusát, majd meg maró gúnyját és összetörő satyráját; Pázmándynak bonczoló logikáját, széleskörű jogi tudását s e mellett a külföld viszonyainak is bámulatos ismeretét. A választmányi javaslat mellett alig van egy-két világi felszólaló; a védők a pro domo beszélő káptalani követek. Az országos ülésen szintén két káptalani követ fújja meg a támadásra a riadót, azután szól Radvánszky Antal, Zólyom követe, igazi

nagyszabású beszédet tartva, mely ma is kiváló forrás lehet az alapok, alapítványok, egyházi javak stb. jogi természetének a fejtegetéséhez; majd a második ülésen ismét Palóczy László, aztán Szentkirályi Móricz tartanak hosszabb s ma is rendkívül tanulságos, hatalmas beszédek. A főrendek Lonovics és Kopácsy József hercegprímás felszólalása után az egész dolgot egyszerűen agyonütik. Palóczy erre az aug. 29-iki kerületi gyűlésen azt mondotta: „hogy e tárgy jelen állapotában *jövendő feltámadásig* nyugalomba helyeztessék“. A „jövendő feltámadás“ adta meg a munka mostani közrebocsátásának az actualitást és bizony jól esik azokhoz fordulnunk, „a kik másszor voltak“. — A kiváló érdekességű egész napló közrebocsátása elé örömmel nézünk. A jelen füzet bolti ára 1 frt.

A MAGYAR NYELV HÓDÍTÁSA AZ UTÓBBI TIZ ÉV ALATT. Irta dr. *Vargha Gyula*. Különlenyomat a „Közgazdasági és Közigazgatási Szemle“ márcz. havi füzetéből. „Hogy vajjon mekkora lépést tettünk a nemzeti egység felé?“ Erre a fontos kérdésre kiván szerző megfelelni a két legutóbbi népszámlálás adatai alapján. És megfelel szerző nemcsak a statisztikus kérlelhetetlen szigorú számadataival, hanem a sociologus mélyen járó fejtegetéseivel s a különböző viszonyok számbavételével, a történetismerő tanulságos reflexióival és a költő érzékeny lelke benyomásaival, írálya szépségeivel és melegségével. A kis füzet épen e tulajdonságai miatt rendkívül érdekes, tanulságos és vonzó. Adataival a legszigorúbb lelkiismeretességgel jár el; megbírálja azokat s távol tartja magát minden oly combinatiótól, a hol már kétségessé kezdene válni a számadatok nyújtotta következtetések levonása. Világossága, egyszerűsége s önmagának a tárgya iránt érzett nagy érdeklődése a legnagyobb mértékben alkalmassá teszi arra, hogy a statisztikát népszerűsítse. Rendkívül nagy anyagot dolgozik fel, de ezt oly könnyűséggel kezeli, hogy egy pillanatra sem érezzük a tömeg súlyát, hanem csak kiváló értékét becsüljük. A nemzeti öntudatot emeli, mikor rámutat, hogy a magyar anyanyelvűek száma az egész Magyarbirodalomban 1840-től 1890-ig 4·8 millió lélekről 7·4 millióra emelkedett s míg egy félszázaddal ezelőtt az összes népességnek csak 37%-át tette, újabban már közel 43%-át képezi. Ennek megfelelőleg a más ajkúak számaránya 63%-ról leszállt 57%-ra. A magyarság ez öt évtized alatt 2.614.000 lélekkel, vagyis 54·31%-kal szaporodott, míg a többi nemzetiség együttesen csak 1.855.000-rel, vagyis 22·92%-kal. A magyarul is beszélő idegen ajkúak száma is növekedett és pedig míg 1880-ban az idegen ajkúaknak csak 11·57%-ka beszélt magyarul, 1890-ban már 13·86%-ka s míg

a magyar anyanyelvűek száma az utolsó tíz év alatt csak 14·88⁰/₁₀-kal növekedett, addig a magyarul is tudó más ajkúaké 31·83⁰/₁₀-kal. Viszont azonban leverő és gondolkozóba ejtő tanulságot ad, mikor megmutatja az érem másik lapját, a mely szerint „igaz, hogy a lefolyt tíz év alatt a magyarul tudó idegen ajkúak száma közel 280,000 szaporodott, de az idegen ajkúak összes szaporodása viszont (ide nem számítva Horvát-Szlavonországot) 721,000-re rúgott, úgy hogy a magyar anyaországban 1890-ben 441,000-rel több oly egyén találtatott, ki az állam hivatalos nyelvét nem beszélte, mint 10 évvel korábban“. Különösen rossz e tekintetben az arány a túlnyomólag oláh ajkú megyékben. Magyarul leginkább a németek tanulnak meg (1890-ben 25·16⁰/₁₀ beszélte), legkevésbé az oláhok (csak 6·95⁰/₁₀); a krassómegyei oláhoknak még csak egyetlen egy perczentje sem tud magyarul. Hitfelekezetek szerint a reformátusok közül 97·89⁰/₁₀ vallotta magát magyarnak, az unitáriusok közül 98·33⁰/₁₀, a róm. katolikusok közül 57·53⁰/₁₀, az ágostaiak közül 26·24⁰/₁₀, (1880-ban csak 23·43⁰/₁₀), a zsidók közül 63·78⁰/₁₀ (1880-ban 58·48⁰/₁₀), a g. katolikusok közül 10·83⁰/₁₀ (1880-ban 9·35⁰/₁₀); míg a görögkeletiek 0·95⁰/₁₀-ról leszálltak 0·92⁰/₁₀-ra. — Szolgáljon e néhány kiragadott adat csak ingerkeltőül az érdekes tanulmány átolvasására, hogy aztán mindenki lelkében visszhangra találhassanak szerzőnek ama figyelemreméltó intései, mintegy jóslatai, a melyekkel művét befejezi s a melyek érdekében tenni, hatni, minden hazáfnak szent kötelessége, mert célunk nem kisebb, mint hogy „a magyar hazának minden gyermeke szívvel, szóval megértse egymást s részese lehessen egy közös kulturának“, a mely kultúra nem lehet egyéb, mint *magyar*.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című s a *Beöthy* Zsolt által szerkesztett és az Athenaeum által kiadott képes díszmunkából a II—IV. füzet jelent meg az utóbbi hetekben. A II. füzetben *Erdélyi* Pál folytatja és végzi be a pogánykori költészet emlékeiről írt fejtegetéseit; azután *Lánczy* Gyula értekezik a magyarság politikai, társadalmi, művészeti és irodalmi állapotairól az Árpádok korában. Igen szép kivitelűek az illusztrációk, melyek jó részükben a középkori krónikákból valók, részint pedig irodalmi és építészeti emlékek másolatai. Külön melléklet egy Corvin-kodex bőrkötésének a színes mása és a Thuróczi-krónika címképe. A III. füzet tartalmát *dr. Sebestyén* Gyulának A királymondák és az énekmondók című nagy tanulmánya; *Simonyi* Zsigmondnak legrégebb nyelvemlékeinkről írt értekezése s *Pulszky* Ferencznek a csúcsíves stíl koráról és a renaissanceról közölt szép és alapos munkája képezi. Ugyane

füzetben kezdődik *Hegedüs* Istvánnak Janus Pannoniusról és a humanistákról írt tanulmánya, melyet a IV. füzetben fejez be. A füzetet 11 szövegkép s két külön műmelléklet díszíti; ez utóbbiak: Anonymus krónikájának első színes lapja olvasással és fordítással s a Budai-kronika utolsó lapja. A IV. füzetben Hegedüs I. már említett cikkén kívül *dr. Sebestyén* Gyula középkori könyvtáraink és a Corvina cz. alatt szól a régi könyvjúteményekről, Mátyás király könyvtáráról stb.; továbbá *Horváth* Cyril középkori költészetünkről és végül *Simonyi* Zsigmond a kodexeknek mint nyelvemlékeknek az ismertetését kezdi meg. A szöveget 20 kisebb-nagyobb kép illusztrálja; műmelléklet: a brüsseli Corvin-missale első lapja és a Thuróczi-krónika egy lapja. A legkiválóbb szakemberek nagy értékű tanulmányai foglalkozván irodalomtörténetünknek a legújabb tudományos eredmények alapján való összeállításával, a munka igazán páratlanul áll irodalmunkban. — Az egész 20 füzetre van tervezve. Egy-egy füzet ára 40 kr. Megrendelhető az Athenaeum könyvkiadó hivatalánál vagy bármely hazai könyvkereskedőnél.

KÁROLYI FERENCZ GRÓF ÉS KORA. A grófi nemzetség levéltárának adatai alapján írta *Éblye Gábor*. (I. köt. 647 nagy 8° l. Ára 4 frt.) Annak idején szívesen és rokonszenvvel mutattuk be szerzőnek „Egy magyar nyomda a XVIII. században“ című kisebb monografiáját, a melynek előszavában már jelezte szerző, hogy Károlyi Ferencz grófnak, a híres kurucz-vezér fiának az életét búvárolja s íme most már előttünk fekszik mind eredeti okmányok alapján Károlyi Ferencz életrajza, mely a grófnak még a kurucz világba eső gyermekévein kezdődik s tart az 1741-iki országgyűlésig bezárólag; míg az 1741-től 1758-ig terjedő életszakasz majd egy második kötet anyagát képezendi. A munka gazdag adataival rendkívül értékes forrásul szolgál a XVIII. század politikai és művelődési történetéhez, különösen pedig azért, mert a benne szereplő történelmi személyek a maguk valóságukban, öserejükben és saját hangjukon szólalnak meg, úgy a mint az emberek a legőszintébben, minden fentartás nélkül nyilatkoznak meg magánlevelezéseikben és a mint élő egyénekként domborodnak ki gondolat- és érzésvilágukkal, nyilvános és magánszereplésükkel. Szerző előbb Károlyi Sándor házába vezet s a grófnak nejével, Barkóczy Krisztinával folytatott levelezéséből merítve beszél el a kurucz háborúk végéig történeteket. Mindenütt az előtérben a kurucz vezér a körülötte zajló eseményekkel, melyekben néki főrésze van; de a mint a nagy politikai tevékenység mellett családja dolgait is intézi. A kornak és egy abban szereplő kis családnak az élénk

históriája ez. Az apa mellett lassanként nő a fiú: Ferencz gróf. Ismét a nagy kortörténeti keretbe beállítottan látjuk őt serdülő és ifjú korában, Csáky Krisztinával kötött házasságában, majd az 1733-iki fegyverkezésben, a rajnai hadjáratban és a Péro-lázadás idején. Majd egy pillanatra a sok harczy zajt megszakítja annak a bájos, rokonszenves, szinte idyllikus családi életnek az elbeszélése, a melynek központjában Csáky Krisztina áll és nemes jellemével emelkedik ki. Azután ismét had veri fel az országot. Károlyi Sándor reformokat sürget Magyarország javára; de a török háborúk nem alkalmasak a kivitelre, karddal kell előbb békét szerezni; végül jó az 1741-iki koronázó országgyűlés története, közbeszöve mindenütt a Károlyiak családjában előfordult események. A Függelékben Ferencz gróf egy diákkori verse; Sándor grófnak fiához, mint szatmári főispánhoz intézett utasításai; a Károlyi-huszárezred hadgyakorlati szabályai és magyar vezényszavai, Károlyi Sándornak III. Károlyhoz az országnak politikai és gazdasági kormányzása ügyében, továbbá a magyar állam egykorú pénzügyeiről beadott emlékirata és a grófnak egy alkalmi imádsága 1722-ből közölvék. A szöveget önálló és a szöveg közlé nyomott képek díszítik. Egy nagy korszak elevenedik meg lelkünk előtt, melynek minden egyes adatában közvetlen forrásokra támaszkodik az író. És ha valami kifogást emelhetünk a mű ellen, az csak a szerkezetére vonatkozhatik, a mennyiben a tömérdek anyagot szinte összezsúfolja; anticipál olyanokat, a mikről részletesebben szólni maga is csak későbbben akar s fárasztóvá lesz a sok utalgatással: „a mint fentebb láttuk“, meg „a mint erről alább részletesebben lesz szó“ stb. A külső politikai és a belső családi események szálainak a párhuzamos szövése néhol összebonyolódik; itt elvágja a két szálát, amott meg összebogozza; emitt egymásba fonja, másutt ismét igen távol ejti őket egymástól. Csáky Krisztina élete és jellemzése egész önálló részként válik le a munkáról s alig néhány laza kapocs tartja hozzá, mindössze egy kis chronologiai ragaszték. Magukból a levelekből szeretünk volna többet; hadd szólottak volna többet hozzánk a szereplő egyének a maguk közvetlenségükben és ne a szerző commentálásában, ámbár el kell ismernünk, hogy beleélte magát egészen a körükbe és jó tolmácsuk. — Egyházi történetíróink is nagyon sokat meríthetnek e nagybecsű monografiából, melyet a legmelegebben ajánlunk szives figyelmükbe.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA. Hazai és külföldi források, főleg a Holtzmann-Zöppfel-féle Lexicon für Theol. u. Kirchenwesen alapján Antal Géza, Berde Sándor, Józsa Zsigmond,

Révész Kálmán, és dr. Tüdös István közreműködésével szerkeszti *Zoványi Jenő* theol. m. tanár, kolozsvári lelkész. A vállalatból az I. füzet jelent meg *Abaddon — Augustineum* szavak között szótári rendben tárgyalván az ide vonatkozó exegetikai, dogmatikai egyházjogi, gyakorlati-theologiai és historiai szavakat. A tárgyalás a szűk keretbe képest tömör, compendiosus. Örömmel látjuk a hazai vonatkozású tételek alapos kidolgozását és a hazai irodalomra való utalásokat. Ezekben nyújt újat a munka s ezekben van előnye a külföldi lexiconok felett. Szívesen ajánljuk olvasóink figyelmébe, pártfogásába és örömmel várjuk a folytatást. Az egész 12 füzetre van tervezve 5 frt előfizetési árral. Egy-egy 5 íves füzet ára 50 kr. Megrendelhető Horacsik János könyvkereskedőnél Kolozsvárott.

KONFIRMÁCIÓI NAGYOBB KÁTÉ ÉS ÚJ SZÖVETSÉGI TÖRTÉNETEK, növendék ifjaknak. *Nagy Péternek* a bold. eml. erdélyi püspöknek ez a két kitűnő munkája az V. s illetőleg a IV. kiadásban legközelebből jelent meg Stein János egyetemi könyvtáros és kiadónál Kolozsvárott. Mindkét mű annyira ismeretes és általánosan használt vallásoktatásunkban, hogy épen csak meg kell említenünk az új kiadások megjelenését; bírálatot mondott már felettük épen a nagy elterjedtség s az újabb és újabb közrebocsátás szükségé. A káté ára kötetlen 60 kr., az újszövetségi történeteké kötve 50 kr.

A KÖTELEZŐ POLGÁRI HÁZASSÁGRÓL. Irta dr. *Kovács Pál* kecskeméti ref. jogakad. igazgató. A napirenden levő kérdéshez szól hozzá szerző érdekesen, alapos ismerettel és bizonyos élénk, itt-ott a szónoki előadásig felemelkedő tárgyalással. A kötelező polgári házasság keresztülvitelét sürgeti s bár szerző a legjellegzetesebben függetlenségi pártinak vallja magát, az egyházpolitikai reform keresztülvitelében feltétlenül támogatandónak tart bármely kormányt.

BEKÖSZÖNTŐ EGYHÁZI BESZÉD. Irta és a kassai ev. ref. templomban 1892. aug. 7-én elmondta *Révész Kálmán*. ref. lelkész. Máté 7. 26—27. alapján arról elmélkedik szerző, hogy Krisztus nélkül a lelkipásztor semmi, mert 1. tanítása hatástalan, 2. működése eredménytelen lesz. A tárgyalás nyomon járó; az előadás egyszerű, keresetlen, különösen a bevezetésben és a befejezésben közvetlen. — A füzet külön lenyomat a „Kalászok” III. füzetéből. Ára ?

b) Külföldi irodalom.

Ziegler, Theobald, RELIGION UND RELIGIONEN. Freiburg i. Br. 154 l. Ára 3 márka. A nagyhirű straszburgi philosophusnak, ki az ethika történetében is elismerésreméltó nevet vivott ki magának, e művében is igen érdekes és tanulságos adalékokkal találkozunk a vallásos ethikai és egyházpolitikai kérdések köréből. Az első előadásban a vallás és vallásosság egymáshoz való viszonyával, a másodikban a hit és tudás ellentétének a kérdésével foglalkozik, a harmadik tárgyalja a vallásosság és erkölcsiség, s a negyedik az egyház és az állam egymáshoz való viszonyát. Fejtegetései szellemesek és tanulságosak, s a felhozott példák és egyházpolitikai kérdések a jelenkorra nézve is igen nagy érdekek birnak. A mű méltó társa a württembergi Schrenpf „vallásos beszédeinek“, a melyek hasonlóan a műveltebb közönséghez vannak intézve. Az ethikai-vallásos kérdések normatív jellegénél és kiváló gyakorlati jelentőségénél fogva méltán megérdemli Ziegler műve, hogy szélesebb körökben is terjedjen. Mély philos. ismeret és élénk előadási modor jellemzi a műnek fejtegetéseit minden egyes lapján. (Sz.)

Carneri, DER MODERNE MENSCH. Bonn (Strauss) 1892. 186 l. Ára 4 mark. Szerző ethikai elveket állít föl „a modern ember“ számára; humanismust tanít keresztyénség nélkül. A keresztyén egyházban úgy a humanismus, mint az egyéni nevelés legnagyobb akadályát látja. Csupa Kant-féle morál, kategorikus imperativus az ő vallásos meggyőződése, s keresztyénséget tanít vallásos hit nélkül, mely utóbbi szerinte fanatizmusra, a vallás torzképére vezet. Arról, hogy a keresztyénség vallásos eszméiben rejlik a humanismusnak legnemesebb alapja, s hogy az embernek legegységesebb s legeszményibb fogalmával épen az evangéliumok világnézetében találkozunk, fogalma sincs a szerzőnek. Az embernek erkölcsi, értelmi és kedélyi vagy érzelmi nevelésében áll szerinte „az az új életmód“, a melynek lapjait szenteli, de hogy hogyan képzelendő a modern embernek ez a nevelése a vallásos keresztyénség nélkül, még csak elképzelni sem tudjuk. A modern ember alatt azt az uralkodó embertypust érti, melynek kitörülhetlen jellege az erélyes egyéniség, s mely nevelés által nem elnyomandó, hanem erkölcsileg ápolandó és fejlesztendő. A mai nevelési módszer radikális megváltoztatásának a ma még be nem látható hosszú időre áthághatlan akadályát — szerző szerint — az egyház képezi, mert nem vallja

komolyan a „modern etikának“ azt az elvét: „legnagyobb boldogság a lehető legtöbb embernek!“ a melylyel szemben „igen üdvösen léphetne föl a kötelességét teljesítő állam.“ E tétele Rothe etikájára emlékeztet, mely hasonlóan — Kant módjára — az egyházban csak átmeneti intézkedést lát, s annak utolsó czélját az istenországgal azonosított államba való beolvadásában látja. Álláspontját szerző közelebről így jelzi: „Mi — úgymond — Stephen Leslie álláspontját fogadjuk el: nem a „kell“ (a Kant-féle „können“), hanem a „lehet“ a döntő, és az uralkodó morál „cselekedjél úgy!“ szabályának át kell alakulnia, „legyél ilyen!“-re. Kell, hogy az ember — így végzi bevezető fejtegetéseit — lénye egységességénél fogva erre az életre neveltessek, mert ezen a földön találhatjuk föl a poklot, ámde épenúgy a menyországot is.“ Ilyen szellemű e mű, a melybe a szerző „jó vagy rossz szívet“, szóval egész lényét belé lehelte. Ilyen szellemben tárgyalja a hála, munka, egoismus, igazság, szenvedély, ideál, közösségi-érzület, istenfogalom, erkölcsiség, szeretet, család, képzelet, mértékletesség, becsület, halál, türelem, jellem, bölcsesség, művészet és humor eszméit, s szerzőnél inkább a szellemesség és a ragyogó publicistikai képesség, mint a szigorú tárgyilagosság a fődolog. Műve a modern ember életmódjának a mankója; nem az istenfainak, hanem a „modern“ világ fiainak az etikája, a melyet Martensen igen helyesen promethensinak, azaz az isteni közösségtől elszakadottnak nevez jeles theol. etikai fő művében. Elismerjük, hogy föltűnést fog kelteni a keresztyénséget nem ismerő szélesebb körökben, de a föltűnése a Nordau Miksa művére emlékeztet „a conventionalis hazugságokról“. Ugyan milyen ethika lehet az, mely nem hiszi, hogy az evangéliumi keresztyénség a lelket, a karaktert, a munkát, az erkölcsiséget, a haladást és a tudományt megszentelő isteni erő és üdvözítő hatalom?!

(Sz.)

SCHARLING, CHRISTLICHE SITTENLEHRE nach evang. lutherischer Auffassung dargestellt. Aus dem Dänischen von O. Gleiss. Bremen 1892. 680 l. Ára 10 márka. Martensen seelandi püspök ismeretes nagyobb szabású etikája mellett igen figyelemreméltó erkölcs-tani munkával van itt dolgunk az ismert nevű koppenhágai theol. tanár tollából. A bevezető gondolatok után tárgyalja a személyiséget, az erkölcsinek egyetemes emberi s pszichológiai alapjait, az individualitás erkölcsi jelentőségét, a humanitást, a választó szabadság s az azzal összefüggő indeterminismus és determinismus kérdését, az erkölcsi szelleméletet, lelkiismeretet, jellemet, a törvényt, bűnt, erényt, kötelességet s az életjavak

czíme alatt a család, állam és egyház közösségét. E felosztás, illetőleg erkölcsstani rendszer ellen sok alapos kifogás tehető, különösen pedig az ellen, hogy szerzőnél az üdv a törvény szempontja alá van helyezve, holott más a törvény és más az üdv s a kegyelem alapja. A lutheri egyházfelekezeti álláspont is túlságosan erős kifejezést nyer az egyes kérdések tárgyalásánál, holott a ker. erkölcsi élet történeti fejlődésében mindinkább és inkább bebizonyult annak szükségessége, hogy a valóban evangéliomi (s nem luth. vagy kálv. felekezeti) erkölcsstannak a két egyház különös hittani és történeti sajátságainak méltánylása mellett lehetőleg a közös evangéliomi alapból kell kiindulnia. Martensen etikájától szerzőnk műve abban különbözik, hogy „rendszeres összefüggésre és szoros fogalom meghatározásra“ törekszik, s mindazt kizárja az erkölcsstan köréből, a mi szigorú értelemben véve nem foglalható az etikainak szempontja alá. A történeti kifejtéseket is mellőzi, hivatkozva e kérdéseknél „Humanität und Christenthum in ihrer geschichtlichen Entwicklung, oder Philosophie der Geschichte aus christl. Gesichtspunkte“ cz. Michelsen által 1874—75. fordított és kiadott művére. Az erkölcsstan tárgyát úgy határozza meg, hogy az a jónak, vagyis istenországának az egyesekben és az egész emberi nemből való megvalósulása, úgy azonban, hogy csak az erkölcsi akaratérettel közvetlen viszonyban levő anyag vonható be a tárgyalás körébe. Tágabb alapon áll tehát Scharling, mint pl. Harless vagy Hofmann, a kik csak a szorosabb értelemben vett keresztyén erkölcsi elemet tárgyalják az erkölcsstannak, de egyúttal szűkebb az álláspontja, mint pl. Schleiermacher, Rothe vagy Martensené, a kik az erkölcsstannak aethetikai, nemzetgazdászattani, társadalmi s egyéb kérdéseket is tárgyalnak, miáltal az ethika az „Universalwissenschaft“ jellegét ölti fel magára. Oettingennel a nagynevű morálstatistikussal szemben jogosan hangsúlyozza, hogy az ethika „weder nur Personal-, noch nur Sociaethik“, hanem „beides in inniger Vereinigung“. Egyébként megjegyezzük, hogy az erkölcsstan, mint új prot. theol. tudomány terén még nem biztosak az eredmények, de azoknak megalapításához művünk is igen becses és tanulságos adalékkal szolgál. Steinthal upsalai tanár „Allg. Ethik“ cz. műve és Martensen etikája mellett alig van oly mű az újabb irodalomban, a melyből annyit tanulni lehetne, mint éppen Scharling művéből. (Sz.)

SALIS, DIE RELIGIONSFREIHEIT IN DER PRAXIS. Bern 1892. Ára 1 márka. A mű annak a kimutatásával foglalkozik, hogy bár a vallásszabadságot elvileg minden modern állam törvényhozása elismerte és törvénykönyvébe föl is vette, azonban a gyakorlat e

tekintetben sem vonta ki ez általános emberi és népjogi elvnek consequentiáit minden irányban. Szerző fájlalja ezt a dolgot, mivel a vallásszabadságban „a modern jogállamnak egyik legszebb gyönyegét“ látja: és kívánja, hogy az gyakorlatilag is az elv magasztosságának megfelelőleg érvényesüljön. Sőt odáig megy, hogy szomorúan constatálja „a foglyoknak az istentiszteleten, s a sákrémentom élvezetében való kényszerült részesülését“, s még a svájczí üdvsereg rigorosusabb elbánásában is a vallásszabadság elvének a megsértését látja. Tehát vallásszabadságot mindenkinek a maga összes attributumaiban és folyományaiban! Ez magában véve helyes dolog; de csak bizonyos megszorítással. A vallásszabadságnak, a modern állameszme eme legsarkalatosabb alapkövetelményének is vannak határai. Vallásszabadságot mindenkinek, de csak a vallás ellenségeinek nem! Maga a szerző is vallja, hogy az állam nem bánhat el egyenlőképen az egyes vallásfelekezetekkel, a mennyiben némelyiket nyilvános, másikat magán-testületnek ismerhet el s nem minden vallásfelekezet szolgálja egyenlőképen az állam céljait és feladatait. A keresztyén és nem keresztyén egyházfelekezeteket még sem lehet egyenlő elbírálás alá venni. A keresztyénség több, mint privát vallás; oly világnézet az, melynek ethikai erőin nyugszik az egész modern eszmevilág a maga összes követelményeivel. Különb is az állam politikai, jogi, az egyház pedig vallásos erkölcsi közösség, a melynek terét, a belső szabadságélet világát a külső positiv törvények kényszerítő hatalma nem érintheti. Az egyháznak az államtól való teljes elkülönítése, mint azt Vinet és Thiersch hangsúlyozza, utópikus eszme, mely a gyakorlati életben kivihetetlen. Az államnak szüksége van az egyházra épen legvitálisabb érdekeinek megóvása szempontjából. Salis műveinek nálunk Magyarországon is kétszeres jelentősége van jelen egyházpolitikai mozgalmaink megítélésében. (Sz.)

LUTHERS WERKE FÜR DAS CHRISTLICHE HAUS. Herausgeg. von Lic. Dr. Buchwald, Prof. Dr. Kawerau, Cons. R. Dr. Köstlin, Pfarrer Dr. Rade, Pf. Schneider u. A. 8. Bd. Braunschweig, 1892. 472. l. E kötettel szerencsésen végére jutott a ker. család épülésére és tanulságára szánt ú. n. „braunschweigi Luther-kiadás“, a melynek rendezésén — mint a névsorból is kitünik — Németország legismertebb Luthertudósai fáradoztak. Egy útbaigazító tartalomjegyzék s Luther életrajza Rade tollából fogja még a vállalat függelékét képezni. A dolgozótársak szorosan ragaszkodtak ama feladathoz, a mely szerint gondosan kiválasztották a ker. családnak“ szülő részleteket Luther műveiből. Luther énekeit Schneider, az asztali beszédeket Kawerau,

az 1524-ig terjedő levelezést Rade s az 1525—45-ig szólót Albrecht dolgozta fel nagy körültekintéssel és gondos szakavatottsággal. Így Kawerau igen ügyesen állította össze az asztali beszédekből Luthernek visszaemlékezéseit, a melyek olvasásánál szinte magát Luthert látjuk magunk előtt, a mint bizalmas baráti vagy családi körben beszéli el igen érdekes és tanulságos élettapasztalatait. E rész a 8. kötetnek legszebb és legközvetlenebbül kiválogatott része. Méltó helyet foglal el e vállalat a tisztán tudományos czélokot követő Walch-féle, erlangeni és weimari Luther-kiadások között, a melyekhez még a képes Köstlin-König-féle díszkiadást is sorozhatjuk. (Sz.)

Dalton, DIE EVANGELISCHE KIRCHE IN RUSSLAND. Leipzig 1891. 118 l. Ára 3 mark. Dalton, ki 30 évnél tovább lelkészkedett a czár birodalmában, az oroszországi protestantismus egyik legalaposabb ismerője. Korábbi művei (Verfassungsgeschichte der ev. luth. Kirche, Urkundenbuch der ev. ref. Kirche s Geschichte der ref. Kirche in Russland) széles körökben ismeretesek. Jelen mű az evangéliumi egyház helyzetét Pétervárott, a keleti tenger tartományaiban és Oroszország belsejében tárgyalja megragadó képekben és közvetlenül nyert benyomások alapján. Érdekes fejtegetéseiből, a melyek mindvégig le kötik az olvasó figyelmét, kiemeljük a következőket: Magában az orosz fővárosban 90 ezer prot. lakik, kik 21 gyülekezetet alkotnak s 18 templomuk van, a melyek közül 12 luth., 6 pedig ref.; 32 lelkész viszi a prédikátori hivatalt s a lelképásztori gondozást, úgy hogy átlag egyre 2813 lélek esik. Az istentisztelet vasárnapról vasárnapra 9 nyelven (német, francia, angol, hollandus, orosz, finn, svéd stb.) tartatik, a mi igen megnehezíti a lelkészi teendőket. A német protestánsok a létszám felét teszik s igen élénk tevékenységet és buzgóságot fejtenek ki az egyházi és iskolai élet összes ágaiban, úgy hogy 4 gymnasiumukat az orosz aristokratia is sűrűn látogatja. 1859 óta van a pétervári protestánsoknak diakonissaházuk, több legényegyletük, vasárnapi iskolájuk, munkás-kolóniájuk, több rendbeli kór- és árvaházuk, lelenczházuk stb., mely intézmények a legmagasabb körök elismerését vívták ki számukra. A 2-ik fejezetben a keleti tartományok protestáns egyházi mozgalmait tárgyalja a szerző, a melyre Nagy Péter kolonizáló törekvései jótékonyan hatottak. Az 1832-iki egyházi törvény a keleti tartományok lutheri egyházát a fővárosban székelő egyetemes konzisztórium főhatósága alá helyezte. A protestánsok száma 1,910.000. Főiskolájuk Dorpatban van prot. theol. fakultással s német tannyelvel. E protestánsok helyzetére jótékonyan hatott II. Katalin és I. Sándor

toleráns politikája. Egyházi életük és belmissiói tevékenységük köréből helyenként megragadó képeket nyújt a szerző. Az utolsó fejezetben a belső oroszországi protestantizmust fejtegeti, melynek e rengeteg területen 949 gyülekezete van, a melyből Finnlandra 345, Lengyelországra pedig 93 esik. A közlekedési viszonyok mizériája, az orosz pópák fanatismusa, a sektás próféták egész serege s az orosz hatóságok nyomása igen megnehezíti a protestánsok helyzetét s a lelkesi működést, s van egyházi kör, a mely 9,000.000 □ kmt. tesz ki. A protestánsok zaklatása, mint arról gyakrabban olvashatunk, itt napirenden van, bár másrészt meg igen biztató, hogy az orosz theológusok egyik része keresi a protestantizmussal való érintkezést egyházi és tudományos téren egyaránt. A kit az orosz különleges prot. egyházi viszonyok közelebből érdekelnek, igen nagy haszonnal és élvezettel fogják olvasni Dalton vonzó előadásait. Sok tanulságot és vigaszt lehet azokból meríteni az ev. protestantizmusnak a diasporában való terjedése és működése tekintetében. (Sz)

Dr. *Schmidt*, DER AUSTRITT AUS DER KIRCHE. Eine kirchenrechtliche und kirchenpolitische Abhandlung. Leipzig 1893. 395 l. Ára 8 mark. E mű az egyházból való kilépés kérdésének az első monographiai feldolgozása. Nagy érdeme az eddig feldolgozatlanul hevert anyag összegyűjtése és szakszerű feldolgozása. A mű 2 főrészből áll. Az első rész azt a kérdést fejtegeti, hogy az egyházból való kilépés lehet olyan, a mikor a kilépő semmi egyéb vallási közösséghez nem csatlakozik, és olyan, a mikor az egyikből való kilépésre valamely más vallási közösséghez való csatlakozás következik. Majd egy igen ügyesen összeállított áttekintésben adja az egyes német államok törvényhozásának a kilépésekre vonatkozó intézkedéseit s csak aztán tárgyalja az anyagi jogot következő rovatok alatt: a kilépés feltételei, a kor, a gyermekek felekezeti állása a szülők kilépésénél, a kilépés formája s a kilépés jogi következményei. A továbbiakban levonja fejtegetéseinek eredményét, a mihez igen üdvös s a mai egyházpolitikai viszonyokba mélyen belevágó megjegyzéseket fűz. A 2-ik főrészben összeállítja az egyes német államok joganyagát egész teljességében, a hol főleg a még fel nem dolgozott anyag s a kérdésre vonatkozó fontosabb bírói döntvények igen értékesek. (Sz.)

MICHAEL S. J., *Döllinger*. Eine Skizze. Freiburg i. B. 1892. 520 l. Ára 5 frt. Janssen János ultramontán történetírásának egyik legmértöbb követője a jezsuita Michael, az egyház-történet tanára Insbruckban, ki legújabbban e téren mint Döllinger, biographusa tüntette ki magát. E történetírás jellemzésére elég

legyen csak két példát fölhoznunk: *Ranke* világtörténetéről s általában egész történetírásáról művének egyik „kritikai“ fejezetében így ír: Rankenek logikailag kevésbé iskolázott feje volt. Ranke rationalista, a nélkül, hogy az akarna lenni; a keresztyénből csak a pusztá név maradt meg nála. E szavaival: „jó evangyéliomi keresztyénnek vallom magam“ csak ámitja magát Ranke, mintha hitt volna a Krisztus istenségében, holott e kijelentésével nemcsak magát, hanem másokat is ámitott. Fejtegetéseit e nagyhangzású tétellel végzi: Ranke napjainknak legdestruktivabb történetíróihoz tartozik. A „makacs“ *Döllinger* tanári, vatikáni, zsinati és müncheni akadémiai korszakalkotó működéséről szóló ugyancsak „kritikai“ „jellemtárája“ pedig így hangzik: A theológia soha sem volt *Döllinger* erős oldala. Nem volt jelentékenyebb theol. műveltsége. (Ezt mondja arról a *Döllinger*ről, a ki talán a középkori, s általában a kath. irodalomnak legalaposabb ismerője, s a kétesebb kérdések legiskolázottabb tisztázója volt!). A vallás terén — így folytatja — a legteljesebb indifferentismust predikálta s az igaz keresztyénség (értsd római-pápás alakja) iránti érzékét teljesen elvesztette. A történet meghamisítása terén — főleg mióta az egyháztól elszakadt — nincsen párja. Korábban a könyvek tanulmányozására adta magát, később szenvedélyeinek (?) rabja lett, s apostatává, propagandistikus izgatóvá, sőt akadémiai heccszelvé vált“. Elég is ennyi!

(Sz.)

Köstlin, FRIEDRICH DER WEISE UND DIE SCHLOSSKIRCHE ZU WITTENBERG. Festschrift zur Einweihung der Wittenberger Schlosskirche am Tage des Reformationsfestes, den 31. Oktober 1892. Wittenberg 1892. 111 l. Ára 1.50 mark. A wittenbergi vártemplom kétségtelenül első rangú helyet foglal el a német reformáció történetében; de a középkori cultus is kiváló módon nyert itt kifejezést a maga szentjeivel és ereklyéivel, úgy, hogy a templom, mint szerző említi, páratlanul áll Németország középkori templomai között. E templom tehát a középkori világnézet roskadozásának s az evangyéliomi tan hajnalhasadásának külső symboluma. Érdekes történeti adatokkal illusztrálja *Köstlin* ennek multját, az alapítására vonatkozó VI. Kelemen-féle bullákat, a melyek Krisztus töviskoronája egyik részének megőrzését bízzák e templomra, s tudjuk, hogy maga Bölcs Frigyes is kiválóan buzgólkodott a drága ereklyék megszerzése és megőrzése körül. A templom története után Bölcs Frigyes jellemét, uralkodását s a reformációhoz, de különösen annak hőséhez: Lutherhez való viszonyát rajzolja szerző.

(Sz.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság” pénztárába
1893. január 25-től 1893. április 30-ig befolyt
összegek kimutatása :**

1. Pártfogó tagok alapítványukat befizették: Hódmezővásárhelyi ref. egyház.

2. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1893-ra: Pozsonyi ev. egyház, debreczeni ref. egyház.

3. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1890-re: Nagy Ignác kölkedi ref. s.-lelk., gr. Degenfeld József. 1891-re: Küküllői ref. egyh., Pokoly József ref. s. lelk. Budapest, Nagy Ignác kölkedi ref. lelk., nagykárolyi ref. egyh., pápai ref. egyház, szilágy-szolnoki ref. egyh., Nagy Zsigmond dömsödi ref. s.-lelk., Lukács Ödön nyíregyházi ref. esp., gr. Degenfeld József, Thury Etele vámosi ref. lelk. 1892-re: Eperjeskei ref. egyház, küküllői ref. egyh., Pokoly József budapesti ref. s. lelk., Nagy Ignác kölkedi ref. lelk., nagykárolyi ref. egyh., pápai ref. egyház, budapesti ref. főgymn. tanári kar, szilágy-szolnoki ref. egyh., gr. Degenfeld József, komáromi ref. egyh., binari ref. egyh., n.-kállói ref. egyház, Thury Etele vámosi ref. lelk. 1893-ra: Czeglédi ref. egyház, Nagy Ignác kölkedi ref. lelk., selmezbányai főgymn. tanári kar, dévai ref. egyház, Szilágyi József pápai főisk. tan., tatai ref. egyh., szeghalmi ref. egyház, mezőtöldei ref. egyház, pápai ref. főiskolai könyvtár, Bodola László csurgói ref. gym. tan., h.-bösszörményi ref. egyh., görbedi ref. egyház, Ferenczy Gyula krassói ref. lelk. (4 frt), özv. Czékus Istvánné Rozsnyó, bihari ref. egyház, beregi ref. egyh., debreceni ref. egyh. lelk. kör, Kalmár Lajos Ipoly-Nyék, Bóné Géza es. k. kamarás Budapest, h.-m.-vásárhelyi ref. főgymn. tanári kar, alsó-zempléni ref. egyh., szolnoki ref. egyház.

4. Alapító tagok alapítványukat befizették: Hász Sándor kir. tan. Arad, szeghalmi ref. egyház, Ferenczy Gyula krassói ref. lelk. (20 frt), gr. Károlyi Tiborné, Györfy Elek budapesti ügyvéd.

5. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1890-re: Urházy Sándor k.-nyéki ref. lelk., tordai unitárius iskola könyvtára, Vörös Károly váczy ref. lelk., Fábrián János budapesti ref. s. lelk., Szilágyi Farkas n.-enyedi ref. lelk., Vályi Lajos perbetei ref. lelk., Dézsi Mihály biai ref. lelk., Parragh Béla tamási-i ügyvéd, Sztelhló Kornél budapesti ügyvéd. 1891-re: Urházy Sándor k.-nyéki ref. lelk., Mozsonyi Sándor kadarkuti ref. lelk., Vörös Károly váczy ref. lelk., Tatay Lajos b.-tamási-i ev. lelk., Varga Zsigmond ó-budai ref. s. lelk., Fábrián János budapesti ref. s. lelk., Schulpe Alfonz Pozsony, Szalczér Nándor B.-Gyula, Kálmán Sándor hiripi ref. lelk., Szilágyi Farkas n.-enyedi ref. lelk., néh. Sárközy Dénes N.-Bajom, Vályi Lajos perbetei ref. lelk., Dézsi Mihály biai ref. lelk., Parragh Béla tamási-i ügyvéd, Fekete Gyula nagykikindai ref. lelk., Dömötör Dániel bogyzslói ref. s. lelk., Sztelhló Kornél budapesti ügyvéd, Palóczy József mádi ref. lelk. (3 frt). 1892-re: Szalai Ferencz N.-Szokoly, Urházy Sándor k.-nyéki ref. lelk., Meczer András a.-berezeki földbirt., Vikár Imre szalafői ref. lelk., zilahi ref. collegium, Berey József n.-ecsedei ref. lelk., Gergely Károly n.-bányai ref. lelk., Antal Károly f.-görsönyi ref. lelk., Jausz Vilmos soproni th. tanár, Buzás Lajos bálványosi ref. s. lelk., Kiss Béla vaáli ref. lelk., Fodor György t.-szadai ref. s. lelk., Molnár Albert bugyi ref. lelk., Schulpe Alfonz Pozsony, Szalczér Nándor B.-Gyula, Jóó István debreczeni tanár, Szilágyi Farkas n.-enyedi ref. lelk., t.-roífi ref. egyház, Kiss Albert f.-tarjáni ref. lelk., Pátkay Imre k.-szt.-miklósi gym. tanár, Vámosy Mihály budapesti ref. főgymn. tanár, Mitrovics Gyula sarospataki th. tanár, Patonay Dezső paksi ref. s. lelk., Czike Ferencz budapesti f.öv. tanító, Csiky Lajos debreczeni th. tanár, t.-szt.-miklósi ref. egyh. Kutas Bálint t.-szt.-miklósi ref. lelk., Benke István szt.-györgyi gym. tanár, Fekete Gyula n.-kikindai ref. lelk., Némethy Lajos debreczeni ref. lelk., Dömötör Dániel bogyzslói ref. s. lelk., Kovács Sámuel deési ref. lelk., Sztelhló Kornél pesti ügyvéd, Vadász Pál s.-szt.-péteri ref. lelk. 1893-ra: Ifj. Kovács Antal s.-martonosi ref. lelk., Szalai Ferencz N.-Szokoly, k.-nyéki ref. egyház, Bakos József bakonszegi ref. lelk., Szilágyi Sándor budapesti egy. könyvt. igazg., Vikár János szalafői ref. lelk., zilahi ref. collegium, sz.-németi ref. egyház, h.-badházi ref. egyház, Tóth Sándor sz.-sárkányi ev. lelk., zala-istváni ev. egyház, Gergely Károly n.-bányai ref. lelk., Antal Károly f.-görsönyi ref. lelk., Breznik János selmezbányai tanár, kismarjai ref. egyház, dr. Kovács Sándor debreczeni jogtanár, késmárki ev. egyház, b.-udvari ref. egyház, Szilágyi Márton f.-gyarmati ref. lelk., Csecsetka Sámuel pozsonyi th. tanár, Fejes István s.-a.-ujhelyi ref. lelk., Kátai Endre D.-Szt.-György, Szalczér Nándor B.-Gyula, Benedek László pándi ref. lelk., Tokay István mohácsi ref. s.-lelk., h.-bagosi ref. egyház,

Molnár Albert m.-vásárhelyi ref. lelk., belényesi ref. lelk. kör (4 frt), Vágner Samu varsádi ref. lelk., t.-derzsi ref. egyház, J. Vitéz Kálmán budapesti ref. vallásánár, Magyar egyesület Halle (6 frt 23 kr). iglói ág. ev. főgymn., Vámosy Mihály budapesti ref. főgymn. tanár, Szücs János enyingi ref. esperes, Halom Ádám m.-szt.-györgyi ref. lelk., Szeremley József h.-bőszörményi ref. esperes, Szöllősy Antal ny.-szt.-erzsébeti ref. lelk., Balogh György bicskei lelk., Beöthy Zsigmond v. b. t. t. Mitrovics Gyula sárospataki th. tanár, dr. Borotvás Dezső Makó, Poór Endre Makó, Tóth Dániel pápai theol. tanár, Kiss Áron tiszántúli ref. püspök, Andrássy Kálmán buji ref. lelk., Kőrösi János k.-ladányi ref. lelk., Novák Lajos ungvári ref. lelk., Némethy Lajos debreczeni ref. lelk., Balogh Ferencz debreczeni theol. tanár, gr. Bethlen Sándor M.-Gezse. dr. Szabó Aladár budapesti ref. th. tanár, soprnoi ev. th. önképző-kör, Menyhárt András kecsesi ref. esp., gávai ref. egyház, ifj. Jeszenszky Károly m.-berényi ev. lelk., Tóth Kálmán gárdonyi ref. lelk., miskolczi ref. főgymn.

6. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1890-re: néh. Pap lelk., Zsigmond, Kiss Sándor kolozsvári igazg., Margócsy Kálmán d.-egyházi ev. Szabó Dénes t.-szt.-miklósi ref. tanító, Csurka István buji ref. tanító, Kenessey Dezső budapesti ref. főgymn. tanár. 1891-re: Tróznér Lajos pjel. Ónodi Zsigmond k.-szt.-péteri ev. lelk., Vaszkó Endre padragi ref. tanító, Kovács Elek v.-gál-falvai esp., Mészáros Károly mocsai ref. lelk., nagy-igmándi ref. egyház, Buza János sárospataki főgymn. tanár, Kiss Sándor kolozsvári igazg., Nagy Sándor mohai ref. lelk., Szücs László senyeházi ref. lelk., Juhász József varsányi, ref. lelk., Kiss Károly g.-vezekényi ref. lelk., Szőke Károly kp.-bogárdi földb., Rácz Károly etei ref. lelk., Kovács Géza déghi ref. lelk., Fazekas József mihályházi ref. lelk., Mozgai Gábor dácai ref. tanító, Bolla Ferencz tósoki ref. tanító, Major Ferencz n.-szalóki ref. tanító, Hetesy Lajos m.-laki ref. tanító, Komjátý János a.-házi ref. lelk., Sebestyén János kupi ref. lelk., Takács József peéri ref. tanító, Kemény Lajos dudari ref. tanító, Galamb István Zircz, Seregély Dezső nagy-kánizsai ref. lelk., Czibor József neszmélyi ref. lelk., Száz Kálmán kádártai ref. s. lelk., G. Nagy Bertalan belvárdi ref. lelk., Szabó Gusztáv Szamoszeg, Hetesi Vincze m.-házi ref. tanító, Barabás Lajos h.-bődögei ref. tan., Kovács János csetényi ref. tan., Achim Mihály gyóni ev. lelk., Csurka István buji ref. tan., Dezse Dániel b.-szegi ref. lelk., Kelecsényi Károly alamori ref. lelk. 1892-re: Szász Károly nagy-szeredai lelk., Ónody Zsigmond k.-szt.-péteri ref. lelk., Kovács János t.-kenézi ref. lelk., Molnár Sámuel v.-ladányi ref. lelk., Mészáros Károly mocsai ref. lelk., Buza János sárospataki főgymn. tanár, Somogyi Kálmán ádándi ref. lelk., Szily György ácsi ref. tanító, Kiss Sándor ref. igazg., Nagy Sándor mohai ref. lelk., Bajkó György k.-borosnyói ref. lelk., Parragh Lajos ajkai ref. lelk., Galamb István Zircz, Czibor József neszmélyi ref. lelk., Kenessey Kálmán vasuti és hajózási főfelügyelő, G. Nagy Bertalan belvárdi ref. lelk., Szabó Gusztáv Szamoszeg, Hetesi Vincze mihályházi ref. tanító, dr. Borosnyói L. B. N.-Szeben, Gáspár Albert aldobolyi ref. lelk., Tomory Endre héthi ref. lelk., Dezse Dániel barabátszegi ref. lelk., Kármán István feketepataki ev. lelk., Kájel József dümsödi ref. lelk., Jeremiás Béla pázmándi ref. lelk., Szücs Endre czecei ref. lelk., Kelecsényi Károly alamori ref. lelk., Riecsánszky Endre bényei ref. lelk., Baczó Mózes kolozsvári ref. papj., Szabó Sándor türkevei ref. lelk., Baltazár Antal jolsvai ev. lelk., dr. Rácz Ottó kapuvári kir. jbiró. 1893-ra: Varga József padányi ref. lelk., Gulyás Lajos kisújszállási ref. lelk., atyai ref. egyház, Dózsa József tatai ref. lelk., Mezey János ör.-szt.-péteri ref. lelk., Kutasi Ferencz m.-komáromi ref. lelk., Varságh Béla b.-csabai gyógyszerész, Mozgay Mihály f.-görszönyi ref. tanító, Farkasdy Béla patasi ref. lelk., Czibor József neszmélyi ref. lelk., Bartha Zsigmond ökirítói ref. lelk., Fábry János iglói főesperes, Baross Károly b.-bánfalvai ev. lelk., Vadas Gyula csermői ref. lelk., Cseresnyés János Makó, Halász Árpád makói tanár, Tomory Endre héthi ref. lelk., Dezse Dániel barabátszegi ref. lelk., Kármán István feketepataki ev. lelk., Gyarmathy József szilicezi ref. lelk., Kiss József kákicsi ref. lelk., Szücs Endre czecei ref. lelk., J. Vitéz Piroska sz.-szt.-miklósi ref. tanítónő, Kelecsényi Károly alamori ref. lelk., Tóth Kálmán tapolczafői ref. tan., Szabó Sándor türkevei ref. lelk., Kopré Ferencz t.-lúczy ref. esperes, Félégyházy Antal sz.-udvarhelyi ref. lelk., Gaál Ferencz átányi ref. s. lelk. 1894-re: Kutasi Ferencz m.-komáromi ref. lelk., Raksányi Károly b.-henyei ref. lelk. 1895-re: Kutasi Ferencz m.-komáromi ref. lelk.

7. A Károli-alapra: Szöllősy Antal ny.-szt.-erzsébeti ref. lelk. (50 kr).

8. Népies kiadványokra: Pilisly István (2 frt), a tornai ref. egyhmből (6 frt 45 kr), k.-ladányi ref. egyház (3 frt).

9. A kiadott röpiratokért: Tűri Lajos (50 kr), Raksányi Károly (20 kr) Selmecey Géza (40 kr).

177.

4. V. évfolyam.

4. füzet.

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

A. M. P.
M. ALL. EGYET.
LEVÉLTÁRA

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként
és pedig mindig

januárius 1-én, április 1-én, július 1-én és október 1-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1893.

A jelen füzethez mellékelt Felhívást ajánljuk a t. tagok b. figyelmébe.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. A placetum. III. közl. <i>Dr. Bartha Béla</i>	405
2. Jan Kollár mint pap, tudós és költő. <i>Várnai Sándor</i>	422
II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.	
3. A régi socialismusról <i>dr. Csiky Kálmán</i>	434
III. KÖNYVISMERTETÉS: <i>Dr. Fürstenau Hermann</i> Das Grundrecht	
der Religionsfreiheit <i>dr. Szlavik M.</i>	458
IV. IRODALMI SZEMLE.	
a) Hazai irodalom	467
b) Külföldi irodalom	474

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker. Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

A Prot. Szemle a jövő év elejétől **havi füzetekben** fog megjelenni (július és augusztus kivételével) **minden hónap 15-én.**

FELHIVÁS

a Magy. Prot. Irodalmi Társaság tagjaihoz.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nagyérdemű tagjainak bátor vagyok tisztelettel a következőket jelenteni:

1. Társaságunk 1889-ben kezdvén meg tényleges működését, a mint a t. tagok emlékezni méltóztatnak, ez évtől kezdve szólottak a tagsági díjkötelezettségek is. Az 1889-ben belépett pártoló (évenként 3 frtot fizető) tagokra nézve egy cyclus már 1891. végén lejárt s akkor örömmel tapasztaltuk, hogy csak igen csekély számmal jelentették be a Társaságból való kilépésüket s így továbbra is a Társaság tagjaiul voltak tekinthetők. **Most azokra a pártoló (3 frtot fizető) tagokra nézve jár le az 1893. év végével a tagsági kötelezettség, a kik az 1890-ik évben léptek be s onnét kívánták tagsági jogaikat élvezni és kötelezettségeiket teljesíteni.** De ugyancsak az 1893-ik-év végével jár le az első 5 éves cyclus azokra a **rendes (évenként 6 frtot fizető) tagokra nézve is, a kik 1889-ben** lettek a Társaság tagjai. (Alapszab. II. 7. és 8. §§.)

Tisztelettel kérem azokat a rendes tagokat, a kik 1889-ben és azokat a pártoló tagokat, a kik 1890-ben léptek be a Társaságba, hogy esetleg kilépési szándékukat méltóztatassanak legkésőbb a f. é. december hó 1-ig nálam annál is inkább bejelenteni, mert különben, a mint ez minden más társaságnál vagy egyletnél szokásban van, **azok, a kik kilépésüket nem jelentik be a kitűzött határidőre, továbbra is a Társ. tagjainak fognak tekintetni s köteleztetnek a tagsági díjak alapszabályszerű fizetésére.** Azok tehát, a kik a Társaság tagjaiul óhajtanak maradni, nem jelentkeznek; de a kilépni szándékozók jelentsék be e szándékukat f. é. decz 1-ig.

Szabad legyen ama reményünknek kifejezést adni, hogy ily kilépők csak igen csekély számmal lesznek; sőt a jövő cyclust mostani t. tagjaink ügybuzgalma folytán megnagyobbodott számmal kezdhethjük meg.

2. Bátor vagyok a t. tagok figyelmét felhívni a nagy összegben még kint levő **hátralékokra.** A **hátralékok összege** a f. évről is még be nem fizetett tagdíjakkal együtt **6593 frtra** rüg.

Hátralékaikat méltóztatassanak a hátralékosok a f. é. október hó 20-ig a Társaság pénztárába (IX., Csepelrakpart 7 sz.) beküldeni; mert október 21-én már kénytelenek leszünk a f. é. közgyűlés határozata folytán a hátralékokat **postai megbízás** útján szedetni be, a mikor a tagdíjakon felül még a postai megbízás költsége is terhelni fogja a hátralékosokat. Ha pedig a postai megbízások nem váltatnának be, az **azokat visszautasítók nevei** a f. é. november hó 15-én túl, ugyancsak a f. é. közgyűlés határozata folytán, az illetékes püspök urakkal fognak közölni.

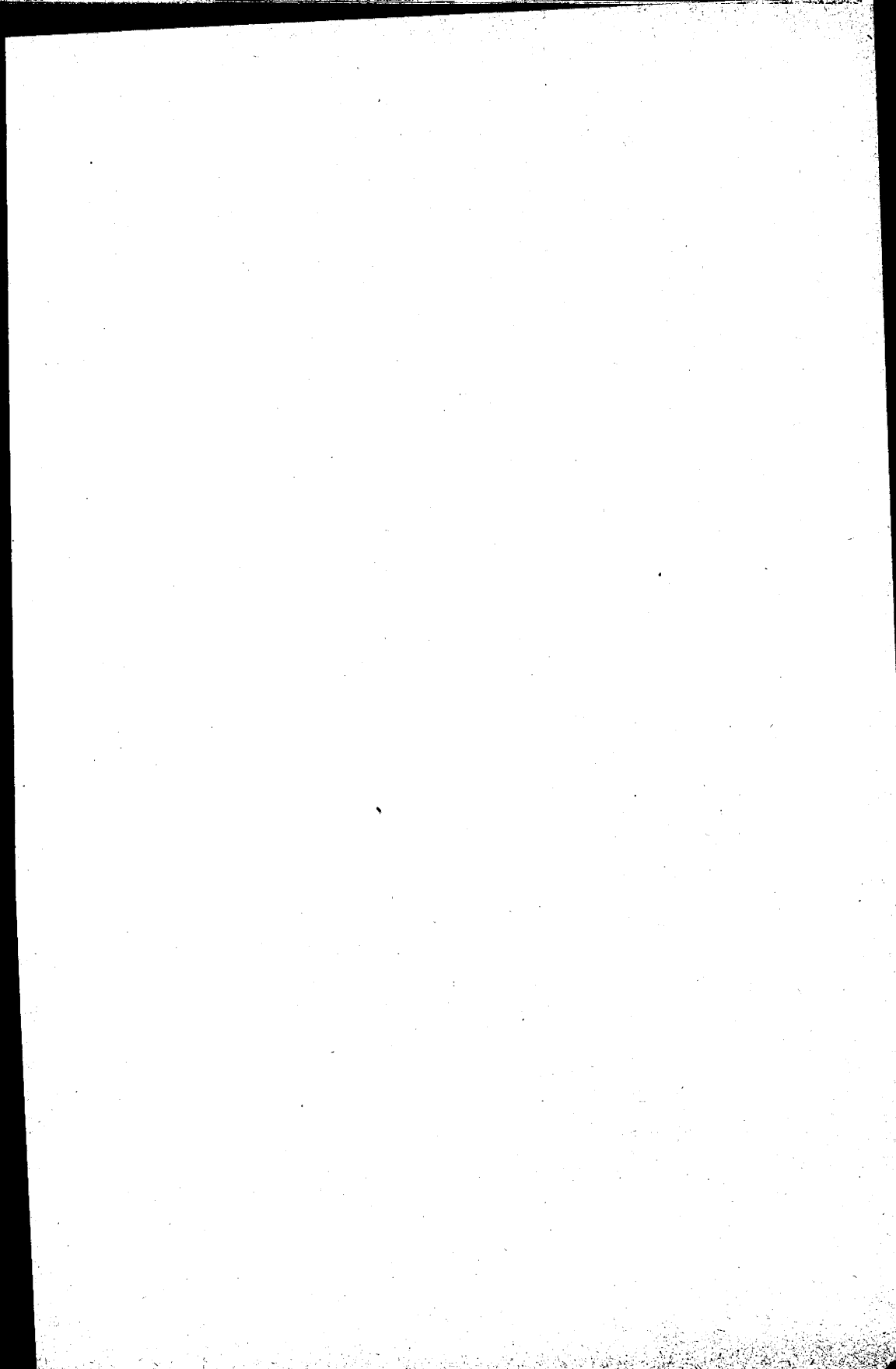
Tisztelettel kérem a t. hátralékosokat, hogy méltóztatassanak önkényt elvállalt kötelezettségeiknek az ügy iránt való buzgóságból eleget tenni. A hátralékok nagy összege okozza, hogy még a mult évekből van egy csomó kifizetetlen tartozása a Társaságnak; ez okozza, hogy a f. évben még eddig nem tudott monografiát kiadni, pedig az kéziratban készen rendelkezésre áll és ez okozza, hogy a Prot. Szemlélt nem tudta eddig havi folyóirattá átalakítani, mert az eddig, illetőleg most megjelent 32 ívvel elérte az Alapszabályszerű 30—32 ívet, többnek a kiadását pedig nem bírja meg a pénztár mostani helyzete.

3. A **Protestáns Szemle** a jövő év elejétől fogva havonként fog megjelenni (kivéve július és augusztus hónapokat) 3—4 ívnyi tartalommal. Valamint jelentem, hogy a népies kiadványokat is még ez év folytán, néhány hét mulva megindítjuk. Előre is kérem a t. tagok jóakarátát.

4. Végül tisztelettel kérem a Társaság összes tagjait, hogy ki-ki a saját körében kifejtendő ügybuzgalommal **kegyeskedjék Társaságunkat támogatni, ennek tagokat gyűjteni, hogy így Társaságunk ne csak pusztán megélhetéséért küzdjön, hanem virágozzék, fejlődjék s eléje tűzött nemes és nagy feladatait meg is valósíthassa.**

Budapesten, 1893. szeptember havában.

Kenessey Béla,
a Magy. Prot. Irod. Társ. titkára.

A PLACETUMRÓL.

(Harmadik és befejező közlemény.)

III.

A királyi jóváhagyás joga két oldalról van megtámadtatásnak kitéve.

Az egyik támadó a doctrinaire liberalizmus, mely a politikai s társadalmi viszonyok rendezésére bizonyos állandó s általános formákat jelöl meg, azokat époly egyedül üdvözítő dogmáknak vallván, mint a római kath. vagy a görögkeleti a maga hittételeit. Ez a liberalizmus a különböző felekezeteket egyazon szempontból tekinti s irányukban az állam részéről a teljes formai egyenlőséget tartja jogosnak, tekintet nélkül arra, hogy a valódi egyenlőség az egyenlőtlenekkel való megfelelő elbánásban áll; tekintet nélkül az illető felekezetek tanaira, történelmi fejlődésére, politikai, közgazdasági jelentőségére, az állammal szemben való viselkedésére, arra a haszonra, vagy kárra, melyet tőlök az állameszme, a nemzetiség, a közművelődés várhat.

Ez a liberális iskola a placetumot úgy tekinti, mint az egykori rendőrállam maradványát; és schablonos elveinek megfelelőleg, közelebbi vizsgálat nélkül, elvi szempontból gyűlölvén minden praeventiv intézkedést, elveti a placetumot is, azt tartván róla Simorral, hogy a legridegebb előzetes censura. Félreismeri azt, hogy e jog, mint láttuk, megfelelő formában minden felekezettel szemben gyakoroltatik, ennél fogva csak azt az alakját veszi figyelembe, mely legjellemzőbb s szembeötlőbb, t. i. a kath. egyházzal szemben főnállót s a formális egyenlőség arczucsapásának tekinti, hogy ez egyház iránt más jogokat követelhessen, más eljárást foganatosíthasson az állam, mint a többiek irányában.

A szabadelvűek ez a része a római kath. és a többi felekezetekkel szemben minden előleges óvintézkedést, mint rendőri természetűt, tulságos bizalmatlankodót és gyámkodót

el akar törölni s így a placetumot is. Helyettesíti pedig a kihirdetett bullák, brevék, pástorlevelek tudomásvétel végett való utólagos bemutatásával (avista), mikor is az államhatalom megtiltja vagy felfüggeszti azok foganatosítását, melyek az állam törvényeivel, a közrenddel, a felekezetek közti békeséggel ellenkeznek; ha pedig a kihirdetett bullák, brevék, rendeletek, körlevelek valamely büntetendő cselekmény elkövetésére szólítanak föl, vagy már tartalmuk nyilvánosságra hozatala sérti a büntető törvényt, vagy ezek alapján követ el valaki valamely büntetendő cselekményt: akkor az elkövetők, mint közbüntettesek lesznek fenyítendőek.

Szivesen csatlakoznak e felfogáshoz az álliberálisok is, vagyis azok, kik belső meggyőződésük, vagy érdekeik szerint az ultramontán párthoz tartoznak, külsőleg, hogy valódi céljaik elérésére a liberális látszatot s az ellenség fegyvereit használhassák föl, a szabadelvű párthoz csatlakoznak, igyekeztvén, esetleg a legképtelenebb tulzásokkal is, az ultramontán követelésekre kedvező mágyarázatot adni a haladás eszméinek. Ezek az ultramontán liberálisok mai napság hihetetlen módon megszorodtak s a napisajtó jelentékeny része nálunk is az ő kezükben van.

Felesleges mondani, hogy a józan szabadelvűség, mely az emberiség haladását s a liberális eszmék megvalósulását mindenkor az állam és társadalom adott viszonyaihoz mérten, a gyakorlati élet korlátai között s követelményeihez képest kívánja valósítani, nem helyeselheti ezeket a nézeteket.

Nem okosság minden praeventiv intézkedést elítélni csak azért, mert az egykori rendőrállam hatalma ily intézkedéseken sarkalt. Okszerű kormányzatban sem az előleges óvó intézkedések, sem maga a rendészeti tevékenység nem nélkülözhetők. A kath. egyház és pápai hatalom szervezete s irányelvei általán ismeretesek. Abszolút egyeduralom egy csalhatatlan fő alatt; világszervezet a legtökéletesebb hierarchiai alárendeltséggel, hol Magyarország, Kanada, Afrika vagy Brazília plebánosa, térítője a maga felebbvalójának s valamennyi együtt a pápának feltétlen engedelmességgel tartozik, de a laikusok óriás tömege, hitbeli dolgokban, hasonlóképp van alávetve az egyháznak és a papságnak. Ezt az óriási világszervezetet egy akarat, egy parancs mozgatja, még pedig azon ősrégi elv szerint, hogy az egyház, mint isteni intézmény, a világi hatalom fölött áll, amint VIII. Bonifácus az «Unam sanctam» bullában kifejezte s amint a pápaság ma is tartja: «Kijelentjük, állítjuk, meghatározzuk

és kihirdetjük minden emberi teremtésnek, hogy az üdvösségre okvetlenül szükséges, miszerint mindenki a római pápa alattvalója legyen.»¹ Ne feledjék az illetők a legujabb korból IX. Pius Syllabusát sem, és a vatikáni zsinatot, melyek nyíltan elkárhoztatják azt a tant, hogy a világi törvények ellenkezhetnek az egyháziakkal, s hogy az ily ellenkezés esetén nem az egyházi törvényé a föltétlen elsőség amaz elvnel fogva: «Ki titeket hallgat, engem hallgat, ki titeket megvet, engem vet meg.» Ne feledjék a történelem által nyújtott majdnem két évezredre terjedő tapasztalást sem, mely világossá teszi, mily eszközökkel tudott az egyszerű római püspök a világ urává lenni.

Ily szervezettel, ily hatalommal és törekvéssel szemben nem lehet lemondani a praeventiv intézkedésekről: a) *az állam érdekében*, melynek alkotmánya, politikai fejlődése, belbékéje folyton fenyegetve van a római pápaság törekvései, uralmi vágya s hatalma által; az államnak végre is nemcsak joga, hanem kötelessége is lehetőleg előre tudomást szerezni mind arról, ami fontosabb esemény területén történik, vagy történni fog; b) *a hazai római kath. egyház érdekében*, melyet nem lehet kiszolgáltatni egy külső hatalom önkényeinek, s a teljes szellemi rabszolgaságnak, nem lehet eszközül szabadon felhasználni engedni vallási elfogultság, viláгурalmi vágyak, nemzetközi politikai célok érdekében; c) *a többi, az állam területén élő s oltalmát élvező hitfelekezetek érdekében*, melyeket egyoldalú terjeszkedési s hatalmi törekvéseknek martalékul dobni nem szabad.

A legnagyobb politikai hiba, sőt bűn előzetes intézkedésekkel el nem háritni a bajt ott, hol az lehetséges, hanem bevárni a törvénytelen ségek fogantatását, így mintegy alkalmat adni a polgárságnak arra, hogy vétkezzék s aztán nyugodt lélekkel, megtorló intézkedésekkel fordulni ellenök. Igaz, a róm. kath. egyház tana szerint az egyházi törvények kötelezők, ha Rómában in acie campi Florae ki vannak hirdetve, azonban viszont az állam érdekében törvényeivel ellenkező szabályok az ország határán belől nem érvényesülhetnek s ha az államhatalom a placet, vagy non placet alkalmazásával előre s kétségtelen módon fejezi ki, hogy mely egyházi törvényeket tart a polgáriakkal összeütközők-

¹ «Subesse Romano Pontifici omni humanae creaturae declaramus, dicimus, definimus et pronunciamus omnino esse de necessitate salutis.»

nek, mely pápai, vagy püspöki rendelet végrehajtásától félti a társadalom békéjét, a felekezetek közötti egyenlőséget, akkor nagyon megkönnyíti kath. polgárai nagyobb részének, sőt a papság jobbakaratu részének a magatartását is. Ellenben, ha az ily egyházi szabályok kihirdetése minden állami beavatkozás nélkül lehetséges, s a kevésbé érett, vagy tudományosan nem képzett tömeg minden ujjmutatás nélkül áll: a vallás, illetve, a papság erkölcsi kényszere s rábeszélése folytán foganatosítja azokat a rendeleteket, s a vége büntetés az államhatalom részéről.

A doctrinaire szabadelvűség szószólói akkor is nagy tévedésben vannak, midőn a placetumot azért tartják megszüntetendőnek, mivel a többi felekezetekkel szemben nem lévén alkalmazásban, a katolicizmusra bántó egyenlőtlenséget képez, holott fölvilágosodott jogállam minden felekezettel szemben a teljes egyenlőség elvét köteles valósítani.

Az egyenlőség kétféle: *anyagi és alaki*. Az *anyagi egyenlőség* abban áll, hogy mindenkinek s minden intézménynek megadja az állam azokat a jogokat, melyeket az természeténél, helyzeténél, az államban elfoglalt állásánál s jelentőségénél fogva méltán s az állam valódi érdekeinek sérelme nélkül megkövetelhet; viszont ne rójjon reá több köteleességet és mást, mint a mit mindezeknél fogva megbírhathat, s tőle méltányosan meg lehet várni. Innen van az, hogy míg kevésbé művelt emberek 3 évig katonáskodnak, addig a műveltebbek mint önkéntesek, egy-két évig; innen van a birtokaránylagos adózás, a progresszív adó, a büntetések különféle fokozatai a tett minőségéhez, az enyhítő vagy súlyosító körülményekhez képest. Az egyenlőség nem valami kényszerzubbony, melyet minden társadalmi testre ráhuznak, hanem oly követelménye a jogrendnek, mely az alapelv ugyanazonossága mellett is bizonyos változatosságot, egyénisülést enged.

Igy van ez az állam és felekezetek egymáshoz viszonyában is.

Az az egyenlőség pedig, mely ugyanazt a változatlan alapelvet és eljárást alkalmazza a társadalmi élet minden tagjára s intézményére, tekintet nélkül sajátlagos természetére, helyzetére, az államhoz való ilyen vagy olyan viszonyára, *alaki egyenlőség*, mely azonban valójában gyakran a legnagyobb egyenlőtlenség s kiáltó méltánytalanság.

A placetum tényleg fönáll minden felekezettel szemben, s természetes következménye az állami önállóságnak, a szu-

verénítésnek, mely abban áll, hogy az illető status területén csak egy főhatalom van s lehet, mely semmi másnak alá nincs rendelve, de a melynek e területen annyira, mint az államérek követeli, minden más alárendelt s engedelmes-séggel tartozik. Azonban a placetum joga az anyagi egyenlőségnek megfelelőleg másként érvényesül a protestáns egyházakkal, máskép a görög keletivel, máskép a zsidóval szemben és ismét másként a katolikussal. Magyarországon másként, mint Ausztriában vagy Németországban, a mit a jog- és történelmi fejlődés különbözőségéből könnyen meg lehet magyarázni s érteni. De azért fennáll minden felekezettel szemben s így az a támadás, melyet ellene a jogegyenlőtlenség czimén tesznek, önként elesik.

Am láttuk, hogy a róm. kath. egyház irányában különös, erősebb, szembetűnőbb alakban jelentkezik, elannyira, hogy sokan, a legtöbben a jus placetit csak a római kath. egyház ellen látják létesítve. Hát hogy ez így van, annak a r. kath. egyház természete, szervezete, a magyar államhoz való viszonya s törekvései az oka.

Nem akarom ismételni, amiket a szervezetre nézve már elmondottam,¹ csak azt emelem itt ki, mint a kérdés helyes eldöntésére rendkívüli fontosságút: *hogy a pápaság és a katolicizmus nemcsak vallási, hanem politikai elv is*, a pápaság világi hatalomra törekszik, ezt tartja szabadsága s függetlensége főbiztosítékának, ezáltal nemzetközi és pedig elsőrangú politikai tényezővé válik, a püspökök, papok és szerzetesek, a vallásos társulatok és egyesülések megannyi politikai emisszáriusok; a pápaság céljai érdekében hol a politikai felforgatással szövetkezik, mint Olaszországban, N.-Britanniában s azelőtt Franciaországban s nálunk is Strossmayerrel s hasonlókkal, hol a lényegének s valódi

¹ VII. Gergely metzi Hermannhoz intézett levelében így nyilatkozik a világi hatalomról: «Quis nesciat reges et duces ab iis habuisse principium, qui Deum ignorant, . . . universis paene sceleribus mundi principe, diabolo videlicet, agitante, super pares, scilicet, homines dominari caeca cupiditate et intolerabili praesumptione affectaverunt.» Sőt a pápák Augustinus Triumphus tanítása szerint (Summa de potestate Papae) nem kevesebbet követeltek, mint azt, hogy a német-római császári szék megüresedése idejére e birodalom fölötti joghatóság, kormányzás és rendelkezés a pápára, mint a földi és mennyei hatalom isteni letéteményesére menjen át. V. ö. Friedberg Aem. «De finium inter ecclesiam et civitatem regundorum iudicio quid, maedii aevi doctores et leges statuerint.» Lips. 1861. és Richter «Lehrbuch der kath. und ev. Kirchenrecht», 6. kiad. 144. l. 12. j.

czéljainak sokkal inkább megfelelő absolutistikus, feudalis reactióval, mint Ausztriában, Spanyolországban s nálunk is.

E különleges szervezete, jellege s politikai jelentősége, épen az egyenlőség elvéből kifolyólag, oly megelőző intézkedéseket tesz nemcsak jogosultakká hanem egyenesen szükségessé, minő a kath. egyházra vonatkozólag fenálló jus placeti, de a melyet épen ezért nemcsak fön kell tartani, mint fontos államjogot s politikai eszközt, hanem ha meg nem volna, meg kellene teremteni.

S ezzel talán, a józan szabadelvűség és helyes állampolitika, de a helyes felekezeti politika szempontjából is végeztünk a doctrinaire liberalismus placetum-ellenes érveivel.

Most már áttérhetünk a valódi ellenség, az ultramontán-ság támadásaira.

Az ultramontán-ság placetum-ellenes érveit legtisztábban találjuk csoportosítva *Simor János* amaz emlékiratában, melyet 1870-ben, a placetum újra hatályba lépte után terjesztett a király elé;¹ továbbá *dr. Aschenbrier Antal* budapesti egyetemi theol. tanárnak «*Simor a jus placeti-ről*» cz. dolgozatában (megjelent a «Pesti Napló» 1893. évi jan. 22-iki számában), aztán legtömörebben *Szeregy* ez értekezés folyamán már többször idézett egyházjogi művében (232—235.)

Lássuk ez érveket röviden összefoglalva, hogy aztán megczáfolhassuk.

1. A jus placeti nem *államfenségi jog*, mert az újabb elméletek az állam és egyház szétválasztását, az egyházak függetlenségét, a vallásfelekezetek egyenlőségét és viszonyosságát követelik. Az alkotmányosság elmélete szerint veszedelmes az állami hatalmaknak, t. i. a törvényhozói, bírói, végrehajtói hatalomnak egy személyben való egyesítése. Mennyivel félelmesebb akkor a caesaropapismus, holott a placetum ezt foglalja magában.

2. Különben is az egyház tökéletes társaság, ennél fogva minden más hatalomtól szabadnak és függetlennek kell lennie, a mint már isteni szerzője is így alapítá, ki maga sem kért engedélyt az államhatalomtól tanai terjesztésére.

¹ Megjelent Roskoványi «*Monumenta catholica pro independentia potestatis ecc. ab imperio civili*», 12. k. s kivonatban közli Aschenbrier a szövegben idézett értekezésében. Mi fájdalom, csak az utóbbit használhattuk, Roskoványi nagy munkája nem állt rendelkezésünkre.

Mint tökéletes társaság, nem is hirdethet oly tant, mely az államra s polgári társadalomra nézve káros lehetne.

3. Az egyháznak lelki, isteni, természetfölötti, tehát végtelen célja s rendeltetése van, az államhatalomnak földi, véges és korlátolt, ennél fogva hogyan lehetne az utóbbinak hatalma az előbbi fölött? Hogyan lehetnének az isteni törvények az emberek tetszésének, a polgári társaság törvényeinek alávetve? Nincs-e megírva, hogy inkább kell az Istennek, mint az embereknek engedelmessékedni?

4. A placetum teljesen értelmetlen és czéltalan intézkedés. Mert a sajtószabadság korszakában, hol a lapok pár nap alatt a föld legtávolabbi részében történt eseményeket is közlik, lehetetlen megakadályozni a placettel, hogy a hívők az egyházi törvényeknek tudomására ne jussanak s az államkormány tilalma sokféleképp kijátszható (I. az I. közleményben Dupanloup orleansi püspök esetét, a II. közleményben Schopper rozsnyói püspökét.) De különösen hiu erőlködés azért, mert a kath. egyházi törvények és pápai rendeletek kihirdetésére nézve teljesen elég, ha azok az egyetemes zsinattal közöltettek, vagy Rómában a lateráni Szent János és a Szent Péter Basilica kapujára kifüggesztettek s akkor, lelkiismeretben minden hívőt köteleznek, tehát akkor is, ha az illető állam feje azok kihirdetését saját területén meg nem engedi.

5. A placetumot csupán a katolikus egyházzal szemben gyakorolván az állam, ez nemcsak jogosulatlan bizalmatlanság, melyet meg nem érdemel, hanem egyuttal igazságtalan háttérbe szorítás a többi felekezetekkel szemben; oly privilegium odiosum, melynek a jogegyenlőség nagy elve ellenmond. Tudvalevő, hogy Stremayer akkori osztr. kultusz-miniszter főképp e szempontból nem tartotta helyesnek Ausztriában a placetum visszaállítását, hanem a csalhatatlansági dogma ellenében inkább az 1855-ik évi konkordátum teljes fölmondásával védekezett. Erre mondja Simor Aschenbrier közlése szerint: «Korunkban minden felvilágosodott, alkotmányos érzelmektől és igazságszeretettől áthatott államférfiu kénytelen az osztrák vallásügyi miniszternek a placetumra vonatkozó felfogását és ítéletét helyeselni, minden ellenkező törekvést pedig rosszalni».

6. Nálunk nem is áll fön alkotmányosan, törvényesen a jus placeti, mert a Corpus Jurisban, amint Deák is beismeri, egyetlen idevonatkozó törvényünk sincs. Zsigmond 1404. rendelete csak kir. rendelet s nem törvény és csakis

arra vonatkozik, hogy a pápa nálunk egyházi javakat ne adományozhasson s a pörök ne lehessenek egyenesen a pápa elé vihetők; ellenben hittani és fegyelmi bullákra s brevékre nem terjed ki.

7. A placetumnak nálunk alkotmány sértő eredete van. Csak II. József hozta be császári rendeletével s abszolút akaratával 1781-ben. De ő maga visszavonta uralkodása végén ezen és több más pátensét, s a magyar országgyűlés sem tartotta fön érvényét. Valójában csak 1870-ben, ujra királyi rendelettel, támasztották föl halottaiból a mult ezen, az egyházra oly szomorú emlékét.

Czáfólo érveinket röviden a következőkbe foglalhatjuk össze :

Ami azt az ellenvetést illeti, hogy nem államfenségi jog, hogy ellenkezik az ujkori államfejlődéssel s a caesaropapismus nyilatkozata, azt felelhetjük, hogy már az idevonatkozó erősségek zavaros volta is bizonyítja az ultramontán álláspont tarthatatlanságát. Örömmel vesszük tudomásul, hogy e párt elősmeri az ujkori államfejlődés és alkotmányosság jogosultságát s abból keres saját ügye számára okbéli fegyvereket, de ezt nagyon gyanussá teszi az a körülmény, hogy ily kész elismerést és hódolatot a modern eszmék iránt csakis akkor mutat, midőn valami kedvező magyarázatot vél belőlök saját javára kihozhatni.

Ez egyszer azonban alaposan téved. Az alkotmányosság, a modern állam eszméje ugyanis nemcsak nem ellenzi, de határozottan megköveteli a placetumot, mely lényegéből folyó, valóságos fenségi jog.

A modern állam ugyanis szuverén, vagyis semmi más hatalomnak s így az egyház hatalmának sincs alávetve, ellenben saját területén az ő akaratának kell és lehet csupán érvényesülni. Az észszerűség, a főnforgó viszonyok, a történelmi fejlődés, a józan politika ugyan korlátokat szabnak meg — saját feladata, célja s biztonsága érdekében — az államakaratnak, de nem szabhat korlátot egy másik állam, valamely egyház, vagy testület tételes akarata. Sőt amennyiben ezek az állam határain belől élni s működni óhajtanak, az csakis az állam törvényei szerint s céljait és működését nem sértve tehetik. E korlátokon belől szivesen ismeri el az állam a felekezeteket is, mert tudja, hogy a vallás az emberi lélek szükséglete, de minden felekezetet, mert azt is tudja, hogy e szükséglet a meggyőződés, a lelkiismeret szabadsága szerint sokféle alakban nyilvánul, az ember földi

boldogságát s tökéletesedését munkáló állam pedig a lelkiismeret jogait nem zuzhatja szét, sőt védi azokat, ha a társadalmi rendet nem sértő alakban jelentkeznek, mi több, keresi a felekezetekkel való érintkezést, és segíti őket, amennyiben azok is közrehatnak kulturcéljai előmozdítására, a szükséges politikai óvatosságot s fokozatosságot tanúsítja az egyház és állam közötti kapcsolatnak a kor követelményei szerint való átalakításában is.

De épen az állam eme függetlenségéből s szuverenitásából következik, hogy az egyház akaratának alárendelve nem lehet, hogy a római papát, vagy a klérust még lelkiekben sem ismerheti el önmaga, vagy alattvalói fölött föltétlen úrnak, annál kevésbé, mert a lelkieknek nagyon is földi hatásai vannak, s a történelem azt tanítja, hogy Péter utódait és papságát gyakran vezette s vezeti mérhetlen uralomvágy, az isteni és emberi érdekeknek tudatos összezavarása az állam és más felekezetek iránti gyűlölködés. Épen azért az egyház törvényei és parancsai gyakran összeütköznek az államiakkal. Hogy vajjon ilyenek-e, vagy nem, a kihirdetendő egyházi rendeletek, elismerheti-e azok érvényét, vagy nem, kell-e ellenök, vagy mellettök valamely intézkedést tennie, szükséges-e alattvalóinak ez irányban bizonyos tájékoztatást nyújtania, vagy nem: az állam mindezeket csak akkor döntheti el, ha előzetesen megismerte azokat a rendeleteket, amikor is az államiságból folyó természetes következmény, hogy ha azok saját törvényeivel, céljaival, a társadalmi és felekezeti békével ellenkeznek, akkor nem engedheti meg kihirdetésüket s hatályba lépésüket. «Ez a tetszényjog igen sajátos dolog. Én azt nem speciális jognak tartom, hanem olyan jognak, mely nem egyedül egy statust, kivételesen Magyarországot, hanem minden statust a világon megillet, hogy a maga főállásának biztosítására föllépjen oly tanok, vagy cselekvések ellen, melyek a status fenállását veszélyeztetik. *Ez a status fogalmából eredő jog, amely minden statust egyaránt megillet.*» Ezek a haza bölcsének, a legkiválóbb államjogászok s politikusok egyikének, *Deák Ferencznek* e tárgyban mondott szavai, — egy kath. államférfiu elfogulatlan nyilatkozata.¹

A királyi jóváhagyás jogának gyakorlása nem caesaro-

¹ Deák Ferencz beszéde a képviselőház 1873. jun. 28-iki ülésében az 1872. szept. 1-re hirdetett országgyűlési képviselőház. naplói VII. k. 364. l.

papismus, csak az állami fenség és függetlenség szükséges megnyilatkozása; ellenben az egyház törvényeinek föltétlen érvényesülése még az állam akaratával szemben is. a világi hatalomnak a pápai alá rendelésével, a papo-caesarizmussal volna ugyanazonos.

Hogy a kath. egyház tökéletes társaság, ezt el nem ismerheti keresztyén ember. Tökéletesség csak egy van: az Isten, azon kívül senki más és semmi más, sem ember, sem intézmény. Az egyház nem egyéb, mint a hitéletnek külső szervezkedése, mely az istenséget keresi ugyan, annak kijelentése és megnyilatkozása alapján, de ebbeli feladatát, mert emberekből áll, emberi eszközökkel dolgozik, emberi intézmények formájára van alkotva, mégsem képes tévedések, hibák nélkül megvalósítani. Hogy mennyire átalakult, elferdült a Krisztus által alapított egyház, arra legjobb példa maga a katholicismus. De nem is egy egyház van. Ott a római kath. és görög orthodox egyház, melyek mindenike schismatikusként tartja a másikat, ott van a görög kath. egyház, ott a különböző protestáns egyházak és kisebb felekezetek. Melyik a tökéletesség? Hiszen maga a római kath. egyház is két egyházat különböztet meg: a láthatót és láthatatlant, mert nem képes Krisztus igaz követőit külsőleg is fölismerni. Hogy azok mellett az áldások mellett, melyeket a keresztyénség az emberiségre szétárasztott, minő borzalmak és bűnök történtek a kath. egyház nevében, sőt más egyházak részéről is, legyen elég a homouzion vitáira, a képrombolásra, a valdensok kiirtására, a nagy egyházi szakadásra, az inquisitio borzalmaira, a 30 éves háború dúlásaira, a magyar gályarab papokra, a magyar protestánsok, az ir-katholikusok elnyomatására hivatkozni. S hogy az egyház, jobban mondva az azzal és Istennel azonosított pápa és papság hirdet és hirdethet oly elveket, létesíthet oly törvényeket, melyek az állam és a társadalom valódi érdekeivel ellenkeznek, erre nézve nem kell talán többet idéznem, mint VII. Gergelyt, III. Inczét, VIII. Bonifáciust, VI. Sándort, IX. Piust, az egységes Olaszország és olasz királyi ház elátkozását, azt, hogy egy pápa nemrég utálatosaknak s érvényteleneknek merte nyilatkoztatni a szomszéd Ausztria vallásügyi és oktatási törvényeit, s nem kevésbé keményen nyilatkozik Rampolla a magyar állam miniszterének egy alkotmányos rendeletéről. A történelem telve van azzal a küzdelemmel, melyet a pápaság folytatott a világi hatalom ellen, telve azokkal a máglyafüstökkel s átkokkal, melyekkel a klérus töltötte el; telve

azokkal a kísérletekkel, melyeket a politikai s lelkiismereti szabadság ellen intézett mindenkor.

Azt tehát nem tagadhatjuk, hogy a vallás az embernek Istenhez való viszonyát igyekszik megoldani, az egyház pedig az ugyanazon vallás híveinek külső, látható szervezete; e szerint az egyház is isteni, végtelen, földöntúli czélokra törekszik. Azonban nem szabad felednünk, hogy a r. kath. egyház önmagát egy véges emberrel azonosítja, ki gyakran nagyon téved, mert elragadja az istenítés, a kath. egyház hittanában ma már Isten, egyház és pápa egy és ugyanaz; az Isten saját csalhatatlanságával és tökéletességével ruházta föl az egyházat, a római pápa pedig éppoly csalhatatlan, mint az egyház, vagyis végelemzésben, mint az Isten.¹ Nem fogadhatjuk tehát el a józanész, a lelkiismereti s politikai szabadság és az emberi haladás érdekében, hogy a pápa rendeletei Isten rendeletei, parancsai az isteni végtelen akarat és kegyelem nyilatkozatai volnának, hanem tekintjük egy nagyeszű, nagyműveltségű, olykor sok erénnyel ékes, olykor sok hibával teljes ember parancsainak, kit egy czél vezet: a pápai s papi hatalom emelése, s kit a kath. hierarchia világszervezete gyámolít. Sokszor államra, társadalomra üdvöt, sokszor vést és kárhózatot rejtjenek a parancsok.

Az állam, igaz, hogy földi javát akarja az embereknek előmozdítani, de legalább alkotmányos forma mellett, nem egy ember abszolút akarata, hanem a nemzet többségének belátása szerint; mindenesetre pedig oly szervezetet képez, mely a társadalmi együttélés, a jogrend biztosítására, s ennek alapján a tökéletesbülés, haladás, jólét előmozdítására nél-

¹ A vatikáni zsinat által megállapított dogma: «Isten által kinyilatkoztatott hitelv (de sok ellensége volt eleinte ennek az állítólagos isteni akaratnak. A jó Isten akaratának keresztülvitele végett a legnagyobb hőségben üléseztek a püspököket, hogy az ellenzék ellenállását megtörjék, mint nálunk a közigazgatási obstrukció idejében a képviselőket), hogy a római pápa, ha ex cathedra vagyis mint az összes kereszténynek legfőbb pásztora és tanítója lép fel és legfőbb apostoli tekintélyénél fogva valamely hitbéli, vagy erkölcsi tant, mint olyat határoz meg, melyet az egész egyháznak el kell fogadnia, a szent Péternek adott isteni ígéret folytán ép oly csalhatatlansággal van felruházva, minővel az isteni Megváltó a hit és erkölcs tanaiban egyházát is felruházta; azért a római pápának ily meghatározásai korántsem az egyház beleegyezése által, hanem önmaguknál fogva változhatlanok. A ki pedig, mitől Isten mentse, ezen határozatunknak ellene merészkedik mondani: kárhózott legyen». De a vatikáni zsinat fegyelmi tekintetben is feltétlen engedelmességet követel a pápa iránt a papságtól és világiaktól egyaránt.

külözhetlen. Azért nem is lehet akarátát, mely az emberi-ségre legtöbbnyire üdvösebb, mint az elfogult autokrata pápa akarata, ennek alárendelni. Különben, hogy keresztyén erény s a kath. egyház tagjaira is kötelező az államhatalomnak való engedelmesség, arra nézve szóló bizonytságot adnak Máté XX. 21., Róma XIII. 1—7., I. Timóth. II. r. 1—2., I. Péter II. r. 13—17.

A kath. egyház jelen történelmi fejlődésében, mint abszolút uralom alatt álló pápai egyház, nemcsak fölöslegessé nem teszi a placetum szigorú alkalmazását, de szükségesebbé, mint valaha, mikor a pápai visszaélések ellen még az egyetemes zsinatra lehetett felebezni.

A sajtószabadság nem változtatja céltalanná a kir. jóváhagyást, mert ez nem egyszerű sajtórendőri praeventív intézkedés, hanem nagyfontosságú államjogi actus, bár az államellenes külföldi sajtótermékektől is megvonják a postai szállítás jogát, noha tudják, hogy ezzel terjesztésüket teljesen lehetlenné nem tették. Az állam nem akadályozza, nem is akadályozhatja, hogy polgárai tudomást vegyenek ama pápai rendeletekről és zsinati végzésekről, sőt inkább hasznára van, ha az emberek megismerik s tudják, hogy miről van szó, ilyformán meg is ítélik, hogy helyesen járt-e el a kormány, vagy tévedett, midőn visszautasította azokat. Hisz alkotmányos országban a miniszterium ügyis felelősséggel tartozik eljárásáért, erről pedig csak akkor ítélik az országgyűlés és a nemzet, ha tudják, mi képezte eljárása tárgyát és okát. Hanem, igenis államjogi jelentőséggel bír, hogy a szabályszerű kihirdetés jogosan meg ne történhessék bizonyos alakban; «forma dat esse rei», ez áll a politikai életben is; a placet ama külső forma, melylyel az állam képviselője előre is kijelenti, hogy elfogad-e valamely egyházi törvényt, vagy azt, mint a közérdekkel ellenkezőt, az ország romlását okozót, visszaveti.

Épily tarthatatlan az a kifogás is, hogy a placet céltalan, mert akár elfogadja az egyházi törvényt vagy rendeletet az állam, akár nem, kihirdetésére elég, ha in acie Campi Florae megtörtént, s ezután, lelkiismeretben minden katolikust kötelez, bármily úton jutott tudomására. Mert ha a kath. egyház az állam-souverainitás világos sérelmével ily jogot követel magának: a világi hatalom teljes joggal mondhatja, hogy saját területén idegen törvénynek nincs alávétve s még egyházi dolgokban is csak oly rendelkezéseket, szabályokat s szervezetet tűr meg, mely saját jól felfogott érde-

keivel, alkotmányával s törvényeivel nem ellenkezik. Ennek a souverain jognak érvényesítése a placet, s ám lássák a hon azon polgárai, kik inkább engedelmeskednek szent Péter állítólagos utódának, mint saját országuk törvényeinek. De, mint említém, a placet már azért is kívánatos, hogy a polgárok valamely egyházi törvény vagy rendelet természete s az államhatalom fölfogása iránt előre tájékozthassák magukat s jóhiszeműleg törvénysértésbe ne menjenek s büntetés alá ne kerüljenek.

Hogy a placetum nálunk is nemcsak a r. kath., hanem a többi felekezettel szemben is fennáll, csak hogy azok lényege, szervezete szerint más és más alakban, hogy tehát itt nemcsak jogegyenlőtlenségről nincs szó, hanem a valódi, az anyagi egyenlőség megvalósításáról, azt már fentebb kimutattam. Csak annyi áll, hogy a katolikus egyházzal szemben, mert államon kívüli szervezettel s főnökséggel bír s a világi hatalommal gyakran ellentétes, sokszor ellenséges törekvések jellemzik s nemzetközi politikai tényező: sokkal erősebb, kidomborodottabb alakban érvényesül.

Hogy bizalmatlanság az egyházzal szemben, abban van igaz, de bizalmatlanság a többi egyházakkal szemben is, mert az államnak saját léte főtartása végett kötelessége bizonyos fokig bizalmatlannak lenni. Hiszen a katonaság, rendőrség, a királyi és hivatali eskü, a vám- és pénztárvizsgálat, a költségvetés és zárszámadás stb., mind ennek az előleges óvatosságnak kifolyása, sőt maguk a törvények, különösen a büntetőtörvények alkotása is. Aztán nem szolgált-e rá az egyház a történelem bizonyosára? Vajjon nem utasította-e vissza s nem jelentette-e ki X. Incze hatálytalannak a westphaliai és osnabrücker békét, mely Németországnak végre megadta, 30 évi pusztulás után a nyugalmat? Nem mondott-e ellene hazánk kath. főpapsága a linzi békekötésnek, az 1791: 26. t.-cikknek stb.? Nem tanítja-e a kath. egyház a társadalmi és felekezeti béke, a keresztyén szeretet nagyobb dicsőségére rólunk, protestánsokról, mint eretnekekről, hogy rosszabbak vagyunk a pogányoknál és zsidóknál, az ördög fajzatai, a sátán eszközei, a hit dögvése, minden gonoszság forrása.¹ Nem tanítja-e, legalább elvileg, az egyház, hogy az

¹ L. R. P. Vitus Pichler jezsuita «Candidatus Abbreviatus Jurisprudentiae Sacrae» Editio Quinta. Augustae Vind. et Viceburgi. Cum facultate Superiorum. Pars posterior p. 586.

eretnekek büntetése többek között a szülei hatalom és végrendekezési képesség, a polgári jogok elvesztése, tényleges és jogi becstelenség, esetleg halálbüntetés, *az alattvalók fel szabadulása a köteles hűség s még az esküvel fogadott engedelmesség alól is?*¹

Igaz, hogy törvénytárunkban, a Corpus Jurisban nem foglaltatik a placetumra vonatkozó egyenes törvény. Deák Ferencz is csak annyit mond már idézett beszédében — s erre az ultramontán írók igen szeretnek hivatkozni —: «Tanulmányoztam a lehetőségig a placetum jogának kérdését; de megvallom — lehet, hogy figyelmemet elkerülte — a vas-tag Corpus Jurisban egyetlen törvényt sem találtam, mely a placetum jogát szabatosan körülírva megmondaná, hogy mi-ből áll az.» Ezt kétségbe vonni nem lehet. S mégis törvényen alapul, Zsigmond 1404-iki pozsonyi végzeményén, mely törvény már ezen kitételénél fogva: «minden főpappal, zászlós úrral, főnemessel, fegyverviselővel, nemessel és testülettel, kik Magyarország szent koronájának uralma alatt állnak, tanácsot tartván s előzetesen alaposan megfontolván a kérdést, azok java, szándéka, sőt kérelme szerint» stb.; — a mi világosan mutatja, hogy ez az országgyűlés és király közös megállapodása, vagyis törvény; ezen nem módosít az, hogy a király így szól benne: «akarjuk, rendeljük, szentesítjük» stb., mert ez a királyi szentesítés akkor szokásos formája, s törvényeinkben még ily alakokkal is találkozunk: «a karok és rendek esedezésére», «királyi teljes hatalmunknál fogva rendeljük» stb. Egyébiránt Kovachich törvényi voltát az idézett munkában helyesen s alaposan bizonyítja.

Amde föl lehet hozni, hogy Zsigmond e decretuma a Corpus Jurisba nincs fölveve, s e szerint nem bír törvényerővel. Ez hiú kifogás. A C. J. Hungarici magángyűjtemény, melyből sok régi törvény kimaradt, melybe sok ferdtés, hiba csúszott be. Ezt a magángyűjteményt közérvényességgel ruházta föl a 300 éves szokás, de a benne foglalt törvények, éppen, mert alkotmányos törvények, már ennél fogva érvénynyel bírnak, ha el nem avultak, meg nincsenek változtatva, vagy ki nem léptek a hatályból. A C. J. gyűjtőinek csak fenmaradásukat köszönhetjük. Éppen azért a Corpus Jurisból kimaradt törvények, ha alkotmányos úton jöttek létre, kétségtelen törvények, s ha hatályból kivetkőztetve nincsenek, ma is érvényesek. Ilyen az 1404. törvény is.

¹ U. o 572. l.

De tegyük fel, hogy nem törvény, csak kir. rendelet. A magyar közjog egyik nagy fontosságú forrását képezik az alkotmányos király alkotmányosan kiadott rendeletei.

S tegyük föl, bár meg nem engedjük, hogy még csak nem is alkotmányos rendelete az Zsigmondnak. Akkor is igazolva van a jus placeti, mint a magyar államjog kiegészítő része a magyar állam souverainitásából, abból, hogy királyaink s nemzetünk, ha nem is neve, de lényege szerint — a mint kimutattam — mindig éltek azzal, s ha csak Zsigmond idejétől származtatjuk is, akkor is majdnem 500 éves *jogí szokáson* alapul, a mely a magyar államjognak a törvénytől egyenrangú, csakhogy gazdagabb tartalmú forrása. «Hogy pedig a magyar királyok e joggal egész az 1848 utáni korszakig (láttuk, hogy a győztes politikai absolutismus 1850. és illetve 1855-ben szüntette meg a placetumot) mindig szakadatlanul éltek. arról a történelem s fennálló közjogi gyakorlat tanusodik» — mondja egy katolikus egyházjogíró, *Konek*.¹

Különben jellemző, hogy éppen Simor, kit a második magyar felelős ministerium kinevezése előtt rövid idővel tett meg primássá a végső napjait élő provisorium s bizonyára nem az alkotmányos szabadság terén szerzett érdemeiért, ki a magyar állameszme s nemzetiség, valamint a modern eszmék iránt mindenkor oly érzékellenek mutatta magát, hivatkozik a placetum ellen a «felvilágosodottságra», az «alkotmányos érzelmektől» és «igazságszeretettől áthatottságra».

Röviden kell még arra is válaszolnom, hogy Zsigmond rendelete különben is csak bizonyos fajta bullákra, brévékre s iratokra vonatkozik, t. i. azokra, melyek javadalmak adományozását s pörök eldöntését tárgyalták. Ez ellen világosan szól a rendelet 3. pontja: «*Semmiféle apostoli levélnek, iratnak, bármily természetűek legyenek is, ... akár javadalmi, akár egyházi természetű, vitás vagy világi ügyekben adtak és nyertek is etc. etc.*» Elismeri ezt Szeredy is.² De még ha úgy lenne is, hogy csak javadalmi s pörös ügyekben intézkedő bullákról s brévékről szól, akkor is tudnunk kell, hogy a régi magyar törvényhozás nem volt codificatorius természetű, csak casuistikus, egyes esetekre szóló, s az egyes esetekre hozott törvényeket kellett aztán a tudománynak s gyakorlatnak általánosítani.³ Végül teljesen döntő mozzanat, hogy

¹ «Egyházjogtan kézi könyve». IV. kiad. Budapest, 1876. 129. l.

² I. m. I. k. 233. l.

³ Wenczel Gusztáv «Magyar magánjog rendszere». Budapest. II. kiad. 1872. I. k. 29. §.

a magyar joggyakorlat e rendelkezést minden bullára, brevére, pápai iratra kiterjesztette.

Hogy csak II. József hozta volna be alkotmányellenesen a placetumot, ezt megdöntik e munka második részében idézett magyar törvények, melyek azt mutatják, hogy a magyar állam mindenkor csak «secundum suum placitum» engedte érvényesülni a római egyház törvényeit; megdönti ama körülmény, hogy Zsigmond említett végzeményében világosan benne foglaltatik «sine consensu Nostro et licentia speciali», a mi értelme szerint teljesen megfelel a tudomány által föl-talált «sine placeto Nostro»-nak; igazolja, hogy a felhozott esetekben már Hunyady János, I. Mátyás, Rudolf, III. Ferdinánd, Mária Terézia éltek e joggal; hogy II. József előtt működött magyar írók világosan «placetum regium» néven emlegetik, mint *Pray György* «Specimen Hierarchiae Hungaricae» című, Pozsonyban és Kassán 1767-ben megjelent munkájában,¹ aztán Kollár Ádám Ferencz «De Originibus et Usu perpetuo potestatis Legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae», Bécsben 1764-ben megjelent művében.²

Az sem áll, hogy II. József visszavonván 1781-iki rendeletét, a placet-jog gyakorlása nálunk megszűnt volna, mert hiszen nem is az a rendelet volt forrása hazánkban. Megvolt azelőtt, megvolt azután. Érvényesült az 1794. decz. 30-iki kir. határozatban, mely megtiltá a febronianismus ellen kibocsátott «Auctorem fidei» bulla kihirdetését; az egri érsekség, a szatmári és kassai püspökség fölállítását megerősítő pápai bulla kihirdetésénél (1804.) «Huic originali Bullae pontificiae transsumto Romano, in quantum ejusdem tenores juribus et ordinationibus Regiis non adversantur, benignum placitum tribui stb.»³

Maga Aschenbrier is bizonyítja, hogy II. József után 1850-ig gyakorlatban maradt. «Az eltörlését közvetlenül megelőzőt években a kormány sem fektetett súlyt reá. Sennyey Pál báró a kath. autonomiai congressuson elmondotta, hogy a mikor ő az udvari cancelláriánál volt, a placet-jog gya-

¹ Idézve e műben «Prot. Szemle», idei folyam 3. füzet, 313. l. hol azonban 1767. helyett 1776. van szedve.

² 20. l. «Non solum vero synodorum nostrarum, verum exterarum etiam, imo oecumenicarum, quoque canonibus, in Ungaria perferendis, serenissimos Reges nostros jure placiti Regii fuisse usos leges nostrae loquuntur». A «Szemle» 3. füzetében 310. lapon megjelenési évül hibásan 1767. van nyomtatva.

³ «Szemle» 3. füz. 319. l. megcsönkítva lenyomtatva.

korlására oly tisztviselőt alkalmaztak, a kit semmire sem lehetett használni» — folytatja tovább Aschenbrier, a mi ha való s nem csupán az okmány kiállítására vonatkozik, azt bizonyítja, hogy az absolut Ausztria kormánya s expositurája, a magyar udvari cancellária, meglehetősen kevés bölcseséggel kormányozta az «összbirodalmat» és hazánkat, a mi különben eddig sem vala titok.

«Az egyház szabadsága, az egyház függetlensége», melyet a kir. jóváhagyás szerteúzó, oly jelszavak, melyek a papi hatalomvágy leplezésére szolgálnak, s végeredményben minden állami függetlenség és lelkiismereti szabadság megszűnésére vezetnének. Nemcsak a kath. egyház, hanem más egyházak is függetlenek és szabadok akarnak lenni, s mégis a clericalis uralom fénykorában békekötések és okleveles szerződések daczára articularis helyekre, sőt még onnan is kiszorították a protestantismust, a protestáns hivatalnokoknak decretalis esküt kellett tenniök, az eretnek templomokat, iskolákat, alapítványokat elvették, ifjainknak nem volt szabad külföldre menniök, vegyes házasságok csak kath. pap előtt köthetettek, csak kath. szentszékek elé tartoztak, az 1723: LXXXVI., 1741: XLVI., 1791: XXVI. törvényczikkek értelmében a protestánsok Horvát-Szlavonországban sem birtok, sem köz- vagy magánhivatali képességgel nem bírtak. S vajjon Erdélyben, hol esküvel fogadta a fejedelem a *recepta religiök* jogainak fentartását, szólalt-e fel a clerus az 1751. és 1774-iki apostasia-rendszabály ellen, az ellen, hogy a római kath. egyházból való kitérés államellenes vétségnek nyilvánított, hogy vegyes házasság csak a római kath. püspök engedélyével volt köthető; az 1763-iki legfelsőbb intézkedés ellen, mely a protestánsokat minden állami, kincstári, megyei, sőt még városi és községi hivatalból is kizárta? Nem a kath. clerus sürgetésére s óhajtása szerint hocsátották ki e rendeleteket?

Valóban, a clericalismusnak nincs joga az egyház függetlenségét és szabadságát annyira fennen hangoztatni, mikor más egyházak függetlenségét és szabadságát annyiszor lábbal tiporta — ha tehette mindig. Példa rá most is Spanyolország, hol egyetlen protestáns templomot sem akartak megnyitni engedni.

Végül az sem áll, hogy e jog megsértőire nincs büntetés. Zsigmond rendelete s az 1507: VIII. t.-cz. értelmében méltóság- és javadalomvesztés van megállapítva; az eset körülményeihez képest pedig az 1878: V. t.-cz. 126. §.

3. p. és 172., 173. §-ban meghatározott büntetendő cselekmény állapítható meg.

A jus placeti nem bántja a r. kath. egyház szabadságát mindaddig, míg jogosulatlan törekvésekkel nem lép föl; ellenben segít megvédeni a többi egyházak szabadságát és egyenjogúságát.

Hogy a lelkiismereti és politikai szabadságnak mily becses fegyvere a kir. jóváhagyás joga, eléggé igazolja gondolkodó ember előtt az az ádáz szenvedély, melylyel a nyílt és titkos ultramontanizmus minden oldalról támadja. Éppen azért, de az elmondott okok sokaságánál fogva is, «denique hoc jus servandum esse censeo».

Dr. Bartha Béla.

JAN KOLLÁR MINT PAP, TUDÓS ÉS KÖLTŐ.

(Jan Kollár 1793—1852. Sbornik Stati o Zivotě, Působení a Literární Činnosti Pěvce «Slávi Dcery», na oslava jeho stoletých narozenin redakci Františka Pastruka stb. Ve Vidni 1893. — Haan Ludovikus: «Jena Hungarica», 1858. — Haan Lajos: «Kollár János és Slávy Dceraja». Magyarország és Nagyvilág, 1874. — Biederman: «Russische Umtriebe in Ungarn». — Politische Briefe aus Russland von M. Pogodin. Leipzig, 1865. — Louis Leger: Nouvelles études Slaves. Paris, 1880. stb.)

Ez év augusztus első napja a magyar államiság szét-húzó elemei sokat jelentő manifestációjának szolgált ürügyéül a «Slávy Dcera» költőjének, a budapesti ágostai tót egyház-község alapítójának, Kollár Jánosnak e napra Turóc-Szent-Mártonba hirdetett évszázados születési évfordulója megünneplése kapcsán. Kollár élete pályáját, szereplését és irodalmi működését ismerve, nyilvánvaló, hogy benne első sorban az ultra-szláv eszme bajnoka, az irodalmi panszlavizmus atyja s a szlávok politikai aspirációinak legmerekvebb tolmácsolója az, ki figyelmünket mindenekelőtt felhívja, de eltekintve ettől, személyes viszonyai, több mint három évtizedes lelkészi működése, a márczius előtti Pest egyházi életében, sokoldalú összeköttetései az egy vagy más téren szerepet játszott férfakkal, Magyarország politikai törekvéseire, társadalmi és kulturális képeire is nem egy vonatkozásban vetnek élénk világot e század első felében.

A panszláv eszme föltünését Magyarország évezredes történetében, irodalmilag legalább megszokták Kollár fellépésétől keltezni; de valóságban sokkal régiebb az s kezdete összeszik a nemzeti hanyatlás szomorú korszakával, melyben a

bécsi udvar oroszországi összeköttetései lehetővé tették a titkos kezek felbujtó munkáját s tág kaput nyitottak az ország végvidékein a nemzetiségi izgatásoknak. Tudjuk, hogy III. Károly, mint Oroszország szövetségese, megengedte Oroszországnak, hogy Cumming ezredes, Stojanov alezredes és Bosics százados által Magyarország keleti határszélén orosz katonákat toborzzon, s már e század közepén a felszított vallási villongások tizenhárom falu szerb népét vezették Oroszország karjai közé, kik Horvát ezredes vezérlete alatt a Bug forrásához vándoroltak ki, úgy hogy csak a hazafias karlóczi metropolita, Nenadovics Pál erélyes fellépése akadályozhatta meg a további kivándorlásokat.

A magyarországi szlávok személyes és politikai összeköttetéseit Oroszországgal tovább ápolták aztán az emigráció fontos állásokba jutott főkolompousai, olyanok, mint az 1784-ben orosz altábornagyságot nyert Tököly Péter, a budai születésű s később tábornoki rangot nyert Petradovics Rajkó, mácsai Csernovics Simon és a Katalin czárnától kapott pénzen magának Temesben nagy kiterjedésű uradalmakat vásárolt Csorich tábornok. Ellenben a tót Jeszenák Pált 1770-ben már mint Oroszország ügyvivőjét látjuk viszont Bécsben.

De hogy ez áramlatoknak mégsem lehetett még akkor valami erős visszahatása, mutatja az, hogy az 1793. július 29-én Mosócson született Kollár mindenben inkább, mint orosz rokonszenvben növekedett fel. Csak az austerlitz-i ütközet után az ország határán keresztülvonuló kozák-csapatok révén ismerkedett meg először az oroszokkal. A közhit, mely a muszkákat hagyományyszerűleg vad és durva kinézésűeknek festette a gyermek Kollár képzelme elé, inkább arra indította, hogy elrejtőzzék előlük. Csak vidám s a tóthoz hasonló dalaik hallatára jött elő s ereszkedett beszédbe velök, kik aztán karjaikba vették, megcsókolták s pénzzel ajándékozták meg a nagy-szláv eszme leendő legfanatikusabb agítátorát.

Évekkel utóbb azonban, mikor mint már theologus Jenába indul, Kollár az, ki túllicizálja az oroszokat is chauvinismusban. Az úton ugyanis három ifjú oroszossal ismerkedett meg, a kiknél fájdalommal constatálta, hogy egészen fogékonyok nélkül valók eszméi és ábrándjai iránt. «Lehetetlen — így ír — belőlük a nemzetiség és a szlavizmus iránti lelkesedés egyetlen szikráját kicsalni; lelkök ifjkoruk óta el kellett, hogy legyen nemzetietlenedve, mert a franczián, németen és olaszon kívül semmiről sem akartak

hallani». Az az idő volt ez, melyben az idegen műveltségnek dermedt apathiája a nagy orosz satyraitókat: Gogolt, Turgenyevet hordozta méhében.

Különben Kollárt sem annyira a magyar, mint inkább a németiség elleni mély politikai gyűlölet vezette első ízben a pánszlávizmus ábrándjaira. A körmöczbányai iskolában történt, hol a város nagyszámú németiségének sarjai abban az időben nem fukarkodtak a tót pajtásaik iránti lenézés jeleivel, hogy egy nap Kollár a szünet alatt meghallotta, a mint társai egyike, egy Schwarz nevű német «verdamnter Slowak»-nak nevezett egy tót fiút. «Törzsúrás volt ez szivemben — mondja Kollár — abbahagytam a játékot, összegyűjtöttem társaimat s körülbelől a következő szavakat intéztem hozzájuk:

«Mi, tótok, többen vagyunk itt, mint a németek. Ez a sértés mindnyájunkra vonatkozik; ez nemzetünk megbántása. Követelem, hogy rögtön elégtételt adjanak nekünk, hogy Schwarz rögtön bocsánatot kérjen mindnyájunktól, s hogy jövőre őrizkedjék hasonló föllépéstől.»

«Meglépő hatása volt e szavaknak. Ilyen eszméket azelőtt sohasem hallottak pengetni Körmöczbányán. A németek részéről ez, mint mindig, valahányszor a tót nemzetiségre céloztam, csak nevetést és ellenmondást idézett elő. Néhányan a tótok közül, renegát papfiúk, a németek pártjára álltak. A többiek mellettem maradtak. A németek látva, hogy nem engedünk, abbahagyták a játékot és ismételték bántalmaikat, göröngygyel dobálva minket. A németek, nevezetesen Schwarz, a Grossmann tanár osztályából valók voltak. Néhányan közülünk hozzám mentek panaszkodni, elégtételt és biztosítékokat követelve a jövőre. Hiában, senkinek sem fért eszébe Körmöczbányán, hogy a tótokat insultálni bűn volna. A németek csak még annál vakmerőbbek lettek. Mindenféle szitkokkal halmozták el, s engem az utcán «Slowaken Patron»-nak neveztek.»

«Mi ekkor a rectorhoz mentünk panaszra, ki megbüntette a vétkeket. Ez a büntetés lakatot vetett szájokra, de egyszersmind dühre ingerelte őket. Egy tót fiú magánosan nem mehetett végig az utcán. A német diákok szövetkeztek az ugyanolyan nemzetiségű bányászokkal, egy vad és durva népséggel, mely utálta a tótokat. Ehhez a bandához számos ifjú magyar is csatlakozott, részint valódiak, részint álmagyarok, kis tót nemesek, vagy evangélikus papok gyermekei, kik ez időben magyarizmusról és magyarizálásról álmodoztak.»

Ilyen homlokegyenest ellenkező áramlatok bontakoztak ki már e század elején a magyar társadalomban, melyek közt Kollár politikai agyrémei lassankint szilárd formát kezdtek ölteni. Míg a felzavart nemzetiségi surlódások majd hogy nem Kollár megköveztetésével végződtek, ugyanakkor tanulmányai mélyen belesodorták a magyarországi evangélikus községek egyházi életébe; így Nyíregyházán, hol 1812-ben mondja első egyházi beszédét; Csabán, hol a templomozás alatt négy poroszló szokott volt körüljárni a templomban, kezökben vesszőkkel, s ha a hívek valamelyike elszunyókált, volt gondjuk rá, hogy vesszőcsapásokkal riaszszák fel álmából.

Majd pozsonyi tanulóéletéről mondanak el Kollár iratai érdekes, korjellemző részleteket. Atyja, egy szigorú és fukar ember, minden segítséget megvont tőle, úgy hogy kénytelen volt kenyéren és vizen táplálkozni, s többed magával egy öreg asszonynál venni lakást, a kinél mindenök hiányzott. Egy nap borzadva vette észre, hogy a kályhába társai a temetőből lopott keresztet és koporsódeszkák forgácsával fűtöttek be.

Erre az időre estek a bécsi congressus zajos napjai is, s Pozsony e napokban sok fényes és tanulságos látnivalót nyújtott. Egyszer francia foglyokat látott ott megfordulni Kollár, máskor meg tanuja volt a koronás vendégek és kíséreteik, Sándor czár, Wellington, Talleyrand stb. fényes fogadtatásának, mely utóbbi — írja — «oly komoly méltósággal sétált fel s alá a fogadó erkélyén, mintha menuette-et tánczolt volna». Oda volt aztán internálva Frigyes Ágost szász király is a szövetségesek által, Napoleonhoz való hű ragaszkodása okáért.

Pozsonyban ismerkedett meg Kollár Palackyval is, a későbbi hírneves cseh történetíróval, kinek egyénisége rendkívüli befolyással volt Kollárra. Együtt töprengtek a szláv népek szomorú sorsán s felszabadításuk módjain. «Ilyenkor sirtunk mindketten — teszi hozzá — átöleltük egymást s nem volt más tanunk, mint a hold, mely fejünk fölött világlott».

Exaltált eszmékkal telve érkezett Kollár Jenába, hol buzgón látogatta a híres Luden történeti előadásait, melyeknek látogatottsága oly nagy volt, hogy a terem be sem fogadhatta minden hallgatóját, s nyáron át az udvaron telepedett meg a tanuló ifjúság, vagy az ablakon át hágsóról hallgatta az előadásokat. Megismerkedett ez alkalommal a szintén Jenában tartózkodó Göthével is, de találkozások, úgy látszik,

nem volt alkalmas arra, hogy a nagy költő rokonszenvét felköltse a szlávság ügye iránt. Legalább Kollár erre vonatkozólag sokat jelentő tartózkodással nyilatkozik:

«Miódön első ízben bejelentettük hozzá magunkat — írja — az előszobában várakoztatott, míg felöltözik. Azután feszes udvariassággal, kimért előzékenységgel lépett elénk a német Jupiter. Göthe azt hitte, hogy csak magyarok élnek Magyarországon, s minket is azoknak tartott. De én tiltakoztam s kijelentettem, hogy tót vagyok, azaz: szláv. Mindjárt fölkért, hogy közöljek vele tót dalokat, melyeknek szépségét dicsérni hallotta.»

Ebben az időben ülte a nagy német eszme is első fel-támadását a reformatio háromezredes évfordulójára rendezett wartburgi ünnepségekben, s a germán lelkesültség élénk fellobbanása különösen fölizgatta Kollár politikai képzelődését, mikor tanuja volt, hogyan égettek el a tanulók ünnepé-lyesen egy parókát, mint a régi uralom symbolumát, s egy káplárbotot, mint a porosz militarizmus jelvényét, s ott lát-hatta az ifjú német szabadelvűiek sorában a rajongó Sandot is, Kotzebue későbbi merénlyőjét.

Élte tragikumában azonban jeni tartózkodása alatt abban az összeütközésben tárult fel, melybe a német faj politikai gyűlölete hozta önmagával, mikor önkénytelen szerelemre ébredt egy német leány iránt. A Jenával szomszédos Lobda nevű városka templomszentelési ünnepélye ismertette meg Kollárt első ízben a főművében, a «Sláwy Dcera» című költeményében oly lángoló szenvedélyvel megénekelte Minával. A lobdai ünnepélyre Kollár is átrándult barátaival s végig nézte a díszmenettel kezdődő ünnepélyt, melynek élén 12 fehér-ruhás leányka vitt koszorút az oltárra, utánok a papság, a város előljárói s a nép. A koszorút egy ideális szépségű, 16 éves leányka vitte, Schmidt lelkész leánya, kinek láttára Kollár egyszerre szerelemre gyúlt s többé le nem vette róla szemeit, oly mély benyomást tett lelkére a sugárzó ifjú szépség.

A végzet úgy akarta, hogy nem sokkal azután, hogy az ünnepségek lezajlása után Kollár visszatért Jenába, a lobdai lelkész, Schmidt megbetegedett, s fölkérte a jeni taná-rokat, hogy küldjenek ki valakit helyettesítésére a közelgő húsvéti ünnepekre. A német tanulók közül egyik se akart vállalkozni s így Kollárt kérték föl, a ki megérkezett Lobdába, a nélkül, hogy távolról is sejtette volna, hogy szemtől szembe hozta a sors ismeretlen ideáljával. Természetesen a paplakba

szállt, de alig váltott néhány szót a lelkészszel, egyszerre nyílik az ajtó s a küszöbön egy ifjú leány alakja jelenik meg, kezében a gőzölgő reggeli kávéval, mint egy göthei bájos kép, a kiben Kollár álmainak rég nem látott tárgyát ismeri fel.

Következő husvét másodnapján az ifjú theologusnak egyházi beszédet kellett tartania a lobdai ev. templomban. Szónoklatának tárgyául azt vette fel, István, az első keresztény vértanú példájából indulva ki, hogy melyek azok a dolgok, melyekért kötelesek vagyunk életünket is feláldozni. Feleletében kiemelte, hogy ilyenek: a vallás és igazság, az erény, a haza és a szerelem. Ott volt a templomban Mina is, szemeik találkoztak, mikor az utolsó tétel fejtegetése következett, s a leány jelenléte az újdonsült szerelmes papot oly zavarba hozta, hogy beszédének e részét kénytelen volt elhagyni.

Kollár most, rövid idő múlva, tanulmányai befejeztével elhagyja Jenát, hogy hazajőjön, s itt állás után látva, mielőbb örökre magához köthesse élete választott párját. Sikertült a pesti ág. ev. egyházhoz bejutnia, mint segédlelkésznek, Molnár János oldala mellé; minden a legjobb úton halad, a mikor egyszerre váratlan csapásról értesül, mely földig sujtja le. Mina meghalt. Legalább ezt adja tudtára a leány anyja levele. Nem sejtette senki, hogy ezt a levelet maga az időközben özvegygé lett anya abból a czélből írta, hogy lehetlenné tegye leányára nézve ezt a házasságot, mely őt oldala mellől messze, idegen «barbar» országba szőlította volna. S hogy a csel könnyebben sikerüljön, ugyanakkor önmagának is koholt levelet íratott Magyarországból, melyben meg viszont Kollár halálát hitette el Minával. A két életben lévő szerető még csak egymás halálának részleteiről sem értesülhetett, mivel épp ez időben, 1818-tól 1825-ig a magyar ifjagnak tiltva volt a német egyetemekre való ki-
menetel.

Rég lemondott már egyetlen meggyászolt szerelméről a «Slawy Dcera» költője, ki időközben követte elődjét a halálával megürült pesti ág. ev. lelkészi állásban, a mikor az 1834. évben véletlenül meglátogatta a nősülése végett épp Jenába induló Blázy Lajos, kiskőrösi ev. pap. Tudva, hogy Kollár egykori jenai tanárával, a hirneves történet-tudós Ludennel még mindig levelez, czélszerűnek találta őt megkérdezni, nem izen-e valamit Jenába? «Csak annyit — felelt Kollár — hogy keresse fel a jenai temetőben egykori

jegyeseimnek, Schmidt Minának sírját s hozzon nekem arról emlékül néhány virágot.»

A kiskőrösi lelkész megülte menyegzőjét s készült hazahozni menyasszonyát Magyarországra, melynek népét, szépségeit nem győzte magasztalni az összegyűlt nászszereg előtt; mikor e szavakra figyelmessé lett egy halvány, szótlan alak is a vendégek közt, ki egyszerre a menyasszonyhoz fordulva, e szavakkal törte meg hallgatását: «Milyen boldog vagy, hogy annak a hazának lehetsz lakója, mely nekem is hazám lett volna, ha jegyeseem meg nem hal.» «És ki volt a kegyed jegyese?» — kérdezi érdeklődve Blázy, «Oh, uram, régen volt az, ezelőtt 17 évvel. Jegyesemet Kollár Jánosnak hívták. Nem ismerte ön?» — «Hogy nem ismerem-e? De hiszen Kollár János él, sőt fölkért, hogy jegyese, Schmidt Mina sírját látogassam meg.» — «Schmidt Mina! hisz az én vagyok» — kiáltott fel öröm és meglepetés közt az ismeretlen nő, s a legnagyobb felindulás közt, zokogva hanyatlott vissza székébe.

Blázy késő-este érkezett Jenából vissza Pestre; de a rendkívüli kaland nem engedte nyugodni, s mivel oly későn nem akarta háborgatni Kollárt, közös barátjukat, a nemzeti múzeum érdemes tudósát, Petényi Salamont kereste föl, kinek előadta a történeteket. Ez rohant azonnal Kollár deák-terei lakására s felzörgette álmából őt. «Örömhírt hozok, nyissa fel — kiáltott be az ablakon, — «Sláwy Dcera» tisztelteti a másvilágról.»

Életének e nem várt fordulata Kollárt már kopaszodó fővel, 42 éves korában lepte meg. Azért bármily nagy volt is öröme, bármily szenvedéllyel lobogott is fel újra annyi idő óta eltemetve volt szerelme, a körültekintő eszély habozást parancsolt neki, hogy ily korban megnősüljön-e? Különösen Mina élete sorsának homálya aggasztotta, s így mindenekelőtt arra határozta el magát, hogy levélben tudakozódik volt tanáránál, Ludennél, Schmidt Mina körülményeiről és jóhíreről. A válasz megérkezett s benne az volt, hogy az öreg professor csak nehezen tudta fölfedezni Minát, s így, ha igaz az, hogy az a nő a legjobb, kinek legkevesebb híre van, úgy Minát bátran ezek közé lehet sorolni.

Igy történt, hogy a megszakadt levelezés Kollár és jegyese közt újra feléledt, s szerelmök késői másodvirága meghozta még szívüknek a rég várt boldogságot. 1835. szept. 22-én az, oly soká elválasztott szerelmes pár végre egyesült. A tizennyolcz évi boldog házasság gyümölcse azonban csak egy leánygyermek lett, Ludmilla, ki atyjának 1852-ben Bécs-

ben bekövetkezett halála után követte anyját Weimarba, s férjhez ment Schellenberg felsőbb leányiskolai igazgatóhoz, ki még ma is él, és pedig második házasságban, mert Kollár Ludmilla a hetvenes években meghalt.

Mielőtt Kollár irodalmi, tudományos, politikai és egyházi szereplésének további méltatásába bocsátkoznánk, vázolnunk kell röviden azon műve, a «Slávy Dcera» tartalmát; melynek középpontját az általa oly rajongással imádott nő képezi, annál inkább, mert a mű, néhány töredékes fordítás kísérletének leszámításával, a magyar közönség előtt egészen maig sem ismert.

A «*Slávy Dcera*» első énekének czíme: *Slava*. Szláva; a szláv nemzet nemtője, az istenek gyülekezete előtt panaszt emel a németek ellen, kik e tájon lakott szelíd népén égbekiáltó igazságtalanságot követtek el. Az istenek gyülekezete meghallgatja a panaszt, tanácskozik a megtorlás módja felől. Ezalatt Lada, a szerelem istennője, a szláv nemzet annyi szenvedésének kárpótlásául, megalkotja a szépség ideálját, a ki nem más, mint *Slávy Dcera* (Szláva leánya), tulajdonképen pedig maga a költő élete ideálja: Mina, a lobdai papeány. Leírja Kollár e nő lelki-testi szépségét, a közte és Mina közti szerelemnek számos apró és költői epizódját; elmondja, hogy másnak az istenség égő bokorban, álomban vagy zivatar közepett nyilatkozott meg, neki ellenben a női szépség megtestesülésében. Előadja, hogy dalolni szeretne a tavaszról, a hazáról, Etele harcziról, de lantjának húrjai folyvást csak ez egy nevet zengik: *Mina*. Ha — folytatja — Homer, Apelles, Petrarca, Dante, Canova látnák Minát, hátat fordítának eszményképeiknek és csak Minát rajzolnák, csak őt dicsőítenék, mert a mi szép csak volt másokban különkülön, az Minában mind egyesül. Az elválás keserű órájának leírásával végződik az első ének, melynek alaphangulatát ezek a bevezető sorok fejezik ki:

Itt van hát az a föld könyező szemeimnek előtte,
Népemnek hajdan bölcsője, most ravatal.
Állj meg láb, szent hely mindez, valamerre egyet lépsz,
S bús szemedet fordítsd ég fele, Tátra fia!

Költeményének második éneke azokat a benyomásokat tükrözi vissza, melyeket Kollár Németország beutazásából merített; főleg azon vidékeken tett útjából, melyeken egykor szlávok laktak, mint Brandenburg, Mecklenburg, Pomeránia. A költemény e része telve a lehunyt szláv dicsőség álmái-

val. Kollár gyűlöli a németeket. kiknek Henrikei és Ottói a szlávokat a XI. és XII. század folyamán irtották és pusztították, hiába keresi a szent helyeken az ősi dicsőség nyomait, az áldozó kőoltárokat, a szent berkeket, hol egykor szláv vérei nemzeti isteneiket imádták. De legszomorúbb benyomást tesz reá Rügen szigete, a hajdani felső-németországi szlávok ezen Delphi-je, hol egykor a négyfejű Szvantovitnak aranytemploma állott s hová, mint a hogy hajdan a görög nemzet Olympus alá, a szlávság minden tavasszal gyülekezni szokott, hogy ott a szent berkekben nemzeti isteneinek áldozzon. Ez éneknek, melynek czíme: Elbe, Rajna, Moldva, túlnyomólag hasonló elégius reflexiók képezik tartalmát.

Utoljára a költő szülőföldjére, a Kárpátok hazájába ér a harmadik énekben, melynek czíme: Duna. De itt is csak lealázva látja nemzetét, azt a nemzetet, mely Huszt, Kopernicust, Zrinyit (!), Nagy Pétert adta a világnak, s melynek száma oly rengeteg, hogy az Athos hegytől Pomerániáig, Konstantinápolytól Pétervárig terjed. Kételkedni kezd már-már az isteni gondviselésben, hogy nem kárhoztatta-e örök szolgaságra népét; de fölemeli hitét az a tudat, hogy a szláv nemzet vallásos, erkölcsös, tanulékony. Nem lehet — úgy mond — hogy ily nemzetnek nagy jövője ne legyen. Ezt a jövőt már is előre látja lelkében, mikor a különböző szláv fajok egymást testvérekül fogják elismerni és egy *Panszláviában* egyesülnek. Ha ez elkövetkezik, akkor a tudomány Európában szláv csatornán át fog csergedezni, s a szláv nyelv, mely eddig csak rabszolgák (sklávok) nyelve volt, el fog terjedni az Elbe és Szajna partjain.

A «*Slávy Dcera*» két utolsó énekének, a Lethének és Acheronnak, középpontja ismét a költő kedvese, Mina, ki, mint Dantét Virgil, úgy kalauzolja végig Kollárt a szláv mennyországban és a szláv poklon. Amabban a szlávok kitünő férfiai vagy jóltevői örvendeznek örök dicsőségnek, köztük Miklós ezár, Ferencz császár, Mickiewicz, Victor Cousin, Chodzko, Kosciusco és Suvarov; emebben pedig a szlávok ellenségei, olyanok, mint I. Henrik, I. Ottó német császárok, Gebhardi, Glacz, Dugonics, Pulszky, sőt Kossuth vannak alávetve mindenféle gyötrelmeknek.

Eposában Kollár a nemzeti chauvinismus örült hóbortjával vindikál a szlávságnak mindent, a kozákok földjétől Raguzáig, a Balatontól a Balti- és Azovi-tengerig, Prágától Kiewig és Moszkváig, Kamesatkától Japánig. Ő maga ugyan tiltakozott az ellen, hogy könyve a magyarság ellen irányulna

s egy ízben hevesen kikelve jegyezte meg Kertbenynek: «A magyarok nem látják be és nem értik, mi olvasandó a sorok között. El fog jönni az idő, mikor nekik is be kell majd látniok, hogy csak velünk foghatnak kezét, ellenségünk közös. Mit használnak — úgymond — mindazok az üzelmek, melyeknek a magyarok a maguk részükről épp oly vakon ülnek fel, mint közülünk is a legtöbben? Ha végre is erős összeütközésre kerül a sor, annál jobb, akkor végre be fogják látni mindkét részről, hogy félre lettek vezetve.»

Hasonló féktelen izgatások azonban végre is meghozták keserű gyümölcseiket a mint az orosz Bodianskynak honfitársához, Pogodinhoz Pestről irt következő soraiból kitűnik: «Éppen e sorok írása közben lép be szobámba egész arczából kikelve Kollár, s egy levelet nyújt felém, melyben fenyegetésekkel halmozzák el, ha meg nem szűnik a szlávsággal és a szlávokkal foglalkozni. Egy névtelen meggyilkolással fenyegeti jövő szeptember 15-én, ha magatartását meg nem változtatja.» Hasonlóról panaszkodik maga Kollár is egy 1834-ben Macejovszkihoz írott levelében: «A magyarok dühe ellenem, kit a szlávok vezérének tartanak, leirhatatlan. Minden szláv könyvet, mely itt megjelen, úgy tekintenek, mint a magyarság elleni merényletet.» Hét évvel később azt panasolja fel, hogy lelkészi hivatalától is több ízben megfosztották, sőt egy vasárnap hajdút küldtek rá, hogy megátolják templomba menetelét.

«Ellenfeleink — folytatja Kollár panaszkodásait — meg akarják semmisíteni nyelvünket, nemzeti jellegünket; életünkért küzdeni legszentebb kötelességünk.» «Vérünk árán kell küzdenünk; a magyarok évről-évre kíméletlenebbül lépnek fel a szlávok ellen.» S hogy életét a képzelt orgyilkosság ellen megvédelmezze, magának Ferencz császárnak oltalmához fordul. Még tovább hajtja a magyar nemzet elleni piszkolódásait az orosz Bodiansky, mikor ezeket írja Pogodinhoz intézett levelei közt: «A magyarok oly vadak még, mint ezer évvel ezelőtt. Ide kell jönni, hogy lássa az ember, mily brutalitásig megy a szlávok üldözése.»

Ilyen hangon beszéltek azok az emberek, a kiknek magyarországi küldetésök az volt, hogy a felvidéki szlávokat az orosz uralom eszméjének megnyerjék. Pogodin legalább, ki nemrég adta ki Kollár nevének levelezéseit is, 1839-ben nyíltan mint orosz emissarius utazta be Magyarországot, s célja az volt, hogy a pozsonyi szláv intézetet (értsd: az evangélikus lyceummal kapcsolatba hozott szláv nyelvi és

irodalmi tanszéket) az orosz kormánynak kiszolgáltassa orosz iratok terjesztése céljából Magyarországon, mely végből lépéseket tett Kollár anyagi támogatására is az orosz kormánynál, mint ezt az orosz közoktatásügyi minister elé terjesztett jelentéséből látjuk, azonban kevés sikerrel.

Hogy Pogodin küldetése és Kollár működése mindennek daczára ez időben még Oroszország részéről csak kevésbé részesült hivatalos támogatásban, annak érdekes oka van. A pánszláv eszme akkor még kétélű fegyver volt, mely Oroszország és Ausztria ellen egyként volt fordítható. Még akkor úgy vélekedtek, hogy a magyarországi pánszláv üzelmek, távol attól, hogy Oroszország hatalmi eszközei legyenek, ellenkezőleg, inkább Lengyelországnak válhatnak hasznára a czári uralom ellen. Ezt a politikai gondolatot a bécsi udvar nem is késett a maga egész jelentőségében felfogni és kiaknázni, mikor Oroszország sakkban tartására, a nemzetiségi mozgalmak szítására és a szláv cultura ébrentartására a maga félhivatalos «Hofslavist»-jai által gondoskodott.

Csak a harminczas években keletkezett ifjú-orosz irányzat térítette a pánszláv aspirációkat tényleg az orosz sympathiák medrébe. A pétervári cabinet, megdöbbenve a külföldi szláv propaganda gyors sikerein, hogy e mozgalmakat a maga javára fordítsa, a helyett, hogy nyíltan szembeszállt volna e törekvésekkel, parallel irányban kezdte meg aknamunkáját, melynek jelszavát ezentúl a «szláv» és az «orosz» eszme lényegbeli azonosságának irodalmi kifejtésében adta ki.

A «Sláwy Dcera» felgyújtotta Magyarországon a pánszlávizmus aknáját, de annak első robbanása már Bécsben, a reactio nyugalmas zsoldjában találta Kollárt. Önéletiratában ezeket a sorokat látjuk följegyezve e körülményről 1849-ből: «Tegnapelőtt Helfert államtitkár, Stadion minister jobbkeze, hivatott és azt kívánta tőlem, hogy adjam át rövid életírásomat és nyomtatott műveim, valamint még kinyomattalan kézirataim jegyzékét. Mikor ezeket tegnap elvittem hozzá, azt mondta: «A ministerium számomra itt a bécsi egyetemnél külön tanszéket akar állítani vagy alapítani a szláv régiségekre és mythológiára, s vajjon megelekedném-e *egyelőre* 1000 p. frt fizetéssel és 100 p. frt szálláspénzzel?»

A válasz nem lehetett kétséges, s azóta Kollár nem volt többé látható a pesti ágostai templom melletti kis földszintes paplakban, melynek két szobája teledesteli volt rakva könyvekkel, honnan ebéd után rendszeren a közeli új vásártérre

(a mai Gizella-tér) tett rövid sétát, kezén szép kis leánykáját vezetve. Kollár nem volt impozáns alak, de szűró szemei. hegyes orra határozott szláv jellegre mutattak. Rendesen magas szárú csizmákat és hosszú, sötétbarna kabátot viselt.

Mint tudományos író, Kollár egy rég letűnt iskola gyermeke, ugyanazé, melybe a pozsonyi Dankovszky is tartozott, s melynek tévedései sokban közösek voltak annak tévedéseivel. Ugyanaz a túlzott fajérzet, mely a Horváth Istvánok és otrokócsi Forisok sallangos phantasiáját arra vezette, hogy az ó-testamentomi emlékek mystikus szóficzamításaiban kutatassák a magyar őstörténelem nyomait, ugyanaz ragadta Kollárt is oly merész és komikus hypothesisekre, hogy Velençzét is a tótok kellett hogy alapítsák, mert köztudomású, hogy a szent Márk terén ma is mindennap étetik a galambokat, már pedig nyilvánvaló, hogy a tótok a világ legelső galambkedvelői. Nem szerencsésebbek azok az etymologizálásai sem, melyekkel a «magyar» név eredetét a «maar» vagy «mnar» összevont alakjából (fény, dicsőség) levezette. S bár hasonló kedvtelései megszerezték számára oly jóakarók pártfogását, mint br. Prónay Sándor, akkori világi felügyelő, ki Kollár munkásságát sokra becsülte, s Szeberényi János superintendens beigtatásánál mondott tót beszédét is maga fordította le németre s adta ki saját költségen; de az tény, hogy Kollárnak a szláv archeologia terén kifejtett nézeteit ma már maga az elfogulatlan szláv kritika is a mesék országába utalta, s Kollár helyét a szláv tudományosságban azóta a sokkal alaposabb Palackyk és Miklosichok foglalták el.

Várnai Sándor.

A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

A RÉGI SOCIALISMUSRÓL.

Saint-Simon és Fourier iskolái.

Fölvosta a M. Prot. Irod. Társaság estélyén 1893. márczius 4-én

Dr. Csiky Kálmán.

Tisztelt közönség! Az 1866-ik évi pünköst hetének egy szép tavaszi napján látogattam meg Párisban a «Père-Lachaise» temető-kertet. A tisztelt közönség tagjai közül bizonyára többen jártak már a mulandóságnak e szomorú pompájú színhelyén, és saját szemléletökből tudják, hogy hány egykori világhírű nagyságnak nevét olvashatni ott a síremlékeken. Engem, noha akkor még csak kezdetén állottam az ifjú kornak, költők, művészek vagy akár a regényes és gyászos szerelméről ismeretes Abälard és Heloisa díszes pihenő helyénél is jobban érdekelt az az egyszerű sirhalom, mely alatt a socialismus megalapítójának, Saint-Simonnak hamvai, akkor is már több mint negyven év óta nyugodtak. A sír vasrácsának kereszttrudján felgöngyöltett névjegyeket találtam, előttem ott járt látogatók — talán socialisták — tiszteletnyilvánításának jeleit. Én is oda tettem a magamét, habár se koromnál, se életpályámnál, se elveimnél fogva nem tartoztam a socialismus hívei közé. A heidelbergi egyetemnek voltam azon időben hallgatója, s a politikai tudományok nagynevű tanárának, Bluntschlinak előadásaiából akkor ismerkedtem meg először a társadalmi tanok és iskolák rendszereivel; s nem csuda, ha az azokkal való foglalkozás, azok az emberboldogító, világrendjavító, phantastikus, de nemes felebaráti szeretettől rajongó elméletek élénk benyomást gyakoroltak a fogékony fiatal lélekre, s felkölték amaz eszmék

apostolai iránt való érdeklődését. Köztük pedig nem csak az első, hanem a legrokonszenvesebb s talán legjelentékenyebb is az a Saint-Simon volt, kinek sirját a francia fővárosba tett ama kirándulásom alkalmával fölkerestem.

Ha működésöknek eszményiségét, irányát, célját s egyetemességét tekintem, és nem mérlegelem az érdemet csupán az elért siker és eredmény szerint, — az emberiség örök emlékezetű munkásainak különféle fajai közül talán egyiket sem lehet a nagy vallásalapítókhoz, a messiásokhoz, apostolokhoz méltóbban hasonlítani, mint azokat a férfiakat, kik születési és anyagi érdekeik köréből kiemelkedvén, s épen az önmagukra nézve hasznos előítéletek lánczai közül szabadulván, hirdették, hogy a mai társadalmi rend rossz és igazságtalan, hogy a tömeg nyomora nem a természet és Isten rendelkezésének folyománya, hanem a századok óta főlhalmazódott önzésnek és hatalomvágynak következése; és rámutattak azokra az eszközökre, melyekkel meggyőződésök szerint új világrendet, a boldogságnak uralmát, az Isten országát meg lehet alapítani a földön. Igen, a socialismus alapítóinak szeme előtt is csak úgy «az Isten országának» eszménye lebegett, mint a vallásalapítók előtt; és míg ez utóbbiak az erkölcsi nyomor és hitetlenség ellen küzdve, érték el céljokat, hogy a nemzet, faj vagy emberiség, melyet hit és erkölcs által újjá teremtettek, társadalmi és gazdasági tekintetben is megújhadjon, addig amazok, a társadalmi nagy reformerek, viszont a gazdasági és anyagi életrend átalakításával együtt az ember erkölcsi és szellemi létének nemesülését is remélték eszközölni, s ez által tanaik bizonyos vallásos vagy legalább mystikus színezetet is mutatnak föl. Ebben rejlik az a varázs, mely e socialistikus iskolák fejeit oly sok tekintetben hasonlókká teszi a nagy vallás-hirdetőkhöz, és a mely, építő elveikkel egyetemben megkülönbözteti őket a mai social-democrátiának anyagias, nem ritkán istentagadó és csak rombolni akaró vezetőitől.

* * *

Socialismus — ha e kifejezés alatt a fönnálló társadalmi állapotokkal való elégedetlenséget és azok megváltoztatására irányzott óhajok és törekvések összegét értjük — mindig volt a világban, mióta emberek szervezett társadalomban élnek, mióta felsőbbség és alattvalók, hatalom és köteles engedelmesség, úr és szolga, gazdagok és szegé-

nyek vannak, s ennek folytán egyenlőtlenség, vélt vagy való-
ságos igazságtalanság miatt táplált harag s irigység választja
el egyik embert a másiktól.

Mint legszembetűnőbb és legkézzelfoghatóbb jelenség-
ben: a vagyon megosztásának aránytalanságaiban és a magán
tulajdon rendszerében keresték és találták föl minden idők
elégedetlenei, néha pedig önzetlen és higgadt gondolkozói is,
a társadalmi visszasságok, igazságtalanságok és a nyomor
forrását, s ezért a legkezdetlegesebb reformeszme, melynek
egyes hol békés, hol forradalmi tünetei az egész történelmen
keresztül észlelhetők, a külön tulajdon megszüntetésének és
a *vagyonközösségnek* elvére volt alapítva, a mely elvet
némely vallásos és philosophiai rendszerek kisebb körben
meg is valósítottak; máskor meg a szolgaságból fölkelte nép-
osztályok jelszó gyanánt hordoztak véres zászlóikon.

Igy a régi zsidók közt az essénusok felekezete, a görög-
göknél a pythagoraeusok és az epicureusok vagyonközös-
ségben éltek. A keresztyenség kezdetben hasonlóképen vett
föl magába kommunistikus eszméket, s a magán tulajdont
s kivált a gazdagságot összeférhetetlennek tartotta az isten
szerinti igaz étellel. Az albigensek, valdensek és az újra-
keresztelők hajlottak ez irány felé. A reformatio első idő-
szakában Németországban kitört parasztlázadás szintén átcsa-
pott a socialis térre, s különösen Münster Tamás proféta
a vagyonközösség elvén építette föl az ő «isten országát».

A communismus eszméi húzódnak végig többnyire
azokon a «társadalmi regények»-nek nevezett műveken is,
melyekben egyes gondolkozó fők új társadalmi rendnek, egy
a maitól egészen eltérő, boldogabb embervilágnak képét fes-
tik, inkább mulattató olvasmány, mint megvalósítható terv
gyanánt; de a melyeknek mégis meg volt a maguk eltagad-
hatlan hatása a későbbi socialis iskolák tanaira. E társa-
dalmi regények előképeül Plato *Allam* című munkája
szolgált, mely elveti a külön tulajdont, vagyonközösségre
alapítja a polgárok együttélését. Plato azonban nem akarta
a maga ideálját az egész emberiség társadalmi rendjének
formájává tenni, hanem szeme előtt csak azok a kis városi
államocskák lebegtek, a melyekre az akkori Görögország
főosztva volt.

Morus Tamás, angol ember. irt 1516-ban egy «*Nova
insula Utopia*» cz. munkát, melynek czime — az Utopia —
azóta az oly ábrándos elméletek jelölésére használtatik, me-
lyeknek gyakorlati megvalósítása lehetetlen. Ő maga is tilta-

kozik az ellen, mintha rajzát a képzelet játékánál egyébnek tartaná. Érdekes megemlíteni, hogy az ő társadalmában elég naponként hat órai munkaidő, hogy az emberek a legkényelmesebb életet biztosítsák maguknak. (Mint tudjuk: a mai social-democraták napi 8 órai munkát követelnek; mi, a kik nem tartozunk közéjük, többet szoktunk naponként dolgozni.)

Sórbán következik utána *Campanella* «*Civitas Solis*» című regényével 1648-ban, melynek gondolataiból sokat újra megtalálunk St.-Simonnál. *Bacon* Roger, angol cancellár írta a «*Nova Atlantis*», *Harrington* pedig az «*Oceana*» című hasonló irányú munkát, melynek közzétételét akkor Cromwel, a hatalmas protector, eltiltotta. Sokan ismerjük francia nyelvtanulásunk idejéből *Fenelon* híres «*Telemaque*»-ját, melyben *Salante* városi államképe szintén egy ilyen eszményi társadalom vonásaival van megrajzolva.

Az utolsó ez értelemben vett társadalmi regény, melyet ismerek, 1840-ben jelent meg, s ez *Cabet* «*Voyage en Icarie*» című munkája. Egy tengerentúli országot és társadalmat fest ebben, a hol az élet és minden intézmény annyira tökéletes, hol a társadalmi szervezetnek minden része, egy kifogástalan óraműhöz hasonlóan, annyira összevág, melyben a lét annyira csupa tiszta, csöndes élvezet, hogy reánk, gyarlóságokkal és bajokkal küzködő emberekre nézve, azon állapotoknak csak olvasása is végre fárasztóvá és unalmassá válik.

* * *

Térjünk át most már az ábrándozás emez enyelgő játékaikról a socialis kérdések megoldásának komoly terveire, melyek a francia forradalom eseményeiben nyertek először szilárd alapot; abból merítették a megvalósítás lehetőségének reményeit, és Franciaország földjén keletkeztek is, hogy onnan terjedjenek tovább.

A nagy forradalom százados intézményeket döntött halomra rövid pár év alatt; oly alkotásokat és állapotokat söpört el, melyeknek csak megváltoztatására is azelőtt kevéssel még alig lehetett gondolni. Egy darabig úgy látszék, hogy a társadalom rendjét is gyökeresen meg fogja változtatni. Proklamálta a szabadság eszméjén kívül az egyenlőséget és testvériséget, melyek, ha nem maradnak pusztá jelszavakul, hanem intézményes formákban testet öltenek, és ha belőlük, mint előzményekből az eredmények következetesen levonotnak: akkor a forradalomnak a socialis problémák megoldá-

sában is sokkal messzebb kellett volna mennie. Csakhogy ezt nem tette. Sőt inkább, a rémuralom kicsapongásai után nem sokára visszatért oda, a hol kezdetben, mérsékeltebb formájában, állott. A polgári rendből indult ki; annak önézretre ébredt szelleme és szabadságvágya ásta meg a mozgalom medrét, melybe most ismét visszatértek az egy ideig földuzadt és kicsapott hullámok. Ez a forradalom tehát eredményeiben új társadalmi rendszert nem alkotott, a magántulajdon és az örökösödés elvét nem forgatta föl, sőt állandóan és elvileg meg sem támadta; a kereset és megélhetés módjainak mindenkire nézve egyforma föltételeit nem teremtette meg; a gazdagság és szegénység közt tatóngó ür betöltésének föladatait nem oldotta meg. De, igenis megmutatta az utat, melyen tovább haladhatnak azok, a kik mernek; megmutatta a sikerek elérésének módját és tápot adott azok akár jogos, akár jogtalan, akár tiszta, akár önző törekvéseinek, a kik féleredményekkel nem érik be, és a politikai szabadság kivívása után a társadalmi gyökeres reformok követeléseivel állottak elő. És itt van az újabbkori socialismusnak és a legújabb social-demokratiai mozgalmaknak kiinduló pontja.

Mindjárt a directorium alatt, mint ez iránynak legszélsőbb szószólója, tűnik föl *Babeuf*. Danton és Robespierre barátja, ki a jelentős Gracchus nevet vette föl, és kimondá, hogy «a forradalom nincs befejezve; mert a gazdagok kezében van minden vagyon, ők nyelnek el mindent; ellenben a szegény rabszolgamódra dolgozik, nyomorban él, és semmi súlya nincs az államban». Ő a vagyonközösség elvét hirdette; a fennálló rend ellen összeesküvést szőtt, mely fölfedeztetvén, az új Gracchus a guillotineon halt meg. Esméi a beállott reactio korszaka alatt titkos társulatokban éltek tovább. Az «*Icaria*» szerzője, a főntemlitett Cabet is az ő követője volt, s bár egyéni szelid természetével visszariadt az erőszakos eszközök alkalmazásától, mégsem kerülhette ki az üldözést; száműzték hazájából és száműzetésében írta említett társadalmi regényét.

Épen így a forradalom hatása alatt keletkeztek azok a társadalmi iskolák, melyeket — a mai social-demokráciával szemben — a *régibb socialismus* neve alatt szoktak összefoglalni, melyeknek két főszlopa Saint-Simon és Fourier. Ez az irány — elvileg legalább — nem forradalmi eszközökkel akarja a társadalom bajait meggyógyítani, a miben különbözik a mai socialismustól, mely erőszakos eszközök alkalmazásától elvileg épen nem riad vissza; de továbbá nem is áll a tiszta com-

munismus alapján, a mi ismét a régebben élt socialis írók legtöbbjétől különbözteti meg. És ez a különbség adja meg a socialismus e fájának azt a nagyobb érdekességet s egyúttal a rokonszenves szint is, mely a többi irányok között tanait kitünteti és kiváló figyelemre teszi érdekességé. Mert bizonyos, hogy a fölforgatást és forradalmi megoldást hirdető hevesvérű fanatikuskoknál mélyebben hatoltak a társadalmi kérdések szövevényébe azok a gondolkozók, kik a nélkül, hogy a magántulajdont elvetnék és a tiszta communismus hinárjába tévednének, a javak termelése s a kereset szabályozása, igazságosabb és egyenletesebb megosztása kérdéseivel foglalkoztak s ezekre alapítják a társadalmi rend javítására czélzó terveiket. A socialis tudományoknak ez az iránya teljes figyelmünkre méltó s a művelődéstörténelem, a vallás és politika szempontjából egyaránt fontos. Ennek ismertetése képezi fölolvásom tárgyát.

A *régi socialismus* két iskolájának rendszere közt is nagy eltérések vannak; mindegyik önállóan fogta föl a maga feladatát, s a másiktól függetlenül fejtette ki tanait. De ez iskolák két alapítójának valamint egyénisége, úgy élete és sorsa is sok rokonvonást mutat föl. Mind a kettő élénken érezte és föltárta a modern társadalom fogyatkozásait; egyik sem helyezkedett az egyenlőség mindenben való keresztülvitelének elvére, mivel az a természet által alkotott egyenlőtlenségek mellett egyszerűen megvalósíthatatlan. Mindketten hő lélekkel csüngtek az emberiség boldogításának eszméjén, s törhetetlen hittel voltak saját küldetésök iránt. Tervének gyakorlati megvalósítását önmaga nem kísérlette meg egyik sem; de mind a kettőnek jelentékeny hatása volt a socialis reform híveire. Egyikök sem hirdetett politikai forradalmat; de a szegény néposztályok vágyainak s reményeinek felköltésében mind a kettőnek nagy része van. Saint-Simon idealisabb alak, nemesebb, eszmékben gazdagabb, mint Fourier, a ki főleg az ember anyagi jólétének gyarapítását tartotta szem előtt; viszont Fourier gyakorlatiasabb a maga gondolatainak és terveinek formulázásában. Mindkettőnek iskolája századunk közepe táján szűnik meg; de a mai social-demokratia jóformán az ő eszméikből élösködik; sőt az a társadalmi reform is, melynek kérdéseit ma már az államférfiak is komoly figyelmökre méltatják, szintén tanulhat tőlük egyet-mást, ha utópikus elméleteiket egészen véve visszautasítja is.

Saint-Simon (Claude, Henri) gróf született a francia fővárosban 1760-ban. Tiszta vérű aristokrata volt, kinek szár-

mazási fája Nagy Károly császárig nyúlik föl s családjának legidősb tagja, mint francia pair, hercegi czimett szokott viselni. Ő maga, ki fényes körülmények közt születve és nevelkedve, korán érzett magában nagy hivatást. Serdülő ifjúkorában inasának minden reggel e szavakkal kellett felköltetni fiatal urát: «Keljen föl, gróf úr; nagy dolgok végzése várakozik önre!» Midőn az északamerikai államok kimondották Angliától való elszakadásukat, sok honfitársával együtt a fiatal francia főnemes is áthajózott, hogy Washington zászlói alatt harczoljon. Nem kalandszomj, hanem a szabadságért való rajongás és tapasztalatszerzés vágya vitte oda. Maga mondja, hogy a katonai pálya iránt nem érzett magában hivatást; «az emberi szellem irányait megfigyelni, hogy azután a civilisatio tökélyesbítésén munkálkodhassam: ez az én kítűzött célom». Amerikában időzése alatt a mexicói alkirálylyal is érintkezésbe lépett egy interoceanikus csatorna létesítése tárgyában. A manapság oly hirhedtté vált Panama-csatorna eszméjével tehát már a mi hőszünk foglalkozott volt; de a mexicói kormány nem fogadta el a bizonyára még csak gondolatban létező tervet. Miután hazájába visszatért, érvényesülni óhajtó tettvágya újabb vállalkozásokra ösztönözte; a hollandi és spanyol kormányokat akarta megnyerni bizonyos terveknek, melyek Anglia gyarmatbirtokai és kereskedelme ellen irányultak volna. De ebbeli törekvését sem koronázta siker.

Majd kiűtött hazájában a forradalom, mely őt félmillió frank évi jövedelmet hozó uradalmaitól fosztotta meg és tette egyszerre vagyontalan szegénynyé. Föl sem vette a szörnyű anyagi csapást; talán természetesnek is tartotta, hogy ön-érdeme nélkül, csupán születése jogán szerzett gazdagságát elvették tőle. Személyes biztonsága azonban a forradalom vérengzései közt is érintetlenül maradt; ő maga nem vett semmi tevékeny részt amaz évek eseményeiben, úgy vélekedvén, hogy az *anciéne régime* nem tartható fönn; de másfelől a forradalmi párt romboló hatásától is visszariadt az ő mindig nemesen gondolkozó lelke és emberszerető szíve.

Hogy azonban philanthropiai céljainak elérésére, melyekkel már foglalkozott, eszközt szerezzen, egy német báróval szövetkezve, részt vett a nemzeti javak eladását közvetítő üzletben. Mikor ez úton mintegy 150 ezer franc birtokába jutott, kilépett a vállalatból, mert már elég vagyonosnak hitte magát, hogy zavartalanul élhessen terveinek. Most, 37 éves korában, kezdett komoly tanulmányokkal foglalkozni; látogatta

a polytechnikai és orvosi iskolákat, s «nem kímélte — mint maga írja — pénzét és jó borát tanáraitól». De azért nem vitte sokra; természetes genieje mellett, teljes életében hiányzott benne az exact tudományok iránti érzék. Utazásokat is tett ez időben Angol- és Németországban. Így megszokott nagyúri életmódja és bőkezűsége révén, különben is csekély tőkéjét csakhamar fölemésztette, s 42 éves korában megint vagyontalanul állott a világban; és míg az egész társadalom rendjének megjavításán törte fejét s az emberiség boldogításáért lángolt: a megélhetés mindennapi gondjaitól kiznova. kénytelen volt egy zálogházban évi ezer franc fizetésért irnoki állásban tengődni. Ekkor (1802) írta első munkáját: «*Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*» czim alatt. Félévig dolgozott ez alárendelt hivatalban, midőn egykori szolgájával, *Driard*-val, ki jó módban élt, véletlenül összetalálkozván, ez a becsületes ember pártfogásába vette hajdani urát, megmentette egy időre az anyagi gondoktól és biztosította számára a szükséges nyugalmat, hogy egész valóját eltöltő hivatásának szentelhesse erejét. Helyzete visszásságának érzete, másfelől csüggedetlen bátorsága és lelkesedése jellemzi azokat a szép sorokat, melyekben ez időtájban oly meghatóan nyilatkozik saját sorsáról: «Az én életem csapások láncolata, de elhibázottnak mégsem mondható; mert szerencsétlenségeim egyike sem vetett vissza arra a pontra, a honnan kiindultam. Vállalkozásaim bukását megpróbáltatásnak tekintem, mely nekem hasznomra vált. Jelen helyzetem szomorú, de egyúttal nagyon boldogító. Minden tanács, melyet az emberek adnak, oda megy ki, hogy elcsüggeszsen; de én érzem erőmet, és ez az érzés kellemesebb, mint minden más, a mit életemben tapasztaltam. Aggódás nélkül nézem az akadályokat, melyekkel meg kell küzdenem, és mosolyogva tekintek azokra, melyek még ezután fognak következni.»

Csakugyan megjött az újabb megpróbáltatás. Pártfogója meghalt, és ő, az ekkor már 52 éves ember, ez a koldus próféta, «pirulás nélkül vallja be» a nyomort, a melyre süllyedt; hogy 14 nap óta csak kenyéren és vizen él; hogy fűtetlen szobában dolgozik, és még megmaradt ruhadarabjait kénytelen eladogatni, hogy árukból fizethesse iratainak másolóját. Támogatást kér, hogy működését folytathassa. Annyi sikere lett is esdő szózatának, hogy az éhhaláltól legalább megmentették. A királyság visszaállítása és a béke bekövetkezése után, iratai és eszméi visszhangot keltettek a közön-

ségben. A közállapotokkal való elégtelenség rá fordította a közfigyelmet, mint a ki először ismerte föl és mondta ki a mult század politikai írói által sóvárgott és dicsőített alkotmányos monarchiai rendszernek a társadalmi bajok orvoslására való elégtelenségét. Lassankint tanítványok sorakoztak köréje, kik áhitattal hallgatták a mester szavait.

Mindamellett bekövetkezett az, a mit St.-Simon bölcs léleknyugalma mellett alig lehetett volna várni, hogy az anyagi gond és a kívánt eredmények elmaradása egy óvatlan pillanatban megtörte a már 63 éves férfiú hitét és önbizodalmát; 1823-ban fegyvert emelt magára; de öngyilkossági szándéka nem sikerült, s azután még két évig élt, és épen ezen idő alatt írta legnevezetesebb két munkáját: a *«Catéchisme des Industriels»* és a *«Nouveau Christianisme»* cziműeket. 1825-ben halt meg a gazdag főúrnak született ember, mint egy nagy eszme szegény apostola, tanítványai közt. kiknek följegyzése szerint utolsó szavai ezek valának: *«Egész életem abban a gondolatban összpontosult, hogy minden ember számára biztosítsam tehetségeinek leghabakabbb fejlődését. A jövő a mienk!»*

Törekvése kétségtelenül szép és nemes volt. Ezt el kell ismernünk akkor is, ha tévedéseit és gondolatainak gyakori homályosságát constatáljuk. Élete a türelem és szenvedés példaképe. Az igazságért magát föláldozó Sokratesnek, a szegények és elnyomottak iránt isteni szeretettel viseltető Jézusnak magasztos jelleméből nem egy vonást látunk az ő alakján is ragyogni. Ha világboldogító terve egészben véve ábránd maradt és fog is maradni, mégis, mint a rege Icarusának, nagy és merész vállalkozásban tört meg szárnya — *magnis tamen excidit ausis.*

Tanait és társadalmi elméletét röviden összefoglalni — a számomra kimért idő és hely szűk keretében — nagyon nehéz; csak a körvonalak rajzolására kell szorítkoznom.

Saint-Simon, változatos életpályáján megismerte a társadalmat, fölszínétől legalsó fenekéig, és így képes volt sok dologban a közönségesnél mélyebben pillantani be. Bölceleti álláspontja szerint határozott pantheista; úgy képzei a világot, mint egységet, mint minden benne létező dolgokat összefoglaló *egyet*; és ez az egy minden: Isten, világ és emberiség. Isten szelleme a fajokra és nemzetiségekre föl nem darabolt egységes emberiségben nyilatkoztatja ki magát. Ám az emberiség történelmi fejlődése az isteni szellemmel ellentétes irányban haladt. Ezt a fejlődést meg kell változtatni s teljesen

átalakítani a főnnálló társadalmi és politikai állapotokat. Ha eddig különbség volt nemzet, állam, vallás, jog, erkölcsstan, nemzetgazdaság stb. közt, mindezen különbségnek meg kell szűnnie és egységes társadalmi szervezetnek kell azok helyébe állani. A Caesarok és az erőszak uralmának el kell múlnia; most már a béke és a nyugalmas közösség kora következik, melyben minden különbség harmóniába olvad össze. Ez egységes emberi társadalom élén nem áll majd valamely uralkodó hatalom, hanem egy közös *atya*, ki az emberszeretet legnagyobb mértékét összpontosítja magában. Nem lesz ez új birodalomban hagyományos kiváltságokkal bíró nemesség, de lesz egy relativ aristokratia, azon egyénekből, kik erény és tehetség által legjobban kitűnnek, és a kik a közös atyát, mint annak tanácsa, veszik körül. Ebben foglaltatik az a kinyilatkoztatás, melyről már első iratában (*«Lettres d'un habitant de Genève»*) is beszél; ez az ő tanainak vallásos oldala. Úgy tekinti magát, mint prófétát, Krisztus utódát, kinek tudománya ő általa fog teljesezésre és tökéletes kiképezetésre jutni. Utolsó munkájában (*«Nouveau Christianisme»*) fejtegeti a felebaráti szeretetet, melyet a keresztyén vallás egyetlen isteni elvének mond. A keresztyénségnek általában elismeri isteni eredetét; de az egyház és clerus nem egyéb, mint a történelmi fejlődés torzszülöttje, s megtámadja a pápaságot és a jezsuitákat. A lutheranismusnak (mondjuk tehát, mert úgy értette: a protestantismusnak) szemére veti, hogy megalapíttatása óta csak rosszabodott, mivel nem tart lépést a művelődéssel.

A modern társadalomnak legkirívóbb hibája abban áll, hogy az emberiség legnagyobb, $\frac{24}{25}$ része birtoktalan és szegény. Ez az a negyedik rend, melynek állapotain a forradalom sem javított; az állam fölszabadította, de a társadalmi rendszer lekötve és jogtalanságban tartja őket. Ezekkel foglalkozik egyik legnevezetesebb munkájában, a *«Catéchisme des Industriels»*-ben, iparosoknak nevezvén általában a termelő — productiv — osztályokat, ellentétben a frank utódokkal, azaz a feudális nemességgel és az ú. n. *intermediaires*-ekkel, mely kifejezés alatt a polgári származású hivatalnokokat, ügyvédeket, tőkepénzeseket stb. foglalja össze. Az iparnak, mint a munka szerves összességének, kell az első helyet elfoglalni a társadalomban, mert ez a legfontosabb, holott most utolsó helyen áll. Ennek kell uralkodnia; ez kiálthatja joggal a többi társadalmi osztály felé azt a jelszót, melyet a mai socialisták is hangoztatnak: *«ôte toi, que je m'y*

mette!» — lódulj onnan, hogy én üljek helyedbe! Ennek uralma fogja maga után vonni az emberiség legnagyobb szabadságát és legnagyobb fejlődését. Fölszólítja a királyságot is, hogy szövetkezzék ez osztálylyal és állami segély útján teremte meg az új rendet.

De nem akarja St.-Simon e cél elérése végett a magántulajdont megszüntetni és a vagyonszétosztást behozni. Ezt a gondolatot ő oktalanságnak tartja; elismeri az egyéniség jogát, mely pedig éppen az embernek külső anyagi dolgok fölötti különleges uralmán alapszik; elismeri a természeti egyenlőtlenségeket, melyeket erőszakosan megváltoztatni se lehetséges, se helyes nem volna. A mit ő akar: az a *vagyon egysége*, a mennyiben a föld javainak ura az összes emberiség, s ezt az egységet kell helyreállítani és érvényre emelni a gazdasági rendszerben. A gondolat nem elég világos: a vagyoni egység, másfelől az egyéni tulajdon elve közt összeütközés van. E bonyodalomból kivezető utat akarván találni Saint-Simon: két szellemes tételt állít föl. Az első így hangzik: *à chacun selon sa capacité*, azaz mindenki annyit kapjon a közösből, a mennyit tehetségével megérdemel. De ez még nem vezetne igazságos megoldásra; mert az emberiség érdekeinek előmozdítására nem elegendő az, hogy valakinek tehetsége van, ha azt munkával nem gyümölcsözteti. Szükséges tehát amannak kiegészítéseül föllátni a második tételt: *à chaque capacité suivant ses oeuvres*, azaz minden tehetségnek annyit kell juttatni, a mennyire munkájával méltóvá teszi magát. Tehát az emberrel született tehetség egyfelől, a szorgalom, igyekezet és munka másfelől, mindegyik kapja meg a magáét.

Helyes elv, melynek igazságát általánosságban senki, maga a gyakorlati élet sem tagadja meg. Hiszen rendszerint a mai társadalomban is többre viszi a nagyobb tehetség, mint a kisebb; a kitartó szorgalom és munka több jutalmat kap, mint a renyheség és munkátlanság; ha pedig a kiváló képesség kiváló szorgalommal párosul: nagy eredményeket szokott elérni; ellenben a parlagon heverő meddő tehetség hátramarad a törekvő és tevékeny középszerűség mögött. Így van, mondjuk, rendszerint. Két dolog szokta azonban e természetes szabály érvényesülését gyakran megghiúsítani: egyik a *születés*, a másikat egy szóval így fejezhetném ki: a *szerencse*, értve ez alatt a véletlent, az önzést, a tévedést, a pártfogást, az összeköttetést, a külső előnyöket és mindazt a számtalan körülményt, mely annyiszor közbejátszik, hogy a természetes igazság

rendjét megzavarja. Vajjon lenne-e ez másképen a St.-Simon társadalmában? Mi biztosítékot nyújthatna az új rend az iránt, hogy benne csak az erények fognak uralkodni, és nem fognak érvényre juthatni az emberek azon tulajdonságai, melyek a valódi érdemet háttérbe szorítják, s a szerencsés léhaságnak, felületességnek, vagy éppen a jellemtelenségnek adják a pályabért? Főleg pedig hogyan lehessen ellensúlyozni e rendszer mellett is a születés kedvezéseit és előnyeit? Bizonyára csak úgy, ha az örökösödés joga eltöröltetnék és így megakadályoztatnék, hogy a gyermek az atyja és anyja tehetsége és munkája által szerzett vagyonnak birtokába jusson. Hiszen St.-Simon követői nem is haboztak ezt a következtetést levonni az előzményből. De akkor meg hogyan lehessen a magántulajdon föntartásának elvét kibékíteni az örökjog megszüntetésével, mikor az egyik a másik nélkül jogilag nem is képzelhető? És ha az örökösödési jog eltöröltetnék s minden halálozás után az összeség tulajdonába száll át a jogalanyát vesztett vagyon: akkor meg miképen alkalmazzuk St.-Simonnak azt a két tételét: *mindenki tehetsége szerint és minden tehetség az általa végzett munka arányában részesüljön az anyagi javakban* — hogyan alkalmazzuk ezt, mondom, az emberiség azon tagjaira, kik még a gyermeki vagy kiskorúsági években élnek, a mikor az illetőknek se tehetségét nem lehet még megmérlegelni, se productiv munkát, melynek becset megszabni lehetne, nem végezhetnek? Mi történjék velök abban a nagy vásárban, hol a tehetségnek és szorgalomnak jutalmát osztogatják? Jó, ha szülők élnek, mert azon esetben önként kínálkozik részökre a szülői helyzet előnye. De ha a szülők korán elhaltak és gyermekeik kiskorúságban, örökség nélkül maradtak, miféle szabály alkalmaztassék rájuk, az igazság és az emberiség sérelme nélkül? Látjuk tehát, hogy akár az örökösödési jog föntartásával, akár annak megszüntetésével, a tehetség és munka mértéke szerinti jutalmazás elvét alig lehetne a socialisták által reformált társadalmi rendszerben is jobban kielégíteni, mint a hogy az ma is természetsszerűleg érvényesülni szokott.

Saint-Simon továbbá abban a képzelődésben élt, hogy az ő társadalmi elméletei békés úton lennének megvalósíthatók; a mi nyilvánvaló tévedés. Sőt inkább bizonyos, hogy minden létező szervezetet és jogot be kellene előbb dobni amaz elméletek nagy olvasztó kemenczéjébe, chaost kellene létesíteni, hogy abból aztán egy új világrend állhasson elő. És milyen lenne ez a programm szerint, bár legjobb czél-

zattal készült új világ, mely az emberiség eddigi összes fejlődését megtagadná, melyben a természetes fejlődés tényező erőinek és Isten sorsintéző kezének semmi része nem volna? Életképtelen organismus lenne az, melyet épen az erőszakkal elnyomott erők nyomban szétrobbantanának.

Saint-Simon nem is adott gyakorlati megvalósításra szánt tervet; sok és nagy kérdést nyitva hagyott. Tanítványaira várt volna a föladat, hogy elméletének hézagait betöltsék és megjelöljék a gyakorlati megoldás útjait. Azok részben igyekeztek is e föladatnak megfelelni; de még inkább tették azt, hogy túlhajtásaikkal népszerűlténítették a mester tanait, míg utoljára a *st.-simonismus* egyesek sekélyes és izapos szellemi csatornáin át elposványosodott, vagy a *fou-rierismus* vizeibe vegyült el.

Követői közé tartozott *Chevalier* Mihály is, az ismert író és tudós, ki a saint-simoni socialis reform nemzetgazdasági oldalának megvilágosításával foglalkozott. És hogy egy másikat, egy hírneves bölcsezt említsek, *Comtes* Ágost is, mint fiatal író, ennek az iskolának híve volt. Mig azonban e két férfiú azután önállóan haladt mindegyik a maga szakmája, a közgazdaságtan és a bölcelet művelésében, addig Bazard és Infantin a saint-simonismus körében fejtették ki tevékenységüket. A tan most már közlönnyel is rendelkezett, a *«Producteur»* című hirlappal.

Bazard 1828-ban egy fölolvadási cyclust nyitott, melynek darabjait azután egy ily című könyvben foglalta össze és adta ki: *«Exposition de la doctrine de Saint-Simon»*. Ő elveti az örökösödési jogot, a mi egyébiránt a mester elméletének csakugyan kényszerű consequentiája. Azt mondja ugyanis, hogy a tulajdonos halála után ne annak családja, hanem az állam legyen az örökös s a vagyont azoknak juttassa, kik képességek és munkájok által magukat arra érdemesítették. Bizonyos azonban, hogy az örökösödési jog eltörlésével épen az iparkodás és munka ösztöne lenne megsemmisítve. A tulajdonnak nem volna többé más, mint pusztán használati, élvezeti értéke. Tagadhatatlan, hogy az államnak jogában áll, sőt czélszerű is bizonyos mértékig korlátoznia az örökösödési jog teljes érvényesülését. Tényleg teszi is, midőn saját hasznára örökösödési illeteket ró a hagyatékra, kisebbet, ha egyenes leszármazóik vannak, nagyobbat, ha oldalági rokonok örökösödnek; legnagyobbat, ha végrendelet alapján idegen vérbeliek lesznek örökösökké. Sőt az ellen sem lehet helytálló kifogást tenni, ha positiv törvények a

távolabbi oldalrokonokat kizárják a nem ősi vagyonban való örökösödésből, vagy bizonyos esetekben a végrendeleti örökösödést nem is engedik meg, és az állam javára foglalják le a közelebbi családtagok hátrahagyása nélkül elhalt tulajdonos hagyatékát. De az örököségi jognak teljes eltörlése a fönnálló rend alaposzlopait rázkódtatná meg, mindenekelőtt pedig megrontaná a házasság gazdasági alapját, és a házaseletnek amaz erkölcsi köteleességét tenne lehetőtlenné, mely szerint a gyermekek a szülők társadalmi rangjához illő neveltetésben és mindazon előnyökben részesítendők, melyeket szülők után jogosan igényelhetnek. Az egy férfi és egy nő összeköttetésén alapuló házasság és a leszármazókra átörökíthető magántulajdon egymástól el nem választható s ugyanazon egy gondolon nyugvó intézmények; mindegyiket az önfentartás és a propagatio ösztöne élteti.

Csak következetes volt tehát Bazardnak társa, *Enfantin*, midőn ő meg a házasság eltörlésének eszméjét vitte be a st.-simonismus tanaiba. Az iskolának e legfűresább alakja a múlt század vége felé született Párisban. Technikai tudományokat tanult; de Saint-Simon rendszerének kiváltképen vallásos oldalát igyekezett kifejteni, s összevegyítette az alapító elméleteit Fourier tanaival, a kit Saint-Simon nem is ismert. *Enfantin* azt mondja, hogy a fönnálló vallásoknak legnagyobb hibája, hogy nincsenek tekintettel az embernek minden ösztönére, pl. az élvezet ösztönére, melynek pedig csak olyan jogosultsága van, mint a többinek. Krisztus épen a test legyőzését tanítja. Ellenben az ő dogmája így szól: «szentek lesztek a munka és élvezetek által». Ne legyen többé sem császár, sem pápa; hanem legyen az emberiségnek egy atyja. A júliusi forradalom napjaiban (1830) föl akarta használni az alkalmat a vagyoni és ipari közösség theokrátiájának megalapítására: falragaszokon fegyverbe szólította a népet. Tudjuk azonban, hogy a X. Károly király trónját akkor megdöntött forradalom épen nem az alsóbb néposztályok műve volt; sőt az új kormány sietett elfojtani azokat a mozgalmakat, melyek társadalmi térre csaptak át. A képviselőházban *Enfantin* ellen is vádat emeltek. De ez csak használt neki; feléje fordította a közfigyelmet és mindenfelől jött maga és sectája részére az anyagi támogatás. De a házasság és a nőnem emancipációja kérdésében hirdetett excentrikus tanai, melyeket a gyakorlatba is át akart vinni, meghasonlást szült az iskola hívei közt. Bazard és a józanabb elemek szakítottak *Enfantinnal*, ki mint az új tár-

sadalom főnöke, patriarchája, fölvette az ő családi nevével ellenmondásos *atya* címét (*père Enfantin*), s kijelenté, hogy most már *anyát* is fog maga mellé választani. Az ő hóbortja nem is érdemi meg a st.-simonismus nevet; *enfantinismus* — gyermekeskedés — az, mint a hogy nevezték is. A nőközösség hirdetése és gyakorlása a büntető-törvényekkel is összeütközésbe hozta Enfantin atyát. Híveivel phantastikus menetben, neveléses öltözetben, mulattató látványul az utcai közönségnek, vonult a törvényszék elé, mely egy évi fogságra és pénzbüntetésre ítélte el. Fogságának kiállása után is folytatta még egy darabig különczködéseit; végre azonban meglehetősen prózai viszonyok közt, mint postamester fejezte be életét.

* * *

A régi socialismus másik iskoláját képezi a *fourierismus*, mely a st.-simonismustól külön és önállóan keletkezett, s csak később jöttek egymással némi kapcsolatba. Alapítója, *Fourier Károly*, 12 évvel később (1772) született, mint St.-Simon, Besançonban, kereskedő családból. Jelentékeny vagyonát ő is elvesztette a forradalom alatt s azután élete végeig, mely St.-Simon halála után megint 12 évvel (1837-ben) következett be, mint kereskedelmi ügynök foglalkozott, mindig szegényes körülmények között. Fouriert némelyek a régi socialisták legjelentékenyebb emberének, elméletét a legtanulságosabbnak és legrendszeresebbnek ítélik. Mások (mint Dühring) ellenkezőleg, balgaságok halmazának, magát a mestert egy megtévelyedett ábrándozónak tartják. De bármint vélekedjünk elmélete felől, annyit el kell ismerni, hogy őszinte, jóindulatú ember volt, ellensége minden hazugságnak és csalásnak, telve igazi emberszeretettel és lelkesedéssel ideálja iránt. Tudományos képzettsége hiányos; bölcséleti elmékedései homályosak, következtetései gyakorta épen neveléségek voltak; de a gazdasági, különösen a kereskedelmi és ipari viszonyokba vetett pillantásai, a termelés és a vagyonmegosztás fönnálló rendjének hibáit kutató vizsgálódásai sok tapasztalati ismeretéről és éles megfigyelő tehetségéről tesznek tanuságot. S valóban, akár az ő saját munkáit, akár legtehetségesebb s legtanultabb követőjének, Considerantnak értekezéseit olvassuk: fölváltva megyünk keresztül a meggyőző igazság, a komoly kételkedés és a vidám neveltség által fölkeltett érzéseken.

Első munkáját 1808-ban adta ki «*Théorie de quatre mouvements*» cím alatt, melyben tanának lélektani alapjait rakta le. Társadalmi elméleteit és a híres phalansteri tervet «*Traité de l'association domestique, agricole, ou attraction industrielle*» (1822) és «*Le nouveau monde industr. et sociétaire*» (1829) című munkáiban fejtette ki.

Fourier hisz egy bizonyos harmóniában, mely Isten, természet és az emberiség közt fönnáll; meg van győződve a világ őserőinek összhangzatos viszonyáról, melynélfogva a társadalmi nyomor és a létező aránytalanságok nem szükségképen való következményei a világrendnek, hanem az emberek hibáiból veszik eredetüket. Kutatván e hibák okait, következőleg elmélkedik. Minden létnek legmagasabb czélja a boldogság, mely az örökké újra születő ösztönök és vágyak kielégítésében, az élvezetben áll. Magában véve minden ösztön jogosult és jó, mert mind az Istennek és a természetnek műve. Még a szenvedélyes ösztönök is jótékonyak, mert a természetnek alkotásai, és az egész világ összhangzatának szolgálatára rendelvek. Ámde az emberi társadalomban mesterségesen van megrontva a viszony az ösztönök és élvezetek közt; emezek nem követik s nem kísérik azokat, nem különösen az alsó néposztályoknál. Megrontotta az eredeti harmóniát a vallás és az erkölcsstan is, mely az ösztönök elfojtását parancsolja; megrontotta a nyomor és szegénység, melyben az emberiség nagyobb része sinlődik. A tömegnek sok az ösztöne, de kevés az élvezete, mert ösztöneik kielégítésére hiányoznak a szükséges eszközök. A gazdagoknak ellenben rendelkezésekre állanak ezek; azért náluk megvan a harmónia; azért ők boldogok. Bármit beszéljen a tudatlanság és a nagyképűség: a vagyon az emberi boldogság föltétele. És itt korának s főleg hazájának politikai helyzetére tesz egy pár éles megjegyzést. «A liberalisok azzal vigasztalnak, hogy *az ember szabad*; hogy *van alkotmányunk*. Pedig többet ér a chartánál a jó ebéd. Beszélünk az emberi jogokról; de nem arról, hogy elsőben is joga van az embernek jóllakni. A liberalismus nem eredményezte a szegénység csökkenését, hanem inkább annak nagyobbodását. Szaporította az állami kiadásokat, a nélkül, hogy a népnek munkát és megélhetési módot adna; demagogikus pártérdekek szolgálatába hajtotta a tömeget, a nélkül, hogy csak kilátást is nyitna sorsának jobbulására. Összes bölcsességének kezdete és vége: az éhségre és szuronyokra alapított társadalmi rend».

Midőn tehát az ösztönök kielégítésében áll a boldogság

és a harmónia; az ösztönök kielégítésének eszköze pedig az anyagi jólét és gazdagság: akkor gondoskodni kell nemcsak arról, hogy a meglevő javak egyenletesebben oszoljanak meg, hanem arról is, hogy az emberiség gazdagsága egészben véve fokoztassék. A mostani társadalom vagyoni tőkéje elégtelen. Ha Franciaország akkori összes jövedelme az egész lakosság közt egyenlően fölosztatnék, Fourier szerint egy-egy főre nem jutna több évi 180 franknál, a mi nyilván nem elegendő. A társadalom jövő föladata tehát: a vagyon tömegének szaporítása. E föladatnak ismét két oldala van; a mennyiben kell termelővé tehető tárgy, és kell termelő munka. Rendezni, új alapokra fektetni kell tehát a tulajdont, meg a munkát, a mit a mezőgazdasági és ipari társulás útján lehet elérni. A tulajdon új rendjét ő is úgy vélte megalapíthatónak, mint a st.-simonisták, hogy t. i. nagy állami bankok szerveztetnének, melyek a birtokosok földjeit megbecsültetik és kisajátítják a köz javára. A becsú szerinti összeg kamatait a bank fizeti a volt tulajdonosoknak; még pedig Fourier számítása szerint fizetheti annak 10—15 százalékát, a mi tehát a földbirtok eddigi szokott hozadékát kétszerte, háromszorta meghaladná, a mellett, hogy a társas munkaszervezet által fokozódott termelés még mindig többszörös hasznot hajtana az összeségnek, mint a mennyi a mostani elszigetelt egyéni termelés útján elérhető.

A munka szervezetére és a haszon megosztására nézve egy sajátos intézményt gondolt ki, a *phalanster-rendszert*, mely a következő alapgondolatokon nyugszik. Munkásság az ember rendeltetése. Ám a munka csak úgy nem lesz teher, hanem a boldogságnak forrásává, ha az ember egyéniségével és ösztöneivel összhangban áll. Minden tevékenység valamely ösztönnek felel meg, és annál termékenyebb a munka, minél szorosabb összhangban van az egyén ösztöneivel és hajlamaival. Mivel pedig ezek időnkint, sőt óránként is változnak: azért úgy kell szervezni a munkát, hogy meg legyen benne a változatosság és az azzal együttjáró üdülés, a mi a mai munkaviszonyok között lehetetlen. De továbbá, a termelés mostani egyéni rendszere tömérdek idő- és erőpazarlással is jár, és a szabadverseny számtalan csalásnak és túlélnyözésnek lesz forrásává. A kis háztartások — *petits ménages de famille* — helyébe a társas szervezetet — *mécanisme sociétaire* — kell léptetni. Ma a földek kis parcellákra vannak fölosztva; mennyi megy veszendőbe csak a körülárkolások és bekerítések által is! Mennyi hiábavaló munka, fölösleges fáradság

ság! s milyen rossz eszközökkel és kevés értelemmel műveli a kisgazda a maga földjeit! Egy-egy falu lakossága 300 pajtában, kamrában, pinczében őrzi a maga terményeit; asszonyok és leányok százankint hordják piacra a tejet, zöldséget stb., a mit egy pár szekér és néhány ember csak oly jól elvégezhetne. Mennyi időt vesztegetnek el a vásárokon! Aztán minden kis háztartásnak külön konyhája, külön konyhaszerei vannak; a főzés, mosás, gyermekek gondozása minden házban külön személyeknek elaprózott munkáját veszi igénybe, holott az egész község részére ugyanazon munkákat néhány ember teljesíthetné, és még jobban, mint most történik. Az ipari foglalkozás piszkos, szegényes, apró műhelyekben, tökéletlen szerszámokkal folyik, s az egyforma és egyhangú s kevés hasznot hajtó egyéni munka a léleknek nyügévé, a testnek gyötrelmévé válik, holott a társas szervezés által örömmé és élvezetté lehet azt tenni.

Látjuk, hogy e megfigyeléseket a mai viszonyok is sokban igazolják, habár azon 70—80 év óta, midőn Fourier ezeket megírta, egyben és másban javultak az állapotok, s jövőben kétségtelenül még inkább fognak javulni. A gyökeres reformot azonban, mely egyszersmind — a mi fő — a vagyon megosztásának aránytalanságain is segitendő lesz, a *phalansteriumok rendszerének* behozatalától várta Fourier.

Mint már említém, meg akarta szüntetni fokozatosan a jelenlegi magánbirtokok rendszerét, nem a tulajdonosok megablásával, hanem a földek kisajátítása útján. Az így köztulajdonná lett földek azután körülbelől egy-egy négyszög-mérföldnyi területekre osztatnának föl, s az ily terület közepén állana a *phalanster*-nek nevezett közös nagy lakház, a mintegy 2000 lélekből álló *phalange*, azaz társas község számára. Eltűnnének lassankint a városok és falvak, s helyettük ily phalansterek lepnék el Európát, majd a többi világrészeket is. Akkor természetesen föl fognak bomlani az eddigi állami és nemzeti kötelékek. Minden phalanx egy önálló társadalmi testet képez, melynek azonban nem lesz külön kormánya és bírósága; de nem is lesz rá szükség; mert nem lehet ott bünt elkövetni, a hol mindenki megtalálja a maga vágyainak kielégítését. De minden phalanx élén állani fog egy *unarcha* nevű választott főnök, mint e nagy családnak atyja, őrködvén az egésznek érdekei fölött a tekintély és szeretet hatalmával. A föld összes phalansteriumai fölött fog állani az *omniarcha*, kinek székhelye Konstantinápolyban, mint ez új emberi társadalom központján lenne. Az egyes phalansterek cserekeres-

kedés útján szereznék be egymástól azokat a szükségleteket, melyek náluk nem teremnek, vagy nem termelhetők.

A phalanster népe — a phalange — közös gazdálkodást és háztartást visz. A gyermekek együttes gondozásban és nevelésben részesülnek; három-négy nagy tűzhelyen történik a főzés, ugyanannyi mosókonyhában a közös mosás; a mezei munkákra zeneszó mellett vonulnak ki. Mindenki ízlésének és időnkénti hajlamainak megfelelő munkát végez. A fiatal leányok pl. már kicsiny korukban a bábuzással elárulják arravaló hajlamukat és képességeiket, hogy a gyermeket gondozzák, ruháikat kijavítsák. Rájok kell hát bízni a phalange gyermekhadát. A fiúk természetes hajandósággal bírnak a piszkos-ságra; ők lesznek tehát a phalansteri piszkos munkák végzésére alkalmazandók, sőt kitüntetésekkel is serkentendők. Sok ember szeret kora reggel sétálni és a természetben gyönyörködni; erre pompás alkalma lesz, ha mint pásztor legelőre hajtja a phalange marhanyáját. Sok ember — épen sok nagy úr — szeret kertészkedni, növényeket ültetni, öntözni; kitölthetik ebbeli szenvedélyöket a köz javára. Mások kedvteléssel gyakororolják izmaikat, szívesen tornáznak; ott az ásó, kapa, meg az eke; jó testgyakorlat az. Az egyforma ízlésű emberek egy-egy *munkacsoporttá*, a csoportok egy-egy *sorrá* alakulnak; mindenik csoport és sor a legügyesebb embereket választja a maga élére, felügyelő, tanító, munkavezető és mester gyanánt. Ilyképen a phalansterben folyni fog a munka jókedvvel és pontosan, mint a karikacsapás; a termelés és azzal együtt a közvagyon óriási mértékben szaporodik.

Teljes communismust és egyenlőséget azonban nem hirdet Fourier; hanem azt ajánlja, hogy a társas munka által szerzett haszon minden phalansterben 12 egyenlő részre osztassék föl, melyből három rész — tehát a legkevesebb — a tehetséget fogja illetni; négy részt kap a tőke, míg öt rész a munkának jut. Így tehát — az ő hite szerint — e rendszer mellett, a mai állapotokhoz képest, mindenki, tehetség, tőke, szorgalom nyerni fog. És mindennek milyen nagyszerű következményei lesznek! (Ne tessék kételkedni a szerzőség fölött; nem én mondom; Fourier mondja, a mi következik). E boldog állapotban az ember háromszor annyit fog enni, mint most eszik, vagy enni tud; nyolcz lábnyi magasságra fog nőni és átlag 144 évig élni. Sőt az emberi társadalom átalakulása következtében lassankint meg fog változni a föld, a természet és az állatvilág is. A most még csak gyermekkorát élő (F. szerint csak 80 ezer éves) földünk fejlődni fog; megszű-

nik a földövek hőmérséklete közt fönnálló különbség; az északi sark körül, a Saturnus gyűrűi módjára, egy sugárkorona fog képződni, mely világosságot, meleget és fényt áraszt; ezáltal a sarkvidék jege fölolvad, területei lakhatókká lesznek; Szibériában majd megterem a narancs; viszont a forró földöv meg mérsékeltté válik. A tengerek vize savanykás-édes ízűvé változik s kivésznek belőle a veszélyes vízi szörnyetek. A vadállatok szelíd erkölcsöket vesznek föl.

A társadalom, sőt az egész természet rendjének e tervbe vett és kilátásba helyezett gyökeres átalakulása mellett — szinte magától érthető — a családi és házasi élet mai szervezete sem maradhat érintetlenül; nem tartható az fönn már csak az ösztönök kielégítése által elérhető harmónia tanának szempontjából sem. Nem bocsátkozhatván itt Fourier e tárgyban kifejezett gondolatainak részletesebb taglalásába, csak annyit említek meg, hogy a mai házasságot kiterjedtebb nemi viszonyok rendszerével akarta helyettesíteni. (A nők három osztályba soroztatnának: *favorites*, *génétrices*, *épouses*. Utóbbi, az igazi feleség, az a nő, kitől férjének legalább két gyermeke született; a második, a *génétrice* viszonyában áll a férjhez az oly nő, a ki tőle egy gyermeket szült; az előlemlített osztályba tartoznak azok, kik a férjével szerelmi viszonyban vannak, a nélkül, hogy tőle gyermeket szültek volna. Ehhez képest viszont minden nőnek lehet tehát: tulajdonképeni férje, kitől legalább két gyermeke van; lehet nemző férje, kitől csak egy gyermeket szült, és lehetnek kedvesei, kik nem tették anyává).

Fourier szilárdan hitt ez új s bizony kissé különös világrend létesítésének lehetőségében. Csak meg kell kezdeni; a siker maga után fogja vonni a további fejleményt: a fönnálló egész társadalom átalakulását. Fölhívást tett közzé, hogy bocsásson neki valaki rendelkezésére egy millió frankot, s 12 évig mindennap kereste és várta annak az áldozatkész embernek megjelenését, a ki azonban sehogy sem akart mutatkozni. Csak az ő halála után találkozott egy parlamenti tag (Vaudet Dulary), ki a maga jelentékeny birtokát, nem messze Versaillestól följánlotta egy phalanster alapítására. A kísérlet teljes kudarczot vallott. A fourierismus, mely körül egyébiránt számos jóindulatú és ábrándozó ember csoportosult, már-már elzüllőben volt, mikor a mesternek egyik követője, *Considerant* Victor, fölolvásaival új lendületet adott neki. Considerant sokkal tudományosabb ember volt, mint maga az iskola alapítója, s elméletileg tagadhatlanul tetszős

színbe tudta öltöztetni az új társadalmi rendszer előnyeit. Alapítottak egy nyomdát is, mely tisztán a fourierizmus szolgálatában állott. Lassankint azonban megszűnt ez a föllobbanás is; az iskola nyomai századunk közepén túl elenyésznek a social-demokráciában.

Fourier elméleti rendszerének a gyakorlati megvalósítás terére való átvitele többszörösen megkíséreltetett Amerikában, a hol a még lakatlan és műveletlen nagy területek csakugyan kedvező talajt és viszonyokat nyújtottak ily vállalkozásokra. Meg kell azonban jegyezni, hogy e kísérleteknél már határozottan communistikus irányú fourierizmus mindig valamely vallási sectával, mint a svedenborgiánusok, meg a methodisták mysticismusával, sőt a spiritizmussal is párosulva lépett föl. A főntebb már kétszer is említett Cabet, az *«Icaria»* írója, az észak-amerikai Texas államban nagyterjedelmű földeket vásárolt és egy társaságot hozott össze 1847-ben *Icaria* megalapítására. Jól felszerelve és icarusi hymnusokat zengedezve, el is indult első ízben egy 69 munkásból álló csapat az új világba. Habár 1848-ban közbejött a februári forradalom, mégis további két expeditio ment még azután oda, összesen közel félezer emberrel, s köztük maga Cabet is. Az új telepen a lázak nagyon megtizedeltek ugyan az alapítók számát, de azért egy ideig tényleg virágzott ez a vagyonszűkösségre fektetett új társadalom. Nem sokáig tartott a virágzás; viszályok törtek ki a tagok közt; végül elkergették Cabet-t is. Ugyanilyen sors érte a többi, számszerint mintegy 50 telepet, melyek Amerika különböző pontjain hivatva lettek volna gyakorlatilag megvalósítani a társas rendszer elméleteit. Rövid főnnállása után mindannyi föllozlott, vagy rendes községekké alakult át. Bebizonyult, hogy ily csinált rendszerbe nem lehet csak néhány száz embernek társas életét sem beszorítani, nem hogy egy nemzetét, vagy éppen az egész emberiségét lehetne.

Fourier rendszerének tarthatatlanságát nemcsak e kísérletek bizonyították be; kimutatta azt a tudományos kritika is. Birálatába bebocsátkozni nekünk sem volna érdektelen földadat. De hát, tisztelt hallgatóim, bizton hiszem, ez elméletek vázlatának egyszeri hallása után is és azonnal megtették magukban azokra vonatkozó megjegyzéseiket, melyek lényegükben alig különböznének attól, a mit én még mondhatnék. Mindnyájan ismerjük Madách remek költeményének, *«Az ember tragédiájá»*-nak azt a jelenetét (12. szín), mely a phalansteri életet rajzolja, nem keletkezési stádiumában gon-

dolva, hanem háta mögött már sok ezredéves multtal, mikor már az egész emberiség phalansterekben él, s midőn mai társadalmi és állami létünknek, részben a mai állatvilágnak is csak ködös emlékeit őrzi — nem kegyelettel, hanem a mi barbár állapotaink és szokásaink fölött kicsinylőleg mosolyogva — a phalansterbeli tudós. Ha Fourier olvashatta volna ezt a genialis leírást, bizonyára tiltakozik vala a mi nagy költőnk egynémely fölfogása ellen; tiltakoznék az ellen, hogy ott Luthert megbüntessék, mert túlfütötte a kazánt; hogy Michel Angelónak meg ne engedjék a székláb helyett változtatásul széktámlát faragnia; mert hiszen a phalansterben mindenki hajlama szerint választhatja és változtathatja foglalkozását. És mégis Madách rajza igaz; éles intuitióval festi és színezi ki azt a sorsot, mely az egyéniséget megsemmisítő ama társas rendszerben szükségképen várna az emberre, és legnyomasztóbban éppen a kiváló tehetségekre. Jól mondja:

«Nincsen itt élet, nincs egyéniség,
Mely mesterén túljárna, semmi műben. —
Hol leljen tért erő és gondolat
Behizonyítani égi származását?
Ha küzdni vágyik és körültekint
Ezen szabályos, e rendes világban,
Még a veszély gyönyörét sem leli.
Nem lel csak egy vérengző vadat se.
Csalódtam hát a tudományban is:
Unalmas gyermekiskolát lelék
A boldogság helyén, mit tőle vártam.»

Megsemmisülne egy ily társadalmi rendszer kényszeröltönyében a család, a haza- és fajszereket, és mind az az édes s fenkölt érzelem, mely áldozatok és küzdelmek sikeréből fakad; mely még sikertelenség esetében is a megtett kötelesség jól eső tudatával és a férfias megnyugvás büszkeségével emeli a lelket. A phalansterben nem volna helye a jótékonyságnak, a részvétnek, könyörületnek, az irgalmaságnak és annyi szép erénynek; a hibátlanság és tökély, melyet ez elmélet hirdetői kilátásba helyeznek, fölössé tenné magát a vallást és hitet is. És hová lenne a költészet, a művészet, meg mind az a tudomány, mely a közönséges napi haszon kamatainak számítására nélkül magáért az igazságért keresi az igazságot, — hová lenne ebben a prózai, fakó, a küzdelem diadalának gyönyörét nem ismerő, nagyevő, önelégült philiszter társadalomban, mely a természet rendjén tenne erőszakot, s az ember erkölcsi és kedély életé-

nek száz húrú hárfáját örökre elnémitaná s leszerelve helyezné a Madách phalansterbeli tudós régiséggyűjteményének hasznavehetetlen lomjai közé?

Az emberi társadalom fejlődése éppen úgy Istentől kiszabott nagy és általános törvények nyomán halad, mint minden, akár öntudatos, akár öntudatlan szervezet fejlődése. Ez örök törvényeket megmásítani, vagy éppen mellőzni, nem áll se egyes embernek, se az összeségnek hatalmában; csak azok keretein és korlátain belül lehet javítólag működni a vallás, a tudomány, kormányzat és közgazdaság eszközeivel. Még a gyermekből sem csinálhat akár a leggondosabb lélektani megfigyelésekre alapított nevelés, a legkedvezőbb körülmények segítsége mellett sem egy ideál szerinti férfit; csak előmozdíthatja annak összhangzatos testi és szellemi kifejlődését. Hogyan valósíthatná meg az eszményt az egész emberi nemre nézve egy Saint-Simonnak vagy Fouriernek elmélete!

És éppen azért nagy tévedés rejlik abban a fölfogásban, mely az emberiség történelmi fejlődésében csak hibát, visszásságot, erőszakot és bajokat keres, holott a fejlődéssel együtt járó bajok, nehézségek és időleges nyavalyák mellett félreismerhetetlenül láthatja a folytonos haladást és a tökélyesbülésre való eredményes törekvéseket is. Ha nem tekintünk is vissza azon ősrégi időkbe, midőn az ember még egymással és a természettel vívott örökös harcban élt, bátran elmondhatjuk, hogy az emberiség, összeségében és egyéneiben, ma szabadabb, jobb és — ha a boldogságot nem a vágyak és igények diogenesi hiányában keressük — boldogabb is, mint ezer, vagy akár száz évvel ezelőtt volt, sőt — a mire Fourier oly nagy súlyt helyez — még az élet kényelmeiben és élvezeteiben is sokszorosan több része van, mint hajdani elődeinek volt. A fölvilágosodás és az emberszeretet a szerencsény rab-szolga lábáról is leverte már azokat a bilincseket, melyeket a hajdan-korban még magas szellemű bölcsek és nagy műveltségű férfiak is viseltek. Jobban eltűntek a születési előjogok; a kasztokat elkülönítő tömör bástyákat, mint kártyafalakat fűtta el a haladás szelleme. Megszűnt vagy megszűnőben van minden egyenlőtlenség, melyet szokás és intézmény és bitorlás létesített ember és ember között.

De a természet egyenetlenségeit mind elsimitani: nincs semmiféle emberi bölcseségnek és jóakaratnak hatalmában. A míg az emberek különböző testi és szellemi képességekkel születnek, míg egyik gyöngé, másik erős, egyik lusta, másik szorgalmas, egyik esztelen és bolond, másik eszes és okos

lesz, míg egyik tudja szenvedéyleit zabolyázni, másik pedig engedi magát azok által porban hurczoltatni: mindaddig — tehát mindenkor — lesz szegénység, nyomor és szenvedés is, de nem lerázhatatlan és örökülő, hanem az egyéni viszonyokban gyökerező nyomor, mely mindenféle rangból és osztályból egyaránt szedi a maga áldozatait.

Am megengedjük, sőt állítjuk, hogy a természeti egyenlőtlenségekben gyökerező bajokkal és nyomorral szemben sem szabad se az államnak, se a társadalomnak és egyháznak a közöny és a tétlen szemlélődés álláspontjára helyezkedni, sőt inkább szükséges a kirívó társadalmi ellentétek igazságtalanságainak enyhítéséről gondoskodni. És ebbeli kötelességeket tényleg teljesítik is. Az egyház, midőn a vallás vigaszával élesztí a csüggedőt, a hit mézével édesíti az élet keserveit; jótettekre s könyörületességre indítja a sziveket a szegények és ügyefogyottak iránt; a társadalom, midőn szervezi a jótékonyosság gyakorlását, s gazdagabb osztályok vagyoni fölségét a szűkölködők segélyezésére fordítja; az állam pedig, midőn a munkás osztályok érdekeit törvényhozási és kormányzati intézkedésekkel ápolja, és helyes socialis politikájával megelőzni igyekszik a társadalmi bajok elmérgesedését. Sőt elmondhatjuk, hogy a tudományos haladás is a maga eredményeivel hathatósan közreműködik az egyenlőtlenségek következményeinek elsimításán. A természettudományi és technikai fölfedezések, a gőz- és villanyerő fölhasználásán alapuló találmányok, mind azt az űrt segítik betölteni, mely régebben a gazdag és a szegény ember életviszonyai közt áthidalhatlanul tátongott vala.

Midőn azonban Saint-Simon, Fourier és a hozzájuk hasonló más reformereknek elméleti rendszereit, egészökből néve, használhatatlanoknak, ábrándnak és az emberi fejlődés örök törvényeivel össze nem egyeztethetőknek ítéljük; ezzel távolról sem akarjuk elhomályosítani azt a megérdemelt nimbust, melyet emberszerető törekvéseiknek és nemes lelkeknek fénye áraszt neveik körül, és nem kisebbítjük azt az érdemöket, hogy ők a társadalomnak számos olyan visszasságaira, hiányaira és betegségeire hívták föl a közfigyelmet, melyeknek egy része már azóta is enyhítve lett, és a melyeket fokozatosan javítani és orvosolni úgy a mai kornak, mint a jövőnek is első rendű kötelességei közé tartozik.

KÖNYVISMERTETÉS.

Dr. Fürstenau Hermann,

Das Grundrecht der Religionsfreiheit nach seiner geschichtlichen Entwicklung und heutigen Geltung in Deutschland. Leipzig, 1891. 342 l. Ára 750 mark.

A vallásszabadság kérdése mint, modern államjogi kérdés s a modern eszmevilág egyik legsarkalatosabb alapkövetelménye, a reformáció mozgalmának a szülöttje. A midőn a reformátorok a hit, a gondolat s a lelkiismeret szabadságát, mint az egyén Istentől nyert elidegeníthetlen jogát hangsúlyozták, megadták az irányt annak a törvényhozás részéről való elismertetésére is. Hosszú időre, és sok visszahatás ellensúlyozására volt azonban szükség, míg az emberiségben útat tört magának a vallásszabadság eszméje, s az előítélettől mentt gondolkodás jogot nyert a középkorok az egyén veleszületett legfontosabb jogaiba ütköző államegyházi és egyházállami absolutistikus felfogásával szemben.

Fürstenau tehát derék dolgot végzett akkor, a midőn jogtörténeti alapon a „függelékben“ (259—342. l.) közzétett okíratokkal beigazolvva lépcsőről-lépésre követi a reformáció alapelveiben gyökerező vallásszabadságnak történeti fejlődését az egyes századokban, mígnem e szabadságot a legújabb német törvényhozás mindig nagyobb és nagyobb terjedelemben „alapjog“-nak (Grundrecht) ismerte el, mely alapjog aztán mai érvényében a német népelet összes rétegeit át is hatotta.

A vallásszabadság Németországban való háromszázados fejlődése 8 korszakon át folyik le, mely fejlődés lényegileg véve a két prot. és kath. egyháznak egymáshoz és az államhoz való, békekötésekben szabályozott viszonya által van feltételezve. Az első a wormszi edictumtól, 1521-től az ágostai vallásbékéig 1555-ig, a 2-ik az ágostai vallásbékétől a westfáliai békéig 1648-ig, a 3-ik a westfáliai békétől a német-római birodalom feloszlatásáig 1806-ig terjed; a 4-ik a rajnai szövetségig 1806—

1813-ig, az 5-ik a bécsi congressus 1814—1815-ig terjedő kora, míg a 6-ik a bécsi congressustól az 1848-ig, a 7-ik az 1848-ik évtől az éjszaki német szövetség megalapításáig 1866-ig, s a 8-ik a napjainkig terjedő időszakot foglalja magában.

A reformáció kezdetétől az ágostai vallásbékéig terjedő első korszak (9—44. l.) vallásszabadsága a békekötések szentesített pontjai szerint, a világi rendeknek azt a jogát foglalta magában, hogy szabadon követhették és gyakorolhatták a kath. vagy az evangéliumi (és pedig a reformátust is, mint „az ágostai hitvallással rokon“ vallást), továbbá az egyháziaknak azt a jogát, a mely szerint szabadon áttérhettek ugyan a kath. vallásról az evangéliumira, de ez az áttérés egyházi jellegük és javadalmaságuk teljes elvesztését vonta maga után, s végül az alattvalóknak azt a jogát, hogy a földes úr vallására való törvény szerint megállapított erőszakos áttérítésüket kivándorlásuk által megakadályozhatták, a mi tehát korántsem a lelkiismeret, hanem legfeljebb az emigráció szabadságának volna nevezhető. Hogy pedig ez az ú. n. földesúri rendszer mennyit ártott a reformációnak s ezzel a vallásszabadság ügyének általában, azt a hazai protestantismusunk gyászos történetekben gazdag fejlődése is eléggé bizonyítja.

Az ágostai vallásbékétől a westfáliai békéig terjedő korszak (45—73. l.) vallásszabadsága, amint az a béke törvényes megállapodásaiból folyik, következőleg fejezhető ki: a németországi világi rendek szabadon követhetik a bevett vallások egyikét, illetve a különbeni jogok megsértése nélkül szabadon térhetnek át azok egyikére vagy másikára; — ugyanazt tehetik az egyházi rendek is, úgy azonban, hogy áttérésük ipso jure maga után vonja az egyházi jelleg és beneficium elvesztését; míg a prot. alattvalóknál az egyszerű házi vallásgyakorlat megtartásának engedélyezésében áll csupán a lelkiismereti szabadság, az esetben t. i., ha a fejedelem az alattvalóktól eltérő prot. (ref. vagy luth.) hitvallást követ; ha pedig kath. a fejedelem, akkor vagy az ő hitvallására kötelezhetők, vagy pedig kivándorolhatnak. Ebből következik, hogy vallásszabadságról a szó szorosabb értelmében a westfáliai béke szerint csupán a világi rendeknél, s azoknál is csak a bevett vallások egyikének követése tekintetében lehet szó.

A westfáliai békétől a német birodalom feloszlásáig terjedő időszak (74—83. l.) vallásszabadsága az alattvalókra nézve valamely törvényesen bevett birodalmi vallás követhetésében és a polgári jogok megsértése nélkül ennek megfelelő házi vallásgyakorlatban áll, valamint abban, hogy az állam különös enge-

délye mellett külön egyháztársulatokká is egyesülhetnek; továbbá a westfáliai béke által recipiált birodalmi vallások teljes egyenjogóságában s egy nyilvános testület jogainak szabad élvezetében és végül az állam által megengedett egyháztársulatok magán istentiszteleteinek megtartásában s a túrt társulatok jogainak élvezetében.

Az 1813-iki rajnai szövetség államainak vallásszabadsága (84—96. l.) az uralkodó lutheri egyházzal egyenlő kath. vallásszabadság gyakorlásában s a kath. alattvalóknak a lutheránusokkal egyenlő polgári és politikai jogok élvezetében áll, a mi tehát a vallásszabadságnak tisztán a lutheri és kath. vallásfelekezet egyenlő polgári és vallási jogaira való kiterjesztésével azonos.

A bécsi congressus által megállapított „Bundesakt“ 16-ik cikkének (97—119. l.) formulázott vallásszabadsága a német államok szövetségéhez tartozó alattvalókra nézve abban állott, hogy a polgári és politikai jogok élvezetének sérelme nélkül szabadon követhetik a westfáliai béke által recipiált birodalmi ker. hitfelekezetek egyikét vagy másikat, tehát a kath., luth. és ref. hitvallást egyaránt, — a mi tehát a vallásszabadságnak tisztán a westfáliai béke által bevett birodalmi vallásfelekezetekre való kiterjesztésével azonos.

A bécsi congressustól az 1848-ik évig terjedő időszak (120—177. l.) vallásszabadságának fejlődése különböző stádiumaiban a következő: az alattvalók lelkiismereti szabadsága a házi vallásgyakorlat megtartásában s a polgári jogok élvezetében, nem különben az elismert ker. vallásfelekezetek hiveinek szabad vallásgyakorlatában, és polgári s politikai jogaik szabad élvezetében nyilvánul, míg a vallási társulatok jogait tekintve a vallásszabadság a jelzett időszak (1815—1848-ig) fejlődése folyamán a westfáliai békében Németországra nézve elismert ker. vallásfelekezetek egymásközötti teljes jogegyenlőségében és különösen szabad nyilvános vallásgyakorlatában, nemkülönben az állam által határozottan elismert vallási társulatok házi vallásgyakorlatára vonatkozó jogában áll. A vallásszabadság fogalma tehát még itt sincs teljesen keresztülvive, a mennyiben a törvényes meghatározások a jelzett időszakban éles határvonalat vonnak a westfáliai békében „bevett“ és külön törvényhozási úton „elismert“ vallásfelekezetek és vallási társulatok jogai között.

A vallásszabadság fejlődésének az 1848-ik évtől az éjszaki német szövetség megállapításáig, 1866-ig terjedő időszaka (178—237. l.), a mint annak közelebbi meghatározásai az egyes novel-

lákban, különösen a poroszországiakban észlelhetők, következő képet mutat: A vallásszabadság az alattvalókra nézve *bármely* vallásnak szabad követésében s a hitvallásra való tekintet nélkül a polgári és politikai jogok, különösen a vallási társulatokká való egyesülés jogának elismerésében s az összes vallási közösségekre nézve a *teljesen szabad* vallásgyakorlat elismerésében áll. *Himschius*, Staat und Kirche, cz. műve (Marquardsen, Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart in Monographien cz. nagyobb irodalmi vállalatának I. köt.) szerint is ez az első lépés Németországban a teljes vallás-szabadság állami elismerésének és megvalósulásának stádiuma felé.

Az éjszaki német szövetségtől egészen mai napig terjedő időszak (238—252. l.) vallási szabadságának a fejlődése, a mint az az elismert vallásfelekezetekre való tekintettel főleg az 1866. 67. s 1874. és 75-ik évi porosz törvényekben van körvonalozva, az állami és egyházi szempontok kellő szemmel tartásával, a vallásszabadságnak azt a fejlődési fokozatát mutatja, a mely szerint az az egész német egységes birodalomra nézve bármely vallásnak szabad követhetésében s a hitvallásra való tekintet nélkül az állampolgári jogok szabad élvezetében nyilvánul, mi mellett azonban, p. o. Württembergben, az állam által elismert nyilvános vallási testületeken kívül álló vallási egyesületek megalkotása vallásuk szabad gyakorlatának és nyilvános és házi istentiszteletük szabad tartásának érintése nélkül az államnak bejelentendő s általa megerősítendő.

E történeti kifejtések alapján s azok „eredményeként“ (253—258. l.) különbözteti meg aztán Fürstenau az egyes állampolgároknak s a vallási társulatoknak, mint ilyeneknek vallásuk tekintetében való mai államjogi állását a következőkben:

1. Az egyes állampolgárokra nézve az egész német birodalomban teljes egyenlőség létezik a polgári és politikai jogok élvezete tekintetében, tekintet nélkül vallási meggyőződésükre;

2. tekintettel a vallási társulatoknak mint ilyeneknek jogi állására, következő megkülönböztetések teendők:

a) a hivatalos birodalmi egyház (Landeskirche) mellett mind a többi vallási társulatok, akár tartozzanak a westfáliai békekötés által a német birodalomban elismert ker. vallásfelekezetekhez, akár nem, csak a fejedelem tetszése szerint őket megillető jogokat élvezik. Ha a fejedelem egy bizonyos vallási társulatot, mint ilyet az államban tűrni nem akar, ezt tenni jogosult is. Ez így van most még Mecklenburg-Schwerin és Mecklenburg-Strelitzben. Mind a két államban a lutheránus egyház az uralkodó, hogy úgy mondjuk: az államegyház, s a többi

vallási társulatok, a kath. és ref. is, csak a fejedelem szabad akarata által nekik juttatott jogokat élvezik. Hasonló viszonyok vannak Anhaltban. Ott az evangéliumi egyesült egyház (die unirte evang. Kirche) az állami egyház, míg a többi vallási társulatok alakulására és jogi állására vonatkozólag, ideértve a kath. egyházat is, nincsenek törvények, úgy hogy ilyképen az államnak tetszésétől függ, hogy ezeket türni akarja-e vagy nem? Eképen a jus reformandi e nevezett államokban az összes vallási társulatokkal, mint ilyenekkel szemben, egész terjedelmében fenn van tartva.

b) Ez alapon fönnáll az a körülmény, hogy különös előjogokkal bíró tartományegyház létezik, de e mellett a törvény által a többi ker. egyházaknak, mint ilyeneknek, az állami védelem és a szabad vallásgyakorlat biztosítva van, — csak az új vallási társulatok alakítása függ a fejedelem jóváhagyásától. Így van ez Szász-Altenburgban, a hol az evang. lutheri egyház az állami, tehát a fejedelem jus reformandija itt minden vallási társulattal szemben fenn van tartva, — de ez a törvényileg elismert egyházakkal szemben csak azoknak a jogoknak az adásában nyilvánul, melyekkel eddig nem bírtak, különösen azoknak az állami egyházzal szemben való egyenjogusításában; a többi vallási társulatokkal szemben az a jog egész terjedelmében fennáll.

c) A westfáliai békekötés által a német birodalomban recipiált ker. egyházak, mint nyilvános testületek, egyenlő joguak. Mindegyik más vallási társulat jogos fennállásához az állam engedélye szükséges, mely tetszés szerint vagy megadható, vagy megtagadható, vagy pedig bizonyos törvényileg megállapított feltételeknek teljesítésével megadandó. Így vannak szabályozva a viszonyok Bajorországban, a szász királyságban, Braunschweigban és Szász-Meiningenben. E nevezett tartományokban ilyképen a jus reformandi, eltekintve az elismert ker. vallásfelekezetektől, az összes vallási társulatokkal szemben teljesen fenn van tartva.

d) A vallási társulatok jogi fennállásához állami engedély nem szükséges. Az ebbe a kategóriába tartozó államok közül egyben sem bírnak az összes vallási társulatok azokkal a jogokkal, sőt inkább az elismert ker. egyházak, mint nyilvános testületek, kiváló állással bírnak, és gyakran mellettük más vallási társulatok is testületi jogokkal vannak felruházva. Különösen a vallási gyakorlat tekintetében az egyes tartományokban különböző megállapodások vannak, és pedig a következőleg:

1. Szabad házi és nyilvános vallásgyakorlat van engedé-

lyezve; míg azok a vallási társulatok, a melyek testületi jogokkal nem bírnak, az i. v. egyesületi jogszabályoknak (Vereinsrechte) vannak alája vetve. Ez az eset fordul elő Poroszországban, Württembergben, Hessenben, Oldenburgban és Szász-Koburg-Góthában. Ezekben a tartományokban a jus reformandi csak a testületi jogoknak az állam által való megadásában nyilvánul.

2. A vallásgyakorlat módja különös megállapodásoktól függ, vagy az kifejezetten csak minden vallási társulat házi vallásgyakorlatára vonatkozik. Az első eset fordul elő Badenben, a második Waldeckben és Bremában. Itt a jus reformandi a testületi jognak bizonyos vallási társulat részére való megadásán kívül még a vallásos gyakorlatnak a pusztán házi istentiszteleten túl való kiterjesztésére vonatkozó engedélyezésben is áll.

A mint ebből az áttekintésből az egyes német államokban jelenleg érvényben levő, s a vallási társulatoknak mint ilyeneknek az államban való alakítására és jogi helyzetére vonatkozó szabályokra nézve következik: *a német birodalomban vallás-szabadságról teljes értelemben véve*, — t. i. úgy az egyes alattvalóknak, mint a vallási társulatoknak, mint ilyeneknek egyenlő állásáról s ilyképen a jus reformandinak teljes megszüntetéséről *szólni nem lehet*. Egy ily teljes vallásszabadság behozatalához, mely az egyes vallási társulatoknak jogot adna vallásos viszonyaikat minden idegen beavatkozástól teljesen szabadon rendezni, szükséges volna az, hogy az állam minden most fennálló viszonyait a nagy ker. egyházakhoz és azok történetéhez felbontsa s a jövőben minden vallási társulatot, kivétel nélkül, mint szektát, mint magánegyletet tekintsen, mely kizárólag az általános egyesületi jog szabályai szerint ítéltessek meg, — más szóval: *az államnak az egyháztól való teljes elválasztását* (Thiersch, Vinet és mások) kellene eszközölni. Az összes vallási viszonyoknak a német birodalomban való illetén lerontására, illetőleg azok történeti-politikai gyökereinek teljes elszakítására azonban jelenleg — az egyházpolitikai constelláktióktól el is tekintve — nincsen kilátás.

Fürstenau korszerű művének ismertetése s a német vallásszabadság mai érvényének föltüntetése után önkényt kínálkozik az alkalom vallásügyi ministerünk f. év. május 17-én beterjesztett egyházpolitikai javaslatának, a legújabb reformpolitika e legdrágább gyöngyének az ismertetésére, mely javaslat a vallás szabad gyakorlásáról szól, s az 1790/91. XXXVI-ik, az 1848. XX-ik, s az 1868. évi LIII-ik t.-cikkek méltó betetőzését képezik. Alapelvei helyesek, fenségesek, sőt magasztosak. Kimondja az a prot. egyház által mindenkor hirdetett *feltétlen lelkiismeret-*

reti szabadságot, a melynek nincs egyéb kora, mint „*az állam törvényei*“ és „*a közérkölciség kívánalmai*“. Megváltoztatja tehát a vallások eddigi történeti osztályozását, a mely „bevett, túrt és tiltott“ vallásfelekezeteket ismert, a midőn alapelvül kimondja: hogy „mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást és azt . . . külsőképen is kifejezheti és gyakorolhatja“. E tekintetben tehát messze fölötte áll a németországinak.

A törvényjavaslat három fejezetre oszlik: az első szól az „Általános határozatok“-ról, a második a „Törvényesen elismert vallásfelekezetek“-ről, a harmadik „A bevett és törvényesen elismert vallásfelekezeteken kívül állók“-ról, mi mellett azonban a *bevett és törvényesen elismert* vallásfelekezet fogalma a javaslatban annyira össze van olvasztva, hogy a megkülönböztető jelleg csaknem teljesen elenyészik.

Bár a javaslat a vallásfelekezetek államjogi helyzetében három kategóriát állapít meg, mégis az u. n. amerikai rendszer államot és egyházat teljesen elkülönítő árnyalatainak óvatos kikerülésével a *történeti alapra* helyezkedik, vagyis nem szakít teljesen a történeti joggal bíró bevett vallások fogalmával, a confessiók eddigi testületi jogainak és szervezetének „némi aristokráciájával“, mely az állam teljes protectiójának s egymás között a jogviszonosságnak egyenlő mértékben való élvezetét foglalja magában. A címnek felfogás és szellemirány tekintetében a javaslat tartalma teljesen megfelelő, — conservatív óvatosságból és liberális meggyőződésből merész kezekkel nem nyúl bele a dolgok történeti fejlődésen alapuló mai helyzetébe, — de másfelől a prot. szellemű egyéni hit szabad kifejlődése előtt megnyitja a sorompókat s ezzel szolgáltat a protestantismus tartalmi igazságának elégtételt s világnézete jövődiadalához alapot. A változás a multtal szemben csak abból fog állani, hogy a javaslat a *zsidó vallást is* a „bevett“ és államjogi protectiót élvező vallások közé emeli. A történeti alap eme gondos figyelemre méltatása egyik kiváló előnye a benyújtott törvényjavaslatnak. Hibája csak az, hogy a bevett vallások függő államjogi kérdéseinek a megoldásával adós marad. Kilátásba helyezi ugyan a javaslat indokolása e függő kérdések közül: a legfőbb kegyúri jog, a tetszvényjog, a főfelügyeleti jog, az állandó jogsegély, a kegyúri jogok, a felekezeti alapok és alapítványok kezelése ügyének speciális törvényalkotás útján való mielőbbi szabályozását, azonban az államhoz való jogviszonynak több fontos ágáról még csak említést sem tesz. Nevezetesen még csak kilátásba sem helyezi a kath. autonomia, az alapok és alapítványok jogi ter-

mészete, a bevett vallások tökéletes jogegyenlősége s a prot. egyházak nagyobb állami dotációja kérdéseinek a rendezését.

Ezután következik „az elismert vallások“ kategóriája, a melyek a Francia és Poroszországban el nem ismert, de némileg mégis a törvény oltalma alatt álló vallásoknak felelnek meg. Javaslatunk szerint azonban az elismert vallások, bár megalakulásuk felsőbb jóváhagyást igényel, sokkal magasabb kategóriát foglalnak el, mint akár a francia, akár a poroszországi „engedélyezett“ vallások. E tekintetben is a legszabadelvűbb javaslat Csáky gróf javaslata az egész kontinensen. Az elismert vallások kategóriája maga nem, csakis annak szabályozása új, mert kezdetben történeti alapon minden vallás „elismert“ vallás volt minálunk, és csak későbbben, idők multán lett „bevett“ vallássá.

Teljes újítást képez azonban nálunk a külfölddel szemben, s e tekintetben is a Csáky javaslata a legliberálisabb, a 3-ik osztály, a positiv vallás-felekezethez nem tartozók kategóriája az áttérés vagy a kilépés teljes szabadságával, tehát a felekezetenélküliség törvényes szentesítésével, a melynek feltételeiről és módozatairól a törvényjavaslat III. fejezete szól. A javaslat ugyanis a 3-ik kategóriával a különböző vallás — vagy hitfelekezetek elismerése és befogadása tekintetében *teljesen megszűnteti a vallási és felekezeti kényszert*, a mennyiben nemcsak a történeti alapon bevett hitfelekezetek hívei szabadon változtathatják vallásukat s léphetnek át más bevett vallásfelekezetbe, hanem szabad lesz az áttérés az elismert vallásokra is. Sőt a javaslat még tovább megy az egyénre nézve a lelkiismeret teljes szabadságának a biztosításában. Ki lehet lépni a javaslat szerint a bevett és elismert vallások kötelékéből is s csakis az állami attributumok elismerését és megtartását tűzi ki feltételül.

Elismerjük, hogy a javaslaton végig vonuló teljes egyéni vallásszabadság elve van összes consequentiáival keresztül vive. És elvileg ez a feltétlen hitszabadság szép és valóban liberális, — a protestantismus lényegének, igazságának és szellemi felsőbbségének a diadala, a mennyiben épen a szabadság képezi a protestantismus létalapját, s így annak mi protestánsok, a gondolat és lelkiismeret szabadságának vallói és hirdetői egész hazai multunk és hitelveink megtagadása nélkül ellenzékét nem képezhetünk; a gyakorlatban azonban, főleg a bevett vallások egyházi beléletében s egymáshoz való viszonyában egyideig sok bajt és zavart fog ez okozni. Valjon megegyeztethető-e pl. az állami érdekek kellő megóvása mellett is *a történeti jogalappal bíró bevett és elismert vallásfelekezetek hitrendszerével a felekezeten kívüliség állapota?* A hit- és lelkiismereti szabadság biztosítá-

sában csaknem a radicalismus határáig liberális a javaslat, a midőn alapelvül kimondja, hogy „senkit sem szabad vallásbeli meggyőződésében, sem ennek külső gyakorlásában korlátozni,“ s csak a törvényes elismerés feltételei s az egyházi testületi jog megnyerése elég szigorú állami politikai és nemzeti feltételektől van függővé téve.

Tagadhatatlan, hogy ez az alapelv tiszta prot. alapelv; de a gyakorlati kivitelben mi magunk is — tekintve éppen hazai felekezetközi viszonyainkat, csak abban az esetben járulhatunk hozzá, ha az 1848. XX. törv.-cikk végrehajtása s illetőleg életbeléptetése is együttes előterjesztést nyer e javaslattal. Az 1848. XX. t.-cz. életbeléptetése nélkül hazánkban minden más egyházra és felekezetre nézve merőben illusoriussá válik e törvényjavaslat minden nemes gondolata és intézkedése, egyedül a r. kath. egyház nyer vele és a tényleges eredmény a vallás-szabadság helyett a kisebb egyházaknak és felekezeteknek egy óriással és állami protectiót élvező hatalmassággal folytatott létérti küzdelme lesz. Ezt a bellum unius contra omnes-t az állam nem akarhatja éppen a saját érdekében!

Egyébként álláspontunkat az egész kérdéssel szemben *Salisnak*, *Die Religionsfreiheit in der Praxis* (1892) cz. művében mondott eme szavaival fejezhetjük ki: „Vallásszabadságot mindenkinek a maga összes attribútumaiban és folyományaiban, de csak a vallás ellenségeinek nem! Mert az állam nem bánhat el egyenlőképen az egyes vallásfelekezetekkel, a mennyiben nem mindegyikök szolgálja egyenlőképen az állam czéljait és feladatait s a keresztyén és nem ker. vallás- vagy hitfelekezeteket társadalomalkotó jellegük s kulturális működésük tekintetében még sem lehet egyenlő mérték és elbírálás alá venni. Az egyháznak az államtól való teljes elválasztása, mint azt a theologusok közül *Vinet* és *Thiersch* hangsúlyozza s a mint az ú. n. amerikai rendszer meghonosította, utópikus eszme, a történeti fejlődés szigorú logikájának megtagadása s a gyakorlati életben kivihetetlen. Az államnak éppen legvitálisabb érdekei megóvása szempontjából szüksége van a keresztyénségre s annak kulturát építő és nemesítő vallásfelekezeteire!“

Dr. Szlávik Mátyás.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

ÉLET A HALÁLBAN címmel egy igen értékes és egyházi beszéd irodalmunkat valóban gazdagító kötetben jelentek meg Társaságunk nagyérdemű elnökének, *Szász Károlynak* ama nagyobb és kisebb halotti beszédei és imádságai, a melyeket szerző immár negyvenkét évre terjedő lelkészi hivatala alatt különböző helyeken, különböző koporsók felett tartott. Az előszó szerint a régiek közül csak keveset, válogatva vett fel szerző e gyűjteménybe; a legtöbb, különösen a kisebb beszédek és az imák pesti lelkész-sége idejéből valók. 15 nagyobb, 71 kisebb halotti beszéd (melyek némelyike imádsággal záródik) és 10 halotti imádság van a 366 lapra terjedő kötetben. Szerzőnek ama tiszta evangéliumi meggyőződése, hogy a halál nem megsemmisülés, hanem csak átköltözés egy magasabb, egy tökéletesebb életközösségbe, hogy a ki hiszen a Jézus Krisztusban, az, ha meghal is, él: már magában a munka címében is kifejezésre jut, és ez a hit, ez a meggyőződés sugallja és hatja át az összes beszédeket. Az ő lelki szemei előtt — a mint egyik beszédében maga a szerző is mondja (318 l.) — „a halál gyászleple alatt mindig egy-egy élet képe tűnik fel“. És valóban a beszédek legnagyobb részében szerző megelevenítő jellemzése folytán élő alakként emelkedik fel a ravatalról az, a kit mint halottat siratnak hozzátartozói s mindenik beszéd végén felséges kilátás nyílik azokba a megnyilatkozott egekbe, a hova a feltámasztott alak a romlás, az enyészet megemésző hatásától megóva költözik át. A beszédek a holtak birodalmában járnak; de tulajdonképen élőknek a pantheonjában kalauzolnak s mint a hogyan Virgilius Danténak mutogatja azokat, a kik „mászor voltak“ és Dante felismeri őket, élökként látja s beszél velök: akként vezet szerző is egyik ismerősünktől a másikig, újra látjuk őket, újra beszélhetünk velük s szinte újra érezzük szellemük hatását és egyéniségük benyomását. Itt emelkedik fel hatalmas oszlopként Török Pál,

a ki egymaga többet munkálkodott, mint a többiek mindnyájan és a kinek hatalmas egyénisége előtt „az akadály csak ösztön volt a tetre s azt átugorta, ha lehetett; megostromolta, ha kellett, vagy megkerülte, ha másképp nem ment“. Mellette áll gróf Lónyay Menyhért, e nagy példánykép „a fáradhatlan munkában, a nemes czélokra való törekvésben s az ideig valóknak az eszményiekkel való összekötésében“. Azután sorban jönnek Antal János erdélyi püspök, Széki gróf Teleki József, Szilády László halasi lelkész, Fördös Lajos, — majd „a hatalmas és hadakozó, a bíró és próféta, a jövődők meglátója és a vén ember, a becsületes, a tanácsos és az ékesen szóló“ Dobos János; az igaz ember: Révész Bálint, a jeles egyházkormányzó: Sipos Pál. Amott roskadozik gr. Teleki Gyula megtört alakja; emitt emelkedik a daliás gr. Ráday Gedeoné; innen Jordán István jön letenni nagy áldozatát az egyetemes egyház oltárára; onnan báró Kemény Gábor, a fejedelmi törzs hajtása. Homer = Arany János is itt van, mellette a hú nő, „háza üdvöz lelke“ és unokája, „gyönyörű Piroska“. Emlékezés újítja dr. Wagner János nemes alakját is. Mindezekről nagyobb beszédek tart szerző; de a kisebb beszédek alakjai is nem kevésbé egyéniek és életteljesek. Mennyi ismerős itt is: Zilahy Imre, a fiatal költő, Illésy György, a sokat szenvedett író, Riskó Ignác, P. Szathmáry Károly, Mészöly Géza, Dapsy László, dr. Ballagi Mór, Gönczy Pál. Tanárky Gedeon, Kerkápoli Károly, Salamon Ferencz, Lovassy Ferencz, Ókröss Bálint, Zádor Gyula, Szilassy István, Henneberg Károly, br. Nyáry Adolf, dr. Várady Béla, Literáty Ödön — hogy csak néhányat említsünk e körből; azután a nők: Bajza József özvegye Csajághy Julia, özv. Lónyay Jánosné, özv. Szontágh Sámuelné, özv. Margitay Lajosné, Giczey Samuné, Gonda Béláné, özv. Demjén Lászlóné, Barabás Henriette, a festőművész leánya stb. Imák czipruságai illetik Rudolf trónörököst, dr. Antal Gézát, Vizsolyi Gusztávot, Várad Károlyt, Fabinyi Teofilnét, özv. Darányi Ignácznét, Balogh Imrénét stb. A kisebb beszédek — a mint szerző is igen találóan mondja az előszóban — egyéniek és alanyiak; de épen ebben van szerintünk erejük és ez adja meg nekik a változatosságot is. Az erős subjectivitás mellett azonban majdnem mindenikben van olyan és annyi általános gondolat, a mely másnak is gazdag anyagot nyújthat halotti beszédekhez és imádságokhoz. Általában pedig egy ilyen gyűjteménynek a tulajdonképeni és irodalmi értéke önmagában mérlegelendő és becse nem attól függ, hogy mások alkalomadtán mennyiben használhatják fel egészben vagy részben? hanem attól, hogy van-e a beszédben gondolat, érzés, egyéniség;

megfelelnek-e az alkalomnak, a mikor mondattak és képesek-e másokat is inspirálni a maguk erejével? Mert minden irodalmi alkotásban ez a fődolog. És ez ezekben a beszédekben csaknem kivétel nélkül megvan. Ezért tartjuk közrebocsáttatásukat egyházi beszéd irodalmunkra nézve nagy nyereségnek. — A kötet Kókai Lajos kiadásában jelent meg. Ára 2 frt 50 kr.

ÜNNEPI ÉS ÉVSZAKI EGYHÁZI BESZÉDEK. Ez a címe annak a 316 lapra terjedő kötetnek, a melyet néhai *Révész Bálint* hátrahagyott irodalmi műveiből mint IV. kötetet rendezett sajtó alá és adott ki *Csiky Lajos* debreczeni theol. akad. tanár. E kötettel kezdette meg a kiadó Révész egyházi beszédeinek a közrebocsátását, melyekből még egy kötetre való fog megjelenni. A posthumus munkákat már mindig bizonyos kegyelet övezi s e kegyeletet bíráló megjegyzésekkel csak sérteni lehetne. Minden bevégzett élet értéke felett kifejlődik valamely vélemény a köztudatban és azok alakjai, a kik életükben egyéni erejükkel bizonyos mélyebb benyomást tettek környezetükre, a melyben működtek, az idő által mind jobban megnöveltetnek. Az életében is igazán nemes, az emlékezetében is nagy alaknak szellemi alkotásait csak kegyelettel fogadhatjuk mi is. Nem égbe nyúló pyramisok ezek, hanem egyszerű anyagból és egyszerű eszközökkel készített hidak, melyek összekötik a hívő lelket az éggel. A fundamentum és az oszlopok: a biblia — s ez adja meg a szerkezet szilárdságát és tartósságát és ez felelteti, hogy a padlók a közönséges moralizálás lágy deszkáiból készültek. A kibontott szárnyakkal égbe emelkedni tudó szép lélek, úgy tetszik, mintha erejéből veszítene, a mikor lépésről lépésre, oktatva, tanítva, magyarázva, avagy a lélek mélységeibe leszállva, vagy az igazi evangéliumi élet újjáteremtő, átalakító, meggyógyító és üdítő tiszta aetheri magasságaiba felemelkedve kellene vezetnie hallgatóit a felé a felsőbb világ felé, a melyben imádságaival pedig oly otthonosnak érzi magát. — A kötet bolti ára 2 frt 25 kr. Azoknak, a kik a múlt évben az első három kötetet *Csiky Lajos* kiadónál megrendelték, de a már megjelent IV., vagy a megjelenendő V. és VI. kötetekre megrendeléseiket még nem küldték be, a kiadó hajlandó ez új köteteket az előfizetési 2—2 frt árért megküldeni.

A KERESZTYÉNSÉG PROGRAMMJA. Drummond Henriknek, a glasgowi egyetem hirneves tanárának egyik remek előadását veszi a magyar közönség ebben a kis munkában, a melyet *Kovács József* budapesti ref. hitoktató fordított le. A keresztyénség programját szerző azokban a szavakban látja kifejezve, a melyeket Ésaías LXI: 1—3-ből maga Jézus is önmagára alkalmazva olvasott

fel a zsinagógában s a melyekkel a maga küldetését jellemezte. A keresztyénség: az emberiségért való szolgálat; nem vallásos elvont elmélődés, nem tanok rendszere; hanem élet és munka. Ezt a főgondolatot fejtegeti szerző az Isten országa, az Isten országának programja és az Isten országának tagjai című fejezetekben mélyrehatólag, szellemesen, rendkívül érdekesen és meggyőzőleg, a hívő erős hitével, a tudós széleskörű tudásával, a chemikus elemző bonczolgatásaival és a keresztyén sociologus életismeretével. Ha a fordító az irány tösgyökeres magyarosságára, könnyű gördülékenységére, finom választékosságára és az eredeti erőteljességének a visszaadására nagyobb gondot fordított volna: még nagyobb nyereségnek tekinthetnénk e munka kiadását. — Ára 40 kr. Kókai Lajos kiadása.

A LEGÚJABB DIVAT A TERMÉSZETTUDOMÁNY TERÉN címmel egy 32 oldalra terjedő füzetecske küldetett be hozzánk. Szerzőjét csak e három mysticus betű jelöli: dr. *G. Gy.* Merő kötelességérzetből elolvastuk. A darvinismust akarja megdönteni. De hát szerzőnek fogalma sincs a darvinismusról; a mit tud róla az csak annyi, a mennyit a legközönségesebb, útszéli ismeretekkel tudni lehet. Czáfogatásai a lehető leggyarlóbbak; észrevételei kritikán alóliak; stylusa magyartalan, az igekötőkkel szörnyű ellenséges lábon áll s mondatfűzése tökéletlen. Kisérelte, hogy a bibliai teremtetés-történet igazságát kiténtesse a természettudományi elméletekkel szemben, rendkívül gyenge próbálgatás. Szó sincs róla, hogy a darvinismust is lehet czáfogatni, egyes tulzásaiban meg is lehet dönteni; az is igen hálás tárgy, hogy a bibliát összhangba próbáljuk hozni a természettudományokkal; de nem ám így, ilyen kevés tudással és ilyen elfogultsággal, mint szerző teszi! Az evolutio szerint bizony még hosszú fejlődési utat kell megtennie szerzőnek, míg majd a doctorból doctus homo válik és a rossz stylgyakorlat készítőből író lesz. A füzet ára különben 30 kr. s Beszterczebányán jelent meg és Ivánszky Elek a bizományosa.

A POZSONYI RENDKÍVÜLI TÖRVÉNYSZÉK ÉS A GÁLYARABOK TÖRTÉNETE 1674—1676. A prot. nagyközönség számára írta *Borsos István* pápai ev. ref. főgymn. tanár. Azoknak a borzalmas és vérlázító időknék a történeteit beszéli el munkájában szerző, a melyek egymagukban elégségesek arra, hogy meggyűlöltessenek minden zsarnokságot; másfelől azonban megszeretessék azt a szabadságot, mely csak ott virágzik a maga egész teljességében, a hol a Krisztus lelke van és a hol megismerik az igazságot. Az üldözök infernalis eljárásának a sötét háttéréből az üldözöttek fenséges, fényes alakjai lépnek előtérbe, hogy

nagyszerű példákkal lelkesítsenek és erősítsenek. A mű I—VIII. fejezetben ismerteti hazánk állapotát 1674-ben, a prot. lelkészek és tanítók megidéztetésének az előzményeit, a törvényszék eljárását, a súlyos vádakat, ígéreteket és fenyegetőzéseket, a végtárgyalást, az ítélet kihirdetését, az elítéltek sorsát a börtönökben, a 41 vértanú elhurczoltatását, a gályarabságot s végül a megszabadulást. Melegen, a tárgya iránti szeretettel, könnyű, folyékony irályljal szól mindezekről a szerző. Kerüli a hatás-vadászatot, elég hatása van az események tárgyilagos, egyszerű elbeszélésének is; de megragadja mindenütt az alkalmat arra, hogy vallásosan építőleg szóljon az olvasókhoz, a nélkül, hogy beletévedne a minden áron való doceálás kétes hatású ingoványába. Igen óhajtandó, hogy a mű minél szélesebb körben terjedjen el. Ára 20 kr.

A THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRÁBÓL, melyet Antal Géza, Berde Sándor, Révész Kálmán és dr. Tüdös István közreműködésével *Zoványi Jenő* kolozsvári lelkész szerkeszt, a II. füzet jelent meg az Augustana-confessio és Böjt szavak között eső anyagot közölve. E II. füzet még inkább meggyőz arról, a miről már az I. füzet is bizonyosságot tett, hogy a vállalat igen ügyesen és jól van szerkesztve. Rövid és tömör adatai, szómagyarázatai, történeti feljegyzései, életrajzi közlései stb. kitünően vannak összeállítva, megbízhatók és jól tájékoztatók. Nagy figyelemmel vannak a magyar viszonyokra s az által, hogy az egyes tárgyaknál közli az azokkal foglalkozó legkiválóbb irodalmi műveket is, igen használható kalauz a bővebb tanulmányozáshoz. A vállalat valóban hézagpótló s nemcsak a theologusoknak, hanem az egyház ügyeivel foglalkozó és az azok iránt érdeklődő világiaknak is szinte nélkülözhetetlen e kézi lexicon. Egy-egy füzet ára 50 kr. A teljes mű előfizetési ára 5 frt. Ugyanitt említjük meg, hogy Zoványi Jenő előfizetési felhívást bocsátott közre egy „Vallás és Egyház“ című ev. prot. irányú, hónaponta megjelenendő közlönyre, a melynek a tartalmát egyháztársadalmi cikkek, egyháztörténeti rajzok, bibliai életképek és jellemrajzok, vallásos költemények és elmélkedések stb., valamint vallásos jellegű könyvek, folyóiratok és heti lapok, egyházi mozgalmak és események kimerítő szemléje fogják képezni. Minden hónap 15-én fog megjelenni a jövő év elejétől kezdve s előfizetési ára 1 frt.

Az ATHENAEUM KÉPES IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL, a melynek 1—4. füzetét multkori számunkban ismertettük, azóta az 5—9. füzetek jelentek meg valóban becses és rendkívül érdekes tartalommal, a mi nem is lehet másként, mikor az irodalomtör-

ténet minden egyes kérdését a legjelesebb szakírók tárgyalják. Az 5-ik füzetben *Simonyi Zsigmond*nak a „codexek mint nyelvemlékek“ című folytatólagos tanulmányával és *Marczali Henrik*nek a középkori latin krónikáinkról írott értekezésével befejeztetik a mohácsi vészig terjedő korszak. A XVI. század irodalmi viszonyainak az ismertetését *Kardos Albert*nek egy kitünően írt áttekintése kezdi meg; még nem volt irodalomtörténetünk, mely a protestantizmus hatását ily tárgyilagossággal és annyi méltánnyal tüntette volna fel, mint *Kardos* e cikke. Ugyanő értekezik a „Vallásos irodalom“ című fejezetben az első nyomtatott biblia fordításokról, *Hellebrant Árpád* pedig „A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon“ cím alatt szól az ősnymtatványokról, az első nyomdákrol és könyvtárakról. A 6-ik füzetben *Hegedűs István* ismerteti a XVI. századbeli humanista hagyományokat; *Szilágyi Sándor* e század történet irodalmát; *Hajnik Imre* a régi magyar jogéleket és *Werbőczy Hármaskönyvét*; végül *Szilágyi Áron* kezdi meg a XVI. századbeli lyrai költészet méltatását, melyet a 7-ik füzetben fejez be. Ugyane füzetben *Kardos Albert* külön cikkben foglalkozik *Balassi Bálint* életével és *Budics Ferencz* a XVI. századbeli elbeszélő költészettel, melynek tárgyalása átnyúlik a 8-ik füzetbe is. Ebben veszszük magának a szerkesztőnek, *Beöthy Zsolt*nak kitünő tollal írt tanulmányát a „Szép próza“ cím alatt a mysterium-drámákról, a dramatizált polemikákról, az aesopusi meseírókról, a novella legrégebb maradványairól és *Báthori István* prózai zsolttáiról. E cikk fejezi be a XVI. század irodalmának az ismertetését. A katolikus visszahatas (1601—1676.) időszakának vallásos és irodalmi harczeit *Széchy Károly* fejtegeti s folytatja ezt a 9-ik füzetben is, a melyben *Pázmány Péter*ről és köréről *Fraknói Vilmos* ír; míg *Felméri Lajos* meg a régi iskolázást ismerteti igen érdekesen és szemléltetőleg. A füzeteket valóban szép és művészi kivitelű illusztrációk díszítik; így a sok közül: *Sylvester* újtestamentumának a bevezetése, a müncheni codex egy lapja, egy-egy lap *Sylvester* biblia fordításából és a *Hármaskönyvből*, *Melius* prédikációinak a címlapja, *Heltai* zsolttárkönyvének s *Balassi* első művének a *Beteg* lelkeknek két-két kis lapja; mutatványok *Tinódi Egervár*ból (az eredeti hangjegyekkel), a *Hadnagyok* tanúsága egykorú másolatban, *Károli vizsolyi* bibliájából egy lap, a *Pesti* fabuláinak és *Sylvester* nyelvtanának, valamint *Heltai* krónikájának a címlapjai és *Zay Ferencz* „*Lándorfeyérvár* elveszése“ cz. kéziratának első lapja kitünő hasonmásban stb. Az egyes füzetek ára 40 kr. Előfizetést is elfogad 10—10 füzetre (4 frttal) minden hazai könyvkeresek. és az *Athenaeum* kiadóhivatala.

A MAGYAR TÁJSZÓTÁRBÓL, melyet a M. T. Akadémia megbízásából *Szinnyei* József egyetemi professor szerkeszt, az I. füzet jelent meg az „aba—bitang“ szavak közötti anyaggal. A régi tájszótár, melyet még 1838-ban adott ki a Magyar Tudós Társaság az újabb népnyelvi adatok összegyűjtése folytán valóban elavulttá és szinte hasznavehetetlenné vált; ez újabb anyag feldolgozása és a régiek ezzel való megbővítése ez az új tájszótár, a mely — mint az előszó jelzi — nyolczvanczernél több adatból fog állani. Tartalmát képezik: 1. tulajdonképeni tájszavak; 2. jelentésbeli tájszavak és 3. alakszerinti tájszavak; a főrészt után pedig külön-külön jegyzékbe foglalva: a dajkanyelv szavai, a keresztnevek nyelvjárási változatai, az állatok tulajdonnevei és az állathivogató és űző szavak. A munka külső formája ugyanolyan, mint a Magyar Nyelvtörténeti Szótáré, csak betűi nagyobbak s így könnyebben olvashatók. A Nyelvtörténeti Szótár mellett ez a mű nélkülözhetetlen úgy a nyelvtudósoknak, mint általában az irodalommal foglalkozóknak. 10 íves füzetekben fog a munka megjelenni s egészében körülbelül 150 ivre fog terjedni. Egy-egy 10 íves füzet ára 1 frt. Megjelenik a M. Tud. Akadémia támogatásával Hornyánszky Viktor könyvkereskedésében.

EMLÉKKÖNYV a nagy-kállói ev. ref. egyház 1892. nov. 6-án tartott hála- és öröm-ünnepélyéről. Az egyháztanács megbízásából összeállította *Görömbei* Péter lelkész s elm. tanácsbíró. A befolyó tiszta jövedelem a nagy kállói szegény-alapra fordíttatik. Ára 30 kr. Annak az ünnepélynek a leírását, az azon tartott imákat és beszédeket tartalmazza e füzet, a melyet a nagy-kállói egyház mult év nov. 6-án tartott a reformáció évforduló ünnepével összekötve újabb építkezéseinek, közelebb monumentális tornya felépítésének az alkalmából. Történeti adataival *Görömbei* Péter felolvasása nyújt érdekes adalékokat egyházhistóriánkhoz; míg *Kiss* Áron imája, *Lukács* Ödön egyházi beszéde, *Sáfrány* Zsigmond urvacsorai és *Nagy* Máté esketési agendája mint egészen alkalmi dolgok inkább a helybeli közönségnek lehetnek kedves emlékül. Másik emléklapot is kaptunk a kecskeméti „Katona József kör“-től dr. *Kovács* Pál egyesületi titkár szerkesztésében. Ez amaz ünnepélyen tartott beszédeket tartalmazza, a mely Katona József születésének századik évfordulója alkalmából rendeztetett. E beszédek közül magasan kiemelkedik *Gyulai* Pál beszéde, melyet az Akadémia és a Kisfaludy-társaság nevében mondott. Érdekesek továbbá *Horváth* Döme emlékbeszéde Katona József felett és *Sántha* Károly pályanyertes ódája „Katona emlékezete“, mely nem egy költői vonással ékeskedik.

b) Külföldi irodalom.

Luthardt, GESCHICHTE DER CHRISTLICHEN ETHIK. I. Hälfte: . . . „vor der Reformation“, Leipzig 1887., II. Hälfte: . . . „seit der Reformation“ 1893. Dörffling Francke. XII. 335 + 744 l. Ára 9 + 16 márka. A nagynevű lipcei tudósnek ez az „Ethika történelme“ cz. nagy műve egyik legnagyobb és legmaradandóbb alkotása, a melyet régebben a ker. ethika „bevezetése“-ként „az antik ethika története“ előzőtt meg. Mint ilyen méltó társa és sok tekintetben kiegészítője Gass (1881—1887.) és Ziegler (1887.) hasonló tárgyú műveinek, s joggal sorozható Schleiermacher, Feuerlin, Wundt, az ethika történetét egész teljességében tárgyaló műve mellé. Helyesen osztja föl a ker. ethika történetét két részre, ú. m. a reformáció előtti és utáni részre, — mert ha a keresztyénség erkölcsi világnézetében keresendő annak a befolyásnak nagysága, a melyet a későbbi időkre gyakorolt, úgy másrészt az is kétségtelen, hogy a reformáció sem tisztán vallásos-soteriológiai mozgalom, a mennyiben az a megkötött lelkiismeret reakciójában gyökerezik a középkori scholastikus ethika külsőségével és merev törvényszerűségével szemben. Helyesen fejt ki Luthardt, hogy a keresztyénséggel változott úgy az ethikai felfogás alakja, mint az erkölcsinek a tartalma. Az erkölcsinek a maga önállóságában és tisztaságában való felfogásával csak a keresztyénségben, mely az érzelmet hangsúlyozta, találkoztunk, míg az antik ethika sok tekintetben az aristokratikus egoismusnak és intellectualismusnak a jellegét viseli magán. Igen szépen tárgyalja továbbá a középkori scholastika ethikáját a maga kettős erkölcsiségével és szerzetesi tökéletességével, mely az erkölcsinek dogmás és külső felfogására vezetett s Abälard bensőbb felfogása is hatás nélkül elhangzott. Az újabb és tudományos ethikusok közül hosszasan méltatja Schleiermacher, Rothe, Harless, Wuttke, Martensen, Dorner, Frank és mások műveit, a melyeknek ismertetésénél azonban több helyütt igen erősen megvesztegeti az ő felfogását az orthodox egyházi álláspont. Az ethikai monographiák sem kerülnek ki a tudós szerző körültekintő figyelmét, s hosszasan méltatja Müller művét a bűnről, s Gass, Ritschl, Sommer és Kählerét a lelkiismeretről stb. A ker. theol. ethikusok mellett az újabb philos. ethikusokat is tárgyalja, — így Wundtot, Steinthalt, Gizyckit s másokat, föltüntetve az érintkezési pontokat s a mélyebbre ható különbségeket az ethika két ága között. Az

újabb scholastika thomistikus jezsuita etikájának ismertetésénél helyesen utal a szerző arra, hogy ez etika, mint a modern új scholastikus jellegű theologia általában a csalakozhatlan pápaság abszolút tekintélye alá helyezve, valóságos fejlődésre képtelen corpus mortuum, mivel még merevebben hangsúlyozza mint a középkor, a ker. igazság s a kath. egyházi tan, Istenországa s a hierarchiai egyház, és a római s a ker. theologia azonosságát, mely álláspont történeti tekintetben aztán janssenismusra, a történelem dogmás meghamisítására, etikai tekintetben pedig a jezsuitáknál a ker. erkölcsi alapfogalmak összezavarására és casuistikus elaprózására vezetett. Luthardt műve nagy nyereség az újabb etikai irodalomra nézve. Ha az egyháztörténelem a keresztyénség apológiája, úgy még inkább hű tükre az etika története a keresztyénség magasztos és fenséges erkölcsi eszméinek, a melyekkel „új eget és új földet“ ígért és alkotott a hűnős emberiség számára a Jézus Krisztusban. (Sz.)

*Kattenbusch, VON SCHLEIERMACHER ZU RITSCHL. Zur Orientirung über den gegenwärtigen Stand der Dogmatik. Giessen 1892. 86. l. Ára 1*20 márka.* Becses adalék e mű korunk különböző dogmatikai álláspontjának a megítéléséhez s általában a dogmatika újabb irodalmának a megértéséhez, mely célra való tekintettel valóban „tájékoztató“ az olvasóra nézve az újabb dogmatika nagy irodalmi tömkelegében. Szemléltető alakban állítja eléink „a jelenkor általános dogmatikai helyzetét, mint a történelem eredményét“, kiindulva abból, hogy a dogmatikai tudomány összes irányai és képviselői a részletekben való mélyrehatóbb különbségeik mellett Schleiermacher által vannak befolyásolva, s csakis Ritschl foglal el közöttük különleges állást. A Ritschl-től eltérő összes dogmatikai iskolák ugyanis Schleiermacher vallásfogalmát fogadják el „a közvetlen vallásos tudatról“, míg Ritschl ezzel szemben a hittan „történeti evangéliumát“ veszi alapul, vagyis Istennek a Krisztusban való történeti kijelentését. Schleiermacher vallásfogalma szerző szerint a romantika aesthetikai pantheistikus világnézetének a szüleménye, a melyre nézve az universum műremek, Isten a világ egysége, a vallás pedig annak az Istennek az élvezete. És az ú. n. „Bewusstseins-theologie“ aztán liberális, felekezeti-orthodox és közvetítő irányra oszlik. Az első Schleiermacher mellett Hegel panlogismusa is befolyásolja; sőt szerző szerint még a pietistikus impulsusokból eredő confessionális orthodoxia is (Hengstenbergtól Luthardig). Schleiermacher aesthetikai módszeréhez csatlakozik, mely aztán élesebb kifejtésben az ú. n. erlangen-i iskolában Hofmann, Thomasius, Frank és mások által van képviselve. A sokoldalú

ú. n. közvetítő theológia is Schleiermacher befolyása alatt áll és pedig nemcsak az unió iránt való gyakorlati érdekénél, hanem tudományos eljárásánál fogva is, a melynek alapján a bibliai-egyházi tant az egyéni tapasztalás tárgyának veszi ugyan, de egyúttal a speculáció útján annak fogalmi meghatározására, tehát a philosophia foruma előtt való beigazolására is törekszik. Ez a spekulatív fordulat egyesíti aztán ez irány képviselőit Hegel és Schellinggel. Ritschl is tanult Schleiermachertól s ő is hangsúlyozza a vallásnak positiv és közösségi jellegét, s a keresztyénség theológiai vizsgálódását. A mellett Schleiermacher követői közül helyenként Hofmann és Rotheval is találkozunk, azonban azok aesthetikai-romantikus vallásfogalmával teljesen szakított. Nem a subjectív kegyes vallásos tudat kifejtése, hanem a történeti Krisztusban megjelent üdvöteszközlő isteni kijelentésnek helyes megértése a fődolog, a mint annak ismeretét az írásból, mint egyedüli ismeretforrásból és „pusztán történeti okirattól“ merítjük, s a mint annak fejlődését a dogmatörténetből, mint a ker. tanfogalmak egyházi fejlődése történetéből ismerjük. Ritschl e történeti módszerét elméleti és gyakorlati tekintetben egyaránt fölébe emeli a szerző az ú. n. „Bewusstseins-theologie“ subjectív dogmatikus módszerének. Ez a mű rövid tartalma, a melyet a szerzőnek mesteri történeti jellemzései s a jelenkor dogmatikai problémáiban való teljes jártassága tesznek igen becsessé. (Sz)

Kähler, DER SOGENANNTHE HISTORISCHE JESUS UND DER GESCHICHTLICHE BIBLISCHE CHRISTUS. Leipzig, 1892. E mű egy lelkészi értekezleten tartott előadásnak bővített kiadása, mely főleg Ziegler liegnitzi lelkész „Der historische Christus“ című műve, s az ezáltal előidézett újabb „Leben — Jesu — mozgalom“ ellen irányul. Szerző Jézus életének u. n. biographiai tárgyalása ellen fordul, a melyet, mint megbizhatatlant már Hase is elítélt „Geschichte Jesu“ cz. művében. Szellemes és tanulságos művének főgondolatát így fejezi ki Kähler: Az ú. n. históriai Jézus a tudományra nézve a modern biographia értelmében egy megoldhatatlan probléma, mivel a rendelkezésünkre álló források nem elégségesek, az azokat helyettesítő művészi előadás pedig nem ura e problémának. A történeti Krisztus a hit s a prédikáció Krisztusa, a testté lett ige. A biblia Krisztusában vetett hit még nem a tekintélyhittel azonos; bibliai képe történeti személyiségének hű lenyomata a szent lélek közvetítésével. A bibliai s ezzel a történeti Krisztus maga a kijelentő Isten megváltó működésében. Kétségtelen, hogy e műnek i. v. theol. irodalmunk egyes túlzásaival szemben jogosult, s

szerzőnek e tekintetben való úgy kritikai, mint positiv kifejtései igen gyakran Lutherre emlékeztetnek, ki az evangéliomok történeti tudósításaival szemben azt mondja: „... aber St. Paulus schreibet nichts von dem Leben Christi, drückt aber klar aus, warum er kommen sei, und wie man sein brauchen soll“ (Erlangeni kiadás, 2. VII. 155. l.). Más kérdés azonban az, vajjon szerzőnek sikerült-e helyesen meghatároznia Jézus élete történeti és vallásos tárgyalásának egymáshoz való viszonyát s vallásos hitünknek erre való alapítását? (Sz.)

Eucken, DIE GRUNDBEGRIFFE DER GEGENWART. Historisch und kritisch entwickelt. 2. völlig umgearbeitete Aufl. Leipzig, 1893. 318 l. Ára 6 márka. A nagyhirű jénai philosophusnak e műve, mely angol fordításban is megjelent, nélkülözhetlen kalauz a philosophiai fogalmak történetének a terminológiájában. E tekintetben méltó kiegészítője történeti bírálati alapon Kirchner philos. szótárának. Bevezetésében helyesen utal a szerző arra, hogy a philos. fogalmak „az idők tükré“, s 14 egymásután következő cikkben különböző terjedelemben tárgyalja a „subjectiv, objectiv, — apriori, aposteriori, — monismus, dualismus, — mechanikus, organikus, individualitás, socialismus, utilitarismus, idealismus, realismus, naturalismus, szabad akarat, személyiség, jellem, determinismus, indeterminismus, — elméleti gyakorlati, imanens, transcendens stb.“ fogalmait, a melyekre egy rövid zárószó és összefoglaló tárgymutató következik. Zárószavából kiemeljük a kétségtelenül igaz és nagyfontosságú tételét, mint jellemző sajátágát a mi mai, sok tekintetben elágazó modern bölcséletünknek, mely is így hangzik: A mai philosophia egészében tekintve, e fogalmaknál sok reflexiót, de kevés intuítiót, sok tudást, de annál kevesebb alkotást, sok érdekest, de kevés erőt, sok rugékonyságot, de kevés önálló gondolatirányt, egy szóval sok táalentumot, de annál kevesebb jellemet mutat (Sz.)

Walther, DIE DEUTSCHE BIBELÜBERSETZUNG DES MITTELALTERS. 3 Theile. Braunschweig, 1889., 91. és 92. 766 lap. Ára 28 márka. Walther, a középkori német irodalomnak egyik legalaposabb ismerője, e művével rég érzett hiányt pótol, a midőn a Luther előtti bibliafordításoknak művészi és történetbírálati értékét tette vizsgálódásainak a tárgyává. Igen gazdag anyagot gyűjtött össze a különböző német és külföldi könyv- és levéltárakból, a melylyel jóval fölülmulja Geffcken „Bilderkatechismusát“ (1855.) és Biltz művét „a középkori német nyelv történetéről és irodalmáról“ (1891). A biblia, mint „az új világ legfontosabb könyve“ igazán megérdemli azt a gondos philológiai és történetirodalmi fáradozást, a melyet Walther, a Lutherfor-

dításnak is egyik szakavatott tudósa reá fordított, s a melyet a művészi kivitelű képek és lenyomatok értékében csak emelnek. Walther tehát igen figyelemreméltó kísérletet tett egy „biblia-corpusnak“ az összeállítására, illetőleg arra, hogy mi történt a német bibliafordítás tekintetében Luther előtt, a melylyel igen nagy szolgálatokat tett a német theol. és philológiai studiumnak egyaránt. Hisz' még egy Gödeke, a német irodalom történetének emez elsőrangú művelője is abban a nézetben volt, hogy Luther előtt német bibliafordításról nem igen lehet szó, mert a mi volt is, az nem igen hatott át a népéletbe, annak nyelvezete ügyetlen s értelmében és kifejezésében egyaránt nehézkes volt. Ennek a közönséggé vált nézetnek a tarthatatlanságát Walther i. műve napnál világosabban kimutatta. Hamburgi alapítványok lehetővé tették e nagyszabású, szép és nemzeti műnek a megjelenését. A mellékletek a régebbi és újabb kéziratok bibliafordításokból valódi díszei a typographiailag is előkelő műnek, melynek I. részében a Luther előtti biblianyomtatványokat, II. része azok szövegének próbáit, III. része pedig chronológiai egymásutánban a VIII. századtól a XVI-ikig terjedő német bibliafordításokat egyenként mutatja be a maga olvasóinak. A nyomtatványok és kéziratok jegyzéke 14 éjszaki, 4 alsó német, 1 holland nyomtatott bibliákról, 6 német zsoltárosról, 2 német latin glosszákkal is ellátott zsoltárosról, 3 némétalföldi zsoltárosról s egy-egy német és holland Apocalypsiról és Jóbról tesz bizonyítást, mi mellett német és külföldi könyvtárakban lévő 202 kézirat létezéséről értesít bennünket a tudós szerző, a melyek részint az egész bibliát, részben pedig annak egyes ó- és ujszövetségi töredékeit tartalmazzák. Német Vulgata a középkorban nem létezett, úgy hogy Geffcken tudósításai művének 6. l. megbízhatatlanok. Különös figyelemreméltó szerzőnek az eddigelé ismertlennek tartott ágostai bibliára vonatkozó fölfedezése, a mely szerint e fordítás, mely 1350 körül keletkezett s az ágostai városi könyvtár tulajdona, a négy evangéliumot, az Apocalypsist, a kánonikus leveleket s a perikopák lajstromát tartalmazza. Walther műve valóban korszakalkotónak fog bizonyulni a német bibliafordítás történetében! (Sz.)

Hoensbroech, CRIST UND WIDERCHRIST. Ein Beitrag zur Vertheidigung der Gottheit Jesu Christi und zur Charakteristik des Unglaubens in der prot. Theologie. Freiburg i. Br. 1892. 167 l. Ára 1.50 márka. A tudós jezsuita apologetiko-polemikus irányu műve a jelenkori prot. theológia s közelebbről annak a Krisztusnak istenségéről szóló felfogása ellen fordúl a jezsuita élelmességével és kigyó-okosságával. Merészen á la Janssen a

tisztán objektív történeti vizsgálódás álláspontjára helyezkedik, s gondosan és okosan kerüli az egyházat s annak tradícióját. Az emberiség kétségbevonhatatlan 2000 éves bizonyására s az evangéliomok történeti forrásaira építi a maga fejtegetéseit, mi mellett a prot. olvasókra való tekintettel, mint a kiknek számára művét írta, a kétségesebb esetekben a Vulgata helyett az eredeti görög szöveget idézi, beszél a történeti keresztyénségről s a történeti Krisztusról, a catalogus testium veritatisban szerepelteti a chalcedoni symbolum mellett az ágostai hitvallást, a schmalkaldi czikkeket, a formula concordiaet s a confessio hely. priort stb. Kath. tekintélyekre ritkán vagy egyáltalában nem hivatkozik, a mi mindenesetre a ravasz és számító jezsuita eljárására vall. Érdekesek az ő idézetei az újabb prot. theológusok műveiből, a melyekkel épp úgy bánik el, mint tanítója Janssen a reformáció korára vonatkozó adatokkal. Ferdít, elhallgat, szépít és simít úgy, a hogy éppen érdekei kívánják. A liberális theológia s a göttingai iskola leghiresebb képviselőit szólítja elő, hogy aztán mint Krisztustagadókat mutassa be őket az olvasónak. De kijut e szép czímből Thomasius, Gess, Kahnis, Weiss, Beyschlag és másoknak is, — minden összefüggés nélkül hordva össze azoknak eredeti értelméből kiszakított fejtegetéseit. Legbőszantóbb az az eljárás, a melyben Harnack dogmatörténeti művét részesíti, s a melylyel szerző még olyat is mondát: Jézus szűz Máriától való születésének mai populáris nézete kritikán alúl áll stb. Helyenként az orthodox theológusokkal kokettiroz, kiket „hívó testvéreinek“ is nevez. Ma, hogy Hoensbroech elhagyta a jezsuita rendet, vajjon szégyelli-e ez apologetikai-polemikus művét? (Sz.)

*Steu*de, EVANGELISCHE APOLOGETIK. Gotha, 1892. 487 l. Ára 8 márka. E mű a góthai Zimmer-Perthes-féle „Handbibliothek der praktischen Theologie“ cz. vállalatnak XVI. kötete, a melyet mult évi folyamában Bürkner: Kirchenschmuck und Kirchengedrath, Fischer: Die kirchliche Dichtung, és Borchard: Die deutsche ev. Diaspora cz. művek előzik meg. Steude apologetikája a positiv bibliai-evangéliomi keresztyénség szolgálatában áll korunk modern, sok tekintetben destructiv törekvéseivel szemben, és nagy olvasottsággal, széleskörű tudással és sok szorgalommal és utánjárással kalauzolja az olvasót a positiv keresztyénség tág mezején. A mű két részre, ú. m. egy alapvető s egy kifejtő részre oszlik. Az elsőben tárgyalja Krisztus és az apostolok ujszövetségi apológiáját s a továbbiakban annak lényeges feladatait, míg a második részben Krisztus büntelenségét, feltámadását, a csudát s az isteni gondviselést fejtegeti.

majd a keresztyénséget, annak főbb történeti alakjait s a modern vallási társulatokat ismerteti. E tekintetben valóságos repertoriuma e mű az i. v. különböző felfogásoknak, támadásoknak és védelmeknek, sőt a philosophia és a modern természettudomány keresztyénellenes törekvéseinek az ismertetése és bírálata sem került ki a szerző körültekintő figyelmét. (Sz.)

A *Brieger*-féle ZEITSCHRIFT FÜR KIRCHEN-GESCHICHTE (Gotha) XIV. 2. füzetében dr. *Szlávik* Mátyás eperjesi theol. tanár igen érdekes cikket közöl „Zur ungarischen Reformationsgeschichte“ czímmel a wittenbergi Schola Hungaricáról és Stöckel Lénárdról. Nagy fontosságúnak tartjuk, hogy a külföld a mi történetünkről minél alaposabban és részletesebben nyerjen tájékoztatást megbízható jó forrásból s így csak a legnagyobb méltánnyal és elismeréssel vehetjük, ha buzgó munkatársunk külföldi összeköttetéseit és nagy munka erejét a magyar ügynek propagálására is felhasználja.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1893. május 1-től 1893. augusztus 31-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1893-ra: Tiszántúli ref. egyházkerület, 100 frt.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1889-re: Szontagh Pál Horpács, 1890-re: Szontagh Pál Horpács, 1891-re: Szontagh Pál Horpács, n.-bányai ref. egyhm., 1892-re: Szontagh Pál Horpács, Széky Péter T. Igar, n.-bányai ref. egyhm., 1893-ra: sárospataki ak. ifj. könyvtár, Pokoly József ref. s.-lelk., V. Oláh Miklós tokaji földb., kecskeméti ref. egyhm., gr. Tisza Lajos, bpesti ref. theol. önképzőkör, Kármán József, uj-verbászi ref. lelk., komáromi ref. egyhm., Szontagh Pál, Horpács, n.-bányai ref. egyhm., turkevei ref. egyh., szatmári ref. egyhm., Nagy Zsigmond debreczeni főisk. tanár, losonczi ref. egyh., b.-szt-mihályi ref. egyh., nyírmadai ref. egyh., 1894-re: fogarasi ev. ref. egyh.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: kézdi egyhm. papi értekezlet, Széky Péter T. Igar, vetési ref. egyh. (törl. 10 frt).

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1890-re: Balogh Elemér bpesti ref. s.-lelk., 1891-re: Balogh Elemér bpesti ref. s.-lelk., Laky Dániel bpesti ref. gymn. tanár, dr. Tüdös István miskolci ref. s.-lelk., 1892-re: Bélteky Albert b.-paládi ref. lelk., Zoványi Jenő kolozsvári lelk., Daray Vilmos kis-kőrösi földb., özv. Linkesch Samuné Eperjes, Balogh Elemér bpesti ref. s.-lelk., Adorján Miklós csurgói tanár, Balázs József besztercezi ref. lelk., Laky Dániel bpesti ref. gymn. tanár, dr. Tüdös István miskolci ref. s.-lelk., ibrányi ref. egyh., 1893-ra: Zoványi Jenő kolozsvári lelk., özv. Linkesch Samuné Eperjes, Panyolai ev. ref. egyh., b.-diószegi ref. egyh., Kármán Pál torzsai ref. lelk., Limberger István késmárki ev. lelk., Tóth Lajos t.-dobi ref. lelk., Kis József pápai ref. theol. tanár, Gueth Sándor f.-eöri ref. esp., Hollelung Károly módori ev. lelk., dr. Dirner Gusztáv Bpest, nagy-honti ev. esperesség, bpesti ág. ev. hitokt. testület, Tóth Gábor sz.-szállási ref. lelk., Jakucs Sándor szováti ref. lelk., Laky Dániel bpesti ref. gymn. tanár, dr. Kelemen Mór bpesti curiai bíró, n.-kőrösi ref. tanképző intézet, Schulpe Alfons Pozsony (1 fele 3 frt), Szarka Boldizsár vetési ref. lelk., Jausz Vilmos soproni tanár, Nagy Imre ugrai ref. lelk., Zitás Bertalan pihrtgyi ref. lelk., Jármay Márton kotaji földb., Jóba József m.-atádi ref. lelk., nyíregyházi ref. egyh., kemecsei ref. egyh., pátrohai ref. egyh., berczeli ref. egyh., halászi ref. egyh. (8 frt), dombrádi ref. egyh. (8 frt), mándoki ref. egyh., balkányi ref. egyh., pazonyi ref. egyh., nyírbátori ref. egyh., Hajas Endre szt-andrási ev. lelk., Czírók János aranyosi ref. lelk., 1894-re: soproni felső ev. esperesség.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1889-re: Szabó Sámuel kolozsvári ref. főgymn. tanár, 1890-re: Szabó Sámuel kolozsvári ref. főgymn. tanár, 1891-re: Margócsy Kálmán da-egyházai ev. lelk., Szendy Antal n.-bányai gyógyszer., Szabó Sámuel kolozsvári ref. főgymn. tanár, Pap István semberkeszi ref. lelk., Csiki József m.-záhi ref. lelk., 1892-re: Podraczky János eperjesi kereskedő, Balla Gábor ád.-teveli ref. lelk., Szendy Antal

n.-bányai gyógyszer., Horváth Imre inkei ref. s.-lelk., Szabó Sámuel kolozsvári ref. főgymn. tanár, Szabó Ferencz n.-korpádi ref. lelk., Kovács Lajos lozsádi ref. lelk., Zathureczky Gyula Baróth, Kardos Károly m.-szigeti tanár, Pap István smberkeszi ref. lelk., Kiss Lajos kaplonyi ref. lelk., Sylvester Domokos szászvárosi ref. pap, Csizsér Gábor egerpataki ref. lelk., Komáromi Béla kál-máncsai tanító, bákai ref. egyh. (4 frt), Veresmarti ref. egyh. (4 frt), 1893-ra : Csanády István szt-endrei kir. jbiró, Rákosi György ny.-szt-annai ref. lelk., Földváry László vácshartyáni ref. lelk., Polgár János meszleni ev. lelk., Podraczky János eperjesi keresk., Balla Gábor ád-teveli ref. lelk., Somkerek Miklós széki ref. esperes, Szendy Antal n.-bányai gyógyszer., Szabó Sámuel kolozsvári ref. főgymn. tanár, zalai ev. egyhm., Kocsis József sonkádi ref. lelk., sonkádi ref. egyh., Zathureczky Gyula Baróth, Kemény János k.-kőrösi ref. lelk., Szontágh Sándor sz.-váraljai ev. lelk., Muzsnai Pál m.-paniti ref. lelk., Földesi ref. egyh., Écsy Péter hatvani ref. lelk., Medgyesi Lajos Makó, Takáts János szt-endrei kereskődő, Kiss Lajos kaplonyi ref. lelk., Sylvester Domokos szászvárosi ref. pap, Kis Ernő pápai ref. tanár, Nagy Sándor hídvégi ref. lelk., László János lábatlani ref. lelk., Szabó Zsigmond deáki ref. lelk., Turai ref. egyh. (4 frt), döghei ref. egyh. (4 frt), f.-litkei ref. egyh. (4 frt), vajai ref. egyh. (5 frt), őri ref. egyh. (5 frt), gyulaji ref. egyh. (3 frt), ujfhehértői ref. egyh. (4 frt), buji ref. egyh. (4 frt), demecseri ref. egyh. (4 frt), papi ref. egyh. (4 frt), gyulaházai ref. egyh. (4 frt), t.-pálczei ref. egyh. (4 frt), venceslői ref. egyh. (4 frt), paszabi ref. egyh. (4 frt), kanyári ref. egyh. (4 frt), tuzséri ref. egyh. (4 frt), zsurki ref. egyh. (4 frt), gyüvei ref. egyh. (4 frt), k.-varsányi ref. egyh. (4 frt), n.-varsányi ref. egyh. (4 frt), mihálydi ref. egyh. (6 frt), nyirbogáti ref. egyh. (4 frt), téglási ref. egyh. (4 frt), Kántor István saápi ref. lelk., 1894-re : zalai ev. egyhm.

6. Népies kiadványokra : Szombath György pénzügyi s.-titkár Győr (3 frt), turkevei ref. egyh. (5 frt).

7. Segélyező tagoktól befolyt : kotaji ref. egyh. (2 frt), thassi ref. egyh. (2 frt), anarcsi ref. egyh. (2 frt), petneházai ref. egyh. (2 frt), ó-fejértői ref. egyh. (2 frt), besenyődi ref. egyh. (2 frt), apagyi ref. egyh. (2 frt), laskodi ref. egyh. (2 frt), kislétai ref. egyh. (2 frt), bogdányi ref. egyh. (4 frt), lövői ref. egyh. (2 frt), lpetri ref. egyh. (2 frt), szabolcsi ref. egyh. (2 frt), balsai ref. egyh. (2 frt), raádi ref. egyh. (2 frt), megyeri ref. egyh. (4 frt), beszte-reczi ref. egyh. (2 frt), berencsi ref. egyh. (2 frt), kékcsei ref. egyh. (2 frt), komorói ref. egyh. (2 frt), t.-szt-mártoni ref. egyh. (2 frt), mogyorósi ref. egyh. (2 frt), benki ref. egyh. (2 frt), rápóthi ref. egyh. (2 frt), cs.-kenézi ref. egyh. (2 frt), gelsai ref. egyh. (2 frt), szakolczi ref. egyh. (2 frt), k.-semjéni ref. egyh. (2 frt), berkeszi ref. egyh. (2 frt), székelyi ref. egyh. (2 frt), ibronyi ref. egyh. (2 frt), senyői ref. egyh. (2 frt), orosi ref. egyh. (2 frt).